ӘЛИСА НИҸАТ

ДҮНЈА ФИЛОСОФЛАРЫ

11005

БАКЫ—1995

Рәссамы: **ФИКРӘТ.**

Корректору: **ҮЗЕЈИР.**

Мүбалиғәсиз демәк олар ки, бу китабын дүнјада аналокијасы јохдур. О һәм антолокија, һәм дә енсиклопедијадыр. Вә кимин евиндә олачагса, аиләнин ән бөјүк сәрвәти кими нәсилдән-нәслә кечәчәкдир. Китаб һәм дә өлкә башчылары, сијаси, ичтимаи хадимләр, мәдәнијјәт ишчиләри, елм адамлары, философлар вә тарихчиләр үчүн ән јахшы көмәкчи, мәсләһәтчи вә мүәллим олачагдыр.

Азәрбајчан охучулары кечмиш ССРИ әразисиндә илк дәфә бүтүн заманларда јашајыб дүнјанын фикир тарихиндә дәрин из бурахмыш 100-ә гәдәр бөјүк мүтәфәккирин һәјаты, дүнјакөрүшү вә әсәрләриндән нүмунәләрлә әтрафлы таныш ола биләчәкләр.

XX әсрдә илк дәфәдир ки, Азәрбајчан өз јахын вә узаг гоншуларыны белә вачиб бир мәдәнијјәт абидәси илә габаглајыр.

Китаб чох мәһдуд сајда нәшр олунур (чәми бир нечә јүз нүсхә) вә абунә илә сатылыр.

Д $\frac{1702060105-1}{029-95}$

ISBN 5—86106 03.—

ӨН СӨЗ

Белəликлə кечмиш ССРИ əразисиндə Дүнја фəлсəфи фикринин демəк олар ки, бүтүн голларыны, бүтүн шахəлəрини, бүтүн мəктəб, нəзəријјə вə консепсијаларыны əкс етдирəн илк биографик лүғəт вə антолокија һазырдыр. Мүəллифин сон ијирми иллик һəјаты демəк олар ки, бу китаба һəср олунмушдур.

Əлбəттə илк ше'р вə һекајə китаблары нəшр олунанда һачанса белə бир китабын јазылачағы барəдə фикирлəшмəк мүəллиф үчүн ағласығмазды. Амма о фəлсəфəјə һəдсиз марағы олан бир адам кими əлинə кечəн китаблары топлајыр, китабханалардан үзлəрини чыхартдырыр, кечмиш ССРИ-нин һəр јериндəн мəктуб васитəсилə дəјишир вə ја пулла алырды. Вə нəһајəт бир күн Фалесдəн тутмуш демəк олар ки, дүнјанын бүтүн бөјүк мүтəфəккирлəринин əсəрлəри вə онлар һаггында мə'луматлар əлдə олунанда онун үрəјиндə белə бир арзу ојанды. Илк дəфə «Елм вə һəјат» журналында кичик һəчмдə бə'зи материаллар чап етдирди. Охучулар арасында марагла гаршыландығыны көрүб нəһајəт 1991-чи илдə Азəрнəшрдə 9 чап вəрəги һəчминдə «Дүнја фəлсəфи ирсиндəн јарпаглар» адлы илə китаб нəшр етдирди. Вə бунунла да ишнин артыг баша чатдырдығыны зəнн едирди.

Лакин китабын гејри-ади уғуру вə бу күн онун надир бир нүсхəјə чеврилмəси мүəллифи бу ишə јенидəн гајыдыб дүнја фəлсəфə тарихини даһа кениш əһатə едəн монументал бир иш јаратмаға һəвəслəндирди. Мадди чəтинлик учбатындан вə даһа чох исə өлкəмизин дүшдүјү ағыр сијаси вə игтисади фəлакəтлəрə лагејд гала билмəјиб кечə-күндүз əввəлчə түркчүлүк, сонра исə сијаси публисистика саһəсиндə ардычыл фəалијјəтинə бахмајараг фəлсəфə антолокијасыны да јазмагда давам едирди.

Антолокијаја дүшəн мүтəфəккирлəрин сајыны тəхминəн ики дəфə, тəрчүмəлəрин һəчмини исə гат-гат артырды. Платон, Нитше, Лебон, Фукидид, Монтен вə башга фикир нəһəнклəриндəн бүтөв əсəр вə ја фəсиллəр тəрчүмə етди. Вə артыг фəрəһлə дејə билəрик ки, китабдакы тəрчүмəлəрин јетмиш фаиздəн чоху јени тəрчүмəлəрдир.

Бу китабы диггәтлә охујан вә мәнимсәјән философ, мүәллим, тәләбә, сијаси хадим вә садә охучу бу вә дикәр дәрәчәдә демәк олар ки, бәшәријјәтин ән бөјүк дүһаларынын 2500 ил әрзиндә нә дүшүндүјүнү биләчәкләр.

Биз һуманитар елмләрин бир чохунун нәшриндә вә тәблиғиндә гоншуларымыздан һәдсиз дәрәчәдә кери галырыг. Өзүнү пешәкар философ сајанларымыз демәк олар ки, бу саһәдә узун илләр әрзиндә һеч бир иш көрмәјибләр вә јәгин ки, онлар буну һачанса е'тираф едәчәкләр. Биз бу күн бу бошлуғу өз антолокијамызла аз да олса долдуруб бу саһәдәки керилијимизи чүз'и дә олса арадан галдырмаға чалышмышыг.

Әввәлки китабдан фәргли олараг бу дәфә һәр халгын дүнја фәлсәфә тарихинә вердикләрини өзүнә мәхсус бөлмәләрдә чәмләшдирмәји гәрара алдыг ки, мәтләбләр вә дүшүнчә тәрзләри бир-биринә гарышмасын вә кимин нә вә нә гәдәр вердији, нәјә гадир олдуғу ајдын олсун.

Тәбии ки, китабын бөјүк һиссәси гәдим јунанлара, јени дөвр үчүнсә алманлара вә франсызлара мәхсусдур. Һәр үч халгын фәлсәфи фикри мөһтәшәм бир нәһр кими дүнјанын руһи аләми үзәриндән нәрилдәјә-нәрилдәјә ахыб кедир вә мүәллиф илләрлә бу нәһрин сеһрли сәсинә гулаг асыб. Һәјат, каинат вә инсан һаггында елә бир парлаг нәзәријјә, елә бир тәзаһүр вә һадисә јохдур ки, гәдим јунанлар, алман вә франсыз мүтәфәккирләри она тохунмасын, маһијјәтини ачмаға чәһд етмәсин вә бу јолда бүтүн дүнја үчүн ифтихар сајыла биләчәк наилијјәтләр газанмасынлар.

Мә'лумдур ки, Һинд вә Чин фәлсәфи фикринин өз чазибәси вар. Лакин варлығын әлчатмаз маһијјәтини ачмагда, инсанын кимлијини, һәјатын сәрт үзүнү танытмагда гәрб дүшүнчә тәрзи һара, шәрг һара? Бизимчин һәлә индијә гәдәр инсан јер үзүнүн әшрәфидир вә «әшрәф»ин әслиндә нә олдуғуну көрә-көрә јенә шаблонларла, еһкамларла дүшүнүрүк.

Доғрудур, јетмиш иллик тоталитар режим бизә өз бәзәкли, әслиндә исә чиркин идеолокијаларындан башга ајры чүр дүшүнмәји гадаған етмишди. Күрчү јәһудиси, чәкмәчи оғлу бизи гәфәсләрә салыб аз гала әл һејванларына дөндәрмишди. Лакин биз өзүмүз дә ишыға, зәкаја, идрака, инсанын вә каинатын дәркинә чан атмышыгмы? Јох.

Биздә һәлә инди дә маддилик мәнәвиликдән гат-гат дәјәрлидир.

Нитше јазыр ки, мәдәнијјәт инсанын гафа тасыны дәлиб кечә билмир. Бу доғрудан да беләдир. Һамымыз мүсәлман олмағымыза бахмајараг Гур'анын ән јүнкүл төвсијәләринә әмәл едә билән бир нәфәр һәтта дин хадими белә тапмаг оларммы?

Мә'лумдур ки, бәшәријјәтин фәлсәфи ирси он минләрлә мүдрикләри әһатә едир. Гәдим јунанларын беш әср әрзиндә јетирдији философларын јалныз адларынын сајы ири һәчмли бир китаб тәшкил едәрди. Бу сонсуз үмман ичиндән кечәркән биз һансы принсипләрә әсасланмышыг?

Ики чүр философ вар: Мүтәхәссисләр вә философлар үчүн, бир дә мүәјјән һазырлығы олан һәвәскарлар үчүн јазанлар. Биринчиләрин өзләри дә ики гисмә ајрылыр. Фөвгәлгәлизләр вә ја аз фајдалылар вә Аристотел, Кант кими нисбәтән гавранмасы мүмкүн оланлар. Икинчи нөв мүдрикләрин биз демәк олар ки, әксәријјәтини китаба дахил едиб, әсәрләриндән һәчмчә аз да олса дилимизә чевирмишик. Бир дә үчүнчү гисм философлар да вар ки, онларын әсәрләринин нәшри һәр һансы өлкәнин мәдәни һәјатында бөјүк һадисә сајылмалыдыр. Платон, Фукидид, Макиавелли, Волтер, Шопенһауер, Нитше, Лебон, Камју, Фрејд кими һәмин гисм нәһәнкләрин јаратдыгларындан исә мүмкүн олдугча бөјүк парчалар тәрчүмә едиб китаба дахил етмишик.

Әкәр Гәрб дүнјасынын бөјүк халглары кими һәр һансы бир халг бу чүр фәдакар, аличәнаб дүһаларын јаратдыгларыны дәрк едиб ону һәјат принсипинә чевирәрсә, һеч ким белә халгын азад, мүстәгил вә фираван јашамасына мане ола билмәз. Гыса дөврләр истисна олмагла белә халглар ән вәһши һејванлар кими ја гырылар, ја өз азадлыгларыны әлдән вермәз вә һәр шәраитдә кечәкүндүз зәһмәтдән чәкинмәјиб өзләринә фираван һәјат тә'мин едәрләр.

Биз бу китабы јалныз о үмидлә јазыб һазырладыг ки, халгымыз вә онун рәһбәрләри ону өзләринин масаүстү китабына чевириб орадакы реал, доғру, әдаләтли һәјат принсипләријлә бизим өлкәмиздә дә әбәди вә нормал јашајыш тәмин етсинләр.

Тәкрар едәк ки, коммунист вә схоластик әгидәли философлар вә сосиологлар истисна олмагла дүнја фәлсәфәсинин 2500 иллик тарихи әрзиндә әмәлә кәлән әксәр фәлсәфи мәктәбләрин ән көркәмли нүмајәндәләрини әһатә етмәјә чалышмышыг. Утопик сосиалистләр, азгын материалистләр вә гаты марксистләри кечмиш ССРИнин демәк олар ки, һәр јериндә һамы јахшы таныјыр вә онларын һәјатын астарыны үзүнә чевирән вә јалныз ДТК хофу илә бејинләрә јеридилән бош, сәрсәм вә зәрәрли идејалары барәдә данышмамағымызын сәбәбләри јәгин ки, охучулар үчүн ајдындыр.

Кертсен кими еләләри дә вар ки, индијә кими тамамилә тәрсинә тәгдим олунуб. Һалбуки, тәрчүмә олунан парчалардан бу чошгун, азадлыгсевәр мүтәфәккири һәтта аз гала һардаса Нитше кимиләрин сәләфи һесаб етмәк оларды.

Әлбәттә биз Гәрбдә јашасајдыг вә орада олдуғу кими бу нөв

әсәрләрә верилән гијмәтә вә диггәтә лајиг көрүлсәјдик, китабы инди олдуғу кими чохлу сосиологлар һаггында јалныз мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәз тәргат там вә әһатәли шәкилдә һазырлаја биләрдик.

Хатырладаг ки, Авропада антолокија дејил, садәҹә биографик очеркләр китабы чапдан чыхан кими (А. Хүбшерин «Әсримизин мүтәфәккирләри» вә с.) дәрһал демәк олар ки, бүтүн мәдәни дилләрдә нәшр олунур. Бу бир даһа белә нәшрләрин уникаллығына дәлаләт едир.

Очеркләри бизим мүәллим вә тәләбәләр вә үмумијјәтлә фәлсәфә тарихи үзрә дәрин һазырлығы олмајанлар үчүн анлашыглы дилдә јазмышыг. Чүнки мәгсәд адамларымызы философ етмәк дејил, интеллектә чевирмәк, маарифләндирмәкдир.

Китаба дахил едилән һәр дөврүн, һәр мәктәбин, һәр фәлсәфи системин тамамилә өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини, мөвзусуну, предметини, үслубуну вә ифадә тәрзини мүмкүн олдугҹа сахламаға чалышдыг.

Мәсәлән, ән'әнәви Һинд фәлсәфи системләриндә бир гајда олараг дүнја даһа чох дини-мистик, езотерик сәпкидә, Чин фәлсәфәсиндә исә етик, пантеизм мөвгедән изаһ едилир.

Үмумиликдә дүнја фәлсәфи ирси јүзләрлә голлары олан мөһтәшәм бир нәһр кими кет-кедә артараг, зәнкинләнәрәк онун дәринликләринә баш вурмушлара әвәзсиз инҹиләр бәхш едир.

Биз бү түкәнмәз нәһрин јалныз бир дамласыны әкс етдирмәјә чалышдыг. Лакин көзүјумулу көтүрмәдик, сечдик, даһа вачиб, даһа парлаг вә мүтәфәккирләрин дүнјакөрүшү үчүн даһа характерик олан парчалары тәрҹүмә етдик.

Мүәллиф сөзүн гүдрәтини, фикрин әзәмәтини гиймәтләндирә билән охуҹуну нә гәдәр арзуласа да, китабы илк нөвбәдә әлбәттә өзү вә өзүнә бәнзәр шәхсијјәтләр үчүн һазырлады вә белә шәхсләрин мүлаһизә вә төвсијјәләрини динләмәјә һәмишә һазырдыр.

Охуҹулар һисс етмәјә билмәзләр ки, сечилмиш мүтәфәккирләр вә онларын дүшүнҹә вә мүһакимәләри өз сәртлији, көһнә тәбирлә десәк «мүртәҹелији» илә сечилир. Буну она көрә белә етдик ки, әввәлән 70 ил әрзиндә хошакәлән, үрәјәјатан јаланлары вә дајаз мүлаһизәләри чох ешитмишик. Икинҹиси бизә, халгымызын дүшүнә билән адамларына бу күн һәјатын вә инсанын реал вә амансыз үзүнү көрмәк вә көстәрмәк даһа чох лазымдыр. Јалныз һәјатын нә олдуғуну, инсан тәбиәтинин маһијјәтини биләндән сонра инсан реал дүшүнә биләр, бир сијаси хадим кими күлүнч аддымлар атмаз вә һәјаты дәрк едиб бәлкә дә нәҹиблијә, аз да олса ләјагәт вә аличәнаблыға чан ата биләр. Бу кејфијјәтләрдән мәһрум олан халг исә милләт дејил, дәјәрсиз јығвагдыр.

Антолокијанын бир һиссәсини Америка сосиологларынын бюографијалары тәшкил едир. Онларын әсәрләрини әлдә етмәк гејри-мүмкүн олду вә буна көрә тәбии ки, әсәрләриндән парчалар јохдур. Амма онларсыз дүнјанын һазырки фәлсәфи симасынын јарымчыг көрүнә биләчәјини нәзәрә алараг бу гыса вә илк танышлығы да зәрури билдик. Лакин әсәрин кәләчәк нәшрләриндә бу бошлуғун долдурулмасы мүтләг лазымдыр вә биз харичи әлагәләр һесабына буна үмид едирик.

Бизим антолокија ејни характерли нәшрләрдән бир чох чәһәтләри илә фәргләнир. Авропа вә Русијада чап олунмуш енсиклопедик лүғәтләрдән фәрги исә онун ән мүрәккәб дүнја көрүшлү философлар, нәзәријјә вә анлајышлар һаггында вердији мә'луматларын мүмкүн олдугча һәм елми вә фәлсәфи, һәм дә анлашыглы бир дилдә јазылмасыдыр.

Һеч шүбһәсиз ки, китабын чохлу әјәр-әскији вә нөгсанлары олачагдыр. Бу барәдә јазыб мүәллифә билдирәнләрә бәри башдан тәшәккүрүмүзү билдиририк. Һәмин гејд вә көстәришләр китабын кәләчәк нәшрләриндә һеч шүбһәсиз ки, нәзәрә алыначагдыр.

Тәрчүмәләр алман вә франсыз дилләриндән, әксәријјәти исә әлбәттә рус дилиндәндир. Фәлсәфи фикир поезијадан фәргли олараг һансы дилдән тәрчүмә едилирсә едилсин, әкәр тәрчүмәчи мүәллифләри анлајыб дәрк едирсә, исте'дад вә гәләм саһибидирсә, демәли һәр шеј гајдасындадыр.

ЧИН ФИЛОСОФЛАРЫ

ЛАО ТСЗЫ

(е. ә. VI әср)

Гәдим Чин фәлсәфәсинин ән гүдрәтли нүмајәндәси. Биографијасындан јалныз бу мә'лумдур ки, философ е. ә. VI әсрдә јашамыш, архиварнус ишләмишдир. Рәвајәтләрин бириндә дејилир ки, куја, анасы ону бәтниндә 81 ил әздирмишдир. Куја, доғуланда онун гызыл үзү, ағаппаг сачлары вармыш. Буна көрә дә она Лао Тсзы—јә'ни «гоча ушаг» адыны гојмушлар. Куја о, бир дәфә Конфутси илә көрүшмүш вә өз мүдриклији илә мәшһур философу һејрәтдә гојмушдур. Рәвајәтә көрә, Лао Тсзы 200 илә гәдәр јашамыш, өмрүнүн ахырында тәрки-дүнја олуб Гәрбә тәрәф кетмишдир. Сәрһәддән кечәндә бүтүн әсәрләрини сәрһәд нәзарәтчисинә тапшырыб вә һамысынын јандырылмасыны хаһиш етмишдир.

Лао Тсзынын дүнјакөрүшү «Дао вә Де һаггында елмин әсаслары» адлы китабда топланмышдыр. Бә'зи алимләрин фикринчә, бу китаб е. ә. IV әсрдә бир чох философун фикирләри әсасында (сөзсүз ки, Лао Тсзынын да) тәртиб едилмишдир.

Әсәрин дили чох јығчам, гәлиз вә чәтин анлашыландыр. Ону һәр чүр јозмаг, шәрһ етмәк мүмкүндүр. Лао Тсзыја көрә, дүнјада шәрти олараг «дао» адланан үмуми бир башланғыч, бир әсас вар. «Даосизм» термини дә бурадан јаранмышдыр.

Дао бүтүн шејләрин әсасында дурур, әбәдидир, һеч заман дәјишмир, һәр јана вә һәр шејә нүфуз едир. Ону шәрти вә мәчази олараг «јол» кими дә тәсәввүр етмәк олар. Ваһид, зәрури, бүтүн варлығын кечиб кетдији «јол»дур. Даһа садә десәк, Дао бир нөв тәбиәт вә чәмнјјәти, инсан давранышыны вә дүшүнчәсини тәнзим вә идарә едән ганун демәкдир.

Даосизм илә Конфутси фәлсәфәси бир-биринин әксинәдир. Дао-

сизм һәр јердә вә һәр шејдә тәбиилији, тәбии ганунлары әсас көрүр.

Лао Тсзы вә онун бөјүк ардычыллары олан Јан Чжу, Чжуан Тсзы, Ле Тсзыја көрә, инсанларын борчу һәмин тәбии ганунлары дәрк едиб онларын ардынча кетмәкдир. Зиддијјәтләрин гырылмаз бағлылығы Даосизмин әсас канонларындан биридир. Лао Тсзыја көрә, хејирсиз шәр јохдур, чиркинлик олмаса көзәллик, алчаглыг олмаса јүксәклик јохдур. Философа көрә, зиддијјәтләр бир-биринә «гајыдыр» вә ја чеврилир. «Еј бәдбәхтлик, хошбәхтлијин әсасы сәнсән. Еј хошбәхтлик, бәдбәхтлијин әсасы сәнсән».

Лао Тсзы иддиа едирди ки, һәр һансы инкишаф гапалы даирә шәклиндә баш верир вә бүтүн дәјишикликләр нәһајәтсиз дәрәчәдә тәкрар олунур.

Лао Тсзы мәдәнијјәтин, сивилизасијанын әлејһинә иди. Онун фикринчә, мәдәнијјәт гејри-тәбии олдуғу үчүн мәнфи рол ојнајыр. О, иддиа едирди ки, дөвләтин башчысы мүдрик адам олмалыдыр. Философ јазыр: «Ганунлар вә гәрарлар нә гәдәр чох нәшр олунурса, оғру вә гулдур бир о гәдәр чох олачагдыр».

Бөјүк мүдрик Лао Тсзынын дәрин һәјати фикирләри дүнја фәлсәфи фикир тарихиндә дәрин из бурахмыш вә бөјүк фәлсәфә мәктәбинә чеврилмишдир.

Франсыз јазычысы **ПОЛ КЛОДЕЛИН** «Лао Тсзынын тәркидүнјасы» адлы фәлсәфи новелласы вар. Бөјүк Чин философунун һәјатынын сон күнүнү тәсвир едән һәмин әсәрдә Лао Тсзынын дүнјакөрүшү чох дәгиг әкс едилдијиндән бу китаба дахил етмәји лазым билдик.

«Өмрүнүн гуртар-гуртарында Лао Тсзы паји-пијада кәлиб гәрб сәрһәд ашырымынын әтәјинә чатды. О, сабаһ бурадан јохушу ашыб дүнјаны әбәдилик тәрк едәчәкди.

Лао Тсзы өз һөрмәтини әрз еләмәк үчүн јерли һакимин көрүшүнә кәлди вә онлар чај ичмәклә мәшғул икән философ һөкумәтин сәрһәд гаровулханасы үчүн чох сәфалы јер сечдијини гејд едиб деди:

— Мән өмрүм боју елә нәһајәтсиз бир дүзәнликдә јашамышам ки, кәндлинин ајагларына јапышан палчыгдан башга нәмишлији хатырладан һеч нә олмајыб. Әвәзиндә һәр тәрәфдән шырылты ешидилән, дирилик нәфәси үзүмә дәјән бу дağа сәчдә гылмаг мәнимчин нә гәдәр хошдур.

Доғрудан да тәһти-һимајәниздә јашајанлар ејни дәрәчәдә һәм отураг, һәм дә көчәри һәјат сүрүб фејзијаб олурлар. Онлар јәһәр үстә отуруб өзүнү архајынчасына атын ихтијарына верән јолчулара бәнзәјирләр.

— Лакин мән көрүрәм ки,—рәис сөзә башлады—сизи мүшајиәт

едән бу ики ағыр јүклү һејваны нәзәрә алмасаг, өзүнүз атсыз да кечинирсиниз.

Философ деди:—Мән бу күн өјрәндим ки, чох чәтин бир кечид ашмалы олачағам. Һејванлар ону јүклә чыха билмәјәчәкләр. Бах буна көрә сиздән бир шеј хаһиш етмәк гәрарына кәлмишәм.

Елә дүшүнмәјин ки, јаделлиләрин рәғбәтини газанмаг үчүн мән бу һејванлары вар-дөвләтлә јүкләмишәм. Әфсус ки, бунлар јалныз китаб бағламаларыдыр, әдәби сәјаһәтимин әввәлиндән индијә кими јаздығым китаблар. Даһа доғрусу кәнчлик күнләримдән бәри баша вурдуғум һәмин мәһдуд кағыз јолудур ки, ағ варагларда гара изләр бураха-бураха атдығым һәр аддымы әкс етдирмишәм.

Әкәр гәт етдикләри узун јола ағыр јүкләрини дә әлавә етсәк мәним бу заваллы хидмәтчиләримин белинин әкилмәмәси тәәччүблүдүрмү?

Әкәр мән бу китаблары өзүмлә апарсам, кәмрүкхана ишчиләри онлары узун-узады сиһаләмәјә башлајачаг вә мән горхурам ки, бурада кечәләмәјә мәчбур олам.

—Бәс мән нә етмәлијәм?—рәис соруншду.—Евим чох кичикдир, бу гәдәр китабы тутмаз.

—Јох, гој чәнабыныз лүтфән фырча вә гејд дәфтәри көтүрүб бу әсәрләрин јалныз сәрләвһәләринин сијаһысыја алсын. Гој Сизә даш-тәрәзи кәтирсинләр ки, китаблары чәкә биләсиз, хаһиш един-рәм варагләрын бир-бир сајасыныз, өлчүләринә көрә сијаһысыны тутуб бүтүн бунлары хүсуси бир лөвһәчикдә гејдә аласыныз вә нәһајәт күләкли күнләрин бириндә шам гозаларындан вә гуру јарпаглардан јахшыча бир тонгал галамағы әмр едиб һеч бир тәәссүф етмәдән бүтүн бу бағламалардакылары јандырасыз.

Доғрудан да бир һалда ки, ичимдә јолу, һачанса «дао» адландырдығым һәмин јол мәни өз гојнуна чағырыр, сизчә, ардымча сүрүнән онун бу чансыз бәнзәјиши илә нечә рәфтар етмәлијәм?!

Һачанса өзү өз кәмиләрини јандыран бир фатеһ барәсиндә ешитмишдим. Мән исә индики кәмиләрими, өз өмүр јолуму јандырырам.

—Нечә?—рәис һејрәтлә гышгырды.—Бүтүн бу сөзләрдән вә сәтирләрдән, сизин бүтүн һисс вә фикирләриниздән һеч нә галмајачаг?

—Ниjә ки, галмајачаг?—Лао Тезы чаваб верди.—Бир һалда ки, сәрләвһәләр галыр. Бәс еһтирамла тахта лөвһәјә јазылмыш адларындан башга өлән валидејнләриниздән нә галыр? Китаблар да онун кими. Сәрләвһәсини биләндән, ағырлығыны әлиндә һисс едәндән, она һәртәрәфли диггәт верәндән вә ариф адам бирчә дәфә нәзәр салмагла бүтүн дәјәрини тә'јин едәндән сонра јердә галанлар нәјә лазымдыр?

Рәис деди:—Бүтөв бир мүдриклик мәктәбини одлајыб јандыран бир император да сизин кими етмишдир.

— Достум Конфутси әбәс јерә һәмин императора тә'нә едиб. Әслиндә әлаһәзрәт бунунла јалныз бир шеј истәјиб, истәјиб ки, өз јүксәк мәнсәбинә лајиг гурбан вермәклә көјләри шәрәфләндирсин. Мәкәр һава вә түпүрчәкдән тохунан сөзләримизи јел апармырмы? Онсуз да өз-өзүнә позулуб кедәчәк бу јазы гараламаларыны да еләчә күлә дөндәрмәк даһа јахшы дејилми?

Рәис деди:—Мән сизин хаһишинизә әмәл едәрәм. Анчаг сиз бунунла адамларын јаддашында өзүнүзә чох солгун бир хатирә гојачагсыз.

Лао Тезы деди:—Кедән достдан нә галыр? Һеч дә бүтүн һәјаты дејил, онун чох мүрәккәб варлығынын һәртәрәфли тәсвири дејил, нәсә гејри-мүәјјән бир һадисә, сәсинин бирчә гырығы, һәтта сонуну хатырламадығыныз һансы бир ифадәси вә... бунлар ону дирилтмәк үчүн кифајәт едирсә, мәндән дә беләчә.

Сиз заманын мин-мин зәриф чизкиләрлә өз шәһадәтини һәкк етдији чәһрәмә тамаша едир, һәлә рәссамлары чох-чох һејрәтә салачаг мүдрикликлә долу бу мөһтәшәм алына һејранлыгла бахырсыз. Лакин сабаһ мән јола чыхаркән әввәлчә мәним силуетим вә јеришим, сонра јалныз ағ бир ләкә көрүнәчәк. Даһа сонра нә аддым сәсләримдән үркән гарғалары нәзәр алмасаг һеч нә. Әкәр сонра гулаг версәниз, нәсә ешидә биләрсиз—бу ајагларымын алтындан гопуб учурума кедән дашларын сәси олачаг.

Рәис бирдән әлијлә узағы көстәриб деди:

— Көрәсән кечидлән зәриф-зәриф сәмаја галхан о јүнкүл, ағ түстү нәдир?

Лао Тезы чаваб верди:

— Онлар мәним һәсир сәндәлләримдир ки, даһа еһтијач олмадығына көрә јандырыб дағ руһларына нәзир верирәм».

ДАО-ДЕ-ТС-ЗИН

фрагментләр

V

Көјләр вә јерләр һуманизм нә олдуғуну билмир вә онлар бүтүн варлыглара отлар вә һејванлар кими бахырлар.

Мүдрик адам һуманист олмур вә халгын тәбии һәјатыны позмур.

VIII

Јүксәк ләјагәт суја бәнзәјир. Су бүтүн чанлылара хејир верир вә мүбаризә апармыр. О инсанларын олмаг истәмәдикләри јерләрдә олур. Буна көрә о Даоја бәнзәјир.

Һәјат јерин ганунларына ујғун олмалыдыр, үрәк дахили һиссијјатлара, сөзләр һәгигәтә, өлкәнин идарәчилији динчлијә, ишләр имканлара, һәрәкәт исә вахта ујғун олмалыдыр.

XI

Ким ки, габы ағзыначан сујла долдурур вә үлкүчү һәдсиз дәрәчәдә итиләјир, онлары чох узун сахлаја билмәз. Әкәр зал гызыл вә ләл-чаваһиратла доларса, ону һеч ким горуја билмәз, әкәр варлылар вә шөһрәтлиләр мағрурса, бунунла өзләрини бәдбәхтлијә дүчар едәчәкләр.

Иш баша чатырса инсан кәнара чәкилмәлидир. Бу тәбии дао ганунудур.

XV

Гәдимләрдә мүдрикләр ән кичик шејләрин дә маһијјәтини вә сирләрини билирдиләр. Амма билдикләрини ачыб демирдиләр вә буна көрә онлары танымаг гејри-мүмкүндү. Бу сәбәбдән дә онлар селә дүшмүш адам кими үркәк идиләр, гоншуларындан горхан адамлар кими гәтијјәтсиз идиләр, гонаг кими тәшәххүслү идиләр, буз үстә јеријәнләр кими еһтијатлы идиләр, дәрә кими нәһајәтсиз, буланыг су кими билинмәз идиләр. Чох шеј арзулајараг онлар нә варса онунла кифајәтләнирдиләр вә тәзә һеч нә јаратмырдылар.

XXIV

Ким пәнчәләри үстә галхарса, чох дајана билмәз. Ким бөјүк аддымларла јеријәрсә, чох да узаға кедә билмәз. Ким өз-өзүнү нүмајиш етдирирсә, парлаја билмәз. Ким өзү-өзүнү тәрифләјирсә, шөһрәтләнә билмәз, ким һүчум едирсә, уғур газана билмәз.

XXIX

Ким өлкәјә саһиб олмаг истәјирсә, көрүрәм ки, мәгсәдинә чата билмир.

...Она көрә бири кедирсә, галанлары ардынча јолланыр, бири чичәкләјирсә, о бириләри солур, бири мөһкәмләнирсә, о бири зәифләјир, бири јарадырса, о бириләри дағыдыр.

XXXVI

Сыхылан шеј кенишләнир. Зәифләјән мөһкәмләнир, мәһв едилән чичәкләнир. Башгасындан нәсә алмаг истәјән мүтләг өзүнүнкүнү итирәчәк. Бүтүн бунлар чәтин дәрк едилән мәсәләләрдир. Јумшаг бәркә, зәиф күчлүјә галиб кәлир.

XLIV

Сәнә нә әзиздир, шөһрәт, јохса һәјат? Нә гијмәтлидир, һәјат, јохса вар-дөвләт? Һансы чәтиндир,—әлдә етмәк, јохса итирмәк? Ким чох јығса, чох да итирәчәк. Ким һәдд көзләсә, уғурсузлуг билмәз.

XLV

Бөјүк мүкәммәллик гејри мүкәммәллијә бәнзәјир, онун һәрәкәтләри интәһасыздыр. Бөјүк долулуг бошлуға бәнзәјир, онун әмәли түкәнмәздир. Бөјүк дүзлүк әјрилијә бәнзәјир, бөјүк һазырчаваблыг, ағылсызлыға бәнзәјир, бөјүк натиг пәлтәјә бәнзәјир.

Һәрәкәт сојуға галиб кәлир, сакитлик истилијә галиб кәлир. Динчлик дүнјада гајда-ганун јарадыр.

XLVII

Мүдрик сарајдан чыхмадан дүнјаны дәрк едир. Пәнчәрәдән бахмадан белә тәбии даону көрүр. Нә гәдәр чох кәзсә, о гәдәр аз дәрк едәчәк. О, шејләри көрмәдән онлары көстәрир. О, һәрәкәт етмәдән јарадыр.

LIII

Мән биликли олсајдым, бөјүк јолла кедәрдим. Горхдуғум јеканә шеј иш көрмәкдир. Бөјүк јол тамамилә һамардыр, амма халг чығырла кетмәји хошлајыр.

LVI

Биләнләр данышмаз, данышанлар билмәз. Ким ки, өз арзуларындан әл чәкир, еһтирасларындан имтина едир, өз һиссијјатыны өлдүрүр, өз фикирләрини долашыглардан тәмизләјир, өз парлаглығыны азалдыр, тәәссүратыны чәмләшдирир. О, дәринлијин чанлы ифадәсидир. Она бәрабәр олмаг үчүн ону өзүнә јахынлашдыра билмәзсән, она е'тинасызлығыны көстәрмәк үчүн ону өзүнә јахынлашдыра билмәзсән, ондан истифадә етмәк үчүн ону өзүнә јахынлашдыра билмәзсән, она зәрәр вурмаг үчүн ону өзүнә јахынлашдыра билмәзсән, ону јүксәлтмәк үчүн өзүнә јахынлашдыра билмәзсән, ону алчалтмаг үчүн өзүнә јахынлашдыра билмәзсән. Бах, белә шәхсә өлкәдә һамы һөрмәт едир.

LVII

Өлкә әдаләтлә идарә олунур, мүһарибә һијлә илә апарылыр. Өлкәни гафилликдә сахламагла ишғал етмәк олур. Бүтүн бунлары һардан билирәм? Ондан билирәм ки, өлкәдә чохлу лүзумсуз шејләр оланда халг пис күнә дүшүр. Чамаатда силаһ чох оланда өлкәдә иғтишашлар башлајыр. Маһир усталар чох оланда надир әшјалар артыр. Ганун вә фәрманлар чохаланда оғру вә гулдурларын да сајы чохалыр...

LVIII

Һакимијјәт динч оланда халг да садәлөвһ олур, ишкүзар оланда бәдбәхт олур. Еј бәдбәхтлик, хошбәхтлик сәнин үзәриндә дајаныр. Еј бәдбәхтлик, хошбәхтлик сәнин ичиндәдир. Ким онларын сәрһәддинин һарада олдугуну билир?

LXV

Гәдимләрдә дао̆чулуг едәнләр халгы маарифләндирмир, әксинә чәһаләтдә сахлајырдылар. Халгын билији чох оланда ону идарә етмәк чәтиндир.

LXVIII

Ағыллы сәркәрдә давакар олмаз. Бачарыглы дөјүшчү һирсләнмәк нә олдуғуну билмәз. Дүшмәнә галиб кәлмәји бачаран һүчум етмир.

ӘЛАВӘЛӘР

III

Әкәр әшјалар гијмәтләндирилмәсә, оғру да олмаз.

XIX

Адамлар алимлијә башлајанда икиүзлүлүк мејдана кәлир. Довләтин ичиндә һәрч-мәрчлик башлананда сәдагәтли нөкәрләр мејдана чыхыр.

XXIII

Ким адамлары танıјырса—арифдир, өзүнү танıјырса—ағыллыдыр, адамлара галиб кәлирсә—күчлүдүр, өзүнә галиб кәлирсә—гүдрәтлидир, билији чохса—дөвләтлидир, инадкарса—ирадәси вар, тәбиәтини дәјишмирсә—узунөмүрлүдүр, өлүб унудулмајыбса—өлмәздир.

LV

Ким камилсә—көрпә ушаға бәнзәјир, иланлар вә зәһәрли һәшәратлар она тохунмур, вәһши гушлар ону чајнағына алыб апармыр. Онун сүмүкләри јумшаг, әзәләләри зәифдир. О, чох һәссасдыр, бүтүн күнү гышгырыр, анчаг сәси батмыр.

LXXVI

Инсан доғуланда зәриф вә зәиф, өләндән сонра исә бәрк вә мөһкәм олур. Бүтүн биткиләр вә чанлылар да беләчә. Бәрклик вә мөһкәмлик мәһв олмағын, зәифлик вә зәрифлик исә һәјатын башланғычыдыр.

LXXVIII

Су—дүнјада ән јумшаг вә зәиф шејдир. Амма бәрк вә мөһкәм шејләри дағытмагда тајы-бәрабәри јохдур.

LXXXI

Доғру сөзләр көзәл олмур, көзәл сөзләрә е'тибар етмәк олмаз. Хејирхаһ—јахшы даныша билмәз. Јахшы данышан хејирхаһ ола билмәз. Билән сүбут еләмәз.

КОНФУТСИ

(е. ә. 551—479)

Чин философу Конфутси Лу әјаләтиндә доғулуб. Онун әсл ады Кун-фу Тсзыдыр. Кун-фу-мүәллим Кун демәкдир.

О, кәнчлијиндә чиновник олмуш, сонра истеʼфаја чыхыб мүәллимлијә башламышдыр. Рәвајәтә көрә, онун билијини көрүб гәдим кәламлары өјрәнмәк истәјәнләр һәр јандан онун јанына ахыб кәлмишләр. Дөвләтли шакирдләринин көмәји илә о, Чжоу сүлаләсинин пајтахты олан Лојан шәһәринә кәлиб бир мүддәт бурада гәдим һөкмдарларын тарихини өјрәнмишдир. Сонра сијаси фәалијјәтә башламыш, Лу кнјазлығында шәһәр һакими вәзифәсиндә ишләмишдир. О, бир илдә шәһәри нүмунәви вәзијјәтә кәтирир. Лакин гоншу шәһәрләрин һакимләринин пахыллығы нәтичәсиндә философ өзүнү тәһгир олунмуш һесаб едиб вәтәни тәрк едир. 12 ил Чинин јахын—узаг әјаләтләрини кәзир. Һакимләрин чоху тәрәфиндән һөрмәтлә гаршыланырса да, философ артыг һеч јердә хидмәтә кирмир.

Нәһајәт, 68 јашында нүфузлу шакирдләринин тәʼсири илә доғма шәһәринә гајыдыр. Өмрүнүн галан илләрини шакирдләри илә бәрабәр елми мәшғулијјәтә һәср едир.

Конфутси 72 јашында вәфат едир. Рәвајәтә көрә, онун үч миндән артыг шакирди вар имиш.

Конфутсинин кәламлары өлүмүндән сонра шакирдләри тәрәфиндән «Дүшүнчәләр вә афоризмләр» китабында топланмышдыр. Алимин фәлсәфи системи сонракы Чин һаким тәбәгәләринин идеолокијасына хидмәт етдијинә көрә аз гала өлкәнин һәр шәһәриндә онун шәрәфинә мәʼбәдләр јарадылмышдыр.

Конфутсинин диггәт мәркәзиндә инсан, онун аилә вә чәмијјәтдәки мөвгеји дурур. Јахшы оғул—пис оғул, јахшы ата—пис ата, јахшы тәбәә—пис тәбәә, јахшы һөкмдар—пис һөкмдар онун етик норма кими һәлл етмәк истәдији мәсәләләр бунлардыр.

Конфутси әлбәттә, бу чәһәтләрин «јахшы»ларынын тәрәфдары иди. О, буна наил олмаг үчүн мүәјјән «давраныш нормасы» тәклиф етмишдир. Һәмин нормалар бунлардыр: сәмимијјәт, сәдагәт, һөрмәт, тәвазөкарлыг, мүлајимлик, күзәшт вә с. Јени заманда о, бу кејфијјәтләри мүәјјән һәдд дахилиндә арзуламышдыр. Әкс тәгдирдә һөрмәт—горхаглыға, чәсарәт—азғынлыға, доғручулуг—түндмәчазлыға чеврилә биләр.

Конфутси демишдир: «Аличәнаб адам үчүн борч вар, алчаг адам үчүн исә кәлир».

Бунунла белә, онун адамлардан ән чох тәләб етдији кејфијјәт—һуманизмдир. Философа көрә, һуманизм—бүтүн јахшы чәһәтләрин мәчмусудур. Оғулун атаја һөрмәти, гардашын гардаша мәһәббәти

«һуманизмин көкүдүр». Оғуллар атаја гулаг асмалы, валидејнләр дә өвладларла илтифатлы олмалыдыр.

Конфутсинин фәлсәфәси сон нәтичәдә һаким синифләрин ағалығына хидмәт етмишдир. Бу фикри Конфутсинин ашағыдакы сөзләри тәсдиг едир: «Һарда ки, һөкмдар һөкмдардыр, тәбәә тәбәәдир, һарда ки, ата атадыр, оғул оғулдур, демәли орда гајда-ганун, әмин-аманлыг вар».

Конфутсијә көрә һөкмдарларын вәзифәси адамлары горхутмаг дејил, онлары шүурлу сурәтдә мә'нәви тәмизлијә сөвг етмәкдир. Бу фикир о дөврләрдә чох бөјүк мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Чүнки һәмин фикир о дөврүн һакимләринин амансызлығына гаршы чеврилмишдир.

Бурадан ајдын олур ки, Конфутси үмумән мөвчуд гајда-ганунун дәјишилмәзлијини тәсдиг едиб узаг кечмишин сосиал мүнасибәтләрини идеаллашдырмышдыр. Нәтичәдә, бу идеолокија һаким тәбәгәләрин мәнафејинә хидмәт етдијинә көрә миладдан әввәл II әсрдә Хан сүлаләсинин һөкмдарлары ону дөвләт идеолокијасына чевирмишләр. Ики мин ил әрзиндә Чин һөкмдарлары илдә ики дәфә Конфутсинин мә'бәдинә кәлиб онун һејкәли гаршысында диз чөкмүшләр.

КОНФУТСИНИН КӘЛАМЛАРЫНДАН

* * *

Тәкликдә өз күнаһыны дүшүн, чәмијјәт ичиндә өзкәләринин күнаһыны унут. Инсан әсрини ајдын дәрк едәндә, онда әһвали-руһијјә сабитләшир, әһвали-руһијјә сабитләшәндә үрәкдә дinчлик гәрар тутур. Үрәкдә динчлик оланда инсан өз ишини һәјата кечирмәјә гадир олур.

*

Адамларын гәлбиндәкиләри билмәк тәбиәти дәрк етмәкдән чәтиндир. Инсан гәлби дағлардан вә чајлардан тәһлүкәлидир. Тәбиәтин јаз вә пајыз вахты вар, гышы вә јајы вар, сәһәри, ахшамы вар. Инсан сифәти исә билинмәздир. Һисләр чох дәринләрдә кизләниб. Үздән хејирхаһ көрүнән алчаглар да вар. Исте'дадлы адамлар вар ки, заһирән һеч нәдир. Һөвсәләсиз, анчаг фәрасәтли адамлар олур. Үздән гәтијјәтли, дахилән әзвајлар вар. Үздән гәтијјәтсиз көрүнән дахилән гејзли дә олур. Көрүрсән, борч наминә өзүнү гурбан вермәјә һазыр оланлар, мәгам кәләндә дәһшәтлә кери чәкилир.

Адамлары танымаг үчүн сынамаг лазым кәлир.

...хана

*

— Мүдрик адам, изн вер, сәнә узун өмүр арзулаjым.
— Истәмирәм.
— Сәнә чохлу оғул арзулаjырам.
— Истәмирәм.
— Онда сәнә бол дөвләт арзулаjырам.
— Истәмирәм.
— Бунлар үчүн һамы элдән кедир. Бәс сән нијә jox дејирсән?
— Чохлу оғул, чохлу әзаб-әзијјәт демәкдир, вар-дөвләт даим гајғы кәтирәчәк, гочаланда һамы сәни сөјәчәк.

*

Ja Јуан деди:
— Хој, мән (јә'ни Ja Јуан) хејли габаға кедиб.
— Нә мә'нада?—Конфутси сорушду.
— Мәрһәмәт вә һәгигәти јаддан чыхарыб.
— Јахшы, амма бу һәлә кифајәт дејил.
Башга бир күн Ja Јуан Конфутси илә јенидән көрүшәндә деди:
— Хој, Ja Јуан хејли ирәли кедиб.
— Јә'ни нә мә'нада?—Конфутси сорушду.
— Сарај мәрасимләрини вә мусигини унудуб.
— Чох јахшы, амма һәлә аздыр.
Ертәси күн јенә көрүшәндә Ja Јуан Конфутсијә деди:
— Хој, Ja Јуан хејли ирәли кедиб.
— Нә мә'нада?—дејә Конфутси сорушду.
— Отурурам вә өзүм өзүмү унудурам.
Конфутси сифәтинин рәнкини дәјишәрәк сорушду:
— «Отурурам, өзүмү унудурам» нә демәкдир?
— Бәдән кејләшир, һисс органлары сүстләшир. Бүтүн һисс вә дујғулары тәрк едиб һәр шеји гаврајана бәнзәјирәм.
— Һәр шеји гаврајана бәнзәмәк еһтираслардан азад олмаг демәкдир. Дәјишмисән, демәли даимиликдән азад олмусан. Сән һәгигәтән мүдрик олмусан. Изн вер, Ćју, сәнин ардычылын олум.

ЧЖУАН ТСЗЫ

(е. ә. 369—286)

Гәдим Чин философу, Даосизмин баниләриндән бири олан Чжуан Тсзы Сун чарлығынын Хуанхе вадисиндә анадан олмушдур. Кәнчлијиндә лак ағачлары плантасијасында нәзарәтчи ишләмишдир. Сонралар ишдән чыхаб азад философ кими јашамаға башламыш, сәндәл һөрмәклә, балыг овламагла доланмышдыр.

Халг арасында бөјүк шөһрәт газаныб күнүнү достлары вә шакирдләри илә сөһбәтләрдә кечирмишдир. Дәрин дәрракәли бир адам кими јанына мәсләһәтә кәләнләрә дүзкүн јол көстәрмиш, мәсәләләләри хејирхаһлыг вә әдаләтлә јолуна гојмушдур.

Чжуан Тезы дүнјаја тамаша едиб әјләнән, кәдәр вә изтираб нә олдуғуну билмәдән јашајан бир мүдрик кими һәтта әјаләт һакиминин мәсләһәтчиси олмаг тәклифиндән белә имтина етмишдир.

Рәвајәтә көрә арвадыны дәфн едәндә, һәтта өзү өләндә белә чөһрәси гајғы вә кәдәрдән узаг олмушдур. Үмумијјәтлә биографијасында һәр шеј намәлум вә сирләрлә әһатә олунмушдур. Лакин онун әсәрләри ајдын, мә'налы вә дүшүндүрүчүдүр. Формача бу әсәрләр притчалар, новелла вә диалоглар шәклиндә јазылыб индијә кими «Чжуан Тезы» ады илә халг арасында вә фәлсәфә тарихиндә јашамагдадыр. Бу әсәрләр башдан-баша конфутсчиләрин вә монистләрин әлејһинә чеврилмишдир вә маһијјәтчә Даосизм руһундадыр. Философ өз бөјүк сәләфи кими инсанын бүтүн ләјагәтини, һәјатын бүтүн дәјәр вә мә'насыны онун тәбиәтлә һәмаһәнк олмасында көрүр. Мәһз бу бахымдан тәбиәти вә тәбиилији корлајан һәр чүр фәалијјәтин, һәтта ағыллылығын әлејһинә чыхыр. Сивилизасија хәстәлијиндән хилас олмағы тәбиәтин гојнуна гачмагда көрүр.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН ФРАГМЕНТЛӘР

* * *

Бир дәфә Чжуан јухуда көрүр ки, кәпәнәкдир, кејдә гајғысыз-гајғысыз сүзүр. О, үрәкдән ләззәт алыр, билмирди ки, Чжуандыр. Бирдән ојаныб көрдү ки, о, Чжуандыр вә баша дүшә билмәди ки, Чжуана елә кәлирди ки, о кәпәнәкдир, јохса кәпәнәкдир, јухуда көрүр ки, Чжуандыр.

* * *

Дүлкәр Кремен Тси чарлығына кедәркән јолда јер меһрабынын јанында дөврәсинә онларла гол чатмајан даг јүксәклијиндә нәһәнк бир палыд көрүр. Онун јердән 80 дирсәк һүндүрлүкдә нәһәнк чәтири варды. Авaралар јармаркаја јығышан кими һамы онун тамашасына јығышмышды. Дүлкәр дајанмадан, һеч дөнүб бахмадан өз јолу илә кедир.

Шакирдләри ағача дојунча тамаша едир, кәлиб она чатыр вә соруштурлар:

— Нијә сиз јан өтүб, һеч дөнүб бахмадыныз да? Мүәллим, ахы,

биз әлимизә балта вә дәһрә алыб сизин дальнызча кәләндән бәри белә көзәл материал көрмәмишик.

— Бәсдирин, кәсин сәсинизи,—дејә дүлкәр онлара ачыгланыр. Ондан һеч нә чыхмаз. Гајыг дүзәлтсән батачаг, табут дүзәлтсән тезликлә чүрүјәчәк, габ дүзәлтсән чатлајачаг, гапы дүзәлтсән ширәси ахачаг, сүтун дүзәлтсән гурд јејәчәк. Бу ағач јарарсыздыр. Она көрә чох јашајыб.

Дүлкәр евә гајыдандан сонра јухуда көрүр ки, меһраб јахынлығындакы палыд она дејир:—Сән мәни һансы ағачлара охшатмаг истәјирсән? Бәзәк ағачларынамы?! Јемишан вә ја нарынкијәми? Онларын мејвәси јетишән кими дәрилир, дәриләндә исә бөјүк будаглары сыныр, кичикләри гырылыр. Хејир вердикләринә көрә бүтүн өмүрләри боју тәһгир олунуб әзијјәт чәкир, тәбиәтин онлара вердији өмрү јашаја билмәјиб мәһв олурлар. Буна көрә дә мән чохдан бәри сәмәрәсиз олмаға чалышыб өз истәјимә наил олдум. Бунун хејри исә көз габағындадыр. Әкәр бир шејә јарасајдым, бу гәдәр јүксәлә биләрдимми? Бундан башга сән дә бир шеј, мән дә бир шејәм, мәкәр бир шеј дикәри һаггында фикир јүрүдә биләрми? Сәмәрәсиз әләри мәхлуг олан сән инсан, сәмәрәсиз ағачы мүһакимә етмәјә һаггын вармы?

Ајыландан сонра дүлкәр јухусуну јозмаға башлајыр. Шакирдләри ондан сорушурлар:

— Әкәр палыд хејир вермәјә чан атмырса, нијә бәс меһраб јанында битиб?

— Кәсин сәсинизи, о бурда она көрә битиб ки, наданлар ону тәһгир еләмәсинләр. Бунунла белә, о тамам башга бир сәбәбә көрә узун өмүр сүрүб. Ону ади өлчүләрлә мүһакимә етсәк, биз һәгигәтдән узаглашмыш оларыг.

* *
*

— Сиз билирсизми бүтүн шејләр үчүн үмуми олан һәгигәт нәдир?

— Мән ону нечә билә биләрәм?

— Бәс нәји билмәдијинизи билирсизми?

— Мән ону нечә билә биләрәм?

— Онда белә чыхыр ки, һеч ким һеч нә билмир?

— Мән ону нечә билә биләрәм? Бунунла белә мән бу барәдә нәсә демәјә чалышарам. Һардан билмәк олар ки, мәним билик адландырдығым биликсизлик дејил? Һардан билмәк олар ки, мәним биликсизлик адландырдығым билик дејил?

* *
*

Мәшһур рәссам Гу Кајчжинин портрет әсәрләрини нәзәрдән тутуб Чжуан Тсзы јазыр:

«Белә таблолары јорулмадан бүтүн күнү сејрә далырсан. Руһуну чәмләшдириб бүтүн варлығынла гапаныб бирдән бирә мөчүзәнин күчүјлә мүтләг һәгигәт дәрк едилир. Мәним «мән»имдә дүнја унудулур, бүтүн формалар итир, биликләр јох олур. Бәдән һәгигәтән гуру ағача, үрәк исә чансыз күлә дөнүр. Ән инчә һәгигәт бу дејилми? Вә беләчә али һәгигәтә тапыныб бүтүн һәјат вә гүввәмлә бајрам ичиндә јашајырам».

ЈАН ЧЖУ

(е. ә. 440—360)

Гәдим Чин философу. Веј чарлығында анадан олмуш, өз адыны дашыјан мәшһур трактатын мүәллифидир. Даосизмин илк нүмајәндәләриндән бири олан Јан Чжу Чин фәлсәфәсиндә јеканә гедонистдир. О, конфутсичиләрин гаты әлејһдарларындан бири кими һәтта мә'нәви камиллијә чан атмағы белә рәдд едир. Онун фикринчә, бу, инсаны һәјат севинчләриндән мәһрум едир. Инсанын өз һисләринин ардынча кедиб гәлбинин чағырышына гулаг асмасы тәбиәтин ганунлары илә һәмаһәнк олдугу үчүн һәм дә ән улу мә'нәвијјатдыр.

Јан Чжу әчдадларын култу әлејһинә чыхмыш, фөвгәлбәшәр гүввәләри рәдд етмишдир. Һәлә о дөврдә шәхсијјәт азадлығыны тәләб етмишдир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Кечмишләрдә өләнләрә «гајыданлар» дејәрмишләр. Өләнләр «гајыданларса», дириләри «сәјаһәтә чыханлар» адландырмаг олар.

*

Бири јохсуллашды, о бири варланды. Јохсуллашан еһтијач әлиндән аз јашады, варлы исә көзү көтүрмәјәнләрин әлиндән бәлаја дүшдү. Белә чыхыр ки, нә јохсул олмаг, нә дә варланмаг лазымдыр? Бәс нә лазымдыр? Һәјата севинмәк, гајғыларла өзүнү үзмәмәк. Белә оланда нә јохсуллашмаг олар, нә варланмаг.

*

Син һөкмдары өз мүттәфигләријлә биркә Веј чарлығына һүчум

етмәјә һазырлашырды. Бу заман шаһзадә Чу көјә бахыб күлмәјә башлады. Һөкмдар соруашду.

— Нијә күлүрсән?

— Шаһ сағ олсун, гоншумун әмәлинә күлүрәм.

Гоншум арвадыны валидејнләринин јанына јола салыб, јолда тут јарпағы јыған бир арвад көрүр. Арвад онун хошуна кәлир вә о, арвады әлә кәтирмәјә чалышыр. Дөнүб арвадынын далынча баханда көрүр ки, ону да кимсә ејни мәгсәдлә әјләндирир. Јадыма дүшдү, она күлүрәм.

Һөкмдар онун нәјә ишарә вурдуғуну баша дүшүб гошунуну кери дөндәрир. Евә чатанда доғрудан да көрүр ки, өлкәсинин шимал торпагларына дүшмәнләр һүчум едиб.

* * *

Бир нәфәр Јан Чжунун јанына кәлиб дејир:

— Мән хәстәјәм, мәни сағалда биләрсәнми?

— Хәстәлијин әламәтләрини сајын.

— Өз ичмамда тә'рифи шөһрәт һесаб етмирәм, тә'нәни тәһгир һесаб етмирәм. Әлдә етдијимә севинмирәм, итирдијимә кәдәрләнмирәм. Һәјата өлүм кими бахырам, варланмаға јохсуллуг кими бахырам, өзүмә өзкә кими бахырам, өз евимдә гонаг кими јашајырам, һеч бир рүтбә вә мүкафат мәни севиндирмир, һеч бир чәза вә ја вә'д мәни горхутмур, һеч бир мүвәффәгијјәт вә ја мәғлубијјәт мәни дәјишмир.

— Сиз дүнјадаән бөјүк мүдриклијин хәстәлик сајырсыныз,— һәким чаваб вермишдир.

ҺИНД ФИЛОСОФЛАРЫ

БУДДА

(е. ә. 566—486)

Һиндистан јарымадасы гәдимләрдән бәри үч тәрәфдән океанла, шималдан исә кечилмәз дағлар вә чәнкәлликләрлә әһатә олунуб. Бу да јарымадада јашајан әһалинин мин илләр боју һеч бир харичи тә'сирә мә'руз галмадан өз мә'нәви аләми илә јашамасына шәраит јаратмышдыр. Македонијалы Искәндәр миладдан габаг IV әсрин 30-чу илләриндә Һиндистаны фәтһ едәндә, һәтта парлаг Еллинизм сивилизасијасы белә һинд халгынын дүнјакөрүшүнү дәјишә билмәди. Чүнки һинд халгынын зәкасында артыг бир чох дини-фәлсәфи дүнјакөрүшләри дәрин көк салмышды. Бу дүнјакөрүшләринин ән чох јајыланы Буддизм иди.

Рәвајәтә көрә, Буддизмин баниси миладдан габаг VI әсрдә Һиндистанын шималында, Һималај дағлары әтәјиндә доғулуб јашамыш Гаутама Сакја Мунидир. О, кичик Сакја өлкәсинин шаһзадәси олуб. Ушаг икән анасы өлмүш, атасы икинчи дәфә евләнсә дә, Гаутама өз шәхси сарајында гајғысыз бөјүјүб боја-баша чатмышдыр. Анчаг кәнч јашында икән бир күн тәсадүфән раст кәлдији гоча, хәстә, өлүм сәһнәси вә нәһајәт, јохсул браһман онун дүнјакөрүшүнү бүсбүтүн дәјишир. Сәрвәт, чаһ-чәлал ичиндә јашајан кәнч Гаутама көрүр ки, дүнјада ағыр хәстәликләр вармыш, изтираблы гочалыг вармыш вә нәһајәт, чарәсиз өлүм вармыш... О дәрк едир ки, дүнјанын фираванлығы өтәри вә тәсадүфи имиш. Јохсул браһман исә она бүтүн бунлардан хилас олмағын јолуну көстәрир.

Үзүн дүшүнчәләрдән сонра Гаутама 26 јашында икән тәзә доғулан оғлуну, көзәл, севимли гадыныны вә көләчәк тахт-тачыны атыб тәрки-дүнја олур. Кечә јарысы хәлвәти сарајдан чыхыб кимсәсиз бир јерә чәкилир. Һәмин күндән үзүнү көјә тутуб отурур. Илләрлә, илләрлә әзаб-әзијјәт долу аскет һәјаты кечирир. Нәһајәт, бир күн чәкдији әзаб-әзијјәтләр мүгабилиндә мүкафатланыр, Гаутаманын зәкасына ишыг дүшүр вә о, һәјатын илаһи, мүгәддәс һикмәтини дәрк едир. Гаутама дөнүб Будда (јә'ни нурланмыш, дәрк етмиш) олур. Бундан сонра онун чохлу шакирдләри, ардычыллары, мүридләри јараныр вә онлар буддизми гоншу Чин, Сеј-

лон, Непал, Тибет, Јапонија вә Ҹәнуби-Шәрги Асија өлкәләринә јајырлар.

Буддизмә көрә, һәјатда ики шеј вар: сәбәб вә нәтиҹә. Нәтиҹә изтирабдыр. Сәбәб исә һәјат севинҹләринә, дүнја не'мәтләринә бағлылыгдыр. Инсанын борҹу, вәзифәси изтирабдан хилас олмагдыр. Буна наил олмаг үчүн наз-не'мәтдән, сәрвәт вә мәнфи емосијалардан—пахыллыгдан, хәбисликдән, кин-күдурәтдән, мәрдимазарлыгдан, јаланчылыгдан, икиүзлүлүкдән, хәбәрчиликдән тәмизләнмәк лазымдыр. Бүтүн буллара наил олан кәс һөкмән әзабсыз, изтирабсыз, дәрдсиз-гәмсиз јашајаҹагдыр.

Буддизмин әсас канонлары шакирдләри илә мүсаһибә шәклиндә јазылмыш үч китабда топланмышдыр. «Винаја-питака», «Сутта-питака», «Абхидхамма-питака». Биринҹи китаб өзүнү неҹә апармаг, неҹә јашамаг гајдасы барәдәдир, икинҹи китабда нәсиһәт вә притчалар топланыб, үчүнҹүсү исә һинд фәлсәфәси проблемләриндән бәһс едир. Һәр үч китаб гәдим пали дилиндә јазылыб. Бу әсәрләр дүнјанын әксәр дилләринә тәрҹүмә олунуб, дәфәләрлә нәшр олунмушдур.

Рәвајәтә көрә, Будда 40 иллик пејғәмбәрликдән сонра сајсыз-һесабсыз шакирдләринин вә зәвварларын мәһәббәти әһатәсиндә 80 јашында вәфат едиб.

Мүәјјән пессимизминә вә тәркидүнјалығына бахмајараг инсаны мә'нәви сафлыға чағырдығы үчүн буддизм башга дини фәлсәфи көрүшләрә нисбәтән даһа чох јајылмышдыр. Будда өлүмүндән сонра илаһиләшдирилмиш, Һиндистанда вә Шәрги Асија өлкәләриндә онун шәрәфинә минләрлә мә'бәдләр тикилмиш, јүзләрлә монументал һејкәли јарадылмышдыр.

Кечән әсрин II јарысындан сонра буддизм хүсусилә интишар тапмыш, онун һәјатына вә дини фәлсәфи трактатларына онларла, јүзләрлә тәдгигат вә шәрһләр јазылмышдыр.

Тәсадүфи дејил ки, 25 әср бундан әввәл бөјүк һинд мүдрикинин өз шакирдинә мүраҹиәтлә дедији сөзләр инди дә мә'на күҹүнү вә емосионал гүдрәтини итирмәјиб.

ФИКИРЛӘРИ

* * *

Ананда, өзүн өзүнә чыраг ол! Өзүн өзүнә истинадкаһ, өзүн өзүнә сығынаҹаг ол!

*

Нәш'ә оду сөнәндә, нифрәт оду сөнәндә, тәкәббүр оду сөнәндә үрәкдә илаһи динҹлик бәргәрар олур.

*

Доғулмаг—изтираб, гочалыг — изтираб, хәстәлик — изтираб, өлүм—изтираб, хошуна кәлмәјәнлә евләнмәк—изтираб, хошладығындан ајрылмаг—изтираб, арзуладығыны алмамаг—изтираб, бир сөзлә, варлыға бағлылыг—изтирабдыр.

*

Изтираблары өлдүрмәјин һәгиги јолу будур: дүз көрмәк, доғру дүшүнмәк, дүз данышмаг, дүз һәрәкәт етмәк, дүз јашамаг, дүз чалышмаг, диггәтини дүз топламаг вә фикрини дүз чәмләшдирмәк,

*

Гадын тәбиәтән биликли олур, киши китаблардан өјрәнир.

*

Пајыз булудлары кими бош јерә курулдамағын нә мә'насы?! Бөјүк шәхсијјәт нәји бәјәниб, нәји бәјәнмәдијини һеч заман билдирмәз.

*

Бүлбүл вә тутугушу өз күнаһлары учбатындан гәфәсә дүшүр. Лејләк исә әсирлик нә олдуғуну билмәз. Сусмаг—фираванлығын ачарыдыр.

*

Бөјүк чајдан кечмәкдән, сәндән күчлү адамла дүшмәнчиликдән вә гара чамаатла мүбаһисәдән горх!

*

Бөјүк зәка саһибләри үч шејдән биринин гурбаны олурлар: ја еһтијач ичиндә јашајыр, ја кәнч икән өлүр, ја да дүнјадан сонсуз көчүрләр.

«МАЈТРИ-УПАНИШАД»ДАН БИР ПАРЧА

ДҮНЈАНЫН ФАНИЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Брихадратха адлы бир һаким, «дүнја фанидир» дүшүнәрәк һакимијјәти оғлуна тапшырыб мешәјә, тәнһалыға чәкилди вә ничат тапды. О, өзүнү ән јүксәк Танасјаја тәслим етди. Үзү күнәшә отурду, әлләрини көјә ачыб беләчә дајанды. Мин күн баша чатандан сонра Атманын биличиси, түстүсүз алов кими парлаг шәфәг сачан мөһтәшәм Шаканја она јахынлашды. О, кечмиш һөкмдара деди: «Галх, галх ајаға, дүнјада нә арзулајырсанса, бирини де».

Онун гаршысында икигат әјилмиш һөкмдар деди: «Мән Атманы танымырам, биз ешитмишдик ки, сиз ағамыз, Атманын әсл тәбиәтинә бәләдсиз. Онун барәсиндә бизә данышын».

Шаканја она деди: «Бу чох гәдим әһвалатдыр, бу суала чаваб вермәк чәтиндир. Икшваки өвлады, башга бир арзуну сөјлә».

Һөкмдар башыны онун ајагларына сүртүб бу гатханы хатырлатды.

«Ағамыз, бу үфунәтли фани бәндәдә, бу сүмүк, дәри, әзәлә, илик, әт, тохум, ган, селик, көз јашы, ифразат, нәчис, сидик, јел, өд, түпүрчәк јығнағында һансы арзунун јеринә јетмәсиндән һәзз алмаг олар?

Бу еһтирасла, гәзәблә, тамаһла, јанылма, горху, үмидсизлик, пахыллыг, севдијинлә ајрылма, севмәдијинлә бағланма, ачлыг, сусузлуг, гочалыг, өлүм, хәстәлик, кәдәр вә буна бәнзәр шејләрлә чулғаланмыш бәдәндә һансы арзудан һәзз алмаг олар?

Вә бүтүн бунлары биз, бу ағчаганад вә мығмығылар кими тәләф олан, бу отлар вә ағачлар кими јығын-јығын бој атан вә маһв олан инсанлара бахыб көрүрүк... Лакин һәлә бунлар нәдир ки?

Ахы башга алимәнсәбләр, гүввәтли охатанлар, дөјүшчүләр вә дөјүш арабачылары—өз бүтүн гоһум әгрәбаларынын көзү габағында әзәмәт вә сәрвәтдән имтина едиб бу дүнјадан о дүнјаја кечдиләр. Лакин һәлә онлар нәдир ки? Ахы даһа алинәсәбләр мөвчуддур. Биз гәндәһарларын, асурларын, јакшејләрин, бхутларын, пишачејләрин, унырејләрин мәһвинин шаһиди олуруг. Лакин онлар да нәдир ки?

Дәнизләр гурујур, дағлар учулур, гүтб улдузлары енир, улдузлары сахлајан сәма ипләри гырылыр, јер бошалыр, аллаһлар өз мәсканини тәрк едир. Бу горхунч һәјат девранында һансы арзунун һәззиндән данышмаг олар? Ахы арзудан һәзз аланлар да дојуб дөнә-дөнә илкинә, әзәлинә гајытмаға мәчбур олур.

Ничат вер мәнә! Бу һәјат девранында мән сују гурумуш гујудакы гурбаға кимијәм. Сән ағамыз, бизим ничат јолумузсан, ничат јолумуз!

ВИВЕКАНАНДА

(1863—1902)

Һинд философу. Әсл ады Нарендранахт Даттадыр. Колкотә шәһәриндә варлы вәкил аиләсиндә доғулуб. Коллеҹ битириб, Шәрг вә Гәрб фәлсәфәсини мүкәммәл өјрәниб. 1881-ҹи илдә Рамакришна илә танышлығы дүнјакөрүшүнүн формалашмасында әсас рол ојнајыб. Бүтүн динләрин бир аллаһын мүхтәлиф формаларда тәзаһүр олмасы идејасыны да мүәллиминдән әхз етмишдир.

Атасынын гәфил өлүмүндән сонра дәрвиш-аскет кими бүтүн Һиндистаны пијада-пијада кәзмишдир. Сонракы бүтүн өмрүнү Һиндистанын азадлығы уғрунда мүбаризәјә һәср етмишдир.

1893—94-ҹү илләрдә Американын бөјүк шәһәрләриндә мүһазирәләр охумушдур. 90-чы илләрдә Инкилтәрә вә Авропанын башга өлкәләриндә јог вә Веданта фәлсәфәсинә аид дәрнәкләр ачмышдыр. Бундан сонра чохлу шакирдләри илә биркә вәтәнинә гајыдыб Раҹа јог, Карма јог, Бхакти јог вә Ҹајна јог һаггында мә'рузәләрини ајры-ајры китаблар шәклиндә чап етдирмишдир.

Бөјүк маарифчилик фәалијјәти көстәриб, анҹаг хәстәләнәрәк 39 јашында вәфат етмишдир. Фәлсәфи бахышларында идеализм вә материализми барышдырмаға чалышмышдыр.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Гәрбдә сосиал һәјат, үрәк фәрјадыны боған гәһгәһәјә бәнзәјир. Күлүш һычгырыға, әјләнҹә шәхлијә чеврилир, анҹаг бүтүн бунлар заһирдәдир, дахилдә, дәринликдә исә нәсә кәркин фаҹиәвилик кизләнир. Биздә исә кәдәр вә нискил үздәдир. Дахилдә исә гајғысызлыг вә шән әһвал-руһијјә һакимдир.

*

Шәргин һејрәтамиз руһи наилијјәтләрини Гәрбин ејни дәрәҹәдә һејрәтамиз мадди наилијјәтләри илә бөлүшдүрмәк лазымдыр.

*

Иса Јунаныстан вә Романы мәһв етдији кими, Будда да бизи мәһв етди.

*

Зәифин нә бу дүнјада, нә дә башга дүнјада јери вар. Зәифлик—өлүмдүр.

*

Әкәр сиз өз-өзүнүзү танымырсынызса, аллаһы да таныја билмәзсиниз.

*

Дүнја елә бир кимнастика залыдыр ки, биз ора күчлү олмаг үчүн кәлмишик.

*

Дин һејваны инсана чевирән, инсаны исә аллаһа дөндәрән идејадыр.

*

Һәгигәтдән өтру һәр шеји гурбан вермәк олар, һәгигәти исә һеч шејин хәтринә гурбан вермәк олмаз.

*

Бизим, јә'ни һиндлиләрин, һәр биримизин архасында шанлы милләтимизин сонсуз кечмиши дајаныр. Ајыг олун, бизи, бизим һәр һәрәкәтимизи милјонларла әчдадымыз сејр едир.

*

Шејләр јахшылашмыр, биз онларла бәрабәр дәјиширик.

МУАСИР ҺИНДИСТАН

Әсәрдән бир парча

Адамларда бу вә ја дикәр дәрәчәдә үч кејфијјәт мөвчуддур—саттвы, раджаса вә тамаса (Сакја системиндә әзәли материјалар) вә бүтүн заманларда, бүтүн сивилизасијалы чәмијјәтләрдә дөрд каста—дөрд силк,—јә'ни браһманлар, кшатриләр, вајшјевләр вә нәһајәт шудралар мөвчуд олмушдур. Доғрудур заманын гадир

әли мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф өлкәләрдә онларын сајыны вә гүдрәтини дәјишмишдир, лакин үмумдүнја тарихинин өјрәнилмәси көстәрир ки, тәбиәтин ганунлары илә бағлы олараг бүтүн чәмијјәтләрдә бу дөрд силкин—браһманларын, кшатриләрин, вајшејвләрин вә шудраларын дүнја үзәриндәки һакимијјәти нөвбә илә бир-бирләрини әвәз етмишдир.

Чинлиләрдә, шумерләрдә, бабилләрдә, мисирлиләрдә, халдејләрдә, ариләрдә, иранлыларда, јәһудиләрдә, әрәбләрдә—бүтүн гәдим милләтләрдә тарихләринин илк дөврләриндә һакимијјәт сүканы браһманларын вә ја каһинләрин әлиндә олмушдур. Икинчи мәрһәләдә һакимијјәтә кшатриләр—ја мүтләг монархлар, ја да сечилмиш адамлардан ибарәт олигархија һөкумәтләри саһиб олурлар.

Мүасир гәрб милләтләринин ичиндә ән кәркәмли јери Инкилтәрә тутур вә орада инди һакимијјәт илк дәфә тичарәт васитәси илә варланан вајшјевләрин әлинә кечиб. Һакиманә көстәришләри електрик васитәси илә бир гүтбдән дикәринә көндәрилән вә далғалары көјә галхан океан онлар үчүн ади бир кедиш кәлишли јол олан, мәһсуллары истәкләри илә бир јарымкүрәдән дикәринә һеч бир чәтинлик олмадан дашынан вә габагларында ән бөјүк монархијалар белә ләрзәјә кәлән вајшјевләрин тәзәчә әмәлә кәлән бу гүдрәтли һакимијјәти нәһәнк дәниз далғаларынын ағ көпүкләри үзәриндә көјә милләнән инкилис тачы үчүн бир тәмәлдир.

Буна көрә Инкилтәрә Һиндистаны бизә тәлгин етдикләри кими Һәзрәт Иса вә ја Төврат васитәси илә фәтһ етмәди. Онларын фәтһи Моғолларын футуһатына да бәнзәмир. Исанын адынын далында, Төвратын далында, мөһтәшәм сарајларын далында, јери титрәдән филләр вә чәнк арабалары, сүвари вә пијада ордулар, дөјүш шејпурлары, нәһәнк тәбилләрин курултусу, көз гамашдыран дәбдәбә ки, кралича тахтыны мүшајиәт едирди,—бүтүн бунларын архасында даим әсл Инкилтәрә кизләнирди. О Инкилтәрә ки, дөјүш бајрағы фабрик борусу иди, гошуну тичарәтчиләр ордусу иди, дөјүш мејданы да дүнјанын бүтүн базар мејданлары, императричалары да бәхт илаһәсинин өзү иди. Она көрә јенә дејирәм: Инкилтәрәнин Һиндистаны фәтһ етмәси нәсә тәзә, көрүнмәмиш бир һадисәдир.

РАБИНДРАНАТ ТАГОР

(1861—1941)

Һинд јазычысы вә философу. Кәлкәтәдә дөвләтли аиләсиндә анадан олмуш, илк тәһсилини орада алмыш, хүсусилә һинд халг мусигисинин дәриндән өјрәнмиш вә сонралар өзү дә чохлу мелодија вә мусиги әсәрләри бәстәләмишдир.

Лондонда мүкәммәл тәһсил аландан сонра вәтәнинә гајыдыб кениш јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Јарадычылыға еркән јашларындан башлајан Тагор үч мин иллик һинд сивилизасијасыны дәриндән мәнимсәмиш вә бүтүн јарадычылығына һопдурмушдур. Буну, 1913-чү илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлән «Бағбан» вә «Китанчали» адлы һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан лирик фәлсәфи әсәрләри бир даһа екс етдирир.

Бундан әлавә Тагорун 20-чи илләрин әввәлиндә јаздығы «Милләтчилик» сијаси фәлсәфи ессеси дә онун зәнкин дүнјакөрүшүндән вә сијаси һәссаслығындан хәбәр верир.

Чохлу ше'р китабларындан башга роман, повест, пјес вә һекајәләриндә һинд чәмијјәтинин мүхтәлиф дөврләриндә сијаси-ичтимаи мәнзәрәсини ачыгламыш, милли-истиглалијјәт проблемләринә тохунмушдур.

Лакин јарадычылығынын зирвәсини адыны чәкдијимиз үч әсәр тәшкил едир.

«Бағбан» вә «Китанчали» дә онун һәјатын көзәллији вә әбәдилији, инсанын тәбиәт вә каинатла вәһдәти идејалары сон дәрәчә лирик, емосионал гүдрәтлә гәләмә алынмыш, дини мистик руһ, инсанын дахили аләми, көзәллијин әзәмәт вә өлмәзлији тәсирли поетик шәкилдә чанландырылмышдыр. Бу әсәрләрдәки лирик-психоложи әһвал-руһијјә, дәрин мә'на чаларлары әхз едәрәк үмумбәшәри маһијјәт дашыјыр. Тагора көрә әни вә кечичи олан һәјат ондакы мәһәббәтин вә көзәллијин варлығы илә мә'наланыр. Дүнја инсан мәнәвијјатларыјла зәнкинләшир. Руһән вә мәнән зәнкин инсанлар өләндән сонра да дүнјада из бурахыр вә онларын руһу өлмәзлик газанараг тәбиәт вә чәмијјәтин сәрвәтинә чеврилир.

Тагорун «Милләтчилик» әсәри ХХ әсрин әввәлләриндә дүнјаны бүрүјән тоталитаризм тәзаһүрләринин әлејһинә јазылмыш, хүсусилә сосиалист милләтчилијинин горхулу маһијјәтини ачыб көстәрән, онун чансыз механики варлығыны ифша едән тәк-тәк чәсарәтли әсәрләрдән биридир.

Бу әсәр һарадаса Нитше идејалары илә, Шпенглерин мәшһур «Авропанын гүрубу» әсәри илә сәсләшир.

Рабиндранат Тагорун «Бағбан», «Китанчали» вә «Көчәри гушлар» әсәрләринин һәр үчү Микајыл Рзагулузадә тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә уғурла тәрчүмә едилмишдир вә биз дә һәмин тәрчүмәләрдән нүмунәләри китаба дахил етмишик.

«БАҒБАН» ВӘ «КИТАНЧАЛИ»ДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Һәгигәт өз-өзүнә гаршы фыртына гопарыр ки, онун тохумларыны узаглара сәпәләсин.

* * *

Кечә гаранлығы шәфәг гызылларынын ағырлығындан јыртылан бир кисә кимидир.

* * *

Еј достум, доған күнәш сәнин бөјүк гәлбини шәфәг сәкүләндә тәнһа дағын зирвәси кими ишыгландырмышдыр.

* * *

Дүнјанын һәјаты бүтүн инсанларын итирдикләри мәһәббәтлә зәнкинләшир.

* * *

Ахшам сәмасы мәним үчүн пәнчәрәсиндән чыраг ишығы кәлән бир отаг кимидир—орда кимсә мәни көзләјир.

* * *

От, јердә өзүнә бәнзәр бәл отлар ахтарыр, ағачлар исә көј үзүндә өз тәнһалығыны.

* * *

Варлығым мәнимчүн даим бир мә'чүзәдир, һәјат да елә будур ки, вар.

* * *

Мән һәјат, мәһәббәт вә өлүм нәһриндә ахыб кетмиш, унудулмуш бәшәр әсрләри дүшүнүр вә көчүб кетмәјин нечә бир азадлыг олдуғуну дујурам.

* * *

Әзиз дост! Чох заман ахшам гаранлығы гатылашанда, мән саһилдә далғалары динләдикчә, сәнин бөјүк фикирләринин сүкутуну ешидирәм.

* * *

Сәһәр торуму дәнизә атдым.

Дәнизин гаранлыг дибиндән әчаиб шәкилләрдә, әчаиб көзәлликдә шејләр чыхартдым,—бә'зиләри тәбәссүм кими ишыг сачыр, бәзиләри көз јашлары кими парлајыр, бә'зиләри кәлин јанаглары кими чилвәләнирди.

Мән евә гајытдыгда, севкилим бағчада отуруб бекарчылыгдан чичәјин ләчәкләрини јолуб төкүрдү.

Бир ан дурухдум, сонра дәниздән чыхартдығым бүтүн шејләри онун ајаглары алтына сәпдим.

О мәнә бахыб деди:

— Нә гәрибә шејләрдир. Билмирәм буилар нәјә кәрәкдир.

Мән утаныб бојнуму бүкдүм вә дүшүндүм: «Бунлар үчүн мән вурушмамышам, бунлары базардан алмамышам, демәли бу һәдијјә кәрәк дејил».

Бүтүн кечә мән бунлары күчәјә тулладым.

Сәһәр јолчулар кәлдиләр; онлары јығыб узаг-узаг елләрә апардылар.

* * *

Бу һадисә мај ајында баш вермишди. Бүркүлү күнортанын санки нәһајәти олмајачагды. Гуру торпаг сусузлугдан битаб иди.

Бирдән чај сарыдан бир чығырты ешитдим: «Тез ол, әзизим».

Китабы өртүб пәнчәрәдән бахдым.

Чајын кәнарында палчыға булашмыш јекә бир кәл көрдүм, онун мүлајим вә дөзүмлү көзләри варды, јанында бир оглан дизә гәдәр сујун ичиндә дуруб кәли суја кирмәјә сәсләјирди.

Мән севинчлә күлүмсәјиб гәлбимин көврәлдијини һисс етдим.

* * *

Мән гызын әлләриндән тутуб ону бағрыма басырам. Онун көзәлликләри илә ағушуму долдурмаға чалышарам, бусәләримлә хош тәбәссүмүнү оғурламаг, бахышларымла онун гара көзләринин бахышларыны ичмәк истәјирәм.

Аһ бу мүмкүндүрмү? Көјүн мавилијини ким ала биләр?

Мән онун көзәллијини тутмаг истәјирәм. О мәндән гачыр, әлимдә јалныз бәдән галыр.

Мән јорғун вә алданмыш һалда кери чәкилирәм.

Јалныз руһа мүјәссәр олан чичәјә бәдән тәмас едә биләрми?

* * *

Орада ки, фикир горху билмир вә инсанын башы гүрурла учалыр:

Орада ки, билик азаддыр;

Орада ки, дүнја аракәсмәләрлә гәфәсләрә бөлүнмәмишдир:

Орада ки, сөзләр һәгигәтин дәринликләриндән кәлир:

Орада ки, јорулмаз арзулар әлләрини мүкәммәллијә доғру узадыр:

Орада ки, шүурун парлаг булағы барсыз вә гумлу чөлләриндә итиб батмыр:

Орада ки, ағыл вә зәка јүксәк арзулара вә ишләрә јөнәлир:

Гој мәним өлкәм һәмин о азадлыг сәмасынын алтында ојансын, еј мәним атам!

* * *

Јадымдадыр ки, ушаглыгда бир күн ахар суја кағыз бир кәми бурахмышдым.

Ијулун јағышлы бир күнү иди, мән тәкдим, өз ојунумдан севинир, өзүмү хошбәхт билирдим.

Ахар суја кағыз кәми бурахмышдым.

Буланыг сулар сел кими ахды, чај дашды, мәним кәмими батырды.

Мән гәм-гүссә ичиндә дүшүндүм ки, фыртына елә мәним хошбәхтлијими әлимдән алмаг үчүн гопмушду. Онун бүтүн гәзәби мәнә гаршы иди.

Инди тутгун ијул күнү узаныб кедир, һәјатымда ојнадығым бүтүн ојунлары, бүтүн удуздуғум ојунлары хатырлајырам.

Мәнимлә белә ачы-ачы әјләнмиш талејимә лә'нәтләр јағдыраркән бирдән чајда батмыш кағыз кәмими хатырладым.

* * *

Каһин олмаг һәсрәти илә јанан бир нәфәр кечә јарысы сәсләнди: «Мәним үчүн евими тәрк едиб, Аллаһы ахтармаг вахты кәлиб чатмышдыр.

Аһ, мәни узун мүддәт наданлыг ичиндә ким сахламышдыр». Аллаһ она пычылдады:—«Мән». Амма адам буну ешитмәди.

Арвады гучағында көрпәси сакит-сакит өз јатағында јатмышды.

Адам деди: «Мәним шүуруму узун мүддәт гаранлыгда сахлајан кимләр олмушдур?»

Һәмин сәс јенә деди: «Аллаһлар». Амма о ешитмәди.

Көрпә јухуда ағлајыб анасына бәрк-бәрк сығынды. Аллаһ әмр етди: «Дајан еј сәфеһ, өз евини тәрк етмә». амма о ешитмәди.

Аллаһ көкс өтүрүб деди: «Еј мәним гулум, сән нијә мәни ахтармаг үчүн мәни тәрк едиб сәркәрдан олмаг истәјирсән?»

* * *

Өлүм гәдәр арыг, килкә сачларыны тоз басмыш, додаглары тутгун гәлби кими мөһкәм гысылмыш, көзләри өз дишисини ахтаран ишылдагуш сајағы јанан азғын бир сәрсәри иксир дашы ахтарырды.

Гаршысында учу-бучағы көрүнмәјән дәниз угулдајырды.

Курултулу далғалар ара вермәдән кизлин хәзинәләрдән данышыб онларын дилини анламајан бу надана күлүрдү.

Онун бәлкә дә һеч бир үмиди галмамышды, амма динҹәлмәји ағлына да кәтирмирди, чүнки ахтарыш онун һәјатынын јеканә гајәси олмушду. Океан ағушуну даим иришилмәз сәмаја ачан кими.

Улдузлар иришилмәз һәддә чатмаг үчүн даим дөвр етдикләри кими.

О да, килкә сачларыны тоз базмыш о диванә дә тәнһа саһилләрдә вејилләнә-вејилләнә иксир дашы ахтарырды.

Бир дәфә бир кәндли ушаг она јахынлашыб соруşду:

— Сөјлә көрүм белиндәки бу гызыл зәнчири һарадан тапыбсан?

Диванә диксинди, бир заман дәмирдән олан һәмин зәнчир доғрудан да дөнүб гызыл олмушду, бу јуху дејилди, амма о диванә бу дәјишиклијин нә вахт баш вердијини дујмамышды.

О вәһши бир һәрәкәтлә әлләрини башына апарды—оф, нечә олмушду, нечә олмушду ки, өзү дә билмәдән белә мүвәффәгијјәтә наил олмушду. О, артыг вәрдиш етмишди—јердән дашлары галдырыб зәнчирә тохундурур вә бир дәјишиклик олуб-олмадығына һеч бахмадан дашы туллајырды. Беләликлә диванә иксир дашыны һәм тапмыш, һәм дә итирмишди.

Диванә тагәтдән дүшмүш, бели бүкүлмүш, гәлби көкүндән гопарылмыш бир ағаҹ кими пуч олмуш бир һалда итирдији хәзинәни јенидән ахтармаға башлады.

* * *

Отагда бәсләнмиш гуш гәфәсдә иди, азад гуш мешәдә учурду.

Вахты чатанда онлар бир-биринә раст ҝәлдиләр—талеjин һөкмү белә иди.

Азад гуш чығырды: «Аһ, еj севкилим, кəл мəнимлə учуб мешəjə кедəк».

Отагда бəслəнмиш гуш чивилдəди: «Уч кəл jанымa, икимиз дə гəфəсдə jашаjаг».

Азад гуш деди: «Һарада, гəфəсдəми? Ахы орада һеч ганад чалмаг да олмаз».

Отагда бəслəнмиш гуш чығырды: «Əфсус, ахы сəмада мəним үчүн гонмаға бир чөп дə jохдур».

Азад гуш чығырды: «Еj мəним фəрəһим, бир мешə нəғмəси оху».

Отагда бəслəнмиш гуш деди: «Мəним jанымa гон, сəнə сəлигəли нəғмə охумағы өjрəдим».

Мешə гушу чығырды: «Jох, бу ола билмəз. Нəғмə охумағы өjрəнмəк олмаз».

Отагда бəслəнмиш гуш деди: «Əфсус, мəн мешəлəрин нəғмəсини билмирəм».

Онларын мəһəббəтлəри чошуб-дашырды, амма онлар һеч вахт бирликдə ганад-ганадa учa билмəjəчəкдилəр.

Гушлар гəфəсин миллəри ардындан бир-биринə бахырлар, амма бир-бирини таныjыб баша дүшмəк чəһдлəри əбəсди. Онлар тагəтсиз һалда ганадларыны тəрпəдиб нəғмə охуjурлар: «Кəл jанымa, еj севкилим».

Азад гуш чығырыр: «Бу мүмкүн деjил, гəфəсин бағлы гапылары мəни горхудур».

Отагда бəслəнмиш гуш исə чивилдəjир: «Əфсус, мəним ганадларым аъиздир, чансыздыр».

* * *

Кечəнин гаранлығы гатылашырды. Күндүз ишлəримиз гуртармышды. Күман едирик ки, ахырынчы гонаг да кəлиб чыхмышдыр, кəнддə бүтүн гапылар бағлы иди. Амма кимсə деди:

— Һəлə шаһ да кəлəчəк.

Биз күлүб дедик:—Jох, белə шеj ола билмəз.

Бизə елə кəлди ки, кимсə гапыны дөjдү, амма дедик, jəгин күлəкдир. Чырағы сөндүрүб jатмаг истəдик. Амма кимсə деди:

— Бу гасиддир.

Биз күлүшүб дедик: Jох күлəкдир.

Кечə jарысы бир сəс кəлди. Биз jухулу-jухулу күман етдик ки, бу узагларда чахан илдырым сəсидир. Jер тəрпəнди, диварлар титрəди вə биз jухудан аjылдыг. Амма кимсə деди ки, бу тəкəр сəслəридир. Биз jухулу-jухулу пычылдадыг:

— Jох көj курултусудур.

Тəбиллəр чалындығда һəлə һава гаранлыгды. Чар сəси кəлди. Галхын, лəнкимəjин!

Биз әлләримизи үрәјимизә басыб горхудан титрәјирдик. Ким исә деди: Бир бахын, падшаһын бајрағыдыр.

Биз чығыра-чығыра ајаға галхдыг: Даһа ләнкимәк олмаз.

Падшаһ кәлмишдир, амма мәшәлләр һаны, чәләнкләр һаны, һаны онун тахткаһы? Аһ, ар олсун, аһ рүсвај олдуг, һаны сарај, һаны бәзәк-дүзәк? Ким исә деди:

— Бу һај-күј әбәсдир. Ону бош әлләрлә саламлајын, бу бош отаглара апарын.

Ачын гапылары, гој шејпурлар сәсләнсин. Бизим гаранлыг кәсаләтли мәсканимизин падшаһы гаранлыг кечәдә кәлиб чыхды.

Көјдә илдырымлар гуруллдајыр. Шимшәкләрин ишығындан гаранлыг сарсылыр. Бир парча чындыр һәсир көтүрүб һәјәтә сәр. Дәһшәтли кечәнин падшаһы көзләнилмәдән фыртына илә бирликдә кәлмишдир.

* * *

Мән тез-тез фикирләширәм ки, инсанла инсан дилини билмәјән һејван арасында бир-бирини анламаг һүдуду һарададыр?

Ибтидаи чәннәтдә, хилгәтин сүбһ чағында елә бир чығыр вар иди ки, бурада онларын гәлбләри бир-биринә јахын кәлирди.

Онларын әгрәбалығы чохдан унудулмушса да, амма изләри силинмәмишдир.

Бә'зән сөзсүз аһәнкләр ичәрисиндә бирдән-бирә гаранлыг кечмиш чанланыр вә һејван меһрибан бир инамла инсанын көзләринин ичинә, инсан да достлуг һисси илә һејванын көзләринин ичинә бахыр.

Санки мүхтәлиф гијафәли ики дост бир-биринә раст кәлиб бу гијафәләр алтында бир-бирини күчлә таныјырлар.

* * *

Сән мәни намүтәнаһи јаратмышсан, һөкмүн беләдир.

Бу фани гәлиби сән фасиләсиз олараг бошалдыр вә јени-јени һәјатла долдурурсан.

Бу хырдача гамыш түтәји сән тәпәләрдә, дәрәләрдә кәздириб онда даим јени мелодијалар чалыбсан.

Сәнин әлләринин өлүмсүз тәмасындан мәним зәиф гәлбим севинчлә долур вә дејилмәмиш сөзләр јарадыр.

Сәнин битиб түкәнмәјән һәдијјәләрин јалныз бу хырдача-хырдача әлләрә назил олур. Әсрләр кәлиб кечир, амма сән о һәдијјәләри даим әта едирсән вә һәлә дә онлара јер тапылыр.

АЗӘРБАЈЧАН ФИЛОСОФЛАРЫ

ЗӘРДҮШ

(е. ә. VII—VI әсрләр)

Ерамыздан әввәл VII әсрин 20-чи илләри... Дүнјада илк еһрамлар учалдыб, илк әсатирләр јарадан шумерләр өз тарихләринин кил лөвһәчикләрә һәкк едиб чохдан тарих мејданыны тәрк етмишдиләр. Анадолу һетләри дә јалныз гоншу халгларын хатирләриндә јашајырдылар. Һетләрин Италијанын шималына көчән өвладлары исә «тускиләр» адыјла етрускләр, орада тамамилә јени бир сизилизасија јаратсалар да әчдадлары кими јенә нәнәјә «нәнә», оғлана «оғлан», аккаја (аталыға) «акка» дејирдиләр.

Заман о заман иди ки ,ән улу түрк очагларындан олан Елам ассур асланларынын зәрбәләриндән харабазара дөнүб түстүләнир. Бу беш әсрдән бәри Јахын Шәрги тапдаг алтында гојан ассуријалыларын әзәмәтинин сон парылтысы иди. Амма хәбәрләри јох иди ки, еламларын гардашлары мидијалылар чәми он, он беш ил сонра онлара еләә бир диван тутачаглар ки, адлары һәтта јаддашларда, хатирәләрдә белә галмајачаг.

Дүнја бөјүк сарсынты әрәфәсиндә иди.

Јахын Шәргин көзләри Ағбатандан доған тәзә империја күнәшинин шәфәгләриндән гамашмадајды. Мидијада исә ондан гатгат парлаг даһа бир күнәш доғурду. Бу күнәш орду, күч вә мүтләгијјәт күнәши дејил, идрак вә зәка күнәши иди.

Бу Зәрдүш иди.

Кимдир Зәрдүш? Һаралыдыр? Рус совет шәргшүнасларындан башга дүнјанын әксәр тәдгигатчыларынын, о чүмләдән тутарлы мәнбә һесаб етдијимиз инкилис шәргшүнасы Чаксонун фикринчә бу гәдим пејғәмбәр Азәрбајчанда—Савалан әтрафында доғулмуш, ушаглыг вә кәнчлик илләри дә орада кечмишдир.

Рәвајәтә көрә ијирми јашындан тәнһалыға чәкилән Зәрдүшт он ил өз бахышларыны формалашдырыб кил лөвһәчикләрә јазмыш вә бу јени дүнјакөрүшү вәтәниндә интишар етдирмәјә чалышмышдыр.

Анчаг мәгсәдинә чата билмәдији үчүн отуз јашларында вәтәни тәрк етмәјә мәчбур олмушдур. Тале онун јолуну Бәлх шәһәринә салана гәдәр Зәрдүшт өз идејаларыны бир чох өлкәләрдә јајмаг истәсә дә, јенә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр. Нәһајәт, Бәлхдә тале онун үзүнә күлмүшдүр. Доғрудур, бурада да әввәлләр иш асан кетмәмиш, чохлу ағыр сынаглардан кечмәли олмушду вә чох-чох сонралар онун дини вәтәниндә гәбул едилмиш вә галғынын дилиндә өкүз дәриләринә јазылмышдыр. Јени динин орижиналы һансы дилдә олуб? Бу күн әлдә олан парчалар Авеста дилиндәдир. (Иран дилләри групуна дахил олан хүсуси бир дилдир) Бу дилә «Авеста»дан башга һеч јердә раст кәлинмир вә һәлә сасанилар дөврүндән өлү дил сајылыр. Гәдим Атропатендә өкүз дәриләринә үзү көчүрүлән әсас нүсхә Македонијалы Искәндәр Персополу (Истәхри) јандыранда мәһв олмушдур. Гәдим парслар онун бә'зи парчаларыны горујуб сахламыш вә орта фарс дилинә тәрчүмә едәрәк әрәбләр Ираны фәтһ едәндә өзләријлә Һиндистана апармышлар. Инди әлдә олан «Авеста» һәмин парчалардыр. Һәләлик бу мә'лум фактлары сөјләмәкдә мәгсәдимиз «Авеста»нын јарадычысынын әсәрини шәксиз ки, өз доғма дилиндә, јәни Азәрбајчан дилиндә јаздығы фикрини тәсдиг етмәкдир. Бу фикир ашағыдакы мүлаһизәләрә әсасланыр. «Авеста»да фәсилләр «гат»лар адланыр. Бу сөз шүбһәсиз ки, үст-үстә јығылан өкүз дәриләринин гатлары демәкдир вә доғмача түрк сөзүдүр. Даһа бир факт: «Авеста»да көјдән хәбәр кәтирән вә ја көјә мүрачиәт едилән соргуја чаваб верән мәләкәнин ады **Сорушдур**. Нәһаәт биздән мин ил өнчә јашамыш Фирдовси «Авеста» гәһрәманларынын тарихини тәсвир едәркән Зәрдүшт дөврүндә туранлыларын һәр јердә түрк дилиндә данышыгыны гејд едиб **«бе торки биамуз...»** јазыр. Амма нәдәнсә бу чүр мисралар әсәрин рус дилиндәки мәтнинин һәр јериндә **«на туранском наречии»** кими тәрчүмә олунмушдур. Бу мәсәләләр барәдә Авропада чох јазылыб. Мәшһур лингвист шәргшүнас Макс Мүллерин «Авеста»да туран елементләри» мәгаләси дә әсәрин илк вариантындан галан туранчылыг изләринин тәдгигинә һәср олунуб. Бүтүн бу вә башга мүлаһизәләр мәни гәдим пејғәмбәримизин адынын сонундакы «т» һәрфинин сонракы әсрләрин әлавәси кими лүзумсуз һесаб едиб атмаға мәчбур етмишдир.

Зәрдүштә көрә, каинат ики гүввәнин—хејир аллаһы Һөрмүзлә, шәр аллаһы Әһримәнин һөкмүјлә идарә олунур. Бири ишыг аллаһы, о бири зүлмәт аллаһыдыр.

Һөрмүз дүнја јарананда бүтүн хејирхаһ чанлылары вә онларын хејирхаһ әмәлләрини јарадыб. Әһримән исә әксинә. Һөрмүз истини,

хејирли биткиләри, чәмәнликләри, чајлары јарадыб, Әһримән исә өлүму, јыртычы һејванлары, зәһәрли бөчәкләри, туфаны, сојугу јаратмышдыр.

Күјә бу ики гүдрәтли јарадычы арасында мубаризә узун чәкир вә ән нәһајәт, хејир аллаһы вә онун нурларынын гәләбәсијлә битир. Лакин Әһримән дә там мәғлуб олмур. Заман-заман өз бәд әмәлләријлә инсанлара хәтәр јетирир.

Зәрдүшт әкинчи әмәјини, отураг малдарлығы мәдһ едир, күчлү һакимијјәтә архаланан сијаси бирлијә тәрәфдар чыхыр. Зәрдүшт чохаллаһлығы рәдд едиб һөрмүзә архаланан тәкаллаһлығы тәблиғ етмишдир.

1987-чи илдә чап олунан «Зәрдүшт» повестиндә гәдим пејғәмбәримизин һәјатыны тарихи мәнбәләрдә көстәрилдији кими тәсвир етмәјә чалышмышдыг. Онун данышыглары, дүшүнчәләри, мубаһисәләри пејғәмбәрин дүнјакөрүшүнү ачыглајыр вә «Авеста»да јазыланлара там уйғундур.

Она көрә һәмин әсәрдән ән характерик һиссәләри антолокијамыза дахил етмишик.

* * *

2600 ил бундан габаг Савалан әтәкләриндәки мағараларын биринин ағзында јосунлу дашын үстүндә бир адам отурмушду. Бу күн онун өмрүнүн ән гүдрәтли күнү иди. Улу Һөрмүз дүз он ил габаг бу күнү она вә'д еләмишди. О бу күн нә истәсә јеринә јетмәлиjди. О, Агбатанда өз мө'чүзәләријлә адамлары динә кәтирәчәкди. Бу күн чанлы, чансыз—һамы, һәр шеј онун һөкмүјлә дөвран едәчәкди. О бу күнү нә гәдәр көзләмишди. Дүнәнлә бу күн нечә башга-башга күнләр иди.

Пајызды. Һара бахырдын, көз ишләдикчә һәр јан палыд, вәләс, дәмирағачларыјла өртүлмүшдү. Сыхлыгдан бир-биринә долашмыш, бир-биринин чулғамыш минләрлә, милјонларла ағач... Бу бир-биринә сығынмагдымы, әксинә, бир-бирләрини сыхышдырмагдымы? Онлар хејирдими, шәрдими? Әслиндә ән јахшы арха дүшмәндир. Чүнки дүшмән олмаса һеч бир дүһа јетишә билмәз, манеә, рәгабәт олмаса һеч бир әзәмәтли чанлы јарана билмәз. Истәр ағач олсун, истәр инсан...

Отуз јашлы Зәрдүшт сәһәрдән пајыз мешәсинә баха-баха дүшүнүрдү. Бирдән-бирә бу сајсыз-һесабсыз ағачлар, сајакәлмәз, саралмагда олан јарпаглар онун көзләриндә чанлы варлыглара—инсанлара чеврилди. Онларын да һәрәсинин өз севинчи, кәдәри, истәји, еһтирасы вар. Јарпаглар да инсанлар кимидир: доғулур, бөјүјүр, мәһв олур. Инсанлар да јарпаглар кимидир: әввәл тәравәтли, јумшаг олур, сонра кет-кедә гурујуб бәркијир вә нәһајәт, мәһв олуб кедирләр.

Он илдән бәри вәтәниндә тәнһалыға чәкилән, атадан галан сәрвәти, мүлкү, һәр шеји атыб мағараја чәкилән Зәрдүш дүнәндән бәри санки тамам дәјишмиш, һәтта јаратдығы «Авеста»—бу надир зәка јығымы белә көзүндән дүшмүш, мә'насыз сөз јығынына дөнмүшдү.

Дүнән көрдүјү, сејр етдији сәһнә... О, јәгин ки, дүнән сәһәр өлмәлијмиш, о, өмрүндән артыг јашајыр ки, белә бир һадисәнин шаһиди олуб. Индијәчән бу гәдәр тәлатүмсүз олан гәлбинә бирдәнбирә гасырғалар долмушду.

Ағбатанда дүнән үч нәфәр өлмүшдү. Һөкмдар Дејок*, агил вә абил Гајанар вә һамбал Дајандур. Онларын үчүнү дә бир гәбиристанлыгда дәфн етмишдиләр. Дәфнин бириндә дохсан мин адам, бириндә дохсан нәфәр, о бириндә исә доггуз нәфәр адам варды.

Зәрдүш әввәлчә Дејокун дәфнинә бахды, сонра һамбалын, ахырда да өз досту, мәсләкдашы Гајанарын. Зәрдүш көрдү ки, синәси мүдриклик хәзинәси олан агил вә абидин чамаат арасында һамбал гәдәр дәјәри јохмуш. Күн кими ајдын-ашкар дәрк етди ки, дүнәнә гәдәр бармағынын ишарәсијлә истәдији адамын башына тач гојан, јахуд да бојнуну вуран Дејок да, сәһәрдән-ахшамачан онун-бунун-чун чијниндә јүк дашымагдан бели габар олан вә бөјүк шәһәрин күчәләриндә күнү һәмишә јүк алтында кечән һамбал да, үзүнә бирчә дәфә бахмагла адамларын бүтүн кечмишини она нағыл едән Гајанар да ејни чүр дүнјадан кетдиләр. Ејни чүр, үчү дә көтүк кими хәндәјә атылды. Үчү дә мә'насыз, дәјәрсиз, һәрәкәтсиз бир јумага дөндү. Һеч нәјә јарамајан артыг бир шејә чеврилди.

Ағач өләндә одун олур, даш һәр шејә јарајыр, һеч олмаса дивар олур, инсан исә... Демәли өкүз дәриләринә вә кил лөвһәләриндә јазылан о гәдәр сөзләрин һамысы мә'насыз имиш. Хејир-шәр, ишыг-зүлмәт, исти-сојуг, мәһәббәт-нифрәт—бүтүн бунлар мә'насыз, чәфәнкијјат имиш...

Демәли, ону да ејни чүр сонлуг көзләјир. Һамбал Дајандурла ејни бир гисмәт, ејни бир сонлуг.

Беләчә, күн ики-үч адам боју галханадәк јосунлу даш үстә отуруб галды.

Он илин јухусуз кечәләринин, кәркин дүшүнчәләринин бәһрәси олан «Авеста» инди онун үчүн нә гәдәр кәрәксиз, сәмәрәсиз иди. Уча Һөрмүз, бәлкә, бу да кечиб кедән бир һалдыр? Ола билмәз, јох, ола билмәз ки, бу гәдәр түкәнмәз бир зәка ширәси бирдән-бирә мә'насыз олсун?! Белинин вә ајагларынын ағрыдығыны һисс едиб ағыр-ағыр ајаға галхды: «Бәсдир ачы фикирләр!»

О, һәвәслә ашағыда ағ евләри вугарла јүксәлән, үч гат диварлы көзәл Ағбатан шәһәринин күнбатан дарвазасына тәрәф үз гојду.

О бу күн өз гүдрәтилә мискин һәмјерлиләринин гәлбини хејир-

* *Гәдим мидијалыларын илк һөкмдарларындан бири.*

һаһлыг уммаңында чимдирәчәк, гәлбләрдәки тиканлары чыхарыб атачаг, орадакы иланлары, әгрәбләри мәһв едәчәкди.

Уча даглар гојнундакы Агбатан шәһәринин аг евләри узагдан көз гамашдырырды. Бүтүн бу евләр, бу сарајлар, бүтханалар, мејдан вә күчәләр она нә гәдәр таныш иди. Онун көзүнүн габағында учалмышды.

Беш әсрлик Ассурија әсарәтиндән азад олмуш халг нечә јекдил, нечә чошгун, нечә тәмиз, нечә күчлү иди. Һаны о халг? Сәрвәтини, шөһрәтини, һәјатыны азадлыг үчүн гурбан верәнләр чәми әлли илдә мискин сәрвәт һәрисләринә, кеф, нәш'ә диванәләринә дөндүләр. Һамысы сәнин әмәлләриндир, еј Әһримән! Бүтүн бунлар она чохдан мә'лум иди. Амма дүнәнки вагиә, дүнән көрдүкләри...

Јох, улу Һөрмүз, нечә ола биләр ки, Гајанар кими мүгәддәс зәка мәһ'әли базар дәллалы илә ејни сонлуга мәһкум олсун? Нечә ола биләр ки, онун гүдрәтли бејни дә, бүтүн күнү чығыран базар сәрчәләринин бејни кими чүрүјүб кедәчәк?

Нечә ола биләр? Нечә? Нечә?

О, дүшүнчәләр ичиндә јаваш-јаваш кәлиб бир чајын кәнарында дајанды. Дөрд адам чајы нечә кечмәк барәдә мүбаһисә едирдиләр. Зәрдүшт бир аз онлара гулаг асды, сонра:

— Кәлин кечин!—деди.—Чәнкләшмәјин!

— Нечә кечәк?

Күлмәјә—башладылар. Анчаг гәһгәһәләри додагларында галды. Зәрдүшт әлини галдырыб чаја сары узатды.

Бир көз гырпымындача чај ики бөлүнду. Әввәли ахыб кетди, диби үзә чыхды.

Зәрдүшт сакитчә о таја кечди. Мө'чүзә көрмүш дөрд адам јухудајмыш кими горха-горха чајы кечиб дајандылар.

Зәрдүшт әлини јенә галдырды. Рам олмуш чај куруәтујла ахыб кетди. О, бирчә ону дәрк етмәк истәјирди ки, нијә ишыглы дүнјада гејри-бәрабәр олан бәшәр өвлады, зүлмәт дүнјада бәрабәр олсун? Каинатын, варлыгын аһәнкдарлыгына, тәбиәтин тәбиилијинә инанан Зәрдүшт инана билмирди ки, арада бәрабәрлик кими гејри-тәбиилик һөкм сүрсүн.

Кәлиб шәһәр дарвазасына чатды, баглы иди.

— Еј, ач гапыны.

Јухулу сәс кәлди.

— Олмаз.

— Нијә?

— Һөкмдарын әмридир.

— Һөкмдар кимдир?

Чаваб кәлмәди. Кимсә јухары чыхды. Дарвазачы иди. Чыхыб көрмәк истәјирди ки, өткәм данышан кимдир. Дарвазанын өнүндә

ортабој, гырмызысаггал бир адам дајанмышды. Зәрдүш ағыр-ағыр деди:

— Ач гапыны.

Сәсин аһәнки дарвазачыны сарсытды.

— Кет гардаш, сонра кәләрсән. Бурахсам, башымы үзәрләр. Бир чәтән ушағым вар.

— Горхма, ач.

Дарвазачы чаваб вермәјиб пилләкәнләри енниб һеч ики үч адым да атмамышды ки, архадан мүдһиш бир сәс ешитди. Дөнүб бахандә нәһәнк тунч дарваза көзләри өнүндә бирдән-бирә од тутуб јанды, јанды вә һәмин гырмызысаггал киши архајын аддымларла аловун ичиндән чыхды. Алов јаваш-јаваш сөндү, дарваза бирләшиб әввәлки [illegible] дүшдү.

Дарвазачы башыны тутуб јерә чөкдү. Зәрдүш она јахынлашды.

— Горхма, јахын кәл. Мангалы көмүрлә кәтир.

Дарвазачы көзләрини ондан ајыра билмәјиб горха-горха деји-лән [illegible].

— Мангала од вур. Мис парчасы кәтир.

Дарвазачы ичәридән од кәтириб көмүрү алышдырды. Сонра ики әдәд мис парчасы кәтирди.

Зәрдүш күлдү:

— Бу гәдәр гызылы нејләјәчәксән?

Киши [illegible] онун үзүнә бахырды. Зәрдүш мангалда көзәрән мис парчаларынын үстүнә чибиндән чыхартдығы тоздан бир, ики чимдик атыб кери чәкилди. Мангалда мави алов дилимләнди, хејли јандыгдан сонра јаваш-јаваш јатды. Зәрдүш машаjла ики гызыл күлчәни көтүрүб отларын үстә атды.

— Көтүр, һиссә-һиссә сатарсан.

Һәлә дә јериндә гуруjуб галмыш дарвазачыны һәмин вәзијјәтдә гојуб јаваш-јаваш узаглашды.

[illegible]

* * *

Базар күнү иди. Күчә вә мејданча чар адамла долујду. Бир-биринә јапышыб [illegible] дүканларынын учу-бучағы көрүнмүрдү. Адамларын ичиндән кечиб кетмәк мүмкүн дејилди. Зәрдүш бахыр, дүшүнүрдү: «[illegible] Һамысы бир-бирини алдатмаға чалышыр. [illegible] јерләриндә раһат јатмајыб алдатмаг [illegible].

Арабада тәшәххүслә отурана бах. Кимдир о?

Һә, Акбатанын валиси Симузәрдир. Вали јох, валиіјәси. Кваксарын ашнасыдыр. Чәнәси көр нечә узаныб, һеч кимин үзүнә бахмыр. Нәһәнк арабаны сүрән бојлу-бухунлу чаванлар көр нечә вүгарла дајаныб атлары гамчылајырлар. Еләбил нөкәр олмаларындан хәбәрләри јохдур.

Бәс нечә? Бејни тојуг бејниндән кичик олан бир мәхлугун нөкәрләридир. Көр, арабаны нечә говурлар? Гышгырыб адамлары нечә гамчылајырлар.. Сәнин әмәлләриндир, еј Әһримән».

Зәрдүш бу фикирләрдә икән араба она чатды вә бир дә башыны галдырыб көрдү ки, гырмызыјанаг нөкәрләрдән бири гырманчла онун үстүнә кәлир.

Зәрдүш гәзәблә көзүнү ағардан кими чаванын әли гурујуб һавада галды вә еләбеләчә дә көрәнләрин һејрәтли нәзәрләри алтында араба чапыб кетди. Сонра даирә вуруб тәзәдән кери дөнду. Адамлар чығырышыб дағылдылар. Нәһәнк табаглардакы мејвәләр дағылыб чамаатын, атларын ајаглары алтына дијирләнди. Араба јенидән Зәрдүшүн бәрабәриндә дајанды вә чаван нөкәрләрдән бири чығырды:

— Еј, кимсән?

Зәрдүш она әһәмијјәт вермәјиб, јолуна давам етди. Архадан Симузәрин сәси кәлди.

— Сураган, ону бәри кәтир!

Јекәпәр бир чаван әлини узадыб бојнундан јапышмаг истәјирди ки, Зәрдүш кери ганрылды вә бир бахышла чаванын голу һавада гуруду.

Чаван ағзыны ачыб ағрыдан бағырды:

— А а а а...

Зәрдүш арабадан дүшмәдән дајаныб она бахан, һејрәтдән чәнәси даһа да узанан Симузәрә тәрәф дөнду:

— Нә истәјирсән мәндән, еј алчаг еһтираслар тәшнәси.

Симузәрин бојалы јанаглары көзәрди вә о елә чығырды ки, һамы кәнара дағылышды.

— Оха басын, тез олун, ону оха басын!

Зәрдүш чағырды:

— Еј мурдар [illegible], инди дә јан!

Зәрдүш әлини галдырыб ендирмәклә мејдан түстүјә бүрүндү. Һарданса [illegible] гулаг тутулурду. Бир мүддәт сонра түстү чәкиләркән [illegible] ки, мејданда һеч ким јохдур. Симузәр буну көрүб [illegible] үчүн өз атларыны гамчылады, атлар шаһә галхараг [illegible] бош мејданында јалныз араба тәкәрләринин [illegible].

БӘҺМӘНЈАР ӘБУЛҺӘСӘН

(993—1066)

Азәрбајчан философу. Аристотелин узаг, Ибн Синанын јахын давамчысы. Һәјаты һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир вә бу да һардаса тәәччүблүдүр. Әлјазмалары дөнә-дөнә көчүрүлдүјү һалда тәзкирәчиләр нәдәнсә өзү һагда сусмушлар. Бирчә кичик бир рәвајәт галыр. Куја Ибн Сина дәмирчиханада оларкән бир чаван оғланын кәлиб дәмирчидән од истәдијини көрүр. Дәмирчи она дејир ки, хәкәндазы кәтир, од верим. Чаван оғлан әјилиб овчуну торпагла долдуруб дејир:—будур мәним хәкәндазым. Сөһбәтин шаһиди олан Ибн Сина оғланы өзүнә шакирд дә'вәт едир вә беләликлә Шәргин ики бөјүк философунун талеји бир-бирләринә бағланыр.

Бәһмәнјарын «Тәһсил китабы», «Мәнтигә даир зинәт китабы», «Көзәллик вә сәадәт китабы», «Мусиги китабы», «Метафизика елминә аид трактат», «Мөвчудатын мәртәбәләри» вә башга әсәрләринин әлјазма нүсхәләри дүнјанын бир сыра музеј вә китабханаларында горунуб сахланылыр.

Үмумијјәтлә көтүрдүкдә Фүзули бир чох Шәрг вә Азәрбајчан шаирләри үчүн тилсим олдуғу кими Аристотел дә Әрәб дилли философлар үчүн белә бир тилсим, даһа доғрусу бәдбәхтлик олмушлар. Онларын һамысы бир-бирләринә сөзләшибләрмиш кими Аристотел дүнјакөрүшүндән һеч чүр кәнара чыха билмәмишләр. Әлбәттә бунун өзү бөјүк фәхрдир ки, Азәрбајчанда Аристотелин нәһәнк давамчысы олан философ јазыб јарадыб вә Бәһмәнјар кими онлар үчүн санки реал һәјат мөвчуд олмајыб. Һамысынын даим мөвчудат һаггында, сәбәб вә нәтичә һаггында, һәрәкәт, мәкан вә заман категоријаларынын вәһдәти вә с. мәсәләләр әтрафында дәрин вә абстракт мүһакимәләри әлбәттә көзәлдир, лакин бунлар ағла вә руһа гида вермир вә үмумијјәтлә бу, Аристотел мәктәбинин бүтүн шакирдләриндә дөнә-дөнә тәкрар олунур.

Бәһмәнјар һаггында дүшүнмәләрә аид олмаса да, әкәр философлары бир алма кими тәсәввүр етсәк, Платон бизә алманын өзүнү тәгдим, Аристотел исә онун хүсусијјәтләрини, алмаларын нөвү, рәнки, әтри, дады, хејри вә с. мәсәләләри тәсвир вә изаһ едир. Инди бунлардан һансы јахшы вә фајдалыдыр? Әлбәттә, алманын өзү.

Бәһмәнјар јазыр ки, һәр шејин сәбәби вә нәтичәси вар, бәдән [illegible] мөвчуд олур, мөвчудат зәрури вә мүмкүн оланыдыр, һалбуки [illegible] сәбәби илә таныш олдугда һәр шејин зәрурәтдән јарандығыны көрмәк олар, шејин ки маһијјәти вар, демәли о нәтичәдир, һәрәкәт замана көрә дејил, заман һәрәкәтә көрә мүәјјән олунур в. с.

Бәһмәнјарын варлыг һаггында дүнјакөрүшүнүн маһијјәти белә-

дир. Лакин орта әсрләрдә онун бир философ кими ән чох мараг доғуран әсәри «Көзәллик вә сәадәт трактаты»дыр. Бурада о, һәјата јахынлашыр, мүчәррәд дејил, конкрет мәсәләләрдән бәһс едир. «Әәл Беһчәт вә әс Сәадәт» адланан бу әсәрдә философ даһа чох һәјати мәсәләләри ишыгландырыр, инсанын мә'нәви дүнјасына нүфуз едир.

Азәрбајчанда Бәһмәнјар јарадычылыгы илә ән чох философлар—Ә. Зәкујев вә З. Мәммәдов мәшғул олмушлар. Амма тәәссүф ки, онун һеч бири әсәри һәлә дилимиздә нәшр едилмәмишдир.

НИЗАМИ КӘНЧӘВИ

(1141—1209)

Азәрбајчан шаири вә философу. Кәнчә шәһәриндә сәнәткар аиләсиндә доғулмуш, мүкәммәл тәһсил алыб хүсусилә Јунан фәлсәфәсини вә Шәрг әсатирләрини дәриндән өјрәнмишдир.

Јарадычылыга лирик шаир кими башлајыб бөјүк епик поемаларла бәрабәр өмрү узуну гәзәлләр, гәсидәләр, рүбаиләр вә с. јазмышдыр. Бу гәзәл вә гәсидәләр инчә лиризми, дәрин мә'на чаларлары, јүксәк бәдии чәһәтләри вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә сечилир. Фарс дилиндә бөјүк, азәрбајчан түркчәсиндә исә аз бир гисми нәшр едилмишдир.

Дүнја әдәбијјатында исә Низами әсасән мәснәви формасында јаздығы «Хәмсә» адлы бешлик илә мәшһурдур.

Илк мәснәвиси «Мәхзәнүл әсрар»—јә'ни «Сирләр хәзинәси» адланыр. 37 јашында битирдији бу поемада ајры-ајры һекајә, рәвајәт вә притчалар шәклиндә һуманист мәзмунлу, мә'налы вә ибрәтамиз әһвалатлар гәләмә алынмышдыр. Низами әбәди дәјәрләри—әдаләти, хејирхаһлығы, мәрһәмәти, зәһмәти, севкини тәрәннүм едир вә һәр јердә белә бир нәтичәјә кәлир ки, һәјатда сон нәтичәдә һагг вә әдаләт принсипләри галиб кәлир. Бүтүн бу һуманист мәзмунлу мәнзум һекајәләрин әлбәттә шаһлара вә һаким гүввәләрә мүәјјән тә'сири олмуш вә беләликлә Низаминин Јахын Шәрг өлкәләриндә һардаса һәмин мүсбәт принсипләрин һәјатда тәтбиг олунмасында аз да олса ролу олмушдур.

Низаминин икинчи бөјүк мәснәвиси «Сирләр хәзинәси»ндән үч ил сонра битирдији «Хосров вә Ширин»дир. Бу мәнзум роман фарсларын Сасани сулаләләринин һөкмдарларындан олан II Хосров Пәрвизин әмәлләрини мәдһ едир. Тарихдә [illegible], вәһшәр вә һијләкәр кими танындығымыз Хосров Пәрвизи Низами аз гала идеал шаһ кими тәсвир едир вә беләликлә Фирдовси илә башланан фарс милләтчи идеолокијасынын тәмәл дашларыны гојанлардан бири кими

чыхыш едир. Әсәрин даһа бир гәһрәманы Албан принсессасы Ширириндир. Кујa ејш-ишрәтә гуршанан Хосров мәһз бу гадынын мәһәббәтинин гүдрәти илә адил бир һөкмдара чеврилир.

«Хосров вә Ширин»и битирдији илдә Азәрбајчанда вә Иранда һөкмдарлыг едән Елдәкизләр сүлаләсинин аличәнаб нүмајәндәләриндән бири олан, Гызыл Арслан шаирин көрүшүнә кәлиб онунла хејли сөһбәтдән сонра ајрыларкән она бөјүк бир кәнд бағышлајыр. Шаир дә бундан руһланыб Ширваншаһ Ахситандан алдығы сифарişлә «Лејли вә Мәчнун» мәснәвисини јарадыр.

Әрәб әфсанәсини гәләмә алан Низами бу поемасы илә мәһәббәтин бөјүк тәрәннүмчүсү кими чыхыш едиб өз ики образыны—Мәчнуну вә онун севкилиси Лејлини дилләрдә вә поезијада зәрб-мәсәл кими мәһәббәтдә сәдагәт рәмзинә чевирмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Низамидән сонра бу поеманын тә'сири илә Шәргдә онларла јазылы вә шифаһи «Лејли вә Мәчнун» дастанлары јаранмышдыр.

Түркдилли халгын оғлу олан, өз халгы ичиндә јашајан вә нәһајәт Түрк сүлаләләринин һөкмранлығындан һөрмәт вә иззәт көрән Низами Кәнчәви нәдәнсә ријакар фарс—сасани һөкмдарларынын чазибәсиндән гуртара билмирди вә буна көрә онун нөвбәти «Једди көзәл» поемасы да сасани сәркәрдәси вә шаһәншаһы Бәһрам Чубинә һәср олунмушдур. Реал тарихи һадисәләри мифоложи шәкилдә гәләмә алан шаир Бәһрамы јунан мифләринин гәһрәманлары сәвијјәсинә галдырмага чалышмышдыр. Әсәрдә ән мараглы вә реалист образ Бәһрамын вәзири Раст Рөвшәндир. Бу зүлмкар, ријакар, икиүзлү образда фарслара хас олан бүтүн мәнфи сифәтләр мәһарәтлә үмумиләшдирилмишдир.

Низами Кәнчәвинин шаһ әсәри һеч шүбһәсиз ки, «Игбалнамә» вә «Шәрәфнамә» адлы ики һиссәдән ибарәт олан «Искәндәрнамә» поемасыдыр. Адындан көрүндүјү кими әсәр Македонијалы Искәндәрин әмәлләриндән вә шәрәфләндирилмәсиндән бәһс едир. «Шәрәфнамә»дә Искәндәрин мүһарибәләриндән бәһс олунур, «Игбалнамә»дә исә ичтимаи-сијаси, фәлсәфи мәсәләләрдән данышылыр.

Инсанларда, хүсусилә дөвләт башчыларында даим даһа чох мүсбәт кејфијјәтләр көрмәк истәјән шаир һеч шүбһәсиз ки, Искәндәри дүнја тарихинин ән идеал шәхсијјәти кими јаратмаја билмәзди. Низаминин гәһрәманы бүтүн компонентләр үзрә идеал бир гәһрәман образыдыр. О, дүнјаны јалныз бәшәријјәти хошбәхт етмәк нијјәти илә фәтһ едир. Демәк олар ки, өз һәрби гүдрәти илә дүнјанын бүтүн һөкмдарларына галиб кәлән Искәндәр әсәрдә һәм дә дүнјанын ән мүдрик бир мүтәфәккири кими тәсвир едилир, ејни заманда әдаләтли бир һөкмдар кими идеализә олунур. Бәс бөјүк шаир нијә бу јолла кедиб тарихи фактлары аз да олса тәһриф етмишдир? Мәсәлә бурасындадыр ки, дүнјада нә Аристотелләри мәғлуб едәчәк дәрәчәдә мүдрик, нә дә өз адиллији вә әдаләтли һөкмранлығы илә фәргләнән бир һөкмдар олмамышдыр. Низами исә

белә бир һөкмдар арзулајырды. Бах, Искәндәр буна ујғун кәлән ән мүнасиб бир шәхсијјәт иди.

Әсәрдә чох мараглы, дәрин мә'налы мүбаһисә, сөһбәт вә мүлаһизәләр вар ки, сөзсүз онлар Низами Кәнҹәвини дүнјанын бөјүк мүтәфәккирләри сырасына дахил етмәјә әсас верир. Әввәлән мә'лум олур ки, шаир гәдим Јунан фәлсәфәси вә елми илә мүкәммәл таныш олмушдур. Бунун өзү о дөвр үчүн гејри-ади һадисә иди. Чүнки индинин өзүндә белә аз Азәрбајҹан шаири вә әдиби тапылар ки, Антик Јунаныстанын бөјүк фәлсәфи ирсинә бу дәрәҹәдә нүфуз етмиш олсун. Икинҹиси Низами һәмин фәлсәфәни мәнимсәјиб јени фикирләр вә мүддәалар шәклиндә әкс етдирмишдир.

«ГОЧАЛЫГ» ГӘСИДӘСИНДӘН МИСРАЛАР

* * *

Бу чәмәндә гочалыгдан белим дөнду камана,
Бундан сонра бу будагдан јетишәрми кам мана?
Ағачымдан бир кимсәјә нә мејвә вар, нә көлкә,
Јарпагымы, мәһсулуму фәләк верди күләјә.
Аһунун аг көбәјиндә гара рәнкли мишк олур,
Мәним гара түкләримсә бәјаз рәнкә тутулур,
Өмүр баша чатды дејә истәјирәм бајгуш тәк,
Хәрабәдән јохлуг адлы дүнјаја үз чевирмәк.
Чијәримдән ширә алыб-ган јагдырыр бәбәјим,
Каман кими олмушам ки, булашмасын әјәјим.
Дағ башында гар оланда әридикчә су кәләр,
Көзләримдән акан јашын сәбәбидир бу мәкәр?
Каман кими гамәтим вар, јерсиз билмә сән буну,
Әҹәл оху горхусундан галхан етмишәм ону.
Ағач шумшад бојлу олду, чүнки бары төкүлдү,
Мәним гәддим мејвәсини төкән заман бүкүлдү.
Јагин өлүм гылынчынын горхусундан башым бах,
Өз чијнимә әјиләрәк етмиш ону бир дајаг.
Мән ки, сәфәр јолчусујам, һөрмәтим вар а достлар,
Онун үчүн көзләримдән јанағыма јаш ахар.
Әҹәл мәнә гонаг кәлмиш, нејләјим ки, а достлар,
Һәјатымдан башга шеји гәбул етмир инанлар.
Бу мәнзилдә виралашыр һәјат раһа [illegible]
Әјилмишәм, гајда будур өлүмчәләр әјилән,
Һесаб чәкән бармаг кими јолда [illegible]рам,
Гәрибәдир, ил сајырам олмајырам бир арам.
Ҹаванлығы јола салдым—нә кәзирсән? сорушсан,

Белим әјри—чаванлығы ахтарырам һәр заман.
Рәнкли шејлә алданылан ушаг кими нә еркән,
Алдадычы фәләк алды чаванлығы әлимдән.
Күнаһкарлыг бағчасында һәр будағым гурудур,
Заман мәни чәһәннәмдә јахмаг үчүн гурудур*.

НИЗАМИ ДҮҺАСЫНДАН СӘТИРЛӘР

* * *

Гапалы хонча бил гоча дүнјаны,
Каһ һалва једирир, каһ чијәр ганы.

* * *

Күвәнмә тахтына сән еј тачидар,
Һәр тахтын өнүндә бир табут да вар.

* * *

Асланлыг һејбәти кетсә асландан,
Башыны бир гатыр әзәр о заман.

* * *

Үмидин сөнмәсин, дүнја олса дар,
Һәр гара булуддан ағ јағыш јағар.

* * *

Кәнчлик гүрурујла шашмаг әбәсдир.
Гәмәмлә бојнуну гашыма, бәсдир.

* * *

Үрәкдән кәлән сөз јатар үрәјә.

* * *

Доғрује азачыг бәнзәјән јалан,
Јахшыдыр јалана бәнзәр доғрудан.

* *Тәрҹүмә Ҹәфәр Хәндаһындыр.*

Ортадыр фајдалы, аз, чох олмагдан.

* * *

Гурдлугла мүмкүндүр гуртулмаг гур!

* * *

Әлалты олма бир әлалты шәхсә!

* * *

Нә үчүн икијә бөлүнмүш чаһан?
Белә көзәл олан бир дүнја варкән,
Башга бир дүнјаја көчмәк бәс нәдән
Әкәр ора исә бизим јеримиз,
Бәс әввәл бураја нечин кәлдик биз!

НӘСИРӘДДИН ТУСИ

(1201—1274)

Азәрбајчан философу вә енсиклопедик алими. Һәмәдан вә ја Тус шәһәриндә анадан олмуш, илк тәһсилини атасы Мәһәммәддән алмышдыр. Сонра шәһәрин мәшһур алимләринин јанында охумуш вә әсәрләриндән көрүнүр ки, сәрбәст шәкилдә дөврүнүн бүтүн елмләријлә мүкәммәл таныш олмушдур. Сонралар һансы бир сәбәбдәнсә (дејилдијинә көрә Соһестан шаһзадәсини сағалтмаг үчүн огурланыб апарылыб) исмаилиләрин јанына кәлир. Бир мүддәтдән сонра исә «Әләмут» галасында фәхри дустаг едилир.

Галада кечән 20 иллик тәнһа вә динч һәјаты нәтичәсиндә нүчум, фәлсәфә, мәнтиг, әдәбијјатшүнаслыг вә башга елмләрә аид чохлу әсәрләр јазыр.

Даһа сонра вилајәтин һакими Рүкнәддинин вәзири олмуш, дөвләт ишләриндә фәал иштирак етмишдир.

Һәмин дөврдә бүтүн Асија дахил олмагла Мәркәзи Авропаја гәдәр сајсыз өлкәләри фәтһ едән татар-монголлар Азәрбајчан вә Ирана да кәлиб чыхыр вә пајына Орта Шәрг дүшән Һулаку хан Тәбриз пајтахт олмагла өз империјасыны јарадыр.

Тәбии ки, бүтүн Орта әср шаһлары кими елм вә сәнәт һәвәскары олан Һулаку Нәсирәддини сарајына апарыр. Вә бурада онун

мәсләһәтијлә Бағдада һүчум һазырланыр. 1258-чи илдә Һүлаку Бағдады алыб беш јүз иллик Аббасиләр ханәданынын варлығына сон гојур.

Мәшһур тарихчи Рәшидәддин јазыр ки, чаванлығында Туси Бағдада тәһсил алмаг үчүн кетмәк истәдијини билдирәндә Әрәб чанишини кујә она дејибмиш ки, сәнә олмаз. Нәсирәддин—нијә?—дејә сорушанда, чанишин чаваб верибмиш ки,—сәнин бујнузун вар.

Бағдады фәтһ едән татар ханларынын бири илә Аббасиләр сарајына дахил олан Нәсирәддин, чөрүб кәлмә танын кими көрүнән һәмин чанишин—бу јанындакы кимдир?—дејә сорушдугда, Нәсирәддин—мәним бујнузумдур,—чавабыны вермишдир.

Даһа бир әһвалат да чох марағлыдыр. Астрономија илә дәриндән мәшғул олмаг үчүн рәсәдхана тикилмәсини лазым билән Нәсирәддин бу ишә вәсаит ајрылмасыны Һүлакудән хаһиш едир. Һөкмдарын—рәсәдхананын фајдасы нәдир?—суалына чаваб вермәк үчүн Туси тапшырыр ки, шаһдан башга һеч кимә мә'лумат верилмәдән шәһәрин һүндүр бир јериндән бөјүк бир мис тешти ашағы дијирләтсинләр. Һөкмдарын әмри илә белә дә едирләр. Сәс-күјдән шәһәр адамлары горхуја дүшүб евләриндән чөлә гачырлар. Мәсәләнин сәбәбини билән һөкмдарла Туси исә онлара бахыб күлүрләр вә алим шаһа дејир: астрономијанын бир мүһүм фајдасы будур. Сән бир чох һадисәләрин сәбәбини билиб һеч бир горху һисси кечирмәјәчәксән.

Беләликлә Нәсирәддин Туси индики Марағa рәсәдханасыны, үмумијјәтлә Академија шөһрәтини јаратмаға наил олур. Вә Чиндән Бағдада гәдәр дүнјанын нечә өлкәсинин алим вә астрономлары Марағаја кәлир.

Бундан сонра Туси Бағдада кәлир вә бурада хәстәләниб вәфат едир. Елә Бағдадын «Чаме мәсчиди»ндә дәфн едилир.

Мәһәммәд Тусинин бөјүк нәслинин нүмајәндәләри индијә кими јашајыр вә онларын бир чоху Азәрбајчандадырлар.

Тусинин 70-ја гәдәр әсәринин бир чоху дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш, Авропада, Азәрбајчанда вә башга Шәрг өлкәләриндә дәнә-дәнә нәшр олунмушдур. Ријазијјата вә һәндәсәјә аид әсәрләри Авропа елми даирәләриндә јүксәк гијмәтләндирилмиш, онун улдуз каталогу вә астрономијаја аид «Зиҹ Елхани» әсәри исә бу күн белә елми дәјәрини итирмәмишдир.

Лакин бөјүк алимин ән мәшһур әсәри онун мә'нәви вә әхлаги мәсәләләри кениш шәрһ едән «Әхлаги Насири» китабыдыр. Алим бу әсәрдә әхлагын класификасијасыны вермиш, үмумијјәтлә инсанын маһијјәтини вә јашајыш гајдаларынын тәһлилини вермишдир. Кениш әһатәли мүһакимәләри тарихдән көтүрүлән чохлу ситатларла әсасланмыш әсәрдә бир чох һәјати үмумиләшдирмәләр чыхарылмышдыр.

ӘХЛАГИ НАСИРИ

Биринчи мәгаләнин икинчи фәсли:

ИНСАНИ-НӘФС ҺАГГЫНДА

Инсани-нәфс елә бир садә чөвһәрә (субстансијаја) дејилир ки, өзү дә дахил олмагла ағылын дәрк етдији һәр нә варса, һамысы онун сајәсиндә олур; халгын чоxунун, «инсан» адландырдығы бу һисси бәдәндә нә кими дәјишиклик вә фәалијјәт баш верирсә, һамысы онун гүввә вә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлир. О чөвһәр нә чисимдир, нә дә чисмани, о, һисс органларынын һеч бири илә һисс едилә билмәз.

Бу сөһбәти тамам етмәк үчүн бурада бир нечә шеји сүбут вә вә изаһ етмәјә еһтијач вардыр:

Биринчи—«нәфс»ин варлығынын сүбуту;

Икинчи—онун чөвһәрлијинин сүбуту;

Үчүнчү—онун садәлијинин сүбуту;

Дөрдүнчү—чисим вә чисмани олмадығынын изаһы;

Бешинчи—өзүнүн өзү илә дәрк едилмәси вә һәр шејә васитә олмасынын изаһы;

Алтынчы—бизим һеч бир һисс органымыз васитәси илә һисс едилә билмәзлијинин изаһы.

Биринчи, «нәфс»ин варлығыны сүбут етмәк тәләб олунур ки, бунун да һеч бир дәлилә еһтијачы јохдур. Чүнки ағыллы адамлар үчүн ән ашкар вә ән ајдын дәлил онларын өзләринин варлығыдыр. Һәтта јухуламыш-јухуда, ојаг-ојаглыгда, мәст-мәстликдә, ајығ-ајыглыгда һәр шеји дана биләр, лакин өзләрини дана билмәзләр; нечә ола биләр ки, өз варлығы үчүн дәлил тәләб едилсин. Дәлилин хүсусијјәти ондадыр ки, бир шеји сүбут етмәк үчүн васитә олсун, әкәр варлығын өзү өзүнә дәлил кәтирилсә,о заман дәлил ејни шеј арасында, јә'ни өзүнүн өзү олдуғуна дәлил олар, һәр шејин өзү олдуғундан «өзүнү» «өзүнә» дәлил кәстәрмәк гејри-мүмкүн вә сәһв һесаб едиләр.

Икинчи «нәфс»ин чөвһәр олдуғуну сүбут мәсәләсинә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, бүтүн варлыглар о мүгәддәс аллаһ-тааланын мүтләг вүчудундан башга, ја чөвһәрдир, ја әрәз. Буну белә изаһ етмәк олар ки, һәр нә варса вә ја һәр нә оларса, онун варлығы ја башга мүстәгил бир шејин варлығына табедир (мәсәлән, мүәјјән бир чисмин рәнки олан «гаралыг», ја тахтадан гајрылмыш тахтын «формасы» кими; чүнки чисим олмаса гаралыг, тахта вә ја ону әвәз едән бир шеј олмаса, тахтын формасы да ола билмәз, белә варлыглара әрәз (форма дејилир) ја әксинә өзү мүстәгилдир, башга бир мүстәгил варлыға табе дејилдир (јухарыдакы мисалларда чисим вә тахта кими) онлара чөвһәр дејилир. Бу мәсәлә ајырд

едилдикдән сонра ону нәзәрә чатдырмаг истәјирик ки, халгын зат вә маһијјәти әрәз илә гарышдырылмамалыдыр: әрәзин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о мүстәгил олан башга бир шејин хассәсини гәбул едә билсин вә с. мүстәгил шеј һаман бу хассәни гәбул етмиш әрәзи (форманы) өзүндә дашыја билсин. Бу бахымдан, халгын заты әглн тәсәввүрләри, идраки мә'налары өзүндә сахламаг габилијјәтинә маликдир, о даима нә исә өјрәнир, јени-јени тәсәввүрләр вә мә'налар дәрк едир, башгалары исә унудулур, јох олур. Бу, әмәлә кәлиб мәһв ола билмәк әрәзин хүсусијјәтидир. Демәли, нәфс әрәз ола билмәз (чүнки нәфс мәһв олмур—Р. С.). Билдијимиз кими варлыглар ја чөвһәр олур, ја әрәз: нәфс әрәз ола билмәдији үчүн чөвһәр олмалыдыр, демәли, нәфс—чөвһәрдир. Буну да сүбут етмәк тәләб олунурду.

Үчүнчү. Бәситлијә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, мөвчуд олан һәр бир шеј ја тәркибинә парчалана биләр, ја да парчаланмаз, билмәјәнә—бәсит, парчалана биләнә исә мүрәккәб дејирик. Ону да демишик ки, нәфс јалныз ваһидлик мә'насы ифадә едир. Ону да билирик ки, һәр шеј ваһидләрлә артыб-азалыр, елә чохлуг тәсәввүр етмәк олмаз ки, онун сон һədди ваһиддә дајанмасын. Әкәр нәфс парчалана билсә иди, онда кәрәк ваһид дә парчаланајды, биз исә бөлүнмәсин, ја да ваһидлик мә'насы ифадә етмәсин, икинчи һөкм ачыг-ачыгына дүз олмадығындан биринчи дүз олмалыдыр, јә'ни нәфс бәситдир. Буну да сүбут етмәк тәләб олунурду.

Дөрдүнчү. Онун чисим вә чисмани олмадығынын изаһына кәлдикдә демәк лазымдыр ки, чисимләрин һамысы мүрәккәбдир вә парчаланмаг габилијјәтинә маликдир. Буну ајдын баша дүшмәк үчүн бир-биринә јанышдырылмыш ики чисим тәсәввүр едәк.

Үчүнчү бир чисми онларын арасына гојуб зәрблә үстдән вурсаг, ики чисим бири-бириндән ајрылачаг вә үчүнчү чисим онлары ајыран васитә кими өз вәзифәсини јеринә јетирмиш олачагдыр. Мүрәккәб чисим дә беләдир, арасында башга бир чисим дахил олдугда парчаланар.

Чисим мүрәккәб олдуғундан чисманиләр дә мүрәккәб олур, чисманилик—чисмә аид олан, чисми хүсусијјәт дашыјан демәкдир. Ола билмәз ки, чисим мүрәккәб олсун, онун чисманилији садә, чүнки чисманилијин тәркиби аид олдуғу чисмин тәркиби илә мүәјјән едилир. демәли, һеч бир чисим бәсит олмадығындан чисманиләр дә бәсит ола билмәз, нәфс исә бәситдир. Бурадан ајдын олур ки, нәфс нә чисимдир, нә чисмани.

Башга бир мисал. Һеч бир чисим әввәлки шәклини итирмәдән јени шәкил гәбул едә билмәз. Мәсәлән, әкәр бир чисим үчкүнҹлүрсә, онун шәклини дәјишдирмәдән дөрдкүнч етмәк олмаз, ја бир мум парчасына бир мөһүр басылыбса, ону јох етмәдән, позмадан јеринә башга мөһүр басылмаз. Басылса, әввәлки мөһүрдән бир из

галмышса, мөһүрләрин јери бир-биринә гарышар вә онларын һеч бири там мөһүр һесаб едилә билмәз. Бу хүсусијјәт бүтүн ҹисимләрә аиддир. Һалбуки нәфсин хүсусијјәти бунун әксинәдир, нә гәдәр әгли тәсәввүрләр, һисси шәкилләр бир-биринин ардынҹа онда һәкк олунур-олсун, бир-биринин үзәринә дүшүр-дүшсүн, әввәлкини итирмәдән, позмадан һамысыны гәбул едәр. Онда олан бүтүн сурәтләр там вә камилдир, һеч елә һал ола билмир ки, сурәтләрин чохлуғу үзүндән о јени сурәт гәбул едә билмәсин, бәлкә әксинә, бир чох сурәтләри о өзү даһа асан јарадыр. Буна көрәдир ки, инсанлар чох елм өјрәниб, чох билијә јијәләндикҹә, һәр шеји даһа тез баша дүшүб, даһа тез дәрк едир, ону башгаларына даһа јахшы өјрәдир вә ондан мәһарәтлә истифадә едир. Бу исә ҹисимләрдә олан хүсусијјәтин әксинәдир. Демәли, нәфс ҹисим дејилдир.

Башга бир мисал. Мә'лум олдуғу үзрә, бир ҹисим ејни заманда ики зидд хүсусијјәт гәбул едә билмәз. Мәсәлән, бир ҹисим ејни заманда һәм ағ, һәм дә гара ола билмәз. Ҹисимдә баш верән һәр һансы бир дәјишиклик мүәјјән сәбәбин нәтиҹәсиндә олур, мәсәлән гыздырмаг нәтиҹәсиндә истилик, гаралмаг нәтиҹәсиндә гаралыг әмәлә кәлир. Лакин нәфсин хүсусијјәти бунун әксинәдир: онда һәм зидд сурәтләр ејни заманда бир јерә топлана билир, мәсәлән ағлыг вә гаралыг тәсәввүрләри кими, һәм дә кејфијјәт вә хүсусијјәт тәсәввүрүн кәркинлик вә давамијјәтиндән асылы олмајараг, дәјишмирләр, мәсәлән, нә гәдәр «истилик» һаггында дүшүнүр дүшүнсүн, бундан истилик әмәлә кәлмир, нә гәдәр «ен» вә «узунлуғу» тәсәввүр едир етсин, бундан о енләниб узанмыр; белә мисаллары чох кәтирмәк олар. Демәли, нәфс ҹисим дејилдир.

Башга бир мисал. Мә'лум олдуғу үзрә ҹисмани гүввәләр һәмишә ҹисмани шејләрә говушмаға мејл кәстәрир вә ондан ҹинси ләззәт алмаға ҹан атырлар: мәсәлән, көрмәк гүввәси көзәл шәклә бахмаға, ешитмә гүввәси хош мусиги һавасына гулаг асмаға, шәһвәт гүввәси шәһвани ләззәт алмаға, гәзәб гүввәси гарышыглыг салмаға мејл көстәрәр; бу гүввәләр өз мәгсәдләринә чатмаг арзусунда күҹләнәр, кет-кедә даһа ҹуша кәләрләр. Нәфс исә белә гүввәләрин чохалмасындан вә ҹисмани ләззәтләрдән зәифләјиб сүстләшәр, ејшишрәтдән, кејф-шәһвәтдән узаг олдугҹа онун рә'јләринин дүзкүнлүјү, мүһакимәләринин сәррастлығы даһа ајдын тәзаһүр едәр, үлви һәгигәтләри дәрк етмәјә, хејирли ишләр көрмәјә даһа чох мејл көстәрәр. Бу, ачыгдан-ачыга ону сүбут едир ки, нәфс нә ҹисимдир, нә дә ҹисмани, чүнки һәр шеј өз ҹинсиндән гүввәт алыб өз зиддиндән зәифләјәр, нәфс исә ҹисим вә ҹисмани шејләрдән зәифләјир, ондан чәкиндикҹә гүввәтләнир.

Башга бир мисал. Һәр һисс өз објектиндән башга һеч бир шеји дәрк едә билмәз, мәсәлән, көрмә көрүнә биләнләрдән башга, ешитмә сәсләрдән башга һеч бир шеји дәрк едә билмәзләр, еләҹә дә һеч

бир һисс өзүнү вә өз һисс васитәләрини дәрк едә билмәз. Мәсәлән, көрмә һисси нә өзүнү дәрк едәр, нә дә көзү, һеч бир һисс өз сәһвинин фәргинә вара билмәз, нечә ки, көз Јер күрәсиндән јүз алтмыш дәфәдән чох бөјүк олан күнәши бир овуҹ (бошгаб бојда) көрүр вә бу ачыг сәһвин фәргинә вара билмир, су кәнарында олан ағачын әксини башыашағы көрүр, лакин онун нә үчүн белә олдуғунун сәбәбини көз анлајыб дәрк едә билмир, башга һиссләрин башга сәһвләри дә бунун кими. Нәфс исә белә дејилдир. Нәфс бүтүн һиссләрин бүтүн еһтисасларыны бирдән гавраjыр, дејә билир ки, бу нәјин сәсидир вә ја филанын сәси белә ола билмәз. Еләчә дә һансы һиссин һансы гүввәјә вә һансы васитәләрә малик олдуғуну, һиссләрин сәһвләринин сәбәб вә иллэтини тапыб ашкара чыхара билир, онларын һансынын доғру, һансынын јанлыш олдуғуну бир-бириндән ајырыр, бә'зиләрини тәсдиг, бә'зиләрини рәдд едир. Әлбәттә, ајдын мәсәләдир ки, бу—һәр шеји дүзкүн тә'јин етмәк елми-һиссләрин мәһсулу дејилдир. Һиссдә олмајан шејләри нечә һисси һесаб етмәк олар? Онун һөкмләри һиссләрин вердикләрини рәдд етдикләриндән, бу һөкм һиссләрә әсасланa билмәз. Бурадан ајдын олур ки, инсани нәфс чисмани һиссләр дејил, бәлкә ондан даһа јүксәк вә идрак үчүн даһа камилдир.

Бешинчи. Өзүнүн өзү илә дәрк едилмәси вә һәр шејә васитә олмасына кәлдикдә демәлијик, бу она көрә белә олур ки, о өзүнү таныјыр вә билир ки, өзүнү таныјыр. Јарамаз ки, өзү-өзүнү таныдығы һалда, өзүнү танымаг үчүн башга бир васитәни өзү илә өзү арасында васитәчи етсин. Бу сәбәбә көрә әввәлләрдә дедијимиз кими, дәрколунан өз васитәси илә өзүнү вә өз васитәсини дәрк едә билмәз, чүнки васитә өзү илә онун заты вә онунла өз заты арасында васитәчи ола билмәз.

Алимләр «әгл мә'гул бир шејдир» дејәркән мәһз буну нәзәрдә тутурлар. Нәфс өзүнү васитәләри илә тәзаһүр етдирир. Һисс органлары илә һисс едир, әзәлә вә әсәбләри һәрәкәтә кәтирир, бу мәсәләләрин тәфсилаты тәбиәт елминин вәзифәсидир.

Алтынчы. Һисс органларынын һеч бири илә һисс едилә билмәјәчәјинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, һисс органлары јалныз чисим вә чисмани оланлары дәрк етдикләриндән нәфси дәрк едә билмәзләр, чүнки нәфс нә чисимдир, нә дә чисмани. Нәфсин нә демәк олдуғуну баша дүшмәкдән өтрү бураја гәдәр дејиләнләр гаршыја гојулмуш мәгсәд үчүн кифајәтдир.

Инди дә јалныз инсанлара хас олан нитг нәфси һаггында.

Билмәк лазымдыр ки, бәдән чүрүјүб мәһв олдугдан сонра да нитг нәфси олдуғу кими галыр, өлмүр, нитг нәфсинин мәһви илә һеч бир әлагәси јохдур, әксинә, о һеч вахт мәһв олмајачагдыр да.

Бунун сүбуту одур ки, әкәр бир варлыг һәм әбәди галмаг, һәм дә мәһв олмаг имканы вәрсә, демәли, онун әбәдилији фе'лијјәтә, мәһви маддијјәтә аиддир. Белә олдугда әбәди олан фе'лијјәтин

јери мүвәггәти олан маддијјатын јериндән ајры олмалыдыр. Чүнки онларын јери бир олса, маддијјат мәһв олмаға башладыгда, о фе'лијјәтә дә кечәр, беләликлә, ејни вахтда варлыгла јохлуг бир јерә топланмыш олар ки, бу да мүмкүн дејилдир. Демәли, фе'лијјәт сајәсиндә әбәди галасы олан—бир шеј, маддијјат үзүндән мәһв оласы—башга шеј олмалыдыр, буна бахмајараг, онларын арасында бир көрүш нөгтәсинә дә еһтијач вардыр, әкс тәгдирдә: «мәһв олан онун маддијјатыдыр»—һөкмү дүз олмаз; нечә ки, араларында һеч бир көрүш нөгтәси олмајан—аг вә гара рәнкләрин биринин варлығыны тәсдиг етмәклә о биринин јох ола биләчәјини демәк дүз олмур.

Лакин бә'зи еһтималлара јол вермәклә беләләрини тә'јин етмәк дүз олур; мәсәлән, чисми тәсвир етмәклә онун рәнкинин гара олуб-ола билмәјәчәјини, һал илә мәкан арасында гаршылыглы әлагәни, ејни мәканда баш верән ики һал арасындакы мә'нәви әлагәни вә с. кими, лакин бунларын һамысы тәсадүфи һесаб едилир. Дејилмиш мәсәләдә исә бу гаршылыглы әлагә зәруридир. Она көрә, әбәди галачаг фе'лијјәтлә мәһв олачаг маддијјат көрүш нөгтәсиндә бир-бириндә һәлл едилмиш кими олурлар; чүнки маддијјат мәһв олдугда онун хүсусијјәти өзүндә гала билмәз. о, бу заман әбәди гала биләчәк фе'лијјәтә кечмәлидир.

Бурадан мә'лум олду ки, мәһв ола биләчәк һәр шеј мүәјјән мәкан дахилиндә, мүәјјән һалда олмалыдыр. «һал» ја сурәт олачаг, ја әрәз. Демәли «мәһв ола биләчәк» (фәна) јалныз сурәт вә әрәзә аиддир. Биз сүбут етмишдик ки, нәфс (руһ) мәкан дахилиндә һал дејил, бәлкә өзү-өзүндә әбәди јашајан бир чевһәрдир, нә чисимдир, нә чисмани; демәли «мәһв» (фәна) она аид ола билмәз, бәдәнин өлмәси илә о да мәһв олуб кедә билмәз.

Әкәр бир адам диггәтли вә камил бир тәдгигатчы көзү илә маддәләрин дәјишмәсинә, гурулуш вә тәркибләринин дағылыб јенидән гурулмасына, онлар арасындакы чеврилиш вә зиддијјәтләрә нәзәр салса, маддәләр мүбадиләсиндән, јаранмыб јох олма просесләриндән хәбәрдар олса, мүтләг көрәр ки, дүнјада һеч бир шеј там шәкилдә мәһв олмур, бәлкә онун формалары, вәзијјәти, тәркиби, гурулушу, рәнки кејфијјәтләри ја шәрикли бир варлыға вә ја сабит бир маддәјә чеврилир. Мәсәлән, су һава олур, һава да—од. Бу үч һала дүшә билән маддә чеврилмә јолу илә һәр үч һалда мөвчуддур, әкс тәгдирдә сујун һаваја, һаванын да ода чеврилдијини демәк олмаз, чүнки әкәр бир варлыг мәһв олса, онунла үмуми чәһәти олмајан башга бир варлыг әмәлә кәлсә, онда бу варлыг, о варлыға чеврилди демәк олмаз вә о маддә кејфијјәтләри дәјишилмиш јени маддә олар, чүнки чисми варлыгларын мәһв олмаг габилијјәти јохдур...

Бунлары демәкдә мәгсәдимиз одур ки, бу елмлә дәриндән мәшғул олан адам, чамаатын тәсәввүр етдији кими бәдәни нәфсин (ру-

һун) сакин олдуғу јер вә макан һесаб етмәјиб ону, јә'ни бәдәни нәфс үчүн бир аләт (мәсәлән, мүәјјән пешә вә сәнәтдә ишләдилән аләт кими) бир васитә һесаб етсин, чүнки нәфс чисим вә ја чисмани дејил ки, онун јерә вә мәкана (галыба) еһтијачы олсун. Демәли, бәдәнин нәфсә олан маддилији (галыблығы) сәнәт вә пешәдә ишләдилән аләтләрин пешә саһибләринә олан мадди галыблығы кимидир.

Бу мәсәлә нәзәријјәјә һәср едилмиш китабларда чох кениш, сүбут вә дәлилләрлә шәрһ едилмишдир, бурада бу гәдәр дә кифајәтдир. Аллаһ даһа јахшы билир.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИНСАНИ-НӘФС ГҮВВӘЛӘРИНИН САЈЫ ВӘ ОНЛАРЫ БАШГА ГҮВВӘЛӘРДӘН АЈЫРМАГ ҺАГГЫНДА

Башга чисимләрин иштиракы илә нәфсин бир нечә мүхтәлиф мә'насы вардыр. Бизим мүзакирә етдијимиз мәсәләјә аид оланы үчдүр: Биринчи нәбати нәфс, онун тәзаһүр формалары битки фәсиләләри, һејван нөвләри вә инсан шәхсләридир; икинчи һејвани нәфс, о һејванлара вә адамлара аиддир; үчүнчү, инсани нәфс. Инсан нөвү бунун васитәси илә башга һејванлардан фәргләнир. Бу нәфсләрин һәрәси бир нечә гүввәјә маликдир ки, бу гүввәнин дә өзүнә хас бир әмәли вә һәрәкәтверичи вәзифәси вардыр.

Нәбати-нәфс үч гүввәјә маликдир: гидаландырма гүввәси, бу өзүнү башга дөрд әмәлдә бүрузә верир: гәбул, сахлама, һәзм вә ифраз.Икинчи бөјүтмә гүввәси, бу өзүнү гидаланма вә дәјишмә адланан башга бир әмәлдә көстәрир; үчүнчү, төрәмә, мәсәлән, нәсил артырма кими, бу өзүнү гидаланма вә «чичәкләнмә» (мајаланма) адланан башга бир әмәлдә бүрузә верир.

Һејвани-нәфс ики гүввәјә маликдир: бири гејри-ихтијари дујғу гүввәси, о бири ихтијари (ирадн) тәһрик гүввәси. Гејри-ихтијари дујғулар ики гисмә бөлүнүр: бири—дујғу васитәләри заһирдә оланлар, бунлар да бешдир: көрмә, ешитмә, горху, дад, тохунма; о бири—дујғу васитәләри батиндә (дахилдә) олур. Онлар да бешдир: мүштәрәк дујғу, хәјал, вәһши, һафизә, мүтәсәррифә. Ихтијари тәһрики гүввәләр икидир: бири—фајдалылары әлдә етмәјә тәһрик едән, буну «шәһвәт» гүввәси адландырырлар, о бири—зәрәрлиләри дәф етмәјә сәбәб олан, буна «гәзәб» гүввәси дејирләр. Лакин инсани-нәфсин бүтүн һејвани-нәфсләрдән ајыран бирчә гүввә вардыр ки, она да нитг гүввәси дејилир. Бу гүввә һеч бир әлавә васитәјә (аләтә) еһтијач олмадан дәрк едиләси шејләри бир-бириндән фәрг-

ләндирә билир. Бу гүввә варлыгларын һәгигәтән нечә олдугларыны билмәјә, әсл категоријаларын маһијјәтини кәшф етмәјә јөнәлдикдә, она «нәзәри-әгл», лакин објектләрә, хејирли вә зәрәрли ишләри бир-бириндән ајырмаға, пешә вә сәнәти, доланачаг вә мәишәти низама салмаға јөнәлдикдә она «әмәли-әгл» дејирләр. Бу гүввә ики нөв олдуғу үчүн һикмәт елмини дә ики шө'бәјә бөлүбләр, бири «нәзәри», о бири—«әмәли».

Бу китабын мүгәддәмәсиндә дејилдији кими, бу гүввәнин тәзаһүрләринин тәфсилат вә шәрһи, онларын маһијјәти, бир-бириндән фәрги, бу гүввәнин мәншәји, һејван вә инсанларда олан нәфсләрин мүтләг нәфс тәрәфиндән јарадылмасы, онларын башга нәфс вә гүввәләрә мүнасибәти вә с. мәсәләләр «тәбии елмин» (елми-тәбии) мөвзуларыдыр. Бурада онун һаггында данышмағымызын мәгсәди одур ки, нәтичәләри ирадә вә биликдә көрүнән, тәчрүбәдә инкишаф етдириләә билән гүввәләрлә гејри-ихтијари, фитри гүввәләр арасындакы фәрг мејдана чыхсын. Бизим тәдгиг едәчәјимиз мәсәләләр биринчиләрә аиддир. Демәлијик ки, сајдығымыз гүввәләрдән үчү—шүур, таныма вә ирадәнин иштиракы илә фәалијјәт көстәрир. Биринчи, әгли категоријаларын дәрки, хејирли вә зәрәрли ишләри фәргләндирә билмә гүввәси, буну «нитг гүввәси» адландырырыг; икинчи, фајдалылары әлдә етмәјә, мәсәлән, јемәк, ичмәк, әјләнмәк, шадланмаг вә бу кимиләрә тәһрик едән гүввә, буна шәһвәт гүввәси дејилир; үчүнчү, гәзәб гүввәси, бу, зәрәрлиләри дәф етмәк, манеәләри арадан галдырмаг, гәләбә, үстүнлүк мејлләриндә өзүнү бүрузә верир. Инсанларда олан бу сонунчу ики гүввә шәрикли олса да һејванлардакылардан фәрглидир.

Биринчи гүввә исә јалныз инсанлара хасдыр. Бу гүввәләрин һәрәсинин инсан бәдәниндә өз јери вардыр: «нитг гүввәсинин» јери—фикир вә билик хәзинәси олан бејиндир.

Гәзәб гүввәсинин јери—онун фитри чошғунлуг булағы вә һәјат чешмәси олан үрәкдир. «Шәһвәт» гүввәсинин јери—һәлл едилмиш гидалары бәдән үзвләри арасында пајлашдыран гарачијәрдир. Бә'зән бу үч гүввәни, јә'ни «нитг», «гәзәб» вә «шәһвәти» үч нәфс һесаб едирләр: биринчијә—«мәләк нәфси», икинчијә—«вәһши нәфси», үчүнчүјә—«һејван нәфси» дејилир.

Ады чәкилмиш башга, мәсәлән, гида, бој вә с. кими гүввәләрә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, онларын објектләринә тә'сири, онлары дәјишдирмәси өз фитри хүсусијјәтләри әсасында олур, бурада ирадә вә билијин һеч бир ролу јохдур, онларын инкишафы тәбиәтләриндәкиндән јүксәјә галха билмир*.

---

* *Тәрчүмә Рәһим Султановундур.*

МИРЗӘ ШӘФИ ВАЗЕҺ

(1806—1852)

Азәрбајҹан шаири вә мүтәфәккири. Гәдим Кәнҹә шәһәриндә бәнна аиләсиндә анадан олан Мирзә Шәфи фарс вә әрәб дилләриндә мүкәммәл тәһсил алмыш, амма еркән јашларындан валидејнләрини итирдијинә көрә һәјатын амансыз үзү илә гаршы-гаршыја дурмушдур.

Узун илләр Кәнҹәдәки Шаһ Аббас мәсҹидинин һүҹрәләриндә јашајыб әрәб вә фарс дилләриндән дәрс демәклә күзәран кечирмишдир. 30-ҹу илләрдә Кәнҹә дөвләтлиләриндән Ибраһим ханын гызына дәрс демиш вә һәмин илләрдә дин нүмајәндәләри илә мүбаһисәләр нәтиҹәсиндә мәсҹиди тәрк едиб өз кечмиш мүәллими вә тәрбијәчиси Һаҹы Абдулланын гоһумларындан биринин евиндә јашамышдыр. Бу заман дәрс дедији хан гызы Зүлејха илә севишмиш, гызын әрә верилдији мә'лум оланда бир-бирләринә гошулуб гачмышлар. Лакин ханын көндәрдији адамлар онлары һагламыш, севкилиләри бир-бирләриндән ајырмышлар.

Бундан сонра Кәнҹәдә јашамагын мүмкүн олмадығыны көрән Мирзә Шәфи Тифлисә көчүб бурада гәза мәктәбиндә дәрс демәјә башламышдыр.

1840-ҹы илләрин орталарындан бурада әрәб, фарс вә түрк дилләрини вә ше'р вә фәлсәфәнин билиҹиси кими мәшһурлашмыш, чохлу авропалы тәләбәләри олмушдур. Онлардан бири о заман һәлә чох аз танынан алман сәјјаһы вә алими Фридрих Боденштедт иди. Мүәллимлә авропалы тәләбәси арасында һөрмәт вә сәмими мүнасибәтләр јаранмыш вә Боденштедт мүәллими илә етдији сөһбәтләри ачкөзлүклә күндәликләринә јазмышдыр.

Бу сөһбәтләрин әсас һиссәсини Мирзә Шәфинин шакирдинә охудуғу ше'рләр тәшкил едирди.

Сонралар Боденштедт «Шәргдә 1001 күн» китабында јазырды:

«О, инсанларын ән мүдрики иди вә һеч бир Авропа тә'сиринә мә'руз галмамышды».

Мирзә Шәфи тәләбәсинә өзүнүн Кәнҹә дөврү һәјатындан, хан гызы Зүлејха илә маҹәраларындан данышар вә севки, һәјат вә көзәллик һаггында ше'рләрини дејәрди...

Һәмин күнләрдә гырх јашлы Мирзә Шәфинин һәјатында икинҹи бир хошбәхт һадисә баш верир.

О, Тифлис көзәли Һафизә адлы бир гызла севишир. Лакин атасы өз гызыны јохсул шаирә һеч ҹүр вермәк истәмир.

Боденштедт вәтәнинә гајытдыгдан сонра мүәллиминдән мәктуб алыб өјрәнир ки, узун әзаб[illegible] вә мәшәггәтләрдән сонра нәһајәт Мирзә Шәфи севкилиси илә евләниб.

Боденштедт 1852-ҹи илдә Берлиндә өзүнүн «Шәргдә 1001 күн»

адлы ән мәшһур китабыны чап етдирир. Китабынын бир чох фәсилләрини о севимли мүәллиминә, онунла етдији сөһбәтләрә, онун дүшүнчүләринә вә ше'рләринин тәрчүмәләринә ајырыр. Вә сонра ајрыларкән мүәллиминин она бағышладығы ше'р диванындакы поезија инчиләринин тәрчүмәсиндән ибарәт «Мирзә Шәфи нәғмәләри»ни ајрыча китаб кими чап етдирир. Китаб баш киччәләндиричи шөһрәт газаныр.

Боденштедт титул сәһифәсиндә Шәфинин портрети рәсм олунмуш китабын бир нүсхәсини өз кечмиш мүәллиминә көндәрир. Амма бу заман Мирзә Шәфи артыг чохдан Тифлисин мүсәлман гәбристанлығында јатырды.

Онун ше'рләринин баш киччәләндиричи шөһрәти нсә давам едирди. Китаб бир нечә илдә Авропанын демәк олар ки, бүтүн дилләринә тәрчүмә олунмуш, алман дилиндә исә јүз дәфәләрлә нәшр едилмишди.

Мирзә Шәфинин чохдан өлдүјүнү, онун мүәллифлик һаггыны тәләб едәчәк һеч бир гоһум әграбасы олмдығыны вә һеч кимин она е'тираз едә билмәјәчәјини гәт едән кечмиш шакирди 70-чи илләрдә бирдән-бирә е'лан едир ки, бәс Мирзә Шәфи ше'рләринин мүәллифи онун өзүдүр. Вә һеч ким дә она е'тираз етмир.

Беләликлә Мирзә Шәфи XX әсрин 30-чу илләринә гәдәр унудулду. Бундан сонра Азәрбајчан әдәбијјатчылары хүсусилә Ә. Ә. Сејидзадә вә Микајыл Рәфилинин сә'јләрилә Боденштедтин версијасы ифша едилди вә Мирзә Шәфи шәргиләри өз саһибинә гајтарылды.

Бу мәшһур, фачиәли әһвалат белә баша чатды.

Мирзә Шәфи ше'рләри һәјат фәлсәфәси илә ашыб-дашыр. Мирзә Шәфи мәһәббәтин фәлсәфәсини ачыр. Бурада әфсанәви шәрг аләми, Гафгаз чөлләринин әтри, кәнч көзәлләрин шухлугу вә тәравәти јүксәк поезија дилиндә әбәдиләшиб.

Мирзә Шәфинин фикирләри, образлы ифадәләри шух, ојнаг вә парлагдыр. Мирзә Шәфијә көрә һәјаты мә'наландыран, она дәјәр верән көзәлләр, онларын көзәллији вә мәһәббәтидир. Дүнјадакы бүтүн сәрвәтләр, вәзифәләр, рүтбәләр вә һәтта тахт-тач мәһәббәтин јанында дәјәрсиз вә фанидир.

ШЕ'РЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Һардадыр јер чәннәти?—Бир севданын телиндә,
Көзәлләрин көзүндә, кәһләнләрин белиндә.

* * *

Бүлбүлүн бағры јаныг, нәғмәси налан бу кечә,
Долдуруб бағчалары, бағлары һичран бу кечә.
Чөл јатыб, чај ујујуб бир әбәди нәғмә илә,
Ај доғуб, ајна сулар нур илә рәгсан бу кечә.
Бүтүн аләм јухуда, тәкчә мәһәббәтдир ојаг,
Она ајдын көрүнүр һәр тәрәф, һәр јан бу кечә.
Унудуб дәрди-гәми көр нә јатыб инсанлар,
Охујур Мирзә Шәфи онлара дастан бу кечә.

* * *

Вазеһин көнлүнү ачмаз һәвәси-ешги шәраб,
Һәјатым, дүнјада азадлыг илә хошду мәним.

* * *

Нә гәдәр ким, фәләјин сабиту-сәјјарәси вар,
Ол гәдәр синәдә гәмзән охунун јарәси вар.
Дејил әфлакдә көвкәб көрүнән чәрхи-бүләнд,
Олубан дидә, сәрапа сәнә нәззарәси вар.
Рузикары гара, даим кечәси тар кечир,
Һәр кимин ешгдә бир јари-ситәмкарәси вар.
Нечә ган чушә кәлиб, ејләмәсин аһү-фәган?
Көнлүмүн дидеји-кирјан кими фәввәрәси вар.
Ол гәзәлдир ки, бу Вазеһ деди, бир дәрд әһли,
Заһирән лалә отағында гонаг-гарәси вар.

* * *

Мө'чүзәләр доғулур, билән јох бу әсрары,
Ахы нечә јараныр гарталын ганадлары?
Һардан кәлиб дүнјаја дејин биринчи нәғмә?
Дејин, биринчи севки һардан кәлиб аләмә?

* * *

Орда, даглар далынча учалыр Казбек дағы,
Әсрләр јола салмыш аг сачы, ағ папағы.
Балача бир чај ахыр онун гәдәмләриндән,
Башында гар мөвсүмү, ајағында күл чағы.
Бә'зән елә санырам, мән дә о даг кимијәм,
О дағлардан јоғрулуб үрәјимин торпағы.
Сәнсә тәзә баһарсан мәним гәдәмләримдә,
Чајсан, ахыб кедирсән дағдан үзүашағы.

* * *

Бир заман чох диләдим дәстә тутуб јарә верим,
Тапмадым бирчә чичәк, ол күлү—күлзарә верим.
Инди дөрд бир тәрәфим күлшән олуб, күллә долуб,
Сән ки, јохсан, бу күлү һансы нөвбаһара верим?

* * *

Өмрүмүз кешмәкешли, күнләримиз долашыг,
Һәјатын јолларыдыр үздәки һәр гырышыг.
Мәһәббәт изләр салыр үздә, ишыглы изләр,
Әзијјәт дә, мөһнәт дә мәһәббәтлә гарышыг.
Хәбислик дә ордадыр, хејирхаһлыг да орда,
Үзүмүздә һәкк олуб һәм зүлмәт, һәм дә ишыг.
Һејһат, аз танıјырыг јенә бир-биримизи,
Һамы охуја билмир, китаб олса да ачыг.

АХУНДОВ МИРЗӘ ФӘТӘЛИ

(1812—1878)

Азәрбајчан философу, драматург вә јазычысы.

Нуха (индики Шәки) шәһәриндә анадан олмушдур. Атасы Мирзә Мәһәммәдтағы әслән Ҹәнуби Азәрбајчандан иди. 1811-чи илдә Нухаја кәлиб ахунд Әләскәрин гардашы гызы Нанә илә евләнмиш, бир ил сонра онларын илк өвлады Фәтәли дүнјаја кәлмишди.

Бир мүддәт сонра Мирзә Мәһәммәдтағы јенидән Ирана гајыдаркән аиләсини дә өзүјлә апармыш вә Нанә дөрд ил орада јашадыгдан сонра әринин икинчи арвады илә јола кетмәјиб онун ичазәси илә ики ушағыны көтүрүб Нухаја гајытмышды.

Ахунд Әләскәр Фәтәлини оғуллуға көтүрүб онун тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олур, она фарс вә әрәб дилләрини мүкәммәл өјрәдир. Фәтәли бөјүјәндән сонра миннәтдарлыг әламәти оларағ өзүнә Ахундов фамилини көтүрүр.

1832-чи илдә аталығы Мәккә зијарәтинә кедәркән Фәтәлини өзүјлә Кәнҹәјә кәтириб бурада ахунд Молла Һүсејндән мәнтиг вә фигһ елмләрини, шаир Мирзә Шәфидән исә нә'стәлиг хәттини өјрәнмәјә верир. Лакин бир мүддәтдән сонра руһани олмаға һазырлашан Фәтәли мүәллими Мирзә Шәфинин тә'сири илә бу нијјәтиндән әл чәкир вә Шәкијә гајыдараг гәрарыны Ахунд Әләскәрә

билдирир. Ахунд она е'тираз етмир вә Фәтәли Шәкидәки рус дили мәктәбинә дахил олуб бир ил охујур.

1834-ҹү илдә Ахунд Әләскәр Фәтәлини Тифлисә кәтириб барон Розендән хаһиш едәрәк ону дөвләт дәфтәрханасында тәрҹүмәчи вәзифәсинә дүзәлдир.

1836-чы илдән Фәтәли һәм дә Тифлис гәза мәктәбиндә түрк вә фарс дилләриндән дәрс дејир. 40-чы илдә исә Тифлисә көчүб кәлән кечмиш мүәллими Мирзә Шәфинин хејринә мүәллимлик вәзифәсини она верир.

Дөвләт гуллуғунда кәләҹәк драматург вә философ бөјүк сә'ј көстәриб рүтбәси күнү-күндән артыр. Тифлисдә јашајан бир чох рус вә Авропа зијалылары илә достлашан Фәтәли дүнја мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә фәлсәфәси илә јахындан таныш олур. Илк бәдии әсәрини исә Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә јазыр вә һәмин поема рус дилинә тәрҹүмә олунуб нәсрлә чап едилир. Чүнки поеманын дили чох гәлиз вә бәлағәтли иди. Үмумијјәтлә Тифлисин о дөврдә Загафгазијанын сијаси вә мәдәни мәркәзи олмасы Фәтәлинин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында чох мүсбәт рол ојнајыр. Лакин әлбәттә һәр шеј инсанын өз тәбиәтиндә, ағлында вә исте'дадындадыр.

Белә ки, Мирзә Фәтәлинин 1851-ҹи илдә јаздығы илк драм әсәрини там бир мө'ҹүзә сајмаг олар. Өз һәјатилији, реализми вә бөјүк сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә бу әсәр нәинки Шәргдә, һәм дә Гәрб әдәбијјатында бәлкә дә бөјүк һадисә иди. Бу мүбалиғә дејил, әсәрлә таныш оланлар үчүн ади һәгигәтдир.

1856-чы илә гәдәр бир-биринин ардынча 6 драм әсәри јарадан Мирзә Фәтәли нәинки Азәрбајҹанда, үмумијјәтлә Јахын Шәргдә јени драматуркијанын әсасыны гојур.

Бундан сонра даһа бир даһијанә әсәрини—«Алданмыш кәвакиб» һекајәсини јазыр вә бу, јени нәсримизин илк нүмунәси олур.

Өмрүнүн сонракы ијирми ил әрзиндә Мирзә Фәтәли даһа чох елми, фәлсәфи вә публисистик әсәрләр јарадыб Гафгаз вә Јахын Шәргин сијаси вә мәдәни һадисәләринә дәриндән екс-сәда верир.

«Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәри һәм дини фанатизмә, һәм дә Иранын вә башга Јахын Шәрг өлкәләринин сијаси һәјатында һөкм сүрән деспотизмә гаршы чеврилмиш кәскин фәлсәфи-публисистик иттиһамдыр.

Амма бир шеј гәрибәдир. Өз халгынын өвлады ола-ола, әксәр вә ән јахшы әсәрләрини доғма дилиндә јаратса да, һәтта О да «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәриндә абстракт Иран вәтәнпәрвәри кими дүшүнүб һәтта мәнфур сасаниләри идеаллашдырыр. Үмумијјәтлә ифадәси дил вә мәншә е'тибарилә бир-биринә тамамилә јад вә јабанчы олан ики милләти тамамилә ејниләшдириб бир милләт кими нәзәрдә тутараг тәсвир етмәк бүтүн дөврләрдә Азәрбајҹанын елм, әдәбијјат вә сијасәт адамларынын сағалмаз хәстәлијидир. Ирандан ајрылыб мүстәгил олмаг бу гәрибә мил-

лəтин һеч бир хадиминин ағлына кəлмир. О чүмлəдəн даһи Мирзə Фəтəлинин дə.

Мирзə Фəтəли Ахундов бир мүтəфəккир кими əлбəттə даһа чох материалист дүнјакөрүшлүдүр. Əлбəттə Мирзə Фəтəли кими сағлам бир дүшүнчə саһибинин варлығын маһијјəтини тəтијјəн экс етдирмəјəн материализмə инанмасы тəəссүф доғурур вə көрүнүр бу Ислам дини һөкмранлығынын инди Иранда олдуғу кими о дөврдə дə кəскин мəнфи рол ојнамасынын нəтичəсидир. Мирзə Фəтəли садəлөвһчəсинə бүтүн каинатын һəмишə инди олдуғу кими олдуғуну «Һəкими нəкилис Јума чаваб» əсəриндə ирəли сүрүб əслиндə бу варлыгларын əмəлə кəлиб сонра мəһв олдугларыны билмир вə билə дə билмəзди. Чүнки бу физика елминин јалныз XX əсрдəки наилијјəтлəри саһəсиндə ајдын олмушдур.

«Чон Стуарт Милл азадлыг һаггында» əсəриндə Мирзə Фəтəли АЗАДЛЫГЫН маһијјəтиндəн, онун инсанлар үчүн, јаралычы варлыглар үчүн вə үмумијјəтлə сивилизасија үчүн вачиб вə зəрурилијиндəн данышыр.

ИРАН ШАҺЗАДƏСИ ЧƏЛАЛУДДӨВЛƏНИН ҺИНДИСТАН ШАҺЗАДƏСИ КƏМАЛУДДӨВЛƏЈƏ ЈАЗДЫҒЫ ЧАВАБ МƏКТУБУНДАН

Еј мəним меһрибан гардашым Кəмалуддөвлə.

Сəнин үч мəктубуну да алдым. Үчүнү дə охудум, мəзмунундан хəбəрдар олдум. Əфсус, əфсус сəнə, еј Кəмалуддөвлə. Һејиф сəнə еј Али-Күрəкəнин јадикары, еј адлы-санлы падшаһларын хəлəфи. Сəнин бејнин белə хараб олуб? Сəн белə сəрсəмə мүбтəла олубсан? Һејиф, јүз һејиф.

Јазырсан ки, фарс падшаһларынын јахшы ганун-гајдалары вар иди вə Иран миллəти онларын əсриндə хошбəхт јашајырдылар, əрəблəр кəлиб о падшаһлары мəһв етдилəр, онларын гајда-ганунларыны поздулар вə Иран миллəтини сəадəтдəн мəһрум етдилəр.

Ај јазыг, бир тəсəввүр елə ки, фарс падшаһлары вə бүтүн Иран əһалиси əрəблəрин истиласына гəдəр нə мəзһəбдə идилəр? Мəкəр фарс падшаһлары вə фарс миллəти атəшпəрəст дејилдилəр? Мəкəр силар дејилди ки, аналарыны, бачыларыны, гызларыны, əммəлəрини, халаларыны никаһ едəрдилəр? Бүтүн јер үзүндə, һəтта һејванлар кими мешəлəрдə кəзəн вəһши тајфалар ичəрисиндə бу гəдəр пис гајда, белə бир гəбиһ адəт, инсан тəбиəтинə вə инсафа зидд олан əн'əнə мүшаһидə едə билмəзсəн. Бундан да бөјүк бəдбəхтлик ола билəр ки, киши öз анасыны, бачысыны, гызыны алсын, өзүнə арвад етсин?

Гадын тајфасыны пəрвəрдикари-алəм бəшəријјəтдə ачиз, зəиф јарадыбдыр. Онун һамиси атасы, оғлу, гардашы, əмиси вə дајы-

сыдыр. Әкәр бир мәзһәбин сәбәби илә гадын тајфасына ата, оғул, гардаш биканә көрүнә, онун һамиси бәс ким олсун кәрәк?

Инди Франса вә Инкилтәрәдә ешшәкләри, атлары вә өкүзләри вурмаг вә инчитмәк гадағандыр. Амма Иран мәмләкәтиндә деспотун фәрманы илә һәтта јүксәк рүтбәли сәркәрдәләрин вә әмирләрин ајагларыны фалаггаја гојуб ағач вурурлар вә бир нечә вахтдан сонра јенә бу рүсвај олунмуш рүтбә саһибләриндән вәзирләр вә сәркәрдәләр гајырырлар вә онлардан сәдагәт вә вәфадарлыг көзләјирләр. Бичарә әмирләрин тәбиәтиндә деспотун һөкмранлығы вә тә'сириндән елә бир рәзаләт алчаглыг вә гејрәтсизлик јараныбдыр ки, тәнбеһ олунмағы вә ағача тутулмағы өзләринә әсла ар билмирләр вә бу кими зилләт вә рүсвајчылыгдан сонра јенә дә бу дүнјада јашамаға талиб олурлар.

Вә бир дә Иран әһли бу күнә гәдәр анламамыш ки, ушагларын тәрбијәсиндә чубуг вә силлә вурмаг онларын әхлагыны позар, тәбиәтләрини алчалдар, фитри чөвһәрләрини боғар, горхаг вә јаланчы едәр. Иранда һеч бир мәктәб тапмазсан ки, онун...

Нә исә мәтләби узатмајаг. Вилајәт ичиндә деспот падшаһ тәрәфиндән елмсиз вә һәр шејдән хәбәрсиз шаһзадәләр отурублар. Бунлар халг илә көләлијин ән алчаг вә рәзил вәзијјәтиндә рәфтар едирләр. Һәр јердә мәчлисин јухары башында отурурлар. Галан чамаат исә, истәр әмир олсун, истәр ади адам, онларын һүзуруна дахил оланда икигат олур, әл-әл үстә дурур, көзләјир ки, шаһзадәнин ағзындан нә чыхачаг. Данышмаға башладыгда һәр тәрәфдән «бәли, бәли» сәдасы јүксәлир. Әкәр ağa күндүзә кечә бујурурса, онлар бир ағыздан дејәчәкләр: «Доғрудур, көрүнүр, бу ај, бу да үлкәр».

Бу шаһзадәләр күчәләрдән кечәндә фәррашлар габаға дүшүб һәр ан халгын үстүнә чығырыб дејирләр: «Рәдд олун... Кечин...»

Әкәр бир јазыг билмәјиб јолдан кәнара чәкилмәсә, фәррашларын кәтәјинә, дәјәнәјинә раст кәләчәк. Халг деспот зүлмүнүн вә мәзһәбин пуч әгидәләринин тә'сириндән әсла дәрк едә билмир ки, ахы, бу вүчудлар бәшәријјәтдә онунла шәрик вә бәрабәр, елм вә фәзиләтдән онун кими мәһрум вә әхлаг чәһәтиндән ондан даһа алчаг, нијә кәрәк бу кими үстүнлүјә шамил олсунлар ки, онлар кәләндә, бу кәрәк јолдан кәнар олсун? Буну да әлавә едәк ки, јолда бу адамларын олмасынын онларын кәлиб кечмәсинә һеч бир манечилији јохдур. Әчаба, бу үстүнлүк она көрәдир ки, онлар тәсадүфүн нәтичәсиндә варлы-карлы валидејндән вүчуда кәлмишләр?

Халг бир хәјал едә билмир ки, бунлар нә үчүн кәрәк бу үстүнлүјә шамил олсунлар? Бунлар бизим чан вә малымыза һимајәчи олмушлармы?—Јох. Бунлар бизим сәрһәдләримизи—бир учу Забилистан, бир учу Мәдаин—дүшмәнләрдән горујурлармы?—Јох. Бунлар бизим әсирләримизи түркмәндан хилас едирләрми?—Јох. Бунлар бизим оғул вә гызларымыза тәрбијә верирләрми?—Јох. Бунлар биздән өтрү шәфаханалар вә мәдрәсәләр ачыблрмы?—Јох.

Бунлар бизим тичарәтимизә вә кәсбимизә рөвнәг верирләрми?—Јох. Бунларын һимајәси илә биз мәмләкәтин дахилиндә гулдурларын шәраитиндән әмин-аманлыгда јашајырыгмы?—Јох. Бунларын васитәси илә биз јохсуллугдан ничат тапмышыгмы?—Јох. Бәс бунладын вүчуду нәјә лазымдыр?

Бунларын вүчуду она лазымдыр ки, бизим газандығымызы вә мүлкүмүздә јер алтындан тапдығымыз аз, ја чох гызыл вә күмүшү әлимиздән алсынлар, өзбашына, ганунсуз, һәваји-нәфсләри нечә истәјирсә, бизим башымыза һәр нөв мүсибәт кәтирсинләр вә өзләри дә өз нөвбәләриндә бәлаја кирифтар олсунлар. Јә'ни ја деспотун гәзәбинә раст кәлиб алчаг вүчудларындан дүнјаны пакласынлар вә һеч бир әсәри-хејир онлардан јадикар галмасын, ја да даими ичмәкдән вә саир дүшкүнлүкләрдән шиддәтли хәстәликләрә тутулуб кәбәрсинләр.

Әкәр чамааты говмагда мәгсәд дүшмәнләрин падшаһын чанына гәсд етмәсинин гаршысыны алмагдырса, бәс нә үчүн дәфәләрлә бәла күлләсинә һәдәф олан Авропа падшаһлары, јенә дә инам вә чәсарәти әлдән вермәјиб, һәмишә тәк-тәнһа бајырда кәзирләр. Онларын мүһафизәчиләри белә олса, узагдан нәзарәт јетирир вә чамаатла әсла ишләри олмур.

Мәрһәба сәнә, еј Кәмлүддөвлә. Әкәр доғрудан да сән белә философ идин вә өз рә'јинчә политикасын али мәсәләләриндән белә хәбәрдар идин вә билирдин ки, деспотлуг писдир, падшаһ кәрәк фәрамушханәләр ачсын вә мәчмуәләр јапсын вә милләт илә јекдил вә әлбир олуб, милләтин мәһәббәтини газансын, милләти өзүнә мүрид вә чаннисар етсин, конститусија версин, парламентләр тәртиб етсин, ганун гојсун вә беләликлә, мүлкү завал тапмасын. Бәс нәдән бу вә'зләрдән фирәнк-зибә вермәдин ки, дедикләринә әмәл едәјди, инкилис кәлиб өлкәсини әлиндән алмајајды вә сәни вә гардашларыны гапылара салмајајды вә милләтинизи хар вә зәлил етмәјәјди?

Бизим падшаһымыз деспот исә дә аллаһа шүкүр, кенә өзүмүздәнидир, аллаһа шүкүр ки, биз сизин кими биканә милләтин әлиндә кирифтар олмамышыг. Күлли-аләм әһлинә мә'лумдур ки, инкилис Һиндистан әһалиси илә нә гисм рәфтар едир? Мәкәр сивилизасијон тапан инкилис вә ганун саһиби инкилис Һиндистан әһли илә деспотдан јахшы муамилә едәјир? Онлара нисбәт мин мәртәбә кенә деспота рәһмәт.

Аллаһы севәрсән, Кәмалуддөвлә, Иранда чох дурма, гајыт чых кет, горхурам сәндән зијадә фәсад төрәјә. О франсызларын атасы көрбәкөр олсун ки, сән ики-үч күн онларла отуруб-дурдун вә онлардан бир пара кәфәнкијат өјрәндин. Сәнин аглына шүбһәсиз ришә јетишибдир. Бундан сонра мән сәнә Кәмалуддөвлә хитаб етмәјәчәјәм, бәлкә Нәгсануддөвлә хитаб едәчәјәм. Аллаһы севәрсән, вар, чых кәл ишинә, өз гәмини чәк, өз дәрдини чәк, чызыгындан чыхма.

Көндәрдијин тәнбәки дәстәси јетишди. Истәдијин дүрбини алыб, Һачы Абдулла Мирзәриндфуруш-Багдадинин әлилә Рәштә көндәрдим. Худаһафиз.

Чәлалүддөвлә.

* * *

Сөзүн гысасы, һикмәтли тәдбирләр көрүлмәсә, мин илләр кечәчәк, анчаг Иран халгы гәфләт јухусундан ојанмајачагдыр. Лакин мәним бу сөзүмдән деспот севинмәсин вә куман етмәсин ки, иранлылар даима гәфләтдә галачаг вә о да бу гојун сүрүсүнә бәнзәр авам күтләләр үзәриндә әбәди һөкмранлыг едәчәкдир. Белә дејил. Гој кечмишләрин тарихинә нәзәр салыб көрсүн ки, деспот һөкмдарлар сүлаләләриндән һеч бириси Иранда узун мүддәт һөкмранлыг едә билмәмишдир.

Надирдән артыг горхулу деспот олмаг мүмкүн дејил вә она едилән итаәткарлыгын мислини тәсәввүр етмәк чәтиндир. Лакин бүтүн дүнјаја мә'лумдур ки, Надирин агибәти нечә олду. Итаәтин бүнөврәси анчаг о заман мөһкәм олар ки, бу итаәт мәһәббәт вә инамдан ирәли кәлир. Әксинә, белә фәрз едәк ки, Иран халгы һалһазырда падшаһа итаәткарлыг көстәрир. Аја, бүтүн Иранда белә бир адам тапылармы ки, падшаһы үрәкдән севсин вә онун сәлтәнәтинин һәмишәлик давам етмәсини истәсин? Бунун сәбәби одур ки, падшаһ халгын мәнафеји вә рифаһи хатиринә дејил, анчаг өз шәхси истәкләри хатиринә һөкмранлыг едир. Падшаһ халгы тәрбијә етмәк васитәсилә, онун рифаһ һалыны вә вәзијјәтини јахшылашдырмагла өзүнә јахынлашдырмаг әвәзинә [illegible] рәфтар илә өзүндән узаглашдырыр.

* * *

Теһранда мусафирләр дәфәләрлә көрмүшләр ки, [illegible] күчәјә чыхдығы заман әлләриндә чубуг [illegible] [illegible] сајсыз [illegible] [illegible] [illegible] бу [illegible] [illegible] адамлары [illegible] [illegible].

Әкәр бу падшаһ өзүнү [illegible] [illegible] һесаб едирсә, белә бир иш өз өвладыны [illegible] олмалыдыр ки, онлары чубуг вә [illegible] өз әтрафындан говмаг [illegible] [illegible]?

ЧОН СТҮАРТ МИЛЛ АЗАДЛЫГ ҺАГГЫНДА

Инкилис философу Чон Стүарт Милл азадлыгы изаһ етмәк мәгсәди илә јаздығы китабда көстәрир ки:

Чанлылар аләминдә инсан даима тәрәгги тәләб едән бир нөвдүр вә фикир азадлығы олмадан тәрәгги мүмкүн ола билмәз. Тәрәггинин нәтичәсини зәманәмиздә сивилизасјон адландырырлар.

Сивилизасјон елә бир үмуми сөздүр ки, онун мәзмунунда бүтүн сәнәтләр, фәнләр, гүдрәти-дөвләт, милләтин асајиши вә мәдәнијјәтин бу кими шәртләри чәм олмушдур. Пәс бу чүр тәрәгги о заман имкан тапар ки, чәмијјәтин фәрдләри өз фикирләриндә мүгәјјәд олмасынлар; һәр фәрд һәр нә истәсә десин вә һәр нә бачарырса етсин. Вә әкәр онун сөзү, ја иши чәмијјәтин башга фәрдләринин нәзәриндә мәгбул олса, чәмијјәтин башга фәрдләри дә дүшүндүкдән сонра, ону тәсдиг едәр вә ондан фајда тапарлар; әкәр мәгбул олмаса, башга бир адам онун сәлаһијјәтсизлијини бәјан едәр.

Бу үсула «критика» дејәрләр. Фикир азадлыгы олдугда, критиканын фајдасы о олачагдыр ки, нәһајәт кет-кедә мүхтәлиф фикир вә рә'јләрин тоггушмасындан һагг јерини тутачаг вә мәдәнијјәт аләминдә тәрәггијат зүһур едәчәкдир.

Әкәр чәмијјәт өз фәрдләринә фикир азадлығы вермәзсә вә онлары ата-бабанын вә өвлијанын гәрар вердикләри шејләрлә кифајәт етмәјә вә бунлардан кәнар чыхмамаға вә ағылларыны мәдәнијјәт ишләриндә ишләтмәмәјә мәчур едәрсә, бу сурәтдә фәрдләр јер әкән, мәһсул топлајан вә һәр бир иши дүшүнмәдән вә фикир етмәдән көрән автомат оларлар: вә ја онлар дәјирман атларына бәнзәрләр ки, һәр күн мүәјјән даирәдә доланарлар вә өз вахтында да арпа-саман јејиб су ичәр вә јатарлар, сонра јенә сјаныб һаман дүнәнки доланышы дүнјанын ахырына гәдәр тәкрар едәрләр. Вә бу бичарә атларын һәркиз хәбәри олмаз ки, дүнјада чәмәнләр, отлаглар, чајырлыглар, чичәкликләр, мешәләр, дағлар вә дәрәләр вардыр; әкәр бағлы олмасајдылар, дүнјада кәзәрдиләр вә о кечүләчән јерләри көрәрдиләр вә дүнја не'мәтләриндән тамамилә фајдаланмыш олардылар.

Бу күн бизим күрәмиздә Һиндистан брәһмәнләринин вә Муса дининин пејрәвләри вә Чин дөвләти ганунларына бағлы оланлар һаман дәјирман атлары кимидирләр ки, динләрин вә ганунларын мејдана чыхдығы тарихдән бу күнә гәдәр онларын һалында һеч бир дәјишиклик үз вермәмишдир вә бундан сонра әкәр минләрлә ил бу тәрздә кечсә, јенә бу бичарәләрин әввәлки һалы илә ахыркы һаллары арасында һеч бир фәрг олмајачагдыр. Бәлкә демәк олар ки, онлар даима кери кедәчәкләр: чүнки инсан нәвүнүн тәрәггиси ағыл иләдир, бу бичарәләрин ағлы үчүнсә һәрәкәт јолу бағланмышдыр.

Авропа әһалиси дә, папаларын тәсәллүтү вә католик мәзһәби-

нин шиддәти нәтиҹәсиндә милади тарихин орталарына гәдәр јухарыда зикр олунан Сиҹарәләр ким иди. Лакин милади тарихин орталарында мүтәфәккирләр, һүкәма вә философлар зүһур едиб вә папалара имам олмаг бојундуругуну [illegible] тәлин мәзһәбинин әлејһинә галхмышлар вә револјусјон, јә'ни шуриш етдиләр вә дедиләр ки: Бу нә демәкдир ки, биз дә инсан синфиндән олдуғумуз һалда, ағыл вә биликдән пајымыз олдуғу һалда, өзүмүзү бир нечә нәфәр елмсиз вә мә'рифәтсиз папаларын вә һаварийјунун ки, вахты илә бә'зиләри балыгчы, бә'зиләри дә налтарјујан олмушлар, гул едәк?.. Әҝәр бу нөв авамалдадан шәхсләр бу әсрдә бизә тәсадүф етсәләр, биз онлары билик дәрәҹәләринә ҝөрә, өз мәҹлис вә мүсаһибәтимизә лајиг билмәрик. Нечә ола биләр ки, биз онлара баш әјәк

Охучу өзү инсаф етсин ки, онлардан һансы бири Нјутон вә Уатта бәрабәрдир? Аја, рәвадыр ки, Нјутон вә Уатт вә Аврупа әһалисинин бүкүнкү тәрәггисинә баис олан минләрҹә бу кими бәшәр достлары, философ вә мүтәфәккирләр, бу наданлара нисбәтән гул вәзијјәтиндә дурсунлар, онлары өзләринә ага гәрар версинләр вә онларын һаглы-һагсыз һөкмләриндән чыхмагы гәгијјән ҹаиз билмәсинләр?

Фәрз едәк ки, бу дин вә ганун саһибләринин сөзләриндән вә һөкмләриндән бә'зиләри бәшәријјәтин әһвалына аид һүсн вә сәлаһијјәтдән хали дејилдир, амма онларын дүшүнҹәләриндә мәҹбурилик мејдана чыхдығындан вә онлар фикир азадлығыны арадан галдырдыгларындан, о нөв үјгун һөкмләрин рәдд едилмәси вачибдир. Чүнки онларын ганунларындан һасил олачаг фајда, фикир азадлығынын олмамасындан үз верән зијан јанында, дәниз јанында бир гәтрә кимидир.

ГӘДИМ ЈУНАН ФИЛОСОФЛАРЫ

БИАНТ

(е. ә. VIII әср)

Ионијанын Приен шәһәриндә Тевгамын аиләсиндә анадан олан Биант мәшһур једди мүдрикин бириҹисидир. Рәвајәтә ҝөрә Лидија чары, мәшһур Крезин атасы Алиатт Приени мүһасирә едәндә шәһәр әрзаг тукәнмәси нәтиҹәсиндә чәтинликлә үзләшир. Буну ҝөрән Биант белә бир тәдбирә әл атыр. О, ики гатыры дарвазадан чөлә бурахыб мүһасирәчиләрә тәрәф говур. Буну ҝөрән Алиатт фикирләшир ки, ҝөрүнүр шәһәр әһалисинин әрзаг [illegible] јохдур. Буна әмин олмаг үчүн шәһәрә данышыглар бәһанәсилә елчиләр ҝөндәрир. Буну билән Биант әввәлҹәдән [illegible] ҝөрдүјү кими ири бир гум топасы дүзәлтдириб [illegible] онун үстүнү өртдүрүр. Елчиләр ҝәлиб буну ҝөрүр вә гајыдыб Алиатта хәбәр верирләр ки, [illegible] вар. [illegible] Алиатт сүлһ мүгавиләси бағлајыб мүһасирәдән әл чәкмәли олур. [illegible] Биант [illegible] әкасыны.)

Биант мүбаһисә үстүндә [illegible]. Сонралар [illegible] бу [illegible] [illegible].

[illegible] Биант [illegible] [illegible] сонра [illegible] [illegible] Биант [illegible] [illegible] мә'лум олур ки, [illegible] философ Биант [illegible] сиписиндә кечириб. [illegible] әһәмијјәт һесабына олу [illegible] едир.

БИАНТЫН БИР НЕЧӘ КӘЛАМЫ

* * *

Биант демишдир ки, достларын мүбаһисәсини һәлл етмәкдәнсә дүшмәнләрин мүбаһисәсини һәлл етмәк сәрфәлидир. Чүнки биринчи һадисәдә достларын бири дүшмән олачаг, икинчисиндә исә дүшмәнләрин бири дост.

* * *

— Ән дадлы шеј нәдир?
— Үмид.

* * *

* * *

— Ән ләззәтли мәшғулијјәт нәдир?
— Сәрвәт топламаг.

* * *

Писләр һәр јердә чохдур.

ХИЛОН

(е. ә. 700 - 620)

Једди мүдрикин бири. Спарталы Дамаѕетин оғлу. Спартада ефор сечиләркән (беш али вәзифә саһибиндән бири) гардашынын наразылыгдан һирсләниб—нијә ону сечирләр, мәни јох?—суалына Хилон белә ҹаваб вермишдир:—Она көрә ки, мән әдаләтсизлијә дөзә билирәм, сән исә јох.

Һәјаты һаггында мә'лумат чох аздыр. Ефорлар һәм дә һаким кими мәһкәмә ишләринә бахдыгларына көрә гоча јашларында Хилондан соруштулар ки,—әдаләтсиз һөкм чыхарыбмы? Хилон ҹаваб вермишдир ки, јалныз бирҹә һөкмүнә көрә шүбһә ичиндәдир, билмир ки, һаглыдыр, ја һагсыз. Һәмин мәһкәмә заманы Хилон бир достунун ишинә бахырмыш. Хилон ону ганун үзрә мәһкум етмиш, анҹаг ефор достундан хаһиш етмишдир ки, һөкмү дәјишиб бәраәтлә әвәз етсин вә буна наил олмушдур. Беләликлә О һәм гануна, һәм дә достуна садиг галмышдыр.

Хилон [illegible] јашларда вəфат [illegible] Спартанын [illegible] лары заманы олмуш [illegible] кон Диакенин јаздығы кими севилмиш вə [illegible] кечинмишдир.

ХИЛОНУН КƏЛАМЛАРЫНДАН НҮМУНƏЛƏР

* * *

— Тəрбијə олуканла тəрбијə олунмајаны нəјлə фəрглəндирмəк олар?

— Һəр биринин һансы үмидлəр вермəсијлə.

* * *

— Чəтин шеј нəдир?

— Сирри кизлəтмəк, асудə вахтдан суи-истифадə етмəмəк вə инчиклијə дөзмəк.

* * *

— Һəдə кəлмə, арвад ишидир.

* * *

— Далда данышма. Елə сөз ешидəрсəн ки, дəрт оларсан.

* * *

— Тоју [illegible]

* * *

— [illegible]

* * *

— Өзүн өзүнү таны.

* * *

— Рəнсəлији өз евиндə өјрəн.

* * *

— Гәзәбини боғ.

* * *

— Күчлүјә әл галдырма.

* * *

— Јолда тәләсмә.

* * *

— Әллә данышма. (Дәлилик әламәтидир).

* * *

Хилонун досту Периандра белә бир кичик мәктубу да галыр: «Сән мәнә харичи дүшмән үзәринә јүрүш барәдә јазырсан. Анҹаг тирән үчүн дахили ишләр ондан аз тәһлүкәли дејил. Хошбәхт о һөкмдардыр ки, өз евиндә өз әҹәлијлә өлсүн».

СОЛОН

([illegible])

[illegible] хадими вә мүтәфәккири. [illegible] нәсли-дән олан [illegible] Солон [illegible] конмасы [illegible] узаг, [illegible] һәр чүр [illegible] көр-мүр [illegible]

[illegible] Солон [illegible] бир [illegible] Ан сонра [illegible] бу [illegible] олдугуну [illegible] һәр шејдә мәсләһәт үчүн она мүр[illegible] едирдиләр. Солонун һәјат һаггында, инсан тәбиәти һаг-гында [illegible] афористик ифадәләри [illegible] олду.

Солонун həм мүдрик, həм дə зəнкин бир адам олдуғуну көрүб онун дөвлəтлилəрини дə јанында һөрмəти артды. Јохсуллар исə ону əдалəтли вə шəрəфли бир адам олдуғуна көрə севирдилəр.

Бу заман Афина вə Мегара шəһəрлəри арасында Саламин адасына саһиб олмаг уғрунда мүбаһисə дүшүр. Мегаралылар афиналылары габаглајыб аданы тутурлар. Бундан нəрт олан Афина һакимлəри шəһəр əһалисинə бир дə Саламин адыны тутмағы гадаған едирлəр. Аданын көзəллијинə ашиг олан Солон ону афиналыларын алмасы үчүн белə бир фəнд ишлəдир. О өзүнү дəлилијə вурур вə онун бу мəрəзи һамыја мə'лум оландан сонра шəһəр мејданында Саламинин мəдһ едəн вə ону мегаралылардан алмаг үчүн сəфəрбəрлијə чағыран поемасыны охујур. Дəли олдуғу үчүн она баш гошмурлар, амма халг сəфəрбəр олуб адаја јүрүш едир вə Солонун башчылығы илə Саламини мегаралалылаарын əлиндəн алырлар.

Бу уғурлу тəдбирдəн сонра миладдан əввəл 594-чү илдə афиналылар ону Афинанын гануничусу—архонту, јə'ни арбитри сечирлəр. Вə она Афина дөвлəтиндə фөвгəл'адə реформалар кечирмəк һүгугу верилир.

Солон биринчи оларағ јохсул кəндлилəри тəһкимчиликдəн вə варлылара олан бүтүн борчларындан азад едир. Даһа сонра бир сыра јени ганунлар верир вə онлары өз шe'рлəри вə јамблары илə бир даһа ачыглајыр.

Лакин əдалəтли вə мүдрик бир адам кими О, тəкчə јохсулларын дејил, варлыларын вə задəканларын да һүгугларыны мүдафиə едир, өзү демишкəн, һəм бу, həм дə о тəрəфи өз галханы илə горујур. О дөврдə һəр ики чəбһəдə еһтирасларын нечə чошдуғуну вə һəр ан гырғын баш верə билəчəјини нəзəрə алсаг, бу мүдрик адамын доғрудан да дүшмəн чəмијјəтлəр арасында динчлији вə јекдиллији бəргəрар етмəсинə һејран галмамаг олмур.

Солон илк дəфə оларағ сечки гајдасы һаггында ганун верди вə бу гануна көрə бүтүн дəрəчəдə олан вəтəндашлар халг мəчлисиндə ејни сəс вермəк һүгугуна малик олдулар. Онун дөрд група бөлдүјү халгын задəкан вə дөвлəтлилəри биринчи група дахил едилди. Онлар дөвлəтдə əн јүксəк вəзифəлəр тута билəрдилəр вə ејни заманда əскəри мүкəллəфијјəтə биринчи кетмəли вə дөвлəтин бүтүн ишлəри вə тəдбирлəри үчүн əн јүксəк верки вермəлијдилəр.

Сонракы дəрəчəлəр үчүн һəр шеј кет-кедə азалыр, нəһајəт дөрдүнчү груп əһалидəн əн јохсул зүмрə кими һеч бир верки алынмыр вə онлар ордуда да јалныз кəмилəрдə аварчы вə əн јүнкүл силаһлы пијада ола билəрдилəр.

Солонун мүдрик ганунларындан бири дə будур ки, өлəнлəр һаггында о дəғигə пис данышмаг гадаған олунурду. Дирилəри исə мəбəддə, мəһкəмə залында вə дөвлəт идарəлəриндə сөјүб тəһгир етмəјə чəримə гојулурду. Бəс нијə чəримə? Она көрə ки, Солон инсан тəбиəтинə бəләд иди, билирди ки, инсан гəзəбсиз кечинə

билмәз. Һамы, һәр јердә өз гәләбәсини бәјан билмәз. Әкәр кимсә өзүнү сахлаја билмәјиб кимисә сөјәрсә, сөјүләнә вә хәзинәјә чәримә вермәлидир.

Бәләликлә Солон Афинада илк демократик конститусијанын јарадычысы олду. Лакин Солону дәрин тәфәккүрлү бир мүдрик кими тарихдә јашадан Һеродотун онун һаггында сөјләдији һекајәдир.

Ләкин тарихи һесабламалара көрә Солон мәшһур Лидија һөкмдары Крезлә һеч чүр көрүшә билмәзди. О, миладдан әввәл 560-чы илдә вәфат етмишдир. Бу рәгәм башга мәнбәләрдә дәјишилсә дә фәрги јохдур, Крезин онунла көрүшмәк имканы аздыр, чүнки Солон онунла јалныз 550-чи илдән сонра көрүшә биләрди. Лакин унутмаг олмаз ки, Солон вә Крез дөврүндә һәлә дәгиг елми хронолокија јох иди вә демәли һәр шеј ола биләр.

Бөјүк Һеродот әһвалаты белә тәсвир едир: «Солон Крезин хаһиши илә Сард шәһәринә кәлди. Континентал өлкәнин адамы илк дәфә дәнизлә сәфәр едәркән башына кәләнләрә бәнзәјән һадисәләр онун да башына кәлди. Онлар һәр чајы дәниз билдикләри кими Солон да сараја дахил оландан сонра Крезин јанына кәтириләнә гәдәр раст кәлдији һәр зәнкин кејимли, әтрафында јаверләр вә гуллугчулар кәзән һәр ојаны Крез һесаб едирди.

Крез о гәдәр зәрли-зибалы, даш-гашла бәзәнмиш вә ал ипләри илә сүсләнмиш әлван либас кејинмишди ки, көрәнләри һејран гојуб онларда гибтә ојатсын. Лакин Солон онунла көрүшәндә нә бир һәрәкәти, нә дә сөзү илә Крезин көзләдији һеч бир шеј ифадә етмәди. Әксинә, әтрафдакы агыллы адамларын һамысына ајдын олду ки, О, бу мә'нәви јохсуллуға вә хырда шөһрәтпәрәстлик һиссләринә һагарәтлә бахыр. Буну көрән Крез әмр етди ки, гонага онун хәзинәсини көстәриб сарајын чаһ-чалалыны нүмајиш етдирсинләр.

Солона Крезин гызыл вә лә'л-чәваһират сандыгларыны, сајсыз-һесабсыз сарај көзәлләрини, даһа сонра Крезин сувари вә пијада гошунларынын рәсм-кечидини нүмајиш етдирдикдән сонра јенидән Крезин јанына кәтирдиләр.

Крез философдан сорушду ки, дүнјада ондан хошәхт адам вармы? Солон чаваб верди ки, елә бир адам вар, бу онун һәмвәтәни Теллдир. Сонра данышды ки, Телл јүксәк мә'нәвијјатлы бир адамды, өзүндән сонра өзү кими ләјагәтли ушаглары вә сәрвәти галды, өзү дә вәтән јолунда дөјүшләрдә икид кими вурушуб һәлак олду.

Солонун бу сөзләриндән сонра О, Крезә чох хејирбәсәр вә кобуд бир адам кими көрүндү, чүнки [illegible] мүһүм сәрвәтләриндән, гүдрәт вә һакимијјәтдән дејил, ади бир адамын һәјатынын вә [illegible] көрүнүшү вә [illegible] ола верирди.

Буна бахмајараг Крез тәкрарән Солондан сорушду ки, јахшы бәс Теллдән башга да хошбәхт адам вармы?—Вар,— дејә Солон чаваб

верди. О, Клеобис вә Битон адлы бир-бирләрини вә аналарыны һәдсиз дәрәчәдә севән ики гардаш таныјырды ки, бир дәфә өкүзләр чөлдән кәлмәјәндә өзләрини арабаја гошуб аналарыны—мәбәдә апармышдылар. Һамы ананы дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едиб тәбрик едирдиләр. О да севинирди. Оғланлар гурбан вериб дојунча су ичдиләр, амма ертәси күн јухудан ојанмадылар. Онлар өлмүшдүләр. Беләликлә әбәди шөһрәт газаныб һеч бир ағры вә кәдәр һисс етмәдән дүнјаны тәрк етдиләр.

Крез бу дәфә һирслә гышгырды:—Бәс сән бизи һеч бир хошбәхт адамлар чәркәсинә гатмаг истәмирсән?

Солон она хош кәлмәк, ејни заманда ону һәдсиз гычыгландырмаг истәмәјәрәк белә деди:

— Лидија чары! Аллаһ биз еллинләрә һәр шејдә өлчү һиссини сахламаг бачарығыны вериб.. Бунун нәтичәсиндә ағлымыза парлаг, шаһанә дүшүнчә јох, нәсә кәврәк вә рәијјәтсајағы дүшүнмәк хасдыр. Бу чүр ағыл саһиби көрәндә ки, һәјатда талејин һәр дөнүклүјү ачыг-ашкардыр, буна көрә белә ағыл бизә һәр һансы ани хошбәхтлијә вә нә гәдәр ки, дөвраны баша чатмајыб инсанын фираванлығына һејран олмаға имкан вермир. Һәр чүр тәсадүфләрлә долу олан кәләчәк һисс олунмадан һәр бир инсана доғру кәлир. Биз јалныз өмрүнүн сонуна кими Аллаһын хошбәхт етдији инсаны хошбәхт сајырыг. Амма инсаны јашаја-јашаја, һәлә тәһлүкәләрә мә'руз гала биләркән хошбәхт адландырмаг һәр һансы идманчыны јарыш гуртармамыш галиб адландырмаға бәрабәр олардыр.

Солон буну дејиб сарајы тәрк етди. О Крезин гәлбинә тохунду, амма ону ағылландырмады.

Крез дә Солона гаршы бах бу чүр сајмазјаналыг көстәрди.

Аз сонра Кирлә мүһарибәдә Крез мәғлуб олуб пајтахтыны итирди, өзү дә әсир дүшдү вә ону тонгалда јандырмаг үчүн кәтирдиләр. Тонгал һазыр иди. Крези голлары бағлы мејдана кәтирдиләр. Парслар да, Кир дә бу тамашаја бахырдылар. Бу заман јандырылмаға һазырланан Крез вар сәсијлә—Солон!- дејә чағырды. Һејрәтләнән Кир адамлара деди сорушсунлар ки, Солон кимдир? Адамдыр, ја Аллаһдыр ки, Крез ону белә үмидсиз вахтында чағырыр.

Крез һеч нә кизләтмәдән деди:—Бу мәним дә'вәт етдијим еллин мүдрикләриндән бири иди.

...Бу адам мәним о вахткы вәзијјәтимә бахыб бу күн баш верәнләри көрмүшдү. О, мәнә мәсләһәт көрдү ки, индики вәзијјәтимлә гүррәләниб өјүнмәк јох, һәјатын ахырыны көзләмәк лазымдыр. Мән исә ону говуб тәһгир етдим.

Бу сөзләри Кирә тәрчүмә едәндә О, Солонун сөзләринин нечә тәсдиг олундуғуну көрүб Крези азад етди вә өмрүнүн ахырына кими она һөрмәтлә јашады.

Солон бу чүр шөһрәт газаныб, бир шаһы хилас етди, дикәрини дә ағылландырды.

КЛЕОБУЛ

(е. ә. VII—VI әсрләр)

Једди мүдрикдән бири. Карија́нын Линд шәһәриндә доғулуб јашамышдыр. Күчлү вә јарашыглы бир шәхс олуб Мисир фәлсәфәси илә јахындан таныш имиш. Һәјаты һаггында мә'лумат чох аздыр. Антик тәзкирәчиләрин әсәрләриндә чохлу ше'рләриндән вә иһифларындан бә'зи нүмунәләр галмышдыр.

ДЕЈИМЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Гызы гыз јашында, амма гадын аглы илә әрә вермәк лазымдыр.

* * *

Евдән чыханда соруш:—нијә чыхырам?
Гајыданда исә—нәјлә гајыдырам?

* * *

Чох данышмагдан, чох динләмәк фајдалыдыр.

* * *

Күчлә һеч бир иш көрмә.

* * *

Өзкә јанында арвады әзизләмә, јахуд онунла мүбаһисә еләмә, биринчиси ахмаглыгдыр, икинчиси дәлилик.

* * *

Тајынла евлән, өзүндән үстүнлә евләнсән, гоһумлары даим үстүнә күләчәкләр.

* * *

Һеч кимә күлмә, душмән газанарсан.

ПЕРИАНДР

(е. ә. 639—586)

Једди мүдрикдән бири. Коринфдә чар аиләсиндә доғулуб, шәһәрин тираны олмушдур*. Ана тәрәфдән дә чар нәслиндәндир. Кипсел вә Ликофрон адлы ики оғлу олуб. Кичији ағыллы, бөјүјү ағылдан кәм имиш.

Арвадыны кәнизинин сөзү илә һирсли вахты вуруб өлдүрмүш, өзүнә кәләндән сонра исә кәнизи дири-дири јандырмышдыр. Анасы үчүн ағлајан кичик оғлуну Керкир шәһәринә көндәрмишдир. Һакимијјәти оғлуна вермәк үчүн далынча адам көндәрәндә мә'лум олмушдур ки, керкирлиләр ону өлдүрмүшләр. Бундан гәзәбләнән Периандр хејли керкирли чаваны Лидија чары Алиаттын јанына хачә кими көндәрмиш, анчаг онлар Самос адасында Кера мәбәдинә гачыб сығынмаг истәмиш вә буна наил олмушлар.

Һакимијјәти дөврүндә чохлу хошакәлмәз әмәлләринә көрә өләркән гәбринин јеринин намә'лум галмасы үчүн беләбир фәнд ишләтмишдир. Әввәлчә ики нәфәр чаваны көстәрилән јол илә көндәриб тапшырыр ки, габагларына чыхан илк адамы өлдүрүб басдырсынлар. Сонра онларын ардынча дөрд адам көндәриб онлара да һәмин ики чаваны өлдүрүб дәфн етмәләрини, онларын далынча да бир дәстә јарағлы јола салыб дөрдүнү дә өлдүрмәләрини әмр едир вә өзү әввәл көндәрдији ики чаванын габағына чыхыб онлар тәрәфиндән өлдүрүлүб дәфн едилир вә беләликлә мәгсәдинә чатыр.

ДЕЈИМЛӘРИНДӘН ҮЧ НҮМУНӘ

* * *

Раһат јашамаг истәјән һөкмдар өзүнү низәләрлә дејил, халгын мәһәббәтијлә мүһафизә етмәлидир.

* * *

Ләззәт фани, намус әбәдидир.

* * *

Һәрәкәтә көрә јох, нијјәтә көрә дә чәзаландыр.

* Ривајәтә көрә гоншу һөкмдарларын бири Периандрын јанына елчи көндәриб соруршур ки, өлкәсиндә динчлик олмасы үчүн нејләсин? Периандр ону тарлаја котүрүб орадакы бир нечә ири вә һүндүр сүнбүлү әлијлә әјиб сындырыр вә артыг һеч нә демәдән елчини кери гајтарыр.

ПИТТАК

(е. ә. 650—570)

Лесбос адасынын Митилена шәһәриндә фракијалы аиләсиндә анадан олмушдур. Гардашы Алкејлә бирләшиб Лесбос адасы тиранды Меланхры тахтдан салыб ада әһалисинин бөјүк һөрмәтини газанмышдыр. Сонралар Ахилеитида адлы кичик бир әрази үстә Афина илә Митилена арасында мүһарибә башлајанда мудрик Питтак даһа бир икидлик көстәриб онунла тәкбәтәк дөјүшдә чыхан Афина сәркәрдәси Фриноңу торла әсир едиб өлдүрмушдүр. Лакин Лаертли Диакенин јаздығына көрә һәмин әрази үстә мүбаһисәни Периандр һәлл едиб ону афиналылара вермишди.

Питтак Митиленада он ил һакимијјәтдә олуб доғма шәһәриндә ганун-гајда јарадараг һамыјла әдаләтлә рәфтар етмишдир. Он илдән сонра һакимијјәти көнүллү башгасына вериб өзүнүн кичик торпаг саһәсинин кәлири илә јашамышдыр. Онун мүдриклији барәдә ешидән Лидија чары Крезин онунчун көндәрдији пулдан имтина едәрәк Питтак демишдир: «Нәјим варса кифајәтдир, һәлә бәлкә дә артыгдыр».

Питтакын оғлу Тиррејн бир дәмирчи балта илә вуруб өлдүрмушдү. Чамаат чанини тутуб Питтакын сәрәнчамына көндәрмиш, о исә дәмирчинин үрәкдән пешиман олдуғуну көрүб азад етмишди.

Мәшһур једди мудрикдән бири сајылан Питтак сајсыз мигдарда дәрин кәламлар сөјләмиш, онларын бә'зиләри антик тәзкирәләрдә вә хүсусән Лаертли Диакенин әсәриндә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

ПИТТАКЫН КӘЛАМЛАРЫНДАН

* * *

Хејирхаһ олмаг чәтиндир.

* * *

Зәрурәтлә аллаһлар да мүбаһисә етмир.

* * *

Нә еләсән, јахшы елә.

* * *

— Һансы һакимијјәт күчлүдүр?—суалына Питтак—ганунларла јазылан һакимијјәт!—чавабыны вермишдир.

* * *

Гәләбә тансыз олмалыдыр.

* * *

— Бәрәкәтли нәдир?
— Вахт.

* * *

— Кизли нәдир?
— Кәләнәк.

* * *

— Е'тибарлы нәдир?
— Торпаг.

* * *

— Е'тибарсыз нәдир?
— Дәниз.

* * *

Ағыллылығын әламәти бәдбәхтлији габагчадан көрмәк, икидлик исә бәдбәхтлијә галиб кәлмәкдир.

* * *

Һәр шејин өлчүсүнү бил.

* * *

Питтак сәксән ил өмүр сүрмүш, баш дашында исә бу сөзләр јазылмышдыр: «Ана өз оғлу үстә ағладығы кими Лесбос да сәнин үстүнә ағлады».

ФАЛЕС

(е. э. 625—547)

Гәдим Јунаныстанын једди мүдрикинин сонунчу нүмајәндәси Фалесдир.

Фалес гәдим Јунаныстанын илк философу сајылыр.

Фалеслә башланан јунан фәлсәфәси—Екеј фәлсәфәси, Иопија фәлсәфәси вә Италик фәлсәфәси кими мәктәбләрә бөлүнүр. Екеј фәлсәфәси Һомер вә Һесиодун мифоложи дүнјакөрүшләриндән, орфикләрдән вә нәһајәт, јунан фәлсәфәси илә сых бағлы олан Бабил вә Мисир фәлсәфәсиндән бәһс едир. Иопија мәктәбинә Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Анаксагор, Һераклит вә башгалары дахилдир.

Италик фәлсәфи мәктәбиндә исә Пифагор, Филолај, Парменид, Зенон вә башгалары вар.

Гәдим јунан әфсанәләринин бириндә дејилир ки, бир дәфә аллаһ Һефест гызылдан үчајаг һазырлајыр. Анчаг ону оғурлајыб Косс дәнизинә атырлар. Милет балыгчылары ону дәниздән чыхаранда косслуларла араларында мүбаһисә дүшүр. Мүбаһисәни һәлл етмәк үчүн Делф каһининә мурачиәт едәркән каһин онлара дејир:

— Кәрәк үчајаг ән мүдрик адамын евиндә олсун.

Једди мүдрикин һәр бири нә тәгдим едәндә о башгасына көндәрир. Беләликлә, гызыл үчајаг икинчи дәфә Фалесә гајыдыр.

Платон вә Аристотелдән бәри бүтүн мүтәфәккирләр ону илк философ һесаб едирләр.

Фалес Милет шәһәриндә әсил-нәсибли аиләдә доғулуб. Чаванлығында Мисирә, Бабилә сәјаһәти нәтичәсиндә ријазијјаты, һәндәсәни, астрономијаны өјрәнмиш, онлары вәтәниндә тәтбиг етмишдир. Тичарәтлә мәшғул олуб чохлу сәрвәт газанмыш вә азад, сәрбәст өмүр сүрмүшдүр.

78 јашында идман јарышларына тамаша едәркән өлмүшдүр.

Рәвајәтә көрә, е. ә. 585-чи илдә күнәшин тутулмасыны габагчадан илк дәфә о хәбәр вермишдир.

Дөвләт мәсәләләриндә узагкөрәнлији сајәсиндә Иопија шәһәрләрини бир чох фәлакәтләрдән хилас етмишдир.

Рәвајәтә көрә, Мисир еһрамларынын һүндүрлүјүнү илк дәфә Фалес өлчмүшдүр. О буну инсанын көлкәсинин боју илә ејни узунлугда оланда өлчүб өјрәнмишдир.

О, сујун чанлы аләмин әсасында дурдуғуну демәклә космогоник идејанын јарадычысы олмуш вә буна көрә дә еллин фәлсәфәсинин баниси сајылыр.

АФОРИЗМЛӘРИ

Фалес дејәндә ки, һәјатла өлүмүн һеч бир фәрги јохдур, ешидәнләрдән бири сорушур:

— Бәс онда нијә өлмүрсән?

— Чүнки фәрги јохдур.

* * *

— Ән ағласығмаз шеј нәдир?

— Тиранı гоча көрмәк.

* * *

— Ән күчлү шеј нәдир?

— Зәрурәт.

* * *

— Һамы үчүн үмуми олан нәдир?

— Үмид.

* * *

— Ән чәтин шеј нәдир?

— Өз-өзүнү дәрк етмәк.

* * *

— Ән асан шеј нәдир?

— Башгасына мәсләһәт вермәк.

* * *

— Бәдбәхтлији нә вахт јүнкүл кечирмәк олар?

— Дүшмәнини даһа пис вәзијјәтдә көрәндә.

АНАКСИМАНДР

(е. ә. 610—545)

Гәдим Јунан философу. Милет шәһәриндә доғулуб. Һәјаты һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. «Апејрон» сонсузлуг терминини ишләтмиш вә бәләликлә материалист дүнјакөрүшүнүн баниләриндән бири олмушдур. Ејни заманда варлығын ваһид, әбәди, сонсуз материјадан јараныб сонра мәһв олуб ајры формаја кечдијини сөјләмәклә диалектиканын да баниси сајыла биләр. Бу мә'нада Левкипп, Демокрит вә Епикурун сәләфидир.

«Тәбиәт һаггында» бөјүк әсәри итиб батмыш, антик философ вә тәзкирәчиләрин әсәрләриндә фрагментләр галмышдыр. Сәма чисимләри һаггында бир сыра мараглы фикирләр сөјләмиш, күнәшин халис оддан ибарәт олдуғуну, ајын күнәшин ишығыны әкс едиб парладығыны сөјләмиш, күнәш саатыны дүзәлтмишдир. Көјүн глобусуну јаратмыш, материк вә дәнизләрин чизкиләрини әкс етдирмишдир.

Анаксимандрын фикринчә каинатын әсасында ПРИНСИПләр дурур. Сонсуз сәма чисимләри бир-бирләриндән ејни мәсафәдә јерләширләр вә Јер планети каинатын мәркәзиндә гәрар тутур. О дөврдә әлбәттә башга чүр дүшүнмәк дә олмазды. Ејни заманда Анаксимандр инсанын балыгдан әмәлә кәлдијини, судан гуруја чыхыб тәдричән јени мүһитә ујғунлашдығыны сөјләмишдир.

АНАКСИМЕН

(е. ә. 588—525)

Гәдим Јунан философу. Һәјаты һагда мә'лумат јохдур. Анаксимандрын јерлиси вә шакирди. Мүәллиминдән фәргли олараг Анаксимен «апејрон»у дејил һаваны варлығын әсасы һесаб етмишдир. Һаванын мүхтәлиф шәкилдә сыхлашмасы нәтиҹәсиндә торпаг, су, даш вә һәтта од әмәлә кәлир вә бүтүн бунлар сон нәтиҹәдә һаваја чеврилир. Һәтта инсанын үрәји белә консентрасија олунмуш һавадыр. Бәләликлә бүтүн каинат һава вә онун формаларындан ибарәтдир.

Каинатда дүнјалар сонсуздур, улдуз вә планетләрин сајы-һесабы јохдур. Илк дәфә гарын вә долунун сәбәбләрини дә Анаксимен дәгиг изаһ етмишдир.

АНАКСИМЕНИН ПИФАГОРА МӘКТУБУ

«Сән биздән гат-гат ағыллы чыхдын. Чүнки Самос адасындан Кротона көчүб кәлдин вә орада раһат јашајырсан. Бурада исә Бакидләр сајсыз шәр әмәлләрдән чыхырлар, милетлиләр өз тиранларынын әсарәтиндән гуртара билмирләр. Мидијалылар исә онлара хәрач вермәсәк, бизи фәлакәтләрлә һәдәләјирләр. Ионијалылар әлбир олуб мидијалыларла өз азадлыглары уғрунда мүһарибәјә һазырлашырлар. Әкәр һачанса бу баш верәрсә, хилас олмағыма һеч бир үмид јери галмајачаг. Мәһв, јахуд көлә олмаг горхусу ичиндә икән, Анаксимен сәма һадисәләри барәдә нечә дүшүнчәләрә дала биләр. Сән исә һәм кротонлулар, һәм дә дикәр италијалылар тәрәфиндән севинчлә гаршыландын, һәтта Сичилијадан јанына шакирдләрин ахышыб кәлир».

ПИФАГОР

(е. ә. 580—512)

Гәдим Јунан философу.

Индики Түркијәнин гәрб тәрәфиндә Самос адлы бир ада вар. Антик дөврдә бүтүн ада вә шәһәрләр кими Самос да мүстәгил дөвләт олуб. Миладдан әввәл VI әсрдә бу көзәл, барлы-бәһрәли аданын хошбәхт күнләри иди. Аданын пилләпилләјүксәлән дағлары арасында ағ мәрмәрдән мөһтәшәм бир сарај учалырды вә бу сарајда әсрин ән хошбәхт һөкмдары тиран Поликрат отурмушду. Поликрат тиран иди. Амма бу тиран өз адасыны бәһиштә дөндәрмишди. Адада ән хошбәхт адам да тиранын өзү иди. Онун о гәдәр бәхти варды ки, ахырда...

Бир дәфә өз гонағы, Мисир фиронуіјанында бармағындан үзүјүнү чыхарыб дәнизә атан Поликрат ертәси күн тутулан балығын гарнындан чыхарылан үзүјүнү фирона көстәрәндә фирон ондан үз дөндәриб беләдемишди:

— Вај сәнин һалына! Бу гәдәр хошбәхт һөкмдар һөкмән аллаһларын гәзәбинә кәләчәк.

Вә доғрудан да әсрин ән хошбәхт һөкмдары чәми бир нечә ил сонра сатрапларындан бири тәрәфиндән намәрдчәсинә өлдүрүлдү вә мејити ајлар боју Микал дағына мыхланыб тамашаја гојулду.

Лакин Самос адасынын башга бир һөкмдары—зәкалар султаны Пифагорун исә талеји доғурдан да хошбәхт олду.

Пифагор һәккак зәркәр аиләсиндә анадан олмушду. Онун анасы көзәл Парфениса иди. Ана тәбии ки, оғлуну чох севирди вә онун гејри-ади кәләчәјинә инанырды. Оғул бөјүдү вә ијирми јашында елм вә зәка ардынча каһинләр очағы олан Мисирә јола дүшдү. Лакин он ики ил орада елм өјрәндикдән сонра Иран шаһы Камбизин әмрилә әсир кими Бабилә көтүрүлдү. Пифагор бу әсирликдән наразы дејилди. О, ијирми ил дә Бабил каһинләриндән дүнјанын вә каинатын бүтүн сирләрини өјрәнди. Беләликлә Пифагор гүрбәтдә 32 ил галды.

Дүз 32 ил бир гадын, бир ана, һәр күн адаја кәлән кәмиләрин габағына чыхыб оғлуну көзләди. 32 ил. Вә доғрудан да бир күн Адриатикин мави суларыны јара-јара кәлән кәмиләрин бириндә ананын 52 јашлы оғлу—миладдан әввәлки VI әсрин ән гүдрәтли зәка саһиби Пифагор кәмидән дүшүб доғма торпаға гәдәм басды. Бүтүн кәми сәрнишинләри вә онлары гаршыламаға кәләнләр хошбәхт ана илә оғлунун 32 иллик ајрылыгдан сонра көрүшүб гучаглашмасына тамаша етдиләр.

Беләликлә 52 јашлы, амма чисмән вә руһән чаван вә сағлам Пифагор вәтәнинә гајытды.

Бәс Пифагор бу 32 ил әрзиндә нә өјрәнмишди? Мисир каһинләри, Бабил сеһркарлары вә Мидија маглары онунчун дүнја сирләринин һансы пәрдәләрини көтүрмүшдүләр?

Кәнч Пифагор фирон Амазисин өз тәгдими илә Мемфис каһинләринин јанында бу он ики ил әрзиндә планет вә улдуз системләринин идарә едән әзәли вә әбәди ганунлары өјрәнди. О, сәбрлә каһинләрин бүтүн сынагларына дөзмәклә онлара өз руһунун гүдрәтини сүбут етди. Вә онлар өз гапалы аләмләринин гапысыны онун үзүнә ачдылар. О, һәр шејдән әввәл мүгәддәс ријазијјатын рәгәмләр вә үмумдүнја принсип вә формулларына бәләд олду.

Мисир еһрамларынын өлчүләринин чиддилији она дәрк етдирди ки, инсан ирадәсинин күчү горхунч вә сонсуздур. О, баша дүшдү ки, рәгәмләр елми вә ирадә күчүнүн вәһдәти олан каинатын гапыларыны ачмаг үчүн ачардыр.

О, өјрәнди ки, зәррә, инсан вә каинат ејни субстансијанын үч ајры-ајры формаларыдыр вә јалныз 25 әср сонра бөјүк микроскоплар вә телескоплар зәррәнин, инсан кени вә галактиканын ејни маһијјәт дашыјыб тамамилә бир-биринә бәнзәдијини сүбут етди.

Пифагор Мисирдә башга бир елм дә өјрәнди. Бу һадисәләрин вә талеләрин дәјишкәнлији вә фанилији һаггында кәдәрли елм иди.

Әһмәни һөкмдары, күт вә азғын Камбиз күлли мигдарда гошунларла Мисирә һүчум едиб ону алды. Дүнәнә кими аллаһ сајылан фирон Псамметик әсир едилиб гандалланды. О көзләрилә көрдү ки, онун оғлу, Мисир тахтынын вариси задәкан оғланлары илә ағызларында чилов нечә Камбизин арабасына гошулублар.

Башга Мисир каһинләрилә бәрабәр Бабилә көтүрүлән—Пифа-

[illegible] јени бир аләмә—Халдеј каһинләринин, Мидија магларынын вә Јәһуди сәлтәнәтинин әһатәсинә дүшдү. О, бу үч динин вә онларын синтезиндән јаранмыш елмә сеһрин көһдәниндән әмәлә кәлән мө'чүзәләрин сирләрини өјрәнди.

Бабил о заман өз кечмишинин вә мәһтәшәмлији илә Асијанын мәркәзи сајыла биләрди. Онун әразиси индики Бакыдан бөјүк иди. Онун мә'бәдләри ичиндә дајанан адамын башы кичәләнирди. Мәшһур алим вә диншүнас Е. Шүрје Бабил мә'бәдләри һаггында белә јазыр:

«Бурада каһинләрин вә гәдим дуһаларын гүдрәтијлә күнүн күнорта чагы зүлмәт чөкүр, нәһәнк шамлар өз-өзүнә алышыб јаныр, улдузлар бәрг вурур, көј курулдајырды».

Мидија маглары исә атмосферин електрик енержисини истәдикләри кими идарә едир, ону истәдикләри јерә јөнәлдә билирдиләр. Онлар чазибә вә магнетизмин сирләринә бәләд олуб ону асанча истәдикләри јерә тәтбиг едә билирдиләр.

Беләликлә бүтүн бунлары өз ағлынын сүзкәчиндән кечириб бејниндә чәмләшдирән Пифагор гејд етдијимиз кими 52 јашында Самос адасына гајытды. Лакин артыг о бојда билик вә зәка үчүн ада чох кичик иди. Пифагор Јунаныстанын әксәр мә'бәдләрини кәзиб бир мүддәт Аполлон мә'бәдиндә галандан сонра Делф мә'бәдинә кәлди.

Һәмин илләрдә Делф мәбәдиндә каһинлик (кәләчәји хәбәр верән) сәнәти дүшкүнлүк күнләри кечирирди. Пифагор бу сәнәти јенидән ајаға галдырмаға, она әввәлки шөһрәтини кәтирмәјә чалышырды. Хатырладаг ки, Делф мә'бәдиндә гәдимләрдән бәри нәсилликчә бакирә вә һеч бир дүнјәви һиссијјатла бағлы олмајан гызлар јашајырды. Онлара пифија дејирдиләр. Тале самослу сеһркар үчүн фикирләринин өтүрүчүсү олан белә бир каһин гыз јетирмишди. Бу, каһинләр нәслинә мәхсус олан кәнч вә көзәл Феоклија иди. Е. Шүрје јазыр: «Дејирләр ки, устасы она јахынлашанда лиранын телләри өз-өзүнә титрәјир. Беләчә дә сеһрли һадисәләрә, астрал тә'сирләрә гејри-ади дәрәчәдә һиссијјатлы олан Феоклија илә Пифагор да бир-бирләринин көрәндә белә олдулар».

Пифагор Мисир каһинләри кими ағ палтар кејир, алнына пурпур сарғы бағлајырды. О данышанда дәрин көзләријлә мүсаһибинин гәлбинин бүтүн дәринликләринә нүфуз едирди.

Пифагора гулаг асанда Феоклија бүтүн варлығыјла һәјәчанланырды вә Шүрје демишкән «һәр гөз, һәр ишарә одлу һәрфләрлә онун зәкасында һәкк олунурду».

Бир дәфә јарыјухулу Феоклија өз аләминдә икән бејин гоча каһини ону әһатә етсә дә, гыз һеч нә һисс етмир, онларын чағырышына һај вермирди. Бу заман Пифагор јахынлашыб она дејир: «Галх вә мәним фикрим сәни һара јөнәлдәрсә, ора кет. Сән бу күндән мә'бәдә пифијасан.

Гыз јухуда олса да ону ешидир. Пифагор сорушур:

— Сән һардасан?

— Сәмаједа галхырам.

— Бәс инди?

— Артыг Орфеј ишыгында сүзүрәм.

— Кәләчәкдә нә көрүрсән?

— Бөјүк мүһарибәләр, мис адамлар... аг зәфәрләр... Аполлон өз мә'бәдинә гајыдыр, мән онун сәси олачагам. Амма сән, онун елчиси, мәни тәрк едәчәксән. Сән онун ишығыны Италијаја апарачагсан».

Мә'бәд әввәлки әзәмәтини там бәрпа етдикдән сонра Пифагор доғрудан да Бөјүк Јунаныстан адланан чәнуби Италијаја көчдү.

О бурада өз мәктәбини ачды. Бурада о гардашлыг чәмијјәти јаратды. Күләшмәдән вә бокседан башга бүтүн кимнастика вә идман јарышлары кечирилди.

Минләрлә чаванлар, һәр јандан онун мәктәбинә ахышырды.

Пифагор һәр күн 12 саат өз һүчрәсиндә јалныз бир тикә чөрәк вә бир габ су илә кечирирди.

Пифагор 60 јашында кәнч вә көзәл Феано илә евләниб ики оғлу вә бир гызы олмушду.

Пифагор фәлсәфә тарихиндә әсасән ријазијјат вә рәгәмләр һагда јарымелми вә мистик символлар мүәллифи вә бә'зи етик нормаларын вә ән чох исә метемпсихоз нәзәријјәсинин (руһун бир чанлыдан дикәр чанлыја кечмәси) јарадычысы кими јашајыр.

Пифагорчуларын сәма чисимләри һагда фәрзијјәләри мараг доғурур. Бүтүн бу дејимләр, фәрзијјә вә нәзәријјәләр 1860—62-чи илләрдә Парисдә Fragmenta philosophorum Graecorum сәрлөвһәси илә Муллах тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

Рәвајәтә көрә аристократик дөвләт гурулушунун тәрәфдары олдуглары үчүн демократлар пифагорчулар тә'лимлә мәшгул икән онларын евинә од вуруб һамысыны јандырмышлар.

АФОРИЗМЛӘРИ

Јохсулун һәјаты саһилә јахын үзән, варлынынкы исә дәнизин ортасында үзән кәми кимидир. Биринчи саһилә асан јан ала биләр, икинчи исә чәтин.

* * *

Һәмишә доғру данышсан, аллаһлара бәнзәрсән.

* * *

Һәјат мејдандыр, кими јарышмаға кәлир, кими алверә. Амма хошбәхт тамашаја кәләнләрдир.

* * *

Пифагордан сорушурлар:
— Өғлум олса, нечә тәрбијә едим?
— Әдаләт олан өлкәдә доғулса, бәсдир.

* * *

Пифагорун ики мәшһур фикри фәлсәфә тарихиндә дәрин из бурахыб. Бунларын бири руһун бир чанлыдан башга бир чанлыја кечмәси, икинчиси исә һадисәләрин вә талеләрин дөнә-дөнә тәкрарлы, дөвранı һаггында мүлаһизәләрдир. Фәлсәфә тарихчиси, неоплатончу Порфири бу барәдә белә јазмышдыр:

«Пифагорун фикринчә, руһ өлмәздир, дүнјада баш верән бүтүн һадисәләр мүәјјән фасиләдән сонра јенидән тәкрар олунур. Үмумијјәтлә, тәзә һеч нә баш вермир.»

Бүтүн бу фикирләринә көрәдир ки, һәлә ерамыздан әввәл V әсрдә јашамыш бөјүк јунан тарихчиси Һеродот Пифагору јунанларын ән мүдрики адландырмышдыр.

ҺЕРАКЛИТ

(е. ә. 544—483)

Гәдим Јунан философу. Ефес шәһәриндә доғулуб. Диалектиканын баниси сајылыр. Доғма шәһәринин һөкмдарлығындан имтина едиб һакимијјәти гардашына вермишдир. Артемида мә'бәдинә чәкилиб күнүнү ушагларла ојнамагла кечирмишдир. Ефеслиләрин

тәнәсинә чаваб олараг демишдир ки, сизин кимиләри идарә етмәкдәнсә сизин ушагларынызла ојнамаг даһа фајдалыдыр.

Артемида мә'бәдиндә јашајаркән «Тәбиәт һаггында» әсәрини јазмышдыр. Әсәр итиб батмыш, антик философларын вә тәзкирәчиләрин әсәрләриндә фрагментләр галмышдыр.

Һераклитә көрә һәр шеј оддан әмәлә кәлир, мүтәмади олараг дәјишир, суја, һаваја, торпаға дөнүб сонра јенидән ода чеврилир.

Иран шаһы Дара онун әсәрини охујуб чох бәјәнмиш вә Һераклити сарајына дә'вәт етмишди, лакин философ надалнлар ичиндә јашаса да вәтәнини тәрк етмәмишдир.

Кәнчлијиндә пифагорчуларын чыхышларына гулаг асмыш, гочалығында гара чамаата икраһ етдијини сүбут етмәк үчүн даглара чәкилиб от-әләфлә доланмыш, нәтичәдә хәстәләниб өлмүшдүр.

Һераклит тале илә зәрурәти бирләшдирир. Әлбәттә бу, фәлсәфәдә дәрин мүлаһизә сајыла биләр. Лакин Һераклитин ән мәшһур «бир чајда ики дәфә чиммәк олмаз» кәламы ушаглыгдан јадымдан чыхмыр. Ушаг јашларында һәр күн кедиб чајда чимдијимдән бу сөзләр чанлы образлығы илә әбәдилик зеһнимдә јашајырды. Бир дә она көрә ки, ушаг садәлөвһлүјү илә фикрин гәрибәлијинә, «мәнтигсизлијинә» тәәччүб едирдим. Мән она «ејни бир суда ики дәфә чиммәк олмаз» кими дүзәлиш вермәк истәјирдим. Сонралар анладым ки, Һераклит дә ејни фикри нәзәрдә тутуб.

Әкәр мәшһур философ Демокрити антик һејкәлтәрашлар һәмишә күлән вәзијјәтдә тәсвир едибләрсә, Һераклит әксинә, тәсвирләрдә санки ағлајыр. Бу да она көрә бөләјмиш ки, Демокрит инсанларын әмәлләринә бахыб күлүр, Һераклит исә ағлајырмыш.

АФОРИЗМЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР:

* * *

Инсанлары өлдүкдән сонра елә шеј көзләјир ки, һеч ағылларына белә кәлә билмәз.

* * *

Ајыг вахты нә көрүрүксә өлүмдүр, јухуда нә көрүрүксә реалдыр.

* * *

Бүтүн ирадәләрин бојун әјдији гүввә—ганундур.

* * *

Өзбашыналығы јанғын кими о саат сөндүрмәк лазымдыр.

* * *

Мүһарибә һамынын вә һәр шејин атасы вә шаһыдыр

* * *

Наданлығы нә гәдәр кизләсән дә шәраб мәчлисиндә үзә чыхачаг.

* * *

Бир чајда ики дәфә чиммәк олмаз.

* * *

Адамларын чоху башларына кәләнләрдән гәтијјән ағылланмырлар.

* * *

Халг ганун јолунда өз шәһринин диварлары уғрунда вурушдуғу кими вурушмалыдыр.

* * *

[illegible]

* * *

[illegible]

* * *

[illegible]

* * *

Хәстәлик сағламлығы, шәр хејри, аҹлыг тохлуғу, јорғунлуг истираһәти ләззәтли едир.

* * *

Тәбиәт кизләнмәји севир.

* * *

Мүдриклик тәбиәтлә һәмаһәнк доланмагдадыр.

* * *

Ефеслиләр, рүсвај олмаг үчүн сизи көрүм дөвләтли оласыз.

* * *

Инсан јатыб өлүләрлә көрүшүр, ојаныб дириләрлә.

* * *

Бир нәфәр јахшы, мәнимчин он минә бәрабәрдир.

ПАРМЕНИД
(е. ә. 530—470)

Гәдим Јунан философу. Ситубә Италијанын Елеј шәһәриндә анадан олмуш вә доғма шәһәринин ганунларыны јазмышдыр. Һәјаты һаггында демәк олар ки, һеч бир мә'лумат јохдур. Аристотел [illegible] олуб [illegible], пифагорчуларла јахын олмушдур. [illegible] фәлсәфи дүшүнҹәләринин [illegible] һаггында [illegible] поемасындан [illegible] фрагментләр галмышдыр. Онун [illegible] вә «Мүлаһизәнин јолу» адлы ики һиссәдән ибарәтдир. [illegible] һиссә демәк олар ки, [illegible] битиб бәтмишдир. Әјни биринҹи һиссәдән чүз'и галмыш, икинҹидән исә чүз'и галыб.

Дедуктив дүшүнҹә тәрзинин баниләриндән биридир. Һиссләрлә дүшүнҹә арасында кәскин сәрһәд гојуб варлығы јалныз дүшүнҹә јолу илә дәрк етмәјин мүмкүн олмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр.

Әсатири сүжет дашыјан поемасынын гәһрәманы чаван [illegible] дилиндән данышан Парменид [illegible] арабачыја кечә вә күнүз-

зун ганысындан кечиб **һәгигәт** илаһәсинин көмәји илә **һәгигәтин** үрәјини көрүр. Парменидә көрә ики ҹүр ахтарыш јолу вар: «Тәсәввүр едәк ки, **нә исә** вар вә о олмаја билмәз вә **нә исә** јохдур вә зәрурәтә көрә олмамалыдыр».

Биринҹи ахтарыш, һәгигәт вә е'тигад јолудур, икинҹиси исә тамамилә дәрколунмаз олдугу үчүн о дәгигә конара атылмалыдыр. Чүнки **гејри вар** мөвҹуд ола билмәз. Варлыг дүшүнҹәнин јеканә гидасыдыр. Бу мадди варлыг көрүнән дүнја илә зиддијјәт тәшкил едир.

Гејд едәк ки, Парменидин бу фикри Платона мүәјјән тә'сир бағышламыш вә бөјүк философ бу фикрә јени мә'на вә мәзмун вермишдир.

Бу мә'нада Парменид фәлсәфәси Һераклит фәлсәфәси илә зиддијјәт тәшкил едир.

Парменид дејирди ки, јер күрә шәклиндәдир. Каинат од вә торпагдан ибарәтдир. Биринҹиси јарадыҹы, икинҹиси ҹисим вә ја әшјадыр. Парменид демишдир ки, Аллаһ шар шәклиндәдир. Каинат әбәди вә тәрпәнмәздир. Әкәр фөвгәл варлыгда бир шеј варса, о варлыг дејил, каинатда гејри-варлыг јохдур.

Парменид фәлсәфәси һәм атомистләрә, һәм Аристотелә вә һәм дә гејд етдијимиз кими Платона тә'сир етмишдир.

Платон өз дәрин мә'налы диалогларындан бирини онун ады илә адландырмышдыр. Парменид Ксенофанын ән мәшһур шакирди олмуш, онун өзүнүн ән мәшһур шакирди исә Елејалы Зенондур. Һәтта дејирләр ки, Зенонун Ахилл вә тысбага һаггында мәшһур парадоксу Парменидә мәхсусдур.

АНАКСАГОР

(е. ә. 500—428)

Гәдим јунан философу. Клазомен шәһәриндә доғулуб. Философ Анаксименин шакирди, лајиг сәркәрдә вә дөвләт хадими Периклин досту, драматург Еврипидин вә тарихчи Фукидидин мүәллими олуб. Сәрвәтини гоһумларына бағышлајараг һәјатыны тәбиәти өјрәнмәјә һәср едиб. Вәтәни барәдә дүшүнмәдијинә көрә ону гынајанлара әли илә көјләри көстәриб—тамамилә әксинә, мән кечә-күндүз дүшүндүкләрим јалныз вәтән барәсиндәдир,—демишдир.

Аллаһсызлыгда иттиһам олунуб мәһкәмәдә гијаби олараг өлүмә мәһкум едилдијини ешидәндә философ белә демишдир: «Тәбиәт онларын өзүнү чохдан өлүмә мәһкум етмишдир».

Анаксагора көрә каинат сонсуз дәрәҹәдә кичик вә әбәди һиссә-

чикләрдән тәшкил олуныб. О бу һиссәчикләри шејләрин тохуму һесаб едиб «һомеомерләр» адландырмышдыр.

Анаксагора көрә ағыл («нус») ән инҹә вә јүнкүл материја кими зәррәчикләри бирләшдирир, ајырыр вә һәрәкәтә кәтирир.

Бу фикринә көрә онун өзүнә «ағыл» ләгәбини вермишләр.

ФИКИРЛӘРИ

Һачанса бүтүн чисимләр бир јердә олублар. Ағыл онлары ајырды вә низама салды.

* * *

Варлығын әсасы кичик, әбәди, мүхтәлиф кејфијјәтли, һиссләрин дәрк едә билмәдији һиссәчикләр—һомеомерләрдир. Онлар нечә һечдән јараныб вә нечә һечә чеврилир—һеч ҹүр дәрк етмәк олмаз.

* * *

Һәр шејдә һәр шејдән вар. Инсан јалныз чөрәк вә су илә гидалананда белә һәмин чөрәклә су бәдәнимиздә түкә, дырнаға, дамара, әтә, сүмүјә, әзәләјә вә с. чеврилир.

* * *

Перикла хәбәр кәлир ки, мүәллими Анаксагор [illegible]. Перикл һәјәчанла дуруб тәләсик Анаксагорун јанына кәлир вә көрүр ки, доғрудан да мүәллими [illegible], бир дәри бир сүмүкдүр. Перикл [illegible] өзүнү бу күнә гојмусан? Анаксагор [illegible] дејир:— Оғул, лампанын [illegible] јағ төкмәлисән.

* * *

Анаксагора көрә дујғулар [illegible], јә'ни һисләр [illegible] бир шеј езүнә [illegible]. Шејин [illegible] билмәк олмаз. Амма [illegible], јә'ни бир шејин [illegible] олмағ олар. Һәр һансы дујғу изтирабла мүнасибәт олур. Дујғу нә гәдәр күчлү оларса, изтираб да о гәдәр сүрәкли олар.

ЗЕНОН

(е. ә. 490—430)

Елејалы Зенон. Гәдим јунан философу. Парменидин әсас вә севимли шакирди. Диалектиканын јарадыҹыларындан бири. Елеј тираны Неарха гаршы суи-гәсддә иштиракына көрә тутулуб динләнилләркән Неархын—јолдашларын кимләрдир? суалына белә ҹаваб вермишдир: — Сәнсән, еј шәһәримизин бәласы!

Сонра јолдашларына тәрәф дөнүб: Тиранын табелијиндә нијә сүрүнүрсүнүз, сизә әзаб верәҹәјиндәнми горхурсунуз?—демиш вә дишијлә дилини нарчалајыб Неархын үзүнә түпүрмүшдүр. Буну көрән ҹамаат һәјәҹана кәлиб тираны дашгалаг едиб өлдүрмүшләр.

Зенон бир философ кими өз парадокслары илә мәшһурдур. Онун фикринҹә јалныз дүнјалар мөвҹуддур. Каинатда һеч бир бошлуг јохдур. Тәбиәт исти вә сојугдан, гуру вә јашдан, онларын мүхтәлиф бирләшмә вә чеврилмәләриндән әмәлә кәлиб. Инсанлар торпагдан јараныб, руһ исә дөрд үнсүрүн бирләшмәсиндән.

Әкәр чохлу шејләр мөвҹуддурса, онда онлар һәгигәтдә нә гәдәр варса, дүз о гәдәр дә олмалыдырлар, гәтијјән өзләриндән нә аз, нә дә чох ола биләрләр. Әкәр онлар олдуглары гәдәрсә, онда сајҹа мәһдуддурлар. Әкәр чохлу шејләр мөвҹуддурса, онда варлыг сајҹа сонсуздур. Чүнки ајрылыгда олан шејләрин араларында башга шејләр дә олмалыдыр, онларын да араларында јенә башгалары вә бу минвалла варлыг сајҹа сонсуздур.

ЗЕНОНУН ДӨРД ПАРАДОКСУ

Һәрәкәт едән ҹисим нә олдуғу јердә һәрәкәт едир, нә дә олмадығы јердә. Чүнки јердәјишмә ҹисмин һәр һансы ањдан диҝәр ања кечмәсиндән әввәл јарыјолу кечмәлидир.

* * *

Ахиллес ташбағаја чата билмәз, чүнки Ахиллес онун олдуғу јерә чатанда, ташбағанын кечдији јол гәдәр ирәлиләмиш олаҹаг, вә бу һал даим тәкрар едәҹәк.

* * *

Учан ох тәрпәнмәздир, чүнки заман ајры-ајры анлардан ибарәт әмәлә кәлир.

* * *

Ики еjни күтлә јарыш меjданында, анчаг бири меjданын ахырындан, о бири исә ортасындан экс истигамәтләрдә еjни сүр'этлә һәрәкәт едәрсә, нәтичәдә заманын јарысы онун ики дәфә чохуна бәрабәр олачаг.

ЕМПЕДОКЛ

(е. ә. 490—430)

Годим јунан философу. Сичилија адасындакы Агрикент шәһәриндә, задәкан аиләсиндә доғулуб. Мәншәјинә бахмајараг демократија тәрәфдары олмушдур. «Тәбиәт һаггында» вә «Тәмизләнмә» адлы әсәрләрини ше'рлә јазыб. Һәр икисиндән парчалар галыб.

Кәнчлијиндә Пифагорун диниләјичиси олуб. Дөвләтли адам имиш. Гызыл кәмәр бағлајар, зәрли-зибалы палтар кејинәрмиш. Шәһәриндә һаким олмагдан имтина едиб. Узагкөрәнлији илә һәмјерлиләрини бир чох фәлакәтдән гуртарыб. Һәм дә көркәмли һәким имиш. Күнәшин вә ајын тутулмасы сәбәбини дүзкүн изаһ етмиш, биткиләрин вә һејванларын әмәлә кәлмәсинә даир тәкамүлә јахын фикир сөјләмишдир.

Дүнјанын әсасыны дөрд үнсүрдә көрүр (од, су, торпаг, һава) онлары бүтүн шејләрин «көкү» һесаб едир. Емпедокла көрә чисимләр бир-бирини нифрәт вә мәһәббәт һиссләринјлә чәзб вә рәдд едирләр. Руһу өлмәз һесаб едир вә онун бир чанлыдан дикәринә кечдијини илдна едир. Онун бу идејасы узун әсрләр бир чох мүтәфәккирләрин дүнјакөрүшүнүн әсасыны тәшкил етмишдир. О да Һераклит кими бүтүн каинаты даим һәрәкәтдә вә дәјишән һесаб едир.

ТӘМИЗЛӘНМӘ

(бир парча)

Һачанса бир заман мән—јенијетмә,
Сонра гыз олмушам һачанса јенә.
Мән кол да олмушам, гуш да, балыг да.
Јох, улу аллаһлар көрүнмәз бизә,
Бу әлләр онлары һисс едә билмәз.
Јалныз руһ мәвҹудду—мүгәддәс, әзәл,
Кәзир фикир кими о, каинаты...

ҺЕРОДОТ

(е. ә. 485—425)

Гәдим јунан тарихчиси вә мүтәфәккири. Кичик Асијанын Һаликарнас шәһәриндә анадан олуб. Әсли јерли каријалы тајфасындандыр. Саһил шәһәри олан Һаликарнаса кәлиб кедән кәмиләр көрүнүр шаир хәјаллы Һеродотун дүнјаны кәзмәк вә көрмәк һәвәсини шиддәтләндирмиш вә аз сонра талејини өзү она арзусуна чатмаға мәҹбур етмишдир.

Шәһәрин сијаси һәјатында фәал иштирак едән кәнҹ Һеродотун мүдафиә етдији ҹәбһә мәғлуб олдуғуна көрә кәләҹәк тарихчи нәтәр-истәмәз тә'гибләрдән јаха гуртармаг үчүн гачмаға мәҹбур олуб, Самос адасына пәнаһ кәтирмишдир.

Бурада рәғбәтлә гаршыланыб бир мүддәт јашадыгдан сонра О, кәмијә миниб әввәлҹә Финикијанын Тир шәһәрини, сонра Мисири, Ливијаны, Бабил, Ассурија, Мидија вә башга өлкәләри кәзиб. Һәтта Гара дәнизин шимал саһилләрини доланыб Һеллеспонтдан кечәрәк Кичик Асијадан Афинаја кәлмишдир.

О, кәздији өлкәләрин вә бу өлкә халгларынын бу күнүнү вә кечмишини дејил, һәм дә ҹоғрафијасыны вә етнографијасыны тәсвир етмишдир. Һәм көрдүкләрини, һәм дә ешитдикләрини гәләмә алмышдыр.

Афинада әсәрини јазыб күчә вә мејданларда охумуш вә әсәри бөјүк шөһрәт газанараг мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Белә күнләрин бириндә Һеродот тамашачыларын ичиндә јенијетмә бир оғланын она гулаг асдыгҹа ингәсә кәлиб ағладығыны көрүр вә ертәси күн оғлунун атасына тә'рифләјир. Амма бөјүк тарихчинин һеч ағлына кәлмәзди ки, һәмин оғлан бөјүјүб онун шөһрәтинә шәрик олаҹаг, һәтта шәрик, һәтта биринҹилик [illegible] олан [illegible] Фукидид иди.

Һеродот әсәрини бу сөзләрлә башлајыр: «Һаликарнаслы Һеродот [illegible] јунанларын вә [illegible] барбарларын [illegible]».

[illegible] Сократ тәрәфиндән «Тарих» [illegible] Һеродот 9 музанын адлары [illegible] 9 китаб [illegible] дүнја тарихчилијинин [illegible] мүдүр.

Әсәрин һәр сәһифәсиндә [illegible] вә ја [illegible]. [illegible] бүтүн [illegible]. Бүтүн ҹинајәтләр ҹәзаландырылыр вә һәтта аллаһлар да бундан јан кечә билмирләр.

[illegible] көрдүр, амма онун вердијиндән башга һеч ким һеч нәјә наил ола билмәз.

Фукидиддән фәргли олараг Һеродот һадисәләри әзәли вә дәјишмәз инсан характеринин нәтиҹәси кими тәсвир едир. Әсәриндә тәсвир етдији бүтүн һадисәләри мәһз бу бахымдан изаһ едир. Чохлу мигдарда ибрәтамиз әһвалат вә притчаларла кәләҹәк сајсыз бәдии, тарихи вә фәлсәфи әсәрләр үчүн мөвзу гојмушдур.

СОКРАТ

(е. ә. 469—399)

Гәдим јунан философу. Һејкәлтәраш Софрониксин оғлу. Ҹаванлығында о да атасы кими дашдан һејкәл јонуб. Һимајәчиси варлы Кратонун көмәји илә ән јахшы мүәллимләрдән тәһсил алыб. Анаксагора гулаг асыб. Сонра һејкәлтарашлыгла мәшғул олмагла бәрабәр күчә вә мејданларда башына топлашанларла сөһбәтә башлајыб. Күја онун сөһбәтләрини һәјәҹансыз динләмәк мүмкүн олмурмуш. Даһа сонра ән садиг динләјичиләр онун евинә топлашар, сөһбәт вә мукалимәләр узанармыш.

Тәзкирәчиләрин јаздығына көрә ики дәфә евләнмиш вә арвадларынын бири мәшһур сәркәрдә Аристидин гызы имиш. Заһирән чох көркәмсиз адам олуб вә өмрү узуну јохсул һәјат кечирмишдир.

Анасагорун тә'сири илә һәр ҹүр дүнјәви ишдән әл чәкиб Афина вәтәнпәрвәри кими Спартаја гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Бу дөјүшләр заманы шакирдләри Ксенофонт вә Алкивиады өлүмдән хилас етмишдир.

Мүһакимәләри о гәдәр күҹлү вә мәнтигли имиш ки, күја онларла адам она гулаг асандан сонра өз нијјәт вә әмәлләриндән әл чәкмишләр.

Һәјатына аид чохлу әһвалатлар лә'тифә кими бу күнә гәдәр јашамагдадыр. Бир дәфә дејинкән арвады Ксантиппа әввәлҹә ону сөјүб башына гышгырмыш, сонра да башына су төкәндә Сократ демишдир: ајдындыр ки, көј курулдајандан сонра јағыш јағар.

Алкивиад һөмин әнә—Ксантиппанын дејинмәләринә дөзә билмирем,—дејәндә, Сократ: мән онун сәсинә дәзим чархынын чаркылыш сәси кими өјрәнмишәм, бәс сән газларын гагғылтысына дөзмәсән?—ҹавабыны вермишдир. Алкивиад: ахы газлар мәним сүфрәмә јумурта вә дадлы газ әти верир,—дејәндә Сократ да—Ксантиппа да мәним үчүн оғуллар доғур—ҹавабыны вермишдир.

Гоча јашларында динсизликдә вә әхлагсызлыгда иттиһам едилиб мәһкәмәјә верилмишдир. Мәһкәмәјә шикајәтчиләр алиминдән Анит, риторлар алиминдән Ликон, шаирләр алиминдән да Мелет иттиһамчы кими чыхыш едиб она өлүм ҹәзасы тәләб етмишләр. Нумајәндәләр 361 сәслә өлүм һөкмү чыхартмышлар. Мәһкәмәдә философ Лисий ону мудафиә үчүн нитг сөјләмиш, гуртаранда Сократ она белә сөјләмишдир:—Лисий, нитгин ә'ла иди, амма мәнә јарашмырды.

— Әкәр олајдыса, нечә сәнә јарашмаја биләр?

— Зәнкин бир плаш вә ја ајаггабы нечә мәнә јарашмазса, о чүр— чаваб вермишдир.

О, шакирдләри илә көзәл сөһбәтләрдән сонра, зәһәр ичиб интиһар етмишдир. Онун өлүмүндән сонра афиналылар пешиман олмуш, Мелети өлүмә мәһкум етмиш, о бириләрини исә сүркүн етмишләр.

Сократ һеч бир әсәр јазмадығына бахмајараг фәлсәфә тарихиндә дөнүш нөгтәси сајылыр вә Јунан фәлсәфәси Сократа гәдәрки вә Сократдан сонракы мәрһәләләрә ајрылыр. Шакирдләри ичиндән бир чох философ вә тарихчиләр јетишмишдир. Фикирләри әсас е'тибарилә шакирдләри Платон вә Ксенофонтун әсәрләриндә галмышдыр.

Дүнјакөрүшү әсасән етик хүсусијјәт дашыјыр вә Сократ инсандан дөрд кејфијјәт тәләб едир: мүдриклик, чәсурлуг, хејирхаһлыг вә әдаләт. О, биликлә хејирхаһлығы ејниләшдирир.

СОКРАТЫН ДЕДИКЛӘРИНДӘН

* * *

Сократдан сорушурлар:

— Нијә сәнин алнында кәдәр әламәти көрүнмүр? Кефин һәмишә көкдүр?

— Чүнки, мәним елә бир гијмәтли шејим јохдур ки, ону итириб кәдәрләним.

* * *

Сократы битки көкләрини јејән көрән бириси дејир:

— Сән бизим һөкмдара гуллуг етсәјдин, һеч вахт бу күнә галыб битки көкү јемәздин.

— Сән исә битки көкләри илә кифајәтләнсәјдин, һеч вахт өзкәсинә гуллуг етмәздин.

* * *

Бириси Сократа мүрачиәт едир:

— Евләнмәк истәјирәм, нә мәсләһәт көрүрсән?

— Өзүн бил. Чүнки һәр икисиндә сәни пешиманчылыг көзләјир.

* * *

Сократдан сорушурлар:

— Јемәк үчүн һансы вахт даһа мүнасибдир?

— Јемәјин варса, ачанда, јохса, тапанда.

* * *

Сократ демишдир:
— Гәрибәдир, һәр һансы бир адам нә гәдәр гојуну олдуғуну о дәгигә дејәр, анчаг чох аз адам дејә биләр ки, онун нечә досту вар, чүнки онларын дәјәри јохдур.

* * *

Сократ демишдир:
— Бирчә ону билирәм ки, һеч нә билмирәм.

* * *

— Инсанлара нә гәдәр аз шеј кәрәк олду, бир о гәдәр аллаһлара јахын олачаглар.

* * *

Сократ мәһсулла долу базара бахыб демишдир:
— Көр нә гәдәр чох шеј вар ки, онларсыз да кечинмәк олар.

* * *

Бир дәфә Сократ демишдир:
— Адамлар о гәдәр әлләширләр ки, дашы јонуб инсана охшатсынлар. Амма фикирләшмирләр ки, өзләри даша охшамасынлар.

* * *

Сократа дејирләр:
— Бир нәфәр сәнин барәндә пис данышырды.
— Чүнки она јахшы данышмағы өјрәтмәјибләр.

АНТИСФЕН

(е.ә. 444—366)

Гәдим јунан философу, Афинада доғулмуш, рәвајәтә көрә әслән фрикијалы вә ја фракијалыдыр. Пиреј шәһәриндә јашамыш, Сократа гулаг асмагчын һәр күн једди километрә гәдәр јолу кәлиб

кетмишдир. Сократдан сонра өз мәктәбини ачмыш вә чохлу шакирдләри олмушдур. Шакирдләриндән ән мәшһуру синоплу Диакендир.

Дөзүм вә дүнја ләззәтләриндән имтина етмәји тә'лим вә тәлгин етмәклә сонралар шакирди Диакенлә «кинизм» адланан фәлсәфи чәрәјанын әсасыны гојмушдур*. Әмәји, дөзүмү вә хејирхаһлығы инсан һәјатынын ән вачиб кејфијјәтләри һесаб етмишдир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Антисфен демишдир ки, гузғунлара јем олмаг, јалтаглара гулаг асмагдан јахшыдыр. Чүнки биринчиләр өлүнү дидиб јејирләр, икинчиләр дирини.

* * *

Антисфен демишдир ки, дүшмәнләринә бүтүн јахшы шејләри арзула, һүнәрдән башга.

* * *

Антисфен демишдир ки, шөһрәтсизлик дә әмәк кими нәјағәтдир.

* * *

Ағыл ән мөһкәм сығыначагдыр.

* * *

Дүшмәнләринлә һесаблаш, биринчи онлар сәнин нөгсанларыны көстәрирләр.

* * *

Һәјатын мәгсәди иддиасызлыгдыр.

* * *

Сијасәтлә нечә рәфтар етмәк лазымдыр?—суалына Антисфен—одла рәфтар едән кими,—чавабыны вермишдир. Нә о гәдәр јахын

---

* *Кино—јунанча ит демәкдир. Киник һамыја саташмаг мә'насындадыр.*

галмаг лазымдыр ки, сәни јандырсын, нә дә чох узаг олмајасан ки, сојугдан донасан.

* * *

Антисфен демишдир ки, чәлладлар тиранлардан ләјагәтлидирләр. Чүнки чәллад чинајәткары, тиран исә күнаһсыз адамлары өлдүрүр.

* * *

Дөвләт о заман мәһв олур ки, јахшылары пислардән фәргләндирмир.

* * *

Фәлсәфә сәнә нә өјрәдиб?—суалына Антисфен чаваб вермишдир ки, өз-өзүмлә галмағы вәрдиш етмәји.

* * *

Инсан нә арзуламалыдыр?—сулына, Антисфен—хошбәхт өлмәји,—чавабыны вермишдир.

* * *

Гочанын нөгсанларыны гејд еләмә, гоча ағачы чыхарыб башга јердә әкмәк олмаз.

* * *

Јарамаза һакимијјәт вермәк, дәлијә гылынч вермәкдән писдир.

* * *

Шакирдләриндән бири Антисфенә шикајәт едәндә ки, гејдләрини итирмишдир,—сән дә үрәјиндә јазајдын,—чавабыны алмышдыр.

ДЕМОКРИТ

(е. ә. 460—370)

Јунан философу, мәшһур Абдер шәһәриндә анадан олуб. Илк билијини ушаглыгда евләриндә гонаг олан маг вә халдејләрдән өјрәниб. Сонра Лаертли Диакенин јаздығы кими, Левкипп вә Анаксагордан дәрс алыб. Бунларла кифајәтләнмәјиб Мисирә кедиб каһинләрдән кеометријаны, Иранда халдејләрдән, Һиндистанда исә кимиософистләрдән (јә'ни чылпаг философлардан) һәјат вә тәбиәт һаггында бүтүн билик вә елмләрә јијәләниб.

Сонра Афинаја гајытмыш, тәнһалыға чәкилиб јашамышдыр. Һеч бир шөһрәтә, мәнсәбә, сәрвәтә чан атмамышдыр.

Ән чох билән, ән аз танынан философ сајылыр. О, өз заманда физика, ријазијјат, етика вә инчәсәнәт кими саһәләрдә дәрин билији илә сечилирди. Тәсадүфи дејил ки, Платонун «Рәгибләр» диалогунда Сократ ону «бешнөвчү» адландырыр.

Диакен јазыр ки, «сөз ишин көлкәсидир» мәшһур кәламы Демокритиндир. Амма бу кәламын онун олдуғуну һеч ким билмирди.

Бә'зи тәзкирәчиләр онун Афинаја кәлмәјиб өмрү боју күтбејинләр шәһәри олан доғма Абдер шәһәриндә еһтијач ичиндә јашадығыны јазырлар. Һансы һәгигәтдир, билмәк чәтиндир, амма онун тәчрид олунуб евләнмәдән јашамасы фактдыр. Рәвајәтә көрә вәтәнинә гајытдыгдан сонра ата вәрәсәсини дағытдығына көрә ону мәһкәмәјә верирләр. Мүһакимә башлананда Демокрит голтуғунда әлјазмасы кәлиб һакимин суалларына чаваб вермәк әвәзинә «Дүнјанын гурулушу» адлы ән көзәл әсәрини ачыб онлара охујур. Һакимләр охудуғу әсәрә көрә иттиһам әвәзинә она нә аз, нә чох, 500 талант пул кәсирләр. Мисдән она һејкәл гојдуруб чәназәсинин дөвләт һесабына көтүрүлмәсинә гәрар верирләр. Еллинләр елмә, билијә, истe'дада белә гијмәт верирдиләр.

Бурада чох гәрибә вә анлашылмаз бир мәсәләјә, Платонун Демокрита олан мүнасибәтинә тохунмаға дәјәр. Мәнбәләрдән биринин јаздығына көрә Платон Демокритин бүтүн әсәрләрини јығыб јандырмаг истәјиб. Лакин әсәрләрин артыг әлләрдә јајылмыш олдуғуну көрүб бу фикирдән ваз кечир. Чох тәәччүблүдүр ки, өзүнә гәдәрки вә мүасири олан бүтүн философларын адыны чәкдији һалда Платон һеч јердә Демокритин адыны чәкмир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Нитшенин Штирнерә мүнасибәти дә ејнилә бу чүр олмушдур.

О, 90 ил јашајыб шәрәфсиз адамларын нечә шан-шөһрәтә чатдығыны көрмәк истәмәдијиндән гоча јашларында күнәшин ишығыны күзкү илә көзләринә салыб өзүнү кор етмишдир.

Рәвајәтә көрә 90 јашында өлмәкдә олан Демокрит бачысынын нараһат олдуғуну көрүб соруштур ки, нијә кәдәрлисән. Бачысы де-

јир ки, сән өлүрсән, мән бајрамы гејд едиб аллаһлара еһтирам көстәрә билмәјәчәјәм. Демокрит дејир ки, дарыхма, сән мәрасимини гејд елә вә гој мәнә һәр күн бир нечә дәфә тәзә, исти чөрәк кәтирсинләр. О, елә исти чөрәјин әтри илә даһа 3 күн јашајыр.

Илк дәфә Демокрит каинатын атомлардан ибарәт олдуғуну сөјләјиб. Елмин бүтүн саһәләринә аид јүзләрлә әсәрләринин һамысы итиб-батмыш, Антик мүәллифләрин тәзкирәләриндә ајры-ајры һиссәләр кәлиб дөврүмүзә чатмышдыр.

Демокрит о гәдәр мүдрик олубдур ки, һәр шејә бахыб онун тәбиәтини, маһијјәтини дејәрмиш. Әсәрләриндән галан бүтүн фрагментләр топланылыб бир чох дилләрдә, о ҹүмләдән рус дилиндә дә нәшр олунуб.

Гәдим һејкәлләрдә Демокрит һәмишә күлүмсәјән шәкилдә тәсвир олунур. О, инсанларын әмәлләринә бахыб даим күлүрмүш...

Тибб елминин атасы Һиппократ онунла көрүшәндән сонра көчүб Абдердә јашамыш вә философа һөрмәт хатиринә әсәрләрини онун доғма Дори ләһчәсиндә јазмышдыр. Рәвајәтә көрә, онларын илк көрүшләри заманы Һиппократын кәтирдији сүдә бахыб Демокрит онун гара рәнкли инәјин сүдү олдуғуну демиш вә дүз тапмасыјла һамыны һејрәтдә гојмушдур.

ДЕМОКРИТИН АФОРИЗМЛӘРИНДӘН

* * *

Бир дәфә бир наданын ара вермәдән данышдығыны көрүб Демокрит демишдир:—Бу адам арамсыз данышыр, амма һеч нә демир.

* * *

Хошбәхтлик вә бәдбәхтлик инсанын үрәјиндәдир.

* * *

Бәдән хәстәлији олдуғу кими евин вә һәјат тәрзинин хәстәлији дә олур.

* * *

Вахтында олмајан ләззәт тә'мин олунмамазлыгла нәтиҹәләнир.

* * *

Хејир ахтаран чәтинликлә тапыр, шәр исә өзү кәлир.

* * *

Шәрәфли вә шәрәфсиз адам тәкчә нә етдикләри илә дејил, нә арзуладыглары илә дә билинир.

* * *

Мүдрик адам ләззәти өз дахилиндә тапыр.

* * *

Мәрдлик талејин зәрбәләрини һечә ендирир.

* * *

Пис һәрәкәтләрдән горхудан дејил, борч һиссиндән имтина етмәк лазымдыр.

* * *

Бајрамсыз кечән һәјат узун сәфәрдә меһманханада динчәлмәмәјә бәнзәјир.

* * *

Ән көзәл нитг белә пис әмәли өртә билмәз.

* * *

Һијләкәр вә ләјагәтсиз адамлар чәтинликдән чыхан кими ичдикләри анды вә ја вердикләри сөзү позурлар.

* * *

Һәмишә шүбһә етмәк јарамаз, амма һамыјла еһтијатлы вә мөһкәм ол.

* * *

Јахшы језнәјә раст кәлән оғул газаныр, писинә раст кәләнсә гызыны да итирир.

* * *

Јатаг севәнләрин мүбаһисәсинә сон гојур.

* * *

Кәнчлијин јарашыгы күч вә көзәллик, гочалығынкы исә ағылдыр.

* * *

Меһрибан вә чидди гоча һамынын хошуна кәләр.

* * *

Демократија шәраитиндә јохсул олмаг, зүлм шәраитиндә хош кечән һәјатдан јахшыдыр.

* * *

Хәсисләр арылара бәнзәјир. Елә әлләширләр ки, елә бил даим јашајачаглар.

* * *

Чаван ағыллы, гоча ахмаг да ола биләр. Чүнки ағлы заман дејил, еркән тәрбијә вә тәбиәт верир.

* * *

Тәрбијә хошбәхтликдә бәзәк, бәдбәхтликдә сығыначагдыр.

* * *

Тәсадүф һәдијјә вермәкдә сәхавәтли, амма е'тибарсыздыр, тәбиәт исә сәхавәти илә түкәнмәздир.

* * *

Чәсарәт ишин әввәлидир, ахыры исә бәхтдән асылыдыр.

* * *

Ахмаглары сөз јох, бәдбәхтлик ағылландырыр.

ДИАКЕН

(е. ә. 404—323)

Гәдим Јунаныстанын ән мәшһур мүдрикләриндән бири. Кичик Асијанын Гара дәниз саһили шәһәрләриндән бири олан Синопда анадан олмушдур. Атасы Исесп банкир вә ја бир нөв сәләмчи иди. Лакин сонралар мүфлисләшмә тәһлүкәси јарандығына көрә гәлп пул кәсмәклә мәшғул олмаға башламышдыр. Бу чәтин ишдә тәбии ки, оғлу Диакен дә атасына көмәк етмәли олмушду. Лакин дүнјада һеч нә кизли галмыр. Ағасынын инчитдији нөкәрләрдән бири әһвалаты шәһәр һакимләринә хәбәр верир вә ата, оғул һәбс олунурлар.

Гоча ата дөзә билмәјиб һәбсханада өлүр, чаван, сағлам оғул исә гачыб гуртара билир. Бир хејли сәфил-сәркәрдан кәзиб доландыгдан сонра нәһајәт Афинаја кәлиб чыхыр. Бурада о, вахтилә Сократдан тәрбијә алан киник Антисфенин шакирди олур.

Һәмин дөврдә Диакенин һәлә мүәјјән гәдәр пулу вә һәтта Манес адлы бир нөкәри дә варды. О, пулуну јохсуллара пајлајыб диләнчи кими јашамағы гәрара алыр. Нөкәринә дә бу чүр јашамағы тәклиф едәндә Манес онунла разылашмајыб гачыр. Диакенә дејәндә ки, рәнсләрә хәбәр вер, ону тапсынлар. О, белә чаваб верир:— Нијә ахтарым, әкәр о мәнсиз јашаја биләрсә, мән онсуз јашаја билмәрәм?

Нәһајәт Антисфенин бүтүн дүнјакөрүшүнү әхз етдикдән сонра Диакен сәрбәст јашамаға башлајыр. О, јурдсуз-јувасыз јашајыб, һарда кәлди кечәләјирди. Нәһајәт бир күн ири бир чәлләк тапыб ону өзүнә сығыначаг сечир.

Әввәлләр онун диләнмәк вә су ичмәк үчүн бир чамы вармыш, анчаг бир күн бир оғланын сују овучујла долдуруб ичдијини көрәндән сонра чамы да атыб, О да бу чүр ичмәјә башлајыр.

Диакенин өзүнүн әтрафына шакирдләр вә ардычыллар топланыр.

О, өз организминин гышын шахтасына вә јајын гызмарына алышдырыр, азадлыг вә хошбәхтлији һәјатда һеч нәјә саһиб олмадан арзусуз вә истәксиз јашамагда көрүр.

Онун көзәл сәси варды, һазырчаваб вә мәнтигли данышмагда нә һеч бир философ онунла бәһсә кирә билмәзди.

Өлкәнин һәр јериндән онун јанына мәсләһәтә кәлирдиләр вә кәләнләр һеч дә пешиман олмурдулар.

Һәмин илләрдә Македонија һөкмдары II Филипп Јунаныстан үзәринә һүчум едир. Бүтүн афиналылар кими Диакен дә вәтәнин мүдафиәсинә кедир. Лакин бир чохлары кими О да әсир алыныб II Филиппин јанына кәтирилир. Һөкмдар ондан—кимсән?—дејә соруштугда Диакен она елә сәрт чаваб верир ки, һејрәтләнән II Филипп онун бурахылмасыны әмр едир.

Бир дәфә Диакен кәмидә кедәркән бүтүн һеј'әтлә бирликдә дәниз гулдурларынын әлинә кечир. Онлар мүгавимәт көстәрәнләри өлдүрүр, Диакенин мәсләһәтијлә сакит дајананлары исә апарыб гул кими сатырлар. Диакенин ағыллы данышыгларыны ешидиб Ксениад адлы бир дөвләтли ону алыб әввәлчә оғланларына тәрбијәчи, сонра исә евинин бүтүн ишләрини она тапшырыр. Философ да Ксениадын инамыны доғрулдур, онун өвладларыны лајигинчә тәрбијә едир, евиндә динчлик вә фираванлығы бәргәрар едир.

Афиндакы достлары онун јерини өјрәниб ардынча кәлир, ону саһибкардан алыб Афинаја апармаг истәјирләр. Диакен күлүб дејир ки, дүнјада ондан азад адам јохдур.

Өзүндән сонра «Тенизм» адланан фәлсәфи чәрәјанын әсасыны гојан Диакен чох узун бир өмүр сүрмүшдүр. Онун шакирдләри вә ардычыллары илә сөһбәтләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Онун дүнја не'мәтләринә биканәлији, һакимијјәт вә сәрвәтин фанилији һаггында тә'лими бүтүн Јунаныстана јајылмышды.

Бу барәдә һәтта белә бир әһвалат да нагл олунур. Бир дөвләтли Диакени евинә дә'вәт едир. Отагларын дивар вә дөшәмәләри халча вә дикәр гијмәтли әшјалар вә нәкилләрлә бәзәнмишди. Бүтүн бунлара тамаша едән философу бирдән өскүрәк тутур вә о ора-бура бахыр, сонра дөнүб ев саһибинин саггалына түпүрүр.

— Сән нә едирсән?—дејә ев саһиби һејрәтини билдирәндә Диакен—валлаһ, һәр јер о гәдәр баһалы дөшәниб ки, түпүрмәк үчүн бундан мүнасиб јер тапа билмәдим—дејир.

Диакенин мәшһур Македонијалы Искәндәрлә сөһбәтләри дә дилләрдә доланыр. Рәвајәтә көрә Јунаныстаны алдыгдан сонра Афинада Диакени көрмәк истәјән бөјүк фатеһи онун јанына кәтирирләр. Диакен јахынлашан дәстәни көрүб өз чәлләјиндән азча дикәлмиш һалда дөнүб бир анлыг чара бахыр, сонра јенә өз әдивәсијјәтини алыр. Искәндәр онун бу лагејдлијиндән азча һејрәтләнмиш һалда бир гәдәр она тамаша етдикдән сонра—арзун нәдир де, јеринә јетирим, дејир.

Бу сөһбәт барәдә ики рәвајәт вар. Бириндә дејилир ки, гуја Искәндәрин бу сөзүндән сонра о: арзум будур ки, күнүн габағындан чәкиләсән—демишдир. Икинчи рәвајәтдә исә дејилир ки, чарын сөзүндән сонра Диакен бу милчәкләри гов ки, чаным гуртарсын,—дејир.

Искәндәр—мән онлары нечә гова биләрәм, башга бир шеј арзула—дејәндә философ—милчәкләри гова билмәјәндә даһа һансы арзуну јеринә јетирә биләрсән,—сөјләмишдир.

Онун бу чавабындан гәзәбләнәнләрә Искәндәр белә демишдир:—Мән Македонијалы Искәндәр доғулмасајдым, Диакен олмаг истәрдим.

Рәвајәтә көрә Диакен Македонијалы Искәндәрлә бир күндә өлмүшдүр.

ДЕЈИМЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

Кечәләр јухуда көрдүкләриндән горханлара Диакен белә демишдир:—ајыглыгда нејләдикләриндән горхмурлар, јухуда көрдүкләриндән горхурлар.

* * *

Диакен күчәјә чыханда кимсә онун башына зәрбә ендирир. Философ—бағышла, Һеракл, дејир,—күчәјә чыханда дәбилгә гојмағы унутмушам.

* * *

Бир дәфә Диакени күнүн күнорта чағы әлиндә фәнәр көрүрләр. Сорушанда—бу нәдир, О, белә чаваб верир:—адам ахтарырам.

* * *

**Бир дәфә чиркин бир һамамын саһибинә Диакен белә дејир:
— Сиздә чимәндән сонра һарда јујунмаг олар?**

* * *

— Нә вахт зәрбә адамын һарасына дәјсә јахшыдыр?—суалына Диакен—газманына—чавабыны вермишдир.

* * *

Бир дәфә Диакен һамынын сөјдүјү нәһәнк кәвдәли бир кифара чалғычы тәрифләјир. Сәбәбини сорушанда философ белә дејир:—бунун инсанларына бахмајараг чалғычылыгла дејил, кифара чалмагла мәшғулдур.

* * *

Башга бир кифара чаланла исә Диакен растлашанда һәмишә дејәрмиш:

— Салам, Хоруз!

Кифарачы—нијә бәс хоруз?—дејәндә, философ,—чүнки сәһәрләр һамыны јухудан ојадыб ајага галдырырсан, демишдир.

* * *

Диакендән сорушурлар:

— Нә вахт евләнмәк лазымдыр?

— Чаванлыгда һәлә тездир, гочаланда да кеч.

* * *

Бир дәфә Диакен дејинкән вә гарагабаг бир адамдан сәдәгә истәјир. О исә,—мәни инандырсан, верәрәм, дејәндә, философ—сәни инандыра билсәјдим, чохдан өзүнү асмышдын, демишдир.

* * *

Бир дәфә фаһишәјә мөһтәрис нәзәрләрлә бахан олимпија чемпионуну көрүб Диакен беләдемишдир.

— Көрүн ади бир јолдан өтән, бу гочун бојнуну нечә бурду.

* * *

Бачарыгсыз бир күләшчинин һакимлијә башладығыны көрәндә Диакен демишди:—Бу нәдир, јохса, бир вахт сәнин күрәјини јерә вуранлардан гисас алмаг истәјирсән.

* * *

Мә'шугундан алдығы хәнчәри Диакенә көстәриб өјүнән оғлан ушағына Диакен демишди:—Хәнчәр доғурдан да јахшыдыр, амма һејф ки, дәстәји јарамаздыр.

* * *

— Фәлсәфә сәнә нә верди?—суалына Диакен:—Талејин бүтүн зәрбәләринә һазыр олмағы,—чавабыны вермишди.

* * *

Јарашыглы бир чаванын әдәбсиз данышдығыны көрәндә Диакен:

— Сәнә ајыб дејилми гијмәтли гындан һеч нәјә јарамајан гурғушун хәнчәр чыхарырсан,—демишдир.

* * *

Бир дәфә Олимпиадада чарчы е'лан едәндә ки, Диоксипи әрләрә галиб кәлди, Диакен е'тираз едир—әрләрә галиб кәлән мәнәм, о көләләрә галиб кәлир.

* * *

Бир дәфә—Диониси достларыјла нечә рәфтар едир?—суалына Диакен белә чаваб вермишдир:—Өз пул кисәләри илә нечә рәфтар едирсә, о чүр. Нә гәдәр ки, долу олурлар, сахлајыр, елә ки, бошалдылар, атыр.

* * *

Бир дәфә өзүнү гадын кими апаран бир чавана Диакен белә демишдир:—Өзүнү тәбиәтин фикирләшдијиндән пис апармағынла утанмырсан?

* * *

Бир нәфәр ох атанын пис нишан алдығыны көрүб Диакен кедиб нишанкаһын јериндә дајаныр.

— Нијә белә едирсән?—дејәнләрә, философ—горхурам кәнарда мәни вурсун,—чавабыны вермишдир.

* * *

Бир дәфә бич огланын кедиб-кәләнләри даша басдығыны көрүб Диакен демишдир:

— Атма бала, атана дәјәр.

* * *

Башга бир огланын исә хачы нишан алдығыны көрән Диакен белә демишдир:

— Әһсән, дүз мәгсәдинә вурурсан.

* * *

Шир дәриси кејән бир нәфәри көрүб Диакен демишдир:

— Мәрдлик либасыны тәһгир етмәкдән әл чәк!

* * *

Херонеја дөјүшүндә әсир дүшән Диакени чар II Филиппин јанына кәтирирләр. Филипп ондан сорушанда ки, сән кимсән, Диакен чаваб вермишди:—Сәнин ачкөзлүјүнүн рәмзи.

Һејрәтләнмиш чар—бурахын кетсин—демишди.

* * *

— Инсанларда ән көзәл шеј нәдир?—суалына Диакен—азад сөз,—чавабыны вермишди.

* * *

Өз гојунуну дәри өртүјә бүрүјән, ушагларыны исә чылпаг кәздирән бир мегарлыны көрәндә Диакен демишди:—Мегарлынын гојуну олмаг, оғлу олмагдан сәрфәлидир.

* * *

Гәшәнкләшән кәнч оғлана бахыб Диакен демишди:

— Әкәр бу кишиләр үчүндүрсә, ахмагсан, јох, әкәр гадынлар үчүнсә,—әчлафсан.

* * *

— Нијә адамлар диләнчиләрә пул верирләр, философлара исә јох?—суалына Диакен—чүнки билирләр ки, онларын өзләри дә һачанса ахсаг вә ја, кор ола биләрләр, философ исә һеч вахт,—чавабыны вермишдир.

* * *

Бир дәфә Диакени сахта пул дүзәлтмәкдә иттиһам едән чавана философ белә демишди:—Бир заманлар мән сән инди олдуғун кимиjдим, амма мән инди олдуғум кими сән һеч вахт ола билмәјәчәксән.

* * *

Бир нәфәр тәзә бој евинин гапысына белә јазыр:—Бу евә кәрәк һеч бир шәр ајаг басмасын.

Диакен әлавә етмишди:—Мүһарибәдән сонра сүлһ сазиши.

* * *

— Гызылын рәнки нијә белә сарыдыр?—суалына Диакен—чүнки әтрафында һәмишә чинајәткарлар долашыр,—чавабыны вермишди.

* * *

— Дөјүш вахты нејләмәк лазымдыр?—суалына Диакен—дәбилгә кејмәк лазымдыр,—демишди.

* * *

Мөһкәм әтирләнмиш бир адама Диакен белә демишди:—Еһтијатлы ол ки, бу әтир бүтүн һәјатыны үфунәтли еләмәсин.

* * *

Бир кәзәјән адамдан Диакен он манат истәјир. Сорушанда нијә башгаларындан он гәпик, бундан исә он манат истәјирсән, Диакен белә чаваб вермишди:—Башгаларындан јенә нәсә алмаға үмидим вар, бундан исә бир дә ала биләчәјәм ја јох, Аллаһ билир.

* * *

Диакен демишди:—Тәһсил чаванлара камал, гочалара тәсәлли, јохсуллара дөвләт, варлылара исә јарашыг верир.

ФУКИДИД

(е. ә. 460—400)

Гәдим Јунан тарихчиси вә мүтәфәккири. Кәнчлијиндә сијаси мүбаризәјә башлајыб һәтта бир мүддәт стратег (баш командан) сечиләрәк Афина—Спарта мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Дөјүш заманы вердији бир гәрар афиналыларын хошуна кәлмәдијинә көрә өмрүнүн ахырына кими Афинадан сүркүн едилмишдир. Бундан сонра сәјаһәтә чыхыб бир сыра өлкәләри кәзмиш, сонра вәтәни Фракијаја гајыдыб өз јеканә әсәрини јазмаға башламышдыр. Лакин өмрү әсәриндән әввәл баша чатдығындан, әсәрин мөв-

зусу олан Афина—Спарта мүһарибəсинин сонрасыны, јə'ни бир нөв əсəрин давамыны мəшһур тарихчи Ксенофонт јазыб баша чатдырмышдыр.

Фукидидин «Тарих» адланан бу мөһтəшəм əсəри артыг 2500 илдир ки, дүнја тарихчилəри үчүн əлчатмаз бир нүмунə сајылыр. Əсəр ики чəһəтдəн хүсусилə мисилсиздир: дөјүш чəбһəлəриндə баш верəн һадисəлəрин бүтүн деталлары илə сəрт вə реал тəсвири вə мүəллифин вə тарихи шəхсијјəтлəрин мүһакимə, нитг, диалог вə мүбаһисəлəри вə бу дүшүнчə, нитг вə мүбаһисəлəрдə ирəли сүрүлəн парлаг вə əбəди һəгигəтлəр.

«Тарих» əсəринин əн парлаг сəһифəлəриндəн бири дејəрдим ки, кичик Мелос адасы сакинлəринин талејиндəн бəһс едəн фəсилдир.

Јунаныстанын əн гүдрəтли дəниз дөвлəти олан Афина Спарта (Лакедемија вə ја Пелопоннес) илə мүһарибəсиндə рəгиблəринин мүттəфиги олан кичик ада шəһəри Мелосу нејтраллашдырмағы, јə'ни өзлəринин колонијаларына чевирмəји гəрара алырлар. Əввəлчə данышыг васитəси илə буна наил олмаг истəјирлəр. Онлар өз күчлəринə күвəнəрəк мелослуларын габағында белə бир дилемма гојурлар: ја көлəлик, ја өлүм. Једди јүз илдəн бəри азад јашајан ада əһалиси өлмəји көлəликдəн үстүн тутур.

«ТАРИХ»
V КИТАБ

(84—116-чы фəсиллəр)

(МЕЛОС АДАСЫ САКИНЛƏРИНИН ТАЛЕЈИ)

84. **Бир ил сонра Алкивиад (стратег сечилəндəн сонра) 20 кəмидə Аргоса үзүб орада лакедемијалылара (пелопоннеслилəрə) рəғбəт бəслəјəн 300 аргослунун тутулмасыны əмр етди. Афиналылар онлары һакимијјəтлəри алтында олан јахын адаларын бириндə гојуб һəмин 30 кəми, 6 Хиос, 2 Лесбос кəмилəри вə 1200 һоплит, 300 охатан, 20 афиналы атлы нишанчы вə мүттəфиглəрдəн ибарəт даһа 1500 дөјүшчү илə Мелос адасына јүрүш етдилəр. Мелос лакедемијалыларын колонијасы иди вə онун сакинлəри башга адаларын сакинлəри кими афиналылара итаəт етмəк истəмирдилəр. Мелослулар əввəл битəрəф галмаг истəдилəр. Амма сонра афиналылар аданы талан едиб онлары бојун əјмəјə мəчбур етмəк истəјəндə мəсəлə ачыг мүһарибəјə кəтириб чыхартды. Белəликлə Ликомедин оғлу стратег Клеомед вə Тисимахын оғлу Гиси садаладығымыз гүввəлəрлə адада мəнгə тутдулар. Лакин мүһарибəјə башламаздан əввəл онлар мелослуларла данышыглар апармаг үчүн нүмајəндəлик көндəрдилəр. Мелослулар исə онлары халг јығынчағына бурахмајыб тəклиф етдилəр ки, афиналылар өз гəрарларыны**

һакимијјәт нүмајәндәләринә вә бир нечә көркәмли шәһәр нүмајәндәсинә әрз етсинләр.

85. Афиналы елчиләр мелослулара бунлары дедиләр:

— Бизим данышыглар халг мәчлисиндә она көрә апарылмыр ки, өз чәзбедичи вә тәкзиболунмаз күчлү нитгимизлә онлары белә кәзликлә алдада билмәјәк. Сизин бизи бу мәһдуд јығынчаға кәтирмәјинизин сәбәбини јахшы анлајырыг. Еј бу јығынчаға топлашанлар! Бу ширникләшдиричи аддымы атмагдан сагынын! Бир нитглә гәрара кәлмәјә тәләсмәјин. Сиз бизим сөзүмүзү кәсиб бизимлә разылыға кәлмәјәрәк һәр ајрыча маддә барәдә бизимлә мүбаһисә ача биләрсиз. Вә һәр шејдән әввәл дејин көрүм бизим тәклифләрлә разысынызмы?

86. Мелос синедрләри онлара белә чаваб вердиләр:— Биз сизин мәсәләни сакитчә мүзакирә етмәк барәдә тәклифинизә е'тираз етмирик. Анчаг сизин һәрби һазырлығыныз (тәкчә нијјәт јох) сизин сөзләринизә ачыг-ашкар зидд кәлир. Ахы биз көрүрүк ки, сиз бура гаршыдакы данышыгларда мәсәләни бирдәфәлик һәлл едәтдирән һакимләр кими кәлмисиз. Вә күман ки, биз мүбаһисәләрдә һаглы чыхсаг вә буна көрә күзәштә кетмәсәк, демәли мүһарибә башланачаг, јох әкәр сизинлә разылашсаг, онда да бизи көләлик кәзләјир.

87. АФИНАЛЫЛАР—Әлбәттә, әкәр сизин шәһәрин хиласы нијјәтијлә тәдбирләр мүзакирә етмәк дејил, кәләчәк һаггында фәрзијјәләр гурмаг вә ја башга мәгсәдләрлә кәлмисинизсә, биз данышыглары гуртара биләрик. Әкәр сиз белә мүзакирә үчүн кәлибсинизсә, биз она башламаға һазырыг.

88. МЕЛОСЛУЛАР — Бизим вәзијјәтдә олан адамлар үчүн чох данышмаг вә мүхтәлиф фикирләр изһар етмәк тәбин вә бағышланасыдыр. Һәм дә үстәлик бу јығынчаг бизим хиласымыз наминә чағырыла. Она көрә гој бу мүзакирә сизә нечә сәрф едирсә, о шәкилдә кетсин.

89. АФИНАЛЫЛАР — Чох јахшы. Елә биз өзүмүз дә кәлишикөзәл, амма мәнтигсиз ибарәләрә башлајыб мидијалылар үзәриндә гәләбәмизә көрә бизим агалыг етмәјә һаггымыз вә ја сизи бизә етдијиниз инчикликләрә көрә чәзаландырмаға кәлмәјимиз барәдә сөһбәтләрә кетмәјәчәјик вә сиздән дә хаһиш едирик ки, сиз дә лакедемијалыларын мүттәфигләри ола-ола онларын јүрүшләриндә иштирак етмәдијинизә вә ја бизә һеч вахт саташмадығыныза бизи инандырмаға чалышмајасыз. Јалныз она наил олмаға чалышын ки, биз дә, сиз дә ағылла нәјин мүмкүн олдуғуну мүәјјән етмәјә чалышаг. Ахы сизә дә, бизә дә јахшы мә'лумдур ки, инсанлар арасы мүнасибәтләрдә һүгуг о заман әһәмијјәт кәсб едир ки, һәр ики тәрәф гүввәләр мүвазинәтиндә һәр ики тәрәф үчүн үмуми олан зәрурәти гәбул едир, зәиф тәрәф исә итаәт етмәјә мәчбур олур.

90. МЕЛОСЛУЛАР — Һәр һалда јахшыдыр ки, сиз һүгуг һаггында мүбаһисә ачмајыб мәсәләни кәнара гојур, јалныз мәсәләни

хејри барәдә гәрара кәләрәк үмуммәнафе анлајышы үстә дајанырсыныз. Белә ки, тәһлүкә гаршысында һәр бир ајрыча шәхс барәдә әдаләтлә рәфтар олунсун вә һаглы олдуғу тамам сүбут олунмајанлара белә һансы дәрәчәдәсә јардым едилсин. Бу исә ејни дәрәчәдә һәм сизин, һәм дә бизим мәнафејимизә ујғундур. Үстәлик, әкәр мәғлубијјәт баш верәрсә сиз бунунла башгаларына да ибрәт дәрси верә биләрсиз.

91. АФИНАЛЫЛАР — Биз бизим һөкмранлығымызын сона чата биләчәји барәдә дүшүнәндә руһдан дүшмүрүк. Чүнки лакедемијалылар кими башгалары үзәриндә ағалыг едәнләр дејил, мәғлублар даһа горхунчдур. Бәли, онда бизим мүбаризәмиз лакедемијалыларла дејилдир, белә ки, итаәтдә оланлар ағаларына гаршы гијам галдырыб онлары мәғлуб етсәләр гат-гат артыг тәһлүкәлидирләр. Лакин гојун бу барәдә биз нараһат олаг. Биз чалышачағыг ки, бизим һөкмранлығымызын хејрини сизә сүбут едәк вә инди сизинлә сизин шәһәрин хилас олунмасы јоллары барәдә данышаг. Ахы биз сизин үзәриниздә сизин үчүн чох ағыр олан ағалыг арзусунда дејилик, әксинә биз сизин хиласынызы вә һәр ики тәрәфин хејрини истәјирик.

92. МЕЛОСЛУЛАР — Лакин ағалығын сизинчин хејирли олдуғу гәдәр көләлик бизимчин нечә хејирли ола биләр?

93. АФИНАЛЫЛАР — Дүчар ола биләчәјиниз дәһшәтли фәлакәтлә мүгајисәдә бизим итаәтимиздә олмаг әлбәттә сизинчин хејирли вә сәрфәлидир. Бизә о сәрф едир ки, сизи мәһв етмәјә лүзум олмасын.

94. МЕЛОСЛУЛАР — Сиз бизим нејтрал олмағымыза разылыг вермәзсинизми? Сизинлә дүшмән јох, дост олуб галаг, о шәртлә ки, һеч бир мүттәфигин тәрәфиндә иштирак етмәјәк.

95. АФИНАЛЫЛАР — Сизин рәғбәтсизлијиниз бизә о гәдәр дә бөјүк зәрәр вурмур. Сизин достлуғунуз бизә итаәт едәнләрин нәзәриндә бизим зәифлијимизин әламәти кими көрүнәчәк—сизин дүшмәнлијиниз исә—гүдрәтимизин нүмајиши кими.

96. МЕЛОСЛУЛАР — Доғруданмы сизә итаәт едәнләр, үмумијјәтлә сиздән мүстәгил оланларла, сизин колонијаныз олуб гијам галдыран, сонра тәзәдән сизә итаәт едән шәһәрләр арасында фәрг гојмамағы дүзкүн сајырлар?

97. АФИНАЛЫЛАР — Бизим тәбәәләримизин фикринчә сизин дедијиниз тәрәфләрин һәр икиси өзләрини һаглы сајмагда сөздән чәтинлик чәкмирләр. Бунунла белә онлар јенә дә беша дүшүрләр ки, мүстәгил шәһәрләр она көрә азаддырлар ки, мүдафиә олунмаға гадирдирләр вә биз горхдуғумуза көрә онларын үстүнә һүчум едә билмирик. Буна көрә бизим табечилијимиздә оланлар бизим ағалығымызын кенишләндирилмәсиндән әлавә бизим тәһлүкәсизлијимизи күчләндирирләр. Үстәлик биз дәниздә ағалыг етдијимизә көрә вә сиз дә ада әһалиси вә башга адаларын шәһәрләриндән зәиф олдуғунуза көрә бизә итаәт етмәлисиз.

98. МЕЛОСЛУЛАР — Мәкәр бизим тәклифимиз сизин тәһлүкәсизлијинизи тә'мин етмәјәчәкми? Лакин бир һалда ки, сиз бизим әдаләт принсипләринә ујғун олан тәклифләримизи рәдд едир вә бизи өз хејринизин тәләбләринә табе олмаға инандырмаг истәјирсиз, онда гој сизин кими биз дә өз хејримизи, истәдијимизи сизә изаһ етмәјә чалышаг. Доғруданмы сиз бүтүн нејтрал шәһәрләри өз дүшмәнләринизә чевирмәк истәјирсиниз? Ахы бизим башымыза кәләнләри көрүб онлар баша дүшәчәкләр ки, онларчүн дә белә бир күн вар. Мәкәр бунунла сиз өз индики дүшмәнләринизи даһа күчлү олмаға мәчбур етмәјәчәксинизми вә бу күн сизә дүшмән олмајанлары да өз ирадәләри әлејһинә оларaг сизә дүшмән етмәјәчәкми?

99. АФИНАЛЫЛАР — Һәлә узун мүддәт өз азадлыгларыны мөһкәмләтмәклә јубанмалы олан материкдән һәр һансы бир шәһәрин бизим үчүн о гәдәр дә горхусу јохдур. Биз башга адалардан даһа чох сизин кими мүстәгил вә бизә итаәт етмәли олачағындан нараһат оланлардан еһтијат едирик. Ахы һәлә фәтһ олунмајан шәһәрләр өз ағылсызлыглары учбатындан өзләрини дә, бизи дә ашкар тәһлүкәјә мә'руз гоја биләрләр.

100. МЕЛОСЛУЛАР — Доғрудан да әкәр сиз өз агалығынызы сахламаг наминә бу чүр бөјүк тәһлүкәјә кетмәк истәјирсинизсә вә онда әкәр артыг әсарәт алтында олан шәһәрләр азад олмаға чан атдыглары һалда, һәлә азад олан [illegible] олмамышыг, бүтүн васитәләрлә азадлығымызы сахламаға сә'ј етмәмәјимиз ән бөјүк алчаглыг вә горхаглыг демәк олмаздымы?

101. АФИНАЛЫЛАР — Әкәр ағыллы-башлы дүшүнсәниз, әсла јох. Ахы һүнәр көстәрмәкдә мәкәр өзүнүзә бәрабәр дүшмәнлә јарышырсыз ки, кери чәкилмәк ајыб олсун? Әксинә, сиз елә рәгиблә гаршылашырсыз ки, мүгавимәт көстәрмәјә әсла гадир дејилсиниз.

102. МЕЛОСЛУЛАР — Мә'лум олдуғу кими һәрби сәадәт бә'зән зәиф тәрәфин дә бәхтинә дүшүр вә гүввәләрин гејри-бәрабәрлији онларын бириндә дикәри үзәриндә һәлә там үстүнлүк вермир. Әкәр биз елә о дәгигә сизә тәслим олсаг, бүтүн үмидләрдән мәһрум оларыг, јох әкәр фәалијјәтә башласаг, һеч олмаса онда дуруш кәтирмәјә үмидимиз олар.

103. АФИНАЛЫЛАР — Һәр тәһлүкә заманы [illegible] бир тәсәллидир, һәрчәнд ки, [illegible] мәһв етмир. Лакин [illegible] бүтүн [illegible] (ахы үмид [illegible]) [illegible] Сиз [illegible] бир [illegible] тәһлүкәјә мә'руз гојмајын. Чохусу [illegible] бәдбәхт[illegible] [illegible] фалчылыг, чадугәр вә башга јаланчы васитәләрә ал атыр, тале исә онлары мәһвә апарыр.

104. МЕЛОСЛУЛАР — Архајын олун, сизин гүдрәтинизә вә бәхтинизә гаршы (әкәр о бурада сизә үстүнлүк верәчәксә) мүбаризә апармағын нечә чәтин иш олдуғуну јахшы билирик. Лакин биз јенә дә инанырыг ки, аллаһлар бизи тәк бурахмаз, чүнки биз әдаләтсиз давранан сизләрә гаршы ләјагәтлә дајанырыг. Бизим һәрби гүввәмизин азлығыны лакедемијалыларла иттифагымыз әвәз едәр вә онлар һеч олмазса гәбилә гоһумлуғу вә шәрәф наминә бизә көмәк етмәјә борчлудурлар. Елә буна көрә бизим мүгавимәт көстәрмәк әзмимиз о гәдәр дә ағылсызлыг дејил.

105. АФИНАЛЫЛАР — Аллаһларын хош нәзәрләри елә билирик ки, бизим үстүмүздән дә әскик олмаз, биз инсан инамына вә аллаһлара зидд олан вә ја инсанларын әдаләтсиз сајдығы һеч нә етмирик вә әсасландырмырыг. Ахы аллаһлар барәдә биз јалныз тәсәввүр едирик, инсанлар барәдә исә биз тәчрүбәдән билирик ки, онлар, тәбии зәрурәтин нәтичәси олараг һарда ки, күчләри чатыр, орда һәкм едирләр. Бу гануну биз чыхартмамышыг вә ону биринчи олараг да биз тәтбиг етмәмишик. Биз ону јалныз ирс кими алмышыг вә әбәдилик горујуб сахлајачајыг. Биз һәлә дә әминик ки, елә сиз дә (бүтүн инсан нәсилләри кими) бизим кими күчлү олсајдыныз һеч шүбһәсиз ки, бизим кими һәрәкәт едәчәкдиниз. Беләликлә аллаһлар тәрәфиндән бизим бизи мәғлубијјәт тәһлүкәси көзләмәјә әсасымыз јохдур. Лакедемијалылара кәлдикдә исә әкәр сиз елә тәсәввүр едирсиз ки, онлар тәрәфкешлик наминә сизин көмәјинизә кәләрләр, онда биз сизин гәлб көзәллијиниз өнүндә баш әјирик, амма сизин сағлам дүшүнчәсизлијинизә һәсәд апармырыг. Лакедемијалылар өз-өзләриндә, өз дахили әразиләриндә чох икидлик нүмајиш етдирирләр. Онларын харичи сијасәтләринә кәлдикдә исә чох шеј сөјләмәк оларды, амма ән јахшысыны шүбһәсиз үмумиләшдириб belә характеризә етмәк олар: бизә мә'лум олан бүтүн адамлар арасында онлар ән ачыг шәкилдә өзләринә хош оланы— шәрәф иши, сәрфәли оланыны исә әдаләт иши һесаб едирләр. Онларын бу чүр дүшүнчә тәрзи илә индики шәраитдә сизин онлара хиласкар үмиди илә бахмағыныз әсассыздыр.

106. МЕЛОСЛУЛАР — Буна бахмајараг онларын мәһз елә бу дүшүнчә тәрзи бизә үмид верир ки, онлар өз хејирләри наминә Елладада достларынын инамыны итириб вә дүшмәнләринә күчләнмәк имканы вериб мелослулары—өз колонистләрини сатмаг истәмәзләр.

107. АФИНАЛЫЛАР -- Мәкәр сиз елә һесаб етмирсиз ки, газанч тәһлүкәсизликдән асылыдыр, әдаләт вә намуслу сијасәт исә јалныз тәһлүкә кәтирир. Лакедемијалылар да башлыча олараг мәһз бу чүр сијасәтә чәсарәт етмирләр.

108. МЕЛОСЛУЛАР — Һәр һалда елә дүшүнүрүк ки, башгаларындан даһа чох бизим хатиримизә онлар рискә кедәчәк вә буну чох да тәһлүкәли сајмајачаглар. Ахы биз һәрби тоггушмалар меј-

данындан чох да узагда дејилик вә лакедемијалылар бизим сәдагәтимизә бел бағлаја биләрләр, беләки, биз онларын сојдашларыјыг.

109. АФИНАЛЫЛАР — Кимләри ки, мүһарибәдә көмәјә чағырырлар, онлар көмәјә чағыранларын хејирхаһлығыны дејил, онун һәрби гүдрәтинин үстүнлүјүнү әсас көтүрүрләр. Вә лакедемијалылар башгаларына нисбәтән буна даһа чох әһәмијјәт верирләр. Онлар өз һәрби гүввәләринә о гәдәр аз инанырлар ки, өз гоншулары үзәринә јалныз сајсыз мүттәфигләрлә бирликдә һүчум едирләр. Буна көрә бизим дәниздә ағалығымыз дөврүндә онларын сизин аданыза көмәјә кәлмәси аглабатан дејил.

110. МЕЛОСЛУЛАР — Лакин онлар ахы өз мүттәфигләрини бизә көмәјә көндәрә биләрләр. Ахы Крит дәнизи бөјүкдүр вә буна көрә орада ағалыг едән донанма рәгиби ахтарыб тапана кими о арадан чыха биләр. Әкәр лакедемијалылар бизә дәнизлә көмәк едә билмәсәләр, онлар гуруда сизин торпаглара вә сизин мүттәфигләринизә һүчум едә биләр (Брасидин јүрүшүндән сонра көмәксиз галыблар). Онда сиз өзкә торпаглары уғрунда дејил, өз мүттәфиг вилајәтләриниз вә өз доғма торпагларыныз уғрунда вурушмалы олачагсыныз.

111. АФИНАЛЫЛАР — Әкәр һәгигәтән буна бәнзәр бир һадисә баш верәрсә, бу бизимчин көзләнилмәз олмајачаг. Һә, ахы сизин өзүнүзә дә тәчрүбәдән мә'лумдур ки, афиналылар һарда олурса олсун, дүшмәндән горхуб һеч вахт мүһасирәни көтүрмәјибләр. Амма биз хатырладырыг ки, һеч нәјә бахмајараг сизин сөзләринизә көрә шәһәринизин хиласы наминә данышмаға һазырсыз, бу узун мүбаһисәдә исә хилас олмағын јоллары барәдә демәк олар ки, һеч нә демәдиниз. Сизин мөһкәм дајағыныз—кәләчәјә олан үмидиниздир. Сизин өз гүввәләриниз сизә гаршы олан гүввәләрә нисбәтән чох зәифдир вә сиз онлары дәф едә билмәјәчәксиниз. Она көрә сизин даһа ағыллы гәрара кәлмәк әвәзинә бизи керијә гајтармағыныз сизин тәрәфдән чох да мүдрик һәрәкәт олмазды. Сиз әлбәттә тәһлүкә вә рүсвајчылыг кәтирән вә сон нәтичәдә инсанлары мәһвә апаран шәрәф һаггында јаланчы һиссә алданмајачагсыныз. Һәгигәтән дә чохлары әввәлчәдән башларына нә кәләчәјини көрсәләр дә, нечә дејәрләр шәрәф иши онлары ширникләшдириб еләбир һала кәтириб ки, онлар бу һиссә тәслим олараг бөјүк бәдбәхтликләрә, сонра да рүсвајчылыға дүчар олублар. Өзү дә шәраитин пислијиндән дејил, ачыг-ашкар өз ағылсызлыглары учбатындан. Беләликлә ағыллы олун вә бу тәһлүкәли һәрәкәтдән сагынын: Хәрач вермәклә иттифага кирмәк кими ән ади тәләбләр ирәли сүрән бөјүк дөвләтә мүгавимәт көстәрмәкдән әл чәкмәји өз шәрәфинизә зидд олдугу барәдә дүшүнмәјин. Әкәр сизә мүһарибә вә ја тәһлүкәсизлијин икисиндән бирини сечмәк тәклиф олунурса, пис варианта үстүнлүк вермәклә тәрслик етмәјин. Ахы ким ки, өзүнә бәрабәр

оланын габағындан чәкилмәјир, өзүндән гүдрәтли илә ағыллы давраныр, өзүндән күчсүзләрә јумшаг рәфтар едир, о даһа чох тәрәгги едир. Беләликлә биз чыхыб кедәндән сонра вәзијјәти јахшы-јахшы көтүр-гој един вә баша дүшүн ки, вәтәнин талејини һәлл едирсиз вә онун галмағы вә ја мәһв олмағы тамамилә сизин гәрарыныздан асылыдыр.

112. Бундан сонра афиналылар јығынчағы тәрк етдиләр. Мелослулар исә тәк галандан сонра өз араларында мәсләһәтләшиб бир аз әввәл афиналыларла данышыгларда сөјләдикләри фикрә ујғун олан бир гәрарла белә чаваб вердиләр: «Афиналылар! Бизим фикримиз вә ирадәмиз дәјишмәздир. Биз шәһәримиздә артыг 700 илләк бәри мөвчуд олан азадлыгдан бир ан да олсун имтина етмәклә разылаша билмәрик. Илаһә кими аллаһларын ирадәси илә бизи горујан талејә бел бағлајараг адамларын, онларын сырасында лакедемијалыларын көмәјинә үмид едәрәк биз өз азадлығымызы горумаға чалышачағыг. Биз сизә сүлһ вә достлуг тәклиф едирик, амма мүһарибәдә битәрәф олмаг истәјирик вә сиздән бизимлә һәр ики тәрәфи гане едән мугавилә бағлајыб өлкәмизи тәрк етмәјинизи хаһиш едирик».

113. Мелослуларын чавабы белә олду. Афиналылар исә бунунла данышыгларын битдијини һесаб едиб белә чаваб вердиләр. «Беләликлә сизин гәрарыныза әсасланараг дүшүнмәк олар ки, сиз јеканә адамларсыз ки, сизинчин кәләчәк көзүнүзүн габағында олан индидән даһа е'тибарлыдыр вә сиз мәчһуллуғу реаллыг кими гәбул едирсиз, өзү дә онда көрә ки, сизин үрәјинизә бу даһа чох јатыр. Тамамилә лакедемијалылара вә талејә үмид едәрәг сиз һәр шеји рискә гојдунуз вә елә бунунла да һәр шејинизи итирдиниз».

114. Бундан сонра Афина елчиләри өз дүшәркәләринә гајытдылар. Амма белә ки, мелослулар һеч бир күзәштә кетмәдиләр, Афина сәркәрдәләри дәрһал һәрби јүрүшә башладылар. Мүһарибә васитәләрини ајры-ајры шәһәрләр арасында бөлүшдүрүб мелослулары мүһасирә һасарына алдылар. Сонра онлар вәтәндашлардан вә мүттәфигләрдән ибарәт дәстәләри саxлајараг јенидән мүһасирәјә чәкилдиләр. Галанлар исә шәһәри һәм гурудан, һәм дә дәниздән мүһасирәдә сахладылар.

115. Тәхминән һәмин күнләрдә аргослулар Флиунт вилајәтинә һәмлә етдиләр, лакин флиунтлулар вә аргос гачгынлары тәрәфиндән мүһасирәјә дүшүб 80 нәфәрә гәдәр итки вердиләр. [illegible] Бунун мүгабилиндә [illegible] имтина етмәди [illegible] ачмадылар. Онлар белә бир елан етдиләр ки, [illegible] һәр кәс [illegible] олмаг истәјир [illegible] бир [illegible] мүһарибәјә [illegible]. Белә [illegible] Мелослулар гечә һүчуми илә дүшәркә ба-

зары јанындакы Афина мүһасирә диварынын бир һиссәсини гырдылар вә мүмкүн олдуғу гәдәр чөрәк вә башга әрзаг апардылар. Сонра онлар кери чәкилиб бир даһа басгын етмәдиләр. Бундан сонра афиналылар мүһасирәни чиддиләшдирдиләр. Бу минвалла јај гуртарды.

116. Сонракы гыш заманы лакедемијалылар Аргос торпағына јүрүшә һазырлашдылар, амма јары јолда евләринә дөндүләр, чүнки сәрһәд гурбанлары јүрүшүн јахшы гуртармајачағыны көстәрди. Лакедемијалыларын бу дөнүшү аргослуларда шәһәрдә бә'зиләринин дүшмәнләрлә әлбир олдуғуна шүбһә ојатды. Шүбһә едиләнләрин бә'зиләри тутулду, бә'зиләри исә гачмаға мүјәссәр олдулар. Елә һәмин күнләрдә мелослулар афиналыларын јахшы мүдафиә олунмајан мүһасирә диварларынын даһа бир һиссәсини әлә кечирдиләр. Бундан сонра Афинадан мүһасирә едәнләрин кәмәјинә Демеј оғлу Филократын башчылығы илә јени гүввәләр кәлди. Инди артыг афиналылар бүтүн гүввәләријлә мүһасирәни күчләндирдиләр вә бундан әлавә мүһасирә олунанлар арасында да сатгынлыг башланды. Буна көрә мелослулар галибләрин мәрһәмәтинә тәслим олмаға мәчбур олдулар. Афиналылар аданын бүтүн јашлы кишиләрини гылынчдан кечирдиләр, гадын вә ушагларыны исә гул етдиләр. Сонра онлар 500 сакин көчүрүб аданы колонијаја чевирдиләр.

ТАРИХ

(Фрагментләр)

* * *

Сијаси әлагәләр гоһумлуг әлагәләриндән мөһкәм олур. Белә адамларын гаршылыглы сәдагәти ганунларын көзләнилмәсинә дејил, әксинә онларын гаршылыглы тапданмасына әсасланыр.

* * *

...Беләчә партијаларын мүбаризәси Еллададa һәр чүр ејибләрин вә натәмизлијин төрәмәсинә сәбәб олду. Әввәлләр онлара хас олан садәлик, хејирхаһлыг, аличәнаблыг итиб кетди вә истеһза һәдәфинә дөндү. Һәр јердә вә һамыда бир-биринә гаршы шүбһә вә дүшмәнчилик әмәлә кәлди. Һамыда белә бир фикир мөһкәмләнмишди ки, һамы тәһлүкә алтындадыр вә буна көрә јалныз өз тәһлүкәсизлијинин гајғысына галыб һеч кимә е'тибар етмәмәли. Белә һалларда аз инкишаф етмиш кәмсавадлар мүбаризәдә галиб кәлирди. Онлар өз мискинликләрини һисс едиб чәсарәтлә һүчума кечир-

диләр. Даим ганунлары позмаға һәрис олан инсан тәбиәти инди ганунлары тапдајыр, севинчлә өз азғын еһтирасларыны үзә чыхарырды.

* * *

Бүтүн бу тәрс әмәлләрин сәбәби инсан тәбиәтиндәки һакимијјәт һәрислијидир.

* * *

Инсанлары ән амансыз зоракылыгдан даһа чох, көрүнүр онлара гаршы едилән әдаләтсизлик ачыгландырыр. Чүнки әдаләтсизликдә өзләринә бәрабәр сајдыглары адамларын е'тинасызлығыны, зоракылыгда исә өзләриндән күчлүнүн јумруғунун зәруриләјини көрүрләр.

ПЛАТОН

(е.ә. 429—347)

Јунан философу Платон бөјүк Перикл өлән ил анадан олуб. Бу гәдим Јунаныстанын һәјатында чох ағыр, фачиәли бир дөвр иди. Парлаг, көзәл, хошбәхт, бүтүн кәләчәк үчүн нүмунә олачаг азад шәһәрләр ики чәбһәјә ајрылыб ганлы мүһарибәләр бурулғанына кирмишдиләр.

Бу мүһарибәләр азад вә хошбәхт Елладаны елә тагәтдән салды ки, 70—80 ил сонра кичик Македонија чобанлары Леонид вә Фемистоклун нәсилләринә галиб кәлиб Јунаныстаны ишғал етдиләр.

Платон һәм ана, һәм дә ата тәрәфдән чар нәслиндән иди. Әсәрләринин әлчатмаз көзәллији бәлкә бурадан кәлирди. Ја бәлкә бу көзәллик вә дәринлик онун мүәллими Сократдан кәлирди. Тале она о гәдәр бөјүк истеʼдад вермишди ки, о, Һомер дә ола биләрди, Пиндар да. Амма о бунларын һеч биринин икинчиси олмады, фәлсәфәнин биринчиси олду.

Гәдим Јунаныстанда философлар Едуард Шүренин јаздығы кими, чәјирткәдән дә чох иди. Онларын ичиндә әдаләт вә әдаләтсизлик барәдә сөһбәт ачан Сократа бирчә дәфә гулаг асан кәси Платон мүәллиминин өлүм күнүнә кими һәр күн онун көрүшүнә кәлмәкдән безикмәмишди.

О, Сократла көрүшдүјү күнүн сәһәри бүтүн шеʼрләрини јандырыб, [illegible] вә зијафәт достларыны тәрк едиб јени һәјата баш-

лајыр. Амма бу һәјат чәми үч ил давам едир. Өлүмә мәһкум едилән гоча Сократ зәһәр ичиб шакирдләрини әбәди тәрк едир. Сократын көнүллү өлүмү өз әзәмәтилә ону елә сарсыдыр, инсан ирадәсинин күчүнүн рәмзи, әмәллә ишин вәһдәти, руһун өлмәзлијинин тәнтәнәси кими елә һејран едир ки, сонралар мүәллиминдән гат-гат даһи олан шакирд өз бүтүн гүдрәтли фикир вә мүһакимәләринин Сократын дилилә ифадә едир.

Платон Асија өлкәләринә бир нечә иллик сәфәриндән сонра Афина кәнарында Академ адлы бир хијабаны сатын алыб, бурада мәктәб ачыр вә Елладанын бүтүн ишыглы зәкалары пәрванә кими онун јанына ахышырлар. Онларын ичиндә мүәллиминин кәләчәк рәгиби Аристотел дә варды вә мүәллимлә шакирд чох мүбаһисә едәрдиләр. Бу мүбаһисәни даһи Италија рәссамы Рафаел «Афина мәктәби» әсәриндә чох көзәл әкс етдирмишдир.

Амма хатырладым ки, Аристотел ичазәси әлиндә олмасына бахмајараг, Платонун өлүмүнә кими онун мүсаһибәләринә гулаг асыб, мүәллиминә һөрмәт әламәти олараг өз мәктәбини ачмамышдыр вә һәтта бир дәфә Платон өз әсәрләриндән бирини охујуб гуртаранда гаранлыг дүшдүјүндән башыны галдыранда шакирдләрдән бирчә Аристотелин дајаныб она гулаг асдығыны көрмүшдүр.

Платон идејаларын әбәди вә дәјишилмәзлијини көстәрмәклә чәмијјәтин вә инсан һәјатынын да дәјишмәзлијини, һәр чүр ингилаб вә тәрәггинин әлејһинә олдуғуну әкс етдирмишдир. Бүтүн бунларын һәјат вә инсанлара јалныз вә јалныз фәлакәт кәтирәчәјини даһијанә бир узагкөрәнликлә сөјләмишдир. Јалныз ики мин ил сонра франсыз буржуа ингилабындан вә нечә дејәрләр, «Бөјүк октјабр» фәлакәтиндән сонра «философлар кралы»нын пејғәмбәрлији әјани сурәтдә сүбут олунду.

Платонун идеалы инсан, тәбиәт вә чәмијјәтдәки һармонија иди. Һарда бу һармонија варса, орда һәр инсан өз бачарыг вә габилијјәти һесабына јашајачаг, һәрә алнына вә талејинә јазылан өмрү сүрәчәкдир. Һарда ки, ингилаб вар, орда һеч ким өз јериндә олмајачаг, ләјагәтсизләр ләјагәтлиләрә һөкмранлыг едәчәкдир.

Бүтүн мүдрикләр, мүдриклијини тәбиәтдән, өзүндән әввәл јашамыш мүәллим вә устадлардан, нәһајәт өз дахилиндән алыр вә һәрә топладығы бу сәрвәти өзүнәмәхсус бир формада ифадә едир. Пифагор, Сократ вә башгалары кими еләләри дә олур ки, һәтта һеч нә јазмајыб садәчә олараг дүнјакөрүшләрини она-буна данышыр, бир нөв сөһбәт вә мүбаһисәләрдә хәрчләјирләр.

Гәдим Јунаныстанда мүдрикләрә вә мүдриклик едәнләрә софист дејирдиләр вә философ сөзү дә һәмин сөздәндир. Орада һәр үч нәфәрдән бири софист иди. Јазан вә јазмајан бу софистләрин јалныз адларынын сијаһысы бу күн галын бир китаб тәшкил едәрди. Амма өз хүсуси мәктәбини ачыб јүзләрлә шакирди оланлар Пифагор, Платон, Аристотел вә Епикурдур. Пифагор јазмајан мүдрикләр

зүмрәсинә дахилдир. Епикурдан да чох аз шеј галыр. Беләликлә, Антик фәлсәфәнин ики нәһәнки 22—23 әсрдир ки, ики мөһтәшәм дүһа, ики нәһәнк дағ кими үз-үзә дурурлар. Һәм дә рәгиб кими. Чүнки јаратдыглары нәинки формача, һәм дә мәзмунча башга-башгадыр.

Аристотел марксизм-ленинизм тоталитаризминин бүтү иди. Платона исә нифрәт едирдиләр. Чүнки онларын истәдикләри кими дејилди. Бурадан да һәр ики философун әбәди дәјәри барәдә дүшүнмәк олар.

Биз Платон фәлсәфәсинин дәрин гатларына баш вуруб маһијјәтини ачмаг фикриндә дејилик. Бу ону дәриндән севиб тәдгиг едән пешәкарларын ишидир. Садә шәкилдә десәк, Платон шејләрин өзүндән дејил, онларын идејасындан, мә'насындан бәһс едир. Бу идејалар исә дәјишмәз, тәрпәнмәз вә әбәдидир. Вә философ шејләрин өзүнү әсас сајмајыб онларын идејасына, јә'ни мә'насына үстүнлүк верир. Идеализм дә елә будур.

Платон фәлсәфәсинин икинчи орижинал хүсусијјәти онун услубу, формасы вә дилидир. Бу мә'нада да о фәлсәфә тарихиндә тамамилә әлаһиддә бир һадисәдир. Әксәријјәти диалог вә мүбаһисәләр шәклиндә јазылан бу әсәрләр бир нөв Антик епос, поезија вә драматуркијасынын давамыдыр. Тәсадүфи дејил ки, Платону фәлсәфәнин шаири һесаб едирләр. Аристотелин әсәрләри, әлбәттә, чох-чох мәһдуд сајлы охучулар үчүндүр вә бу һеч дә онларын дәринлијинә көрә дејил, садәчә олараг форма вә ифадә тәрзинә көрәдир.

Платон әсәрләриндә идејалар, фикирләр, мүһакимә вә дүшүнчәләр битиб түкәнмәздир. О, заһирән сакит, амма чошғун, бурулғанлы бир нәһрә бәнзәјир.

Философун бөјүклүјү бир дә онун шакирдләри, ардычыллары вә пәрәстишкарлары илә мә'лум олур. Әкәр Аристотелин вә ја Һекелин бајрағы алтында аддымлајанлар сајча чохлуг тәшкил едирләрсә, бу, јалныз кафедра вә пешәкарлығын вердији үстүнлүјүн вә Аристотел услубу илә маһијјәтчә дајазығы өрт-басдыр етмәјин мүмкүнлүјүнүн нәтичәсидир. Терминләр, силлокизм вә дедуктизм, әлбәттә фикирләрин зәнкинлијини вә дәринлијини дејил, бәлкә дә әксинә, дајазлығыны вә мәзмунсузлуғуну өрт-басдыр етмәк үчүндүр.

Беләликлә, илк Платон диалогу Азәрбајчан дилиндә охучулара тәгдим олунур. Тәбии ки, тәрчүмә рус дилиндән едилиб. Биз орижиналдан тәрчүмәләри көзләсәк вә бир һалда ки, нәинки ади мүәллим вә тәләбәләримиз, һәтта академикләримиз муасир харичи дилләри белә билмәдикләри һалда сөзсүз ки, һәлә чох көзләмәли олачағыг.

Платонун әсәрләрини чохумузун билдији рус дилиндән тәрчүмә етмәк белә, әлбәттә, чәтин вә мүәјјән һазырлыг тәләб едир. Лакин бу гәдәр ајдынлығына бахмајараг, Платон диалогларыны башга

дүшмәк, дәрк етмәк дә чәтин вә гејд етдијимиз кими, бөјүк һазырлыг истәјир.

Платон, әлбәттә, ону аз-чох танıјыб биләнләр вә севәнләр үчүндүр, әсәрләринин тәрчүмәсинә кәлдикдә исә, биз бу саһәдә чох кечикмишик.

Биздә тәрчүмә ишинин нә дәрәҹәдә керидә галдығыны сөјләмәк үчүн ону демәк кифајәтдир ки, сензура көтүрүлән кими ермәниләр Нитше вә Кафканын бөјүк бирчилдлијини тәрчүмә вә нәшр етдиләр, биздә исә, Аллаһ билир, бу нә вахт мүмкүн олачаг.

Бир нечә кәлмә дә диалогун өзү һаггында. Әсәр Платонун кәнчлик илләринин јадикарыдыр. Онун һәр үч образы тарихи шәхсијјәтләрдир. Сократын өзү, варлы торпаг саһиби Демодок вә онун оғлу Феаг. Әсәрин әсл гәһрәманы исә Дејмон—инсанын дахили сәсидир. Сократа вә ја Платона көрә бу сәс јалныз габилијјәтли адамлара һимајәдарлыг едиб, она һәјатда уғурлар газандырыр. Философ демәк истәјир ки, јахшы тәһсил инсаны јахшы етмәјә гадир дејил. Һәр шеј инсанын өз мә'нәви кејфијјәтләриндән, әзәли характериндән асылыдыр.

ФЕАГ

ДЕМОДОК, СОКРАТ, ФЕАГ

ДЕМОДОК — **Мәним Сократым, јахшы олар ки, сәнинлә тәкликдә даныша биләјдим, сөзсүз ки, әкәр бунунчун вахтын варса. Вә әкәр чох да мәшғул дејилсәнсә, онда сөһбәт үчүн имкан тапыб азча вахт ајырсан, јахшы оларды.**

СОКРАТ — **Әввәлән онсуз да елә бир мәшғулијјәтим јохдур, үстәлик, әкәр сәнә лазымамса, бу барәдә данышмаға дәјмәз. Әкәр мәнә нә исә демәк истәјирсәнсә, һеч бир манечилик јохдур.**

ДЕМОДОК — **Мәнимлә хиласкар Зевс мә'бәдинин тағлары алтына кетмәк истәрсәнми?**

СОКРАТ — **Сәнә хошдурса.**

ДЕМОДОК — **Онда кедәк. Гулаг ас, Сократ, бүтүн доғулан чанлылар, күман ки, бир чүр јараныб, торпагдан галхан биткиләр дә, һејванлар да, о чүмләдән инсанлар да. Биткиләрә кәлдикдә биз әкинчиләрә снларын әкилмәси, чүчәрмәси вә инкишафы үчүн вачиб оланлары билмәк асандыр. Елә ки, әкилән битки тутду, чүчәртијә узун, чәтин вә ағыр гуллуг дөвру башланыр. Инсанла да дејәсән еjнилә о чүр. Мән буну өзүм мүшаһидә еләмишәм вә көрдүкләрими һамыја аид едирәм. Ахы, мәним бу оғлумун доғулмасы вә**

ја боја-баша чатмасы чох асандыр, амма ону тәрбијә етмәк чәтиндир, буна көрә даим онунчун горху кечирирәм. Башга шејләри демирәм, елә инди онун һәвәсиндә олдуғу шејләр ки, вар, мәни чох горхудур. Онун бу һәвәсини алчаг адландырмаг олмаз, амма онлар чох тәһлүкәлидир. Мәсәлә бундадыр ки, мәним Сократым, оғлум дејир ки, мүдрик олмаг истәјијлә чырпыныр.

Мәнә елә кәлир ки, ону бә'зи јашыдлары вә јерлиләри чашдырыб. Онлар пајтахта кәлиб орада ешитдикләри нитгләр барәдә она данышыр, онун да пахыллығы тутур вә чохдан мәним зәһләми төкүб тәләб едир ки, пул вериб онунчун софист тутум, она мүдриклији өјрәтсинләр. Мәни пул аз нараһат едир, амма горхурам ки, орда онун бу гәдәр чан атдығы јердә өзүнү тәһлүкәјә салсын. Индијә кими мән ону вә'дләрлә бир тәһәр сахламышам. Артыг ону дилә тутмаг мүмкүн дејил, мәчбурам ки, ону бурахым, јохса ичазәсиз гачыб кедәчәк вә күман ки, мәһв олачаг.

Бах буна көрә, шәһәрә кәлиб ону, бурда софист шөһрәтини газанмыш бир нәфәрә тәрбијә олунмаг үчүн вермәк истәјирәм. Сән јахшы вахтда растымыза кәлмисән, чүнки бу барәдә сәндән јахшы мәсләһәтчи тапмаг олмаз. Әкәр сән индичә мәндән ешитдикләрим барәдә мәсләһәт верә биләрсәнсә, кәрәк ону мәндән әсиркәмәјәсән.

СОКРАТ — Демодок, доғурдан да дејирләр ки, мәсләһәт мүгәддәс ишдир. Вә әкәр мәсләһәт һәр һансы бир ишдә мүгәддәссә, онда сәнин мәнимлә мәсләһәтләшдијин ишдә даһа чох. Чүнки инсан ишләриндә тәрбијә мәсәләсиндән, истәр инсанын өзү, истәрсә аилә үзвү олсун, илаһи бир мәсәлә јохдур. Лакин кәл әввәлчә данышыб мәсләһәтләшдијимиз мәсәләнин маһијјәтини дәгиг мүәјјәнләшдирәк. Сонра мә'лум олмасын ки, мән бир шеји, сән исә башга шеји нәзәрдә тутурсан вә өзүмүз өзүмүзә күлүнч олмајаг. Белә олса, сонра һеч бир мәсәлә барәдә разылыға кәлә билмәјәчәјик.

ДЕМОДОК — Мәнә елә кәлир ки, Сократ, сән һаглысан, доғрудан да сән дедијин кими етмәк лазымдыр.

СОКРАТ — Бәли, мән һаглыјам, амма там јох. Нәји исә азча дәјишмәлијәм. Мәнә елә кәлир ки, бу чаван оғлан бизим зәнн етдијимиз шејин ешгиндә дејил, тамам башга шеј арзусундадыр. Буна көрә әслиндә тамам башга мәсәлә барәдә мәсләһәтләшиб күлүнч вәзијјәтдә галарыг. Буна көрә ән дүзү бу олар ки, онун өзүндән нә истәдијини сорушмагдан башлајаг.

ДЕМОДОК — Мәнә елә кәлир ки, сәнин тәклиф етдијин кими етсәк, чох јахшы олар.

СОКРАТ — Де көрүм оғланын көзәл ады нечәдир? Она нечә мүрачиәт едим?

ДЕМОДОК — Онун ады Феагдыр*, мәним Сократым.

---

* *Феаг — аллаһлара еһтирам демәкдир.*

СОКРАТ — Оғлуна көзәл вә нәчиб ад гојмусан, Демодок. Феаг, бизә де көрүм сән тәсдиг едирсәнми мүдрик олмаг истәјирсән вә инанырсан ки, атан сәнинчин сәни мүдрик едәчәк адамы тапа биләчәкдир?

ФЕАГ — Бәли.

СОКРАТ — Сән өз ишини билән адамы мүдрик һесаб едирсән, ја билмәјәни?

ФЕАГ — Әлбәттә биләни.

СОКРАТ — Онда мәкәр атан сәнә дә бүтүн нәчиб аиләләрдә оғланларын өјрәндији шејләри—савад, кифарада чалмаг, күләшмә вә башга кимнастика ојунларыны өјрәтмәјибми?

ФЕАГ — Өјрәдиб, әлбәттә.

СОКРАТ — Демәли сән белә һесаб едирсән ки, сәнин атанын сәнә өјрәтмәли олдуғу һансы бир билијинсә чатышмыр.

ФЕАГ — Бәли, мән белә һесаб едирәм.

СОКРАТ — О нә биликдир елә, сөјлә ки, биз дә сәнә көмәк едә биләк.

ФЕАГ — Атам буну јахшы билир Сократ, чүнки бу барәдә она чох демишәм, амма биләрәкдән сәни инандырыр ки, куја мәним нә истәдијини билмир. Һәмин бу үсулла о мәнә дә мане олуб мәни һеч кимә тә'лим алмаға вермир.

СОКРАТ — Ахы сәнин она әввәлләр дедикләрин бир нөв, нечә дејәрләр шаһидсиз олуб. Инди, будур мәни шаһид һесаб едиб һүзурумда де көрүм о нә мүдрикликдир ки, сән она белә чан атырсан? Мәсәлән, әкәр сән кәмиләрдә сүканчы сәнәтинә мејл етсәјдин, мән сәнә суал вериб—әзизим Феаг, сәнин һансы мүдриклијә еһтијачын вар вә атаны она көрәми тә'нәләјирсән ки, куја о сәни һәмин мүдриклијә чатмаг үчүн шакирдлијә вермир?—десәјдим, сән мәнә нә чаваб верәрдин? Сән бу мүдриклији нечә адландырардын? Кәми идарәетмә сәнәти адландырмаздынмы?

ФЕАГ — Бәли, елә адландырардым.

СОКРАТ — Јахуд, әкәр сән атаны сәнин дөјүш арабачысы устасы олмағына разы олмамагда күнаһландырсајдын вә мән сәндән сорушсајдым ки, о нә усталыгдыр елә чан атырсан, сән нә чаваб верәрдин? Атлары идарә етмәк усталығы адландырмаздынмы?

ФЕАГ — Бәли, еләдир.

СОКРАТ — Јахшы, бәс инди чан атдығын мүдриклијин бир ады вар, ја адсыздыр?

ФЕАГ — Елә дүшүнүрәм ки, вар, әлбәттә.

СОКРАТ — Нәдир бу ад, де көрүм?

ФЕАГ — Она мүдрикликдән башга нә ад вермәк олар, Сократ!

СОКРАТ — Лакин ахы дөјүш арабасыны идарә етмәк дә мүдрикликдир? Ја бәлкә сәнә елә кәлир ки, бу наданлыгдыр?

ФЕАГ — Јох, мәнә елә кәлмир.

СОКРАТ — Демәли бу мүдрикликдир?

ФЕАГ — Бәли.

СОКРАТ — Биз бу мүдриклији нәјә тәтбиг едирик? Атларла арабаны усталыгла идарә етмәји өјрәнмәјә, елә дејилми?

ФЕАГ — Бәли, она тәтбиг едирик.

СОКРАТ — Демәли, кәмини усталыгла идарә етмәк дә мүдрикликдир, еләми?

ФЕАГ — Зәнн едирәм ки, еләдир.

СОКРАТ — Демәли бу о мүдрикликдир ки, бизә кәмини идарә етмәкдә көмәк едир?

ФЕАГ — Бәли, одур.

СОКРАТ — Јахшы бәс сән һансы мүдриклијә чан атырсан? Биз онунла нәји идарә етмәји өјрәнәчәјик?

ФЕАГ — Мәнә елә кәлир ки, адамлары.

СОКРАТ — Хәстә адамлары?

ФЕАГ — Әлбәттә јох.

СОКРАТ — Бу һәкимлик сәнәти олардыр, елә дејилми?

ФЕАГ — Еләдир.

СОКРАТ — Онда сәнин бу мүдриклијин бизә хор охумасына рәһбәрликдә көмәк едәчәк?

ФЕАГ — Јох.

СОКРАТ — Белә олсајды, о мусиги усталығы оларды, һә?

ФЕАГ — Сөзсүз.

СОКРАТ — Бәлкә онун көмәклији илә биз кимнастлары идарә едә биләчәјик?

ФЕАГ — Јох.

СОКРАТ — Бу ахы кимнастика усталығы оларды.

ФЕАГ — Бәли.

СОКРАТ — Бәс о һансы адамлары, нәјлә мәшғул оланлары идарә етмәкдә көмәк едәчәк?

ФЕАГ — Зәнн едирәм ки, вәтәндашлары идарә етмәкдә көмәк едәчәк.

СОКРАТ — Лакин, ахы вәтәндашларын ичиндә хәстәләр дә вар?

ФЕАГ — Вар, амма мән тәкчә онлары дејил, бүтүн башга вәтәндашлары да нәзәрдә тутурам.

СОКРАТ — Дејәсән мән сәнин һансы сәнәти дедијини баша дүшүрәм. Зәнн едирәм ки, сән бичинчилији, мејвә јығымыны, бостанчылығы, сәпини, тахыл дәјүмүнү идарә етмәји нәзәрдә тутмурсан. Чүнки бүтүн бунлары биз әкинчилик сәнәти илә идарә едирик, елә дејилми?

ФЕАГ — Бәли, еләдир.

СОКРАТ — Бу ејни заманда мишарчылыг, тахта бәркитмәк, рәндәчилик, һаккаклыг габилијјәти дә дејил, чүнки бу дүлкәрлик сәнәти оларды, елә дејилми?

ФЕАГ — Еләдир.

СОКРАТ — Онда бәлкә сән бүтүн бу усталары—екинчиләри, дүлкәрләри вә үмумијјәтлә бир јердә һамысыны—ади адамлары—киши вә гадынлары идарә едәчәк мүдрикликдән данышырсан?

ФЕАГ — Бәли, әзиз Сократ, мән һәмин о мүдриклик барәдә данышмаг истәјирәм.

СОКРАТ — Јахшы, сән мәнә чаваб верә биләрсәнми, Аргосда Агамемнону гәтлә јетирән Егисф дә һәмин сән дедијин адамлары—сәнәткарлары вә ади адамлары—киши вә гадынлары идарә едирди, ја бәлкә башгаларыны?

ФЕАГ — Јох, елә һәмин адамлары.

СОКРАТ — Сонра Еакын оғлу Пелеј дә мәкәр Фотидә белә адамлары идарә етмирди?

ФЕАГ — Бәли, белә адамлары.

СОКРАТ — Бәс Коринфдә һөкмдарлыг едән Кипселин оғлу Периандр һаггында ешитмисән?

ФЕАГ — Ешитмишәм, әлбәттә.

СОКРАТ — Мәкәр о да өз шәһәрини бу чүр идарә етмирдими?

ФЕАГ — Һә, бу чүр идарә едирди.

СОКРАТ — Бәс бу јахынларачан Македонијада һөкмдарлыг едән Пердикканын оғлу Архелај нечә? Елә һесаб етмирсәнми ки, о да ејнилә бу чүр адамлары идарә едирди?

ФЕАГ — Елә һесаб едирәм.

СОКРАТ — Сәнчә бизим шәһәримиздә һөкмранлыг едән Писистрат оғлу Киппи нечә, һәмин адамлары идарә етмирдими?

ФЕАГ — Әлбәттә һәмин адамлары.

СОКРАТ — Бәс дејә биләрсәнми Бакид, һабелә Сибилла вә бизим һәмјерлимиз Амфилит һансы ләгәб дашыјырдылар?

ФЕАГ — Әзиз Сократ, әлбәттә «узагкөрән» ләгәбини.

СОКРАТ — Дүз дедин. Јахшы, чалыш чаваб вер көрүм өз идарә үсулларына көрә Киппијлә Периандр нечә адланырдылар?

ФЕАГ — Мәнә елә кәлир ки, тиран адланырдылар. Аҗры чүр билмирәм.

СОКРАТ — Демәли, ким ки, дөвләтин бүтүн вәтәндашларыны идарә етмәк истәјир — онларын үзәриндә һәмин тиранлыг һакимијјәтинә чан атыр вә әслиндә ајры бир шеј дејил, мәһз тирандыр.

ФЕАГ — Бәли, ачыг-ашкар беләдир.

СОКРАТ — Јахшы, бәс сән белә бир һакимијјәтә чан атмырсан?

ФЕАГ — Дедикләримдән белә чыхыр ки, беләдир.

СОКРАТ — Бәдбәхт, демәли сән бизим тиран олмаг истәјирсән. Нә вахтдыр атаны мәчбур едирсән ки, сәни һансы бир мүәллимә тә'лим алмаға көндәрсин ки, тиранлығы өјрәнәсән? Сән дә Демодок, ајыб дејилми, чохдан билә-билә ки, оғлун нәјә чан атыр вә имканын ола-ола ону тә'лим алмаға, ешгиндә олдуғу мүдриклијин сирләрини өјрәнмәјә көндәрмирсән? Она бу арзусуна чатмагда мане олдуғуна көрә утанмырсан? Инди артыг мәним һүзурумда

өзүн шаһиди олдун ки, о сәни иттиһам едир. Инди кәл сәнли-мәнли мәсләһәтләшәк көрәк кимин јанына көндәрә биләрик ки, алачағы тә'лимлә маһир тиран ола билсин.

ДЕМОДОК — Еләдир, мәним Сократым. Анд олсун Зевсә ки, мәсләһәтләшмәк лазымдыр, чүнки мәсәләнин чидди мүзакирәјә еһтијачы вар.

СОКРАТ—Дајан, хејирхаһ достум. Гој әввәлчә онун өзүндән әмәлли-башлы сорушаг.

ДЕМОДОК — Бујурун сорушун.

СОКРАТ — Феаг, Еврипидә мүрачиәт етсәк нечә олар. Ахы Еврипид һардаса дејир:

Тиранлар мүдрикләрлә дост олуб мүдрикдиләр. Фәрз едәк ки, кимсә Еврипиддән сорушур: «Сөјлә еј Еврипид, һансы мүдрикләрлә үнсијјәтдә тиранлар мүдрик олурлар?» Әкәр о десәјди ки, кәндлиләр мүдрикләрлә дост олуб мүдрикдиләр вә биз сорушсајдыг, нәдә мүдрикдиләр? О бизә нә чаваб верәрди? Әлбәттә әкинчиликдән башга нәдә?—дејә биләрди

ФЕАГ — Еләдир, ајры шејдә јох, анчаг бунда.

СОКРАТ — Јахшы, әкәр о десәјди: ашбазлар мүдрикдиләр дост олуб мүдрикләрлә вә биз ондан сорушсајдыг: мүдрикдирләр нәдә? О бизә нә чаваб верәрди? Ашбазлыг сәнәтиндә, елә дејилми?

ФЕАГ — Еләдир.

СОКРАТ — Јахшы, әкәр о десәјди кимнастлар мүдрикдирләр дост олуб мүдрикләрлә вә биз ондан сорушсајдыг ки, мүдрикдирләр, нәдә?—О чаваб вермәздими ки, кимнастика саһәсиндә?

ФЕАГ — Еләдир.

СОКРАТ — Амма инди ки, о дејиб «тиранлар мүдрикдиләр, дост олуб мүдрикләр»лә биз ондан сорушуруг:—Сән һансы мүдрикләрдән данышырсан, Еврипид? О бизә нә чаваб верәр? Бурада нәдән сөһбәт кедир?

ФЕАГ — Анд олсун Зевсә, билмирәм.

СОКРАТ — Истәјирсәнми мән сәнә дејим?

ФЕАГ — Әкәр сәнә сәрф едирсә, әлбәттә.

СОКРАТ — Бу о мүдрикликдир ки, Анакреонтун дедији кими Калликрата мә'лумдур. Мәкәр сән һәмин маһнымы билмирсән?

ФЕАГ — Әлбәттә билирәм.

СОКРАТ — Демәли сән елә бир кишијә јахынлыг етмәк истәјирсән ки, Калликратла Киавын гызынын һәмсөһбәти олуб вә шаирин онун һаггында дедији кими «тиранлыгла бағлы бүтүн мәсәләләрә бәләд иди» вә бизим шәһәримизин тираны олмаг үчүн сәнә дә бу лазымдымы?

ФЕАГ — Сократ, сән артыг чохдан мәни мәсхәрәјә гојуб күлүрсән.

СОКРАТ — Нечә? Мәкәр сән бүтүн вәтәндашлары идарә етмәк үчүн лазым олан мүдриклијә чан атдығыны демирсән? Ахы бунунла мәшғул олуб, сән јалныз вә јалныз тиран ола биләрсән.

ФЕАГ. ... билирәм ки, мән тиран олмаг истәрдим ... озүнә ... ки, бүтүн инсанлар үзәриндә, ... бу ... нун тираны олмаг истәрдим ... арзуларыдыр, ... ла бунун арзусундадырлар. ... ирәм. Амма мән де ... ки, буна чох ... .

СОКРАТ. — Онда бу нә демәкдир, бәс сән ... чан ... ? Мәкәр сән демәдин ки, өзүн вәтәндашларымызы идарә ... јанашырсан?

ФЕАГ. — Әмма зерәкылыгда дејил, тиранларда ... јох, ватандашларын кенүллү ... һамысыны ... сөзләри ... кимң.

СОКРАТ. — Сән јәгин ки, Фемистокл, Перикл ... олдуглары ... тутурсан. Ја бәлкә дөвләт ... башга ... кими?

ФЕАГ. — ... анд олсун Зевсә ки, мән ... турам.

СОКРАТ. — Јахшы, әкәр сән ат минмәјә ... бунунчун сән кимә мүрачиәт етмәлијдин? Мәкәр ... устадларына дејилми?

ФЕАГ. — Анд олсун Зевсә ки, әлбәттә онлара.

СОКРАТ. — Демәли, сән ат сүрмәкдә маһир, өзүнә ... ... һәм дә башгаларынын атыны минәб ... адамлара мүрачиәт едәрдин?

ФЕАГ. — Ајдындыр ки, онлара.

СОКРАТ. — Јахшы, әкәр сән низә атмагда ... билирсән, бунун үчүн өзүмүзкүләр, ... јанына кетмәздинми?

ФЕАГ. — Зәнн едирәм ки, һаглысан.

СОКРАТ. — Јахшы мәнә де көрүм, сән ки, дөвләтин ... өјрәнмәк истәјирсән, мәкәр бунунчүн ... бирбар дөвләтләриндә олсун, сән бу ишин ... ... сијасәтдә вә шәһәрләри идарә етмәкдә ... јанына кетмәк истәмирсәнми? Доғурданмы ... едирсән ки, онлар кими мүдрик олмаг үчүн онларын ... мүрачиәт етмәк лазымдыр.

ФЕАГ. — Лакин, Сократ, мән адамлардан ешитмишәм ... демисән ки, бу дөвләт рәһбәрләринин ... ушагларындан һеч дә фәргли дејилләр. ... ки, сән бу мәсәләдә јүз фаиз һаглысан. Әкәр мән ... ки, онларын һансы бириси мәнә дәрин билик верәҹәк ... едәрәм. Чүнки, бир һалда ки, өз ... һеч бир фајда верә билмәјиб, онда ... ки, үмумијјәтлә ... хејрини ола биләрләр.

СОКРАТ. — ... мәним мөһтәрәм достум, әкәр сәнин ... бело бир проблем чыхсајды, нејләр-... Әкәр ... десәјдим ки, јахшы рәссам олмаг һәвәсиндәдир

вә атасыны да төһмәтләндирсәјди ки, бунунчун хәрчә дүшмәк истәмир, өзү дә өз нөвбәсиндә рәнккарлыг усталарыны бир көпүклүк адам һесаб еләмәсәјди вә онлардан өјрәнмәк истәмәсәјди вә ја флејтачы олмаг истәјиб, кифара усталарына һәгарәтлә бахсајды, һәм дә күја кифарачы олмаг истәсәјди нечә? Онларын јанында охумаг истәмәдији һалда сән билөрдинми она нечә көмәк едәсән?

ФЕАГ — Анд олсун Зевсә ки, јох.

СОКРАТ — Инди исә ејнилә бу чүр өз атана јанаш. Сән тәәччүбләнирсән вә ону гынајырсан, һалбуки ки, о јазыг билмир сәнинлә нејләсин вә сәни кимин јанына көндәрсин. Бәлкә сәни сәнинлә пулсуз мәшғул олачаг ләјагәтли бир афиналынын јанына көндәрсин? Онда, сән дә хәрчә дүшмәздин, һәм дә чохларынын нәзәриндә бөјүк шан-шәһрәтә чатардын.

ФЕАГ — Бәс нијә белә Сократ? Мәкәр сән ән ләјагәтли адамлардан бири дејилсән? Әкәр сән мәнимлә мәшғул олмаг истәсән, чох разы галарам вә башга һеч кими ахтармарам.

СОКРАТ — Феаг, сән нә данышырсан?

ДЕМОДОК — О чох да пис данышмыр. Сократ, онун дедији мәнимдә дә үрәјимдәндир. О сәнинлә үрәклә јахынлаг етсә вә сән өзүн дә бу јахынлыға разы олсан, мәним өзүмчүн бундан бөјүк уғур тәсәввүр етмәрәм. Мән буну нә гәдәр арзуладығымы демәјә белә утанырам. Лакин сизин һәр икиниздән, сәндән Сократ, хаһиш едирәм ки, бу јахынлыға разы оласан, сәндән дә оглум, хаһиш едирәм ки, Сократын чәмијјәтиндән башга һеч нә ахтармајасан. Сиз бунунла мәни чохлу дәһшәтли гајғылардан хилас едәрсиниз. Мән ахы онун киминләсә јахынлыг едиб позула биләчәјиндән чох горхурам.

ФЕАГ — Инди даһа горхма ата, әкәр сән, әлбәттә, Сократы мәнимлә мәшғул олмаға разы сала билсән.

ДЕМОДОК — Сән көзәл данышырсан. Инди, Сократ сөзүм сәнәдир. Сөзүн гысасы, өзүмүз вә ән јахынларымыз, бир сөзлә нәјә еһтијачын вар, сәнә мәхсусдур, әкәр Феагла меһрибан олуб, мүмкүн олдугча ону кәмибләшдирә билсән.

СОКРАТ — Бир һалда ки, оғлунун мәним сајәмдә бөјүк наилијјәтләрә чатачағына инанырсан, мән сәнин арзуну баша дүшүрәм. Ахы мән елә бир иш билмирәм ки, сағлам дүшүнчәли адам оғлуну даһа јахшы олмагдан артыг она сә'ј еләсин. Анчаг мән чох тәәччүб едирәм, һардан ағлына кәлиб ки, күја мән сәнин оғлуна ләјагәтли бир вәтәндаш олмагда сәндән даһа чох көмәк едә биләрәм.

Әввәлән она көрә ки, сән мәндән јашлысан, сонра да сән бир чох јүксәк вәзифәли афиналыларын јанында олмусан, һәм онларын, һәм дә өз һәмјерлиләрин—анагарислиләрин јанында бөјүк нүфуз саһибисән, мәндә исә сиз дејән шејләрдән һеч бири јохдур. Буна көрә бизим Феаг әкәр дөвләт әрләријлә јахынлыға әһәмијјәт вермәјиб, кәнчләрә билик верә биләчәкләрини е'лан едән башга

шәхсләри ахтарарса, (ахы кеослу Продик, леонтили Кеоркн вә агрикентли Пол вә башгалары о гәдәр мүдрикдирләр ки, шәһәрә кәлиб нәчиб вә һәм дә дөвләтли чаванлары биликләријлә һәр шејә гәдир олдугларына инандырырлар) даһа јахшы олар. Һалбуки һәмин чаванларын вәтәндашлардан кимләри истәсәләр, онунла пулсуз танышлыг етмәјә имканлары вар, кәрәк чаванлар әввәлки танышларыны атыб бу софистләрлә һәмсөһбәт олсунлар вә үстәлик бунунчун онлара хејли пул вериб һәлә бир сағ ол да десинләр. Чох тәбии оларды ки, сәнин оғлун онлардан бирини сечәјди. Мәнә исә белә бир хаһишлә мүрачиәт етмәјә дәјмәз. Ахы мән арзу етсәм дә, бу көзәл вә хошбәхт елмләрин һеч биринә бәләд дејиләм. Вә мән һәмишә тәкрар едирәм ки, бүтүн саһәләрдә тамамилә пијадајам. Мәкәр тәкчә бир кичик елмдән—мәһәббәт елминдән башга. Бу елмдә исә мән өзүмү истәр индикин, истәрсә кечмишин адамларындан үстүн һесаб едирәм.

ФЕАГ — Ата, сән көрүрсәнми? Мәнә елә кәлир ки, Сократ мәнимлә мәшғул олмаға чох да һәвәс көстәрмир. Һәрчәнд ки, о истәсә, мән буна һазырам. Амма о бизимлә зарафатла данышыр. Ахы мән өз јашыдларымдан вә бир аз да јашлылардан чохларыны таныјырам ки, Сократла танышлыға гәдәр һеч нәјә дәјмәздиләр, амма ондан өјрәндикдән сонра аз вахт ичиндә әввәлләр әскик олдуглары адамлардан гат-гат үстүн олублар.

СОКРАТ — Демодок оғлу, билирсәнми бунун сәбәби нәдир?

ФЕАГ — Анд олсун Зевсә ки, бәли, билирәм, чүнки әкәр сән истәсән, мән дә онлар кими ола биләрәм.

СОКРАТ — Јох, әзизим, сән бунун инди нечә олдуғуну билмирсән, амма мән сәнә нәгл едәрәм. Илаһидән алныма јазыларлара көрә ушаглыгдан мәнә бир Дејмон*—даһа доғрусу онун сәси һәмраһ олур. Бу сәс, мән нәсә етмәк истәјәндә даим ешидилиб мәни чәкиндирир, амма һеч вахт мәни нәсә етмәјә чағырмыр. Вә әкәр һачанса достларымдан бири мәнимлә нә барәдәсә мәсләһәтләшәндә, һәмин сәси ешидирәм вә бу јолла мәни хәбәрдар едиб һәрәкәт етмәјә ичазә вермир. Мән буну сәнә сүбут етмәкчин шаһид дә көстәрә биләрәм. Сиз ахы Главконун јарашыглы оғлу Нимеј Хармиданы таныјырсыз. О бир дәфә чыдыр мејданында гачмаг истәдији барәдә мәндән мәсләһәт истәди. О, јарышда иштирак етмәк истәмәси барәдә тәзәчә сөзә башламышды ки, мән о сәси ешитдим вә чаван оғланы нијјәтиндән чәкиндирмәк истәјиб дедим: «Сән данышанда мән өз Дејмонумун сәсини ешитдим. Сәнә јарышда иштирак етмәк олмаз». «Бәлкә,—о чаваб верди—о сәс сәнә мәним гәләбә чалмајачағымы хәбәр вериб? Лап әкәр мән зәфәр чалмасам да, бу вахтдан мәшг үчүн истифадә едәчәјәм». О нечә деди, елә дә еләди. Бу мәшгин онунчүн нә илә нәтичәләндији барәдә онун сөһбәтинә гулаг асмаға дәјәр. Әкәр арзу едирсизсә Тимархын гарда-

---

* *Дејмон — хејирхаһ рүһ.*

ны Клитомахдан соруршун гејбдан кәлән сәса гулаг асмајараг олу[illegible] ма кедәнда Тимарх она нә дејиб. Ондан естафет алан Евлата [illegible] дејибләр. Сорушсан, Клитомах дејәр.

ФЕАГ — Нә дејиб?

СОКРАТ — Дејиб: «Әзиз Клитомах, мән бах елә индичә [illegible] лијәм, она көрә ки, Сократа гулаг асмадым. Јахшы, Тимарх ниј[illegible] белә демишди? Мән изаһ едијим. Бир дәфә зијафәт заманы Тимарх [illegible] Феломонидин оғлу Филемон Һерәксимандрын оғлу Никинин [illegible] дурмах үчүн јерләриндән галхырлар. Онларын бу нијјәти барәдә јалныз онларын икиси билирди. Лакин Тимарх ајаға галхаркән мәнә пычылдады: «Һә, нечәдир Сократ? Сиз ичмәкдә олун, мән исә кет[illegible] мәлијәм. Әкәр ишим уғурлу олса, сонра кәләрәм. Һәмин вахт [illegible] ним [illegible] јанымда иди вә мән Тимарха дедим: «Сән јериндә [illegible] гатијјән дурма. Мәним [illegible] мәнә белә ишарә верди». Вә о [illegible] бахыб галды. Амма бир гәдәр сонра, јенә кетмәк үчүн ајаға [illegible] ды вә «кедәнајәм» деди. «Јох е, Сократ, мән кедәчәјәм».

Вә мән јенә сәс ешитсәм вә јенә ону јериндә отурмаға мәҹбур етдим. Үчүнҹү дәфә о мәни хәбәрдар етмәдән, бир кәсмә дә [illegible] мајыб мәним нә барәдәсә фикрә кетмәјимдән истифадә едиб хәлвәти ајаға дурду. Вә арадан чыхыб сонрадан олуҹуна сәбәб олаҹаг иши јеринә јетирмәк үчүн кетди.

Бах елә бу сәбәбдән дә сизә нәгл етдијим кими Тимарх о вахт [illegible] «Сократын сөзүнә инанмадығыма көрә индичә [illegible]јәм»,—демишди. Бундан әлавә Сичилија јүрүшүнүн бир чох [illegible] [illegible] мәним о вахт ордунун мәһв олмасы барәдә [illegible] дедијими сорушуб биләрсиниз. Һәчәнсә баш вермиш һадисәләр [illegible] [illegible] өјрәнмәк олар. Мәним индики һадисәләр [illegible] [illegible] сынагдан кечирә биләрсиз. [illegible] хәбәрдарлыглар һансыдыр бир шејә дәјәрми? [illegible] Фрасилло бирликдә [illegible] вә Ефесә [illegible] Саннионун [illegible] вахтда кәлди. Вә мән [illegible] [illegible] [illegible] ја олачак, ја да ајры чур [illegible] [illegible] да бүтүн ишчун барәсиндә да горхурам.

Бүтүн бунлары сәнә сөјләмәкдә мәгсәдим бу [illegible] гүввәнин [illegible] мәнимлә үнсијјәтдә оланлара да кедијим билләр[illegible] мәкдир. Амма бу гүввә чох јердә сусур. [illegible] дијим вахт үнсијјәтдә олан [illegible] вә бах, бу [illegible] бизим бу чур көрүшләримизин һеч бир [illegible]. О [illegible] ларынын мәнимлә көрүшмәјинә мане олмур, амма онлар бундан һеч бир фајда көтүрмүрләр. О адамлара ки, Дејмонум мәнимлә көрүшләринә јардым едир, сән дә онлары таныјырсан, онлар [illegible] [illegible] уғур газанырлар. Вә јенә дә бу үсулла тәлим алан [illegible] [illegible] бундан мөһкәм вә ардычыл фајда көтүрә билир. Чохлары исә нә гәдәр ки, мәнимлә отуруб дурурлар, [illegible] [illegible] узаглашан кими јенә башгалары кими олурлар. Мә[illegible] дан. Лисимахын оғлу Аристиди көтүрәк. Нә гәдәр ки, мәнимлә [illegible]

хыныы [illegible] сирди, аз вахтда бөјүк угурлар газанды, амма сонра ха[illegible] минниб һансы бир сәфәрәсә јола дүшду. Гајыдандан сонра [illegible] [illegible]. Мә[illegible]синин өзү Фукидидо сөһбәт мағамында растлашды. [illegible] исә бу заман һәнсы бир сөһбәтимизә кәрәсә мәнимлә [illegible] дашынырды. Аристид мәни көрүб саламлашды. Сонра [illegible] [illegible] дејир: «Сократ [illegible] ахы Фукидид, сәни [illegible] бир [illegible], һара чох [illegible] бир шәхсијјәтдир». «Елә[illegible]», [illegible] дејирәм. «Нечә?» — [illegible] верир, эввәлләр бaшынiда беш [illegible] [illegible] [illegible] санинлә [illegible] сонра белә [illegible] «Анд олсун Аллаһлара ки, көрүнүр беләдир». «Ахы [illegible] өзүм [illegible] [illegible] кими вәзијјәтә дүшмүшәм, Сократ». «Нијә ахы белә?» — [illegible] [illegible]. «Она көрә ки, сәфәрдән габаг мән һәр кимлә истәсәм [illegible] [illegible] билирдим вә өзүмү башгаларындан һеч дә пис олмајан [illegible] бир һәмсөһбәт кими тапырдым.

Буна көрә дә [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] һисс [illegible] кими [illegible] [illegible] гачырам. Инди [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Габилијјәтин сәни [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ја бирдән [illegible] «Тәдричән» — [illegible] верир. «Онда сорушурам, — бу габилијјәт [illegible] [illegible] [illegible] һәмсөһбәт олдуғуна көрә газанмышдын, [illegible] бир [illegible]?» — «Мәним Сократым, [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] верир, — [illegible] Аллаһлара анд олсун ки, һәгигәтдир. Ахы [illegible] билирсән ки, сәндән һеч нә дә өјрәнмәдим, амма [illegible] [illegible] сәнинлә [illegible] [illegible], һәтта бир отагда [illegible], бир [illegible] да. Ахы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] гаршыја [illegible], сәнә баханда угурларым даһа чох [illegible] [illegible] бөјүк [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Инди исә сөзүмү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] олмасы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бөјүк угурлар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Инди өзүн бах көр, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] аллаһлара да хејир [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

ФЕАГ. — Мәнә [illegible] Сократ, [illegible] [illegible] ки, бу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Демонуну [illegible]. Әкәр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] нејләјирик. [illegible] мәрһәмәтә катиририк.

[illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сократ [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] — Нә [illegible] [illegible] әкәр бу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

АРИСТОТЕЛ

(384—322)

Гәдим јунан философу. Фракијанын Стакир шәһәриндә гәдим
һәкимләр нәслиндән олан Никомахын аиләсиндә анадан олмуш-
дур. Антик тәзкирәчиләрин јаздығына көрә арыг ајаглы, кичик
көзлү адам олмушдур. Һериналиндә адлы кәнииздән Никомах адлы
оглу вар имиш. Кәнч јашында ата-анасыны итирмиш, 17 јашында
икән Афинаја кәлмишдир. Сөзсүз ки, бу кәлишдә Платонун шөһ-
рәти әсас рол ојнамышдыр.

Платон һәмин вахт Сичилијада олдуғундан Аристотел ондан
ичазәсиз онун шакирдләринә гошулмуш, Платон гајыдандан сонра
ону көрәндә әлбәттә бир елә реаксија вермәмишди. Анчаг аз сон-
ра бу кәнч шакирдинин охумаг вә һәгигәти әхз етмәк һәвәсини
сезмәјә билмәзди.

Шакирд мүәллимијлә чох мүбаһисә едәрмиш (бунун әламәтлә-
ри әсәрләриндә дә галыр,—«Никомах етикасы», 1, 4) вә тәсадүфи
дејил ки, Платон ону «анасыны әмә-әмә кәлләләјән дајча» адлан-
дырмышдыр.

Буна бахмајараг Аристотел нә аз, нә чох, düз 20 ил Платондан
дәрс алмыш, јә'ни онун сөһбәтләринә, нитгләринә гулаг асмыш,
әсәрләрини охумушдур. Һәтта рәвајәтә көрә Платон «Руһ һаггын-
да» әсәрини охујаркән -\ш гаралдығына көрә һамы кетмиш, јалныз
Аристотел дајаныб ахыра кими она гулаг асмышдыр.

Онларын бу мүбаһисәләри сонралар һәтта латын дилиндә мәш-
һур бир аталар сөзүнә чеврилмишдир: «Платон мәнә әзиздир, ам-
ма һәгигәт ондан да әзиздир».

Јалныз Платон өләндән сонра өз мәктәбини ачмыш, 343-чү илдә
исә Македонија чары II Филиппин дә'вәти илә онун 13 јашлы оглу
Александра (Искәндәрә) дәрс демәк үчүн дә'вәт едилмишдир. О,
вахтилә Филиппин өзү тәрәфиндән дағыдылан доғма Стакир шәһә-
ринин бәрпа едилмәсини истәмиш вә буна наил олмушдур. Вә һеч
шүбһәсиз ки, Искәндәрин мүдриклик, чәсарәт, гәһрәманлыг, али-
чәнаблыг кими хүсусијјәтләриндә вә хүсусилә елм вә сәнәт адам-
ларына олан һөрмәт вә гајғысында аз да олса Аристотелин дә пајы
олмушдур.

Он илдән сонра Искәндәр атасыјла јанашы дөвләт ишләринә
башлајанда Аристотел вәтәни Стакир шәһәринә гајытмыш, бурада
бир сыра әсәрләрини јазыб нәһајәт мүәллиминин өлүмүндән 13 ил
сонра јенидән Афинаја кәлиб өз мәктәбини ачмышдыр.

Искәндәр Асијаја јүрүшү заманы она мүрачиәт едиб өзүнә һәм-
сөһбәт истәјәндә Аристотел өз гоһуму—философ Каллисфени мәс-
ләһәт көрмүшдүр. Анчаг јүрүшләр заманы чох һәгигәтпәрәст вә

сорт адам олан Каллисфен өзүнү сахлаја билмәмиш, Искәндәрин характер вә давранышларындакы нөгсанлары үзә вурмушдур. Сонралар Искәндәрә гаршы суи-гәсдин үстү ачыланда Каллисфен дә тамамилә әсассыз олараг бу гәсдин иштиракчысы сајылыб е'дам едилмишдир. Вә бу заман тәбии ки, Искәндәрин өз мүәллиминә дә шүбһәләри артмыш, һәрдәсә, онда да күнаһ көрмүшдүр. Һәттә белә ривајәт вар ки, куја Искәндәри Аристотелин көндәрдији зәһәрлә өлдүрмүшләр. Бу она көрә әсассыздыр ки, һәјатда чох еһтијатлы адам олан Аристотел һеч вахт белә бир рискә кетмәз вә Каллисфенә көрә Искәндәр кими бир шәхсијјәтә гыјмазды. Һәрчәнд ки, гәдим тәзкирәчиләр Аристотели мәһз чох да нүмунәви бир адам кими характеризә етмирләр.

Искәндәрин өлүмүндән сонра Афинада Македонија тәрәфдары кими тә'гиб олдуғуну көрән философ Евбеј адасындакы Халкида шәһәринә гачмыш вә бурада чохдан онун ичиндән нә'дә хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

Аристотел мүәллими Платон кими әсәрләринин бөјүк һиссәси бизим күнләрәчән кәлиб чыхан тәк-тәк хошбәхт сәнәткарлардан вә мүтәфәккирләрдән биридир. «Физика», «Метафизика» («Физикадан сонра»), «Органон», «Мәнтиг», «Аналитика», «Поетика», «Топика», «Руһ һаггында», «Никомах етикасы», «Бөјүк етика», «Риторика», «Сијасәт» кими әсәрләри даһа чох мәшһурдур.

Әсәрләри әсасән елмләри системләшдирмә хүсусијјәти дашыјыр вә буна көрә Платон диалоглары гәдәр охунаглы вә чазибәли дејил. Ән мәшһур, демәк олар ки, шаһ әсәри «Метафизика»дыр. 14 китабдан ибарәт олан әсәрдә фәлсәфә нәдир, али принсипләрин вә ја варлығын дәрки; сонра исә фәлсәфәнин 14—«апори»—зиддијјәтләрин гојулушу вә онларын чәтин һәлли, «архе», сәбәб, тәбиәт, елемент, зәрурәт кими анлајышларынын изаһы; даһа сонра нәзәри фәлсәфәнин ријази, физики вә теоложи бөлүмү; нәзәри елмләрин практики елмләр үзәриндә биринчилији вә ја үстүнлүјү; варлыг һаггында; акт вә потенсијалар һаггында билікләр; тәк вә чохун зиддијјәтләри; ағыл һаггында вә с. мәнтиг вә ардычыллыгла шәрһ олунур.

Үмумијјәтлә Аристотелин бүтүн әсәрләри бир нөв философлар үчүн јазылмыш фәлсәфәдир. Философун өзү дә буну гејд етмишдир. Тарихчи Арриан јазыр ки, Искәндәр јүрүшдә икән мүәллиминин әсәрләрини, даһа доғрусу дүшүнҹәләрини јазыја көчүрдүјүнү ешидәркән она мәктуб јазыб демишди ки, наһаг бу иши көрүб вә инди мәтләбләри кутлә үчүн ашкарламышдыр. Аристотел ҹаваб мәктубунда јазмышдыр ки, доғрудур, о өз дүшүнҹәләрини јазыја алды, амма буну елә бир шәкилдә етди ки, јенә бөјүк әксәриј[illegible] ондан һеч нә баша дүшмәјәчәк.

Бизҹә «Сијасәт» Аристотелин ән марағлы әсәридир. Бурада о, монархија, олигархија вә орта синфин биркә һакимијјәтини ән

[illegible]

[illegible]

III КИТАБ, [illegible]

...Әҝәр һәр һансы бир шәхс [illegible] бир нәфәрдән [illegible] олмаса, лакин јенә [illegible] ити [illegible] еләсә бүтүн [illegible] вә һәмин ијачәтләри илә јерә галанларын һеч бирисинин [illegible] бир вә ја бир јерә галанларын сијаси бачарығы бөјүк олмајынча [illegible] нәчә нәфәрин [illegible] вә сијаси бачарығы [illegible] һесаб [illegible] мәлсә, онда белә адамлары [illegible] һисссәси һесаб [illegible] олмаз. [illegible] белә олмаса, [illegible] һүгуглар верилсә, бир [illegible] ки, онлар [illegible] бачарыглары илә јерә галанларын [illegible] онда бу, һәмин [illegible] олар. Белә адам һәр [illegible] арасында [illegible] киңидир. [illegible] Бурадан ајдындыр ки, [illegible] һәм дә бачарыгча бәрабәр олмалы [illegible] адамлар, [illegible] етмијәниз адамлара [illegible] онлар үчүн [illegible] ки онларын [illegible] гаунлурлар. Белә, онлар үчүн [illegible] истәјәнләр дә [illegible] Бу [illegible] демократик [illegible] остраким [illegible] еләрдәр. [illegible] ки, [illegible] онлар өз [illegible] [illegible] ја [illegible] ја да [illegible] нә јнә аһәмијјәти олан башга һәр һансы бир гүввәјә [illegible] остракизмә мәһкум едәрәк [illegible] дөвр үчүн өз [illegible] ларындан [illegible].

Мифоложи рәвајәтләрә ҝөрә һәмин бу сәбәбдән [illegible] һеркалы тәрк етмишдиләр. Арго [illegible] ону [illegible] бир јердә апармаг истәмәјиб, чүнки, О, һамыдан [illegible] [illegible] тираннын һаггында Периандрын Фрасибула вердији мәсләһәт барәдә [illegible] да [illegible]

сөзсүз ки, һәмин мәс[illegible] дүз иди. Дејирләр ки, Периандр онун јанына мәсләһәтә [illegible] чарығә һеч бир [illegible] вермәдән бурада әкинләрдәки һүндүрлүјү илә сечилән бүтүн сүнбүлләри гырмагла зәмини бир бәрабәрә салмышдыр. Чары бундан һеч нә баша дүшмәдән гајыдыб кәрдүкләрини Фрасибула данышмышды. Фрасибул исә Периандрын һәрәкәтләрини о мә'нада анлајыб баша дүшмүшдүр ки, көркәмли адамлары мәһв етмәк лазымдыр. (Сәһбәт [illegible] [illegible] [illegible] кедир — Ә. Н.)

7. Ән јахшы дөвләт гурулушунда ән бөјүк чәтинлик нә заман [illegible] кәлир? О заман ки, әкәр һәр һансы бир шәхс башгаларыны [illegible] [illegible], вар-дөвләти вә ја чохлуча достлары илә дејил, ЧОХЛУ ЛЈАГӘТЛӘРИ ИЛӘ сечиләнә. Бәс белә адамла нечә рәфтар етмәли? АХЫ БЕЛӘ АДАМЫ АРАДАН КӨТҮРМӘЈИ ВӘ ЈА СҮРКҮН ЕТМӘЈИ МӘСЛӘҺӘТ КӨРМӘК ОЛМАЗ. ДИКӘР ТӘРӘФДӘН БЕЛӘ АДАМ ҮЗӘРИНДӘ ҺӨКМРАНЛЫГ ЕДИЛМӘСИНИ ДӘ ҺЕЧ ЧҮР ТӘСӘВВҮР ЕТМӘК ОЛМУР. ЧҮНКИ БУ ОНА ОХШАЈАРДЫ КИ, ДӨВЛӘТ ВӘЗИФӘЛӘРИНИ БӨЛҮШДҮРӘРКӘН ЗЕВС ҮЗӘРИНДӘ ДӘ ҺАКИМИЈЈӘТ ТӘЛӘБ ЕДӘСӘН. Көрүнүр јалныз чох да тәбии олан бир әлач галыр ки, ҺАМЫ КӨНҮЛЛҮ ОЛАРАГ БЕЛӘ АДАМА ИТАӘТ ЕТСИН. БЕЛӘ КИ, БУ ЧҮР ШӘХС ДӨВЛӘТДӘ ӨМҮРЛҮК ЧАР Е'ЛАН ЕДИЛСИН.

III КИТАБ, IX ФӘСИЛ

3. Беләликлә будур һәмин чар һакимијјәти нөвләриндән бири — өмүрлүк стратеглик. О ја ирси олур, ја да сечкили. Онунла бәрабәр монархијанын башга нөвүнә дә раст кәлмәк олур. Һүмунә кими бә'зи барбар гәбиләләрдә чар һакимијјәтини көстәрмәк олар. О да ејнилә тиран һакимијјәти кимидир. Лакин бу нөв чар һакимијјәти һәм гануна, һәм дә ирси һүгуга әсасланыр. Белә ки, өз тәбии хүсусијјәтләри илә барбарлар көләлијә даһа јахшы кечирләр, нәинки елллинләр вә асијалы барбарлар бу мә'нада Авропаја јашајан барбарлара нисбәтән деспотик һакимијјәтә дөзмәкдә даһа үстүндүрләр. Нәтичәдә онлар деспотик һакимијјәт алтында һеч бир наразылыг ифадә етмирләр. Көстәрилән сәбәбин нәтичәси кими барбарларда чар һакимијјәти тиранлыг хүсусијјәти дашыјыр, амма јериндә мөһкәм дајаныр, белә ки, әсасында варислик вә ганун дурур. Бу сәбәбдән онун мүһафизәси дә тиранлыгын мүһафизәси кими дејил, чарын мүһафизәси кимидир. Ахы чары силаһлы вәтәндашлар горујур, тираны исә нәјомникләр (муздлу әчнәбиләр). Чүнки чарлар көнүллү итаәт едән адамлар үзәриндә ганунн әсасла, тиранлар исә зорла итаәт едәнләр үзәриндә һөкмранлыг едир. Беләликлә чарлар өз һакимијјәтләринин мүһафизәси үчүн вәтәндашлардан мүһафизәчиләр, тиранлар исә вәтәндашлара гаршы мүһафизәчиләр сахлајырлар.

АРИСТОТЕЛИН АФОРИЗМЛƏРИНДƏН

* * *

Дүнјада тез гочалан шеј нәдир?—суалына Аристотел чаваб вермишдир:—Јахшылыг!

* * *

Аристотелә дејибләр:—Кимсә сәни гијаби олараг сөјүб. Философ чавабында демишдир:—Гијаби олараг гој лап мәни дөјсүн дә.

* * *

Аристотел көзәллији ән јахшы е'тибарнамә адландырыб.

* * *

Дост нәдир?—суалына философ белә чаваб вермишдир:—Ики бәдәндә бир үрәк.

* * *

—Кимин ки, достлары вар, онун досту јохдур.

* * *

—Фәлсәфәнин сәнә нә хејри олуб?—суалына философ белә чаваб вермишдир:—Башгаларынын ганун горхусундан етдикләрини мән көнүллү еләмәјә башладым.

[illegible]

[illegible]

* * *

Аристотелдән сорушурлар.

— Сән адамларын чохундан нә илә фәргләнирсән?

—Онлар јемәк үчүн јашајырлар, мән исә јашамаг үчүн јејирәм.

ЕПИКУР

(е. ә. 342—271)

Јунан философу. Неокл вә Һерестратанын оғлу. Платонун өлүмүндән беш ил сонра Самос адасында анадан олуб. Македонијалы Искәндәрин өлүмүндән сонра Јунаныстанда һакимијјәти әлә кечирән Пердикка афиналыларыададан говданда Епикур Колофон шәһәринә атасынын јанына ҝәлиб бир мүддәт онун јанында галандан сонра шаҝирдләриjлә Афинаја көчмүшдүр.

Тәзкирәчиләрин јаздығына ҝөрә мәктәбдә мүәллими Епикурун—Һесиод хаос сөзүнү һансы мә'нада ишләдиб?—суалына чаваб верә билмәјәндә ҝәнч философ мәктәби атыб сәрбәст тәһсил алмаға башламышдыр. Бу заман онун чәми он дөрд јашы вармыш.

Антик тәзкирәчиләр, о чүмләдән Лаертли Диакен әсәрләриндә ону һәззлә јашамағы әхлагдан чох-чох үстүн тутан әмәлләр саһиби кими тәсвир едир вә бу барәдә чохлу мисаллар ҝәтирирләр. Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, мәктубларынын вә бизә ҝәлиб чатан фрагментләринин һеч бириндә Епикур адыны чәкмәсә дә дүнјаҝөрүшүнүн формалашмасында Демокритин вә хүсусилә онун «Тәбиәт» әсәринин бөјүк тә'сири олмушдур. Беләликлә варлыг һаггында, кејфијјәти әсасы олан атомизм һаггында фикирләри вә әсәрләри Демокритә әсасланса да Епикурун адыны бу мөвзуда јазылан әсәрләри вә ја онлардан галан фрагментләр дејил, етик нәзәријјәси, сонралар «Епикуризм» адланан тамамилә јени бир фәлсәфи ансајын, даһа доғрусу мәктәб әбәдиләшдирмишдир.

Афинада алдығы бағ онун мәктәбинә вә сонралар һесабына шаҝирдләринин бир нөв јатагханасына чеврилиб сонралар «Епикур бағы» ады илә вә ја гала фәлсәфи категоријаја чеврилмишдир.

Јунан фәлсәфәсиндә үчүнчү бир мәктәбә чеврилән «Епикуризм» нәдир?

Епикура ҝөрә мәкан, заман вә һәрәкәт објектив, әбәди вә сонсуздур. Бүтүн бошлугларда атомлар мөвчуддур вә онлар даим һәрәкәтдәдир. Бу һәрәкәт һәр јердә ејнидир. Епикур һәр чүр ичтимаи фәалијјәтдән узаг, һеч шеј арзуламадан тәбиәтлә һәмаһәнк јаша-

мағы тәвсијә едир. Аллаһлар мөвчуддур, [illegible] дүнја [illegible] тапынмырлар.

Епикур Анаксенор [illegible] фәлсәфәсини һамысыны [illegible] дүнјакөрүшүн [illegible] едиб һәмчинин мүхтәлиф [illegible] Арис[illegible] Демокрити [illegible] мәндир.

Епикур 300-ә гәдәр әсәр јазмыш, тәәссүф ки, онлардан һеч бири бизә кәлиб чатмамышдыр. Јалныз үч мәктубу вә бәзи [illegible] фәлсәфә тәдгигатчыларынын әсәрләриндә [illegible] фрагментләр галмышдыр.

[illegible] Епикур [illegible]

ЕПИКУРУН МӘКТУБЛАРЫ

ЕПИКУР МЕНЕКЕЈИ САЛАМЛАЈЫР

Гој чаванлығында һеч ким фәлсәфәни өјрәнмәклә мәшғул олмағы сабаһа сахламасын, гочалығында исә күнләрини фәлсәфи сөһбәтләрдә кечирмәкдән усанмасын. Зира руһун сағламлығы үчүн јеткин олмамаг вә јеткинләшмәмәк мәфһумлары јохдур. Ким десә ки, фәлсәфә илә мәшғул олмағын вахтына һәлә галыр вә ја вахты кечиб о,—хошбәхтлик үчүн вахтым јохдур вә ја хошбәхт олмағын артыг вахты кечиб,—дејәнләрә бәнзәјир. Она көрә чавана да, гочаја да фәлсәфә илә мәшғул олмаг чох вачибдир. Биринчијә она көрә ки, кәләчәкдә кечмиш барәдә хош хатирәләрә далмагла гочалығына кәнчлијин руһуну сахламаг үчүн, икинчијә исә кәләчәкдә ону горхулу һеч нәјин көзләмәдијинә әмин олуб ејни вахтда һәм чаван, һәм дә гоча галмаг үчүн. Буна көрә һәгигәтән хошбәхтлик вар икән ону јарадан нәдир,—этрафында дүшүнмәјә дәјәр. Хошбәхтлијимиз вар, олмајанда исә кечә-күндүз ону әлдә етмәјә чалышырыг.

Сәнә һәмишә етдијим мәсләһәт көзәл јашамағын әсас принсипи кими буну етмәјә, бу барәдә дүшүнмәјә чағырмағымдыр. Әввәлән Аллаһ һамыда үмуми тәсәввүрләрә ујғун оларағ вә ја онун өлмәзлијинә јабанчы олан вә ја онун хошбәхтлијинә ујғун олмајан һеч нәји она аид етмәјәрәк инан ки, Аллаһ өлмәз вә хошбәхт варлығдыр. Лакин Аллаһын хошбәхтлији илә өлмәзлијини вәһдәтдә тәсәввүр ет. Бәли, аллаһлар мөвчуддур. Онларын дәрк едилмәси —ачыг ашкар фактдыр. Лакин онлар күтләнин тәсәввүр етдији кими

дејил, чүнки күтлә онлар һаггында өз тәсәввүрләрини дәјишмәдән сахлаја билмирләр. Шәрәфсиз о кәс дејил ки, күтлә аллаһыны кәнар едир, о кәсдир ки, аллаһлары күтләнин тәсәввүрләринә аид едир, зира күтләнин аллаһлар һаггында тәсәввүрләри тәбии анлајышлар дејил, сахта күманлардыр, мәсәлән күја аллаһлар пис адамлара бөјүк зәрәр, јахшылара исә хејир верир. Әслиндә аллаһлар даим өз хејирхаһлары илә тәмасда олуб өзүнә охшарлара јахшы, охшамајанлара исә пис кими бахырлар.

Бејниндә белә бир фикрә өјрәш ки, өлүмүн бизә һеч бир дәхли јохдур. Ахы һәр чүр јахшы вә пис, дујғу вә һиссләрдән асылыдыр, өлүм исә бу һисс вә дујғуларын јохлуғу демәкдир. Она көрә өлүмүн бизә һеч бир аидијјаты олмамасы барәдә дүзкүн тә'лим өлүмлү һәјаты дадлы едир. Она көрә јох ки, һәјатымыза сонсуз сајда заман әлавә едир, она көрә ки, инсан гәлбиндәки өлмәзлик һәвәсини өлдүрүр. Вә һәјатдан кәнарда һеч бир дәһшәтли һадисәнин олмадығына бүтүн варлығы илә инанан үчүн һәгигәтән дә һәјатдан кәнарда дәһшәтли һеч нә јохдур. Беләликлә ахмаг о кәсдир дејир ки, өлүм кәләндә она әзаб верәчәјиндән дејил, өлүмүн һачанса кәләчәји барәдә фикир она әзаб верир. Әкәр бир шеј өз мөвчудлуғу илә әзаб доғурмурса, онун кәлишинин көзләнилмәсиндән кәдәрләнмәк әбәсдир. Беләликлә бәлаларын ән дәһшәтлиси олан өлүмүн бизә һеч бир дәхли јохдур. Зира, нә гәдәр ки, биз варыг, өлүм јохдур, о кәләндә исә биз олмајачағыг. Беләликлә өлүмүн нә јашајанлара, нә дә өләнләрә аидијјаты јохдур, белә ки, әввәлкиләр үчүн о мөвчуд дејил, сонракыларын да ки, өзләри мөвчуд дејил.

Күтлә адамлары өлүмдән каһ ән бөјүк бәдбәхтлик кими гачыр, каһ да һәјат мүсибәтләриндән хилас олмаг үчүн ону арзулајырлар. Мүдрик адам исә һәјатдан үз чевирмир, лакин һәм дә һәјатсызлыг онунчун нәсә фәлакәтли бир шеј дејил. Нечә ки, мүдрик адам ән зәнкин һәјат далынча гачмајыб хош кечән күнләр арзулајыр, ејниләә, ән узун өмрә дејил, ән хош кечән анлара чан атыр.

Ким чаван адама мәсләһәт көрүрсә ки, о көзәл јашасын, гочаја исә өмрүнү көзәл баша вурсун, о ахмагдыр, өзү дә тәкчә һәјатын чазибәли јекунуна көрә јох, һәм дә она көрә ки, көзәл һәјат һаггында гајғылар елә көзәл өлүм арзуламаг демәкдир. Лакин даһа ахмаг о кәсдир ки, «доғулмамаг даһа јахшыдыр»—дејир,—«доғуландан сонра исә тезликлә Аидин гапыларындан кечмәк лазымдыр». Әкәр о әгидәсинә көрә белә дејирсә, бәс онда нијә һәјатдан көчмүр? Әкәр һәгигәтән белә гәрара кәлибсә, ахы бу онун ихтијарындадыр. Јох, әкәр зарафат едирсә, онда онунла разылашмајан шәхсләр олан чамаатын ичиндә әбәс јерә белә данышыр.

Јадда сахламг лазымдыр ки, кәләчәк бизим әлимиздә дејил, лакин дикәр тәрәфдән һәм дә бир аз әлимиздәдир, она көрә беләдир ки, онун мүтләг кәләчәјини отуруб көзләмәјәк, һәм дә үмумијјәтлә о кәлмәјәчәк дејә үмидимизи дә итирмәјәк.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, арзуларын бир гисми тәбии, бир гисми дә мә'насыз олур вә тәбииләрин дә бә'зиләри зәрури, бә'зиләри исә садәчә тәбии олур. Зәруриләрин дә бә'зиләри хошбәхтлик үчүн зәрури, дикәрләри бәдәнин раһатлығы, үчүнчүләр исә һәјатын өзү үчүн зәрури олур. Бунларын бирини сечмәкдә сәһв етмәмәк бәдәнин сағламлығына вә руһун динчлијинә сәбәб олачаг, зира, хошбәхт һәјатын да мәгсәдини мәһз елә бунлар тәшкил едир. Ахы биз кечә-күндүз елә бунун үчүн—һәр чүр изтираб вә әзабдан узаг олмаг үчүн әлләширик. Елә ки, буна наил олуруг, гәлбин бүтүн туфанлары јатыр, чүнки чан вә руһун раһатлығындан башга чанлы варлыгларын һеч бири нәсә чатышмајан шеј кими һеч нәјә еһтијач һисс етмир. Бәли, биз мәһз ләззәтин јохлуғундан изтираб чәкәндә она еһтијач һисс едирик. Буна көрә биз ләззәти хошбәхт һәјатын әзәли вә ахыры һесаб едирик. Биз ону илкин фираванлығын не'мәти кими дәрк едирик. Онунла биз нәји исә сечиб, нәдәнсә гачырыг, дахили һиссләримизә әсасланараг бүтүн не'мәтләрин өлчүсү кими һәр дәфә она гајыдырыг. Белә ки, ләззәт илкин вә бизимлә доғулан не'мәтдир, она көрә биз һәр чүр ләззәти сечмирик, амма бә'зән чохлу ләззәтләрдән дә јан кечирик, о заман бизи бөјүк хошакәлмәз һадисәләр тә'гиб едир. Ејни заманда биз чохлу изтирабы ләззәтдән үстүн тутуруг вә узун заман изтираблара дөзмәли олуруг, онда бизим габағымыза бөјүк ләззәтләр чыхыр.

Беләликлә һәр чүр ләззәт бизимлә тәбии гоһум кими бир нөв не'мәтдир. Амма һансы ләззәт кәлди әл атмаг олмаз. Ејнилә һәр чүр изтираб да писдир, амма бүтүн изтираблардан гачмаг да дүз дејил. Бүтүн бунлары көтүр-гој етмәк лазымдыр, хејирли вә зәрәрли тәрәфләрини ајырмаг лазымдыр. Ахы бә'зән һадисәләрдә фираванлыға биз шәр бир шеј кими бахырыг, әксинә шәр бир иши фираванлыг кими гәбул едирик. Һәм дә өз гәлб фираванлығымызы она көрә биз бөјүк не'мәт һесаб етмирик ки, кујә һәмишә азла кифајәтләнәк, јох, она көрә ки, чох шејимиз олмајанда азла да барынаг билмәк вә үрәкдән инанаг ки, мәһз ләззәтә чох еһтијачы оланлар һәјатдан бөјүк ләззәт ала биләрләр. Вә бүтүн тәбии шејләр асан тапылансыр, әбәс вә бош шејләр исә чәтин. Әкәр чатышмамазлыгдан јаранан изтираблар кәнар едилсә, ади јемәкләр дә ләзиз јемәкләр кими ләззәт верәр. Әкәр еһтијач заманы адам онлара јахынлашдырса, чөрәк вә су да бөјүк ләззәт верир. Беләликлә, сада, учуз јемәјә алышмаг сағламлығын рәһнинә чеврилир, инсаны һәјатын зәрури тәләбләринә мүнасибәтдә фәаллашдырыр, узун ајрылыгдан сонра не'мәт вә фираванлыға әлимиз чатанда әһвалымызы јахшылашдырыр вә биз тәсадүфләрлә үзләшәндә бизи сарсылмаз едир.

Демәли биз дејәндә ки, ләззәт сон мәгсәддир, бә'зиләринин дүшүндүјү кими позғунларын һисси ләззәтә әсасланан ләззәтини нәзәрдә тутмуруг, биз бәдән изтирабларындан вә гәлб һәјәчанларын-

дан азад олан ләззәти [illegible] тутуруг. Хејр, ејш-ишрәт мәчлисләри, оғланлар вә гадынларла кејф ејләмәк, сүфрәләрә јарашыг верән балыг вә башга мин чүр ләзиз јемәкләр јаратмыр хош һәјаты! Јалныз сағлам дүшүнчә вә гәлбдә мин чүр сарсынтылар әмәлә кәтирән һәр чүр сахта, јаланчы мүлаһизәләрдән гачмагдыр хошбәхт һәјатын әсасы!

Бүтүн бунларын вә һәр чүр фираванлығын мәнбәји сағлам дүшүнчәдир. Сағлам дүшүнчә һәтта фәлсәфәдән дә дәјәрлидир. Бүтүн башга хејирли әмәлләр мәһз онун мәһсулудур. О өјрәдир ки, ағылла, мә'нәвијјатла вә әдаләтлә һәрәкәт етмәдән хош јашамаг олмаз вә әксинә, хош јашајыш олмаса, ағылла, мә'нәвијјатла вә әдаләтлә өмүр сүрмәк гејри мүмкүндүр. Ахы һәр чүр хејирхаһ әмәлләр тәбиәти е'тибарилә хош јашајышла бағлыдыр вә хош һәјат онлардан ајрылмаздыр. Доғрудан да сәнчә аллаһлар һаггында ләјагәтлә дүшүнән, өлүмгабағы горху билмәјән, дүшүнәрәк тәбиәтин сон мәгсәдини дәрк едән, ән али фираванлығын әлдә олунуб јеринә јетмәсинин асан вә ән бөјүк шәрти исә гыса изтирабла бағлы олдуғуну билән адамдан уча ким ола биләр? Бә'зиләринин дүнјанын һөкмдары һесаб етдији талејин үстүнә күләнләрми? О исә әксинә дејир ки, һадисәләрин бир гисми зәрурәт үзүндән, дикәрләр исә тәсадүфән баш верир, еләләри дә вар ки, биздән асылыдыр, белә ки, зәрурәт мәс'улијјәт һисс етмир, тәсадүф исә даими дејил, биздән асылы оланлар да һеч бир кәнар гүввәјә табе дејил, бунунла да һадисәләрин һәм тә[illegible], һәм дә инкары тәзаһүр едир. Әслиндә исә физикләрин (тәбиәти тәдгиг едәнләрин) тале адландырдыгларына көрә [illegible] аллаһлар һаггында әсатирләрин далынча кет[illegible] јахшыдыр, Әсатирләр аллаһлара еһтирам көстәрмәклә [illegible] мәрһәмәтинә үмид бәсләмәјимизә ишарә вурур, тале исә [illegible] еһти[illegible] едир. Тәсадүфә кәлдикдә [illegible] фи[illegible] кими нә таны[illegible], [illegible] һеч [illegible]), нә дә [illegible] һесаб [illegible]. Чүнки [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ЕПИКУРУН КӘЛАМЛАРЫНДАН

* * *

Тәбиәтин тәләб етдији зәнкинлик мәһдуддур вә асан әлдә олунур. Инсанын чан атдығы вар-дөвләтин исә нә әввәли вар, нә дә ахыры.

* * *

Һәр кәс һәјатдан индичә доғулмуш кими кедир.

* * *

Ахмаг һәмишә аллаһдан елә шеј истәјир ки, ону өзү дә әлдә етмәјә гадирдир.

* * *

Азадлыг — нәјин варса, онунла кифајәтләнмәкдир.

* * *

Әкәр бирини дөвләтли етмәк истәјирсәнсә, онун пулуну [illegible] һәрислијини азалт.

* * *

Әкәр аллаһ инсанларын јалварышларына гулаг ассајды, онда адамлар чохдан өлүб гуртармышдылар.

* * *

Көзә чарпмадан јаша.

* * *

Тәбиәт шәрә гаршы ачиздир.

* * *

Сакит адам һеч кими дарыхдырмаз.

* * *

Әдаләтли олмағын бәһрәси руһи сакитликдир.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ПОЛИБИ

(е. ә. 201 – 120)

Јунан тарихчиси, дөвләт вә һәрби [illegible]. Аркадијанын Мегалополис шәһәриндә һәрби стратег аиләсиндә анадан олмуш, атасынын сијасәтини сирдарлыг [illegible] олмушдур. Ромалылар [illegible] Јунаныстаны ишғал етдикдән сонра [illegible] кими Ромаја көчүрмүшләр. Орада кәрәк галдығы [illegible] мүддәтиндә ромалылар бачарыг вә сәриштәсини көрүб она мүһүм дөвләт ишләрини тапшырмышлар. [illegible] Сципионла [illegible] Аралыг дәнизи өлкәләринә [illegible] һәјаты, дөвләт гурулушу вә әсасән мүбаризәләри [illegible] олмуш вә сонра көрдүкләрини әсәриндә тәсвир етмишдир. Карфакенин сүгутунун чанлы шаһиди олан Полиби [illegible] басындан Һаннибалын вәтәнинин јерлә-јексан едилмәсини [illegible] көрмүшдүр. Романын дөвләт архивиндәки материал вә сәнәдләрлә таныш олмаг имканы верилмәсинә [illegible] Полиби [illegible] әсәрини јазмаға мүвәффәг олмушдур. Сонралар [illegible] гајытмыш вә орада да вәфат етмишдир.

Полибинин «Үмуми тарих» адланан әсәри 40 китабдан ибарәт олса да бизә [illegible] китабы там [illegible], башга китаблардан исә фрагментләр галыб [illegible]. [illegible] китабда Романын дөвләт гурулушу, [illegible] мүһарибәләр вә [illegible] тәсвир олунур. Полиби Рома дөвләтинин [illegible] [illegible] [illegible] тарихчинин [illegible] һадисәләри тәсвир етмәк дејил, онлары [illegible] маһијјәтләрини [illegible] ибарәт олмалыдыр. Полиби сијаси [illegible] диктатура тәрәфдары [illegible] демократи-

јанын әлејһинә олса да, гарышыг ичтимаи-сијаси гурулуша даһа чох үстүнлүк верир. Тарихчи әсәриндә бу чүр гарышыг дөвләт гурулушунун маһијјәтини кениш ачыгламыр вә онун бахышлары бир чох сонракы тарихчи вә философлар үчүн бир өрнәк олмушдур.

ПОЛИБИ РОМА ДӨВЛӘТ ГУРУЛУШУ ҺАГГЫНДА

«ҮМУМИ ТАРИХ»

(ӘСӘРДӘН ФРАГМЕНТЛӘР)

...Халг трибунларындан башга бүтүн ашағы макистратура консуллара табедир. Консуллар сената нүмајәндә көндәрир, сенаторлара өз ишләри барәдә һесабат верир, гәрарларын ичрасына нәзарәт едирләр. Онлар халг јығынчагларында тәклиф ирәли сүрүр, чохлугун гәрарыны һәјата кечирирләр. Ејни заманда табечиликләриндә оланлардан кими истәсәләр чәзаландырмаг һүгугуна маликдирләр. Хәзинәдән лазыми гәдәр пул көтүрмәк ихтијары олан консуллар һәрби јүрүш заманы чағырышчылары топлајыб һәрби трибунлары тә'јин едир вә онлары лекионлара ајырырлар.

Консулу 12 ликтор (мүһафизәчи) мүшајәт едир. Консул, сензор вә преторлар али макистратураја дахилдирләр. Консуллар ики нәфәрдән ибарәт олуб бир иллијә сечилирләр. Консуллардан сонра претор вә ашағы макистратураја дахил олан квесторлар кәлир. Преторлар консулларын муавини сајылырлар вә онлар да бир иллијә сечилирләр. Квесторлар исә дөвләт хәзинәсинин кәлир-чыхары илә мәшғулдурлар. Нәһајәт сензорлар сензи һәјата кечирир, малијјә, тәсәррүфат вә [illegible] нәзарәт едиб беш илдән бир сечилирләр.

Сенат 5 илдән бир [illegible] үчүн пул ајырыр, [illegible] Мүбаһисәли [illegible] сәфир кечдирилмәси, [illegible] сүлһ бағланмасына [illegible] сенатын [illegible] нәзарәт вермәји дә сенат [illegible] әрзаг, палтар [illegible] мүддәти битәндән сонра [illegible] сәлаһијјәтинин узатма. [illegible] галдырыр, јахуд әксинә [illegible] Сенат [illegible] бурахмаса сәркәрдәләр триумф [illegible].

Бүтүн [illegible] мүһакимә вә чәза [illegible] олмалыдыр. Белә олмаса [illegible] фәрг [illegible] бир

әмәлијјат дүзкүн апарыла билмәз. Икиндлиҹә көрә верилән гијмәт ән шәрәфли мүкафатдыр.

Дөвләт ишләриндә халгын да мүәјјән ролу вар. Мүһарибә вә сүлһ е'лан олунмасы, мүгавиләнин дондурулмасы халгын рә'јиндән асылыдыр. Сәркәрдәләр илк нөвбәдә халгын рәғбәтини газанмалыдырлар. Консуллар да көрдүкләри ишләр барәдә илк нөвбәдә халг гаршысында һесабат вермәлидирләр. Халгын рәғбәтини итирмәк консуллар үчүн тәһлүкәлидир. Бүтүн һалларда дөвләт органлары арасында јекдиллик мүшаһидә олунур. Өлкәнин башынын үстүнү тәһлүкә аланда бу һәмрә'јлик даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Она көрә дә бундан јахшы дөвләт гурулушу тәсәввүр етмәк чәтиндир.

ПЛУТАРХ

(46—127)

Јунан тарихчиси вә философу. Антик дөврүн ән мәшһур мүәллифләриндән бири. Херонеја шәһәриндә варлы аиләдә анадан олмуш, евдә риторика вә мусиги тәһсили алмыш, сонралар Афинаја кәләб Аммонијанын башчылыг етдији Платон мәктәбиндә тәһсилини баша вурмушдур. Өмрү боју Платон фәлсәфәсинин пәрәстишкары олмуш, Платон фәлсәфәсинин ајры-ајры аспектләринә вә диалогларына әсәрләр һәср етмиш, лакин устадынын биографијасыны јазмамышдыр.

Доғма шәһәриндә узун илләр мүхтәлиф дөвләт вәзифәләрини јеринә јетирмиш вә ики дәфә Ромада сәфәрдә олмушдур. Бу сәфәрләр заманы һәм шакирдләрилә мәшғул олмуш, һәм дә достлуг әлагәләри сахлајан дөвләт хадимләрилә көрүшүб сөһбәтләр кечирмишдир. Хүсусилә император Трајан [illegible] бөјүк нүфузу олдуғуна көрә әјаләт [illegible] рәислији олмадан һеч бир тәдбир кечирә билмәзди. Она һәтта Ром[illegible] [illegible] верилмәмишди.

Һәјатынын ики сәфәрдән башга Плутарх бүтүн өмрүнү доғма Херонејада кечирмиш, әсәрләрини орада јазыб јаратмышдыр. Дүнја [illegible] Плутарх әсәрләри [illegible] тарихи, етик [illegible] фәлсәфи [illegible] јазмышдыр. Хүсусилә онун «Параллел тәрҹүмеји-һаллар» бу күн бүтүн дүнјада ән чох нәшр [illegible] сајылыр.

Плутарх [illegible] тарихчидир, лакин тарих вә онун гәһрәманлары Плутарх үчүн һәм дә һазырса бир [illegible], өз фәлсәфи дүнјакөрүшүнү, өз мәгсәд вә принсипләрини ифадә етмәк үчүн бир нөв

[illegible] Плутарха көрә тарихи шәхсијјәт [illegible] мә'нәви [illegible] нормалларына [illegible] мүәјјән олуна биләр.

Одур ки, Плутарх тарихи фактлары тәһриф етмир вә һәгиги [illegible] биринин мә'јарлар. Лакин өзү јаздығы кими мәгсәд [illegible] бурах, тарихи фактлары садаламаг дејил, бөјүк тарихи шәхсијјәтләрин характерини ачмаг, онун тәбиәтинин әсас хүсусијјәтләрини [illegible]. Плутарх үчүн [illegible] О [illegible] сәһифәләри [illegible] шәхсијјәтин [illegible] һөрмәтләрини умумиләшдирмәк [illegible]. Мәсәлән О «Тарихин атасы» Һеродоту [illegible] Һеродот [illegible] тарихи шәхсијјәтләри [illegible] јазмышдыр.

Плутарх јарадычылығынын бөјүк бир гисмини «Мә'нәви әсәрләр» башлығы алтында топланмыш мүхтәлиф һәчмли мәгалә вә јазылар тәшкил едир. Бу әсәрләрдә дә Плутарх әсасән моралист бир философ кими чыхыш едир. «Једди мүдрикин зијафәти» вә «Чарларын вә сәркәрдәләрин [illegible]» әсәрләриндә философ-моралист һәм јунан [illegible], һәм дә башга халгларын һәјатындан, [illegible] сајсыз нүмунәләр кәтирир. Философ, сәркәрдә вә дөвләт әрбабларынын [illegible] нүмунәләриндән, һәм дә мүдрик кәламларындан [illegible] мәсәләләрдә [illegible] охучулар вә дөвләт адамлары үчүн ибрәтамиз фактлар [illegible] јарадыр. Плутархын [illegible] мә'нәви принсипләри [illegible] олуна [illegible]. Бу мә'нәви принсипләр [illegible] әдаләт, ганунчулуг, [illegible] вә [illegible]. Плутархын «Һекајәтләр[illegible]» белә јүксәк [illegible]. Мәсәлән Кипарх адлы биринин [illegible] тәсвирини [illegible] һөкмүнү [illegible] чыхыб [illegible].

Платон вә Македонијалы Искәндәр Плутарх үчүн даими мөвзу иди, чүнки онун өзү дә Платон вә Искәндәр [illegible] шәхсијјәтләрдән бири иди.

МАСА АРХАСЫНДА СӨҺБӘТЛӘР

V КИТАБ

НӘДӘНДИР КИ, АЧЛЫҒА ВӘ СУСУЗЛУҒА МӘ'РУЗ ГАЛАН СОЈУГДАН ДАҺА ЧОХ, ИСТИДӘН ӘЗАБ ЧӘКИР

СӨҺБӘТДӘ ПЛУТАРХ ВӘ БАШГАЛАРЫ ИШТИРАК ЕДИР

II СУАЛ

1. Беләликлә сәнә маса архасындакы сөһбәтләрин алтынчы китабыны көндәрирәм. Орада биринчи олараг ачлыға вә сусузлуға

мәфруз галанын нијә сојугдан даһа чох истидән әзаб чәкдијини сору-шурдур. Чохлары буну гәрибә сајырлар. Елә кәлир ки, гуру јемәјә еһтијач илк нөвбәдә ујгун тә'минат тәләб етмәлидир. Бурада мән иштиракчылара дедим ки, бәдәнимиздәки истилик јеканә олмаса да әсасән онунла фәргләнир ки, гида тәләб едир. Ахы әтраф шејләрдә дә биз ону мушаһидә едирик, нә һава, нә торпаг, нә дә су гида тәләб етмирләр вә тәмасда олдуглары шеји мәһв етмирләр. Бүтүн бу хүсусијјәтләр јалныз ода мәхсусдур. Истилијә малик олмаг бир дә онунла характеризә олунур ки, чаванлар гочалардан даһа чох јејирләр, дикәр тәрәфдән исә гочалар ачлыға даһа чох дөзүрләр. Чүнки онларын чанындакы истилик артыг азалыр вә зәифдир. Ејни-лә, гансыз һејванларын да бәдәнләриндә истилијин азлығы сәбәбиндән гидаја чох аз тәләбатлары вар. Һәр бәдән һәрәкәти, бәркдән данышмаг вә үмумијјәтлә истилији артыран һәр шеј гида гәбулуну даһа вачиб вә ләззәтли едир. Истилик үчүн гида исә белә һесаб едирәм ки, тәбиәтчә она ән јахын олан нәмишлијин әвәз едир. Көрүндүјү кими јағдан гопан аловлар ән гуру шеј кими күл галыр. Онда һәр чүр нәмишлик јаныб јалныз торпагвари шеј галыр. Од исә бәдәни дағыдыб дешир, ордакы һәр чүр бағлајычы вә јапышдырычы нәмишлији мәнимсәјир. Вә бу заман биз гидадан мәһрум икән истилик бәдәндә олуб галан гиданын нәмишлијини чәкиб алыр, сонра исә бәдән тәркибиндәки ширәләрә әл атыр. Нәтичәдә јандырылан килдә олдуғу кими гурулуг әмәлә кәлир, тәбии ки, бәдән һәр шејдән әввәл су истәјир вә јалныз биз ичиб дојандан сонра мөһкәмләнән вә күчләнән истилик бәрк гида тәләб етмәјә башлајыр.

VIII КИТАБ

ПЛАТОН «АЛЛАҺ ҺӘМИШӘ КЕОМЕТРДИР» ФИКРИНИ ҺАНСЫ МӘ'НАДА ИШЛӘДИБ

СӨҺБӘТДӘ ДИАКЕНИАН, ПЛУТАРХ, ТИНДАР, ФЛОР ВӘ АВТОБУЛ ИШТИРАК ЕДИРЛӘР

Аралыға чөкән сүкуту Диакениан позуб сөзә башлады: «Инди ки, сөһбәт аллаһлардан башлады, Аллаһ һәмишә кеометрдир, дејән Платонун фикринин мә'насыны анламаг үчүн тәвәллүд күнүндә Платонун өзүнү дә сөһбәтимизә дә'вәт етмәјимиз јахшы олмаздымы? Сөзсүз ки, әкәр һәгигәтән О белә бир сөз сөјләјибсә». Онда мән гејд еләдим ки, Платон һеч бир китабында белә бир фикир изһар етмәјиб, амма инам вар вә бу Платон фәлсәфәсинин характеринә дә ујгундур. Тиндар Диакениана мүрачиәт едиб:—Де-

мəли, Диакениан, сəн фикирлəширсəн ки, Платон тез-тез дедији вə јаздыгы кими бизи һисси дəркетмəдəн ајыран вə əбəди тəбиəти сејретмəјə јөнəлдəн кеометријаны тарифлəјиб көјлəрə галдырмасы вə ону фəлсəфəнин сон һəдди һесаб етмəси илə һансыса чох дəрин вə чəтин гавранылан бир мə'наја ишарə едир? Ахы о лəззəт вə изтираб һəлгəси ки, Платон чаны бəдəнлə бирлəшдирир, мəнчə əн бөјүк шəрдир, белə ки, ағылла дəркетмəјə нисбəтəн һисси гаврајышы даһа ашкар едир вə ағлы өз мүһакимəлəриндə анлајышлара нисбəтəн еһтираслара даһа чох əсасланмаға мəчбур едир. Изтираб вə лəззəтин тə'сири инсаны чисмани јанылмалара үстүнлүк вермəјə вə дəјишикликлəрə варлыгын əсас маһијјəти кими бахмаға алышдырыр, о бизи кор едир вə биз илаһилији јалныз вə јалныз сејр етмəклə дəрк едə билəчəк гəлб гүдрəтини итиририк.

Бүтүн нечə дејəрлəр елмлəр јонулмуш вə һамар күзкүлəр кими идракла дəрк едилəн һəгигəтлəрин обазларыны əкс етдирир, лакин Филолајын гејд етдији кими кеометрија бүтүн елмлəрин əзəли вə метрополу кими идракы тəрбијə едиб ону бир нөв һиссијатдан тəмизлəјиб азад едир. Буна көрə Платон Евдокс, Архит вə Менехмин ардычылларыны гынајыр ки, онлар кубу механики узлашма васитəси илə икилəшдирмəјə чалышырлар. Белə ки, онлар пропорсионалын ики мəркəзини идракла дејил, һансы бир башга мүмкүн васитə илə тапмаг истəјирлəр. Ахы бунунла кеометријанын əсас мəзијјəти мəһв олуб тəһриф едилир, бир һалда ки, о əникинликлəрə бүлəнд олуб «Аллаһын һəмишə Аллаһ олдугу əбəди вə гејри чисмани образларын сејринə далмајыб јенидəн һиссијјата гајыдыр».

2. Тиндардан сонра онун јолдашы Флор чыхыш етди. О һијлəкəранəлə зарафата салараг өз-өзү дестуна ашиг кими көстəрəрəк деди: «Сəн бу нитгинлə тəкчə өзүнүн дејил, һамымызын фикрини ифадə етдијин үчүн тəшəккүрə лајигсəн. Чүнки сəн көстəрмəјə имкан вердин ки, Платон кеометријаны Аллаһлар үчүн дејил, бизимчин зəрури сајыб. Аллаһын, идракы јаратдыгы шејлəрдəн əбəди маһијјəтлəрə јөнəлдəн васитə кими рүјəси тəрəмəлəрə еһтијачы јохдур. Чүнки бу маһијјəтлəр онун өзүндə, онунла бəрабəр вə онун этрафындадыр. Амма бах көр нə дејир: Платон сəндəн хəбəрсиз, сəнə јахын олан, Дикеархын көстəрдији кими Ликургу Пифагорчу олмајараг Спартада гарышдырыр. Сəн əлбəттə билирсəн ки, Ликург Лакедемонда рүјəси пропорсионаллыгы демократик вə олигархик* бир шеј кими дəјəр [illegible] гархијə вə [illegible] кеометријанын [illegible] Бирлəшиб [illegible] һəр шеј бəрабəр [illegible] кеометрик [illegible] лајигинə көрə бөлүнүр. [illegible] шəкилдə [illegible] нислəр арасында фəрг гојулду. Һəр кəс өз пајыны [illegible] өз хидмəтлəрине вə ејбəчəрлијинə [illegible] Оналар [illegible] бу чүр пропорсионаллыгы вə əдəли

* Охлократија—[illegible] һакимијјəти

әзиз Тиндар, Аллаһ шејләрин низамына дахил едир вә биз дә кәрәк әдаләти бәрабәрлик кими гәбул едәк, амма бәрабәрлијә әдаләт кими бахмајаг. О бәрабәрлик ки, күтлә ону әлдә етмәјә чан атыр, дүнјада ән бөјүк әдаләтсизликдир. Имкан дахилиндә ону арадан көтүрмәклә Аллаһ лајагәтә көрә әвәз верир, идрака ујғун олараг ганунаујғунлугу кеометрик шәкилдә һәлл едир.

3. Биз бу нитги бәјәндик, анчаг Тиндар разы олмадығыны билдириб Автобулу чаваб нитгијлә чыхыш етмәјә чағырды. О исә чаваб вермәкдән имтина едиб мүгајисә үчүн башга мәзмунда чыхыш етмәји лазым билди. Автобул деди ки, кеометријаја хүсусијјәтләрин һәдләри вә јениликләри кими бахылыр вә Аллаһ дүнјаны јарадаркән материјанын өз-өзлүјүндә сонсуз олан һәддинә әсасланыр, бу сонсузлуг һәчм вә чохлуг мә'насында дејил, гатмагарышыглыг вә пәракәндәлик мә'насындадыр ки, [illegible] ону интәһасызлыг адландырылмасына сәбәб олмушду. Ахы форма вә образ мүәјјән шәклә салынманын вә үмумиләшмиш образ алманын сонугур вә нә гәдәр ки, сонлуг јох иди, материја формасыз вә ејбәчәр иди. Елә ки, онда рәгәмләр вә мүнасибәт әмәлә кәлди, бир-бирләријлә бағлылыг вә хәтләрлә әлагәләнмә, сонра үст, үстдән исә һәчм јаранды,—һаванын, торпагын, сујун вә одун доғулмасы кими илк мүхтәлиф нөв чисимләр алынды. Лакин гатмагарышыг вә гејри-мүәјјән материјадан октаедр, икосаедр, пирамида вә куб кими күнчләри, кәнарларын бәрабәрлијини алмаг кеометријасыз мүмкүн дејилди.

4. Бу нитгдән сонра мәндән дә хаһиш етдиләр ки, мүзакирә олунан мәсәләјә өз мүнасибәтими билдирим. Мән мәндән әввәл чыхыш едәнләрин јахшы душунулмүш вә кифајәт гәдәр әсасландырылмыш фикирләрини тәгдир етдим: —«Лакин [illegible] низамы[illegible] үчүн [illegible] аид ахтарышлары [illegible] үчүн [illegible] проблемлә [illegible] бә'зи фикирләрини [illegible] Бу ән көзәл [illegible] олунан фи- [illegible] фикрүн [illegible] Пифагор бу мәсәләни [illegible] Пифагор [illegible] башга [illegible] —«Әкәр [illegible] ындырыг, иниз- [illegible] субстанси- [illegible] Аллаһ сәбәбләрин ән камилидир. Вә будур, Аллаһ һеч нәјә башга чатмәгәни [illegible] тәбиәти [illegible] низама салыб [illegible] материјаја бәрабәр нәсә ваһид [illegible] јаранды. [illegible] О, [illegible] ики маһијјәт-

[illegible] ... јерләшдиләр [illegible] бәрабәрлијини [illegible] тәрифијә [illegible] торпагдан алынан чисмани тәбиәтә [illegible] үнсүрләрә мә'руз дур вә өз атасыны вә Демиургун комәјинә мөһтаҹдыр. Бә [illegible] материја [illegible] ланмышлар, [illegible] јаныклар, мү [illegible] дан кәсәләр.

ЛУКИАН

(120—180)

Лукиан [illegible] Луканијада [illegible] ... бир [illegible] [illegible] ... [illegible]

Шерпин, Лејсијан [illegible] мүдрикләри [illegible] ларын тәбиәтини, [illegible] вә мифолоҝијасына [illegible] виндирмишдир. Бундан онун әсәрләринин маһијјәтини, мәзмуну [illegible] фәлсәфәсинә [illegible] вә мәнтигә јунан [illegible] ејдын вә мәтинли фәлсәфәси [illegible].

Лукиан әсәрләринин әсасән [illegible] диалоглар шәклиндә јазмышдыр. Ја [illegible] әсәрләрини һәр һансы бир [illegible] кәтүрүб [illegible] рир, [illegible] тәсирли [illegible] јыр.

Лакин Лукиан диалогларынын үмуми фәлсәфәси стоисизм [illegible] софи дүнјакөрүшүдүр, [illegible] Епикүр фәлсәфи [illegible] әсасланыр. Онун дүнјакөрүшүнә һәјата, бүтүн [illegible] вә [illegible] рин [illegible] [illegible] вә вермәк [illegible] онунла кифајәтләнмәк, [illegible] инсан өмрүнү [illegible] вурмаг лазымдыр. Чүнки һәјат [illegible] бош вә кечичидир.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

«ӨЛҮЛӘР АЛӘМИНДӘ СӨҺБӘТЛӘР»

МЕНИПП ВӘ ҺЕРМЕС

МЕНИПП — Бәс һаны көзәлләр, Һермес? Көзәл ҹаванлар, [illegible]нымлар?! Көстәр мәнә, тез ол, мән бура тәзәҹә кәлмишәм.

ҺЕРМЕС — Вахтым јохдур, Менипп. Һә, бу јана, сага бах, көрүрсәнми, бүтүн көзәлләр орададыр.

МӘШӘДИ [illegible] — Бәли, [illegible] ардынъан [illegible]
[illegible]

[illegible] — Бәли [illegible] мәһләр [illegible]
[illegible]лар. Сона нә [illegible]

[illegible] — Бәли, [illegible] сонра [illegible]
[illegible] әмәјирәм.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] мәһләр [illegible] јох олмаз.

[illegible] бунлара фәхр еләмәм [illegible]

[illegible] — Бәлкә фәхр еләрсән, онлар мәһләләрдә, јарама-
[illegible]

[illegible] — Бәли, бунлара.

[illegible] — [illegible] Һәр илан-
[illegible] бодур. Һәмин нә еј
[illegible]

кәлдикдә исә онларла Һаликарнаслылар белә мөһтәшәм абидәләри вар дејә, әчнәбиләрин јанында өјүнә биләрләр, амма әзизим бу-күн сәнә нә хејри вар, билмирәм. Бирчә о ола биләр ки, сән биз-дән гат-гат артыг ағыр јүк алтындасан.

МАВЗОЛ — Демәли бүтүн бунлар һеч нәјә дәјмәз? Мавзол, Диакенлә бәрабәр олачаг?

ДИАКЕН — Јох, һөрмәтли чәнаб, әсла јох. Мавзол онунчун чән-нәтә бәнзәјән дүнја һәјатыны јада салыб даим ағлајачаг, Диакен исә она бахыб күләчәк. Мавзол дејәчәк ки, онун гәбрини арвады вә бачысы Артемезија һөрдүрүб, Диакен исә билмир ки, онун чә-сәди үстә гәбир вар, ја јохдур, чүнки бунун дәрдини чәкмәјиб. Ам-ма онун ән ләјагәтли адамлар ичиндә шөһрәти галыб.

МЕНИПП ВӘ ХИРОН

МЕНИПП — Мән ешитмишәм ки, Хирон, сән аллаһ икән өлмәк истәмисән.

ХИРОН — Дүз ешитмисән Менипп. Бах будур, көрдүјүн кими мән дә өлмүшәм. Һәрчәнд ки, мән өлмәз ола биләрдим.

МЕНИПП — Нәдән сәнин бирдән бирә өлүмә гаршы мәһәббәтин белә чошду. Ахы әксәријјәт үчүн онун һеч бир чазибәли чәһәти јохдур.

ХИРОН — Мән буну сәнә изаһ едәрәм, чүнки сән ағылсыз адам дејилсән. Билирсәнми, өлмәзлик мәнә артыг гәтијјән ләззәт вер-мирди. Һәр ил ејни фәсилләрин ејни чүр кәлишини көрмәк, һәр ил ејни ағачлары, ејни чичәкләри сејр етмәк, ејни чајлара, ејни јол-лара, ејни булудлара, ејни јағышлара, ејни күләкләрә бахмаг мәни безикдирмишди.

МЕНИПП — Демәли, јашајаркән дүнјаја тамаша етмәк сәнә һеч бир ләззәт вермирди?

ХИРОН — Бәли, Менипп, мәнә елә кәлирди ки, хоша кәлән одур ки, рәнкарәнкдир вә садәликдән узагдыр. Амма мән дүнјада јашајыб һәмишә ејни шејләри көрүрдүм: күнәши, ишығы, гиданы. Илин фәсилләри һәмишә ејни иди. Һәр шеј онларла биркә даим ејни низамла бир-бирини әвәз едир, һеч заман бир-бирләрнјлә әлагәләрини кәсмирдиләр. Мән бундан тамамилә дојмушдум. Һәмишә ејни вәзијјәтдә дејил, әксинә даим јени һадисәләрин шаһиди олмаг — бах, хошбәхтлик будур.

МЕНИПП — Сән һаглысан Хирон. Јахшы көнүлдү олараг кәл-дијин чәһәннәм нечә, хошуна кәлирми?

ХИРОН — Бура хошума кәлир, Менипп. Бурда һәгигәтән умум-халг бәрабәрлијидир. Сән демә ишыг һеч дә зүлмәтдән јахшы де-

јилмиш. Бундан башга бурда һеч ким нә сусузлуг, нә дә ачлыг һисс етмир вә јердә олдуғу кими онларын јохлуғундан һеч бир әзијјәт чәкмирик.

МЕНИПП — Еһтијатлы ол, Хирон, бурда бир гүтбдән башга гүтбә дүшмәјәсән.

ХИРОН — Нечә?

МЕНИПП — Һәјатда һәр шејин тәкрары вә јекнәсәклији сәни чана дојдурмушду. Амма Хирон, ахы бурда да һәр шејдән безикә биләрсән. Онда кәрәк јенә башга бир дүнја ахтарасан, о да ки, мүмкүн дејил.

ХИРОН — Бәс онда нејләмәли, Менипп?

МЕНИПП — Дејирләр ким ки, ағыллыдыр, нәји варса онунла кифајәтләниб өз заманындан разы галыр вә һеч шеј она дөзүлмәз кәлмир. Бах сән дә белә етмәлисән.

ДИАКЕН, АНТИСФЕН ВӘ КРАТЕТ

ДИАКЕН — Антисфен вә Кратет, бизим бош вахтымыз чохдур. Бир аз гапыја доғру јахын кетмәјәкми? Орда тәзә кәләнләрә бахарыг, кәрәк кимдирләр вә өзләрини нечә апарырлар.

АНТИСФЕН — Јахшы, Диакен кедәк. Бу марағлы тамаша олачаг. Көрүрсән бә'зиләри ағлајыр, бә'зиләри бурахылмалары үчүн јалварыр, бә'зиләри исә һеч чүр кәлмәк истәмирләр. Һермес онларын бојнундан итәләсә дә, јерә узаныб сүрүнүрләр, һалбуки бунун һеч бир фајдасы јохдур.

ДИАКЕН — Артыг гапынын ағзындајыг. Кәл кәнарда дајаныб дахил оланлара тамаша едәк. Ох, көр нә чохдурлар. Өзү дә нечә мүхтәлифдирләр. Көрпәләрдән вә ағлы кәсмәјән ушаглардан башга һамысы ағлајыр. Һәтта гочалар да јаныб јахылыр. Кәрәсән онлара нә олуб? Јә'ни доғруданмы онлары да һәјатын чазибәси бу гәдәр әсир едиб? Мән бу әлдән дүшмүш гоча илә сөһбәт едәчәјәм. Сән бу гоча јашында өлмәјинә нијә ағлајырсан, баба? Ахы сән һәдсиз гочасан. Нә олуб, јохса падшаһ идин?

ГОЧА ДИЛӘНЧИ — Јох.

ДИАКЕН — Һәр һалда сатрап идин, һә?

ДИЛӘНЧИ — Сатрап да олмамышам.

ДИАКЕН — Бәлкә дөвләтли олмусан, буна көрә чаһ-чалалдан ајрылмаг сәнә белә чәтин кәлир.

ДИЛӘНЧИ — Әсла јох, Мән бу дәхсәз илими һәмишә јарымач јашамышам. Аилә олмајыб. Өзүм дә ахсаг вә демәк олар ки, көзләрдән кор олмушам.

ДИОКЕН — Вә һәлә бундан сонра да јашамаг истәјирсән?

ДИОНИЧИ — Һә, инсанда јашамаг јахшыдыр. Өлүм исә [illegible]шәтдир. Ондан гачмаг лазымдыр.

ДИОКЕН — Валлаһ гоча, сәнин агылын олмаса, өзүнү ушаг [illegible] апарырсан. Сән өлүмү гочалыгын бүтүн дәрд-балаларынын чарәси һесаб едиб өзүн она чан атмалысан. Сәнин кимиләр бело [illegible] чаванлар нејләр. Көдәк достлар, јохса бизи бурда көрүб [illegible] истәмәк вә кувандынлар билирләр.

ДИОКЕН ВӘ ИСКӘНДӘР

ДИОКЕН — Нә әчәб Искәндәр, сән дә [illegible] бизим кими өлдүн?

ИСКӘНДӘР — Көрүрсән ки, Диокен. Бурада тәәччүб [illegible] бир һадисә ки, мән дә бир инсан кими өлмүшәм.

ДИОКЕН — Һә, демәли Амон сәнә өз оғлу дејәндә јалан дејирмиш. Әсилдә исә сән Филиппин оғлусан.

ИСКӘНДӘР — Көрдүјүн кими Филиппин оғлујам. Әкәр Амонун оғлу олсајдым, әлбәттә өлмәздим.

ДИОКЕН — Ахы Олимпијада һаггында да сөјләјирләр [illegible] о јатагында әждаһа көрүб вә онунла әлагә олуб, сонра [illegible] дүнјаја кәтирмишдир, [illegible] исә [illegible]

ИСКӘНДӘР — Мән дә бу барәдә ешитмишәм. Амон [illegible] рүбәм ки, анамын [illegible] Амонун да сөзләри чәфәнкијјат имиш.

ДИОКЕН — [illegible] јаланларыны сәнә чох [illegible] Чүнки сәни [illegible] һесаб едиб [illegible]

Јахшы, де көрүм вә нәһәнк [illegible] кими гојуб [illegible]

ИСКӘНДӘР — Һеч өзүм дә билмирәм, Диокен. Мән бу [illegible] вермәјә имкан тапа билмәдим. Анчаг [illegible] Пердиккаја вердим, вәссалам. Јахшы, нијә белә күлүрсән?

ДИОКЕН — [illegible] да сәнә белә мүнасибәт [illegible] Сәнә нечә јалтагланырдылар. Сәни 12 аллаһлар [illegible] ләр, адына ибадәт едирдиләр. Јахшы, де көрүм [illegible] ләр сәни һарда дәфн етдиләр?

ИСКӘНДӘР — [illegible] үч күндүр ки, [illegible] јатырам. Сәркәрдәләримин башчысы Птоломеј [illegible] Мисирә апарыб Мисир аллаһларындан бири кими дәфн етсин.

ДИОКЕН — [illegible] ки, Искәндәр, сән бурада да [illegible] ләнмәјиб, Анубис вә ја Осир олмаг истәјирсән. Һә, јахшы, [illegible] өлүм бурада, һәр чүр јаланлардан вә мүһафизәчиләрдән, [illegible] сәни аллаһ сајан [illegible] Бабил вә Бакт[illegible] ја [illegible] вә [illegible], билмирәм нә [illegible] ајинләр [illegible]

һисс едирсән? Нијә белә ағлајырсан, ај аһмақ. Мүдрик Аристотел бары сәнә бунү да өјрәтмәди ки, [illegible] һадисәләринин фани олдуғуну биләсән?

[illegible]ОР — Мүдрик? О мәним үчүн [illegible] јалтаг дејилди. Мәни нечә јарыныр[illegible], [illegible] нечә тәрифләјирди. Вә мәним нечә һазыр [illegible] көкләјирди, [illegible] бөјүк хошбәхтлик һесаб едирди.

[illegible] — Билирсәнми сән [illegible] Дарданосун [illegible] үчүн [illegible] сулларындан иди. [illegible] Аристотелин [illegible] хошбәхтлијин [illegible] [illegible] ки, онларын башына [illegible] сәндән һајыф алмасынлар. [illegible] сулларындан бал-бал иди.

КРЕЗ, ПЛУТОН ВӘ МЕНИПП

КРЕЗ — Плутон, биз артыг [illegible] Менипп [illegible] дөзә билмирик. Ја ону бизләрдән [illegible] јер [illegible], башга јерә көчәк.

ПЛУТОН — Сизин онун [illegible] гајға вә [illegible]?

КРЕЗ — Биз јердәки һәјатымызы [illegible] бах, бу Менипп [illegible] [illegible] һәјатына көрә, мән Крез [illegible] бизә күлүр, бизи [illegible] [illegible]

ПЛУТОН — Бунлар нә дејир, Менипп?

МЕНИПП — Доғру дејирләр, Плутон. [illegible] олдуғуну [illegible] көрә [illegible] һәјат сүрүбләр, [illegible] [illegible] лар. Она көрә онлары раһат гојмајыб [illegible] алырам.

ПЛУТОН — [illegible] јашад[illegible]лырам.

МЕНИПП — Сән дә [illegible] [illegible] онлар [illegible] уралым [illegible]?

ПЛУТОН — [illegible] онлара [illegible] [illegible]

МЕНИПП — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чаға [illegible]јам.

КРЕЗ — [illegible] һајасызлар.

МЕНИПП — [illegible] һәјет[illegible] [illegible]

күвәниб әтрафыныздакы адамлары сизә сәчдә еләмәјә, сизә тәрифләр јағдырмаға мәчбур едибсиз. Азад адамлары инчидиб өлүм күнүнү гәтијјән јада салмајыбсыз. Инди өлүн вә јанын.

КРЕЗ — **Аһ, аллаһлар, нечә хошбәхтлијим әлдән кетди.**

МИДАС — **Аһ, мәним гызылларым.**

САРДАНАПАЛ — **Оһ, мәним чаһ-чалаллы һәјатым.**

МЕНИПП — **Чох көзәл, сизә белә дә лазымдыр. Ағлајын, мән дә сизә нәгарат тутум: «Өзүн өзүнү дәрк елә». Бу сизин наләнизә ән јахшы нәгаратдыр.**

ПЛОТИН

(204—269)

Јунан философу. Неоплатонизмин баниси. Искәндәријјәдә доғулуб. Ромаја көчүб. Рома империјасынын ағыр илләриндә јашајыб. Бурада мәктәб ачыб өмрүнүн ахырына кими орада дәрс демишдир. Фәлсәфәсинин мәркәзиндә үч проблем дурур. «Ваһид» (илаһијјат), «тәфәккүр» вә «гәлб».

Плотинә көрә илаһијјат дүнјанын фөвгүндәдир, сонсуздур, гејри-мүәјјәндир. Һадисәләр садәчә олараг аллаһ ирадәсинин әксидир. Ән јүксәк варлыг тәфәккүрдүр. Тәфәккүрүн өзүнүн дә беш категоријасы вар. Варлыг, һәрәкәт, сәбат, ејнијјәт, фәрг. Идеја вә гүввә тәфәккүрдәдир. Варлығын ән ашағы пилләси материјадыр. Материја илһам вә мәһрумијјәтдир. Инсанын мәрамы—чисмани әсарәтдән азад олуб идејалар аләминә гајытмагдыр. Бунунчун шәрдән тәмизләнмәк, руһу бәдәндән ајырмаг лазымдыр. Јалныз тәфәккүрлә руһ өзүнә нүфуз етмәклә (екстазла) али руһа, илаһијјата говуша биләр.

Плотинин әсәрләри шакирди Порфири тәрәфиндән «Еннеадалар» башлығы алтында топланмышдыр. Плотинин фәлсәфәси әслиндә Рома империјасынын руһунун вә ирадәсинин символларла тәсдиги демәк иди. Рома империјасынын нүфузуну мөһкәмләндириб онун тәркибиндәки ајры-ајры халглардан гат-гат үстүн олдуғуну сүбут етмәк чәһди иди.

Совет философу Лосјевин јаздығы кими диалектика вә мифолокија, чыхылмаз мә'јуслуг вә сонсуз һејранлыг, севки вә өлүм,— дүнја гулдарлыг империјасы олан Романын мәһвинин бу рәмзләри Плотин фәлсәфәсинин әсасыны тәшкил едир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘ

Әкәр кимсә тәбиәтдән сорушса ки, о нәјин хатиринә јарадыр, тәбиәт чаваб верәрди ки, мәндән сорушмаг лазым дејил, һәр шеји сәссиз-сәмирсизликдә өзүн дәрк етмәлисән, нечә ки, мән даим сусуб данышмамаға вәрдиш еләмишәм.

Анчаг бәс онда нәји дәрк еләмәк лазымдыр? Ону дәрк еләмәк лазымдыр ки, тәбиәтән јаранмышлар сејр етмә предметидир. Вә сејретмә мәһсулу олан мәним тәбиәтимә сејретмә һәвәси хасдыр. Бир дә ону дәрк еләмәк лазымдыр ки, кеометр сејр етмәклә чизкиләр чыздығы кими мәним сејретмә актым да сејр едилән предмети јарадыр. Әкәр сејретмә зәифсә, јарадылан предмет дә зәиф олур. Адамлар да беләчә, сејретмә үчүн зәиф оланда фәалијјәтә кечирләр. Бу исә мә'нанын вә сејретмәнин јалныз көлкәсидир.

РОМА ФИЛОСОФЛАРЫ

СИСЕРОН

[illegible]

[illegible]

ликләринә синә кәриб даим идеал вәтәндаш олмағы төвсијә едир, вәтән уғрунда һүнәр көстәрмәкдә бир-биријлә јарышмаға чағырыр. Онунчүн дөрд кејфијјәт әсасдыр: **һәгигәт, әдаләт, руһи әзәмәт** вә нәһајәт **мүлајимлик.** О, бүтүн вәтәндашлара, һәјатын бүтүн саһәләриндә вә бүтүн мәрһәләләриндә бу дөрд кејфијјәтә риајәт етмәји мәсләһәт көрүр.

СИСЕРОН ГОЧАЛЫГ ҺАГГЫНДА

Доғрудан да гочалығын куја мискинлик олмасы барәдә дүшүнәндә дөрд сәбәб көрүрәм.

Биринчиси—куја гочалыг фәалијјәтә, јарадычылыға мане олур. Икинчиси—инсан бәдәни күчдән дүшүб сәмәрәсиз олур. Үчүнчүсү—куја гочалыг бизи бүтүн һәззләрдән мәһрум едир вә нәһајәт, дөрдүнчүсү—бизи өлүмә јахынлашдырыр.

Доғрудур, гочалыг инсанлары ишдән ајырыр. Амма һансы ишләрдән? Мәкәр бәдәнчә зәиф, руһән күчлү гочалар үчүн мүнасиб иш јохдурму? Гочалары ишдән узаглашдырмаг истәјәнләрин, кәми үзәркән сүканчынын һеч нә еләмәдијини иддиа едәнләр кими һеч бир әсасы јохдур. Доғрудур, сүканчы нә дор ағачына чыха биләр, нә көјәртәдән сују ата биләр, нә јүк дашыја биләр, амма сүканы инамла тутачағына шүбһә јохдур. О, дәнизчиләрин еләдикләрини бачармаса да, онлардан даһа вачиб вә сәмәрәли иш көрмүрмү? Бөјүк ишләр үчүн әзәләләрин күчү, мәһарәт вә чәлдлик тәләб олунмур. Мүдриклик, нүфуз, гәрар—гочалығын малик олдуғу бунлардыр.

Дејирләр ки, куја гочалар һушсуз олур. Фемистокл бүтүн вәтәндашларын адларыны билирмиш, Софокл дохсан јашларында да фачиәләр јазырды. Һәлә мән ешитмәмишәм ки, һансы бир гочаса кизләтдији хәзинәнин јерини унутсун.

Һәзздән мәһрум олмаға кәлдикдә исә, дүнјада бундан јахшы верки ола биләрми? Вәтәнә хәјанәтдән тутмуш һәр чүр чинајәтә сәбәб бу дејилми? Һәр чүр шөһрәтпәрәстлијин, рәгабәтин, дүшмәнчилијин, түғјан едән һәр чүр еһтирасларын баиси ләззәт дејилми? Буну да бил ки, ондан мәһрум олан бу иткини гәтијјән һисс етмир.

Мәнә дејә биләрләр ки, кәнч чох јашајачағына архајын ола биләр, гоча исә јох. Гејри-мүәјјән шеји мүәјјән кими гәбул етмәк ағылсызлыг дејилми? Бир дә кәнч һәлә нәјә үмид едирсә, гоча артыг она наил олуб.

Бир дә чаванын өлүмү әзаб вә зоракылыгдыр. Чүнки кәмини, јахуд еви онун устасындан ким јахшы сөкә биләр? Инсаны да ону јарадан јетишмиш мејвә кими асанлыгла гопара биләр.

ЛУКРЕТСИ КАР

(е. ә. 99—55)

Рома философу. Әввәлләр сијаси һадисәләрдә иштирак етмиш, сонралар фәлсәфә илә мәшғул олуб «Шејләрин тәбиәти һаггында» мәшһур поемасыны јаратмышдыр. Сонралар әсәр Квинт Сисерон тәрәфиндән (мәшһур натиг вә дөвләт хадиминин гардашы) редактә вә нәшр едилмишдир. Әсәр чох сонралар индики адыны алмышдыр. Поема Епикур вә онун фәлсәфәсини мәдһ едир. Лукретсијә көрә инсаны хошбәхт олмаға гојмајан өлүм горхусу, аллаһларын инсан һәјатына мүдахилә едә билмәси горхусудур. Инсаны бу горхудан јалныз мүдриклик вә тәбиәти дәрк едә билмәси хилас дә биләр. Тәбиәти дәрк едиб һәзз алмаг—хошбәхлијин әсасыдыр. Материалист мөвгедән јазылан әсәрдә мәдәнијјәт мәсәләләри, психолокија, дүнјакөрүшү, етик проблемләр дә кениш шәрһ олунур.

Лукретсија көрә дүнјаны јалныз һиссијјатла дәрк етмәк олар. Һиссләр фикрин аләтидир. Инсан һиссләрин гүдрәтинә инанмаса, һәјатын өзү белә мәһв олар. Дин тәбиәт һадисәләрини дәрк етмәмәкдән јаранмышдыр. Даһа доғрусу, дини инсанын бејниндәки горху һисси төрәтмишдир. Әкәр тәбиәт һадисәләринин сәбәби изаһ олунса, дин өз-өзүнә мәһв олуб кедәчәк.

Лукретси бу бахымдан илдырым, јағыш, гар, туфан, зәлзәлә вә с. тәбиәт һадисәләринин елми изаһыны вериб көләчәкдә материализмин интишар тапмасына бөјүк тәкан вермишдир.

Лукретси јазыр ки, инсанын чисмијлә бәрабәр руһу да өлүр вә демәли, ахирәт дүнјасы һаггында дејиләнләр јаландыр.

Лукретсинин белә бир фикри мәшһурдур ки, дәниздә боғулана бахмаг инсана ләззәт верир. Лукретси демәк истәмир ки, инсан башгасынын фачиәсиндән хошһалланыр, јох, инсан өзүнүн тәһлүкәдән узгда олмасына көрә гејри-ихтијари олараг севинир.

СЕНЕКА ЛУТСИ

(е.ә. 4—ј.е. 65)

Рома философу. Кордубада (Испанија) јүксәк сүвари силкинә мәхсус јазычы аиләсиндә анадан олмуш, стоик-философ Посидониндән билик вә тәрбијә алмышдыр. Сонра да өзү Корсикада сүркүндә оларкән кәләчәк император Неронун тәрбијәчиси олмушдур вә бу

факт бир даһа сүбут едир ки, тә'лим-тәрбијәнин инсан характеринә зәррә гәдәр дә тә'сири олмур.

54-чү илдә Нерон анасы, императрича Кичик Јулианын сә'ји вә тә'киди илә император сечиләркән О да өз тәрбијәчиси Сенеканы бир сыра јүксәк сәвијјәли дөвләт вәзифәләринә тә'јин етмиш вә дејиләнләрә көрә философ да јахшы сәрвәт топламышдыр. 59-чу илдә Агриппинанын өлдүрүлмәси илә бағлы философла императорун арасы сојумуш, мәшһур сијаси хадим Буррун өлүмүндән сонра Сенека сијаси фәалијјәтдән узаглашмаға мәчбур олмушдур. Нәһајәт Калпурни Пизонун суи-гәсд чәһдиндән хәбәрдар олмагда иттиһам олунуб интиһар етмәкдән башга чыхыш јолу көрмәмишдир. Беләликлә бир чох илләр императору өз мәсләһәтләри илә аз гала идарә едән мүдрик бир инсан өз чәһдләринин сәмәрәсизлијинин гурбаны олмушдур.

Сенеканын тәбиәтә, динә, әхлаг вә мә'нәвијјата аид бахышлары вә дүшүнчәләри һәм фачиәләриндә, һәм дә фәлсәфи трактат вә мәктубларында әкс олунмушдур. Лакин онун адыны мәшһур едән вә јашадан «Лутсилијә мә'нәви мәктублар»ыдыр.

Дини көрүшләријлә пантеизмә јахын олан Сенека инсаны мадди, физики аләмдән узаглашыб мә'нәви, руһи аләмдә јашамаға, һәр чүр һәвәс вә еһтираслардан азад олмаға, тамамилә фани вә сәмәрәсиз олан һакимијјәт, вәзифә, сәрвәт вә чисмани ләззәтдән гачмаға чағырмышдыр. Амма бу, Сенекаја көрә чох чәтиндир, чүнки инсаны дүнја еһтираслары илә, онун мадди сәрвәтләри вә һәзләри илә бағлајан телләр чох мөһкәмдир. Мүдрик инсан бу еһтираслардан хилас олмаг үчүн дүнјада ән чәтин бир иши—өз-өзүнә галиб кәлмәји бачармалыдыр. Вә нәтичәдә чох зәиф, ачиз вә көмәксиз бир варлыг олан инсан бу дахили мүбаризәдә чох заман мәғлуб олур. Јалныз тәк-тәк нәһәнкләр һәјат чағырышына бикан... гала билир. Бу јердә аллаһлар инсанын көмәјинә чатыр вә јалныз он ларын мәрһәмәти илә инсан дincчлик вә фираванлыг тапа биләр.

Сијаси бахышларына көрә Сенека күчлү дөвләт тәрәфдары олмуш, Рома вәтәнпәрвәри кими вәтәни мүдафиә етмәји инсанын мә'нәви борчу һесаб етмишдир. Философа көрә инсанын ән әсас мәзијјәти хејирхаһлыг вә аличәнаблыгдыр, лакин елм вә биликсиз инсан гүдрәтли ола билмәз. Мә'нәвијјатсыз исә инсан нә гәдәр гүдрәтли олурса олсун хошбәхтлик нә олдуғуну билмәјәчәкдир. Чүнки хошбәхт һәјатын ачары динчликдә, сакитликдә, аллаһлара говушмагдадыр.

Лакин Сенека ејни заманда бүтүн әсәрләриндә күтләјә вә көләлијә һәгарәтлә бахмыш, задәкан силкинә мәхсус олавларын мә'нәви вә психоложи үстүнлүкләрини тәсдиг вә тәблиғ етмишдир.

Стоисизм фәлсәфәсинин ән көркәмли нүмајәндәси кими Сенеканын һәминиә ардычыллары вә тәрәфдарлары олмуш, һәтта скептисизм кими тамам башга бир чәрәјанын нүмајәндәси олан Монтен кими шөһрәтли бир философ да ондан дөнә-дөнә бәһс етмиш вә онун өлүмүнә хүсуси бир есс јазмышдыр.

ЛУТСИЛИЈӘ МӘ'НӘВИ МӘКТУБЛАР

I МӘКТУБ

Сенека Лутсилини саламлајыр!

Беләчә дә һәрәкәт ет, мәним Лутсилим! Өзүн уғрунда мүбаризә апар, әввәлләр сәни мәһрум етдикләри, сәндән оғурладыглары вә ја әбәс кечән вахтыны гору вә топла! Мәним һәгигәти јаздығыма өзүн әмин ол: вахтын бир һиссәсиндән бизи зорла мәһрум едир, бир һиссәсини оғурлајыр, бир һиссәси дә бош-бошуна кечиб кедир. Бир диггәтлә бах, ахы өмрүмүзү фајдасыз ишләрә, хејлисини бекарчылыға вә бүтүн өмрүмүзү лазым олмајан ишләрә сәрф едирик. Сән елә бир адам көстәрә биләрсәнми, о вахтын гәдрини вә һәр күнүн нә демәк олдуғуну билсин, һәр өтән саатла өлдүјүнү дәрк етсин. Бизим бәдбәхтлијимиз дә ондадыр ки, өлүмү јалныз ирәлидә көрүрүк, амма онун чох һиссәси архада галыр—ахы өмрүн өтүб кечән бүтүн илләри өлүмә мәнсубдур. Елә исә јаздығым кими һәрәкт ет, мәним Лутсилим, бир сааты белә бош кечирмә. Бу күнүн гәдрини билсән, сабаһдан аз асылы оларсан, јохса сән күнләри тә'хирә салдыгча, өмүр дә өтүб кечәчәк. Нәјимиз варса, Лутсили, өзкәниндир, јалныз бирчә вахт бизимдир. Јалныз е'тибарсыз вахты тәбиәт бизим ихтијарымыза вериб, лакин ону да ким истәјирсә әлимиздән алыр. Ади инсанлар исә ахмагдырлар, онлар нә исә фајдасыз, учуз вә асанлыгла өдәнән бир шеј алдыгда, онлардан һагг-һесаб тәләб едилмәсинә имкан верирләр, амма кимә ки, вахт ајырырлар, онлар өзләрини борчлу сајмырлар, һәрчәнд вахт јеканә шејдир ки, һәтта аличәнаб шәхс дә ону гајтара билмәз.

Ола билсин соруушурсан ки, әкәр сәни өјрәтмәјә чүр'әт едирәмсә, мән нечә һәрәкәт едирәм? Үрәкдән бојнума алырам ки, һагг-һесабда сәлигәли бир бәдхәрч кими нә гәдәр хәрчләдијими билирәм. Дејә билмәрәм ки, һеч нә итирмирәм вә буна көрә јохсуллуғуму вә онун сәбәбини дә анлајырам. Мән дә өз күнаһлары учбатындан диләнчи күнүнә дүшәнләрин һалына дүшмүшәм. Һамы мәни бағышлајыр, һеч ким көмәк етмир. Јахшы, бәс нечә олсун? Мәнчә киминчинсә бир тикә дә кифајәтсә, о јохсул дејил. Лакин јахшы олар ки, сән варыны инди горујасан. Ахы башламағын әсл вахтыдыр. Нечә ки, әчдадларымыз дејәрдиләр, дибинә чыхандан сонра гәнаәтчил олмаг кечдир. Өзү дә дибиндә нәинки аз галыр, һәм дә ән писи галыр. Сағлыгла гал!

II МӘКТУБ

Сенека Лутсилини саламлајыр!

Вә һәм сәнин мәнә јаздыгларын, һәм дә ешитдикләрим сәнин һаггында үмид бәсләмәјә әсас верир. Сән сәјаһәт етмир, јерини

дәјишмәклә өзүнү нараһат етмирсән. Ахы белә вурнухмалар хәстә үрәјин әламәтидир. Мәнчә руһи сакитлијин биринчи сүбуту отураг һәјат кечирмәји вә олдуғун кими галмағы бачармагдыр. Лакин нәзәр сал: сајсыз һесабсыз јазычылары вә чүрбәчүр китаблары охумаг мәкәр сәркәрданчылыға вә гәрарсызлыға бәрабәр дејилми? Һансы бир бөјүк зәка саһибинин биријлә узун мүддәт јахын олуб руһуну гидаландырмаг даһа јахшыдыр. Ким һәр јандадырса, о һеч јердә дејил. Ким һәјатыны сәјаһәтләрдә кечирирсә, нәтичәдә онун гонаг гәбул едәни чох олар, достлары исә јох. Ејни шеј мүтләг һеч бир бөјүк ағыл саһибинә өјрәшә билмәјән, һәр кимә вә һәр јерә тәләсик вә әлүстү баш чәкән шәхсин дә башына кәләчәк. Әкәр јејән кими гајтарырсанса, гида чана һеч бир хејир вермир. Дәрманларын тез-тез дәјишдирилмәсиндән чох сағламлыға һеч нә зијан вура билмәз. Јара, үстүндә мин чүр дәрман сынамагла сағалмыр. Биткинин тез-тез јерини дәјишмәклә мөһкәмләнмәјәчәк. Һәтта ән фајдалы бир шеј дә тәләсик фајда вермир. Китабын чохлуғу бизи пәрән-пәрән салыр. Она көрә һамысыны охуја билмирсәнсә, охуја билдијин гәдәрлә кифајәтлән. Лакин дејәчәксән: «бә'зән мән бу китабы, бә'зән башгасыны ачмаг истәјирәм». Чохлу јемәкләрдән дадмаг, тохлуг әламәтидир, тәамларын һәддән артыг мүхтәлифлији дојдурмур, амма мә'дәни корлајыр. Она көрә мәшһур јазычылары оху, әкәр фикрини башгасына јөнәлтмәк истәјирсәнсә, јарымчыг гојдуғуна гајыт. Һәр күн касыблыға, өлүмә, һәр һансы фәлакәтә гаршы еһтијат тәдбири көр, чох шејдән, бу күн дәрк едә биләчәјин бирини сеч. Елә мән дә белә едирәм: бүтүн охудугларымдан бирини јадда сахлајырам. Бу күн көр Епикурда нәјә раст кәлмишәм, ахы мән тез-тез өзкә дүшәркәсннә кедирәм, (фәрари кими јох, кәшфијјатчы кими). О дејир: «шән касыблыг,—намуслу иш-дир». Лакин шәндирсә, бу нечә касыблыгдыр? Касыб о дејил ки, дөвләти јохдур, о кәсдир ки, чох шејә малик олмаг истәјир. Мәкәр белә адам үчүн фәрги вармы сандыг вә дагғаларында нә гәдәр малы вар, нә гәдәр сүрүсү вә һәр јүз баштан нечәсини алыр, әкәр өзкәнинкинә көз дикәрсә, газандығыны дејил, һәлә даһа нә гәдәр әлдә едәчәјини һесаблајыр. Сорушачагсан, зәнкинлијин һәдди нәдир? Ән ашағысы, зәрури оланлара малик олмаг, ән јүксәји исә сәнә кифајәт едәчәк гәдәрә малик олмагдыр. Саламат гал!

III МӘКТУБ

Сенека Лутсилини саламлајыр!

Сән јазырсан ки, мәктублары мәнә чатдырмаг үчүн достуна вермисән вә сонра хәбәрдарлыг едирсән ки, сәнә аид чох шеји онунла бөлүшмәјим, она көрә ки, өзүнүн дә белә бир адәтин јохдур. Демәли ајдын олур ки, сән өзүнүн бир мәктубунда ону һәм бир дост

кими гәбул едирсән, һәм дә јох. Јахшы, әкәр сән ону һамынын дилиндә кәзән елә-белә сөз кими «достум» адландырмысан, нечә ки, биз сечкиләрдә бүтүн намизәдләри «шанлы әрләр» адландырырыг, јахуд әкәр бирилә растлашаркән адыны хатырлаја билмириксә, «чәнаб» дејә саламлашдығымыз кими, о башга мәсәлә. Амма әкәр сән кимисә өзүнә дост һесаб едирсән вә бунунла белә она өзүнә инандығын кими инанмырсан, демәли сән јанылырсан вә әсл достлуғун нә олдуғуну билмирсән. Һәр шеји ајдынлашдырмаға чалышым: әввәл өзүн тәкликдә, онун ким олдуғуну ајырд ет, сонра исә һәр шеји онунла биркә ајдынлашдыр. Достлашана кими мүһакимә ет, достлашдыгдан сонра исә инан. Ким Феофрастын мәсләһәтинин әксинә олараг севәркән мүһакимә етмәмәји бир кәнарда гојуб севә-севә мүһакинә едирсә, онлар нәјин әввәл, нәјинсә сонра етмәјин лазым олдуғуну тајдәјишик салырлар. Бу вә ја башгасы илә дост олуб олмамаг барәдә јахшы фикирләш, гәрара кәлдикдән сонра исә достуну бүтүн гәлбинлә гәбул елә вә онунла өзүнлә данышдығын кими үрәклә даныш. Елә јаша ки, нәдә исә һәтта дүшмәнә белә е'тибар етмәдијини өзүнә е'тираф етмәк лазым кәлмәсин. Амма инди ки, кизлиндә сахламалы шејләр вар, онда јалныз достунла бу барәдә гајғы вә фикирләрини бөлүш. Ону садиг етмәк истәјәрсәнсә, садиг дә едәчәксән. Чох вахт јаландан горханы јалана өјрәдирләр вә гәлбләринә шүбһә тохуму сәпиб вәфасыз олмаға әсас верирләр. Нијә мән бу вә ја башга бир сөзү достумун јанында дејә билмәјим? Нијә онунла данышанда фикирләшә билмәјим ки, өзүм-өзүмлә данышырам.

Бә'зиләри јалныз достуна сөјләјә биләчәјини һәр јолдан өтәнә данышыр. Кимә кәлди бүтүн дәрд-сәрләрини сөјләјирләр, тәки гулаг асан олсун. Башғалары исә ән јахынларынын белә онлар барәдә нәсә биләчәкләриндән горхурлар. Беләләри әкәр бачарсајдылар, өзләринә белә е'тибар етмәздиләр, она көрә һәр шеји сирр кими сахлајырлар. Нә белә, нә дә елә етмәк лазымдыр. Ахы һәм һамыја инанмаг, һәм дә һеч кәсә инанмамаг нөгсандыр, анчаг мән дејәрдим ки, биринчи нөгсан нәчибликдир, икинчиси тәһлүкәсизликдир. Ејнилә даим нараһат оланлар вә ја әксинә даим раһат оланлар да ејни мәзәммәтә лајигдирләр. Ахы гәрарсызлыг һәвәс, ишкүзарлыг дејил, даим нараһатлыгла чырпынан руһун әламәтидир. Вә еләчә һәр һансы бир һәрәкәти әзаб һесаб етмәк дә гәлбин сакитлији дејил, наз-гәмзәлик вә позғунлуг әламәтидир. Она көрә Помпонидә охугуғум бу сөзләри јадда сахла: «Бә'зиләри гаранлыға о гәдәр алудә олублар ки, ишыгландырылмыш бүтүн шејләри ајдын көрә билмирләр». Һәр шеј узлашмалыдыр: һәм сакитлик ашигинә фәалијјәтдә олмаг, һәм дә ишкүзарлыг үчүн истираһәт етмәк лазымдыр. Тәбиәтдән мәсләһәт истә: о сәнә дејәр сәһәр нә јарадыр, ахшам нә. Сағлыгла гал!

IV МӘКТУБ

Сенека Лутсилини саламлајыр!

Башладығыны инадла давам ет. Вә гәлбинин камиллиjи вә сакитлиjиндән бачардыгча узун мүддәт һәзз алмаға тәләс. Онун камилләшмәсиндә вә сакитлиjә чан атмасынын өзүндә дә бир ләззәт вар. Лакин һәр чүр чиркабдан азад, тәмиз руһуну сеjр етмәклә тамам аjры бир һәзз алачагсан. Сән jәгин jениjетмәлик кәмәрини чыхарыб кишилик тоггасыны кеjиб форума чыхарылдығын андакы севинч һиссләрини хатырлаjырсан. Ушаг хасиjjәтләриндән гаjтарыб фәлсәфә сәни әрләр сырасына дахил едәндә, сәни даһа бөjүк севинчләр көзләjир. Ахы бу күнә кими ушаг jашы jох, ондан даһа тәһлүкәли олан ушаг хасиjjәти бизимлә галыб. Ән писи дә одур ки, бизә ағсаггал кими һөрмәт едирләр, һәрчәнд ки, ичимиздә оғлан ушагларынын, нәинки оғлан, һәтта көрпәнин нөгсанлары jашаjыр. Ахы көрпәләр бош шеjләрдән горхурлар, ушаглар исә хәjали шеjләрдән, биз исә һәр икисиндән. Бир аддым ирәли ат, анлаjачагсан ки, чох шеj о гәдәр дә горхулу деjил, нә ки ән чох горхудур. Һеч бир шәр горхулу деjил, әкәр ахырынчыса. Сәни өлүм һаглады? О әкәр сәнинлә галсаjды, горхулу оларды. О исә jа кәлмир, jа да тезликлә архада галыр, башга чүр ола билмәз.

«Руһун һәjата һәгарәтлә бахмасына наил олмаг,—деjәчәксән,— о гәдәр дә асан деjил». Лакин мәкәр сән көрмүрсән нечә мә'насыз сәбәбләрә көрә ондан имтина едирләр? Бири мә'шугәсинин гапысы ағзында өзүнү асыр, башгасы ағасынын нечә чошдуғуну бир даһа ешитмәмәк үчүн өзүнү дамдан атыр, үчүнчүсү гачыб бир даһа ону кери гаjтармасынлар деjә хәнчәри гарнына сохур. Доғруданмы сән елә фикирләширсән ки, һәдсиз горхунун еләдиjини ләjагәтли адам едә билмәjәчәк? Сакит һәjат кечә-күндүз онун узанмасы барәдә дүшүнәнләр вә jа бир нечә консулун дөврүнү jашамасыны бөjүк хошбәхтлик саjанлар үчүн деjил. Чохларынын сел апардығы вахт тиканлы коллардан вә jа учу ити дашлардан jапышдыглары кими jох, һәjатдан биканәликлә аjрылмаг үчүн һәр күн дүшүн. Чохлары даим өлүм горхусу вә һәjат әзаблары арасында галыр: jазыглар һәм jашамаг истәмирләр, һәм дә өлә билмирләр. Һәр чүр һәjәчанлары кәнара гоjуб һәjатыны хош елә. Әкәр гәлбин ону итирмәjә һазыр деjилсә, һеч бир не'мәт, саһибинә севинч кәтирмәjәчәк. ...Она көрә ән гүдрәтли шәхсләрин башына кәлә биләнләрлә руһуну мөһкәмләндириб бәркит. Помпеjә өлүм һөкмүнү ағзындан сүд иjи кәлән ушаг вә хәдим чыхартды, Красса исә гәддар вә һәjасыз парфиjалы. Гаj Сезар Лепидә боjнуну трибун Декстрин гылынчы алтына гоjмагы әмр етди вә өзү дә боjнуну Хереjин зәрбәси алтына гоjду. Һеч кими тале бу jүксәклиjә галдырмамышды ки, онун тәһлүкәси сәһләнкарлығындан аз олсун. Сакитлиjә инанма: дәниз бир көз гырпымында тәлатүмә кәләр вә индичә шән-шән үзән кәмиләри бир андача гәрг едәр. О барәдә фикирләш ки, һәм гулдур,

һәм дә дүшмән гылынчы сәнин боғазына дирәјә биләр. Лап гој јүксәк һакимиjјәт сәни һәдәләмәсин, һәр һансы бир гул сәнин һәјатын вә өлүмүнлә ојнаја биләр. Мән белә дејирәм: ким өз һәјатына һәгарәтлә бахырса, демәли о сәнин һәјатынын да саһибидир. Аилә фитнә-фәсадындан тәләф олан, күч вә ја һијлә илә зара кәләнләри јада сал—вә анлајачагсан ки, гулларын гәзәби һеч дә падшаһ гәзәбиндән аз ев јыхмајыб. Әкәр һамы сәнин кими горха билирсә горхдуғун адамын гүдрәтинин сәнә нә дәхли? Бах, сән дүшмән әлинә дүшмүсән вә о сәни өлдүрмәји әмр едир, ахы сән онсуз да һәмин өлүмә доғру кедирсән. Һәмишә башына кәләнләри күјә јалныз инди анладығынла нәјә көрә өз-өзүнү алдадырсан? Сәнә дејирәм:—анадан олдуғун андан сән өлүмә доғру кедирсән. Әкәр биз сон саатымызы сакитчә гаршыламаг истәјириксә, о горху ки, бизи гаршыда көзләјир вә бүтүн кәлән саатларымызын раһатлығыны позур, биз буну даим јадда сахламалыјыг.

Мәктубу битирмәк үчүнсә бу күн көр нә тапмышам (вә бу да өзкә бағындан дәрилиб). «Јохсуллуг—тәбиәтин ганунуна көрә бөјүк дөвләтдир». Сән билирсәнми тәбиәтин бу ганунлары гаршымызда һансы сәдләр гојур. Нә ачлыға, нә сусузлуға, нә дә сојуға дөзмәмәк. Ачлығы вә сусузлуғу говмаг үчүнсә нә ловғаларын гапыларыны дөјмәк, нә гашгабаглы, тәкәббүрлү үзләрә, нә дә тәһгирамиз тәбәссүмлә гаршыланмаглара һачәт јохдур. Хошбәхтлији дәниздә ахтармаг, ја да онунчун гошун далынча кетмәк дә лазым дејил. Тәбиәтин биздән тәләб етдији әлчатан вә мүмкүндүр, биз јалныз боллуг үчүн тәр төкүрүк. Онун хатиринә әјин-башымыз сүртүлүб чырылыр, онун хәтринә дүшәркәләрин чадырларында гочалырыг, онун үчүн өзкә саһилләрә кедиб чыхырыг. Бизә кифајәт едән исә әлимизин алтындадыр. Кимә ки, касыблыгда да јахшыдыр, о варлыдыр. Саламат гал!

«ХОШБӘХТ ҺӘЈАТ» ӘСӘРИНДӘН

Еһтираслар үзүн ифадәсини дәјишир, алны гырышланмаға, үзү күлүмсәмәјә, гызармаға мәчбур едир. Доғурданмы, сән елә зәнн едирсән ки, бәдәндә бу чүр ашкар дәјишиклик материја илә бағлы дејил? Әкәр еһтираслар маддн исә, онда хәсислик, гәддарлыг кими мә'нәви хәстәликләр дә маддидир.

Ким зәнн едирсә көләлик инсанын бүтүн чәһәтләринә шамилдир, о сәһв едир. Инсанын јалныз чисмани варлығы табедир, өз ағасынын гулудур. Руһ исә өз-өзүнүн ағасыдыр. Јалныз бәдәнин талеји ағасынын әлиндәдир, истәсә ону алыр, истәсә сатыр, инсанын дахилини исә алвер васитәсинә чевирә билмәз.

Бәшәријјәтин инкишафы һәлә елә бир парлаг сәвијјәјә чатмајыб ки, һәгигәт һамыја ајдын олсун. Күтләнин бәјәнмәси там мә'насыј-

ла әсассыздыр. Мән һәмин гара күтлә чәркәсинә тәкчә ади адамлары дејил, тач саһибләрини дә дахил едирәм. Мән адамларын кејимләринә гәтијјән бахмырам. Адамлара гијмәт верәндә көзлә көрдүкләримә гәтијјән әһәмијјәт вермирәм.

Һәмишә ашағыдакы кәламы ме'јар көтүр: шејләрин тәбиәтинә ујғун јаша. Әкәр бир һәјат тәбиәтлә һәмаһәнксә, демәли о хошбәхтдир. Бу, о заман мүмкүндүр ки, инсан сағлам дүшүнчә саһиби олсун, руһән мәрд вә чалышган, алнчәнаб, дөзүмлү вә һәр чүр шәраитә һазыр олсун.

Өзүнү талејин кәрдишинә лагејд тәрбијә етмәк лазымдыр. Доғрудур, дашлар вә һејванлар горху вә кәдәр нә олдуғуну билмир. Анчаг буна көрә дә һеч ким онлары хошбәхт һесаб етмир. Чүнки онларын хошбәхтлик һаггында тәсәввүрләри јохдур.

ЕПИКТЕТ

(50—138)

Јунан—Рома философу. Фракијада доғулуб. Император Неронун мүдафиәчиләриндән биринин гулу кими Ромаја кәлиб. Өз сәбри, дөзүмү, ишини сәлигә илә көрмәси вә даим хош әһвали-руһијјәдә олмасы сајәсиндә саһиби Епафродит тәрәфиндән азад едилмишдир. Бурада бир мүддәт дөврүнүн мәшһур философларынын шакирди олмуш, анчаг император Домисиан һакимијјәтә кәләндән сонра башга философларла бирликдә Ромадан говулмушдур.

Епиктетә көрә инсан хошбәхт олмагчын јашајыр. Хошбәхтлик исә тәбиәтин чағырышына һај вермәкдә, она итаәт етмәкдәдир. Инсан каинатын бир парчасы олдуғундан талејин көндәрдији һәр шејә гаил олмалы, гисмәтин ардынча кетмәлидир.

Инсан азад доғулмалы, азад јашамалыдыр. Азадлыг исә уғурсузлуглара сакитчәсинә синә кәриб мә'нән тәмиз олмагдадыр. Сократ вә Диакен Епиктет үчүн нүмунәдир.

Епиктетә көрә азадлыг кәнарда дејил, инсанын дахилиндәдир. Епирдә мәскән салыб јашамышдыр. Бурада да мәктәб ачыб. Фикирләри шакирди Арриан тәрәфиндән јазыја алынмышдыр. Фрагментләри бу күнә кими галыб вә әсасән етик мәсәләләрә һәср олунмушдур.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

— Сән бу сирри мәнә ачмасан, сәни гандаллајыб сүркүнә көндәрәрәм.

— Нә данышырсан, сән мәни гандаллаја билмәзсән. Ајагларымы, әлләрими гандалламаг олар. Руһуму, ирадәми, ағлымы исә јох. Чүнки мәндән башга һеч ким онлара һөкм едә билмәз.

* * *

— Нејләмәли, әкәр ајрылыг вә ја өлүм сәнә белә горхунч кәлирсә, онда кәрәк тахыл јетишәндә отуруб аглајасан ки, сүнбүлләр маһв олду, пајызда исә ағлајасан ки, јарпаглар гурујуб јерә төкүлүр. Инсанларын ајрылығы кичик бир дәјишилмәдән, өлүм исә бир аз бөјүк дәјишилмәдән башга һеч нә дејил. Дүнјада маһв олма јохдур, јалныз бир һәјатын башга бириси илә әвәз едилмәси вар.

* * *

Гәтијјәтсиз адам өмрү боју өз бәдбәхтлијиндән шикајәт едәчәк.

* * *

Елә бир сағлам бәдән јохдур ки, һачанса хәстәләнмәсин. Елә бир вар-дөвләт јохдур ки, һачанса дағылмасын, елә һакимијјәт јохдур ки, алтыны газмасынлар. Бүтүн бунлар өтәри вә маһв оласыдыр. Хошбәхтлијини бунларын үстүндә гуран адам даим нараһат олачаг, горху, мә'јуслуг вә изтираб ичиндә јашајачаг.

АВРЕЛИ МАРК

(121—180)

Рома императору. Стоисизм фәлсәфәсинин көркәмли нүмајәндәси. Онун һакимијјәти империјанын ағыр күнләринә тәсадүф едир. Аврели өз борчуну, вәзифәсини јеринә јетирәрәк гыса бир вахтда әјаләтләрдә баш галдыран үсјанлара сон гојур, орду ичиндәки һәјәчанлары јатырыр, малијјә ишләрини гајдаја салыр вә һәр јердә сакитлик вә динч һәјат бәрпа едир. О, наразылара күзәшт едир, һәр јердә әдаләт вә низам интизам јарадыр. Анчаг арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр сон нәтичәдә империјанын јохсулланмасына, мүхтәлиф епидемијаларын јајылмасына сәбәб олмушдур.

Марк Аврелинин өзү дә епидемијадан өлмүшдүр.

Јунан дилиндә јаздығы «Өз-өзүмлә сөһбәт» адлы әсәри өлүмүндән сонра үзә чыхмышдыр.

Аврели сәбрли, дөзүмлү, сојугганлы, јүксәк мә'нәвијјатлы шәхс олуб. Рома империјасы тарихиндә адил, мүдрик бир һөкмдар кими галыб.

«Өз-өзүмлә сөһбәт» әсәриндә Аврели тәбиәтлә һәмаһәнк јашамағы, талејин һөкмүнә баш әјиб һадисәләри өз тәбии ахынына бурахмағы, сәбр вә дөзүмлә көзләмәји, гәлбин истәјинә итаәт едиб јашамағы төвсијә едир.

Аврелијә көрә һәјат әбәди вә мүтәмади тәкрар олунан һадисәләр јығыныдыр. Онлардан нә горхмаг лазымдыр, нә дә гачмаг мүмкүндүр.

ӨЗ-ӨЗҮМЛӘ СӨҺБӘТ

(фрагментләр)

* * *

Инсан өмрү—ани, заман—фани, һиссләр—гејри мүәјјән, бәдәнин бүтүн үзвләри—вәчддән дүшән, руһ—сәбатсыз, тале—мүәммалы, шөһрәт—е'тибарсыз, бир сөзлә, чисмани нә варса—өтәри, руһани нә варса—рө'ја вә түстү, һәјат—гүрбәтдә кечән мүбаризә вә сәјјаһлик, өләндән сонракы шөһрәт исә теч-тез унудулмаға мә'руз. Бәс нечат јолу нәдәдир? Философлугдан башга, һеч нәдә.

* * *

Ким ки, индини көрүб, демәли о артыг әбәдијјәт гәдәр узанан кечмиши дә, битиб түкәнмәдән кәлиб кечәчәк кәләчәји дә көрмүшдүр. Чүнки һәр шеј ејни вә бир-биринин тәкрарыдыр.

* * *

Сән јалныз башына кәләнләри вә алнына јазыланлары сев. Јахшы бах, көр онлардан башга сәнә ујғун кәлән нә вар?

* * *

Вахтилә шөһрәти көјләрә галдырылан нә гәдәр адамлар артыг бүсбүтүн унудулуб. Һәлә онлары мәдһ едәнләрин көр нә гәдәринин ады чохдан гәбирдә јатыр.

* * *

Һәр кәсин дәјәри онун нәјә чан атмағындадыр.

* * *

Характерин камиллији ондан ибарәтдир ки, өмрүнүн һәр күнүнү елә кечирәсән ки, санки ахырынчы күнүдүр.

* * *

Аланда тә'рифләмә, верәндә узун-узады данышма.

* * *

Ојан вә өзүнә кәл, ојансан, көрәчәксән ки, сәни һәјәчана кәтирән бүтүн шејләр—јухудур.

* * *

Дүнјаја биркә кәлдијимиз нә гәдәр адамлар артыг ону тәрк едибләр.

* * *

Шөһрәтпәрәст хошбәхтлији өзкәсинин вердији гијмәтдә көрүр, мүдрик исә өзү өз ишинин вә сөзүнүн гијмәтини билир.

* * *

Дүз ол, сәһвләри дүзәлдилән олма!

ОРТА АСИЈА ФИЛОСОФЛАРЫ

ӘБУ НӘСР МӘҺӘММӘД ФӘРАБИ

(870—950)

Орта Асијалы түрк философу.

Дүнјанын ән бөјүк сирләриндән бири даһинин доғулушудур. Һеч бир каһин вә пејғәмбәр дејә билмәз ки, даһи һачан вә һарда доғулачаг. Вә доғрудан да кимин ағлына кәләрди ки, антик дүнјанын ән гүдрәтли зәкаларындан бири олан Аристотелдән сонра дүнјанын икинчи метафизики, гәдим елмләрин енсиклопедик дүһасы һарда, һарда—Сырдәрја саһилләриндә кечәпапаг түрк-оғуз аиләсиндә дүнјаја кәләчәк.

Әбу Нәср Шаш шәһәриндән (индики Дашкәнд) шимали-гәрбдә Фәраб адлы јердә зиндан кешикчиси аиләсиндә анадан олмушдур.

Илләр кечди. Бир күн кәнч Әбу Нәср һисс етди ки, кетмәлидир. Вә чијниндән чөрәк һејбәсини асыб ата-анасы, гардаш вә бачыларыјла видалашды. Бир мүддәт Шаш, Сәмәргәнд вә Бухарада ишләјиб јашады. О, нә иш десән бачарыр вә ишләјир, галан вахтыны исә мәктәб, мәдрәсә, мәсчид вә китабханаларда охујурду.

Охумаг исә онун еһтирасы иди. Әкәр мәчбуријјәт олмасајды, кечә-күндүз китаблардан ајрылмазды. О, Шам вә Бағдада кәлинчә Исфаһан, Реј, Һәмәданда нә варса охујуб өјрәнди. Лакин һисс едирди ки, билдикләри һәлә чох аздыр. Һәлә дүнјанын сирләри она ачылмајыб. Бу сирләр бөјүк адамларын вә бөјүк китабларын көксүндә јатыр.

X әсрин әvvәлләри иди. Ислам дүнјасы һәлә парлаг дөврләрини јашајырды. Хүсусилә тарих, чоғрафија, ријазијјат вә башга елмләр чичәкләнирди. Анчаг фәлсәфәнин нәһәнкләри һәлә парламамыш вә һәлә һеч доғулмамышдылар. Бағдад, Бәсрә, Гаһирә, Шам Шәргин елм вә идрак мәркәзләри иди. Сәнәт вә елм ешгијлә јашајанларын үрәји бу шәһәрләрә учурду. Хүсусилә хилафәтин пајтахты олан Бағдад бүтүн Асијада дилләр әзбәри иди. Вә күнләрин бир күнү Әбу Нәср дә илләрлә арзуладығы бу шәһәрә кәлир. Башга бир рәвајәтдә исә онун әvvәлчә Шама кәлиб шәһәр кәнарындакы бағлардан бириндә гараулчу ишләдијн көстәрнлир. О, газандығы пуллары китаб вә әлјазмаларына вериб кечәләр шам ишығында јазыб охумагла мәшғул олурду.

О, христиан Әбу Бишардан јунан дилини, башга бир христиан алими Јуһанна ибн Хајладан исә мәнтиг вә тибби өјрәнир.

Бир дәфә онун бир китабсатан танышы сахламаг үчүн она хејли китаб верир. Бу, Фәрабинин һәјатында ән хошбәхт күн олур. Һәмин дөврдә Әбу Нәср артыг газы ишләјирди. Кечә китаблары төкүб вәрәгләјәндә Аристотелин демәк олар ки, бүтүн трактатларыны көрүб сәһәрә кими севинчиндән көзүнә јуху кетмир.

Вә кечә-күндүз охумаға башлајыр.

Бу күн бизим алим, филолог, шаир, јазычы вә философларымызын евләриндә китаб долудур. Амма онларын бу китаблары бирчә дәфә дә охумаға сәбри вә ирадәси чатмыр. Мән һәлә сырф бәдии әсәрләрдән данышырам. Амма биздә Платон вә ја Аристотелин әсәрләрини охујан бир нәфәр тапмаг олармы? Чәтин. Һәлә галды ки, охујуб дәрк едән олсун.

Гәдим мәхәзләрдә јазырлар ки, Фәраби Аристотелин «Руһ һаггында» мәшһур трактатыны нә аз, нә чох, јүз дәфә, «Тәбии һармонија»ны гырх дәфә, «Риторика»ны исә ики јүз дәфә охумушдур. Бундан сонра нечә «икинчи мүәллим»—јә'ни икинчи Аристотел олмајасан?!

Бир дәфә Фәраби Шам шәһәр валиси Сејфулдөвләнин сарајына кәлир. Бу вахт һаким тахтында отуруб алим вә әмирләрлә сөһбәт едирмиш. Әбу Нәср зала дахил олур, һаким она отурмасыны ишарә едир. Онда алим сорушур, нечә отурум, өз мәнсәбимә ујғун олсун ја сизин мәнсәбинизә? Һөкмдар чаваб верир ки, өз мәнсәбинә ујғун отур.

Белә олдугда Фәраби бүтүн әмирләрдән јухары баша кечиб тахтын јанында отурур. Һөкмдар гонағын бу һәјасызлығындан һирсләниб өз мүһафизәчисинә намә'лум бир дилдә дејир ки, «бу түрк, бүтүн нәзакәт гајдаларыны позду. Мәчлис дағыланда ону мөһкәмчә чәзаландырарсан». Әбу Нәср үзүнү Сејфулдөвләјә тутуб сорушур:

— Ја әмир, мән һеч бир чинајәт иш көрмәмишәм, нәјә көрә чәза алмалыјам? Бу суалы ешидиб һаким тәәччүблә сорушур:—Мәчлисдәкиләр ичиндә бу дили билән јохдур. Сән ону һардан өјрәнмисән?

Фәраби дејир ки, 70 дил билирәм.

Буну ешидән Сејфулдөвлә алимә үз тутуб—Сән «икинчи мүәллим» дејиләсән ки?—сорушур.

— Еләдир, чавабыны алыр.

— Онда мәни бағышла.

Вә бундан сонра мәчлис әһли илә бүтүн елмләр үзрә мүбаһисә вә сөһбәтә башлајыр. Ахырда да мусигидән данышыб өзүнүн ичад етдији «ганун» адлы аләтдә чалыб-охумаға башлајыр. Вә бир дә ајылыб көрүрләр ки, мәчлисдәкиләрин һамысы јатыб.

О, һакимин һөкмдарлыг онун сарајында галмасы һаггында узун-узады хаһишләриндән сонра јалныз бир ил галмаға сөз верир.

Фәраби балача бој адам олуб вә өмрүнүн сонуна кими садә түрк палтарында кәзирмиш. О, сағлам, чәсур шәхс имиш вә јахшы ох атармыш.

Бөјүк алим 80 илә гәдәр өмүр сүрмүш вә рәвајәтә көрә бир нечә јахын адамла Әскәлан шәһәринә кедәркән чөлдә гулдурлар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бу хәбәри ешидән Сејфулдөвлә чаниләри тутуб асдырмыш, Фәрабини исә бөјүк һөрмәтлә дәфн етдирмишдир.

Бөјүк түрк алиминин әсәрләри тәкчә мәзмунуна көрә дејил, сајына көрә дә јалныз Аристотеллә мүгајисә олуна биләр. Онун 160-а гәдәр әсәри олдуғу күман едилир. Бунларын әлјазмалары дүнјанын бүтүн музеј вә фондларына сәпәләнмиш, јалныз чүзи бир һиссәси мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә олунуб нәшр едилмишдир. Әсәрләринин ән мәшһурлары бунлардыр: «Хошбәхтлијин әлдә едилмәси», «Фәзиләтли шәһәр әһлинин бахышлары», «Әгл сөзүнүн мә'насына даир», «Илаһи Платон вә Аристотелин бахышларындакы үмумилик», «Метафизика» әсәриндә Аристотелин мәгсәди», «Мусиги һаггында бөјүк китаб», «Сүбут китабы», «Чанын маһијјәти һаггында трактат», «Һәчм вә сај һаггында китаб», «Риторика һаггында китаб»... Бүтүн бунлар онун елми сәрвәтинин јалныз чүзи бир һиссәсидир.

Фәрабинин онтоложи дүнјакөрүшүндә Платонун варлыг һаггында фикирләри әсас јер тутур. Дүнјаларын доггуз гат олуб чанлы варлыгларла мәскун олмасы вә илк тәкан нәтичәсиндә алдыглары енержи нәтичәсиндә Јер күрәси әтрафында фырланмасы күман едилир. Бу гатларын һәрәкәти вә гаршылыглы тә'сирләри нәтичәсиндә варлығын 4 әсас елементи—су, торпаг, од вә һава, онлардан да чанлы варлыглар әмәлә кәлир.

Фәрабијә көрә елмләрин шаһы мәнтигдир вә онун да мәркәзиндә зиддијјәтләр гануну дурур.

Фәрабијә көрә инсан руһу бәдәнлә биркә өлүр.

Фәрабинин ән мәшһур әсәрләриндән бири олан «Фәзиләтли шәһәр әһлинин бахышлары» трактатында утопик бир дүнја тәсвир олунур. Гејд едәк ки, һәмин идејалар бөјүк Низамијә тә'сир көстәриб вә бу тә'сир «Искәндәрнамә»дә акс олунмушдур.

Бөјүк һәким вә философ Ибн Сина өз биогрфијасында јазыр ки, мән Аристотелин «Метафизика»сыны охујуб һеч нә баша дүшмәдим. Сонра бир дә охудум. Јенә сирр мәнә кизли галды. Јенә дөнә-дөнә охујуб ахырда бу нәһәнк китабы әзбәрләдим, амма әввәлки кими һеч нә баша дүшмүрдүм. Мән мә'јус олуб өз-өзүмә дедим ки, бу китаб дәрколунмаздыр.

Бир дәфә базарда чилдчинин бир китабы бәркдән тә'рифләдијини ешитдим. О, китабы мәнә тәклиф етди. Мән алмаг истәмәдим. О, јенә инад етди.—Ал бу китабы, деди,—учуз верирәм, саһибинин еһтијачы вар. Ахыры үч дирһәмә китабы алдым. Ба-

хыб көрдүм ки, Әбу Нәср Фәрабинин «Метафизика тезисләри» әсәридир. Тез евә кәлиб охумаға башладым. Вә ајлардан бәри дәрк едә билмәдијим әсәрин бүтүн фикирләринин гапысы үзүмә ачылды вә бүтүн мүәммалар анлашылды.

Ертәси күн базара кәлиб сатычыја тәшәккүр едиб еһтијачы оланлара нанә дә вердим.

Ибн Синанын бу гијмәтли сөзләри Фәрабинин зәкасынын гүдрәтинә сүбутдур. Лакин ән бөјүк сүбут X әсрдә әксәр Авропа халглары вә дүнәнә кими түрк халгларыны мәдәниләшдирдијини иддиа едән «бөјүк гардашларымыз» чәһаләт аләминдә икән садә түрк оғлунун өз зәкасынын нурујла бүтүн Шәрги ишыгландырмасыдыр.

Фәраби әсәрләриндә бу гәдәр гијмәт вердији, дүнјакөрүшләрини көзәл вә парлаг шәкилдә шәрһ етдији Платон вә Аристотелдән сонра Шәргдә шөһрәт тапан ән гүдрәтли зәка иди.

БИРУНИ ӘБУ РЕЈҺАН

(973—1048)

Әрәб дилли Орта Асија философу. Харәзм вилајәтинин Кәт шәһәриндә анадан олмушдур. Фәраби вә Ибн Сина кими дәрин, һәртәрәфли тәһсил алмыш Бируни елмин бир чох саһәләринә аид әсәрләр јазмышдыр. Тәзкирәчиләрин јаздығына көрә бу әсәрләрин јалныз адларынын сијаһысы нечә сәһифәлик китаб тәшкил етмишдир. Үмумијјәтлә Орта әср Шәрг мүәллифләринин бу чүр јарадычылыг мәһсулдарлығы һејрәт доғурмаја билмәз. Һәр күнкү мүһарибәләр вә гырғынлар, арамсыз сарај чеврилишләри, тәбии фәлакәтләр, тә'гиб вә тә'сирләр ичиндә кечә-күндүз һәм охујуб, һәм мүшаһидә едиб, һәм дә бу гәдәр јазыб јарадасан? Унутмаг олмаз ки, Бируни ејни заманда Харәзмшаһлар дөвләтинин фактики олараг харичи ишләр назири олмушдур.

Бирунинин бу күн ән чох мараг доғуран әсәрләри сөзсүз ки, онун тарих вә чоғрафија мөвзусунда јаздыгларыдыр. «Һиндистан тарихи», «Гәдим халгларын хронолокијасы» вә ән чох исә «Өтән нәсилләрин јадикарлары» әсәрләри бу күн һәдсиз дәрәчәдә гијмәтли вә мараглыдыр.

Бирунинин Јер гурулушуна вә сәма чисимләринә аид бир чох фикирләри о девр үчүн ингилаби маһијјәт дашыјырды. О, һәлә о дөврдә Јерин Күнәш әтрафында дөвр етдијини сөјләмишдир.

Бируни Аллаһын варлығыны гәбул етсә дә бир философ кими әсасән материалистдир. Варлығын әсасында материјанын дурдуғу-

ну вә онун мүхтәлиф форма вә шәкилләрлә каинатын һәр јериндә тәзаһүр етдијини сөјләјир.

«Мәсуд чәдвәли» әсәриндә Бируни башга сајсыз шәһәр вә чоғрафи мәнтәгәләрлә бирликдә Азәрбајчанын шәһәрләринин адларыны да садаламыш, онларын ен даирәләрини көстәрмиш, марағлы етнографик мә'луматлар вермишдир.

ӘБУ ӘЛИ ИБН СИНА

(980—1037)

Орта Асија философу. Бухара шәһәри јахынлығындакы Әфшәнак кәндиндә мә'мур Абдуллаһын аиләсиндә анадан олмушдур. Анасынын ады Ситарә банудур. Ибтидаи тәһсил алыб он јашында артыг Гур'аны әзбәр билмишдир. Он алты јашында исә јенијетмә Әбу Әли артыг бүтүн әмирликдә мәшһур олан һәким иди. Һәмин ил кәнч алимә Бухара әмиринин сарај китабханасындан истифадә етмәк ичазәси верилир. Рәвајәтә көрә Әли ајларла орадан чыхмајараг кечә-күндүз охујур. О, тәкбашына мәнтиг, физика, ријазијјат, һәндәсә, астрономија, мусиги, тибб вә башга елмләрин әсасларыны мәнимсәјир. Сонралар «Мүдриклик хәзинәси» адланан һәмин китабхана јананда адамлар демишдиләр ки, ејб етмәз, о китабхана Әбу Әлинин кәлләсиндәдир.

Әбу Әли бир мүддәт Саманиләр нәслиндән олан Нуһ ибн Мәнсурун сарајында јашајыб бир сыра әсәрләрини бурада јазыр. «Јекун вә нәтичә», «Хејирхаһлыг вә күнаһ» вә с. бу дөврүн мәһсулудур. Һәмин илләрдә Әбу Әли онун дүнјакөрүшүндә мүһүм рол ојнајан Аристотелин «Метафизика» әсәри илә дәриндән таныш олур. Даһа доғрусу Фәрабинин әсәрә јаздығы шәрһи охујандан сонра аз гала әзбәр билдији «Метафизика»ны бүтүн дәринлији илә дәрк едир.

1001-чи илдә мәшһур султан Маһмуд Гәзнәви Бухараја һүчум едәндә Ибн Сина гачмаға мәчбур олур вә узун, әзијјәтли јоллар кечәрәк Хәзәрин чәнуб шәргиндәки Чүрчан шәһәринин һакими ибн Сәһлин сарајында сығыначаг тапыр. Бир нечә ил бурада јашајыб бир чох әсәрләрини јарадыр. Сонра Реј шәһәринә кәлиб әмир Мәчәлдөвләнин јанында вәзир олур. Сонра Һәмәдан шәһәринә кәлиб әмир Шәмсәддөвләнин сарајында сығыначаг тапыр. 1012-чи илдә әмир өлүр, јеринә оғлу кечир вә о атасынын достлары ичиндә Ибн Синаны өлдүртмәк истәјир, алим гачыб кизләнсә дә әлә кечиб зиндана атылыр. Ибн Сина бурада да јазыб-јарадыр. Јени әмир өз рәгиби Әләддөвлә тәрәфиндән мәғлуб едилир

вә о, Ибн Синаны азад едиб сарајына кәтирир. Философ өмрүнүн ахырына кими Әләддөвләнин һимајәсиндә јашајыб јарадыр. 1037-чи илдә Һәмәдана јүрүш заманы хәстәләнир вә јүз илләрдә дүнја һәкимләринин һәкими олан бир адам чох дәрман гәбул етмәкдән вәфат едир.

Ибн Сина дүнјанын ән мәһсулдар зәка адамларындан биридир. Һесабламалара көрә О, елмин бүтүн саһәләринә аид 450-јә гәдәр әсәр јазмыш, онларын да 150-јә гәдәри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Ибн Синанын ән мәшһур әсәри тибб үзрә чох чилдли «Ганунлар китабы»дыр. Сәккиз әсрдир ки, бу китаб эксәр дүнја дилләриндә һәкимләрин столүстү мәсләһәтчисидир.

Онун икинчи мәшһур әсәри чохчилдли «Шәфа китабы»дыр. Бурада онун фәлсәфи дүнјакөрүшү әкс олунмушдур. Сонракы Әрәб философлары Ибн Рүшд, Ибн Хәлдун, Әл Гәзали Ибн Синаны бир философ кими тәнгид едиб каһ динлә фәлсәфәни гарышдырмагда, каһ да орижиналлыгдан узаг олмагда күнаһландырмышлар. Әлбәттә бу тәнгидләрдә мүәјјән әсас вар. Лакин Ислам мүһитиндә јашајан бир мүтәфәккир кими Ибн Сина башга чүр едә дә билмәзди.

Орижиналлыгдан узаг олмага кәлдикдә исә үмумијјәтлә бүтүн Орта әср Әрәб фәлсәфәси Платон, даһа чох исә Аристотелин фәлсәфәсинә әсасланыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Орта әсрләрдә Гәрбдә дә вәзијјәт белә иди.

Ибн Синаја көрә каинатын һөкмдары зәрурәтдир. Бу зәрурәтин мадди ифадәси олан варлыг вә каинат әбәди вә дәјишмәздир. Тәбиәт вә онун һадисәләри сәбәбләр зәнчири илә бир-бирләринә бағлыдыр вә бир-бирләриндән доғур. Идрак вә ағыл исә тәбиәтин тачыдыр вә һеч бир материја илә бағлы олмајыб өлмәздир.

«ҺӘЈ ИБН ЈӘГЗАН» АЛЛЕГОРИК ПОВЕСТИНДӘН БИР ПАРЧА

...О деди: «Физиогномика о елмләрдән биридир ки, һаггы нәгд өдәнилир. Чүнки о, инсан тәбиәтинин һамынын кизләтмәјә чалышдығы ән кизли чәһәтләрини ашкар едир. О, адамларын јары позулмуш, күчлә сезилән хүсусијјәтләрини ашкар едиб һәр һансы бир гүдрәтли әлин чүзи тохунмасыјла сәни камиллик дәрәчәсинә јүксәлдир. Әксинә, ким сәни доғру јолдан сапындырачагса, демәли мәһв олдун.

Бах, елә инди сәни әһатә едәнләрин, сәни бирчә аддым белә раһат бурахмајан јол јолдашларынын етдији кими.

Бах, габағында кедән о адам ки, вар, јаланчы вә бошбоғаздыр. Ујдурмачы вә нагғалдыр. О сәнә елә хәбәрләр кәтирир ки, һеч вахт һәгигәти јаландан ајыра билмәјәсән. Сән дә оланы олмјандан, һәгигәти јаландан ајырмаг үчүн нә гәдәр әзијјәт чәкмәјә мәчбур

олурсан. Беләликлә ја бәхт сәни бу јалныш јолдан чыхарачаг, ја да һәмишәлик јалан вә уідурмалар торунда батыб галачагсан.

Сәнин сағында кедән о адам азғындыр, елә ки, гәзәбләнди, нә диләтутмагла сакитләшдирмәк олар, нә дә нәвазишлә.

Солунда кедән исә гарынгулу вә шөһрәтпәрәст ајғырдыр. Анчаг гара торпаг онун нәфсини дојура биләр.

Еј бәдбәхт, сән онлара гошулмусан вә јалныз баш көтүрүб вәтәндән гачмагла онларын әлиндән гуртара биләрсән. Бир һалда ки, һәлә гачмаға имкан јохдур, гој сәнин әлин онларын үстүндә амирлик еләсин, һөкмүн онлары итаәтдә сахласын. Чүнки јалныз онлардан мөһкәм вә ирадәли олмагла онлары рам едә биләрсән».

ӘРӘБ ФИЛОСОФЛАРЫ

МӘҺӘММӘД ПЕЈҒӘМБӘР
(570—632)

Ислам дининин бациси вә пејғәмбәри.

570-чи илдә Сасани империјасынын шаһәншаһы II Хосров Әнуширәван сарајында кејф вә нәшәдә икән бирдән-бирә нечә јүз иллик сарај титрәди вә Әһмәниләрин вә Сасаниләрин мин иллик мәш'әли сөндү. Һамы дәһшәтлә јериндә донуб галды, амма һеч ким билмәди ки, бу, узаг Мәккәдә тачир Абдулланын арвады Әминәнин дүнјаја кәтирдији ушағын ирадәсијлә дөрд әсрлик Сасаниләр сүлаләсинин мәһвинә ишарәдир.

Ушағын атасы бу заман карванла сәфәрдә иди вә елә орадача балача оғлуну көрмәдән хәстәләниб вәфат етди.

Анасы күбар гадын кими оғлуна Һәлимә адлы бир дајә тутду. О, көрпәни өзү илә кәндә апарды ки, тәбиәтин гојнунда, тәмиз һавада бөјүсүн. Елә дә олду, Мәһәммәди беш јашы тамам оланда анасынын јанына кәтирдиләр. Анчаг балача ана нәвазишини чох да көрә билмәди. Ики ил сонра әринин гәбрини зијарәтә кедән Әминә елә орадача да өлдү.

Једди јашлы кәләчәк пејғәмбәр тәк галды.

Бабасы Әбдүлмүтәллиб ушағы һимајәсинә көтүрдү вә бир нечә илдән сонра О да вәфат едәндә Мәһәммәд әмиси, Кәбәнин мүһафизи Әбу Талибин аиләсиндә јашады. О, өз ағлы, доғручулуғу вә хејирхаһлығы илә бүтүн Мәккәдә һөрмәт газанмышды. Јашы ијирмијә чатанда Мәккәнин дөвләтли дул гадынларындан Хәдичә ону јанына гуллуға дә'вәт етди. Мәһәммәд разы олуб Суријаја кедән карвана гошулду вә бу минвалла бир нечә ил әтраф шәһәрләри кәзиб тајфа вә халгларын һәјаты илә таныш олду.

Хәдичә Мәһәммәдин ләјагәтләрини көрмәјә билмәзди, буна көрә она евләнмәји тәклиф едәндә Мәһәммәд әмисинин мәсләһәтијлә разы олур. Бу заман онун 25 јашы варды.

Беш ил сонра исә Онун һәјатында даһа бир һадисә баш верди. Әмиси Әбу Талибин бир оғлу дүнјаја кәлди вә О, бөјүјүб һәм кәләчәк пејғәмбәрин ән јахын силаһдашы, һәм дә үмумијјәтлә пејғәмбәрдән сонра Исламын ән бөјүк шәхсијјәти олду.

Онсуз да һәмишә фикирли, һәр шејин мә'насы барәдә дүшүнән Мәһәммәд нәһајәт белә дүшүнчәјә кәлди ки, дүнјаны јарадан бир

гүввә вар вә евләрдәки тахта бүтләрә дејил, она итаәт етмәк лазымдыр. О, бу барәдә кечә-күндүз дүшүнүр, јухулар көрүр. јухуларда Аллаһ адландырдығы һәмин бөјүк Јараданын елчиләрн илә данышырды. Онлар Мәһәммәдә Аллаһын инсанлар арасындакы елчиси олдуғуну сөјләјир, ону чәсарәтлә инсанлары Аллаһа итаәт етмәјә чағырмаға сөвг едир.

Пејғәмбәр өз чағырышларыны вә кәләчәкдә «Гуран» ајәси олачаг ше'рләрини әтрафындакылара охумаға башлајыр. Она илк иман кәтирән тәбии ки, арвады Хәдичә олур. Ондан сонра әмиси оғлу, кечә-күндүз ондан ајрылмајан Әли јени дини—Исламы гәбул едир. Бундан сонра Исламын ағыр, чәтин, узун өзүнү тәсдиг дөврү башлајыр. Доғрудур халг бу садә, анлашыглы, инандырычы динә доғру һәвәслә кәлирди, лакин Мәккә дөвләтлиләри вә тачирләр һеч чүр өз ән'әнәви бүтләриндән әл чәкмәк истәмирдиләр вә һакимијјәт дә онларын әлиндә олдуғундан тәбии ки, күч дә онларда иди. Онлар мүсәлманлары тә'гиб едир, онлара ишкәнчә верир, һәтта өлдүрүрдүләр. Бүтүн бунлара бахмајараг јени динин тәрәфдарларынын сајы күндән күнә артырды. Артыг әтраф јерләрдә дә, хүсусилә Јәсриб шәһәриндә Ислама рәғбәт бәсләјәнләр чох иди. Онлар Мәһәммәдин Мәккәдә олмазын тә'гибләрә мә'руз галдығыны көрүб ону өз шәһәрләринә дә'вәт етдиләр. Бу һадисә 622-чи илдә баш верди вә Ислам тарихи дә һәмин вахтдан башлајыр. Лакин мәккәлиләр бурада да ондан әл чәкмәк истәмирләр. Онлар мин нәфәр јахшы силаһланмыш, 700 дәвә вә 100 атын белиндә артыг Мәдинә адландырылан Јәсрибә тәрәф үз гојдулар. Пејғәмбәрин тәрәфдарлары исә чәми 300 нәфәрә гәдәр иди. Дөјүш карван јолунун кәсишдији сәфалы Бәдр дағынын әтәјиндә олмалы иди. Мәккә партијасынын башында Мәһәммәдин әмиси Әбу Чәһл дајанмышды.

Мүсәлманлар онлардан габаг кәлиб дөјүш мөвгејиндә дајандылар. Беләликлә 624-чү илдә дүшмәнләр арасында илк ачыг дөјүш башланды. Тәкбәтәк дөјүшдә Пејғәмбәр тәрәфдән Һәмзә (Мәһәммәдин әмиси), әмиси оғлу Әли ибн Әбу Талиб вә Убеј ибн әл Харис чыхыб өз күчлү рәгибләрини өлдүрдүләр.

Дөјүш гызышды вә әсас башчылары, о чүмләдән Әбу Чәһлин өлдүрүлдүјүнү көрән гурејшиләр давам кәтирә билмәјиб мәғлуб олдулар. Өләнләр өлдүләр, галанлар да Мәккәјә үз гојдулар. Мүсәлманлаардан чәми 14 нәфәр һәлак олду.

Бу вә сонракы Өһуд дөјүшү Ислам тарихиндә һәлледичи дөнүш олду. Нәһајәт пејғәмбәрин вәфатындан үч ил габаг мүсәлманлар мәккәлиләри тәслим олуб Исламы гәбул етмәјә мәчбур етдиләр. Бундан сонра артыг пејғәмбәр кими бүтүн әрәб дүнјасында тәсдиг едилән Мәһәммәд вәсијјәтләриндән вә чохлу кәламларындан савајы Исламын кәләчәк галибијјәтли јүрүшләри үчүн нәзәри вә әмәли әсас олан «Гуран»ы јадикар гојуб, вәфат етди. Пејғәмбәр Мәдинәдә дәфн едилди вә гәбри индн дә мүсәлманларын ән мүгәддәс зијарәт јерләриндән бирирдир.

ВӘСИЈЈӘТЛӘРИНДӘН ВӘ КӘЛАМЛАРЫНДАН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Ја Әли, инсанларын горхудан мәчбур олуб һөрмәт вә еһтирам бәсләдикләри адам адамларын ән писидир.

* * *

Ја Әли, Бөјүк Аллаһ ики шәхс арасында сүлһ јарадан јалан данышығы хошлајыр, дүшмәнчилик јарадан дүз данышығы јох.

* * *

Ја Әли, инсан ашағыдакы һалларда алданарса, бунда анчаг өзүнү күнаһкар билмәлидир: дә'вәт олунмадан сүфрәјә отуран, ев саһибинә әмр вә көстәришләр верән гонаг, дүшмәниндән јахшылыг уман, алчаг вә һәгирләрдән аличәнаблыг көзләјән, өзүнә дәхли олмајан ишә гарышан, табелијиндә олан адамы тәһгир едән, танымадығы мәчлисдә отуран, сөһбәтинә мәһәл гојмајан адамла данышан.

* * *

Әдәбдәндир: кичик тикә көтүрүб ағыза гојмаг, ону јахшы чејнәмәк, адамларын ағзына аз бахмаг вә әлләри јумаг.

* * *

Ја Әли, үч мәгамда јалан данышмаг бәјәнилиб: мүһарибәдә алдатма, арвада вә'д вермә мәгамында, адамлар арасында барышыг вахты.

* * *

Ја Әли, инсанларда дөрд хасијјәтин олмасы бәдбәхтликдир: кинли вә гәзәбли олмаг, рәһмсизлик, бөјүк арзу һәвәси вә дүнјада галмаг истәји.

* * *

Ја Әли, һәјат үч шејдән ибарәтдир: кениш отаг, көзәл арвад, ј[illegible]ы ат.

ПЕЈГӘМБӘРИН «НӘҺЧҮЛ-ҺИДАЈӘТ» ӘСӘРИНДӘН КӘЛАМЛАР

* * *

Әмәлләрин дәјәри онларын мәгсәд вә нәтнчәси илә өлчүлүр.

* * *

Мөмүн о адамдыр ки, өзүнә истәдијини, гардашына да истәмиш олсун.

* * *

Гочалара јашларына көрә һөрмәт едән кәнчләрә Аллаһ өмүрләрини артырмагла әчр верәр.

* * *

Гочаја һөрмәт—Аллаһа һөрмәт демәкдир.

* * *

Ән јахшы сәдәгә одур ки, сағ әлин вердијини сол әл билмәсин.

* * *

Бир кечә-күндүзлүк јемәји олан адам диләнмәмәлидир.

* * *

Аллаһ пакдыр вә паклығы севир.

* * *

Ев саһибини тәнкә кәтирәнә гәдәр гонаг галмаг олмаз.

* * *

Атанын өвладына өјрәтдији ән јахшы шеј—әдәбдир.

* * *

Һеч кәси сөјмәјин. Әкәр һәтта бири сөјүб сирринизи ашкар етсә белә, она аид билдијиниз сирри ашкар етмәјин.

* * *

Гонағы гапыја гәдәр өтүрән адамдан хошум кәлир.

* * *

Бүтүн дүнјәви ләззәтләри вә хошлуглары мәһв едән өлүмүн һагг слмасыны һәмишә хатырлајын.

* * *

Сизләрдән һеч бириниз дүнјәви мүсибәтләрә таб кәтирмәјәндә белә өзүнә өлүм истәмәмәлидир.

* * *

Өлүм мө'мүн үчүн бир төһфәдир.

* * *

Гәбир ахирәт мәнзилләринин биринчисидир.

* * *

Өлүм досту достла бирләшдирән көрпүдүр.

* * *

Һәддиндән артыг күлмәк үрәјн партладар.

* * *

Борчуну өдәмәк үчүн имканы олуб, буну етмәјән шәхс һөрмәтә лајиг дејил вә чәзаланмалыдыр.

* * *

Борчун өдәнилмәсини әсассыз тә'хирә салмаг зүлмүн бир формасыдыр.

* * *

Дүнјәви һәјат әкин кимидир: онун мәһсулу о дүнајда јетишир.

* * *

Көзәл вә ајдын данышыглар сеһр кими әсрарәнкиздир.

* * *

Һикмәтин әсасы Аллаһы танымагдыр.

* * *

Аллаһ бујурду: «Мән кизли бир хәзинә идим, истәдим танынам вә буна көрә бәшәри јаратдым».

* * *

Јахшылыг елә бир шејдир ки, сәнин үрәјин ондан дөзүм вә сакитлик тапыр. Пислик елә бир шејдир ки, башгаларынын сәнә бәраәт газандырмасына бахмајараг, сәни шүбһәјә салыр вә үрәјини сыхыр.

* * *

Чәһәннәм ләззәтләрдә, Беһишт исә әзаб вә әзијјәтләрдә кизләниб.

* * *

Беһишт ананызын ајаглары алтындадыр.

* * *

Үрәјиндә бир истиот дәнәси гәдәр инамы олан шәхс чәһәннәмә кетмәјәчәк, истиот дәнәси гәдәр тәкәббүр вә худбинлик олан шәхс исә беһиштә ајаг басмајачагдыр.

* * *

Беһишт о адам үчүн дејил ки, өзкәләрә етдији бир мәрһәмәтлә јанашы, онлары тәһгир вә мәзәммәт етсин.

* * *

Шәрәфли доланачағы олан адам Аллаһын севимлисидир.

* * *

Алнынын тәри гурумамыш ишчинин муздуну верин.

* * *

Өмрүнү елмә сәрф едән адам һеч вахт өлмүр.

* * *

Алимләрә һөрмәт едән адам елә бил һөрмәтн мәнә едир.

* * *

Бешикдән гәбрә гәдәр елм ахтарын.

* * *

Бир алимин гәләминин мүрәккәби бир шәһидин ганындан даһа мүгәддәсдир.

* * *

Алим кимдир?—билијини ишләдән инсан.

* * *

Бәни-Әмирин гасидләри һәзрәти-Мәһәммәдин јанына кәлиб дедиләр:

— Сән бизим ағамызсан.

Бујурду:

— Сизин ағаныз Аллаһдыр.

* * *

Пејғәмбәр бујурду:—Мәним дүнја малы илә нә ишим вар? Ағачын алтында истираһәт едиб, сонра јолуна давам едән бир атлы кимијәм.

* * *

Атанын үзүнә ағ олмаг, Аллаһын үзүнә ағ олмагдыр*.

* *Шаир вә шәргшүнас Сәрһәд Нәсирзадәнин тәрҹүмәләриндән истифадә едилмишдир.*

ӘЛИ ИБН ӘБУ ТАЛИБ

(598—661)

Исламын икинчи бөјүк шәхсијјәти. Мәһәммәд пејғәмбәрин әмиси оғлу вә күрәкәни. Мәккәдә тајфа башчысы Әбу Талибин аиләсиндә анадан олмушдур, анасынын ады Фатимә иди, ушаг јашларындан кәләчәк пејғәмбәрлә отуруб-дурмуш вә пејғәмбәр вәфат едәнә гәдәр ондан бир аддым да араланмамышдыр.

Бүтпәрәстләрин әлејһинә чыхыб пејғәмбәр тәкаллаһлығы е'лан едәндән сонра онун Мәккә ә'јанлары илә узун-узады мүбаризәси башланды. Бу мүбаризәдә Әли һәмишә онун јанында вә онун дајағы олмушдур.

Әли, Табук јахынлығындакы дөјүшдән башга бүтүн савашларда иштирак етмиш вә чох вахт бу өлүм-дирим дөјүшләри јалныз онун чәсарәти, икидлији вә һүнәри нәтичәсиндә гәләбә илә баша чатмышдыр. Бүтүн бунлара көрә она әрәбчә «Сејфүл-ислам», јә'ни «Исламын гылынчы» ады верилмишдир.

Әбубәкр, Өмәр вә Османын хәлифәлијиндән сонра нәһајәт 656-чы илдә Һәзрәт Әли ислам тахтына чыхмышдыр. Лакин онун һакимијјәтдә олдуғу бу беш ил даим Муавијә, Аишә, Тәлһә вә Зүбејрлә мүһарибә вә дөјүшләрдә кечмишдир. О, бу дөјүшләрин һамысында, о чүмләдән Муавијә илә сонунчу, Һәлледичи дөјүшүндә дә галиб кәлмиш, лакин сон дөјүшүн сон анларында сәбатсыз әскәрләринә гаршы көстәрдији гәтијјәтсизлик нәтичәсиндә гәләбәни әлдән вермишдир. Нәтичәдә аз сонра үсјанкар дәстәләрин бир үзвү—Әбдүррәһман ибн Мүлчам тәрәфиндән мәсчиддә намаз гыларкән зәһәрли гылынчла гәтлә јетирилиб.

Нәчәф адланан јердә дәфн едилмиш вә 15 әсрә јахындыр ки, һәмин јер дүнја мүсәлманларынын, хүсусилә шиәләрин мүгәддәс ибадәткаһына чеврилмишдир.

Әкәр әввәлки үч хәлифә јалныз хәлифә кими адлары тарихдә галмышса, Әли ибн Әбу Талиб һәм дә дүнја гәһрәманлыг, әдәбијјат вә фәлсәфә тарихинә дүшмүшдүр. Бу да тәсадүфи дејил. Онун Зүлфүгары тутан мәтин әлләриндән јүзләрлә дәрин мә'налы, зәриф руһлу, тә'сирли ше'рләр, гитәләр, афоризмләр, рисаләләр, хитабләр чыхмышдыр. Бүтүн бу зәнкин ирс «Нәһҹ әлбәлаға» ады алтында илк дәфә 1015-чи илдә Әли Шәриф әр Рәди тәрәфиндән нәшр едилмиш, о вахтдан дүнјанын сајсыз дилләриндә јүз дәфәләрлә чап олунмушдур.

Бу әсәрләри охујанда онун мүәллифинин тәкчә маһир сәркәрдә вә гәһрәман дејил, ејни заманда Исламын мүдафиәчиси вә чарчысы, дүнја ишләринә јахшы бәләд олан дәрин тәфәккүр, сағлам вә нурлу дүнјагөрүшү саһиби вә нәһајәт ән јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрин дашыјычысы олдуғу ашкар олур.

Бу ајдын вә сағлам дүшүнчә саһиби өз фикирләрини даһијанә бир садәлик вә образлылыгла ифадә едә билирди. Бу чәһәтдән мүбалиғәсиз демәк олар ки, Һәзрәт Әлинин бир һәјат мүәллими кими, дүнјанын һәр чүр үзүнү көрмүш ариф вә мүдрик бир шәхсијјәт кими нәсиһәт вә төвсијјәләринин мисли бәрабәри јохдур.

Әли ибн Әбу Талибин фикирләри јүксәк поетиклији вә чошғун һиссијјаты илә дә сечилир. Онлар асан јадда галыр вә инсанын гәлбини ишыгла долдурур.

Һәзрәт Әлинин хош күнләри аз олуб. Кәнчлији вә јеткинлији Ислам уғрунда даими вә амансыз мүһарибә вә дөјүшләрдә кечиб. Пејғәмбәрин өлүмүндән сонра да даим еһтијач ичиндә јашајыб вә һәјатынын чошғун чағында намәрдчәсинә гәтлә јетирилиб. Онун һәјат рәфигәси, пејғәмбәрин севимли гызы Фатимә дә кәнч икән вәфат едиб. Оғланлары Һәсән вә Һүсејн дә мин бир зүлмлә гәтлә јетирилибләр. Нәвә вә нәтичәләри дә беләчә гәтлә јетирилиб. Бүтүн бунлар ағласығмаз вә дәрколунмаздыр.

Лакин онун вә өвладларынын бу күн гызыла тутулан мәгбәрәләри вә бу мәгбәрәләрә зијарәтә кәлән милјонларла инсанын көз јашлары инсана тәсәлли верир. Тәсәлли верир ки, һагг итмир, инсанын өзүнә олмаса да, руһуна хошбәхтлик бәхш едир.

ӘЛИ ИБН ӘБУ ТАЛИБИН АФОРИЗМЛӘРИ

Әкәр пәрдә дүшсә белә, инамым зәррәчә артмаз (јә'ни Аллаһа елә инанырам ки, көзүмлә көрсәм белә фәрг етмәз).

* * *

Инсанлар јатыблар, өләндә, ајылырлар.

* * *

Ағыллы адам бир дәфә бахды, ибрәт алачаг.

* * *

Дүшмәнчилик үрәк үчүн бөјүк јүкдүр.

* * *

Гәлб о вахт кор олур ки, ону чәтинә салырсан.

* * *

Әдәб инсанын шәклидир.

* * *

Инсанлар өз ата-аналарындан чох, заманәләринә охшајырлар.

* * *

Бир кәс ки, өз гәдрини билди, һәлак олмур.

* * *

Бир шеј ки, сәрвәти пуч едир, узаглаш.

* * *

Тамаһ илдырымы вуранда агыл итир.

* * *

Ким ки, үзүнү Аллаһа чевирди, арзусуна чатыр, чевирмәди, маһв олур.

* * *

Ән пис јохсуллуг—ахмаглыгдыр.

* * *

Өзүнү бәјәнмәк нифрәтин вә горхаглығын чохлуғундандыр.

* * *

Ағыл ән јахшы архадыр.

* * *

Јахшылыг пис данышанын ағзыны бағлајыр.

* * *

Шәхсијјәтин ән јахшы чәһәти әхлагдыр.

* * *

✓ Әсил-нәчабәтин өлчүсү әдәбдир.

* * *

Адамларын чоху елә она чалышыр ки, өзүнә зәрәр вурсун.

* * *

✓ Бир шәхс ки, инсанлардан үмидини үздү, азаддыр.

* * *

Ағыллы адамын зәнни чох вахт һәгигәтә ујғун кәләр.

* * *

Миннәтчи еһтијач саһибинин архасыдыр.

* * *

Кишинин ара вурмағы алчаглыгдыр.

* * *

Надан адамын дәвләти зибилликдәки бағ кимидир.

* * *

v Нә гәдәр вар-дөвләтә јахын олсан, о гәдәр мәгсәддән узаг оларсан.

* * *

Ким ки, үмидини инсанлардан үзүб Аллаһа бағлады, раһатдыр.

* * *

Һачан ки, рузун азалды, Аллаһла мүамилә елә. (Јә'ни сәдәгә вер.)

* * *

Тәрбијә ағачы јумшаг оланын өвлад вә тәбәәләри тәрбијәсиз олар.

* * *

Ахмаглыг ән пис хәстәликдир.

* * *

✓ Дилини нәјә өјрәтсән, ону да сәнә гајтарачаг.

* * *

Чох мүттәфиг олмағын ахыры нифагла гуртарар.

* * *

Бир шәхс ки, кимә вә нәјәсә үмидвар олду, арзусуна чатмаз.

* * *

Сөз вар ки, һәмлә вә һүчумдан кәсәрлидир.

* * *

Инадчыллыгла достлуг бир јердә тутмаз.

* * *

✓ Интигам һисси илә бөјүклүк бир јерә сығмаз.

* * *

✓Адам јанында биринә нәсиһәт етмәк—ону данламагдыр.

* * *

✓ Әгли чох оланын сөзү аз олар.

* * *

✓ Инсанын, билмәдијини биләнләрдән хошу кәлмәз.

* * *

✓ Аллаһ о адама рәһм едәр ки, өз гәдрини билсин.

* * *

Тамаһкарын һәјасы олмаз.

* * *

Хошбәхт о адамдыр ки, нәсиһәти гәбул едә.

* * *

Ән горхулу дүшмән нијјәтини кизли сахлајандыр.

* * *

Мән доғулдуғум күндә дә өлдүм.

* * *

Өз әринин гајғысына галан гадын һагг јолунда вурушан мүчаһидләр кимидир.

* * *

Исламдан бөјүк шәрафәт јохдур.

* * *

Тамаһкар үмидсиз олар.

* * *

Чох зарафат елијән дүшмәндән вә тәһгирдән хали олмаз.

* * *

Шәһвәт һәриси базардан алынмыш гулдан да гулдур.

* * *

Гејбәтә гулаг асмаг гејбәт етмәјә бәрабәрдир.

* * *

Пахыл гәм-гүссәдән узаг олмаз.

* * *

Ән јахшы арха нәфси сахламагдыр.

* * *

Төвбәдән јахшы миннәтчи јохдур.

* * *

Ән јахшы палтар сағламлыгдыр.

* * *

Тәләсмәк—сүрүшмәк вә јыхылмагла нәтичәләнәр.

* * *

Мәсләһәтсиз мәтләбә чатмаг олмаз.

* * *

Јохсуллуғуну изһар едән өзүнү алчалдыр.

* * *

Дилинин саһиби олмајан хар олар.

* * *

Ким ки, сәни хәбәрдар едир, сәни шад едир.

* * *

Ким ки, өзүнү дәрк еләди, Аллаһы да дәрк едәчәк.

* * *

Дили ширин оланын гардашлары чох олар.

* * *

Јахшылыг илә азад адамы гул еләмәк олар.

* * *

Ағыллы адамын дили үрәјинин архасындадыр.

* * *

Бир кәсин ки, ихтијар чилову нәфсин әлиндәдир, о өлүмә доғру кедир.

* * *

Хәсисә хәбәр вер ки, онун вары ја бир һадисә илә, ја да вәрәсә кими тарач олачаг.

* * *

Бахма ким данышыр, бах көр нә данышыр.

* * *

Бәла заманы вурнухмаг бәланы бир аз да артырар.

* * *

Һәр гәтрә суда гүссә, һәр тикә чөрәкдә кәдәр-гәм јатыр.

* * *

Аллаһын тәгдири кәләндә, бәндәнин тәдбири әбәсдир.

* * *

Аллаһын гәзаву-гәдәриндән һәзәр етмәк әбәсдир.

* * *

✓ Јохсул өз вәтәниндә дә гәрибдир.

* * *

Һәр јени әдәб инсан үчүн тәзә зинәтдир.

* * *

✓ Өзүндән чох разы оланын дүшмәни дә чох олар.

* * *

Хәсисликлә еһсан бир јердә тутмаз.

* * *

✓ Ән бөјүк дөвләт—агыл, ән бөјүк јохсуллуг—наданлыг, ән бөјүк ирс—тәрбијә, ән бөјүк көмәкчи вахтында верилән мәсләһәтдир.

* * *

Әдәбсиз шәрәфли ола билмәз.

* * *

Чох јемәклә сағламлыг бир јерә сығмаз.

* * *

Икинчи дәфә үзр истәмәк күнаһы тәзәләмәкдир.

* * *

Дөзүм мәшәггәти азалдыр.

* * *

Һәр кәс дилинин алтында кизләниб.

* * *

Инсан о вахт азад олар ки, вә'динә әмәл едә.

* * *

Не'мәтин ки, әввәли сәнә чатды, ачкөзлүклә ахырыны гачыртма.

* * *

Аллаһ алчалтдығы адамдан елм вә билији әсиркәјәр.

* * *

Боллуг вахты иштаһ аз олар.

* * *

Елм вә әдәб үчүн сәрф етдијин дөвләт хәрчләнмәјиб.

* * *

Пислик едәнә јахшылыг етмәклә әзијјәт вер.

* * *

Көмәклик еһтијач гәдәр олар.

* * *

Фүрсәти әлдән вермәк гүссә кәтирәр.

* * *

✓ Варлы үчүн һәр јер вәтәндир.

* * *

Јемәјин аз олса, хәстәлијин дә аз олар.

* * *

✓ Әгли аз оланын ојуну вә зарафаты чох олар.

* * *

✓ О гәдәр олуб ки, бир саатын хошлуғу илләр узуну дәрдә-гәмә сәбәб олуб.

* * *

✓ Гәнаәт едәнин сәрвәти түкәнмәз.

* * *

Јохсуллуг зирәк адамы лал едәр.

* * *

✓ Ағыллынын синәси өз сирринин хәзинәсидир.

* * *

Нә гәдәр ки, малын вә вәзифән вар, ејбләрин өртүлүдүр.

* * *

Һәр суалын бир чүр чавабы вар.

* * *

✓Бир шәхс ки, өз шәрәфини әлдән версә, атасынын шәрәфи она көмәк етмәз.

* * *

О рузи ки, кифајәт едир, бәсдир.

* * *

Чох кишиләр кечәнин әввәлиндә тахт-тач саһиби олублар, сәһәр исә онлары торпаға тапшырыблар.

* * *

Нә гәдәр ки, фүрсәт гүссәјә чеврилмәјиб ону әлдән вермә.

* * *

Чох мәзәммәт етмәк кин кәтирәр.

* * *

Ағармыш түкләри чыхармајын, нурдур.

* * *

Ағылдан бөјүк көзәллик јохдур.

* * *

Сәбр етмәк шүчаәтдир.

* * *

Дил ағылын тәрчуманыдыр.

* * *

Малыны вә чаныны гардашын үчүн сахла, инсаф вә әдаләти дүшмәнин үчүн, күләрүзлүјү вә јахшылыг етмәји һамы үчүн.

* * *

Дүнја вә ахирәт ики барышмаз дүшмәндирләр. Биринә јахынлашанда, о бириндән узаглашырсан*.

---

* *Кәламларын бир нечәсиндә Һачы Мирәзиз Сејидзадәнин тәрчүмәләриндән истифадә едилмишдир.*

ИБН РҮШД (АВЕРРОЕС)

(1126—1198)

Әрәб философу. Аристотел нәзәријјә вә фикирләринин ән мәш-
һур шәрһчиси. Кордовада анадан олуб, Әрәб Испанијасында вә
Мәракешдә јашамыш, газы вә сарај һәкими ишләмишдир. Әрәб
фәлсәфәсиндә расионализмин баниси сајылан Ибн Рүшд мәшһур
һүгугшүнас Әбүл Валидин нәвәси вә өлкәнин баш газысынын оғлу
иди. Дөврүнүн ән мәшһур елм хадимләри Әл Әрәби, Ибн Түфејл
вә һәким Ибн Зардан мүкәммәл тәһсил алмыш, ријазијјат, астро-
номија, һүгуг вә тиббә дәриндән таныш олмушдур. Кордова шә-
һәриндә баш газы вәзифәсиндә атасыны әвәз етмиш, 1182-чи илдә
исә хәлифә Әбу Јагуб Јусифин сарај һәкимләринин башчысы тә'јин
едилмишдир. Лакин сајсыз бәдхаһларынын вә рәгибләринин тә'-
сири илә јени хәлифә Мәнсур тәрәфиндән динсизликдә иттиһам
олунуб Лүсен гәсәбәсинә сүргүн едилмишдир. Аз сонра Мәнсур
иттиһамларын әсассыз олдуғуну баша дүшүб Ибн Рүшдү Мәра-
кешә кәтириб бүтүн имтијазларла тә'мин етмишдир.
Ибн Рүшд нәинки Аристотелин пәрәстишкары иди, үмумијјәтлә
дүзүнә галса, јунан философу онунчун Аллаһ иди. О, Аристотели
бәшәр зәкасынын зирвәси һесаб едирди. Аристотели орижиналында
охумадан ону аристотелчиләрин чохундан даһа јахшы дәрк етмиш
вә өзүнүн бүтүн тәфәккүрүнү онун шәрһинә һәср етмишдир. Ән чох
исә устадынын мәнтиг саһәсиндәки нәзәријјәләрини гијмәтләндир-
мишдир. Ибн Рүшд Аристотелин сојуг тәфәккүрүнү һәр чүр ин-
теллектуал вә һәтта дини фәлсәфи консепсијалардан үстүн тутмуш
вә бу мә'нада сөзсүз ки, бүтүн орта әср фәлсәфи дүнјакөрүшүнә
мејдан охумушдур. Мәсәлән иддиа етмишдир ки, материја әбәди-
дир вә демәли әбәди олан шеј һеч вахт јарадыла билмәз. Бу исә
бүтүн мүсәлман вә үмумијјәтлә орта әср теолокијсына гаршы иди.
Ибн Рүшд Аллаһы шәһәр рәиси кими тәгдим едиб јазыр ки, шәһәр
әһалисинин бүтүн мәсәләләриндә һәлл етмәк сәлаһијјәтинә бахма-
јараг о демәк дејил ки, рәис әһалинин вә шәһәрин јарадычысыдыр.
Ибн Рүшд јазыр ки, каинат милјонларла интеллектдән әмәлә кә-
лән ваһид руһ тәрәфиндән идарә олунур. О, һәр чүр әхлаги системи
рәдд едиб јалныз мәнтиг өнүндә баш әјир вә һәтта Аллаһын шәрә
нисбәтән хејрә үстүнлүк вермәси һаггында дини еһкамлары белә
инкар едир. Вә даһа ирәли кедиб дејир ки, дини еһкамлар јалныз
гара чамаат үчүн зәруридир.
«Ики һәгигәт һаггында» әсәри Ибн Рүшдә орта әср авропасын-
да хүсусилә кениш шөһрәт газандырмышдыр. Әсәрдә мүтләг вә
нисби һәгигәтләр шәрһ олунур. «Дини принсипләрин исбат үсул-
лары», «Илаһијјат китабы», «Инкарын инкары» философун баш-
лыча әсәрләри сајылыр. Сонунчу әсәр әл Гәзалинин «Философла-
рын инкары» трактатына гаршы јазылмышдыр.

ИБН ХӘЛДУН

(1332—1406)

Әрәб мүтәфәккири вә тарихчиси. Тунисдә доғулуб. Султанларын сарајында әввәл мирзәлик eләјиб, сонра һәчиб, даһа сонра Гаһирәјә көчүб газы олуб. Тејмурләнкә хидмәт едиб. Бир сөзлә сијаси һәјатын вә һакимләрин һәр чүр үзүнү көрүб. Әрәб-ислам мәдәнијјәтини дәриндән өјрәниб. Чидди тәһсил алмышдыр. Ејни заманда өзүнүн «Маһијјәтин әсасы», «Ибрәтамиз нүмунәләр китабы», «Гәрбә вә Шәргә сәјаһәт», «Пролегоменләр», «Проблемләрин маһијјәтинә баш вуранлар үчүн ничат» кими әсәрләрини јаратмышдыр.

Лакин Ибн Хәлдунун адыны өлмәз едән сијаси һәјатын вә дөвләтин әмәлә кәлмәси вә инкишафы нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјә «сосиал физика» адланыр.

Ибн Хәлдуна көрә инсанлар әввәлчә вәһши кими олурлар, сонра тәдричән тәбиәт аләминдән ајрылыр, сосиал груп һалыны алырлар. Әввәлчә әкинчилик вә малдарлыгла, сонра исә сәнәткарлыг, тичарәтлә мәшғул олур, елм вә инчәсәнәт мејдана кәлир. Бу заман истеһсал мәһсулу лазым олдуғундан артыг олур, нәтичәдә мадди һәјат зәнкинләшир вә сивилизасија јараныр. Јени-јени сәнәтләр, елм, мәдәнијјәт, инчәсәнәт чичәкләнир.

Бә'зи халгларда вәһшиликдән сивилизасијаја кечид, фатеһлик, истилачылыг јолу илә дә баш верә билир. Әрәб истиласыны буна мисал көстәрмәк олар. Бу заман чәмијјәтин бәситликдән сивилизасијаја кечиди бәрабәрлијин гејри-бәрабәрлијә кечмәси илә нәтичәләнир. Јә'ни вәһшилик, бәситлик дөврүндәки бәрабәрлик, демократија, азадлыг, мадди боллуг—сивилизасија дөврүндә ағалыг, гејри-бәрабәрлик вә әсарәтлә әвәз олунур. Нәтичәдә, күчлү дөвләт һакимијјәти әмәлә кәлир. Ибн Хәлдун дөвләтин әмәлә кәлмәсини дә бир нечә мәрһәләјә ајырыр. О, дөвләти идарә едәнләри дә група бөлүр вә бунлар арасындакы мүнасибәтләрин узун тарихи просесләрини ајдынлашдырыр вә јери кәлдикдә әрәб вә ислам дөвләтләринин тарихиндән мисалларла әјаниләшдирир.

Ибн Хәлдун фәлсәфә тарихиндә илк дәфә дөвләтлә онун игтисадијјаты арасындакы әлагәнин дә елми изаһыны вермишдир.

АЛМАН ФИЛОСОФЛАРЫ

СПИНОЗА БАРУХ*

(1632—1677)

Һолланд философу, миллијјәтчә јәһудидир. Јәһуди ичмасына дахил олан тачир аиләсиндә анадан олмуш, атасынын өлүмүндән сонра онун ишини давам етдирмишдир. Јәһуди дининә вә ичмасына е'тинасызлыг көстәрдијинә көрә Амстердам јәһуди ичмасындан харич едилмишдир. Философ ичма рәһбәрләринин вә шәһәр макистратынын тәгибләриндән горхуб кәндә көчмүш, шүшә һамарламагла мәшғул олуб аиләсини доландырмыш, сонралар исә Һаага јахынлығында олан Рејнсбурга көчүб өмрүнүн ахырына гәдәр бурада јашамышдыр. Бүтүн бу тәгибләрә көрә иудаизмлә дүшмән олуб һәтта «Дини сијаси трактат»ында өз ата-баба дининин дүшмәни вә тәнгидчиси кими чыхыш етмишдир. Бу, јәһуди тарихиндә надир һадисәләрдән биридир.

Дүнјакөрүшү орта әср јәһуди философларынын тә'сири алтында формалашса да, әсәрләриндә әсасән материалист вә пантеист бахышлар әкс олунмушдур. Спинозаја көрә каинатын дәрки, ничанын идрак фәалијјәти бир нечә субстансија кечир. Һисси идрак бу билијин илк мәрһәләсидир. Икинчиси анламдыр вә һәгигәтләр анлам васитәсилә дәрк едилир. Лакин ән е'тибарлы, бүтүн биликләрин әсасында дуран идракын үчүнчү нөвү—интуисијадыр. Лакин интуисија ади адамларын дејил, интеллектуалларын нәсибидир. Вә һәгигәт бүтүн ајдынлығы илә јалныз вә јалныз интуисија васитәсилә дәрк едилә биләр.

Ишыг өзүнү вә әтрафындакы гаранлығы ашкар етдији кими интуисија да һәгигәти вә јаланы үзә чыхарыр. Интуисија һәм үмумилији, һәм дә фәрдијјәти гаврамаға имкан верир.

Спинозаја көрә ирадә јалныз идракла мөвчуддур. Өзүнү дәркетмә инсанын ән күчлү мејлидир. Инсан әбәдијјәтә чан атдығындан Аллаһа интеллектуал ешг бәсләјир. Лакин әбәдијјәт фәрд үчүн әбәди һәјат дејил, инсан өлдүкдән сонра ваһид субстансијаја говушур. Инсан өлдүкдә онун фәрди идејалары да өлүр.

---

* *Башга бир нечә мүтәфәккир кими Алман мәдәнијјәти даирәсинә јахын олдуғу үчүн һәмин фәлсәфи мәктәбә дахил едилмишдир.*

Инсанын азадлығы онун идракы васитәсилә әлдә едилә биләр. Азад инсанын мүдриклији онун өлүм һаггында дүшүнчәләринин мәзмуну илә мүәјјән олунур. Инсан бу барәдә нә гәдәр аз дүшүнүрсә, өлүм онун фикрини нә гәдәр аз мәшғул едәрсә, демәли инсан бир о гәдәр мүдрикдир.

Чәмијјәт тәбиәт ганунлары илә идарә олунмалы, инсан тәбиәти дәјишмәз олдуғундан фәрди егоизм илә чәмијјәтин мәнафејини ујғунлашдырмаг мүмкүн вә вачибдир.

Спиноза дини дүнјакөрүшү горхудан јарандығыны мүдафиә едир, килсәни монархијанын даими мүттәфиги сајыр. Лакин о, фәлсәфи мүдрикликдән доған әсл дини дүнјакөрүшү алгышлајыр.

Башлыча әсәри олан «Етика» латын дилиндә јазылыб дүнјанын әксәр дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

Барух Спиноза шүшә тозларынын чијәринә чөкмәси нәтичәсиндә 45 јашында икән вәрәм хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

«Аллаһ, инсан, онун сәадәти» трактатында тәбиәти Аллаһла ејниләшдириб, ону мүтләг, әбәди, ваһид вә сонсуз субстансија кими көстәрир. Спиноза һиссләри, интуисијаны дәрк етмәкдә идракын көмәкчиси һесаб едир. «Етика» башлыча әсәрләриндән биридир. Трактат мүәллифин өлүмүндән сонра чап олунмуш вә башга әсәрләри кими дәрһал да килсә тәрәфиндән гадаған едилмишдир.

Спиноза јазыр ки, дүшүнән инсаны дүнја севинчләри тә'мин етмир. Ән јүксәк фәрәһ вә рифаһ һәгигәти дәрк етмәкдәдир.

«Дини-сијаси трактат»ын әсасында тәфәккүр вә илаһијјатын гаршылыглы фәалијјәти һаггында мүддәа дурур. Спинозаја көрә тәфәккүр һәгигәт сәлтәнәтиндә һөкмрандыр, илаһијјат исә шәрәф вә итаәт сәлтәнәтидир. Тәбиәтдә баш верән бүтүн һадисәләр зәрурәтдән доғур. Тәсадүфүн өзү дә зәрурәтдир. Азадлыг зәрурәти дәрк етмәкдә вә аффектләрдән учада дурмагдадыр. Әксинә, аффектләрин тә'сири алтында олмаг көләликдир. Хошбәхтлик исә гәлбин Аллаһы дәрк етмәкдән доған динчлијидир.

ЕТИКА

(бир парча)

Ахы, һеч бир шүбһә јохдур ки, инсанлар аффектләрин әсиридирләр вә елә јаранмыблар ки, кимин вәзијјәти ағырдыр, она јазыглары кәлир, вәзијјәти јахшы олана исә пахыллыг едирләр.

Адамлар даһа артыг гисас алмаға һәрисдирләр вә һәр кәс истәјир ки, башгалары онун истәдији тәрздә јашасын, онун бәјәндијини бәјәнсин, онун рәдд етдијини рәдд етсин. Бүтүн бунлар нәтичәсиндә һамы биринчи олмаг истәјир. Буна көрә бир-биријлә тог-

гушур вә кимин нә гәдәр имканы варса, о гәдәр рәгибини дәф етмәјә чалышыр. Бурада галиб кәлән әлдә етдији газанчла дејил, башгаларына вурдуғу зәрәрлә даһа чох өјүнүр.

...Инсанларын сәһв дүшүнчәләринин бурада көстәрмәк истәдијим бир башлыча мәнбәји вар. О да бундан ибарәтдир ки, күја бүтүн тәбии һадисәләр инсанларын өз ишләри кими мүәјјән мәгсәд наминә баш верир, һәлә бу һәрасыдыр, онлар дејирләр ки, Аллаһ өзү һәр иши һәр һансы мәгсәд үчүн көрүр, онлар дејирләр ки, Аллаһ һәр шеји инсан үчүн јарадыб, инсан исә она көрә јараныб ки, Аллаһы танысын.

Буна көрә әввәлчә мән бу гәнаәтин сәбәбини көстәрмәјә чалышачағам. Чалышачағам изаһ едим ки, нијә адамлар бу чүр дүшүнмәјә мејл едирләр.

Әввәлән, бүтүн адамлар шејләрин сәбәбини билмәмәкдә ејни сәвијјәдәдирләр, онларын һамысы ејнилә өз хејринә чалышыр вә буну да баша дүшүрләр. Онлар өзләрини азад һесаб едир, белә ки, өз истәкләрини вә мејлләрини анлајыр, амма онлары бу истәк вә мејлләрә сөвг едән сәбәбләр исә һеч јухуларына да кирмир. Икинчиси, инсанлар һәр иши мүәјјән мәгсәд наминә, даһа доғрусу, онлары һәрәкәтә кәтирән газанч наминә көрүрләр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, онлар баш верәчәк һадисәләрин сон сәбәбләрини өјрәнмәјә чан атырлар.

Даһа сонра, онлар өзләриндә вә өзләриндән кәнарда јалныз онлара газанч кәтирәчәк шејләр көрүрләр. Көзләр—көрмәк үчүн, дишләр—чејнәмәк үчүн, биткиләр вә һејванлар—јејилмәк үчүн, Күнәш—ишыгландырмаг үчүн, дәниз—балыглары једиздирмәк үчүн вә с.

Бурадан да онлар белә нәтичә чыхарырлар ки, бүтүн тәбии шејләр күја онлардан өтрү јараныб.

ЛЕЈБНИТС ГОТФРИД

(1646—1716)

Алман философу. Лејпсиг вә Јен университетләриндә һүгуг вә фәлсәфә тәһсили алмышдыр. Чәми 20 јашында һүгуг доктору дәрәчәсинә лајиг көрүлмүшдүр. Сонра Парис вә Лондона сәјаһәт едиб һәмин өлкәләрин ән мәшһур елм хадимләријлә көрүшмүшдүр. Вәтәнә гајыдандан сонра ријазијјатла мәшғул олмаға башламыш вә бу саһәдә бир сыра тәдгигатлар јазмышдыр.

Һанновера дәвәт олунмуш вә һерсогун сарај китабханачысы,

тарихчиси вә һәтта кизли мүшавири вәзифәләрини дашымышдыр. 90-чы илләрдә католисизмә мејл едиб елмлә дини барышдырмаға чалышан Лејбнитс «Теолокија системи» адлы мәшһур әсәрини јазмышдыр.

Сонракы илләрдә Лејбнитс Берлин, Вјана вә С-Петербург Елмләр Академијасынын јарадылмасынын тәшәббүсчүсү вә һәр үчүнүн бүнөврәсини гојуб бир мүддәт Берлин Елмләр Акамедијасынын президенти олмушдур.

Демәк олар ки, әксәр елмләрә аид кичик трактатлар јазмыш вә материја илә руһун кејфијјәтчә зиддијјәт тәшкил етмәси барәдә Декарт фәлсәфәсини әсас көтүрүб бир сыра фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Онлардан бири дә материјанын өз маһијјәти е'тибарилә садәчә субстансија олараг сечилмәмәси вә фәалијјәтдә олан чанлы гүввә олмасы барәдәдир.

Материја садәчә тәзаһүр вә феномендир вә јеканә вар олан шеј садәчә субстансијалар—монадлардыр. Онларын һамысы ејни чинсли руһи вә чанлы варлыгдыр. Материја вә руһу өзүндә тәчәссүм етдирән монадлар бөлүнмәздир вә ејни заманда ајры-ајрылыгда һәр бири фәрди хүсусијјәт дашыјырлар. Бу фәрди хүсусијјәтләр дахили фәалијјәтдә үзә чыхыр. Чисмани вә руһи дүнјанын әсасында ашағы кејфијјәтли вә али монадлар дурур. Фәалијјәтдә олан гүввә кими монадлар бир-бирләринә кечә билмәзләр вә заһирән дә һеч чүр дәјишә билмәзләр. Монадларын «пәнчәрә гапылары» јохдур, онлардан һеч нә чыха билмәдији кими һеч нә дә онлара дахил ола билмәз. Монадлар өзләриндән әввәлкиләрин давамы вә өзләриндән сонракыларын әввәлидир. Јалныз дахилдән һәрәкәтә кәтирилә биләрләр. «Тутгун» вә «ајдын» монадлар вар, (тутгунлар, дашлар, биткиләр вә һејванлар) ашағы кејфијјәтли монадлар—ашағы тиләлләр, онларын үзәриндә исә али монадлар—илаһи руһлар горар тутур. Каһ тутгун, каһ да ајдын олан инсанлар исә һәр икисинин ортасындадыр. Һәр монад каинатын чанлы күзкүсүдүр.

КАНТ ИММАНУИЛ

(1724—1804)

Алман философу. Јени дөврүн ән нүфузлу мүтәфәккири. Кечмиш Кенигсберг, сонралар русларын ишғал едиб Калининград адландырдығы шәһәрдә мүздлү сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур. Рәвајәтә көрә әчдадлары Шотландијадан кәлмә олуб. Чидди дини тәрбијә алыб доғма шәһәринин университетиндә ријазијјаты, физиканы вә фәлсәфәни өјрәнмишдир. Илк әсәрини 22 јашында чап етдирмишдир. Сонралар аиләләрдә варлы ушагларына дәрс демиш,

хүсусилә граф Кајзерлингин евиндә графын ағыллы гадынынын көмәјилә јүксәк чәмијјәтин нәчиб задәкан вәрдишләрини әхз етмишдир. О, чохлу алман университетләринә дә'вәт олунса да доғма шәһәрини тәрк етмәмиш, өмрүнүн ахырына гәдәр орада јашајыб орада да дәфн олунмушдур.

Кант 1755-чи илдә докторлуг дәрәчәси алмышдыр. Сонра Кенигсберг университетиндә 15 ил досент вә јалныз 1770-чи илдә јенә диссертасија мүдафиә едиб һәмин университетин мәнтиг-метафизика кафедрасынын рәһбәри олмушдур. Рәвајәтә көрә о, һәр күн күчәдән кечәркән адамлар дәгигәсинә гәдәр саатын нечә олдуғуну тә'јин едәрмишләр. Гәбри һал-һазырда Калининграддадыр.

Кантын «Тәмиз идракын тәнгиди» чап олунандан сонра бир нечә илләр әрзиндә һеч кимин диггәтини чәлб етмәдән галды. Нәһајәт философ Рејнголдун бу әсәр барәдә Канта мәктубу чап олунанда Алманијада мүркүләјән философлар санки ајылдылар. Һәр тәрәфдә тәнгидчиләр вә тә'рифчиләр мејдана кәлди вә аз сонра Кантын әсәри вә консепсијалары әтрафында ики чәбһә әмәлә кәлди. Гәрибәдир ки, бу чүр гүтбләшмә, јә'ни Канты фәлсәфи фикрин зирвәсиндә отурданларла, онун консепсијаларыны инкар едәнләрин мүбаризә вә мүбаһисәси XX әсрә кими давам етди.

Кант бу әсәриндә һәм догматизмә, һәм дә агностисизмә гаршы чыхыр. Чүнки доғматлар (Волф) әшјаларын илкин тәдгигдән әввәл идракла дәрк олунмасыны мүмкүн сајыр, гностикләр исә (Јум) әксинә, үмумијјәтлә инсан идракынын дәркетмә габилијјәтини инкар едирдиләр. Кант илк дәфә инсан идракынын һәчмини, сәрһәдләрини вә мәншәјини мүәјјән едилмәсини мәгсәд сајыр. Тәмиз идрак дедикдә Кант тәчрүбәдән асылы олмајан инсан идракыны нәзәрдә тутур. О, идракын һеч бир тәчрүбәјә еһтијачы олмадан әшја вә һадисәләри һаралара гәдәр өјрәнмә вә дәркетмә габилијјәтини мүәјјән едир.

Кантын 12 чилдлик фәлсәфи күллијјатынын мәркәзиндә гејд етдијимиз «Тәмиз идракын тәнгиди», «Әмәли идракын тәнгиди» вә «Идракын күчүнүн тәнгиди» адлы үч әсәри дурур. Һәр үч әсәр тәзаһүр, әшјалар вә онларын өз-өзләриндә мөвчудлуғу һаггындадыр. Кант иддиа вә субут едир ки, (белә олмасајды дүнјада јүзләрлә давамчылары, көһнә вә јени кантчылар јаранмазды) «шејләр өзләриндәдир».

Кант јазыр ки, «өзләриндә» олан әшјаларын заһири һиссијјат органларымызла тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән һиссијјатла идрак,—дәрк етмә башланыр. Лакин нә бу һиссијјат, нә идрак, нә тәсәввүр шејләри вә әшјалары олдуглары кими дәрк едә, онларын маһијјәтини тамамилә гавраја билмәз. Чүнки нә варса, һәр шеј дәркедилмәздир. Биз тәчрүбә јолу илә биликләримизи дәринләшдирә вә кенишләндирә биләрик, амма «өз-өзләриндә кизләнмиш» ...ларыны вә онун бүтүн тәзаһүр вә әшјаларыны һеч заман дәрк едә билмәрик.

Трансендентал идеализм адланан Кант фәлсәфәсинин маһијјәти будур ки, сәма, заман, сәбәб вә тәбиәт ганунлары тәбиәтин маһијјәтини әкс етдирмир, бүтүн бунлар инсанын дәркетмә габилијјәтинин хүсусијјәтләридир. Канта көрә бүтүн бунлар тәчрүбәдән асылы олмајан, тәчрүбәдән әввәлки вагиәләр,—јә'ни «априор»дурлар. Демәли идракын тәчрүбәдән әввәлки, јә'ни «априор», сонракы идрак үчүн әсас шәртдир вә демәли идрак инсаны вә тәбиәти бир-бириндән ајырыр.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

ХАРАКТЕР ҺАГГЫНДА

Һәр һансы бир адам һаггында садәчә олараг, «онун характери вар» демәк, онун һаггында нәинки чох шеј демәјә бәрабәрдир, һәм дә бу чох сөзүн онунчун тә'риф олмасы демәкдир. Чүнки бу башгаларында һөрмәт вә һејрәт ојадыр. Әкәр бу сөзлә үмумијјәтлә һәмин шәхсин мүтләг малик олдуғу нәји исә нәзәрдә тутурларса истәр јахшы, истәр пис олсун, бир гајда олараг шәхсин бу вә ја дикәр характер саһиби олдуғу о демәкдир ки, һәмин адам ирадәнин о хүсусијјәтләринә маликдир ки, субјект онун васитәсилә идрак һесабына өзү үчүн нәсә мүәјјән дәјишмәз практики принсипләр мүәјјән едир. Һәрчәнд ки, бу принсипләр бә'зән әсассыз вә јанлыш олур, јенә дә ирадә үмумијјәтлә формал, мәһз мөһкәм принсипләрә ујғун һәрәкәт етмәк (бир топа мығмыға кими каһ ора, каһ бура атылмаг јох) өз-өзлүјүндә нәсә гијмәтли вә һејрәтамиздир. Вә буна көрә беләләринә надир һалларда раст кәлмәк олур.

Бурада әсас тәбиәтин инсаны нечә јаратмасы дејил, одур ки, о өзү-өзүндән јарадыр, чүнки биринчидә һәр шеј темпераментдән асылыдыр (өзү дә субјект чох заман пассив олур) вә јалныз икинчидән мә'лум олур ки, онун характери вар.

1. Тәглидчинин (мә'нәвијјат аләминдә) характери олмур, чүнки характер мәһз дүшүнчә тәрзинин орижиналлығындан ибарәтдир. Ону инсан өз давранышынын ачыг тәрзиндән чарпыр. Лакин бу о демәк дејилдир ки, бу заман ағыллы инсан өзүнү түфаһ апармалыдыр, бәли, о бу чүр олмајачаг, белә ки, о һәр кәс үчүн әһәмијјәтли олан принсипләрә архаланыр. Характерсиз адам исә мејмун кими, характери олан адамы тәглид едир.

2. Кин темпераментин тәмајүлү кими һәр нәсә, характерсиз темпераментин хејрхаһлығы гәдәр дә пис дејил, чүнки характерин сајәсиндә бу кин-күдурәтә галиб кәлмәк олар. Һәтта (Сулла кими) кинли характер саһиби дә һејрәтә сәбәб олур, һәрчәнд ки, өз мөһ-

кәм гајәләриндән доғараг онун төрәтдији зоракылыглар икраһ ојадыр.

Беләчә ејнилә гүдрәтли гәлб дә хејирхаһ үрәјә нисбәтән һејранлыг доғурур, һәрчәнд һәр ики хүсусијјәт ејни бир шәхсдә мөвчуд олмалы иди ки, һәгигәтдән даһа чох идеалда олан, јә'ни гәлбин әзәмәти адланан сифәти нүмајиш етдирсин.

3. Инад, сарсылмазлыг, өз нијјәтләрини һәјата кечирмәк (XII Карл кими) тәбиәтин веркиси олса да характер үчүн чох әламәтдардыр, лакин үмумиликдә мүәјјән характер тәшкил етмир, чүнки бунунчун идрак вә мә'нәви-әхлаги принсипләрдән доған әхлаг гајдасы лазымдыр.

Буна көрә бу адамда шәр онун характеринин әламәтидир,—демәк әдаләтсизлик оларды, лакин инсан һеч заман өзүндә шәри тәгдир етмир вә буна көрә әслиндә шәр принсипләрдән доғмур. О принсипләрә е'тинасызлыгдан јараныр.

* * *

Ики чүр көнүл хошбәхтлији вар: I. Руһи сакитлик вә ја таледән разылыг (гәмли вичдан). II. Һәмишә шән үрәк. Биринчиси инсанын өзүндә һеч бир күнаһ һисс етмәмәси нәтичәсиндә, дүнјәви фираванлығын һечлијини ајдын дәрк етмәклә јараныр, икинчиси исә тәбиәтин бәхшишидир.

* * *

Биз өз һиссләримизин објектләрини ади һадисәләр һесаб едириксә, онлары елә бу чүр дә һесаб етмәк лазымдыр. Бунунла биз е'тираф етмиш олуруг ки, һадисәләрин әсасыны «шејләрин өзүндә олмасы» тәшкил едир, һәрчәнд ки, биз бу шејин өзлүјүндә нечә гурулдуғуну билмирик, онун анчаг тәзаһүрләрини, јә'ни бу намә'лум шејин һиссләримизә нечә тә'сир етмәси үсулуну билирик. Демәли, зәкамыз һадисәләрин варлығыны гәбул етмәклә, «шејләрин өзүндә олмасы» варлығыны да гәбул етмиш олур. Буна көрә биз деје биләрик ки, һадисәләрин әсасыны тәшкил едән маһијјәтләри, јә'ни, анчаг фикри маһијјәтләри нәинки тәсәввүр едә биләрик, һәтта һөкмән тәсәввүр етмәлијик.

* * *

Мәчбури јалана күзәшт кетмәк олар, амма онә һагг газандырмаг олмаз.

* * *

Тәсәввүр бөјүк рәссамдыр, даһа артыг, сеһркардыр.

* * *

Ағыл ән чох гаранлыгда јахшы ишләјир.

* * *

Биз анчаг өз еләдикләримизи анлајыб башгаларына анлада биләрик.

* * *

Изтираб фәалијјәтә чағырышдыр. Јалныз изтираблар вахты биз һәјатымызы һисс едирик.

* * *

Бир балача фикирләшсәк, о саат өзүмүздә һәр һансы күнаһ тапмыш олараг.

* * *

Бүтүн чанлыларын гулаг асдыгы илаһијјат сәсидир. Һејванлар дүнјаја кәлән кими өз гүввәләриндән дүзкүн истифадә етмәји бачарырлар, јә'ни өзләринә зијан вурмурлар. Мәсәлән, гарангуш јумуртадан чыхан кими, һәлә көзләри ачылмамыш елә еләјир ки, нәчисләри јуваја дүшмәсин. Буна көрә һејванларын гуллуға (јемәк, истилик вә мүдафиә тәләбатындан башга) гәтијјән еһтијачы јохдур.

ҺЕРДЕР ИОҺАНН ГОТФРИД

(1744—1803)

Алман философу. Морункендә анадан олмуш, Көнигсбергдә тәһсил алмыш, «Шимал сеһркары» адландырылан Кантын мүһазирәләринә гулаг асмышдыр. Елми, фәлсәфи вә бәдии әдәбијјатла мүкәммәл таныш олмушдур. 1764—86-чы илләрдә бир сыра әсәрләрини јаратмыш («Тәнгиди мешә», «Динин мәншәји һаггында», «Шекспир һаггында» вә с.), сонра Парисә сәјаһәт етмишдир. Гајытдыгдан сонра бир мүддәт Бјүкебург сарајында мәсләһәтчи ишләмишдир. Һәмин илләрдә инчәсәнәт, әдәбијјат, естетика, дин вә с. мөвзуларда бир сыра әсәрләр јазыб дөврүн әдәби вә фәлсәфи мүбаһисәләриндә фәал иштирак етмишдир. Хүсусилә «Төврат»ын елми вә тарихи аспектләринә аид марагла әсәрләр чап етдирмишдир. («Бәшәр чинсинин ән гәдим сәнәди», «Бәшәр тарихинин даһа бир фәлсәфәси»).

Маарифчиләрин бир сыра нүмајәндәләри илә кәскин дискуссијалара кириб онларын ачы вә кәскин һүчумларына еләчә кәскин чаваблар јазмышдыр.

1776-чы илдә Һөтенин тә'сири илә Вејмара дә'вәт олунуб өмрүнүн ән мәһсулдар илләрини бурада јашамышдыр. Спинозанын мүдафиәсинә һәср олунан «Аллаһ» адлы трактатында пантеист идејалар образлы ифадәләрлә өз әксини тапмышдыр. Һәмин дөврдә Мүнхен академијасынын мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Һөте илә аиләви јахынлығы онун јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмиш вә 1784—1791-чи илләрдә О, өзүнүн «Бәшәр тарихинин фәлсәфи идејалары» адлы шаһ әсәрини јаратмышдыр. 1788—89-чу илләрдә Италијаја сәфәр етмиш, бу сәфәр она хејли динчлик вә истираһәт бәхш етмишдир.

Кәскин бөјрәк хәстәлијинә бахмајараг јарадычылыгла интенсив сурәтдә мәшғул олмагда давам етмиш, бә'зән гәрибә вә һәтта көзләнилмәз әсәрләр јазмышдыр. Беләләринә аид Кант әлејһинә јазылмыш «Тәмиз идракын тәнгидинин метатәнгиди», «Каллигона» адлы әсәрләрини мисал көстәрмәк олар. Хүсусилә Кант естетикасына гаршы кәскин һүчумлар етмиш, 1801—1803-чү илләрдә нәшр олунан алты һиссәли «Адрастеја» әсәриндә исә Һөте вә Шиллер поезијасыны тәнгид атәшинә тутмушдур (әлбәттә ишарәләр вә долајы ифадәләрлә).

Өмрүнүн сон саатларына гәдәр јарадычылыг ишини давам етдирән Һердер Ахен вә Екердруннер шәһәрләриндә мүаличә олунса да, 1803-чү илдә вәфат етмиш, баштдашында јалныз «Ишыг, мәһәббәт, һәјат» сөзләри һәкк олунмушдур. 1805—1830-чу илләрдә исә күллијјатынын 60 чилдлији нәшр олунмушдур. Әсәрләри бир сыра зиддијјәтләринә вә бә'зиләринин көһнәлмәсинә бахмајараг јүксәк илһамла јазылыб мүәллифинин руһи гүдрәтини ифадә етмәкдәдир.

Һердерин «Бәшәр тарихинин фәлсәфи идејалары» әсәри фикирләринин әлванлығы вә орижиналлығы илә сечилиб өз дәрин мә'на чаларлары илә бу күн дә актуалдыр. Философ халгларын гүдрәтинин вә тәнәззүлүнүн сәбәбләрини чох заман чоғрафи шәраитлә бағлы олмасы илә изаһ едәрәк бир чох философлары габагламышдыр. Хүсусилә Һөте вә Һекел үзәриндә тә'сири ачыг-ашкар һисс едилир.

БӘШӘР ТАРИХИНИН ФӘЛСӘФИ ИДЕЈАЛАРЫ

III КИТАБ, VII ФӘСИЛ

Биз јенидән кечмиш тарихи һадисәләрин вә һәјат тәрзләринин кениш саһәсиндән—Фәратдан Нилә дәк, Персополдан Карфакенәдәк кечиб кетдик. Индн дајанаг вә кечдијимиз јола нәзәр салаг.

Тарихин бүтүн бу бөјүк һадисәләриндә биз һансы башлыча гануну мүшаһидә етдик? Мәнә елә кәлир ки, будур һәмин ганун: бизим дүнјанын һәр тәрәфиндә гисмән чоғрафи мөвгеји. вә јерин

тәләбаты илә бағлы, гисмән заманын шәраити вә тәсадүфи һаллармндан асылы олараг, гисмән дә халгларын тәбиәти вә тәшәккүл тапмыш характери илә бағлы олан вә јалныз һәмин јердә баш верә билән һадисәләр мејдана чыхыр. Чанлы инсан енержиләрини Јер күрәсиндә мөвчуд олан һәр һансы вахт вә мәканла мүнасибәтдә гарышдырмаг кифајәтдир ки, инсан тарихинин реал дәјишикликләри мејдана кәлсин. Бурада дөвләт вә империјалар кристаллашыр, орада онлар парчаланыр вә башга форма алыр; бурада көчәри ордадан Бабилистан јараныр, орада исә һамы тәрәфиндән сыхышдырылан халгдан—Тир; бурада, Африкада Мисир тәшәккүл тапыр, орада Әрәбистан сәһрасында исә јәһуди дөвләти вә бүтүн бунларын һамысы дүнјанын ејни һиссәсиндә, бир-биринин гоншулугунда баш верир. Вә јалныз заман, јалныз мәкан вә милли характер, гыса десәк бүтүн чанлы енержиләрин биркә гаршылыглы мүнасибәтләри сонадәк ифадә олунан конкрет фәрди формада һәм тәбиәтин бүтүн јаратдыгларыны, һәм дә инсан сәлтәнәтләриндә баш верәнләри әввәлчәдән мүәјјән едир. Бу ганун бүтүн јаранышда һакимдир вә ону лазыми шәкилдә тәгдим етмәк лазымдыр.

1. Чанлы инсан енержиләри инсан тарихинин әсас һәрәкәтверичи гүввәсидир вә нә гәдәр ки, инсан өз мәншәјини нәсилдән көтүрүр вә һәр кәс өз гәбиләсиндә вә нәслиндә мејдана чыхыр вә артыг еләә буна көрә онун бүтүн тәһсили, тәрбијәси вә дүшүнчә тәрзи кенетик һадисәдир. Ән гәдим халгларда из салмыш милли характерин өзүнәмәхсуслугунун мәнбәји бах бурдадыр вә онлар бу дүнјада һәр һансы халгын бүтүн һәрәкәт вә рәфтарында өзүнү ән ајдын шәкилдә бирузә верир. Јерин алтындан фышгыран булаг топландыгы торпағын күчүнү, тәркибини вә тамыны нечә өзүнә чәкирсә, халгын гәдим характери нәсил чизкиләриндән, дүнјанын ана мәхсус һиссәсиндәки мүһитдән, о узаг заманлардакы һәјат шәраитиндән вә тәрбијәдән, көстәрдији һүнәр вә гәһрәманлыглардан, халгын гисмәтинә дүшмүш һәр шејдән сүзүлүб кәлир. Аталарын ән'әнәләри бүтүн нәслин гәлбинә нүфуз едиб онун үчүн мә'нәви өрнәк олур. Јәһудиләрин дүшүнчә тәрзи бу дедикләримизә сүбут олсун, онларын китаблары вә конкрет нүмунәләр сајәсиндә һамыја мә'лум олан һәм ата-баба јурдунда, һәм дә башга халгларын ичиндә онлар нечә вар, еләчә дә галыбләр вә һәтта башга халгларла гарышдыгда да, бир нечә нәсил әрзиндә онлардан фәргләнирләр. Гәдим дүнјанын башга халглары да беләдир; мисирлиләр, әрәбләр, чинлиләр, һиндлиләр вә с. Онлар нә гәдәр гапалы јашасалар да вә һәтта әксинә, онлары һәр тәрәфдән нә гәдәр сыхышдырсалар да, онларын милли характери даһа да бәркидирди, белә ки, әкәр һәр бир милләт өз мәканында јашамагла давам етсәјди, бизим Јер күрәсинә өзүнәмәхсус форма вә тәбиәти илә бири бурада, башгасы орада, һәр јердә һәр чүр чанлылар јашајан өзләринә мәхсус характер вә кејфијјәтләријлә һәр чүр инсан нөвүнүн чичәкләндији бир бағ кими бахмаг оларды.

Лакин бир һалда ки, инсанлар торпаға көк атмыш, тәрпәнмәз битки дејил, вахташыры ағыр ачлыг, зәлзәлә вә мүһарибәләр нәтичәсиндә ја көнүллү, ја мәчбур едиләрәк мәскәнләрини дәјишир вә дәјишмәлијдиләр: јени мәскәнләрдә халглар артыг бир гәдәр башга чүр мәскунлашырды вә бу вә ја дикәр дәрәчәдә дәјиширдиләр. Чүнки әкәр һәтта адамлар һејван инстинктләрини хатырладан инадла өз әчдадларынын ән'әнәләринә садиг галсалар белә, әкәр һәтта јени дағлары вә јени чајлары, шәһәр вә гәсәбәләри әввәлки доғма адларла адландырсалар белә, һаванын вә торпағын маһијјәтчә јенилији јенә һәр шејдә там аһәнкдарлыға мане олурду. Јени торпагда мәскунлашдырылмыш халгын гаршысында өз билдикләри кими, тајфанын адәтләриндән асылы олараг өз ары пәтәјини вә ја гарышга јувасыны тикмәк зәрурәти дурурду. Тикилмиш бина илк вәтәнин вә јени торпағын тәсәввүрләриндән тәртиб олунур вә адәтән белә гурғулар халгларын бәһар чичәкләнмәси адланыр. Гырмызы дәнизи атыб Аралыг дәнизи саһилләринә кәлмиш финикијалылар белә мәскунлашды. Муса да исраиллиләри белә мәскунлашдырмаг истәјирди. Асијанын бир чох халглары илә дә белә олурду, чүнки дүнјада демәк олар ки, бүтүн милләтләр кеч вә ја тез, узаға вә ја јахына өз варлыглары мүддәтиндә һеч олмазса бир дәфә һара исә көчмәли олур. Бурадан анламаг чәтин дејил ки, бунунла белә чох шеј, көчмәјин вахтындан, ону төрәдән шәраитдән, сәфәрин узаглығындан, халгын өзүјлә апардығы мәдәнијјәтин хүсусијјәтиндән, јени јашајыш јериндә гаршылашдығы достлуг вә ја әдавәтдән нә гәдәр асылыдыр. Чографи вә сијаси сәбәбләрдән асылы олараг һәтта башгаларына гарышмамыш халглар үчүн дә белә тарихи еһтимал сон дәрәчәдә мүшкүлдүр, белә ки, бурда кәләфин учуну итирмәмәк үчүн һеч бир фәрзијјәләрлә позулмамыш ағыл лазымдыр. Ону әлдән бурахмамаг үчүн варса-јохса халг будур,— дејәрәк бир халга тәрәфкирликлә јанашыб башгаларынын һамысына һәгарәтлә бахмагдан асан һеч нә јохдур. Бәшәр тарихчиси инсанын јарадычысы вә ја јерин дүһасы кими һәр шејә гәрәзсиз бахыб һәр шеј һаггында сојугганлы мүһакимәләр јүрүтмәлидир, һејванат вә битки аләминин бүтүн нөвләри һаггында биликләрә чан атан вә онларын низамланмасыны истәјән тәбиәтшүнаса һәм гызыл күл, һәм дә гангал, һәм порсуг, һәм дә эринчәк вә фил ејни дәрәчәдә әзиздир: О һәр шејдән әввәл нәдән даһа чох өјрәндијини тәдгиг едир. Тәбиәт исә бүтүн Јер күрәсини инсанлара—өз өвладларына вериб вә вахтына, мәканына вә енержисинә көрә јетишмәји бачаранларын һамысыны јетишдириб. Бүтүн јашаја биләнләр, бу күн олмаса да сабаһ јашајыр. Тәбиәтин өмрү узундур, зоғларын өзү кими, онлары бәсләјән стихијанын өзү кими биткиләрин чичәкләри әлвандыр вә рәнкарәнкдир. Һиндистанда, Мисирдә, Чиндә елә шејләр баш вериб ки, онлар бир даһа дүнјанын һеч јериндә, нә Кәнаанда, нә Јунаныстанда, нә Рома, нә дә Карфакендә баш вермәјәчәк. Енержинин, вахтын вә мәканын бүтөвлүјүнү тәшкил едән

зәрурәт вә мүвафиглик ганууну һәр јердә, һәр дәфә мүхтәлиф бәһрәләр верир.

2. Вә демәли әкәр һәр шеј чох вахт дөвләтин һансы заманда Јер күрәсинин һансы вилајәтиндә јаранмасындан асылыдырса, һансы тәркиб һиссәләрдән ибарәтдир вә һансы харичи шәраит ону әһатә едибсә, онда биз көрүрүк ки, һәмин бу хүсусијјәтләрдә артыг бөјүк дәрәчәдә дөвләтин өз талејинин әсасы гојулуб. Әкәр көчәриләр монархија јарадырларса, лакин сијаси форма әлдә етдикдән сонра да әввәлки кими һәјат тәрзи сүрүрләрсә вә әввәлки кими јашамагда давам едирләрсә, онда белә монархија узун өмүрлү олмајачаг: о, мәһв едир, өзүнә табе едир, нәһајәт башгалары да онун өзүнү мәһв едир: белә монархијанын пајтахтыны алмаг кифајәтдир, башга бир вахт исә садәчә шаһын өлмәси бәс едир ки, бу гулдур епизодунун сону чатсын. Бабилистан вә Нејнәва илә белә олмушду, Персопол вә Екбатанла да белә олмушду, һәмин шеј индијәчән Иранда баш вермәкдәдир. Һиндистанда Моголлар империјасы тез сүгут етди. Әввәлки кими кәлдани олачагларса, јә'ни һакимијјәтләрини мә'нәви әсаслар үзәриндә гурмајачагларса, Түрк империјасы да өз сонуну көзләмәјә чох да мәчбур олмајачаг. Бу ағач көјләрә јүксәлсин, гој өз көлкәси илә дүнјанын бүтөв бир һиссәсини тутсун—әкәр о јердә көк салмајыбса, күләјин бир һәмләси ону мәһв едәчәкдир, јахуд бир е'тибарсыз гулун һијләси ону јыхачаг, ја да залымын балтасынын зәрбәси алтында мәһв олачагдыр. Асија дөвләтләринин гәдим вә јени тарихи белә чеврилишләрлә долудур. Деспотлары девирир, елә деспотлары да учалдырлар. Империјада һәр шеј монархын шәхсијјәтиндән, онун чадырындан вә онун тачындан асылыдыр, ким бунлары әлдә едирсә, демәли елә о халгын атасыдыр, јә'ни мүвәггәти үстүнлүк әлдә етмиш гулдур дәстәсинин јени башчысыдыр. Навуходоносор бүтүн өн Асијаны ваһимәјә салды, онун варисләринин икинчисинин һакимијјәти дөврүндә исә мөһкәмләндирилмәмиш империјанын һеч харабәләри дә галмамышды. Искәндәрин үч дөјүшү илә фарсларын әчаиб империјасынын сону чатды.

Милли өзүнә һаким олан, өз көкләриндән јүксәлән дөвләтләрдә исә вәзијјәт тамамилә башга чүрдүр: онлары үстәләмәк олар, лакин милләт јашајачаг. Чиндә беләдир. Мә'лумдур ки, ораны фәтһ едәнләрә онун сакинләрини чәми бирчә монгол адәтини—сач гырхдырмағы мәчбур етмәк нечә бөјүк [illegible] Јәһудиләр дә беләдир, елә онларын [illegible] руһу онун [illegible] башга халглардан [illegible] олараг ајырыр. Беләчә Мисир узун мүддәт башга халгларла гарышмаға [illegible] Бә [illegible] финикијалылары мәһв етмәк нечә дә чәтин баша кәлди,—[illegible] ки [illegible] мүһитиндә [illegible] Әкәр Кира Јас, Криакс, Мусә [illegible] шаһанә [illegible] олса белә индијә кими јашајарды, онун үзвләри [illegible] олача.

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, гәдим дөвләтләр тәрбијә васитәси илә ән'әнәләрин формалашмасына нијә белә диггәт јетирирдиләр, онларын дахили мөһкәмлији бүтүнлүклә бу механизмин һәрәкәтверичи гүввәсиндән асылы иди. Јени дөвләтләр пул вә ја дөвләт сијасәтинин механики бачарығы үстүндә гурулмушдур, гәдим дөвләтләр исә өз биринчи башланғычларындан бүтүнлүклә өз илкин ушаглыг чағларындан, өз халгларынын дүшүнчә тәрзиндән јоғрулмушлар. Бир һалда ки, ушаглар үчүн диндән башга һәрәкәтверичи гүввә јохдур, онда гәдим дөвләтләрин чоху, һәр шејдән әввәл Асија дөвләтләри чох вә ја аз дәрәчәдә теократик дөвләтләр иди. Мән билирәм ки, инди бу сөзә нечә нифрәт едирләр, билирәм ки, бәшәријјәтин башына кәлән мүсибәтләрин һамысыны онларын адыјла бағлајырлар вә мән әлбәттә бу суи истифадәнин принсипинин мүдафиәси үчүн бир кәлмә дә данышмајачағам. Лакин ејни заманда һәгигәт тамам башга шејдәдир: бу теократик һакимијјәт формасы бәшәр тарихинин ушаглыг чағына нәинки чаваб верирди, һәмчинин вачиб иди, чүнки башга чүр о бу гәдәр кениш јајыла билмәз вә бу гәдәр узун мүддәт јашаја билмәзди. Теократија Мисирдән Чинә кими тәхминән дүнјанын бүтүн дөвләтләриндә һөкмранлыг едирди, белә ки, Јунаныстан тәдричән ганунверичилији диндән ајыран илк өлкә иди. Бир һалда ки, сијаси мүнасибәтдә дини тә'сир белә күчлү иди, аллаһлар вә гәһрәманлар көстәрдикләри бүтүн шүчаәтләри илә доғма вә јерли идиләр, онда биз мүшаһидә едә биләрик ки, көкләри торпағын дәрин гатларына ишләмиш гәдим милләт һәтта космогонија вә мифолокијасыны да јашадыглары торпагла бағлајыр. Вә тәкчә исраиллиләр бурада өз бүтүн гоншуларындан онунла фәргләнирләр ки, нә дүнјанын јаранышыны, нә дә инсанын јаранмасыны өз торпаглары илә бағламырлар. Иудејләрин ганунверичиси хлгын кәләчәк мүлки олан өз вәтәнини көрмәјән елмли бир јаделли иди. Јәһудиләрин әчдадлары башга торпагда јашајырдылар, онларын ганунлары да онлара өлкәләриндән кәнарда верилмишди. Бәлкә дә мәһз бу вәзијјәт башга халглардан фәргли олараг иудејләрин гүрбәтдә дә өзләрини јахшы һисс етмәләринә көмәк едирди. Браһман, чинли јалныз өз евләриндә јашајырлар, мадам ки, Мусанын ганунлары илә јашајан јәһуди әслиндә Фәләстинин төрәмәсидир, онда бу өлкәләрдән кәнарда һеч бир јәһуди олмамалыјды.

...Нәһајәт, кечиб кәлдијимиз бүтүн бу торпаглар бизә көстәрир ки, инсан әмәлләри нә гәдәр фанидир. Елә биринчи нәсил өлүб кедән кими ән јахшы гајда-ганунлар да дөзүлмәз олур. Биткиләр чичәк ачыр вә солур, аталарымыз чохдан өлүб вә артыг чүрүјүр, дүнәнә кими пејғәмбәрләрин мәскәни олан чадырлар артыг јохдур вә дүнјада һәлә елә ганунлар мәчмуәси јарадылмајыб ки, әбәди олсун.

Инсанлары әбәди бирләшдирән дилин өзү белә гочалыр? Нечә?

Доғруданмы, бәшәр өвлады, сијаси вә дини тәрзләр сајдығымыз фаниликләр үзәриндә гурула-ғурула әбәди вар олачаг?!

Јох, бу, заманын ганадыны зәнчирләмәк, јер шарыны буза дөндәриб сонсузлугда мә'насыз-мә'насыз фырланмаға мәһкум етмәк демәк оларды.

Тәсәввүр един ки, биз чар Соломонун мә'бәддә—22000 өкүз вә 120000 гојун гурбан вермәсинин шаһиди олсајдыг, нә һала дүшәрдик? Јахуд Мисир мә'бәдләриндә еһкам үстә мүгәддәс сајылан кечи, пишик вә чаггал көрәјдик...

Өз-өзлүјүндә ән'әнәләр инсан нәслинин онсуз кечинә билмәдији јахшы гајдалардыр. Ону тәбиәтин өзү јарадыр. Лакин әкәр ән'әнә инсан зәкасыны шикәст едирсә, дөвләтин әмәли тәдбирләринә мане олурса вә үмумијјәтлә јени шәраитдә вә јени дәврдә инсан тәфәккүрүнүн ирәлијә јүрүшүнүн гаршысыны алырса, о заман ән'әнә һәм руһ вә дөвләт үчүн, һәм дә ајры-ајры адамлар үчүн әсл тирјәкә чеврилир.

Бүтүн Јер үзүндә Маарифин анасы олан Бөјүк Асија бу ширни зәһәрләрдән чох дадмыш вә башгаларына да дадыздырмышдыр.

Асијанын сәлтәнәтләри вә бүтөв динләри ону ојаданы көзләјәрәк мин илләрдир ки, јатыр.

ҺӨТЕ ИОҺАН ВОЛФГАНГ

(1749—1832)

Алман шаири вә мүтәфәккири. Франкфурт шәһәриндә варлы һүгуг доктору аиләсиндә анадан олуб наз-не'мәт ичиндә бөјүмүшдүр. Лејпсиг вә Страсбург университетләриндә тәһсил алыб дүнја әдәбијјаты, елми вә фәлсәфи фикринин ән көзәл нүмунәләри илә оригиналда дәриндән таныш олмушдур.

Шаир кими чох кәнҹ јашларындан бәдии јарадыҹылыға башламыш, 25 јашында јаздығы «Кәнҹ Вертерин изтираблары» сентиментал романы илә бөјүк шөһрәт газаныб мүасирләринә күчлү тә'сир бағышламышдыр. Инанмаг олмур ки, бу күн јалныз аз сајлы јенијетмәләр үчүн мараглы олан бу әсәр вахтилә әлдән-әлә кәзмиш, һәтта Наполеонла онун ајрылмаз сирдашы кими өлкәләри доланмышдыр.

Кәнҹ Һөтенин Келлерт, Виланд, Винкелман, Лессинг вә башгалары илә танышлығы һәјатында вә дүнјакөрүшүндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Елә һәмин илләрдә дә әзәмәтли мәнзум «Фауст» романынын илк фәсилләринин јазмаға башламышдыр. Һәмин дөврдән дәвранынын, тәфәккүрүнүн вә әсәрләринин лирик дәринли-

јн вә епик масштабы нәтичәсиндә јарымаллаһ кими «Олимпијалы» ләгәбини газанмышдыр.

Алтмыш илдән артыг јарадычылығы дөврүндә сајсыз вә рәнкарәнк әдәби мәһсуллары илә јанашы тәбиәтшүнаслыға аид әсәрләри бу күн белкә дә даһа артыг мараг догурур. Хүсусилә биткиләр аләминин вәһид гурулуша малик олдуғуну вә бу мә'нада һамысынын бир-бирләријлә гоһум олдуғуну сөјләмишдир. О, сонралар һејванлар аләми һаггында да ејни нәтичәјә кәлмишдир.

Дүнјакөрүшү е'тибарилә пантеист олан Һөте материалист фәлсәфәни рәдд етмиш, Аристотелә Лејбнист арасында орта бир мөвге тутмушдур. Ејни заманда тәбиәтдә олдугу кими ичтимаи һәјатда да сычрајышларын әлејһинә чыхмышдыр. Әмәк вә фәалијјәти инсан һәјатынын башлыча мә'насы вә хүсусијјәти һесаб едиб бир чох әсәрләриндә, о чүмләдән «Фауст»да бу идејаны тәрәннүм етмишдир. Кәләчәк һаггында садәләвһчәсинә дүшүнүб һекелсајагы никбин олмуш, кәләчәкдә сосиал конфликтләрин арадан чыхачагыны вә һәр јердә аһәнкдарлыг бәргәрар олачағыны сөјләмишдир. Үмумијјәтлә ишләри јахшы кедән бу һәјатсевәр даһи писликләри көрмәји хошламырды.

Онун Фаусту кәнчлијинин чошгун еһтираслары, фикир вә дүшүнчәләринин чәсарәтлији илә сечилән, варлығын сирли ганунларыны бүтүн варлығы илә дәрк етмәјә чалышан вә бу мә'нада һәјатдан вә елмдән наразы галыб ејни заманда јашамаға вә сәадәтә чан атан вә чох заман ону әлдән верән бир мүтәфәккирдир. Ајдындыр ки, бүтүн бу хүсусијјәтләр јалныз сонунчусу истисна олмагла һәм дә Һөтенин өзүнә аиддир.

Һөте исте'дадлы кәнч шаир Еккерманы алдадыб поезијаны атмаға вә өвәзинә онун сөһбәтләрини јазмаға сөвг етмиш вә буна мүвәффәг олмушдур. Бунунла да О, «Һөтејлә сөһбәтләр» адлы уникал бир әсәрин мејдана кәлмәсинә зәмин јаратмыш, даһа доғрусу сәбәб олмушдур.

1775-чи илдән өмрүнүн сонларына кими Вејмар республикасында назир вә мәхфи мүшавир вәзифәләриндә ишләјиб һеч заман еһтијач нә олдуғуну билмәмишдир. Чохлу сајда мә'шугәләри олмуш вә онларын һамысына әсәрләр һәср етмишдир.

Бүтүн бунлар онун һәјат тәрзиндә вә әтрафындакыларә мүнасибәтдә өзүнү көстәрмиш, нәтичәдә крал, краличә вә һакимләрә бөјүк әјән, Бетһовен кими даһиләрә исә бикана, һәтта өзүндән рәнҹидә олан [illegible] јаратмышдыр. Бу мә'нада Һөте илә Бетһовенин һәјатлары сәнәткарын [illegible] ромзи сајыла биләр.

Шопенһауер, Бајрон, Нитше, Вејнинкер, Шпенглер вә бунлар кими бөјүк мүтәфәккирләр ону Алманијанын мә'нәви гурвәтинин рәмзи кими дәјәрләндирмиш вә Һөтени зирвәјә ucaлтмағы лүзумлу һесаб етмишләр.

* * *

ТӘБИӘТ

Биз онунла әһатә олунуб, онун ичиндәјик. Нә ондан чыха биләр, нә дә онун дәринликләринә вара биләрик. Истәјимизи сорушмадан, јорулмағымызы көзләмәдән бизи өз рәгс бурулғанына алыб апарыр. О, һәр ан дәјишир. Бир ан да динчлик билмир. Дајанмаг нәдир, она мә'лум дејил, һәр чүр һәрәкәтсизлијин дүшмәнидир.

О мөһкәмдир. Аддымлары бир бәрабәрдәдир, јолундан јајынмаг надир һадисәдир, ганунлары дәјишмәздир.

О, даим фикирләшир, даим дүшүнүб, анчаг инсан кими јох, тәбиәт кими. Онун өзүнүн һәр шеји гаврамаг тәфәккүрү вар. Амма һеч ким буну көрә билмир.

Бүтүн инсанлар онда, о да һамыдадыр. Һамыјла достјана ојнајыр вә ондан нә гәдәр удурсанса, бир о гәдәр севинир. Чоху илә еләә хәлвәти ојнајыр ки, ојнајанлар онун нә вахт чәкилиб кетдијини белә һисс етмирләр.

Һәтта чансыз тәбиәтдә дә тәбиәт вар. Ән кобуд ријакарлыгда да онун гүдрәтли ирадәси һакимдир. Ким ону һәр јердә көрмүрсә, ону һеч вахт үз-үзә көрә билмәз.

О, инсаны зүлмәтә бүрүјүб даим ишыға догру гәвур.

Һәјат онун ән көзәл кәшфи, өлүм онунчүн бөјүк һәјата говушмаг васитәсидир. О, көрпәнин дә она вә'з охумасына имкан верир. Һәр ахмаг белә онун һаггында һөкм верә биләр. Һамы илә әјләнир вә һагг-һесаб чәкир. Һәтта она гаршы кедәндә дә онун ганунларына итаәт олунур.

Онун һәр әмәли хејирдир, чүнки һәр шеј зәруридир. О кечикир ки, она чатсынлар, тәләсир ки, ондан дојмасынлар.

О, сәрт вә һәлимдир. Севир вә гәрхудур, зәиф вә һәр шејә гадирдир.

О, кечмиш вә кәләчәк билмир, инди—онун әбәдијјәтидир.

О хејирхаһдыр. Анчаг ондан севки е'тирафы гопара билмәзсән, ондан һәдијјә ала билмәзсән. Өзү истәсә, верәчәк.

О һијләкәрдир, анчаг хејирхаһлыг үчүн.

О бүтөвдүр вә даим баша чатмамышдыр.

О јаратдығына нифрәт етмир.

Һәр шеј онун хидмәти вә онун күнаһыдыр.

О, даим јени образлар јарадыр. Онда нә варса, олмајанлардыр, нә олубса, бир дә олмајачаг, һәр шеј тәзәдир, һәм дә көһнә. Биз онун әһатәсиндәјик, анчаг она јадыг. О, даим бизимлә данышыр, анчаг сиррини ачмыр. Биз даим она тә'сир едирик, амма онун үзәриндә һөкмран дејилик.

Адама елә кәлир ки, шәхсијјәт онунчүн әсасдыр, лакин ајры-

ајры фәрдләр онун һеч вечинә дејил. О, даим јарадыр вә дағыдыр, лакин усталыгда әлчатмаздыр.

О, бүтүнлүклә өз кезәллијиндәдир. Бәс һаны о? Ән садә шејләрдән һеч бир әзијјәт чәкмәдән ән камил әсәрләр јарадыб һамысыны зәриф сирр пәрдәси илә өртүр.

Онун јаратдыгы һәр шејин өз маһијјәти, һәр һадисәнин өз мә'насы вар, һамысы да бир-бириндән ајрылмаздыр.

О, һејрәтамиз тамашалар көстәрир, өзү көрүрмү онлары, билмирик. Лакин бизимчүн көстәрир вә биз нәзәрә чарпмадан хәлвәти бахырыг.

Онда һәр шеј јашајыр, ичра олунур, һәрәкәт едир, амма ирәли кетмир.

ЛИХТЕНБЕРГ КЕОРГ

(1742—1799)

XVIII әср Авропа маарифчилијинин ән аз танынан вә бәлкә дә ән истедадлы нүмајәндәси вә јохсул пастор аиләсинин 18-чи өвлады. Кимназијада, сонра исә Көттинкен университетиндә ријазијјат, физика вә астрономијаны өјрәниб. Сонра Инкилтәрәјә сәфәр едиб. «Инкилтәрә һаггында мәктублар» әсәрини дә бурада јазыб. Сонра вәтәнинә гајыдыб өмүрлүк Һөттинкендә јашајыб. Университетдә физика профессору олуб. Бөјүк маарифчилик иши апарыб. Узун илләр хәстәлијә тутулуб тәнһалыгда өмүр сүрүб. Шаһ әсәри једди һиссәдән ибарәт «Афоризмләр» топлусудур. Дәрин фәлсәфи дүшүнчәләр әсасән, сатирик маһијјәт дашыјыр. Күндәлик шәклиндә јазылыб тәхминән 30 иллик дөврү әһатә едир. Лихтенберг һәм монархист деспотизминә, һәм тәһкимчилик һүгугуна, һәм дә фанатизмә күлүр. О, нәзәријјә илә практиканы, елмлә һәјаты әлагәләндирмәјә чалышыр.

Онун афоризмләри үмумиләшмә дәринлији, инсан психолокијасына бәләдлији вә лаконизми илә сечилир. Бу ити ағыл һәјатын бүтүн саһәләриндә һөкм сүрән сахталығы, гејри-тәбиилији, дилетантлығы тәкрарсыз, мисилсиз бир усталыг вә мәһарәтлә дамғалајыр. Буна көрә дә бу афоризмләр дәрин фәлсәфи мәзмун дашымагла, һәм дә надир әдәби вә психоложи сәнәт нүмунәләридир. Бүтүн бу кејфијјәтләринә көрә Кант, Һөте, Кертсен вә Толстој кими гүдрәтли сималар Лихтенбергә дәрин һөрмәтлә јанашмышлар.

АФОРИЗМЛӘР
(нүмунәләр)

* * *

Биз елә бир дүнјада јашајырыг ки, ахмагдан чох ахмаг төрәјир, ағыллыдан исә аз ағыллы.

* * *

Биз, доғрудур, артыг чадукәрләри тонгала апармырыг, амма әвәзиндә ичиндә ачыг һәгигәт олан бүтүн мәктублары јандырырыг.

* * *

Сечкиләр заманы сәсләри сајмагданса, чәксәјдиләр даһа јахшы оларды.

* * *

Азадлыг фикри илк дәфә кимин ағлына кәлиб? Бу, доғрудан да, бөјүк бир ан иди.

* * *

Азад Франсада кими истәсән дар ағачына галдырмаг да азаддыр.

* * *

Һердер, доғрудан да, көзәл дејир вә буну тарихин аксиомасы кими гәбул етмәк олар ки, һансы халг е'тираз етмирсә, јалныз ону әсарәт алтына алмаг олар.

* * *

Иш онда дејил ки, кечмишдә испанларын фәхр еләдији кими күнәш онларын монархијасы үзәриндә һеч заман батмыр, иш ондадыр ки, бу дөвләт үзәриндән кечәркән күнәш нә көрүр.

* * *

Кечмишдә биринин фикрини дәјишмәк истәјәндә башына тохунмурдулар. Индики Франсада исә чох садә тәрпәнирләр. Фикирлә бәрабәр башы да үзүрләр.

* * *

Мән чох шејимдән кечәрдим, билим ки, Вәтән наминә көстәрилән һүнәр әслиндә нәјин хатиринә көстәрилир.

* * *

Әдаләтли һәрәкәт етмәк үчүн чох шеј билмәк лазым дејил, амма әдаләтсизлик төрәтмәк үчүн һүгуг елмләрини әмәлли-башлы билмәк лазымдыр.

* * *

Мән јенә тә'кид едирәм: сөзүн әсл мә'насында инсан—бизим индики мүасиримиз дејил, биз ону инди тарихдә ахтармалыјыг.

* * *

Мәнимчин јер үзүнүн ән мараглы објекти инсанын үзүдүр.

* * *

Һәјатда тәсәллидән чох ибрәт көрәрсән.

* * *

Мәктәб мүәллими вә профессор истиснасыз олараг нөв јетишдирирләр, индивид јох.

* * *

Әкәр һәр һансы бир шәхс дәли ола биләрсә, мән бүтүн дүнја системиндә белә олмаја биләчәјинә һеч бир әсас көрмүрәм.

* * *

Дәрдә шәрик олмаг чох учуз мәрһәмәтдир.

НОВАЛИС ФРИДРИХ

(1772—1801)

Алман шаири, тарихчи вә философу. Јенә, Лејпсиг вә Виттенберг
университетләриндә Фихте фәлсәфәсинә мејл етмиш, дүнјанын пар-
чаланмазлығыны, мадди вә руһу ајрыламазлығыны әсасландырма-
ға чалышмышдыр. О зиддијјәтләрин ики нөвүнү һадисә вә вагиә-
ләрин ики үзүнүн сүбуту кими, даһа доғрусу варлығын екстатик
ојунунун ишарәси кими көстәриб өз фәлсәфәсини «сеһрли идеа-
лизм» адландырмышдыр.

Онун фәлсәфәсиндә инсан, бир макрокосм кими өз дахили па-
рәкәндәлијинә үстүн кәләрәк вәһдәтә чан атмалыдыр. Ағыл, дүшүн-
чә, фантазија инсан МӘНинин ганаалы дүнјасынын, онун кизли ма-
һијјәтинин ајры-ајры функсијаларынын ифадәсидир вә бу һеч
вахт дилә едилә билмәз. Мән вә Дүнја сон нәтичәдә индивидин
дәрк едилән објектлә интуитив бирләшмәси демәкдир. Бу да
өзүнүн ән парлаг ифадәсини шаирин јарадычылыг актында
көстәрир. Инчәсәнәт мә'нәви-руһи сфера кими динин фәлсәфә илә
говушмасынын нәтичәси сајыла биләр. Новалис фикирләринин әса-
сән поетик фәлсәфи фрагментләр шәклиндә ифадә етмишдир. «Мә'-
нәви маһнылар» аллегоријаларында сонсуз јохлуғун сонлу һәјат-
дан үстүнлүјүнү тәрәннүм етмишдир. Новалиси һардаса Шопен-
һауер вә Нитшенин сәләфи һесаб етмәк олар. Јарадычылығынын
там ифадәси сајыла билән «Һенрих фон Офтердинкен» романында
јаранын вә бағышланма кими мә'нәви фәлсәфи проблем бәдии миф
дәрәчәсинә галдырылмышдыр.

Новалисин ичтимаи-сијаси бахышларыны әкс етдирән «Хрис-
тиан дүнјасы вә ја Авропа» әсәри һардаса кәләчәкдә коммунист-
атеист дөвләтинин јарадылачағына ишарәдир. Новалис тәләб един-
ди ки, әдаләтли вә идеал дөвләт сәрт иерархија принсипләринә әмәл
етмәклә мә'нәви тәкамүлә шәраит јаратмалы, сечмә вә јүксәк руһлу
нүсхәләрин гајғысына галмалыдыр. Романы вә ше'рләри ингилаб-
дан әввәлки «Аполлон» журналында чап олунмушдур.

ҺЕКЕЛ КЕОРГ ВИЛҺЕЛМ

(1770—1831)

Алман философу. Штуттгарт шәһәриндә чиновник аиләсиндә
анадан олмуш, аилә мүәллиминдән сонра кимназијда илаһијјат вә
фәлсәфәни өјрәнмишдир. «Руһун феноменолокијасы» әсәриндән
сонра Һејделберг вә Берлин университетләринин профессору се-
чилмишдир.

«Фәлсәфә елмләри енсиклопедијасы», «Мәнтиг елми», «Һүгугун фәлсәфәси», «Руһун фәлсәфәси», «Естетика», «Динин фәлсәфәси» кими әсәрләријлә Алманијада, сонра исә Авропада шөһрәт газанмыш вә һәтта Пруссија дөвләтинин рәсми философу е'лан олунмушдур. Лејбнитс, Кант вә Фихтенин фәлсәфи нәзәријјәләрини јени јөнүмдә давам етдирмишдир.

Идеализми мүтләгиләшдириб варлығын әсасы һесаб етмиш, варлығы исә мүтләг идејанын тәзаһүрү кими шәрһ етмишдир. Фәлсәфи системиндә башлыча јерләрдән бирини тутан руһу—**субјектив, објектив** вә **мүтләг** кими үч јерә ајырмышдыр. Һекелә көрә инсан әввәлчә тәбиәтин, ејни заманда чинс, јаш, ирг вә с. тәбии фәргләрин тә'сири алтында јашајыр, сонра исә фәрд кими мүәјјәнләшиб өзүнү тәбиәтә гаршы гојур, садәчә дүшүнчәдән, өзүнү дәркә, идрак вә азад руһ кими јени мәрһәләјә кечир. Сонра өзүнү һүгугда, мә'нәвијјатда вә тарихдә тәтбиг етмәјә башлајыр. Лакин фәрд өзүнү јалныз вәтәндашлыг ҹәмијјәти—јә'ни дөвләт шәраитиндә инкишаф етдирә биләр.

Гаты мүтләгијјәт тәрәфдары олан Һекел «Һүгугун фәлсәфәси» әсәриндә јаздығы кими дөвләти шәхсијјәтдән, онун азадлыг вә мүлкијјәтиндән јүксәкдә һесаб едир вә куја дөвләт васитә дејил, мәгсәддир, Аллаһын дүнја үзәриндә кәрдишидир вә онун да ән јахшысы Пруссија монархијасыдыр.

Бурадан да онун дөвләт философу е'лан едилмәсинин сәбәби ајдынлашыр.

Һекелә көрә мүтләг руһ бүтүн зиддијјәтләрдән азад олуб јүксәләндә үч мәрһәләни кечир: инҹәсәнәти сејрә далма, һисси фәалијјәт вә дини тәсәввүр вә нәһајәт фикир вә фәлсәфә аләминдә фәалијјәт. Һекел јазыр ки ,чылпаг нәтиҹә мејитдир. Идрак тарихин ајры-ајры мәрһәләләриндә мүәјјән образларда (Гәдим Јунаныстан, Рома, Франсыз ингилабы) вә с. олдуғу кими өзүнү характеризә едә биләр.

Һекел фәлсәфи системинин гызыл хәтти—онун бәшәријјәтин инкишаф пилләләријлә иреилләмәси һаггында фәлсәфи доктринасыдыр ки, һәјатын өзү вә бүтүн тәҹрүби елмләр—хүсусилә кенетика вә психолокија тәрәфиндән тамамилә сәрсәм бир идеја кими рәдд едилир. Буну һәлә онун бөјүк мүасири Артур Шопенһауер гејд етмишди.

Бүтүн бунлара бахмајараг Һекел дә мүһарибәни һәјатын зәрури һадисәси һесаб етмиш, халглары кор гүввә кими характеризә етмиш вә Алманијада кәләҹәјин руһи атасы кими бахмышдыр.

Фәлсәфәси һәм тоталитар вә мүтләгијјәт, һәм дә милләтчи вә тох, јејиб дојмуш дөвләтләрин вә ејни вәзијјәтдә олан ајры-ајры философларын үрәјинҹә олдуғундан һәмишә вә һәр јердә тәәшшүгләндирилмиш, нәшр олунмуш вә өзүнә чохлу тәрәфдарлар тапмыш-

дыр. Мәһз буна көрәдир ки, фәлсәфә лүғәтләриндә бөјүк јер тутмуш, Платон, Аристотел вә Кантдан сонра фәлсәфәнин ән нүфузлу нүмајәндәләриндән бири сајылмышдыр.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН ФРАГМЕНТЛӘР

ДӨВЛӘТ ҺАГГЫНДА

Дөвләт јер үзүндә мөвчуд оландан бәри илаһи идејадыр. Беләликлә азадлығын өз објективлијини әлдә етдији вә бу објективликлә ләззәт алан үмумдүнја тарихинин дәгиг мүәјјән олунмуш предметидир. Ахы ганун руһун објективлији вә ирадәнин һәгиги өзлүјүдүр вә јалныз ганунa табе олан бу чүр ирадә, азаддыр, чүнки о өзү өзүнә итаәт едир вә өз-өзлүјүндә азаддыр. Белә ки, дөвләт, вәтән, әлдә олан варлыг демәкдир, елә ки, инсанын субјектив ирадәси ганунлара итаәт едир, онда әкс азадлыг зәрурәти јох олур. Идраки субстансијалыг ганун кими зәруридир вә биз ону ганун кими гәбул едәркән азадлығын вә өз варлыгымызын субстансијасы кими онун ардынча кедирик. О заман објектив вә субјектив ирадә барышыр вә ваһид, сојугганлы бүтөвлүк әмәлә кәтирир. Ахы мә'нәви дөвләт шәхси е'тигадларын һаким олдуғу әхлаги, рефлектив демәк дејил. Белә мә'нәвилик јени дөврә хасдыр, һалбу ки, һәм һәгиги, һәм дә антик мә'нәвијјат һәр кимин өз борчуну јеринә јетирмәсиндә ифадә олунур. Афина вәтәндашы инстинктив олараг нә етмәлијдисә, ону да едирди. Әкәр мән фәалијјәтимин јөнәлдији предмет барәсиндә дүшүнүрәмсә, о заман дәрк етмәлијәм ки, мәним ирадәмин дә әһәмијјәти вардыр. Лакин мә'нәвијјат, борч, субстанал һүгуг демәкдир вә ону доғру олараг адландырдыглары кими икинчи натурадыр, чүнки инсанын биринчи натурасы онун билаваситә һејвани варлыгыдыр.

МҮҺАРИБӘ ҺАГГЫНДА

Өтәри фираванлығын фанилији вә шејләрин чидди гәбул олундуғу ајры вахтларда јалныз нитгин ибрәтамизлији илә адиләшән мүһарибә өз вәзијјәти илә бирә о мәгамдыр ки, идеаллыг өз хүсуси һүгугуну әлдә едир вә реаллыг олур. Мүһарибәнин ән бөјүк әһәмијјәти башга бир јердә гејд етдијим кими «халгларын мә'нәви сағламлығыны горумасында, сон тә'јинатларын донуглугуна биканәлијиндәдир. Күләјин әсмәси көлүн чүрүмәсинә имкан вермәдији кими, јә'ни, күләк әкәр узун мүддәт әсмәсә, мүтләг белә олмалыј-

ды, мүһарибә дә халглары чүрүмәкдән горујур, белә ки, узун мүддәтли вә сөзсүз ки, хүсусијлә әбәди сүлһ заманы бу мүтләг баш вермәлидир.

* * *

...Уғурлу мүһарибәләр дахили һәрч-мәрчлијин гаршысыны алыр вә дөвләт һакимијјәтини мөһкәмләндирир.

* * *

...Халгларын өлүмдән горхмасы онларын азадлығынын мәһвинә сәбәб олур.

* * *

...Халг нәинки мүһарибәдән бәркијиб чыхыр, ејни заманда милләтләр арасында мөвчуд олан барышмаз антогонизмләр харичи мүһарибәләр сајәсиндә дахили динчликлә әвәз олунур.

ШОПЕНҺАУЕР АРТУР

(1788—1860)

Алман философу. Кечмиш Дансик, индики Гданск шәһәриндә анадан олмуш, атасы Һенрих Флорис банкир, анасы Иоһанна Һенриетта исә јазычы иди. Артурун ики јашы оланда атасы ону Франсанын Һавр шәһәринә апармыш, ушаг орадан гајыданда ана дилини илк дәфә өјрәнмәјә башламышды. Атасы оғлуну өзү кими банкир-малијјәчи етмәк, оғлан исә охумаг истәјирди. Оғлуну фикриндән јајындырмаг үчүн атасы ону сәјаһәтә апарыб ики ил Алманија, Австрија, Франса, Инкилтәрә вә Исвечрәни кәздирмишди. Гајыдандан сонра ата оғлуну коммерсија ишини өјрәнмәјә гојду. Артур бу севмәдији мәшғулијјәтдән јалныз атасы гәфил вәфат едәндән сонра әл чәкмишди. Аз сонра Вејмара, анасынын јанына көчүб, сәрбәст тәһсиллә мәшғул олуб гәдим дилләри өјрәнмиш, сонра кимназијада охумушдур. Нәһајәт 1809-чу илдә Һөттинкен университетинә дахил олуб ики ил, сонра исә Берлин университетиндә охумушдур. Университетләрдә Кант вә Платону, даһа сонра исә Аристотел вә Спинозаны дәриндән өјрәнир, хүсусән Платону һәддиндән артыг севиб «илаһи» адландырыр. Бурада Фихтенин мүһазирәләринә гулаг асыб онун нечә бәсит дүшүнчә саһиби олдуғу гәнаәтинә кәлир. Һәмин илләрдә анасы илә дә мүнасибәтләри позулур, бу да

онларын характеринин фәргли олмасы илә изаһ олунур. Шән тәбиәтли ана һәјата јүнкүл бахыб өз дүнјакөрүшүнә ујғун романлар јазыб чап етдирир вә характерчә оғлунун һәдсиз чидди, инсан вә һәјат һаггында бәдбин фикирләријлә дабан-дабана зидд иди. Һөте, Виланд вә башга көркәмли адамларла тез-тез көрүшән вә онларын дәрин һөрмәтинә сәбәб олан ана тәбии ки, оғлунун тәбиәти вә дүнјакөрүшү илә барыша билмәзди.

Нәһајәт, ана кәнч «досту» Фридрих Һерстенбергин тә'сири илә И. Фолкелтин јаздығы кими «оғлуна ганыны көстәрир».

Кәнч Артур 1813-чү илдә диссертасија јазыб вә Јена университетиндә мүдафиә едиб доктор елми дәрәчәсини алыр.

Бундан сонра Дрезденә көчүр вә өз әсас әсәри үзәриндә ишләмәјә башлајыр. 1818-чи илдә 30 јашында «Кор ирадә, бош тәсәввүрдүр дүнја» әсәрини баша чатдырыр.

1820-чи илдә Берлин университетиндә мүһазирә охумаг һүгугу алыр, лакин Һекел-Шлекел ән'әнәләриндә тәрбијә олунан тәләбәләр онун мүһазирәләринә мараг көстәрмирләр. 1821-чи илдә Берлини тәрк едиб Франкфурт-Мајн шәһәриндә мәскән салыр, атасынын сәрвәтинин она галан һиссәси илә өмрүнүн сонуна кими еһтијач көрмәдән јашајыр.

800 тиражла нәшр олунан бөјүк фәлсәфи әсәринин ил јарым әрзиндә чәми 100 нүсхәси сатылыр, даһа 50 нүсхәси сахланылмагла галанлары макулатураја көндәрилир. Буну көрән философ јазырды ки, демәли ја мән заманәјә лајиг дејилəм, ја да заманә мәнә. Һәр ики һалда бу күндән е'тибарән сусмаг лазым кәлир.

Бундан сонра Шопенһауерин тәнһа вә дини һәјаты башланыр. Һәмин илләрдә О, ајыг, еһтијатлы һәјаты илә дүнјаја дејил, һәгигәтә хидмәт етмишдир. Әксәр гәдим вә јени дөврләри јахшы билән философ ајлар вә илләр боју ејни режим вә гајдаларла јашајыб, күнләрини охујуб-јазмагла кечирмишдир. Ән чох севдији мүтәфәккирләр Платон, Кант вә Һинд упанишадлары иди. Истираһәт вахтларында јунан вә латын мүәллифләринин әсәрләрини оригиналдан охујурду.

Нәһајәт, 1843-чү илдә «Кор ирадә вә бош тәсәввүрдүр дүнја» әсәринин биринчи чилдиндәки мүддәаларыны сәтир-сәтир изаһ едән икинчи чилдини чап етдирир. 1850-чи илдә исә «Парерглар вә паралипоменләр» башлығы алтында мүхтәлиф мөвзулары вә һәјат мәсәләләрини әкс етдирән дүшүнчәләри чап олунур, охучулар арасында мүвәффәгијјәт газанмагла философун гочалыг шөһрәтинә бир нөв јол ачыр. Бундан сонра онун јарадычылығына мараг артыр, биографијасы јазылыр, елми вә фәлсәфи дүнјакөрүшүнә аид әсәрләр нәшр олунур.

Лакин Шопенһауер (мәһдуд сајлы мәктәби вә ардычыллары олса да) университетләрдә һөкм сүрән вә тәдрис олунан јаланчы ағыл вә думанлы ибарәләр философларына галибә чала билмәди. Буна бахмајараг онун зәнкин ерудисијасы, дәрин тәфәккүрү вә

нарлаг әдәби истe'дадлы мүтәфәккир олдуғуну һәтта дүшмәнләри марксист философлар да е'тираф етмәли олдулар. Онун тәкчә фәлсәфи вә әдәби-тарихи аләмә кәтирдији сајсыз тәбирләр өз јенилији вә көзәллији илә һејран доғурмаја билмәз. Бир нечә нүмунә: О, тарихчини «тәрсинә пејғәмбәр», (бир аз иронија да вар)—јә'ни кечмишин хәбәр верән, дөвләт һакимијјәтини—адамларын башына кечирилән «бурунтаг» (намордник), гадынлары—«инсан фабрикләри», халгы—даими «јенијетмә», дүнјаны—«сағалмазларын госпиталы», тәрәгтини—«XIX әсрин рө'јасы» вә с. адландырыр. Бунлар бир чохларына хошакәлмәз көрүнә биләр, мәсәлә онда дејил, онун өзүнәмәхсус дүнјакөрүшүнә бир даһа сүбут кими мараглыдыр.

Шопенһауер һәјаты кәдәрли мәнзәрәләр һесаб едәрәк хилас јолуну арзу вә истәклөрдән әл чәкмәкдә көрүрдү. Бунун сәбәби исә онун фикринчә инсан тәбиәтиндәки јыртычылыгдан вә ачкөзлүкдән доғур. О, јалныз инсанлара дејил, халглара да еjни чүр амансызлыгла гијмәт верирди. Шопенһауер инкилисләри «ријакар», американлары «бајағы», италјанлары «сыртыг», франсызлары «мејмун», алманлары исә «ахмаг» адландырырды.

КОР ИРАДӘ, БОШ ТӘСӘВВҮРДҮР ДҮНЈА

28-чи фәсил (бир парча)

ТАРИХ ҺАГГЫНДА

II чилдин 51-чи параграфында мән сөјләмишдим ки, бәшәријјәти маһијјәтчә агылландырмаг үчүн поезија трихдән чох шеј верир вә мән бунун нијә белә олдуғуну да изаһ етмишдим. Бу сәбәбдән һагиги ибрәт дәрсини даһа артыг биринчидән әхз етмәк олар. Буну һәлә Аристотел дәрк етмишди. Онун дедикләри јадыныздадырмы: «поезија даһа чох фәлсәфидир вә фајдалыдыр нәинки тарих». Лакин тарихин әһәмијјәти һаггында һеч бир анлашылмазлыг әмәлә кәлмәсин дејә мән бурада онун барәсиндә өз фикирләрими ачыб көстәрәчәјәм.

Шејләрин һәр бир катеҝоријасында сајсыз мигдарда фактлар вә сонсуз дәрәчәдә мүхтәлиф әшјалар мөвчуддур вә онларын идрак үчүн дәркедилмәзлији мүхтәлиф чүрдүр. Мараг адамлары онлара баханда башлары кичәлләнир, арашдырмалары нә гәдәр узаға кетсә дә о өзүнү наданлыға маһкум олунмуш кими һисс едир. Амма бу јердә елм онун көмәјинә кәлир, белә ки, о бу сајсыз мигдарда фактлары көтүр-гој едиб мәншә вә нөв анлајышларына көрә классификассија едир вә бунунла үмумилијин вә әлаһиддәнин, еjни заманда сајсыз мигдарда ајры фактларын дәркинә јол ачыр.

Беләликлә о, һәмишә ахтаран руһун еһтијачларыны тә'мин

едир. Сонра бүтүн елмләр бир-биринә гошулуб бир-бирләри арасында бөлдүкләри ајры-ајры шејләрин реал дүнјасы үзәриндә јүксәлирләр. Бүтүн бунларын үзәриндә исә ән үмумиләшмиш вә ән кечиб билик кими башга елмләрдән гат-гат јүксәкләрдә дајанан фәлсәфә пәрваз едир.

Јалныз тарихин бу елмләрин чәркәсиндә дурмаға һүгугу јохдур, чүнки башга елмләрин малик олдуғу ләјагәтлә өјүкә билмәз. Онда елмләрин әсас әламәти олан дәрк едилмиш фактларын субординасијасы јохдур, бунун әвәзиндә о ән садә координасијалар тәгдим едә билир. Она көрә тарихин һеч бир системи јохдур, һәрчәнд ки, башга бүтүн елмләр буна маликдирләр. О өз-өзлүјүндә биликдир, амма елм дејил. Зира һеч јердә о фәрдлији үмумиләшмә васитәсилә дәрк етмир. Буна көрә әлаһиддә оланы олдуғу кими котүрмәли вә демәли тәчрүбә зәмининдә ирәли сүрмәлидир, амма әсл елм бу зәмин үзәриндә јүксәлмир, тарих өзүндә һәр шеји әһатә едән елә анлајышлар ишләјиб һазырламалыдыр ки, онларын васитәси илә әлаһиддә оланлара да јијәләниб һеч олмазса мәһдуд дәрәчәдә дә олса бу саһәдә баш верәчәк һадисәләри көрә билсин вә беләликлә јалныз бу һалда һәмин даирәдә һачанса баш верә биләчәк һадисәләр барәдә фикир јүрүдә биләр. Елмләр, анлајышлар системи олдуғундан һәмишә сој барәдә данышыр, тарихсә фәрд. Тарихи, фәрдләр барәдә елм адландырмаг оларды, амма ахы бу зиддијјәтли сөз бирләшмәсидир. Елмин үмумилик характериндән бир дә о доғур ки, елм һәмишә мөвчуд оланлардан данышыр, тарихсә јалныз бирчә дәфә баш вериб сонра јох оланлардан. Даһа сонра, бир һалда ки, тарихин мүтләг әлаһиддәләр вә фәрдләрлә иши вар, онлар да өз тәбиәтләри е'тибарилә битиб-түкәнмәздирләр. Демәли онун билији дә камил дејил, алајарымчыгдыр.

31-чи ФӘСИЛ

ДАҺИЛИК ҺАГГЫНДА

Мәним әввәлки ики фәсилдә тәсвир етдијим билик саһәләриндә гејри-ади габилијјәт,—о габилијјәт ки, бүтүн һәгиги инчәсәнәтләр, поезија, һәтта фәлсәфә дә онлардан доғур,—даһилик дејилән шејин өзүдүр. Бир һалда ки, һәмин габилијјәтин објекти Платон идејаларыдыр, һәмин идејалар да абстракт дејил, әјани шәкилдә дәрк едилир, демәли даһилијин маһијјәти әјани идракын камиллијиндә вә енержисиндәдир. Бах буна көрә даһијанә әсәрләр мүтләг о әсәрләр сајылыр ки, билаваситә интуисијадан доғур вә интуисијалар үчүн нәзәрдә тутулур. Јәни тәсвири сәнәт әсәрләри, даһа сонра исә өз интуисијаларыны фантазија васитәсилә ифадә едән поезијадыр. Вә елә бурадача даһи илә ади исте'дадын фәрги

нэзэрэ чарпыр. Сонунчунун үстүнлүјү интуитив дэркетмэдэн даһа чох бөјүк усталыгла дискустив һазырчаваблыгдадыр. Истеʼдадлы адам башгаларындан сүрʼэтлэ вэ дүзкүн фикирлэшир. Даһи адам исэ бүтүн башгаларынын көрмэдиjи өзкэ бир дүнја көрүр, өзү дэ она көрэ ки, гаршысындакы алэмэ дэриндэн гапылыб, чүнки һэмин дүнја онун башында објектив, јэʼни тэмиз вэ ајдын шэкилдэ чанланыр.

Интеллект эслиндэ өз мотивлэри алэминдэдир, буна көрэ илк анларда о эшјаларда ирадэјэ бирбаша вэ долајысы јолла бағлы мүнасибэтлэрдэн башга һеч нэ көрмүр. Мэʼлумдур ки, һејванларда бирбаша мүнасибэтлэрдэн о јана һеч нэ кетмир. Интеллектин көстэрдијимиз ролу ашағыдакыларда ашкар олур: онларын ирадэсинэ аид олмајан һэр шеј онлар үчүн јох кимидир. Она көрэ биз бэʼзэн тээччүблэ көрүрүк ки, һэтта эн ағыллы һејванлар да эн көзэдэјэн шејлэри белэ көрмүр, мэсэлэн бизим көркэмимиздэ вэ ја этраф мүһитдэ эн ашкар дэјишикликлэрэ һеч бир реаксија вермирлэр. Нормал адамларда үстэлик бура долајы, јалныз ирадэ илэ бағлы вэ онунчун фајдалы олан биликлэри дэ элавэ етмэк лазым кэлир. Буна көрэ нормал башларда шејлэрин мүкэммэл, објектив образы јарадыла билмэз, чүнки онун интуитив гүвэлэри экэр һэвэслэндирилмэсэ вэ ирадэси һэрэкэтэ кэтирилмэзсэ, шэхси еластиклиjи вэ өзүнү дүнјанын мэгсэдсиз—тэмиз објектив дэркинэ имкан верэчэк енержиjэ малик олмасы сэбэбиндэн о дэгигэ јорулур вэ ишлэмэкдэн дајаныр. Һарда ки, бунлар баш верир, елэ орадача да, бејнин ишэ дүшмүш күчү елэ тэкан верир ки, орда көзлэ көрүнэн дүнјанын мэгсэдсиз, саф, ајдын образы јараныр. Һарда бу образ ирадэнин мэгсэди үчүн фајдасыздыр, өз инкишафынын эн јүксэк мэрһэлэсиндэ һэтта она мане олур вэ онунчун бирбаша зэрэрли олур, орада артыг даһилик адланан аномалијанын рэһни вардыр. Экэр метафорасыз десэк, даһилик ондан ибарэтдир ки, дэрк етмэ бачарығы, ирадэјэ хидмэт етмэк үчүн јараныб, амма лазым олдуғундан гат-гат чох инкишаф етмиш олур.

Белэликлэ даһилик һэддэн артыг интеллект боллуғудур вэ бу боллуг јалныз варлығын үмуми ганунларынын дэркинэ хидмэт етмэклэ өзүнэ тэтбиг јери тапыр. Бунунла да о өзүнү бүтүн бэшэр нэслинин хидмэтинэ һэср едир, нормал интеллект исэ ајры-ајры фэрдлэрэ гуллуг едир. Даһа ајдын ифадэ етмэк үчүн белэ демэк олар: нормал адам $^2/_3$ ирадэдэн $^1/_3$ интеллектдэн, даһи исэ эксинэ $^2/_3$ интеллектдэн, $^1/_3$ирадэдэн ибарэтдир.

ҺӘЈАТ МҮДРИКЛИЈИ АФОРИЗМЛӘРИ

(фрагментләр)

Кимин ки, ағлы јашына ујғун кәлмир о һәјатын бүтүн мүсибәтләринә дөзмүш олур.

* * *

Бөјүк зәкалар бәшәријјәтә нә вермәлидирләрсә, онлар ону артыг кәнчликдән топламаға башлајырлар.

* * *

Өмрүн сону маскарадын гуртармасына бәнзәјир. О заман бүтүн масгалар чыхарылыр. Биз мәһз бу вахт танышларымызын әслиндә ким олдугларыны көрүрүк.

* * *

Бүтүн һәјатымыз боју бизим «инди»дән башга һеч нәјимиз јохдур.

* * *

Өмрүн биринчи јарысы инсанын сонсуз сәадәт истәји, икинчи јарысы исә сәадәти итирмәк горхусу илә характеризә олуна биләр.

* * *

Кәнчлијимдә гапынын һәр дөјүлмәсинә севинирдим, өз-өзүмә дејирдим: «ахыры ки». Инди исә ејни һадисә заманы мәни горху һиссләри бүрүјүр. Өз-өзүмә дејирәм: «будур кәлди».

* * *

Көркәмли, зәнкин тәбиәтли шәхсијјәтләр мәһз бу сәбәбдән һеч дә бүтүнлүклә инсан нәслинә мәнсуб дејилләр вә демәли аз вә чох дәрәчдә өз ләјагәтинин дәрәчәсиндән асылы олараг адамлара гаршы дабан-дабана зидд олан ики һисс кечирирләр. Кәнчликләриндә онлар чох заман өзләрини инсанлар тәрәфиндән тәрк едилмиш кими һисс едирләр, јашлы чағларында исә һисс едирләр ки, өзләри адамлардан гачырлар. Биринчи хејли хошакәлмәз һисс—бәләд олмамагдан, икинчиси—хошакәлән һисс исә дүнјаны танымагдан әмәлә кәлир. Бурадан доғараг өмрүн икинчи јарысы мусиги әсәринин икинчи һиссәси кими өмрүн биринчи һиссәсиндән аз чошғун олуб даһа чох сакитлијә мејл етмәси илә фәргләнир. Бу да ондан

ирәли кәлир ки, кәнчликдә еләтәсәввүр едирик ки, дүнјанын хошбәхтлији вә ләззәти түкәнмәздир, ди кәл ки, ону әлдә етмәк чәтиндир. Јеткин илләриндә исә бу чәһәтдән сакитләшиб әлдә оланымызла кифајәтләнир вә хырда-пара шејләрдә дә севинч тапырыг.

* * *

Кәнчлик нөгтеји нәзәринчә һәјат—сонсуз дәрәчәдә узун кәләчәкдир, гочалығын нәзәринчә исә чох гыса кечмиш демәкдир.

* * *

Бүтүн бу мә'наларда һәјаты бир тикә тохунма парчаја бәнзәтмәк олар. Инсан, өмрүнүн биринчи јарысында онун үз тәрәфини көрүр, икинчи јарысында исә астарыны. Доғрудур астар о гәдәр дә гәшәнк дејил, амма фајдалыдыр, белә ки, онда ипләрин тохумаларыны сејр едә биләрсән.

* * *

Јүксәк әгли кејфијјәтләр јалныз гырхы кечәндән сонра сөһбәтләрдә бүтүн парлаглыгы илә әкс олуна биләр.

* * *

Кәнчликдә хәјал үстүн олур, гочалыгда дүшүнчәләр. Биринчи поезија дөврүдүр, икинчиси фәлсәфә.

* * *

Инсан нә гәдәр камил вә надир нүсхәдирсә, бир о гәдәр тәнһалыға мәһкумдур.

* * *

Бајағы адам һәмишә үнсијјәтли олур вә јалныз һәдсиз бош вә бајағы адамлар гочаланда да ејни дәрәчәдә үнсијјәтли галырлар.

* * *

Тәбиәт инсанлар арасында зәка вә мә'нәвијјатча нәһәнк фәрг гојур, чәмијјәт исә рүтбә вә дәрәчә јолу илә һәмишә бу фәрги јох етмәјә чалышыр.

* * *

Әкәр организм сағлам вә мөhкәмсә ики јолла гочалыға гәдәр јашамаг олар. Даhа ајдын олмагдан өтрү ики јанан лампаны мисал кәтирим. Онларын бири она көрә узун мүддәт јаныр ки, јағынын аз еhтијатына бахмајараг онун чох назик фитили вар, икинчиси дә она көрә чох јаныр ки, онун фитили енли олса да бол јағ еhтијаты вар: јағ hәјат гүввәси, фитил исә бу гүввәнин хәрчләнмә васитәсидир.

* * *

Нифрәти вә ачығы сөзлә вә ја үзүн ифадәси илә билдирмәк фајдасыз, тәhлүкәли, ағылсызлыг, күлмәли вә нәhајәт бајағыдыр.

* * *

Мәним мүшаhидәмә көрә, демәк олар ки, бүтүн адамларда hансы бир јашдаса характер јаша ујғун кәлир вә јахшы чәhәт өзүнү бирузә верир. Бә'зиләри кәнчлик чагларында меhрибан олурлар, сонра исә бу хүсусијјәт итиб кедир. Башгалары исә јеткин чагларында күчлү вә фәал олурлар, лакин гочалыг бу хүсусијјәти онлардан алыр. Үчүнчүләр мәhз гоча јашларында чазибәли олурлар, мәhз тәчрүбә вә тәмкин сајәсиндә тәбиәтләриндә hәлимлик әмәлә кәлир. Буән чох франсызларда мүшаhидә олунур. О да күман ки, характерин өзүндә нәсә кәнчлик хүсусијјәти—мәрдлик вә ја гочалыға ујғун олан аhәнкдарлыгдан әмәлә кәлир.

* * *

Фәрдләрин дава-далашы дөвләт тәрәфиндән гаршысы алыныб үзә чыха билмәјәндә дахилә гајыдыр вә кәт-кедә артан борч кими халглар мүhарибәсинә чеврилиб тез вә бөјүк мәбләғдә ганлы гурбанлар тәләб едир.

* * *

Бөјүк шәхсијјәт бөјүк нәшә мәнбәјини өзүндә тапыр. О кәнар импулсу тәбиәт hадисәләриндән, инсан әмәлләриндән вә мүхтәлиф дөвр вә өлкәләрин јетирдији даhиләрин рәнкарәнк әсәрләриндән алыр. Әслиндә јалныз о бу әсәрләри анлаја биләр, јалныз о бунлардан hәзз ала биләр. hәмин даhиләр јалныз онунчун јашајыр, она мүрачиәт едир, онунла сөhбәт едирләр.

* * *

Әксәријјәт үчүнсә тәбиәт кәзәллији, сәнәт вә китаблар—өзләрини нә гәдәр онларла әhатә етсәләр дә, чаван гыз гоча үчүн нәдирсә елә бир шејдир.

* * *

Бачардыгча нифрәтсиз јаша, анчаг һәр кәсин әмәлини јадда сахла ки, онун кимлијини биләсән, һәр һансы танышынын пис әмәлини унутмаг чох чәтинликлә газанылмыш пулу һаваја совурмаг кими бир шејдир.

* * *

Даһа кениш мә'нада демәк олар ки, һәјатымызын әввәлки гырх или онун мәтни, сонракы отуз или исә шәрһидир.

* * *

Әкәр һәр һансы чаван һәјат ишләриндән баш чыхарырса, орада өзүнү өз евиндә олдуғу кими һисс едирсә вә ора бир нөв һазыр олурса, бүтүн бунлар бајағылыг әламәтидир. Әксинә өзүнә инамсызлыг, јөндәмсизлик, өзүнү итирмәк нәчибликдән хәбәр верир.

* * *

Гочалыгда өзүнү бәдбәхтликдән горумаг асан олур, кәнчликдә исә онлара дөзмәк.

* * *

Сосиал һәјат комедик тамашадыр. Мәзмунлу адамлар орада јөндәмсиз вә кәрәксиз көрүнүр.

* * *

Бајағы адам о адамдыр ки, үмумијјәтлә инсан нөвүнә хас олан чәһәтләрдән башга һеч бир хүсусијјәти илә башгаларындан сечилмир. Доғрудан да милјонларла өзүнә бәнзәр мәхлуглара хас олан чәһәтләрдән башга һеч нә илә сечилмәјән шәхсин дәјәри нә ола биләр? Белә варлыглар нөв дахилиндә мөвчуд олан тәләбатдан башга һеч нә иддиасында олмамалыдырлар. Онлар тәбиәтин фабрик мәһсулларыдыр. Тәбиидир ки, бөјүк вә аличәнаб доғуланлар бу дүнјада тәчрид вә тәнһа олачаглар.

* * *

Пул инсанын мүчәррәд нәшә мәнбәидир. Ондан конкрет истифадә етмәји бачармајан бүтүнлүклә онун әсири олур.

* * *

Бизә мәхсус олмајан мүәјјән бир шеји көрәндә чох заман фикирләширик, «әкәр бу мәним олсајды, нә оларды?» вә бунунла да һансы шејдәнсә мәһрум олдуғумузу һисс едирик. Әксинә, тез-тез фикирләшдикдә ки, «бу шеј мәним олмасајды нә оларды?», беләолдугда вар-дөвләтин, сағламлығын, өвладын, достун гәдрини биләрсән.

* * *

Күнәшин габағында мәшәлләр вә атәшфәшанлыглар солуб ишығыны итирдији кими, ағыл, һәтта дүһа вә көзәллик дә хејирлыг јанында өз туруну итирир.

* * *

Нечә ки, атмосфер тәзјиги олмасајды бәдәнимиз партлајарды, еләчә дә еһтијач, ағыр иш вә талејин ојунлары олмасајды, адамларын ловғалығы онлары дәлилик дәрәчәсинә апарыб чыхарарды.

* * *

Гонаг чох олан јердә, зибил дә чох олар.

* * *

Өзкәләринин сәһвләрини өјрәнмәк лазымдыр ки, онлары тәкрар етмәјәсән.

* * *

Дүнјада бирҹә јалан данышан мәхлуг вар—инсан.

* * *

Биз бүтүн ишләрин сона чатмасыны истәјирик, анчаг әсл сонлугдан башга.

* * *

ШТИРНЕР МАКС

(1806—1856)

Әсл ады Иоһан Каспар Шмидтдир. Алман философу, Анархизм нәзәриjjәчиси. Бајројтда доғулмуш, көрпә икән атасыны итирмиш, гоһумларынын һимајәсиндә јашајыб кимназијада, сонра исә Көнигсберг вә Берлин университетләриндә мүәјјән мүддәт дөврүнүн мәшһур алим вә философларындан дәрс алмышдыр.

Фукидиддән тәрчүмәләр вә онлара шәрһ, «Гус вә гусчулар һаггында» кими әсәрләријлә имтаһан версә дә јалныз гејри дөвләт кимназијаларында шәрти дәрс демәк һүгугу газанмышдыр. Бу заман онун артыг 30 јашы варды. Штирнерин бу јаша гәдәр һәјаты нечә кечмишдир, һансы севинч вә сарсынтылар јашамышдыр, мә'лум дејил. Бүтүн бу сәтһи фактлара көрә дә биз онун фәлсәфәсинин пәрәстишкары, никилис јазычысы Чон Макаја миннәтдар олмалыјыг.

1837-чи илдә анасынын икинчи әри вәфат етдикдән сонра Макс евләнир вә еjни заманда университет тәһсилини баша вурмаға чалышыр. Амма бир илдән сонра кәнч арвады доғум заманы көрпә илә биркә вәфат едир. Узун ахтарышдан сонра 1839-чу илдә Штирнер Кулм шәһәриндә бөјүк јашлы гызларын тә'лим-тәрбијә мәктәбиндә мүәллим ишләмәјә наил олур. Кәләчәк философ бурада 1844-чү илә кими алман дилиндән вә әләбијјатындан дәрс дејир вә һеч кимин ондан наразы олмамасына бахмајараг көзләнилмәдән вә сәбәбини изаһ етмәдән вәзифәсиндән имтина едир.

1843-чү илдә Марија Денгардт илә евләнмиш вә бу бир нечә ил һәјатынын ән хошбәхт илләри олмушдур. Бир ил сонра Берлинә кәлиб мәшһур публисист Бруно Бауерин «Азадлыгсевәрләр» дәстәсинә гошулмушдур. Алманијада либерал азадлыглар вә јениликләр уғрунда чарпышан вә еjни заманда христианлыға мүһарибә е'лан едән Бајер, сонра да гардашы Едгар мәһкәмәјә верилиб һәбс олунсалар да фәалиjјәтләриндән әл чәкмирләр. Дәрнәјин онларла кәнч вә истә'дадлы шаир, публисист вә философ үзвләриндән бири дә Макс Штирнер иди. Сонралар онларын ичиндән доғрудан да дүнја шөһрәтли шаир, әдиб вә философлар чыхды. Лакин Штирнер дәрнәјин фәал үзвләри Бул, Мејен, Муссак вә Енкелслә јахынлыг етсә дә сијаси мүбаризәдә о гәдәр дә иштирак етмирди.

1844-чү илдә көзләнилмәдән онун «ЈЕКАНӘ ВӘ ОНУН МҮЛКИЈЈӘТИ» адлы әсәри чапдан чыхыр вә еләә бир әкс-сәда ојадыр ки, һәтта сензура тәрәфиндән гадаған едилир, амма бир мүддәт сонра гадаған көтүрүлүр вә һај-күјлү тә'риф вә тәнгидләр дә сојујур.

Штирнерин бундан сонракы өмрүнүн он или чох ачыначаглы кечир. Әлбәттә ичибош шеллингләр вә фејербахлар ичиндә башга

чүр дә ола билмәзди. Евләнмәсиндән дөрд ил сонра, 1847-чи илдә арвады илә ајрылырлар вә Фејербахын атасына мәктубунда «дөврүн ән даһијанә әсәри» адландырдыгы бир әсәрин мүәллифинин 8 ил әрзиндә нәјлә вә нечә јашадығы мә'лум дејил.

Нәһајәт 1853-чү илдә ев саһибләри кирајә пулуну верә билмәдијинә көрә ики дәфә ону гыса мүддәтә һәбс етдирирләр вә дөврүнүн «ән парлаг мүтәфәккири» адландырылан вә һәгигәтән дә белә олан бир шәхс 1856-чы илдә пејсәриндән зәһәрли милчәк санчмасы нәтичәсиндә вәфат едир.

Чон Макај јазыр: «Јох, Штирнерин бу еркән өлүмүндә дәһшәтли һеч нә јохдур. О, тамамилә сағлам, һәјатын ән ачы, гочалыг вә хәстәлик гәдәһини ичмәдән вәфат етди».

Гәбри вә чизки портрети сонралар јалныз Макајын узун ахтарын вә сә'јләри нәтичәсиндә горунду, әсәри исә бүтүн дилләрә тәрчүмә олунуб өлмәзлик газанды.

Макс Штирнерин «Јеканә вә онун мүлкијјәти» әсәри дүнја фәлсәфә тарихиндә тәкчә мәзмун вә идејсына көрә дејил, һәм дә орижиналлыгына, дәринлијинә, бүтөвлүјүнә вә конпромиссизлијинә көрә дә јеканәдир. «Инсан» вә «Мән» башлыгла ики һиссәјә бөлүнән әсәрдә инсанын вә ондан даһа артыг Мәнин тәкрарсызлығы вә егоизмә олан һаггы Марксизм вә башга јаланчы һуманист нәзәријјәләрдән гат-гат реал мүдафиә олунур. Штирнер инсанын азадлыгы наминә һәр чүр «измләри», һәтта дини вә дөвләт апаратынын өзүнү белә рәдд едир. Чүнки, догрудан да мә'лумдур ки, һәр чүр сосиал нәзәријјәләр вә чәмијјәт формалары истәр-истәмәз инсанын вә Мәнин азадлыгыны мәһдуд едәчәк вә нечә ки, едир дә. Лакин инсанлар һејванлар, гушлар вә һәтта һәшәратлар кими дөвләтсиз вә ганунсуз мөвчуд олдугда јашаја биләчәкләрми? Бунун үчүн онларын ағлы вә ирадәси кифајәт едәчәкми?

Штирнер јазыр ки, үмумијјәтлә инсана аид нә варса мәнә дәхли јохдур, чүнки Мән үмуми дејил, јеканәјәм. Вә үмумијјәтлә халга һәр нә, һәтта азадлыг верилирсә, бу Мәним зәрәримәдир. Чүнки үмумијјәтлә верилән бир шеј һеч вахт бөлүнмүр вә елә-белә верилмир.

Философ А. Горнфелд јазыр ки, Штирнерин һәјаты онун тә'лиминә мәнфи иллүстрасијаја бәнзәјир. О, өзү үчүн егоист олмаг һүгугу јаратды, амма бу һүгугдан истифадә едә билмәди. О, өзүнүн мүәjjән е'лан етмәклә дүнјаны фәтһ етди, амма елми нәзәријјәси. Јалныз бу күн һарда ки, азадлыг вар, бу ишдә Алман дәһиси Макс Штирнерин хидмәти шәксиздир.

ЈЕКАНӘ ВӘ ОНУН МҮЛКИЈЈӘТИ

(парчалар)

...Сијаси азадлыг дејир ки, дөвләт азаддыр, дини азадлыг дејир ки, дин азаддыр, вичдан азадлығы дејир ки, вичдан азадыр вә беләчә бүтүн буилар ону демир ки, МӘН дөвләтдән, диндән, вичдандан азадам, демир ки, мән онлардан хилас олмушам. Бүтүн бунлар мәним азад олдуғуму демир, мәним үзәримдә һөкмранлыг едән гүввәнин азад олдуғуну көстәрир. Ону көстәрир ки, дөвләт, дин, вичдан мәни гул едир. Онларын азадлығы мәним көләлијимдир. Ајдындыр ки, онлар бунунла ашағыдакы нијјәти изләјирләр: Мәгсәд васитәни доғрулдур вә әкәр мәгсәд дөвләтин хејрини нәзәрә алмагдырса, демәли мүһарибә өзүнү доғрулдан васитәдир. Әкәр әдаләт лазымса, онда өлдүрмәк өзүнү доғрулдан васитәдир вә бу чүр һадисә «е'дам» адланыр вә с. Мүгәддәс дөвләт она хидмәт едән нә варса, һамысыны әзиз тутур.

* * *

Дөвләт гул әмәји үзәриндә бәргәрар олур вә һачан ки, әмәк азад олду,—дөвләт мәһв олур.

* * *

Биз азад доғулмуш адамларыг,—лакин һара бахырыгса, көрүрүк ки, егоистләрин нөкәрләринә чеврилмишик. Буна көрә һамымыз егоист олмалы дејиликми? Аллаһ өзүн сахла, биз егоизми гејри-мүмкүн етсәк, даһа јахшы олар. Биз онларын һамысыны диләнчијә дөндәрәрик. Биз һеч нәјә саһиб олмајачағыг ки, һамы белә олсун. Сосиал либерализм будур.

* * *

Әкәр коммунистләр сәни инсан вә өзләринә гардаш көрүрләрсә, бу коммунистләрин бәзәкли тәрәфидир.

* * *

Лакин тәнгидчи сорушур ки, ејни заманда нечә һәм јәһуди, һәм дә адам олмаг олар? Биринчиси чаваб верирәм ки, әкәр јәһуди вә һәм дә адам ејни бир мәзмун ифадә едәчәксә үмумијјәтлә нә јәһуди, нә дә адам олмаг олар. Әкәр јалныз јәһуди вә ја јалныз

инсан олмаг ејни шеј демәкдирсә, онда бу мә'лум һәддән кәнара чыхыр вә гој һәр һансы јәһуди типик јәһуди хүсусијјәти дашысын, лакин о һеч вахт јалныз јәһуди олмајачаг, чүнки о, һәмин бу јәһуди мүәјјән бир јәһудидир. Икинчиси, јәһуди симасында инсан олмаг мүмкүн дејил, ахы тәкчә инсан олмаг, демәли нәсә мүәјјән олмамаг демәкдир. Үчүнчүсү вә ән әсасы исә мән јәһуди ола биләрәм, јә'ни, ким ола биләрәмсә, о да ола биләрәм. Самуил, Моисеј вә башгалары һаггында фикирләшмәк сизинчин чәтиндир, онларын өз иудаизми үзәриндән јүксәјә галхмаларыны тәсәввүр етмәк чәтиндир, һәрчәнд ки, онларын «адам» олмадыгларыны сөјләмәли олачагсыз. Онлар нечә ола биләчәкдиләрсә, о чүр дә олублар, лакин мәкәр мүасир јәһудиләр башга чүрдүр?

* * *

Һамы фикирләшир ки, инсан олмагдан артыг олмаг мүмкүн дејил. Әксинә, инсан олмагдан аз да олмаг олмаз.

Сонра фикирләширләр ки, бүтүн наилијјәтләр инсанын шөһрәтләндирилмәсинә хидмәт етмәлидир. Бир һалда ки, һәр мәгамында мән инсан олараг галырам вә ја Шиллер кими швабам, Кант кими пруссак, Густав Адолф кими «близорукијәм», мән өз хүсусијјәтләрим сајәсиндә көркәмли адам олачағам, шваб, пруссак вә ја «близоруки» олачагам. Лакин бу һалда мәним вәзијјәтим Бөјүк Фридрихин онун сајәсиндә мәшһур олан дәјәнәјинин вәзијјәтиндән јахшы олмајачаг.

* * *

Мән нә дәрәчәдә дүнјаны өзүмкү едирәмсә, јә'ни «мәнимсәјирәмсә» о дәрәчәдә дә азадлыгымы дүнја гаршысында тәсдиг едирәм. Мән бир нөв ону әлдә едир, нә јолла олур-олсун өзүмчүн раһатлајырам. Зоракылыгламы, сазишләми, хаһишләми, кәскин тәләбләми вә һәтта ријакарлыг вә алдатма јолу иләми вә с. вә и. Зира, мән нәјәмсә тәтбиг етдијим васитә дә она ујғундур. Әкәр мән зәифәмсә, онда јухарыда дедијим кими васитәләрим дә зәифдир, лакин һәмин васитәләр белә дүнјанын дәјәрли һиссәләрини фәтһ етмәк үчүн кифајәтдир. Алдатмаг, ријакарлыг, јалан олдугларындан гат-гат пис көрүнүрләр. Ким полиси, ганунлары алдатмајыб, ким часус көрәндә күман ки, өз ганунсуз һәрәкәтләрини кизләтмәк үчүн дөвләтә садиглыг миласыны гурмајыб? Ким бунлары етмәјибсә өлү үзәриндә зоракылыг тәтбиг едилмәсинә имкан вериб. Һәмин шәхс өз «вичданы» учбатындан зәиф олуб. Мән һәр һансы башгасы үзәриндә (гој бу башгасы гаја кими ирадәдән мәһрум вә ја һөкумәт кими, адам кими арзуларла долу олсун) өз ира-

дәми тәтбиг едә билмирәм вә артыг елә буна көрә азадлығымын мәһдудлашдырылдығыны һисс едирәм. Мән башгасынын габағында өзүмдән үз чевирирәм, jә'ни кери чәкилирәм, имтина едирәм, сәдагәт билдириб бојун әјирәм. Әкәр мән мәгсәдә ујғун олмадығы үчүн әввәлки һәрәкәт тәрзимдән имтина едирәмсә, демәли әјри јолдан дөнүрәмсә, онда бу мәним кәлә олмағыма нисбәтдә тамам ајры мәсәләдир. Мән јолуму кәсән гајаны партлатмаг үчүн кифајәт гәдәр барытым оланачан гајаны јан кечирәм. Мән мәһв етмәк үчүн кифајәт гәдәр гүввә топлајана гәдәр халгын ганунларындан јан кечирәм. Мәкәр ај мәним она әлим чатмадығына көрә мәнимчин «мүгәддәс», Астарта олмалыдыр? Әкәр мәним сәнә әлим чатсајды, сәни тутуб сахлајардым. Әкәр мән сәнә чатмаг васитәсинә малик олсајдым, сән мәндә горху һиссләри ојада билмәздин. Сән әлчатмазсан. Сән мәним сәнә чатмағым үчүн күч топламағыма гәдәр мәнимчин белә олуб галачагсан, сәни өзүмкү адландыра билмәјәчәјәм. Сәнин өнүндә мән өзүмү мәһв етмәјәчәјәм, јох, өз дөвранымын кәлиб чатмасыны көзләјәчәјәм.

* * *

Мәним азадлығым јалныз о вахт камил олачаг, нә вахт ки, о мәним һакимијјәтим олду; о заман мән тәкчә азад олуб галмајачағам, һәм дә өзүмәмәхсус олачағам. Буна көрә халгларын азадлығы бош сөздүр, чүнки халглар һакимијјәт саһиби дејил. Мәним бирчә дәфә синәми һава илә долдуруб үфүрмәјимлә халглар нәфәс алыр, гој бу нәфәс Неронун, Чин бодыханынын, ја да һәр һансы јазычынын нәфәси олсун. Нијә Алманија депутатлар палатасы әбәс јерә азадлыг ешгинә дүшүб? Вә бунунла бәрабәр назирләрлә бирликдә һәрби тә'лим кечирләр? Чүнки онларын һакимијјәти јохдур. Һакимијјәтсә күчдүр, о јахшы шејдир, чох вахт хејир кәтирир, чүнки «бир аз күчлә мәгсәдинә даһа тез наил оларсан, нәинки, бир долу кисә һүгугла». Сиз азадлығын һәсрәтини чәкирсиз. Ахмаглар! Һакимијјәти әлинизә алын, онда азадлыг өзү кәләчәк. Бахын, һакимијјәти олан көрүн «нечә ганун үстүндә отуруб». Нечә, белә бир перспектив хошунуза кәлирми, еј гануни адамлар? Лакин сизин зөвгүнүз јохдур.

Һәр јанда бәркдән азадлыга чағырыш сәсләри ешидилир, амма билмирләрми, һисс етмирләрми, бағышланмыш, гана буланмыш азадлыг нә демәкдир. Һеч ким сөзүн әсл мә'насында баша дүшмүр ки, азадлыг әсас е'тибарилә өз-өзүнү азад етмәдә, јә'ни мәним өз өзүмәмәхсуслугумда ону нә гәдәр јарада билмәјимдәдир. Сөз азадлыгларынын мәһдудлашдырылмамасынын гојунлара нә хејри? Онлар јенә әввәлки кими мәләјәчәкләр. Һәр һансы әгидәли мүсәлмана, јәһудијә вә ја христиана нә истәјирсә данышмаг имканы верин вә о јалныз чәфәнкијјат данышачаг. Дикәр тәрәфдән, әкәр мә'лум адамлар бизи азадлыгдан вә ја азад динләмәкдән мәһрум етсәләр,

демәли бу онларын һәмин мәгамда мәнафеләринә там ујғун олачаг, чүнки сиз еlә бир сөз дејәр вә ја ешидә биләрсиз ки, онларын чибишданына бөјүк зәрәр вурарды.

* * *

Азадфикирлиләрин мәтбуат азадлығы барәдәки гышгырыглары онларын өз шәхси принсипләринин зиддинә, онларын әсл ирадәсинин әлејһинәдир. Онлар әслиндә истәмәдикләрини истәјирләр, јә'ни әслиндә ону јалныз арзулајырлар. Буна көрә дә онларын һәвәси асанлыгла сөнүр. Нәһајәт нечә дејәрләр мәтбуат азадлығы бәргәрар оланда, онлар сензура истәјирләр. Тамамилә тәбиидир. Вә онлар үчүн дөвләт, әхлаг вә с. вә и. мүгәддәсдир. Онлар һәмин мәсәләләрә јалныз сәфеһ тәрбијәсизләр вә ја валидејнләринин зәифлијиндән истифадә етмәк истәјән шылтаг ушаглар кими јанашырлар. Ата—дөвләт онлара өзүнүн хошуна кәлмәјән сөзләри демәләринә изн вермәлидир. Лакин ата өз сәрт бахышы илә онларын бу һәјасыз нагаллыгларына сон гојмаг һүгугуна—сензура гајчысына маликдир. Әкәр онлар дөвләти ата кими көрүрләрсә, онда онун сензура һүгугунун мөвчудлуғу илә разылашмалыдырлар.

Әкәр сән башгасынын сәнә һүгуглар вермәсинә имкан верирсәнсә, онда сән она бу һүгуглары тапдамаға да ичазә вермәлисән. Әкәр сән ондан бәраәт вә мүкафат алырсанса, онда мәһкум едилмәк вә чәзаланмаг да көзлә. Һаглылыгла һагсызлыг, ганунчулугла чинајәт јанашы аддымлајырлар. Сән кимсән? Сән чинајәткарсан.

Беттина дејир: «чинајәткар әслиндә дөвләтин өзүнүн чинајәтидир». Бу сөзләрлә разылашмаг олар һәрчәнд ки, Беттина онлары бир аз башга мә'нада баша дүшүр. Мәһз дөвләт дахилиндә мән азғынлашыр вә о мән ки, јалныз мәнә мәхсусдур, өзүнүн инкишафына вә арзуларына чатмасына наил ола билмәз. Һәр бир мән халга вә дөвләтә мүнасибәтдә доғулдуғу күндән артыг чинајәткардыр. Буна көрә дә дөвләт һамыны изләјир вә һәр кәсдә бир егоист көрүб ондан горхур. О һәр кәсдә јалныз ән пис адам көрүр вә полис кими «дөвләтин зәрәр чәкмәмәси үчүн» көзүнү онларын үстүндән чәкмир. Әввәлчә һамымыз бу чүр азғынлашмыш мәнләрик вә гәлбимизин дәринликләриндә вә һәмишәлик дөвләтин ичиндә әбәди чинајәткарлар кими галырыг. Дөвләт вә халг өз чәсурлуғу, ирадәси, башгаларынын марагларына е'тинасызлығы вә горхмазлығы илә фәргләнәнләри часусларла әһатә едир. Мән дејирәм: халг. Халг—сиз еј хејирхаһ гәлбли адамлар, онун һаггында нә истәјирсиз фикирләшин, халг полис дүшүнчә тәрзә илә јоғрулуб. Халга јалныз өз мәниндән имтина едәнләр вә өзүнү һәр шејдән мәһрум едәнләр хош кәлир.

* * *

«Хәстә дөвләтин хиласы үчүн јеканә әлач онда инсанын инкишафына шәраит јарадылмасыдыр». Әкәр бурада Беттина кими инсан дејәндә «инсан» анлајышы нәзәрдә тутулурса, онда ханым һаглыдыр: «хәстә дөвләт» «инсанын» инкишафы илә сағалыр, чүнки нә гәдәр чох ајры-ајры адамлар «инсан» идеалы илә ахмаг јеринә гојулурса, бир о гәдәр дөвләт үчүн јахшыдыр. Јох әкәр бүтүн бунлары ајры-ајры тәкләрә, «һамыја» тәтбиг етсәк, онда тәхминән ашағыдакы вәзијјәт алынарды: «хәстә» гулдур дәстәси үчүн јеканә чыхыш јолу онларын ичинә лојал вәтәндашлар салмаг оларды. Лакин онда бир гулдур дәстәси кими бу банда мәһв оларды, бир һалда ки, дөвләт буну ајдын һисс едир, она көрә бир балача тәмиз олмаг истәјән һәр кәси һәвәслә арадан көтүрүр.

* * *

Бүтүн бунларла бәрабәр ајры-ајрылыгда һәр адам бир јыртычы, бәдзат кими гәбул едилир, дикәр тәрәфдән абстракт инсан, «инсан» һөрмәтлә гаршыланыр. Бә'зән бу кабус, христиан, јәһуди, мүсәлман кими хејирхаһ вәтәндаш, лојал тәбәә, азад инсан, вәтәнпәрвәр вә с. вә и. а. адланыр. Лакин биз ону һәр нә чүр адландырсаг да, «галибијјәтли инсан» габағында һәм «инсан» анлајышына башга мәзмун вермәк истәјәнләр, һәм дә өзүнүн өзүнәмәхсуслуғуну, өз мәнини горумаг вә тәтбиг етмәк истәјәнләр мәһв олурлар.

* * *

Ганунидир вә ја гануни дејил, әкәр бу мәним һөкмүмдәдирсә вә әкәр мән өз-өзүмүн ихтијар саһибијәмсә вә һеч бир өзкә игтидара вә һүгуга еһтијачым јохдурса, мәнимчин фәрги јохдур.

Һүгуг—кабусун бизә сырыдығы сәрсәм бир идејадыр. Һакимијјәт—мән өзүмүм: мән һакимәм, мән—һакимијјәт саһибијәм, һүгуг мәндән јүксәкдәдир, о кимсә али бир шәхсдә мәвчуд вә мүтләгдир: һүгуг—һакимләрин мәрһәмәт пајыдыр. Һакимијјәт вә күч јалныз мәндә мәвчуддур, һакимијјәтли вә күчлүдә!

* * *

Халгларын вә бәшәријјәтин фәлакәти мәним зүһурумун башланғычыдыр. Гулаг ас, елә мән бу сәтирләри јаздығым анда сабаһы күнүн бајрамыны, бизим әзиз Алманијанын варлығынын мин иллијини чәр чәкән килсә зәнкләринин сәси ешидилир. Чалын, онун матәм мусигисини чалын! Сиз тәнтәнәјлә чалырсыныз, санки онларын өлү дәфн етдијини һисс едиб чалырсыныз. Алман халгы вә алман халгларынын мин иллик тарихи вар, нә узун өмүр! Еләсә,

кедин раһат јатын, әбәди раһатлыға кедин ки, узун илләр гандалларда сахладығыныз шәхсләр азадлыға чыхсынлар. Халг—өлүдүр! Мән—дирилирәм!

Еј мәним мин бир әзаб көрмүш алман халгым, сәнин изтирабларынын сәбәби нәјди? Бу үзә чыхыб јашамаг истәјән фикирләрин изтирабы иди, хорузларын биринчи баны илә әријиб кедән вә һәр һалда јенә азад вә тә'мин олунмаг истәјән шәффаф руһларын изтирабы иди. Вә сән мәндә чох јашадын, еј әзиз кабус, догма фикир! Мән елә сәнин азадлыгынын сөзләрини тапмаг истәјирдим, фикирләширдим ки, сәркәрдан руһунун этини вә чаныны тапмышам вә будур сәни әбәди динчлијә јола салан килсә зәнкләринин сәсини ешидирәм, сонунчу үмид дә мәһв олур, сонунчу мәһәббәт дә түкәнир, мән бошалмыш өлүләр евини тәрк едирәм вә дириләрин јанына гајыдырам.

Јахшы јол сәнә, еј милјонларын јухусу, јахшы јол сәнә, еј ушагларынын миниллик тираны!

Сабаһ сәни гәбрә ендирирләр; аз кечмәз ардынча гардашларын—халглар кәләр. Вә һачан ки, онларын һамысы кечиб кетдиләр—бәшәријјәт дә мәһв олар, мән исә өзүмә гајыдарам—мән, тој-бајрам едән варис!

* * *

Дөвләтин һәмишә бир мәгсәди вар—фәрдләри мәһдудлашдырмаг, әл-ајағыны бағламаг, һансы бир үмумилијә исә табе етмәк. Дәвләт јалныз һәр шејдә, ајры-ајрылар һамы олана гәдәр мөвчуд олур. Дөвләт ачыг-ашкар мәһдудијјәт ифадә едир,—мәним мәһдудијјәтими, мәним көләлијимн. Дөвләт һеч заман фәрдин азад фәалијәтинә имкан вермир, јалныз дөвләтин мәгсәдләријлә бағлы олан фәалијјәтләрә јол верир.

* * *

Б. Бауер һирсләнир ки, реғент олмаг анадан кәлмәдир, тәсадүфидир. Нә вахт ки, дөвләтдә јеканә һакимијјәт саһиби халг олду, онда ағамыз тәсадүфи бир адам олмајачагмы? Чүнки халг нәдир? Халг һәмишә дөвләтин бәдәни олмушдур. Бурада чохлары бир папаг алтындадыр (кнјазын папағы) вә ја бир конститусија алтында. Конститусија исә һөкмдар демәкдир. Һөкмдарлар вә халглар о вахта гәдәр мөвчуд олачаглар нә гәдәр ки, бир-бирләринә ујғун кәлмирләр. Әкәр гәдим фарс монархијасында олдуғу кими бир конститусија алтында бир чох «халглар» мөвчуддурса, һәмин «халглар» индијә гәдәр әјаләт олараг галырлар. Һәр һалда халг мәнимчин тәсадүфи гүввә, тәбии гүввә, галиб кәлмәли олдугум дүшмәндир.

* * *

«Халг», милләт адланан шејин симасызлығы бир дә онунла ашкар олур ки, өз мәнини ән чох ифадә етмәк үчүн ирадәсиз адамы өзүнә аға етмәк истәјир. О belә бир алтернатив гаршысында—ја тахтда јалныз өз ирадәсини әкс етдирән бир һөкмдар олсун, ја да тамамилә ирадәсизин бири, онда халг өз ролуну, јахшы гурулмуш саат механизми кими ојнајан ирадәсиз һөкмдары тахтда отуртмалыдыр.

КЈЕРКЕГОР СӨРЕН

(1813—1855)

Данимарка философу, Копенһакендә варлы тачир аиләсиндә анадан олмуш, Копенһакен университетинин теолокија факүлтәсини он илә битирмишдир. Университетдә даһа чох естетика вә латын дилини өјрәнмишдир. 24 јашында икән Регина Олсен адлы гызла јахынлыг етмиш вә һәтта нишанланмышдыр. Бир ил сонра гәфилдән нишаны позуб тәнһалыға чәкилмиш вә өмрүнүн ахырына кими евләнмәмишдир. Диссертасија мүдафиә едиб макистр дәрәчәси алмышдыр. Әввәлчә анасы, сонра атасы вә бачы гардашлары бир-биринин далынча өлмүш вә Сөрен јепископ гардашы илә икиликдә галмышлар. Атасындан галан вар-дөвләт сајәсиндә өмрү боју һеч нәјә еһтијач һисс етмәмиш вә әсәрләринин нәшринин бүтүн хәрчини өзү өдәмишдир.

Бу арыг, чешмәкли адам, додагларында баһалы сигар, јанында ити, һәр күн Копенһакенин күчәләриндә кәзинтијә чыхар, галан бүтүн вахтыны исә охујуб јазмагла кечирәрди. Јалныз гыса бир мүддәт латын дилиндән дәрс демиш, сонра јенидән севимли мәшғулијјәтинә—тәҹрид вәзијјәтиндә јазычылыг вә философлуг пешәсинә гајытмышдыр.

1843-чү илдә ики чилдлик «Әкәр, әкәр»—етик-естетик әсәри, сонралар исә 15 чилдлик башга әсәрләри вә 20 чилдлик күндәликләри нәшр олунмушдур. Көрүндүјү кими Сократдан фәргли олараг «Данимарка Сократы» адландырылан Кјеркегор јазмагдан һеч вахт јорулмамышдыр. «Јолдан чыхаранын күндәлији», «Күнаһкардыр, күнаһсыздыр», «Ләззәт вә борч», «Ән бәдбәхт», «Тәкваһид», «Фәлсәфи [illegible]» вә башга әсәрләри охучусу чох аз олдуғуна көрә аз тиражла да нәшр олунмушдур.

Тамамилә тәнһалыға чәкилән естет-философ өмрүнүн ахырларында көзләнилмәдән протестант килсәсинә, дини адәт, әнәнә вә мәрасимләрә гаршы чыхмыш, килсә башчыларыны дамғаламышдыр. 42 јашында әсәб көркинлијиндән вәфат етмишдир.

Узун илләр бир философ кими һеч кимин диггәтини чәлб етмә-

јән Кјеркегор XX әсрдә бирдән-бирә фәлсәфә улдузларындан бири кими әсрилмиш, һәјаты вә әсәрләри һаггында чохлу тәдгигатлар јазылмышдыр. Бу көзләнилмәз дөнүшүн сәбәби нәдир?

Кјеркегор өмрү боју Һекел фәлсәфәсинә, онун расионализминә гаршы чыхмышдыр. Һекели мүтәфәккир сајмајыб јалныз профессор һесаб едән Кјеркегор алман философунун тәфәккүрлә варлығы ејни шеј кими бахмасына, һәтта үмумијјәтлә варлығы тәфәккүр һесаб етмәсинә гаршы чыхыб ону тафталоқија адландырмыш, һәгигәтин билик кими гәбул олунмасыны рәдд етмишдир. Данимарка философу инсанын һисс вә һәјәчанларыны, изтираб вә мејлләрини варлығын әсас предмети һесаб едирди. Һарда һәјат варса, орда зиддијјәт көрән Кјеркегор «һәјат замандадыр» дејирди,—јә'ни кечичидир. Әбәдијјәтин нә тарихи јохдур, о јеканә вар олан шејдир. Һәгигәт вә реаллыг инсанын дахили дүнјасындадыр.

Кјеркегор килсә гајда-ганунларына вә еһкамларына гаршы чыхса да әслиндә чох диндар бир адам иди вә бу да онун бүтүн дүнјакөрүшүндә дәриндән әкс олунмушдур. О, тәләб едирди ки, башына кәләнләрә инанмаг лазымдыр, чүнки инамла олмаг, өлмәз олмаг, Аллаһын шакирди олмаг демәкдир. Кјеркегор етик философдур. Инсан олмаг, варлығын драмасыны јашамаг демәкдир. Песимизм Кјеркегор фәлсәфәсинин, онун етик тәфәккүрүнүн маһијјәтидир. Онун чох чилдли күндәликләри үмидсизлик епопејасыдыр. О, күндәликләриндә јазыр: «Мән өлүм дирәјинә бағланмыш гулам. Һәјатын һәр бир һәрәкәтиндә зәнчирләр чыныкдәјир, һәјатын һәр анында өлүмүн мүмкүнлүјү лабүддүр». Буна көрә философ һәјатдан, онун зөвг вә сәфасындан, һәтта вар-дөвләт вә сағламлыгдан белә имтина едиб Аллаһа говушмағы тәләб едирди. Лакин о күтләјә, ади инсанлара һәгарәтлә бахыр, халг һакимијјәтини вә демократијаны ахмаг идарә-үсул адландырыр, буна көрә елитаризм мүтәфәккири иди.

ЈЕКАНӘ

(Өн сөз)

Индики заманда һәр шеј сүр'әтлидир. Дүнән ағидә нәә бундан јердән көј гәдәр узагдыр. Чыхышын нөгтәси кими сијасәтин сон мәгсәди дә көј јердән узаг олдуғу гәдәр узагдыр. Сијасәт јердә башлајыр ки, јердә да галсын, илаһијјат нәә әсасыны көјдән алдығы кими дүнјәвилијин үстәләјиб сонра да көјә мерс етмәк истәјир. Һәлә-лик сијасәтин бу сәтирләрә һәчәнә дәрәчәдә гыса бир нәзәр салыб көрмәк ки, өзү үчүн чох аз ибрәтамиз шеј тапмыш олачаг ки, бу да тәбиидир. Ахыр ки, о лүтф едиб бир аз сәбр етсә, анлајар ки, бу бир нечә сәһифәдә изаһ олунан гыса гејдләрдә белә, әкәр о инсаны вә инсанлығы севирсә, көрәр ки, диндарлыг онун ән хошбәхт

дэгигэлэриндэ дүшүндүклэринин башга шэкилдэ ифадэ олунмасыдыр. Һэрчэнд ки, орасыны да көрмэјэ билмэз ки, диндарлыг чох али мэртэбэдир вэ һэдсиз дэрэчэдэ идеал олдугу үчүн практика чэһэтдэн сэрфэли дејил.

Даһа бир сөз демэк үчүн хаһиш едирэм: Зэманэ ки, бир шеји тэлэб едир, ким онун габағында дајана билэр? Бир һалда ки, дүнјэви ишлэрдэ дүнјэви адамларын дидишмэјијлэ адамларын өзлэрини јандырмасы нэтичэсиндэ дүнја од тутуб јаныр, ким зэманэнин тэлэбинин өһдэсиндэн кэлэ билэр? Эксинэ, бизим заманда сөзүн дэрин мэ'насында эн зэрури шеј бир сөзлэ ифадэ олуна билэр: Инсана эбэдијјэт лазымдыр! Дөврүмүзүн бэдбэхтлији елэ ондадыр ки, о башга бир шеј дејил, мэһз дөврдүр, өтэри, фанн бир дөврдүр ки, сэбрсиз һалда эбэдијјэт һаггында һеч нэ ешитмэк истэмир. Өзү дэ ја хош эһвалда, ја гудуз кими оларкэн јаланчы тэглид илэ эбэдијјэти нэ исэ тамамилэ кэрэксиз бир шејэ чевирмэк истэјир. Һалбуки, мин ил дэ кечсэ буна наил ола билмэз, зира, нэ гэдэр чох хэјал етсэ ки, эбэдијјэтсиз кечинмэк олар, һеј инад етсэ ки, эбэдијјэтсиз кечинэ билэр, эслиндэ бир о гэдэр эбэдијјэтэ мөһтач олачаг.

* * *

Күнэш нечэ чазибэдардыр, отағымы нечэ нэвазишкар шэфэглэ чимдирир, күчэдэ сакитликдир, чүнки, базар күнүдүр. Мэн торағајларын маһнысыны ешидирэм. О, пэнчэрэмин далында, көзэл гызын јашадығы гоншу бағларын бириндэ охујур. Узаг күчэлэрдэн ахшам алверчилэринин сэси кэлир. Һава илыг, шэһэр санки донуб галыб. Бу заман узаг кэнчлијими, илк мэһэббэтими хатырлајырам. О заманлар һэсрэт ичиндэјдим, индисэ һэсрэтимин һэсрэтини чэкирэм. Кэнчлик нэдир? Јуху. Мэһэббэт нэдир? Јухуда көрдүклэримиз.

* * *

Инсанлар ахмагдырлар. Онлар һеч заман малик олдуглары азадлыгдан истифадэ етмирлэр. Эксинэ, олмајан азадлыға чан атырлар. Онларын дүшүнмэк азадлыгы вар, онлар исэ сөз азадлығы истэјирлэр.

* * *

Елэ һэшэратлар вар ки, мајаланма вахты өлүрлэр. Һэр һансы севинч дэ ејни һадисэ илэ мүшаһидэ олунур.

* * *

Инсанын көркэми һэлэ дэ тэбиэтдэ нэзэрэ алыныр, чүнки, гушлары ағачдан говмаг истэјэндэ инсанабэнзэр бир шеј дүзэлдиб пајаја санчырлар вэ һэтта бу узаг охшајыш да һөрмэт ојатмаг үчүн кифајэт едир.

ФЕХНЕР ГУСТАВ

(1801—1887)

Алман физики вә философу. 1834-чү илдә көзләринин зәифләмәси нәтичәсиндә Лејпсиг университетинин физика профессорлуғундан истеʼфаја чыхыб фәрди тәһсил вермәклә мәшғул олмуш, фәлсәфә, антрополокија вә естетикадан мүһазирәләр охумушдур. Арада исә «Доктор Мизес» имзасы илә јумористик вә сатирик әсәрләр чап етдирмишдир. Сон мәгаләси 86 јашында икән елми журналда дәрч олунмушдур.

Фехнер фәлсәфи әсәрләриндә динлә материализми, материја илә руһу бирләшдирмәјә чалышыр. Аллаһла варлыг, материја илә руһ арасында һеч бир зиддијјәт олмадығы фикрини ирәли сүрүб јазыр ки, каинат чанлыдыр вә чанлы бир үрәк кими дөјүнүр. Зәррәдән галактикалара гәдәр һәр шеј чанлыдыр. Һәр шеј бүтөвлүјүн, каинатын зәррәсидир. Аллаһ исә руһларын, идејаларын ән јүксәк тәчәссүмүдүр.

Лакин Фехнерә дүнја шөһрәтини онтоложи бахышлары, варлыг һаггында фәлсәфи мүһакимәләри дејил, 59 јашында икән чап етдирдији «Психоложи системләр» әсәри кәтирмишдир. Психофизика адлы јени бир елми саһәнин әсасыны гојан бу әсәр тәчрүби психолокијада јени бир мәрһәлә ачмышдыр. Бу нәзәријјәнин әсасында белә бир елми дүстур вә ја ганун дурур ки, дујғуларын интенсивлији дујғуландырычынын интенсивлији логарифмасына пропорсионалдыр. Мадди аләм каинатын габарыг һиссәси, психоложи аләм исә онун дахили, чөкүк һиссәсидир. Фәрг јалныз ону сејр едәнләрин мүнасибәтиндә,—нөгтеји-нәзәриндәдир. Каинатын һәр ики чәһәтиндә гүввәнин итмәмәси гануну һакимдир. Лакин физики гычыгланмаја нисбәтән психи кәркинлик ләнк инкишаф едир.

Фехнерин бу нәзәри вә експериментал гануну сонралар Вундт тәрәфиндән инкишаф тәкмилләшдирилмишдир. Фехнер гануну дујғуларын тәбиәтинин ајдынлашдырылмасында вә јаддашын өјрәнилмәсиндә јени имканлар ачмыш вә һәтта експериментал естетиканын да әсасыны гојмушдур.

Фехнерин «Һәјатын өлүмдән сонракы давамы» популјар әсәри дә онун каинатын чанлылығы консепсијасынын әсасландырылмасына хидмәт етмәк үчүн јазылмышдыр. Фехнер јазыр ки, биз нијә һејванлар, биткиләр вә чанлы аләм арасындакы фасиләсиз әлагәләр [illegible] елми чәһәтдән сүбут едә билмәрик? Чүнки бүтүн чанлы вә чансызлар бөјүк, вәһид бүтөвлүјүн ајрылмаз һиссәләридир.

БУРКҺАРД ЈАКОБ

(1818—1897)

Алман тарихчиси вә философу. Исвечрәдә доғулуб, Берлиндә тәһсил алыб өмрүнүн сонуна кими Базел университетинин профессору олуб. Император бөјүк Константин һаггында, јунан вә Италија инчәсәнәти һаггында илк әсәрләри илә мәшһурлашыб. Бу әсәрләрдә мүәллифин «гејри-тәрәггипәрвәр» сијаси бахышларыјла бәрабәр мәдәнијјәтә аид фикирләри објектив характер дашыјырды. О, Алманијада күчлү, мәркәзләшмиш дөвләтин әлејһинә иди. Онун фикринчә белә бир дөвләтдә азадлыг вә јүксәк мәдәнијјәт мөвчуд ола билмәз.

Буркһарда көрә инсанын тәбиәтиндә ики зидд чәһәт—дағытмаг вә јаратмаг истәји мөвчуддур. Бу һиссләр бир-бирилә даим мүбаризә апарыр. Биринчи чәһәт өзүнү дөвләт гурулушунда, онун зоракылыг апаратында, икинчи чәһәт исә өзүнү мәдәнијјәтдә көстәрир. Дөвләт инсанын дағытмаг еһтирасыны чиловламаг үчүн вачиб олса да, өзү тарихдә ән мүһафизәкар, әталәт вә дурғунлуг рәмзидир. Мәдәнијјәт исә тарихин ән мүтәрәгги вә ишыглы елементидир. Ајры-ајры дөврләрдә мүәјјән шәраитин тә'сирилә дөвләтлә мәдәнијјәт арасында аһәнкдарлыг јараныр. Буна нүмунә олараг Јунаныстанын шәһәр-дөвләтләрини, Рома шәһәринин илк чағларыны, Италијанын орта әср шәһәр-дөвләтләрини көстәрмәк олар. Белә дөвләтләрдә мәдәнијјәт ән парлаг чичәкләнмә дөврүнү кечирмишдир.

1868—97-чи илләрдә јазыб баша чатдырдығы «Үмумдүнја тарихи һаггында дүшүнчәләр» әсәриндә Буркһард тарихдә идракын ролуну инкар едиб интуисијаја үстүнлүк верир, тәрәггинин мөвчуд олмадығыны, тарих ганунларынын дәрколунмазлығыны, ајры-ајры јарадычы шәхсијјәтләрин тәкрарсызлығыны, онларын һәр чүр егоизмә сәлаһијјәти олдуғуну иддиа едир.

Нитшенин мүәллими олан Буркһард дүнјанын ән реалист мүтәфәккирләриндән бири кими фикирләринин оригиналлығы илә бу күн дә сечилир. Онун «Бөјүк Константин вә онун дөврү», 4 чилдлик «Јунан мәдәнијјәти», 2 чилдлик «Интибаһ дөврүндә Италија мәдәнијјәти» вә башга әсәрләри бу бөјүк мүтәфәккирин тарихин зиддијјәтләри, инсан тәбиәтинин нагислији һаггында кәдәрли дүшүнчәләрини парлаг шәкилдә екс етдирир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

...Шәр јер үзүндә һеч шүбһәсиз ки, үмумдүнја тарихи просесинин бир һиссәсидир ки, бу да јашамаг **угрунда мүбаризә үчүн һа-**

зырланан һejван вә битки аләмини вә сонра да бәшәр һәjаты илә бүтүн тәбиәти долдуран күчлүнүн зәиф үзәриндә зоракылығы илә өзүнү көстәрир. Бәшәр аләминдә кечмишләрдә талан вә гәсдләр, зәиф иргләрин вә халгларын, һәмин зәиф ирг вә халгларын ичиндә дә даһа зәиф сосиал бирликләрин сыхышдырылмасы, гырғыны вә әсарәти илә ифадә олунур. Амма бу мәғлуб олан гүввәләр ола билсин ки, даһа ләjагәтли вә jахшылар олублар, һәрчәнд ки, jалныз галибләр алғышланыр. О галибләр ки, өзләринин белә тәсәввүр етмәдиjи кәләчәк һакимиjjәт еһтирасы илә даим мәгсәдә доғру чан атырлар.

ДҮНJА ТАРИХИ ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

ӘСӘРДӘН ФРАГМЕНТЛӘР

Дүшүнмәк габилиjjәтли фәрдләр вә чәмләр, бүтөв вә тәкләрә итаәт шәклиндә боjун әjмәклә әвәз олуначаг.

* * *

Мәдәниjjәт әләзиндә сөһбәт jенә jашамагдан кедәчәк.

* * *

Дөвләт jенә мәдәниjjәт үзәриндә али һөкмранлығыны бәрпа едәчәк, jенә артыг дәрәчәдә ону өз зөвгүнә уjғун олмаға мәчбур едәчәк, һәтта ола билсин ки, мәдәниjjәт өзү она мүрачиәт едиб онун тәләбләринә уjғун олмаг истәдиjини билдирәчәк.

* * *

Кәскин вә арамсыз хатырламаларын тә'сири илә адамлар баша дүшмәк мәчбуриjjәтиндә олачаглар ки, газанч вә үнсиjjәт онларын һәjатында һеч дә әсас мәсәлә деjил.

* * *

Чичәкләнән елми тәдгигатларын вә мәшғулиjjәтләрин чох һиссәси вә һәм дә инчәсәнәт чох күман ки, итиб кедәчәк, галанлар исә өз гүввәләрини икигат кәркинләшдирмәли олачаглар.

* * *

Һәјатын һаким типи кәскин мәгсәдјөнүмлү шәхсләр олачаг.

* * *

Галан мәсәләләри мүһарибә көрүб бу принсипләри тәсдиг едәчәк. Дәвләтин өзү елә бир шәкил алачаг ки, һәлә узун заман онун башга бир истигамәтә үз тута биләчәји ағласығмаз олачаг.

* * *

Азад идеал мәрамлары бу вә ја дикәр шәкилдә өзүнү көстәрәчәк, амма фөвгәлбәшәр сә'ј вә кәркинлик һесабына.

* * *

Орду гајдалары һәјатын идеалы олачаг,—һәр јердә—дөвләт машынында, идарә механизминдә, тә'лим-тәрбијә вә тәһсил ишиндә...

НИТШЕ ФРИДРИХ

(1844—1900)

Алман философу. Рјөкен шәһәриндә пастор аиләсиндә анадан олмушдур. Ушаг узун заман дил ачмамыш, јалныз ики јаш јарымлығында илк сөзүнү демишдир. Ата аз данышан оғлуну чох севир, ону һәмишә өзүјлә кәзинтијә апарырды. Балача оғлан әли атасынын әлиндә әтраф мәнзәрәләрә марагла тамаша едәр, узаг килсә зәнкләринин кәдәрли сәсләринә гулаг асарды. Лакин аиләнин бу динҹ вә хошбәхт күнләри чох да узун сүрмәди. 1848-ҹи илдә Карл Лүдвиг Нитше хамдан јыхылыб башы даш пилләләрә дәјиб зәдәләнмәси нәтиҹәсиндә бир иллик хәстәликдән сонра вәфат етди. Ана үч көрпә ушагла тәк-тәнһа галды. Өлүмүн нә олмасы илә бу сәнәт танышлыг Фридрихин бүтүн зәкасында дәрин из бурахды. Ана нәсә өз әринин анасынын вә бачыларынын јанында гоншу Наумбург шәһәрҹијинә көчмәјә мәҹбур олду. Алман ганунчулуғунун, сәлигә-сәһманлылығынын рәмзи олан бу кичик шәһәрин һәјаты кәнҹ Фридрихин ағыл вә һиссә тәбиәтинә үјгун кәлирди. Нәслинин ән'әнәләринә үјгун олараг о да атасы кими пастор олмаг истәјирди.

Јарадыҹылыг һәвәси онда лап еркән јашларындан ојанмыш,

хүсусилә мусигидә өзүнү ачыг-ашкар бирузә верирди. Һәлә он јашында икән фантазијалар, мелодијалар, мазуркалар јазыб анасынын вә нәнәсинин севинчинә сәбәб олурду. Даһа сонра ше'р јазмаға башлады. Синифдә һамыдан сечилән бу оғлан аз сонра мәктәби битириб Наумбург кимназијасына дахил олду.

Бурда тәһсил алдығы мүддәтдә кәнч Фридрих Нитше демәк олар ки, бир сыра елмләри дәриндән мәнимсәмиш, хүсусилә гәдим дилләри һәвәслә өјрәнмишдир. Әдәбијјат, астрономија, тарих, ботаника, кеолокија онун дојмаг билмәјән охумаг еһтирасынын әсас мејданы иди. Нәһајәт, 1862-чи илдә өз кимназија досту Павел Дејсенлә бәрабәр Бонн университетинә дахил олду. Бурада артыг Алманијанын мәшһур алим вә профессорлары дәрс кечирди. Онлардан хүсусилә икиси—Ритчл вә Рид кәнч Нитшенин дүнјакөрүшүндә мүәјјән рол ојнады. О, Ритчлин тә'сири илә пастор олмаг фикриндән әл чәкмиш олду вә сәрбәст јарадычылыг јолуну тутду. Бурада о, күнләрин бир күнү һансы бир гүввәнин тә'сирилә көһнә китаб магазаларынын бириндән галын бир китаб алды вә евә гајыдыб ики мин сәһифәлик китабы демәк олар ки, бирнәфәсә охуду. Бу Артур Шопенһауерин «Кор ирадә, бош тәсәввүрдүр дүнја» әсәри иди.

Бу әсәр кәнч Нитшенин зеһниндә дәрин из бурахыб онун философ кими формалашмасында мүһүм рол ојнады. Тәсадүфи дејил ки, о, кәнчлик әсәрләриндән бирини («Шопенһауер бир тәрбијәчи кими») өз усталына һәср етди. Һәмин күнләрдә Нитше күндәлијиндә јазырды ки, дүнјада үч шеј мәнә тәсәлли верир: Шопенһауер, Шуман вә кәзинтиләрим. Гејд едәк ки, даһи философ сонралар өз бүтләрини чох дәјишдирди. Шуман вә Вагнер һәмишәлик онун мә'нәви аләмини тәрк етдиләр. Онлары Бетһовен вә Бизе кими дәјишмәз сәнәткарлар әвәз етди. Лакин Шопенһауерә олан мүнасибәти һеч заман дәјишмәди. Сонралар о, Вагнер мусигисинә алудә олду вә «Фачиәнин доғулушу» адлы бөјүк әсәрини дә она һәср етди. Бу көзәл әсәр јунан фачиә әдәбијјатынын кенезисини, јаранма сәбәбләрини вә маһијјәтини даһијанә дәринликлә ачыр, јунан инчәсәнәтинин Аполлон вә Дионис аллаһларынын тә'сири илә бағлы олараг ағыла вә һиссијјата әсасланан ики мәнбәјини ачыб көстәрирди. Әсәр Вагнери вә философун дикәр достларыны һејран гојур. Ахы бу заман Нитшенин чәми 24 јашы варды. Бу даһилијин вә кәләчәк шөһрәтин илк гарангушу иди.

Нитше јунан поезијасы стихијасындан һејранлыгла данышыр вә көстәрир ки, бу поезијаны јохсул вә ејбәчәр афиналы, күчә софисти Сократ өлдүрдү.

Һәмин илләрдә Базелә кәлән Нитше бурада Јакоб Буркһардла јахынлашыр. Күнләрлә бирликдә кәзинтијә чыхыб сөһбәт едир вә дүнјакөрүшләринин јахынлығындан зөвг алырлар.

Нитше кәнчлик илләриндә јалныз өлүмүндән сонра чап олунан

«Јунан дөвләтләри», «Јунан гадынлары», «Һомер јарышлары», «Фачиәләр дөврүндә јунан фәлсәфәси» вә нәһајәт «Һәгигәт вә јаланын әхлагданкәнар мә'насы» кими көзәл, дәрин мә'налы әсәрләр јаратмышды.

Ницше бу әсәрләрдә белә бир фикир ирәли сүрүрдү ки, инчәсәнәт јалныз гулдарлығын мөвчудлуғу нәтичәсиндә, чәмијјәтин бәрабәрлик шәклиндә дејил, аз гисминин фираванлығы нәтичәсиндә парлаг, феноменал наилијјәтләр газана биләр вә јалныз тәбии һиссләрин азад инкишафы сајәсиндә бөјүк шәхсијјәтләр мејдана чыха биләр. Бу фикир онун «Шопенһауер бир тәрбијәчи кими», «Инсан һәјаты үчүн тарихин хејри вә зәрәри» вә с. әсәрләриндә даһа парлаг шәкилдә шәрһ олунурду. Һәмин әсәрләр дүнја фәлсәфәси тарихиндә һәм мәзмун, һәм дә үслуб чәһәтдән јени сөз иди вә бу күн белә фикирләринин јенилији, емосионаллығы вә дәринлији илә инсанда унудулмаз тә'сир бурахыр.

Ервин Роде, Јакоб Буркһард вә дикәр адлы-санлы филолог вә тарихчиләрин тәгдиматы илә Ницше 1869-чу илдә Базел университетинин профессору сечилир вә бир нечә иллик мүәллимлик фәалијјәтиндән сонра истефаја чыхыб сәрбәст јарадычылыгла мәшғул олмаға башлајыр.

О, 1889-чу илә гәдәр јарадычылыгла фәал мәшғул олуб «Инсани, һәддсиз инсани» (1878), «Дан шәфәги» (1881), «Шән елм» (1882), «Зәрдүшт белә сөјләди» (1883—84), «Хејир вә шәрдән узагларда» (1886), «Бүтләрин гүрубу» (1888) вә нәһајәт вәфатындан сонра «Һакимијјәт һәрислији» вә башга әсәрләри чап олунмушдур.

Ницше идејалары битиб түкәнмәздир. Фикирләр нәһајәтсиз дәрәчәдә әлван вә рәнкарәнкдир. Лакин онларын һамысы гидасыны вә сујуну бир мәнбәдән алыр вә һамысы да бир мәчрада, бир фикир уммапына ахыр. Һејрәтамиздир ки, инсан маһијјәт е'тибарилә бир фикри нә гәдәр чаларларла, нә гәдәр бәнзәрсиз рәнкарәнкликлә ифадә едә биләр?

Бу фикирләри гыса шәкилдә ифадә етсәк белә демәк олар: бәшәријјәт өз јолларында кедән ајры-ајры вә бир-бирләрини һеч заман анламајан сајсыз инсан күтләләриндән ибарәтдир. Бу күтләләрин вә бу јүрүшүн һеч бир планы, һеч бир мәгсәди јохдур. Әкәр бир мә'на дејиләи шеј варса, о да онларын ичиндә вахташыры зүһур едән ајры-ајры гејри-ади фәрдләрин варлығыдыр. Лакин бу фәрдләрин көрдүјүнү вә дүшүндүјүнү башгалары көрүб дүшүнә билмәдијиндән әтраф мүһит вә чәмијјәт онлара дүшмән кәсилир, онлары тәнһалыға, әзаб вә сәфаләтә мәһкум едир.

Халгларын һәјатында һеч бир тәрәгги олмур вә сон нәтичәдә һәр [illegible] бир сонсуз [illegible]. Һәчанса лап јахын [illegible] Гәрб [illegible] вә сивилизасијасыны [illegible] јахынлашан көлөлик вә [illegible] кезләјир.

Инсан өз азәли инстинктләринә гајытмалы, хејир вә шәрин нә олдуғуну билмәјән күчлү, тәбии, азад фәрдләрә чеврилмәлидир. Әкс тәгдирдә бәшәријјәти умуми бир чырлашма вә гум зәррәчикләри кими бир-бирләринин ејни олмаг кими кәдәрли, бәһрәсиз чылыз бир сонлуг көзләјир.

Нитшенин ән мараглы вә кениш јајылмыш әсәрләриндән бири нәсрлә јазылмыш «Зәрдүш белә сөјләди» адлы фәлсәфи поемасыдыр.

Бә'зи һиссәләрини охучулара тәгдим етдијимиз бу әсәр јүз ил әввәл 2500 иллик дүнја фикир тарихиндә илк дәфә милјонларла адамын нәзәрләрини тамамилә јени бир сәмтә—сылдырым гајалыглар вә дәрин учурумлар вадисинә јөнәлтди. Бунунла О, фикир јолчуларынын вә идрак тәшнәләринин көзләри өнүндә һәгигәтин горхунч мәнзәрәләрини ачды. Бир анлыг бүтүн Авропанын башы кичәлләнди.

Бу һадисә кечән әсрин 70—80-чи илләриндә баш верди. Бөјүк Шопенһауерин вә Штирнерин тәнһа бағыртыларындан сонра силкәләнән Авропа артыг бу дәфә дејиләнләрин дүнјанын реаллыглары олдуғуну көрмәјә билмәди.

Ејни заманда кәнч, тох вә оптимист Авропа бу хошакәлмәз һәгигәтләрин реаллығыны е'тираф етмәјә дә узун мүддәт күчү чатмады. Нәтичәдә амансыз һәгигәтләрин тәнһа чарчысы өзү өз охучусу вә динләјичиси олду. Авропа ону инкар едә билмәди, она јох дејә билмәди, ејни заманда онун дүһасыны тәсдиг етмәјә дә күчү чатмады. Чүнки бу фәлсәфәнин хошакәлән, үрәјә јатан, мүчәррәд вә гәлиз дәјәрләринин јалан вә дајазлығынын е'тирафы демәк оларды. Чәсмән хәстә, руһән вә мә'нән сағламлардан сағлам олан философ инсанларын көзләри өнүндә дүнјанын јени мәнзәрәсини чәкди.

Јетмиш иллик болшевик империјасында јарадылан вә горхунч ЧК, НКВД вә нәһајәт КГБ медузаларынын кечә-күндүз ојаг көзләри илә горунан тоталитар режим Нитшенин әсәрләринин нәинки нәшрини, һәтта адынын чәкилмәсини белә Сибир тајгаларынын кәдәр-кәлмәзи илә чәзаландырырды.

Амма илк демократија күләји бир балача әсән кими Москвада дәрһал Нитшенин икичилдлији нәшр олунду. Нијә? Чүнки һәјатын реал һәгигәтләрини билиб дәрк етмәјән, өзү вә башгалары һаггында реал дүшүнә билмәз. Биздә исә «буквајед интелликентләр» һәлә дә коммунист бејинләри илә Нитше вә Кафканы дамғаламагда давам едирләр.

«Зәрдүш белә сөјләди» әсәри тәкчә Нитшенин дејил, үмумијјәтлә дүнја фәлсәфәсинин гу нәгмәсидир.

Һәлә 1990-чы илдә «Дүнја фәлсәфәсиндән јарпаглар» китабында Нитше һаггында мә'лумат вериб «Зәрдүш белә сөјләди» әсәриндән кичик бир парча, сонра исә «Туран» журналында бөјүк

философун беш кичик ше'р инчисинин тәрчүмәсини чап етдик.

«Дәдә Горгуд» журналында «Зәрдүшт белә сөјләди» әсәринин алманчадан илк тәрчүмәсинин бир парчасы чап олунду. Биз бу мүнасибәтлә тәрчүмәчи Ајбәниз Аббасованы тәбрик едир, амма тәәссүф едирик ки, Ајбәниз ханым әсәрдән бир парчасынын һәлә бир нечә ил әввәл дилимизә чеврилмәси фактыны гејд етмәји унутмушдур.

Биз антолокијаја Ајбәниз ханымдан фәргли олараг рус дилиндән етдијимиз тәрчүмәләри дахил етдик вә һансымызын орижинала даһа јахын олдуғумузу кәләчәк көстәрәр.

Биз она көрә өз тәрчүмәмизә үстүнлүк вердик ки, әсәри аз гала әзбәр билир вә демәли онун руһуна даһа чох бәләд олмагла үмумијјәтлә Нитше јарадычылығыны дөнә-дөнә, нечә дејәрләр «алтыны үстүнә чевирмишик».

Јери кәлмишкән бир шеји Ајбәниз ханыма хатырладаг ки, Нитшенин өзүнә гәһрәман сечдији гәдим пејғәмбәримизин Нитше идејаларына һеч бир јахынлығы јохдур, әксинә тамамилә бир-бирләринә зиддирдирләр. Садәчә олараг бөјүк философ Зәрдүшү онун әлверишли вә әсрарәнкиз мүһитинә көрә өз идеја вә фикирләринин тәрчүманына чевириб.

ЗӘРДҮШТ БЕЛӘ СӨЈЛӘДИ

ФӨВГӘЛБӘШӘР ВӘ СОНУНЧУ ИНСАН ҺАГГЫНДА

Зәрдүшүн отуз јашы тамам оланда о өз очағыны тәрк едиб дағлара чәкилди. Бурда о дүз он ил өз руһи аләминдән, тәнһалығындан ләззәт алды вә әсла јорулмады.

Нәһајәт бир күн гәлбиндә дөнүш әмәлә кәлди вә бир сәһәр о, гызаран дан јери илә бир галхыб үзүнү күнәшә тутуб белә деди:

— Еј улу мәш'әл! Әкәр сәнин нурландырдығын бу мәхлуглар олмасајды сән нечә хошбәхт ола биләрдин? Дүз он илдир сән мәним мағарам үстүндән доғурсан. Мән, мәним гарталым, мәним иланым олмасајды, бу јол боју сачдығын ишыг сәни бездирмәздими?

Амма биз һәр сәһәр сәнин пишвазына чыхыр, сәнин гәдәриндән артыг ишығынла гызыныр вә бунунчун сәнә хејир-дуа едирик.

Будур, мән дә гәдәриндән артыг бал топлајан ары кими өз мүдриклијимин боллуғундан әзаб чәкирәм. Буна көрә мәнә доғру узанан әлләрә мөһтачам.

Мүдриклијими о гәдәр пајламаг, бөлүшдүрмәк истәјирәм ки, ин-

санлар ичиндә бу мүдрикликдән гүррәләнән дәлиләр меjдана кәлсин вә өз кәрәксиз зәнкинлиjи илә өjүнсүн.

Бунунчүн- мән дә сәнин кими, сәнин ахшамлар дәнизләрин архасына чәкилиб дүнjанын о бири тәрәфинә нур паjламаға кетдиjин кими гүруба енмәк истәjирәм, еj ишығыjла зәнкинләр зәнкини!

Мән дә адамларын сәнә дедиjи кими гүруба енмәк, чамаатын ичинә кирмәк истәjирәм.

Хеjир-дуа вер мәнә, еj көзләри дүнjанын ән бөjүк сәадәтинә һәсәдсиз бахан улу мәш'әл!

Хеjир-дуа вер ки, гәлбимин мүдриклик пиjаләси ашыб-дашсын, гызыл ирмаглар кими сәнин шәфәгләринин зәрринликләрини аләмә jаjсын.

Ахы бу долу пиjалә бошалыб jенидән долмаг истәjир. Зәрдүш jенидән инсан олмаг истәjир.

Зәрдүшүн гүрубу белә башланды.

* * *

Зәрдүш тәк-тәнһа дағлардан енди вә һеч ким она раст кәлмәди. Амма мешәjә кирәндә бирдән бирә габағында өз мүгәддәс комасыны тәрк едиб битки көкләри ахтаран гоча зүһур олду. Вә гоча Зәрдүшә белә деди:

— Бу jолчу мәнә таныш кәлир. Нечә ил габаг о бурадан кечиб. Онун ады Зәрдүш иди, амма чох дәjишиб.

О вахт сән дағлара кедән күл идин, инди алов кими дәрәләрә енирсән. Мәкәр сән jанғын саланларын чәзасындан горхмурсан?

Һә, таныдым Зәрдүшү! Көзләри нур сачыр, додагларында нифрәт долу сөзләр кизләнмәjиб. Бу сәбәбдән деjилми санки рәгс едәедә кедир?

Дәjишиб Зәрдүш, ушаг кими олуб Зәрдүш, оjаныб Зәрдүш! Сән jатмышлардан нә истәjирсән?

Сән тәнһалыг үмманында jашамысан вә бу дәниз сәни хумарландырыб. Һеjһат, инди саһилә чыхмаг истәjирсән. Һеjһат сән jенидән өз чисмини өзүн чәкиб апармаг истәjирсән?»

Зәрдүш чаваб верди: «Мән инсанлары севирәм».

Мүгәддәс пирани—ниjә мән мешәjә кедиб тәнһалыға чәкилдим? Мәкәр инсанлары һәддиндән артыг севдиjимә көрә деjилми? Индисә мән Аллаһы севирәм. Инсанлары даһа jох. Инсан мәним үчүн һәдсиз дәрәчәдә геjри-камил мәхлугдур. Инсана мәһәббәт мәни мәһв едәрди.

Зәрдүш чаваб верди: «мән мәһәббәтдән нә данышырам. Мән инсанлара һәдиjjә апарырам».

— Онлара һеч нә вермә, деди гоча. Јахшысы будур ки, онлардан бир шеј алыб онларла әлбир апар, бу онларчын ән бөјүк хејирхаһлыг олар, әкәр сәнин дә үрәјиндәндирсә.

Јох, әкәр онлара һөкмән нәсә вермәк истәјирсәнсә, онда сәдәгә вер, өзү дә гој јалварсынлар, сонра!

«Јох,—деди Зәрдүш,—мән һәлә о гәдәр јохсул дејиләм ки, сәдәгә верәм».

Мүгәддәс пирани бу сөзләрә күлдү вә белә деди:—Һәлә бах көр сәнин хәзинәни гәбул едәчәкләрми. Онлар заһидләрә инанмырлар вә инанмырлар ки, биз һәдијјә илә онларын јанына кәлә биләрик.

Онларын күчәләриндә кечә јарысы бизим тәнһа аддымларымызын сәси јатагда оланлары диксиндирир. Онлар күнәш доғмамышдан чох-чох әввәл күчәјлә тәк-тәнһа аддымлајан адамын аддым сәсләрини ешидәндә өз-өзләриндән сорушурлар:—огру һара кедир?

Кетмә инсанларын ичинә! Мешәдә гал! Ја да вәһши һејванларын јанына јоллан. Нијә сән мәним кими ајыларын ичиндә ајы, гушларын ичиндә гуш олмурсан?

«Гоча мешәдә нә иш көрүр ахы?»—Зәрдүш сорушду.

Пирани чаваб верди:—Мән маһны гошурам. Маһны гошурам, охуја-охуја ағлајырам, күлүрәм, бу минвалла Аллаһымы мәдһ едирәм. Бәс сән бизә нә кәтирирсән?

Зәрдүш мүгәддәс гочаја баш әјиб деди:

— «Мән сизә нә верә биләрәм? Мәни тез бурахын ки, сиздән бир шеј көтүрмәјим».

Вә онлар бу чүр ајрылдылар вә ајрыланда јеткин әр вә гоча нурани ики ушаг кими күлүрдүләр.

Елә ки, Зәрдүш тәк галды, өз-өзүнә деди:

— «Бир ишә бах һа. Бу гоча нурани һәр шејдән хәбәрсиз јашајыб, билмир ки, Аллаһ өлүб».

* * *

Јүјүр, достум мәним, јүјүр өз тәнһалығына! Мән көрүрәм сәнин гулагларын бөјүк адамларын һај-күјүндән нечә тутулуб. Кичик адамлар нечә санчыб сәни.

Мешәләр вә гајалар сәнинлә әл-әлә вериб сүкут етмәји ләјагәтлә бачарыр. Севдијин сөјүд јенә дәниз саһилиндә сачагларыны ачыб сакитчә сәни көзләјир.

Һарда ки, тәнһалыг гуртарыр, орда базар башлајыр. Һарда ки, базар башлајыр, орда актјорларын һај-күјүндән вә зәһәрли милчәкләрин вызылтысындан гулаг батыр.

Дүнјада ән јахшы шејләр һәлә пулсуздур. Халг јалныз өзүнү бөјүк кәстәрән бүтүн бөјүк актјорларын бөјүклүјүнү баша дүшүр. Дүнја исә јени сәрвәтләр әтрафында фырланыр.

Бүтүн дәрин булагларын һәјаты билинмәдән ахыб кедир. Чох көзләмәлидир булаг, та билсин ки, дибинә дүшән нәдир.

Бүтүн бөјүкләр базардан вә шөһрәтдән узагларда доланыр.

Јүјүр, достум мәним, јүјүр өз тәнһа кушәнә! Мән көрүрәм зәһәрли бөчәкләр нечә санчыб сәни. Јүјүр, һарда ки, сәрт, тәмиз һава вар, ора јүјүр!

Јүјүр өз тәнһа кушәнә! Сән кичик вә мискин инсанлара чох јахын олмусан. Онларын көзәкөрүнмәз гисасындан гач! Онлара әл галдырма! Онларын сајы-һесабы јохдур вә милчәк өлдүрән олмаг сәнин талејин дејил.

Бу кичик вә мискин варлыгларын сајы-һесабы јохдур вә унутма ки, дамчылар чох-чох мағрур тикинтиләри мәһв едиб.

Мән көрүрәм сән зәһәрли бөчәкләрдән нечә безикмисән вә үстүндә јүз јердә ганлы чајнаг изләри вар.

Сәнинлә мүгајисәдә онлар өзләринин кичик олдугларыны һисс едир вә онларын алчаглығы сәнә гаршы интигам һиссиндән чүрүјүб түстү верир.

Сәнин бөјүклүјүн онлары даһа артыг зәһәрли еләмәли вә даһа чох милчәјә охшатмалыдыр.

Јүјүр, гардашым мәним, јүјүр!

АФОРИЗМЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

Ән зәһәрли охлар досту тәрәфиндән ону тәһгир етмәдән ајрыланларын далынча атылыр.

* * *

Көзәкөрүнмәз телләр бүтүн телләрдән бәрк бағлајыр.

* * *

Дүшмәни бағышламаг досту бағышламагдан асандыр.

* * *

Мән о адамы севирәм ки, рәгибинә нәинки онун бүдрәмәләрини, һәтта гәләбәләрини дә бағышлаја билсин.

* * *

Мән баша дүшмүрәм јалан нәјә лазымдыр. Кимәсә зәрәр вурмаг истәјирсәнсә, онун һаггында тәкчә һәгигәти демәк кифајәтдир.

* * *

Гәһрәманлыг—мәгсәдинә доғру кедәркән өз һәјатыны һесаба алмајан инсанын дүшүнчә тәрзидир.

* * *

Чәсуру горхудан бош күллә,ән бөјүк горхағы горхутмаја да биләр.

* * *

Бизим кејә биләчәјимиз ән јахшы масга өз үзүмүздүр.

* * *

Өмүр һаггында елә дүшүн ки, санки һәр шеј өтүб кечиб. О заман бүтүн әјриләр сәнә дүз көрүнәр.

* * *

Һәр шејин ики үзү вар: бири соланда, о бири чичәкләнир.

* * *

Күч инсаны ахмаг едир.

* * *

Әкәр инсан нијә јашадығыны биләрсә, онунчун нечә јашамағын әһәмијјәти јохдур.

* * *

Бириндән узаглашмаг истәјирсәнсә, онун јанында өзүнү алчаляг, о дәгнгә узаглашачаг.

* * *

Даһи философ Фр. Нитшенин бүтүн јарадычылығы кими ше'рләри дә дүнјада јашаја билмәјән, амма дүнјаны зәнкинләшдирән «улдузлара»—јә'ни, надир шәхсијјәтләрә мүрачиәтлә јазылыб. Онун ше'рләринин мә'насыны да јалныз бу бахымдан анламаг олар.

* * *

УЛДУЗЛАРЫН ӘХЛАГЫ

Талејин сәнин үчүн
Ајырдығы јолу тут!
Јүрү, гаршыдан кәлән
Сонсуз зүлмәти унут!
Јүрү хошбәхт, тәнһа, тәк,
Һамыја вә һәр шејә
Сојуг, һәм дә биканә.
Јох, дүнјаја ачыма.
Өз шәфәгләриндә сән
Ону әбәди парлат!
Јалныз өз сафлығыны
Гору, әзизлә, јашат!

* * *

Шаһанә талејини
Јашамаг олмуш чәтин?
Сев ону, нејләмәли,
Одур сәнин гисмәтин.

* * *

Еј үмидсизләнәнләр!
Биләјдиниз нә гәдәр
Сиздән күч алыр, сизи
Узагдан сејр едәнләр.

* * *

Чамаата гајнајыб
Гарышасан кәрәк сән.
Олачагсан сән онда
Һәм бәрк, һәм дә сүрүшкән.

* * *

Вердим, һәр нәјим варса —
Варымы, дөвләтими,
Мәнә һеч нә галмады
Сәндән башга, еј үмид.

ҺӘГИГӘТ ВӘ ЈАЛАНЫН ӘХЛАГДАН КӘНАР МӘ'НАСЫ

(Бир парча)

Һачанса каинатын узаг бир күнчүндә сајсыз-һесабсыз күнәш системләринин шәфәгләри илә ашыб-дашан бир улдуз варды вә онун сакинләри олан ағыллы һејванлар күнләрин бир күнү идрак кәшф етдиләр. Бу, «дүнја тарихиндә» ән тәкәббүрлү вә јаланчы бир ан иди. Амма јалныз вә јалныз ан...

Бундан сонра тәбиәт даһа бир гәдәр нәфәс алды вә сојуду, ағыллы һејванлар исә өлмәли идиләр.

Белә бир притча фикирләшмәк оларды, амма нечә олса да бизим интеллектимизин бүтүн тәбиәтдә нечә мискин, фани вә ани, нечә мәгсәдсиз вә ирадәсиз бир истисна олдуғуну кифајәт дәрәчәдә нүмајиш етдирә билмәјәчәкди. Там бир әбәдијјәт кәлиб кечди вә бу интеллект һәлә јох иди, о өз өмрүнү баша вурандан сонра да нәтичә сыфра бәрабәр олачаг.

Чүнки бу интеллектин инсан өмрүндән кәнара чыхан һеч бир вәзифәси јохдур. Јох, о бүтүнлүклә инсанын өзүнә мәхсусдур вә јалныз онун саһиби вә ихтирачысы она, өз идракына белә гызгынлыг вә пафосла јанашыр, санки дүнјанын оху онун үзәриндә фырланыр.

Лакин әкәр биз мығмыға илә даныша билсәјдик, баша дүшәрдик ки, о да ејни пафосла һавада сүзүр вә өзүнү дүнјанын учан мәркәзи һесаб едир. Тәбиәтдә бу гәдәр һеч бир сәфил вә әһәмијјәтсиз шеј јохдур ки, өз идракынын бир балача тәрпәнишиндән о дәгигә гов кими шишиб һаваланмасын. Ағырлыг галдыран һәр кәс она һејрәт едилмәсини нечә истәјирсә, инсанларын ән мәғруру олан философ да еләчә фикирләшир ки, онун давраныш вә фикирләринә бүтүн каинат тамашаја дуруб. Мараглыдыр ки, һәмин интеллект зәнн едир ки, бу ағыл ән бәдбәхт, ән зәиф вә ән фани мәхлуглара она көрә верилиб ки, онлары Лессингин оғлу кими һәр ан гачмага там әсаслары олан һәјатда һеч олмазса бир дәгигәлијә сахлаја билсин.

Беләликлә зәннетмә вә һиссетмә илә бағлы олан бу тәкәббүрлүк инсанын көзләринә вә һиссијатына гаты, көзгамашдыран думан чәкиб она белә бир хошакәлән јалан тәлгин едир ки, куја онун варлығы дашыдығы идракла ән јүксәк гијмәт газаныр.

Онун бүтүн фәалијјәтинин нәтичәси һеч нәдир, һәм дә бу фәалијјәт ајры-ајры чәһәтләринин тәзаһүрүндә дә аз вә чох дәрәчә ејни характер дашыјыр.

Индивиди горумаг васитәси олан интеллект өз бүтүн күчүнү һијләкәрлик үчүн инкишаф етдирир. Чүнки һәјат уғрунда мүбаризәдә бујнуз вә дишләрлә өзүнү сахлаја билмәјән зәиф вә өлкүн нүсхәләр, мәһз һијләкәрлик сајәсиндә јашаја билирләр. Бу һијләкәрлик мәһарәти инсанда ән јүксәк зирвәсинә чатыр. Бурада алдатма, јалтаглыг, јалан, кизли хәбислик, поза, там јаланчы бир фираванлыг, масгаланма, шәртилик, өзүнүн вә өзкәсинин габағында тәлхәклик—бир сөзлә ваһид шөһрәтпәрәстлик тонгалы әтрафында даими пәрвазетмә о гәдәр мөһкәм гајда-гануна чеврилиб ки, инсанлар ичиндә киминсә һәгигәтә чан атмасы тамамилә анлашылмаз бир һадисәдир.

Онлар иллүзија вә рә'ја ичиндәдирләр, онларын көзләри әшјаларын анчаг үстүнү көрүб јалныз «формасы» үзәриндә кәзир. Онларын һиссләри һеч вахт һәгигәти әкс етдирмир, јалныз вә јалныз шејләрин үстүнә тохунмаг нәтичәсиндә һәјачанланмагла раһат олур. Бундан башга инсан өмрү бојү кечәләр јухуларын јаланына ујур вә онларын әхлаги һиссләри һеч вахт буна е'тираз етмир. Һалбуки, елә инсанлар вар ки, ирадәләринин күчү һесабына хорулдамагы тәркитмәји бачарырлар.

Үмумијјәтлә инсан өзү һаггында нә билир? Өмрүндә һеч олмазса бир дәфә о өзүнү шүшә гуту ичинә гојулуб ишыгландырылараг сејр едилән бир шеј кими гәбул едә биләрдими? Мәкәр тәбиәт һәтта онун өз бәдәнини, буруғ-буруғ бағырсагларыны, ганын сүр'әтли дөвраныны, тохумаларын һөркүсүнү өзүндән кизләдиб ону јаланын өзүндән бәдкуман дүшүнчә аләминә говуб орада әбәди мәһбуса чевирмәјибми? Тәбиәт ачары итириб вә вај о адамын һалына ки, марагдан өзүнү сахлаја билмәјиб дәликдән дүшүнчә

отағындан кәнарда нәләр олдуғуну өјрәнмәјә чан атар. Бу заман көрәрди ки, инсан өз биликсизлијинә биканәлији вә лагејдлијиндән гәддарлыг, ачкөзлүк, тамаһкарлыг, чанилик үзәриндә, елә бил бир нөв пәләнкин бели үстүндә рө'јалар ичиндә хумарланыр. Белә бир вәзијјәтдә һансы һәгигәтә чан атмагдан данышмаг олар.

Бир һалда ки, индивид башга индивидләр ичиндә давам кәтирмәк истәјир, о тәбии олараг өз интеллектиндән јалныз һијлә үчүн истифадә едир. Амма бир һалда ки, еһтијач вә дарыхмамаг учундан сүрү ичиндә олмаг истәјир, онун сүлһ мүгавиләсинә еһтијачы вар вә буна көрә фикирләшир ки, онун аләминдән һеч олмазса ән бөјүк—Bellum omnium contra omnes јох олмалыдыр. Бу сүлһ мүгавиләси һәгигәтә бу мүәммалы мејлин санки илк аддымы олан нәсә бир шеј кәтирир. Артыг бундан сонра шејләрә ејни чүр тәтбиг олунан вә онларын зәрури ифадәси олан вә мәһз «һәгигәт» адланачаг анлајыш мүәјјән олунур, дилин ганунверичилији дә һәгигәтин илк ганунларыны ирәли сүрүр, чүнки инди илк дәфә олараг һәгигәтин вә јаланын әксиликләри јараныр.

Јаланчы, јаланы һәгигәтә бәнзәмәјә мәчбур етмәк үчүн мәсәлләрдән вә кәзәри сөзләрдән истифадә едир. Мәсәлән о дејир ки, «мән варлыјам», амма әслиндә онун вәзијјәтини јеканә дүзкүн ифадә едән сөз «јохсуллуг» оларды. О адлары дәјишиб тәһриф едәрәк суи-истифадә едир. Әкәр о буну өзүнүн хејринә вә башгаларынын зәрәринә едирсә, чәмијјәт даһа инанмајыб бунунла ону өз сыраларындан кәнар едир. Ејни заманда адамлар јаландан еләбелә, онлара дәјән зәрәрдән гачан кими гачмырлар вә бу мәрһәләдә јалана дејил, онун пис, зәрәр вуран нөвүнә нифрәт едирләр. Һәмин бу мәһдуд мә'нада да инсан һәгигәтә чан атыр, о һәгигәтин хошакәлән нәтичәләрини севир. Тәмиз, нәтичәси олмајан идрака исә лагејд јанашыб бә'зи хошакәлмәз, дағыдычы һәгигәтләри исә һәтта дүшмәнчәсинә гаршылајыр.

Бунунла белә бәс дилин һәмин шәртиликләриндә мәсәлә нечәдир? Һәмин шәртиликләр һәгигәтин идракынын һисс едилмәсинин нәтичәсидирми? Ифадә, шејләрин әламәтинә ујғундурму? Дил реаллыгла там ујғун кәлирми? Инсан јалныз һушсузлугдан өзүнүн бу дәрәчәдә һәгигәтә саһиб олдуғуна инанмаг кими дәли бир фикирлә өзүнә тәсәлли верә биләр. Әкәр о һәгигәтин тафталоскија формасы илә, јә'ни бош габыгла кифајәтләнмәк истәмәсә, һәмишәлик иллүзијаны һәгигәт кими гәбул едәчәкдир. Сөз нәдир? Илк гычыгланманын сәслә ифадәси. Лакин әсәбләрин гычыгланмасыны биздән харичдә олан сәбәбләрин нәтичәси һесаб етмәк артыг сәбәбләр һаггында ганунун јол верилмәз вә јанлыш нәтичәсидир.

Әкәр дилин әмәлә кәлмәсиндә јалныз һәгигәт башлыча шәрт олсајды вә инсанлар да шејләрин әламәти кими јалныз керчәклијә әсасланса]дылар, онда биз нечә «даш бәркдир» дејә биләрдик, куја бәрк бизим субјектив һиссләримиз дејил, нәсә мүтләг бир мә'на ифадә едир.

Биз шејләри чинсләрә бөлүрүк, «кол» киши чинсидир, «тәнәк» исә гадын. Тамамилә әсассыз мә'наландырмадыр. Биз керчәклик канонларындан нә гәдәр узаг дүшмүшүк.

Schlange сөзүјлә биз иланы нәзәрдә тутуруг: бу исә иланын гыврылмасына ишарәдир вә демәли буну сохулчана да шамил етмәк олар. Беләликлә биз шејләрин бу вә ја дикәр хүсусијјәтинә нечә мәһдуд, нечә биртәрәфли ад вериририк. Әкәр мүхтәлиф дилләри мүгајисә етсәк, ајдын көрүнүр ки, сөзләр һеч заман һәгигәтә ујғун олмур вә онун мә'насыны ејнилә ифадә етмир. Әкс тәгдирдә бу гәдәр дил мөвчуд олмазды. «Шејләрин өзүндә»лији (ән тәмиз вә нәтичәсиз һәгигәт оларды) һәм дә дилин јараданы үчүн тамамилә әлчатмаздыр вә онун нәзәриндә ахтарылмаға әсла лајиг дејил. Бу ифадә јалныз шејләрин инсанлара мүнасибәтини билдирир вә буну ифадә етмәк үчүн ән чәсарәтли метафоралардан истифадә едир. Әсәбин кәрилмәси тәсвирә дөнүр. Илк метафора! Тәсвир сәсә чеврилир. Икинчи метафора! Вә һәр дәфә башга вә јад бир аләмә там сычрајыш!

Һеч заман аваз вә мусиги һисс етмәјән тамамилә кар бир адам тәсәввүр един: о нечә гум үзәриндә Хладнонун мусиги фигурларына һејрәтлә бахыб онун сәбәбини симләрин титрәмәсиндә көрүрсә вә анд ичмәјә һазырса ки, инсанларын аваз адландырдыглары нәдир, инди артыг билир, биз дә дил һаггында еләчә мүһакимә јүрүдүрүк.

ГАРТМАН ЕДУАРД

(1842—1906)

Алман философу. Берлиндә доғулмуш, кимназија битириб забит олмуш, лакин хәстәләндијинә көрә исте'фаја чыхыб фәлсәфи јарадычылыгла мәшғул олмаға башламышдыр. Үч иллик кәркин јарадычылыг фәалијјәтиндән сонра 1869-чу илдә Берлиндә 3 чилдлик «Төһтәлшүур фәлсәфәси» әсәри нәшр олунуб мүәллифинин адыны Авропанын ән габагчыл мүтәфәккирләри сырасына чыхармышдыр.

Беш ил әрзиндә алты дәфә нәшр олунан бу әсәрдә кәнч Едуард Гартман устады А. Шопенһауердән фәргли олараг варлығын вә каинатын әсасында кор прадәнин дејил, гејри-шүури бир әсасын дајандығы фикрини ирәли сүрмүшдүр. Әсәр материализмә вә сосиалист идејаларына ағыр зәрбә олмуш вә мүәллиф тәбии ки, һәмин идејаларын мәддаһлары тәрәфиндән мүртәче мүтәфәккир кими характеризә олунмушдур.

Сонракы илләрдә Гартман «Мә'нәви шүурун феноменолокијасы» адлы әсәрини јазыб Леопарди вә Шопенһауердән сонра пессимизм фәлсәфәсинин ән бөјүк нүмајәндәси кими тәсдиг олунмушдур.

Гартман ејни заманда «Бәшәријјәтин дини дүшүнчәси», «Дар-

винизмин һəгигəтлəри вə јаныламалары», «Мүасир психолоҝија» вə башга бир чох əсəрлəрин дə мүəллифидир. Һəмин əсəрлəрин сечилмиш нүмунəлəри 1907—1909-чу иллəрдə Лејпсигдə 7 чилддə нəшр олунмушдур. Бүтүн бу əсəрлəрдə Едуард Гартман нə дејир?

О јазыр ки, нəди ки, варлыг башдан ајаға шəр мејданыдыр, онда демəли изтираб үмумбəшəри ганундур. Һəм чанлы, һəм дə гејри-чанлы варлыглар кор талејин гурбанларыдыр. Биринчилəр сəсли, икинчилəр исə сəссиз, лал гурбанлардыр вə онлар сонсуз вə сирли һадисəлəр тамашасынын тутгун актјорларыдыр. Дүнја һадисəлəринин бу сəсли вə ја сəссиз актјорларынын варлығынын һəр һансы бир мəгсəди олмалыдыр. Қаинатда мəгсəдсиз һеч нə ола билмəз. Əкəр Шопенһауер бу мəгсəди кор ирадəлəрин мүбаризəсиндə вə гəлəбəсиндə, Һекел сон тəрəггијə доғру һəрəкəтдə, Кант исə мə'нəвијјатда көрүрсə, Гартмана көрə сон мəгсəд хошбəхтлијə чан атмагдадыр. Јери кəлмишкəн гејд едəк ки, Нитшејə көрə варлығын мəгсəд вə мə'насы бөјүк шəхсијјəтлəрин мөвчудлуғундадыр.

Гартман исə јазыр ки, һəр мəгсəд өзүндəн сонракы үчүн васитəдирсə, һамысы бирликдə дə сон мəгсəд үчүн васитəдир. Философ Леопарди иллүзијасынын үч мəрһəлəсини ачараг јазыр ки, биринчи мəрһəлəдə һəјат писдир, икинчиси, кəлəчəк һəјат да беләчə иллүзијадыр. Үчүнчү мəрһəлəдə исə һəтта мүсбəт фираванлыгдан белə имтина етмəк лазымдыр.

Мə'лумдур ки, əдалəтсизлик изтираблары артырыр, əдалəт исə ону азалтмагдан ачиздир, əдалəт һəјата јалныз дүзəлиш едə билəр, јарада билмəз. Варлығын мə'насы вə мəгсəди хошбəхтлик олдуғу үчүн бүтүн чанлылар она чан атыр, нəтичəси исə лабүд олараг изтираб олачаг вə демəли əслиндə əн бөјүк хошбəхтлик хошбəхтликдəн имтина етмəкдə, јə'ни изтирабсыз һəјата наил олмагдадыр. Бир һалда ки, дүнјамыз мəнтигсиз тəшкил олунуб, бир һалда ки, əтраф һəр тəрəфдə мə'насыз һəјат карнавалындан ибарəтдир, хошбəхтликдəн имтина етмəк əн бөјүк хошбəхтлик вə демəли сон мəгсəддир. Чүнки тале илə мүбаризə етмəјə дəјмəз вə бу фајдасыздыр.

ДҮНЈА ПРОСЕСИНИН МАҺИЈЈƏТИ ВƏ ЈА ТӨҺТƏЛШҮУР ФƏЛСƏФƏСИ

(ики фрагмент)

...Əкəр биз тарихи инкишафын бүтүн пиллəлəрини характеризə едəн бирчə план да көстəрə билмириксə вə үстəлик бу пиллəлəри јарадан ајры-ајры һадисəлəр дə нəтиjјəн һеч бир мəгсəд дашымајыбса адамлар һəмишə бир шеј арзулајыб, башга бир иш көрүблəрсə, онда тəсдиг етмəлијик ки, тарих ајры-ајры һадисəлəрин тəсадүфи бирлəшмəси дејил, кизли фəалијјəт көстəрəн нə исə башга бир шеј һəрəкəтдир.

Бу исә инсанларын әмәлиндә тарихи инстинктин, төһтәлшүурун тәнтәнәси дејил, бәс нәдир?

* * *

Әкәр биз шүурла төһтәлшүуру мүгајисә етсәк, һәр шејдән әввәл елә саһә көрәчәјик ки, јалныз төһтәлшүура һәвалә едилиб, чүнки шүур үчүн әлчатмаздыр. Даһа сонра, нәинки шүурла јеринә јетинә јетирилә биләр, ола билсин ки, төһтәлшүурла да јеринә јетирилә билсин вә һәтта даһа угурлу, сүр'әтлә вә даһа раһат.

Мәсәлә бурасындадыр ки, шүурлу идрак мәнфи, тәнгиди олуб нәзарәт, дүзәлиш, мүгајисә едәрәк, өлчүб-бичәрәк, гурашдырараг, низама салараг, хүсусидән үмумини чыхарараг, хүсусини үмуми гајдаја ујғунлашдырараг фәалијјәт көстәрир, лакин һеч заман сәмәрәли, јарадычы шәкилдә һәрәкәт вә ихтира етмир. Бу мә'нада инсан даим төһтәлшүурдан асылыдыр вә әкәр о төһтәлшүуруну итирирсә, онда һәјат чешмәсиндән мәһрум олур, бунсуз исә о гуру схематизм даирәсиндә ачыначаглы бир һәјат кечирир.

ДИЛТЕЈ ВИЛЬЕЛМ

(1833—1911)

Алман философу. Анлама психолокијасы, идејалар вә ја руһлар тарихи консепсијасы вә башга фәлсәфи чәрәјанларын вә анлајышларын әсасыны гојанлардан бири. Әввәлләр позитивизмин тә'сири алтында олса да, сонралар мүстәгил дүнјакөрүш ифадә едән јола чыхмыш, сосиал психолокијанын вә «һәјат фәлсәфәси» чәрәјанынын нүмајәндәләринә гошулмушдур. Дүнјакөрүшүнүн башлыча хәтләриндән бирини Дилтеј белә ачыглајыр: «Өз фәрди вәзијјәтимдә дәринлијинә далдығым дахили тәчрүбә һеч вахт мәнә өз фәрди чәһәтләрими, өз «мән»ими дәрк етмәк вә гаврамаг имканы вермәјәчәк. Јалныз башгалары илә мүгајисәдә мән өзүмдә өзүмү, өз «мән»ими көрүр, башгаларындан фәргләнән «мән»ими гаврајырам».

Дилтејә көрә инсаны јалныз руһу илә танымаг олар. Бу јолла инсаны тарихин һәр һансы мәрһәләсиндә тә'јин етмәк мүмкүндүр. Һәјат вә тарих ејнидир. Дилтејә көрә дөвләт һакимијјәтинин годдарлығындан шикајәт гәрибә сәсләнир. Чүнки фәрди ирадә даим үмуми ирадәнин һакимијјәти алтындадыр. Бу үмуми ирадәнин дикәри илә конфликти јалныз мүһарибә јолу илә һәлл едилә биләр. Јалныз сијаси тәшкилатларын бәрабәр олдуғу һакимијјәтдә мәдәни системләр үчүн гарант јарана биләр.

Дилтеј һәјат анлајышыны инсанын варлығынын, тарихи мәдәни реаллығын мөвчудлуғу илә анлајыр. Дилтејә көрә инсанын та-

рихи јохдур, лакин онун өзү тарихдир. Инсан өз әмәлләриjлә, өз руһи һәрәкәтләриjлә өзүнүн маһиjјәтини, ким олдуғуну ачыглаjыр. Философ дүнја тарихини ики һиссәjә аjырыр: инсанла бағлы дүнја тарихи, бир дә тәбиәтлә бағлы дүнја тарихи. О инсан һәјаты илә тәбиәтин һәјатыны бир-бириндән аjырыр, О инсан һәјатында биоложи факторлары инкар едир, инсаны јалныз мәдәни-тарихи аспектдә таныjыр. Бу чәһәтдән әлбәттә бир чох һәмкарларындан фәргләнир.

О, тарихи просесин ганунауjғунлуғуну рәдд едир, психолокиjаны, һәм дә изаһлы психолокиjаны деjил, тәсвири психолокиjаны руһ һаггында елмләрин әсасы һесаб едир. Дилтеjә көрә инсан өз дахили дүнјасыны јалныз интроспексиjа, jә'ни өзүнүмүшаһидә илә анлаjа биләр. Кечмиш мәдәниjјәтләри исә керменевтика* адландырдығы интерпритасиjа методу илә, jә'ни һәмин дөврүн мә'нәвируһи һәјатынын бүтөвлүjүнү бәрпа етмәклә дәрк етмәк мүмкүндүр.

Һәјатынын сон дөврләриндә Дилтеjин бахышлары романтизм чизкиләри алмыш, о тарихи һадисәләри фәрдләрин тарихи бүтөвлүjү принсипи илә изаһ етмәjә чалышмышдыр.

Дилтеjин психолокиjа һаггында нәзәриjјәсинә көрә ики чүр психолокиjа вар: идракын механизмини өjрәнән, бир дә һәјәчанлары өjрәнән.

ТӘСВИРИ ПСИХОЛОКИЈА

(әсәрдән фрагментләр)

Бәшәр тарихи инкишафынын елми шәрһини һәлә јаратмаг лазымдыр. Бунун үчүн үч нөв шәраитин—чисмани инкишаф, физики шәраит вә әтрафын мә'нәви тә'сиринин өjрәнилмәси тәләб олунур. Бу шәраитдә ачылан «Мән»ин руһи мүнәсибәтини тутмаг вә дөмәли һәјатын јаш мәрһәләләринин мәнзәрәсини чәкмәк вә онлары әсасландыран мүхтәлиф фактларла бу јени мәрһәләләрин анализини вермәк лазымдыр. Ушаглыг чағларында һәјатын зәрури тәзаһүрү кими оjунлары көтүрәк. Учалыгларын вә әнкинликләрин һәлә зәриф түстү илә чулғаландығы сәһәр шәфәги; һәр шеj нәһаjәтсиздир; гиjмәтли нәдир һәлә сынагдан кечирилмәjиб бүтүн варлыг үзәриндә, бүтүн руһи оjанышлар үзәриндә әбәдиjјәт чилвәләнир; лакин мүстәгиллик вә ирәлидә олан бүтүн кәләчәкдә һәјат идеаллары мүәjјән олунур. Сонра исә бунун тамамилә экси олан гочалыг дөврүнүн һөкмлү руһи аләми кәлир; чисмани үзвләр тагәтдән дүшүр: үрәјин аjры-аjры руһи вәзиjјәтләр үзәриндә һәдсиз ишләмәсиндән доған долашыг вә сөнмәкдә олан әһвали-руһиjјә.

Елә бунун өзү Бетһовенин 9-чу симфониjасы вә Һөте «Фауст»унун сонлуғу кими гочалыгда јаранан сәнәт әсәрләринин әзәмәтинин сәбәбини аjдынлашдырыр.

---

* *Тәфсир елми.*

ГУМПЛОВИЧ ЛУДВИГ

(1838—1909)

Полша—Австрија сосиологу вә һүгугшүнасы. Австријанын Гратс университетинин профессору олан Гумплович бүтүн әсәрләриндә сосиал дарвинизм нәзәријјәсини мүдафиә вә инкишаф етдирмишдир.

Сосиал дарвинизм нәдир? Онун маһијјәтини мәшһур етнолог Едуард Тејлор белә ифадә етмишдир:

«Инсан тә'сисатларында да тарихи гатлар јерин сухурлары кими чох ајдын нәзәрә чарпыр. Онлар да ашкарлыгда олан заһири ирг вә дил фәргләриндән асылы олмајараг дүнјанын һәр јериндә ејни бир принсиплә бир-биринин ардынча кәлирләр. Чүнки ејни бәшәри хүсусијјәтләр әсасында формалашыб шәраитә ујғун олараг вәһшилик, барбарлыг вә сивилизасијалы кими көрүнмүшләр».

Гумплович инсаны каинатын вә тәбиәтин бир парчасы һесаб едиб галактиклар кими ејни ганунларла идарә олундуғуну јазыр. Инсанын тарихи онунчун тәбии просес, тәбиәт һадисәсидир. О, тәбиәт ганунлары кими чәмијјәт ганунларынын да әбәди вә дәјишмәз олдуғуну көстәрир, чүнки инсан тәбиәтинин өзү бу ганунлар әсасында мүәјјән олунуб вә мин илләр боју дәјишмәз олараг галыр.

Гумпловичин әсәрләриндә башлыча ролу фәрдләр дејил, ирглэр, милләтләр вә сосиал груплар ојнајыр. Сосиал һәјатын әсас фактору сосиал груплар арасындакы арамсыз вә амансыз мүбаризәдир. Бу груплар ағалыг етмәк үчүн гаршыларына чыхан башга группары өзләринә итаәт етдириб һәр шејә һазыр олурлар. Гумплович тарихә мә'лум олан илк сосиал груплар кими антропокожи вә етник принсипләрә көрә бирләшән ордалары көтүрүр. Бу ордалар арасында арамсыз мүбаризә әввәлләр биринин дикәрини тамамилә мәһв етмәси, сонралар исә галибләрин мәғлублары мәһв етмәјиб онларын әмәјиндән истифадә илә нәтичәләнди. Вә беләликлә дөвләтләр јаранды. Бурада групларарасы мүбаризә јени формада давам етмәјә башлады. Һазырда бу мүбаризә синифләр вә сијаси партијаларын мүбаризәси шәклиндә давам едир.

Беләликлә, бүтүн чәмијјәтләр ағалара вә көләләрә бөлүнүр вә һәр икиси һакимијјәтә чан атыр. Истисмар бүтүн чәмијјәтләрин апарычы факторудур.

Гумпловичин әсәрләринин бир нечәси сырф ирг ләрә вә онларын проблемләринә һәср олунмушдур. «Ирг вә дөвләт», «Ирги мүбаризә» вә с. бу чәһәтдән чох характерикдир.

Гумплович һал-һазырда дүнјада тәмиз иргин мөвчуд олмадығыны гејд едир вә тәәччүблү олса да ирглэрин гајнајыб-гарышмасыны мүсбәт һадисә кими гијмәтләндирир.

Гумилович һуманист идејаларын әлејһинә чыхыб онлары сахта вә гејри-табии һесаб едир. Зәифләрин мәһв олмасыны тәбии һесаб едиб мүһарибәләри вә мүстәмләкәчилији тәрәггинин әсас елементләри сајыр. О, инсанын мә'нәви чәһәтдән јахшылашмасыны бөјүк чәфәнкијјат һесаб едиб көстәрир ки, әхлагда тәрәгги гејри-мүмкүндүр вә дөрд мин ил бундан әввәлки инсанла мүасир инсан арасында һеч бир кејфијјәт фәрги јохдур.

АММОН ОТТО

(1842—1916)

Алман антропологу вә сосиологу. Сосиал-дарвинизм мәктәбинин нүмајәндәләриндән бири. А. Гобинонун тәрәфдары кими чыхыш едиб ону елми вә әмәли фактларла тәсдиг етмишдир. Баден шәһәриндә 30 мин чағырышчынын кәллә гурулушуну тәдгиг етмәклә Аммон франсыз һәмкарларыјла биркә сүбут етмишдир ки, инсанын сосиал вәзијјәти бирбаша онун кәллә сүмүјүнүн хүсусијјәтләриндән асылыдыр. О, кәллә индекси илә адамларын сосиал вәзијјәтинин дәгиг ганунуну јаратмышдыр. Аммонун нәзәријјәсинә көрә брахикефаллар* гәдим јерли әһалинин нәсилләри кими һазырда әксәр Авропа өлкәләринин кәндли күтләсини тәшкил едирләр вә сосиал вәзијјәтләринә көрә шәһәр әһалисиндән ашағы вәзијјәтдә јашајырлар.

Долихокефаллар* исә сонрадан Испанијадан Балтик өлкәләринә гәдәр һәр јердә јајылан керман мәншәли фатеһләрин вә кәлмәләрин нәсилләридирләр, әксәрән шәһәрләрдә јашајырлар. Әһалинин даһа фәал, әсас һиссәси кими онлар әсрләр боју мүһарибәләрдә иштирак етдикләринә вә нәсил артымынын мәһдудлугуна көрә азалмаја мә'руз галмыш, әксинә кәнд брахикефаллары исә тәбии ки, чохалмагда давам едирләр.

Аммон тарихи материализмин гәти әлејһинә чыхмыш, коммунизмин гејри-тәбии вә јаланчы маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. О, сосиал сечмәнин тәрәфдары олуб күчлү енержили вә исте'дадлы аиләләрдән олан ушагларын ајрыча тә'лим-тәрбијә олунмасынын вә беләликлә кәләчәкдә дөвләт идарәчилијинә чәлб едилмәсинин тәрәфдары олмушдур.

Аммон belә бир фикир дә ирәли сүрмүшдүр ки, шәһәр әһалиси

---

* *Брахикефаллар — гысабашлар, долихокефаллар — узунбашлар.*

кутләви ахын нәтичәсиндә һәр јердә чохалыр вә нәтичәдә јашамаг уғрунда мүбаризә кәркинләшир. Лакин бу мүбаризәдә Дарвинин иддиа етдији кими исте'дадлы вә габилиjјәтли, мә'нәви чәһәтдән јүксәк нүмунәләр дејил, ашағы кејфиjјәтли вә һәр чүр дәјишикликлијә ујғунлашан чохлуг галиб кәлир вә долихокефалларын фәлакәтли дәрәчәдә азалма тенденсиjасы давам едир. Аммон јазыр ки, бәлаларын ән фәлакәтлиси будур ки, сосиал сечмә регрессив просесдир. Нәинки долихокефаллар, һәтта брахикефалларын да јахшы вә сечмә нүсхәләри арадан чыхыр. Франсада вә үмумиjјәтлә бүтүн Авропа гитәсиндә бу инерт галыгларын да көзәкөрүнмәз галибләрин гурбаны олачаг күнә чох да галмајыб. Еллин дүнјасы бу чүр мәһв олду вә әкәр һәјатын јеканә хиласына чеврилә биләчәк ирсиjјәт ганунунун бөјүк гүдрәтиндән истифадә едилмәсә, бизим сивилизасиjа да еләчә мәһв олачаг.

ВЕЈНИНКЕР ОТТО

(1880—1905)

Алман психолог вә философу. Вјанада доғулуб. Һәјаты һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. 23 јашында «Чинс вә характер» адлы әсәрини јазыб, ики ил сонра мә'лум олмајан сәбәбләрә көрә интиһар етмишдир. Вејнинкер гадын вә кишиләрин тамамилә ајры-ајры мәхлуглар олдуғуну, биринчинин шүурсуз, икинчинин шүурлу јашадығыны иддиа едиб һәр ики чинсә хас олан бир сыра характерик хүсусиjјәтләри кениш шәрһ едир, күчлү мәнтиг вә еһтирасла киши вә гадын «мән»инин маһиjјәтини ачыб көстәрир.

Әсәр мәшһур јазычы, шаир, бәстәкар вә рәссамларын һәјат вә јарадычылығындан кәтирилән сајсыз-һесабсыз мисалларла зәнкиндир. Вејнинкер өз гејри-ади мәнтиги мүлаһизәләрини дә бу фактларла әсасландырыр. Инди унудулмуш бу әсәр о дөврдә бүтүн Авропада партлајыш кими сәс салыб дөнә-дөнә, о чүмләдән рус дилиндә беш илдә он дәфә нәшр олунмушдур.

ЧИНС ВӘ ХАРАКТЕР

(Әсәрдән сечмәләр)

ЈӘҺУДИЛИК ҺАГГЫНДА

Инсан өзүндә олмајан, өзүнә охшамајан чәһәтә нифрәт бәсләјә билмәз. Лакин чох заман биз јалныз башгасында көрүрүк ки, нечә чиркин вә аллчаг сифәтләримиз вар. Мәһз бу сәбәбдән ән амансыз антисемитләрә мәһз јәһудиләрин өз ичиндә раст кәлә биләрик.

* * *

Әслиндә «гадын ләјагәти» мөвчуд олмадығы кими јәһуди аличәнаблығы һаггында тәсәввүр дә аз ағласығандыр.

Һәгиги јәһуди үчүн шәхси ләјагәт вә өзкә «Мән»инин һөрмәти кими дахили аличәнаблыг да тамамилә јад бир шејдир.

* * *

Јәһудиләрин мүдафиәчиләри там һаглы олараг онларын ариләрә нисбәтән һәдсиз дәрәчәдә аз ағыр чинајәтләр төрәтмәләрини мисал кәтирирләр. Јәһуди өз маһијјәти е'тибарилә әхлагча позғун дејил. Амма әлавә етмәк лазымдыр ки, о јүксәк етика нүмунәси дә дејил. Белә демәк даһа дүзкүн оларды ки, о нисбәтән әхлаг позғунудур вә һеч заман нә һәдсиз хејирхаһ, нә дә һәдсиз хәбисдир, әслиндә нә ондандыр, нә бундаан, даһа доғрусу о алчагдыр.

Гадынлара вә еләчә дә јәһудиләрә шәксиз јад олан бир шеј варса, о да әзәмәтдир, инсан мә'нәвијјатынын бүтүн саһәләриндә әзәмәт.

* * *

Бүтүн гадынларда олдуғу кими јәһудиләрдә дә хејир вә шәр бир-бирләриндән һәлә зидд гүтбләрдә чәмләшмәјиб. Јәһуди чаниси јохдурса, јәһуди мүгәддәси дә олмур. Гејд етмәк лазымдыр ки, онларын рәвајәтләриндәки шејтана инам елементләри парслардан вә бабилдән кәлмәдир.

* * *

Бүтүн бу сәбәбләрә көрәдир ки, ән зәнкин мәзмунлу адамлар— мәһз Тасит, Паскал, Волтер, Һердер, Кант, Һөте, Жан Пол, Шопенһауер, Грилпартсер, Вагнер јәһудилијин маһијјәтини баша дүшдүкләринә көрә антисемит олмушлар.*

ГАДЫНЛАР ҺАГГЫНДА

Һәр бир бөјүк сијаси шәхсијјәт һансы бир фаһишә иләсә гоһум олур. Бүтүн сијасәтчиләр халг трибунлары илә һансы бир чәһәтдәнсә баглы олур, трибунлугда исә фаһишәлик елементләри вар. Сијасәтчи кими, фаһишә дә өз күчүнү билир, габағында ким олурса олсун һеч вахт чашыб галмыр. Әксинә бөјүк фаһишә габағында дајананлар һәмишә өзләрини итирирләр .Бөјүк трибун кими бөјүк

* Бу сијаһыны чох узатмаг олар.

фаһишә дә белә һесаб едир ки, о, гаршысында ким олурса олсун өз бир ики кәлмә хош сөзү илә ону хошбәхт едәчәк.

* * *

Гадын һәмишә вә һәр јердә сексуалдыр. Кишиләр исә јалныз вә јалныз сексуал дејил, Гадын гамамилә сексуал олмагла онун там әсарәти алтындадырса, киши үчүн һәм дә башга шејләр—мүбаризә, ојун, достлуг сөһбәтләри, мүбаһисә, елм, әмәли ишләр, сијасәт, дин, инчәсәнәт мөвчуддур.

* * *

Кобуд вә һејвани һиссләри зәиф инкишаф етмиш вә ја онлардан тамам мәһрум олан кишиләр гадынларда һеч бир тә'сир бурахмырлар.

* * *

Гарылар надир һалларда өз ирсләри һаггында вәсијјәтнамә јаздырырлар, бу да гадынларда өлмәзлик тәлабатынын јохлуғуна дәлаләт едир.

* * *

Гадыны риггәтә кәтирмәк олар, сарсытмаг олмаз.

ДАҺИЛИК ВӘ ДАҺИЛӘР ҺАГГЫНДА

Даһинин ән көзәдәјән чәһәти онун һәр чүр заһири әзәмәтдән хали олмасыдыр.

* * *

Мәһз даһи тарих јарадыр, иш адамы јох, чүнки даһи ишә гошулмајыб ондан кәнардадыр.

* * *

Көркәмли адамын өз тарихи вар, император исә тарихә мәхсусдур. Заманы көркәмли адам јарадыр, императору исә заман.

* * *

Чох заман ади, бајағы адамлар һеч бир өлүм горхусу һисс етмирләр. Буну баша дүшмәк чәтин дејил, өлмәзлик арзусуну өлүм горхусу јаратмыр, әксинә, өлмәзлик тәләбаты өлүм горхусу јарадыр.

* * *

Даһини заман јаратмыр, һәтта она еһтијач олдугда белә. Даһи өз заманынын мәһсулу дејил, өз заманына әсасән анлашыла билмәз.

* * *

Даһи халгына вә өзүнү ифадә етдији дилә мәнсуб дејил, әксинә, халгы она мәнсуб олур, онда өз идеал «мән»ини көрүб онун ардынча кедир.

* * *

Даһи, даһилик... Адамларын әксәријјәтиндә о нә гәдәр нараһатлыг вә хошакәлмәзлик, нә гәдәр нифрәт вә пахыллыг, нә гәдәр бәдхаһлыг вә алчалтмаг һәвәси ојадыр.

РАТСЕЛ ФРИДРИХ

(1844—1904)

Алман етнологу вә сосиологу. Мүнхен вә Лејпсиг университетләринин профессору. Зәнкин дүнјакөрүшлү Ратсел «Антропочографија», «Халгшүнаслыг», «Јер вә һәјат» кими ири һәчмли әсәрләриндә јер үзүндә бәшәријјәтин јајылма ареалыны, чографи шәраитлә сых баглы олан мәдәни сәвијјәсини вә онларын характерләринин бәнзәрсиз хүсусијјәтләринин кениш тәсвир вә тәһлил едир.

Мәдәнијјәтин чографи шәраитдән вә халгларын бир-бири илә гарышыглыгы әлагәсиндән асылы олдугуну көстәрән Ратсел мадди мәдәнијјәтә хүсуси әһәмијјәт верир. Ратселә көрә халглар кәлиб-кедир, онлара мәхсус олан әшјалар иса галыр.

Ратселә көрә бүтүн халглар мүһарибә едир. Фәрг бурасындадыр

ки, мәдәни чәһәтдән ашағы олан халгларда мүһарибә кичик фасиләләрлә узаныр, јүксәк мәдәниләрдә исә туфан кими олуб һәр јери виран гојур. Ратсел халглары «чәкичләрә» вә «зинданлара» бөлүр: дөјүшкән вә галибләр «чәкичә», динч вә мәғлублар исә «зиндана» бәнзәдилир.

Ратселин кеополитика һаггындакы нәзәријјәси даһа чох јајылыб кениш мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Онун фикринчә јер үзүндәки һәр һансы чанлы, һәр һансы халг вә һәр һансы инсан инстинктив олараг өзүнә даһа чох әрази зәбт етмәјә чан атыр. Диффузионизм нәзәријјәси тәрәфдары вә «сијаси чоғрафија» мәктәбинин баниси олан Ратсел етнографијада тәкамүл нәзәријјәсинин әлејһинә чыхыб субут етмишдир ки, ландшафт вә тәбии шәраит халгларын һәјатына вә мәдәнијјәтинә күчлү тә'сир едир вә ону формалашдырыр. Ратсел субут едиб ки, биоложи ганунлар етносларын һәјатынын әсас апарычы амилидир, сијаси вә игтисадиләр исә тәбии просесләрин нәтичәсидир. Ратсел илк дәфә елми шәкилдә әһали артымынын чоғрафи вәзијјәтдән вә әрази кенишлијиндән асылы олдуғуну сөјләмиш вә буну конкрет мисалларла ајдынлашдырмышдыр.

Ратсел бәшәријјәт һаггында өз дөврүнә гәдәр мә'лум олан бүтүн биликләри вә фактлары чәмләшдириб «Халгшүнаслыг» әсәриндә үмумиләшдирәрәк бүтүн иргләрин вә милләтләрин ән характерик хүсусијјәтләрини белә экс етдирмишдир. Вә бүтүн бу мәсәләләр, мәдәни сәвијјәнин инкишафы сәвијјәси илә бағлы шәкилдә сајсыз һесабсыз иллүстрасијаларла мүшаијјәт олунур.

Ратселин ајры-ајры халглар, хүсусилә руслар вә түркләр һаггында фикирләри сон дәрәчә мараглыдыр. О, руслар һаггында јазыр ки, бу халг әсрләр әрзиндә башга халгларла һәддиндән артыг гајнајыб гарышмасы нәтичәсиндә ағыл чәһәтдән һәддиндән артыг кериләмишдир. Хүсусилә данылмазсыз мүтилик вә итаәт бу халгын башлыча әламәтинә чеврилмишдир. Ратсел Рус халгынын мүстәмләкәчи тәбиәтини, онларын түрк вә монгол халгларыны бир-бирләри үстүнә салдырыб өз һакимијјәтләрини бәргәрар етдијини дә көстәрир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Крым татарлары, азәрбајчанлылар (Ратсел белә јазыр) вә османлылар өз нәсил адларыны тамамилә унудублар.

* * *

Күрчү гадынларынын Шәргин бүтүн һәрәмханаларында сајсыз мигдарда вә нүфузлу нүмајәндәләри вардыр. Онларын ганы түркләрин, мисирлиләрин, иранлыларын вә татарларын бир сыра мәшһур шәхсијјәтләринин дамарларында ахыр. Характерчә тәнбәл вә һиссијатлы олан күрчү бу сәбәбдән дөнә-дөнә авропалыларын габағында диз чөкмүшдүр. Ермәниләр күрчүләрин кечмиш вә чохлу мигдарда сәрвәтләринә саһиб олмуш вә онларын кечмиш вә һазыркы пајтахтлары, әһалинин гырх фаизини тәшкил едән ермәниләрин тә'сири алтындадыр*.

* * *

Бизим заманда иргләрин мүбаризәси чох кәскин шәкил алыб. Халг вә дөвләт нә гәдәр кениш јајылырса иргләр бир о гәдәр чох тоггушурлар. Бәшәријјәтин елә бөјүк һиссәләри дә вар ки, араларында бу күн мүһарибә вә әсирлик, сабаһ исә алвер вә мүбадилә јолу илә каһ гајнајыб гарышма кедир, каһ да нифрәт һөкм сүрүр.

Бәшәријјәт елә гурулуб ки, ирги фәргләр бир-бирләринин јанында динч шәкилдә мөвчуд ола билмирләр. Ағ дәри гырмызыны сыхышдырыб чыхарыр, дүз сачлар далғалы сачлара мүһарибә е'лан едир. Лакин ирги нифрәтин сәбәби бу физики фәргләрдә дејил, бурада һәтта исте'дад фәргн дә рол ојнамыр, үмумијјәтлә бүтүн јад елементләрә нифрәт вар. Амма бу нифрәти әсасландырмаг вә өрт басдыр етмәк үчүн аз исте'дад вә ја мәдәнијјәтә габил олмамаг кими нәзәријјәләр уйдурулур.

* * *

Әкәр милләт чохмилләтли исә бу һалда миллиликдән һеч данышмаға дәјмәз, јалныз ирг вә рәнкдән сөһбәт кедә биләр. Милләтдән данышанда адәтән дил фәрги нәзәрдә тутулур, лакин бу чох гејри-камил вә алдадычы әламәтдир, һәр һалда милләти мүәјјән етмәк үчүн бу әламәт гәтијјән кифајәт едә билмәз. Барон Cötvönun мүәјјән етдији кими милләт даһа чох һисси анлајышдыр.

* * *

Һәр һансы бир халга тә'сир етмәк үчүн ону танымаг лазымдыр, ән азы онун дилини билмәк мүтләг вачибдир. Бу дил васитәси илә онун руһуна нүфуз етмәк, сонра даһа дәринликләрә кедиб вәзијјә-

---

** Бу сөзләр Тифлисин јүз ил бундан габагкы вәзијјәтинә аиддир. О дөврүн статистикасынын вә сәјјаһларын јаздыгларына көрә шәһәр әһалисинин үмуми дили сакинләрин 25 фаизини тәшкил едән азәрбајҹан түркләринин дили иди.*

тин вә иглимин маһијјәтинә вармаг, адәт вә ән'әнәни мәнимсәмәк лазымдыр ки, она мәдәни тә'сир көстәрә биләсән.

* * *

Јунаныстанын мәдәни јүксәклији артыг Македонијалы Филиппи белә еллинләрин сијасәтини давам етдирмәјә мәчбур етди. Јунаныстаны да Фракија фәтһ олундуғу кими фәтһ етмәк онун һеч ағлына белә кәлмирди. Фракијада јеканә мәгсәд гәнимәт вә ишғал идисә, Јунаныстанда јалныз һекемонлуғун вә сијаси рәһбәрлијин гәбул етдирилмәси иди. Беләликлә јунан мәдәнијјәти Јунаныстаны сијаси чәһәтдән мәғлуб едәнләрә галиб кәлди.

* * *

Һәлә гәдимләрдән инадлы зәһмәт сајәсиндә мәдәни вәрдишләрә јијәләнмәк чинлиләрә имкан верди ки, онлара асанлыгла галиб кәлән вә инди дә һөкмранлыг едән монголлары вә манчурлары тә'сирләри алтына алсынлар.

ЧЕМБЕРЛЕН ҺЈУСТОН

(1855—1927)

Инкилис адмиралынын оғлу, алман сосиологу, тарихчиси вә философу. Ченеврәдә тәбиәт елмләрини, 1889-чу илдән исә Дрезденда инчәсәнәт, мусиги вә фәлсәфәни өјрәнмишдир. Алман бәстәкары Рихард Вагнерин гызы илә евләниб өзүнү бүтүнлүклә бу халга бағлајан Чемберлен илк әсәрини Вагнер вә онун мусигисинә һәср етмишдир. 1899-чу илдә ики чилдлик «XIX әсрин әсаслары» адлы бөјүк әсәр нәшр етдирмиш вә бурада Алман мәдәнијјәтини вә фәлсәфәсини Авропанын ән бөјүк наилијјәти кими шәрһ етмишдир. Чемберленә көрә Алман руһу дүнја сивилизасијасынын башлыча фактору вә апарычы гүввәсидир.

Чемберленин «Алман маһијјәти» адлы әсәри дә Алманија вә Авропада шөһрәт газанмышдыр. Әввәлки әсәриндә олдуғу кими бурада да ари иргинин јеканә саф нүмајәндәси кими алманларын психоложи, антроположи вә етнографик анализини вермишдир.

Алман халгы вә мәдәнијјәти гаршысында бүтүн бу хидмәтләринә көрә ону сонралар Алманијанын «халг мүтәфәккири» е'лан етмишләр.

Чемберленин «Јәһудиләр, онларын мәншәји вә Авропада тә'сиринин сәбәбләри» адлы әсәри дә бир чох дилләрдә, о чүмләдән рус дилиндә нәшр едилмишдир. Алим јәһудиләри Авропа мәдәниј-

јәтинә јад елемент һесаб едиб онларын характерчә һијләкар вә ријакар олдугларыны билдирир.

1905-чи илдә «Иммануил Кант», 1912-чи илдә исә «Һөте» адлы әсәрләријлә о ики алман даһисинин дүнјакөрүшүнү ачыглајыр, онлары мүгајисә едир вә үстүнлүк чәләнкини Һөтејә верир.

I Дүнја мүһарибәси башлананда Чемберлен вәтәнинин дејил, Алманијанын тәрәфиндә дуруб онун гәләбәси үчүн чалышмыш, һәрби мөвзуда әсәрләрлә чыхыш етмишдир. Бүтүн бунлардан башга о, бөјүк мемуар әсәринин вә башга тәдгигатларын да мүәллифидир.

ЗИММЕЛ КЕОРГ

(1858—1918)

Алман философу. Берлин университетиндә охујуб. 23 јашында фәлсәфә доктору дәрәчәсини алыб. Зиммелә көрә руһла елм арасында антагонизм вардыр. Һәјат, јарадычылыг, өз-өзүндән јүксәјә чан атмагдыр. Онун формасы фәрдидир. Һәјат руһи чәһәтдән јүксәлиб мәдәнијјәтә чevриләндә онда дахили зиддијјәт јараныр вә бу конфликт дәринләшәндә мәдәнијјәтин тәзәләнмәси башлајыр.

Зиммел мәдәнијјәт дедикдә инсанын бүтүн практики-мә'нәви, тарихи фәалијјәтини нәзәрдә тутур.

Зиммелә көрә коллективизм вә бәрабәрлик һәјатын тәбии әсасларыны мәһв едир, инсанлар арасындакы тәбии мәсафәни сарсыдыр. Һәјат әбәди дөвран едир вә мүтәмади ејни заман мәрһәләләриндән кечиб кедир, биз исә онун јалныз вә јалныз кедишинин сон мәрһәләсини дәрк едә биләрик.

Зиммелә көрә сосиал тарих психи һадисәдир. Дәб һәм тәглид, ... дә фәрдиләшмәдир. Мәсәлән, үмуми күтләдән фәргләнмәјә ... олмајан максимум биртипли ибтидаи чәмијјәтләрдә дәб дә ...јохдур. Ејнилә һаким олигархијанын нүмајәндәләри дә өз мүстәс... ...ларыны нүмајиш етдирмәмәк үчүн салә, чидди, ејни чүр ке...ләр. Тәглидсиз дә дәб јохдур. Мәсәлән, XIV әсрдә Флорен... ...дәб олмадығындан һамы истәдији кими кејинирди.

... кечичи характер дашымасына бахмајараг, дәб сосиал ...әјјән даимилик хүсусијјәтинә маликдир. Белә ки, ...илдә дәб һәмишә мөвчуддур.

...сиал форма һесаб етдији сосиал типдир. Белә ..., назлы-гәмзәли аристократ вә с. көстәрмәк ...ләри бир о гәдәр бир-бирләринә аз охша...р вә груп деградасијаја мә'руз галыр. ...кчылары да бир о гәдәр аз фәргләнир. ...ф етдикчә фәрдиләшмә дә артыр.

ВОЛТМАН ЛУДВИГ

(1871—1907)

Алман сосиологу вә антропологу. Чохлу әсәрләри илә иргчилији, инсанларын вә милләтләрин биоложи хүсусијјәтләрини онларын сијаси-сосиал гурулушлары илә бағлылығыны әсасландыран Волтман узун илләр нәинки Русија вә дикәр сосиалист өлкәләриндә, һәтта Алманија вә Авропа өлкәләриндә дә гадаған едилән мүтәфәккирләрдән биридир. О, әсасы Франсыз јазычысы вә мүтәфәккири А. Гобино тәрәфиндән гојулан күчлү вә ачы бир нәзәријјәнин иргләрин бир-бирләринә гарышмасы нәтиҹәсиндә бәшәријјәтин чырлашмасы вә маһвә мәһкум олмасы консепсијасыны кенишләндирмиш вә јени-јени мүддәаларла әсасландырмышдыр.

Чох гыса өмүр сүрмәсинә бахмајараг Волтман 1902-ҹи илдә «Сијаси антрополокија» журналынын нәшрилә јанашы, ондан әввәл вә сонра бир-биринин ардынҹа «Дарвин нәзәријјәси вә сосиализм», «Тарихи материализм. Марксизм дүнјакөрүшүнүн тәнгиди», «Алманлар вә Италјан ренессансы», «Алманлар Франсада», «Сијаси антрополокија» вә башга әсәрләр јазмышдыр. «Бәшәр иргләринин биоложи тарихи дөвләтләрин әсл вә јеканә тарихидир»,— дејән Волтман иргләрин биоложи- сосиал тәкамүлү тарихини ишыгландырмышдыр.

Алман антропологу Аммонун тәдгигатларына әсасланан Волтман Авропа (Гафгаз) иргинин дикәр иргләр үзәриндә үстүнлүјүнә әсасланыб онун да ән сечмә нүсхәләри кими Шимали Авропаја'ны керман иргини тә'рифләјир. Әлбәттә намуслулугу, ишкүзарлығы, сәлигәлији, низам-интизамы вә нәһајәт руһи гүдрәти-фәлсәфи идрак әзәмәти илә керман ирги һеч шүбһәсиз ки, дүнја халглары ичәрисиндә ән габагҹыл јер тутур.

Волтман бу мә'нада иргләрин гарышмасыны фәлакәтли һесаб едир вә бу иидә дә марксизми, онун материализм хәстәлијини күнаһландырыр. Волтманын капитализми ән габагҹыл, оптимал, сәрфәли вә прогрессив гурулуш һесаб етмәси рус совет империјасынын вә онунла бирликдә дүнја сосиалист системинин дағылыб
јердә капитализмлә әвәз олунмасы Зомбарт вә Волтман ки
Маркс вә онун мискин тәрәфдарларындан даһа реал в
шүндүјүнү сүбут етди.

Волтман сон әсәрләриндә сајсыз фактларла
сыз мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси үчүн һә
иргинә борҹлу олдугуну сүбут едир.

ВЕБЕР МАКС

(1864—1920)

Алман сосиологу вә тарихчиси. Дөвләтли аиләсиндә анадан олмуш, Һејделберг университетиндә һүгуг тәһсили алмышдыр. 1898-чи илдән университет профессору олмушдур. Елми јарадычылыгла мәшгул олдугу 30 ил мүддәтиндә Авропа чәмијјәтләринин һүгуги, игтисади, етнографик, психоложи, мә'нәви-дини аспектләрини тарихи тәһлил јолу илә тәдгиг едиб XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләри үчүн Гәрбин ән нәһәнк сосиологу вә мүтәфәккирләриндән бири кими мәшһурлашмышдыр.

1904 ... танынмыш сосиолог вә игтисадчы В. Зомбартла
бир... вә сосиал сијасәт» журналыны нәшр ет-
ми... ...чарәт чәмијјәтләри», «Романын аграр си-
ја... ...фәрди һүгуг үчүн әһәмијјәти», «Протес-
...змин руһу», «Дүнја динләринин тәсәрру-
...ат вә чәмијјәт» вә башга әсәрләри илә
...ән јүксәк нүмунәләрини јаратмышдыр.
...фат етикасынын Гәрби Авропа капита-
...сүбут етмиш, мадди вә мә'нәви марагла-
...ларда дини дүшүнчә илә әлагәдә олду-

...әзи јерләрдән бирини расионал бүрокра
...тур. Чәмијјәтин бу јени ...
... едәчәкдир. Вебер фәрдләри «һүчејрә-
...ырыб һәр биринә һамыјла биркә нәзәр
... тарихи перспективи гурмага чалышыр.
...н дә тәмиз харизматик (илаһи верки
...әрдир. Тале тәрәфиндән пејғәмбәрлик —
...фатланмыш бу чүр тәк-тәк фәрдләр ким-
...манлар, пејғәмбәрләр, сәркәрдәләр, си-
..., рәссамлар вә әлбәттә онларын һамысы
...р. Вебер јазыр ки, Аллаһын өзү бу
... ағалыг үчүн јаратмышдыр. Вебер ха-
...Іса илә Перикл вә ја Чингиз хан ара-
...ә вә онлары мә'нәви әхлаги өлчүләрлә
... арасындадыр ки, онларын һамысы «бә-
...чыларыдыр.

... јазыр ки инсан
...к Вебе... ...тинин ... марагларыдыр
...мәдирир. Гејд етмәк лазымдыр ки,
Іебән ондан чох-чох әввәл «Күтләлә

рин вә халгларын психолокијасы» әсәриндә вә хүсусилә онун епилогунда (јекунунда) чох парлаг шәкилдә әкс етдирмишдир. Үмумијјәтлә мүгајисә етсәк, әлбәттә Лебон Вебердән даһа дәрин мүтәфәккирдир, лакин Вебердә орижинал мүһакимәләр вә сосиоложи јениликләр даһа чохдур.

Вебер материализми вә хүсусилә онун синфи мүбаризә адланан бөлмәсини рәдд едиб үмумијјәтлә ингилаби вә сосиал чеврилишләри кәрәксиз һесаб едирди. Вебер чәмијјәтин бүтүн групларынын марагларынын нәзәрә алынмасыны тәләб едир вә көстәрирди ки, партијалар мәһз бу марагларын зиддијјәтләриндән бәһрәләнирләр. О, дүнја тарихиндә дини-етик факторларын бөјүк ролунун нәзәрә алынмасы илә сосиал-тарихи һадисәләрин јени јөндән тәдгиг олунмасыны вачиб сајырды. Веберин елми тә'лиминин тә'сири һәлә дә бөјүкдүр вә чох јердә В. Парето илә биркә узун илләр марксизми сыхышдырмышдыр.

КАФКА ФРАНС

(1883—1924)

Алман јазычысы. Дүнја әдәбијјатында бүтүн бәдии әсәрләри фәлсәфи маһијјәт дашыјан надир јазычылардан бири, миллијјәтчә јәһуди олан вә Прагада јашајан Кафка алман дилиндә јазыб јаратмышдыр. Чохлу притча, новелла вә үч роман мүәллифидир. Кафкаја көрә инсанын варлығы тамамилә мә'насыз бир һадисәдир. Инсан истәмәдији дүшмән мүһитин ичәрисиндә тамамилә тәк вә көмәксиз бир варлыгдыр. Бу рәһмсиз вә амансыз дүнјада јалныз кобуд вә күтбејинләр галиб кәлир. Бүтүн али һисс вә мәрамлар әксәр үчүн күлүнч вә мә'насыздыр. Габилијјәти олан инсанлар талејин, амансыз дөвләт апараты вә онун кизли акентләринин әлиндә ојунчагдыр. Кафкаја көрә һәјат конструксијадыр вә һәр шеј инсан доғулмамышдан чох-чох габаг мүәјјән олунур. Онун «Му... кимә» романы, «Чеврилмә», «Јува», «Кәнд һәкими», «Јан өт... вә с. новелла вә притчалары күчлү, дәрин бәдии вә идра... маликдир.

Ф. Кафка сағлығында нәзәрә чарпмамыш, өлүм...
XX әср дүнја әдәбијјатынын корифеји е'лан е...

Тәсәввүр...
Бири сонсуз, мин... бу... ики гүввә үз-үзә ду...
јончадан, башы ... о бир... ...
лә дүшмән чанлы күч, о бир...
да ачиз, зәиф бир мәхлуг.
Онлар һәр күн еләчә үз-үзә дуруб бир-бир...

ФРАНС КАФКА ВӘ ҺӘЈАТ

Һәјат адланан һәмән бөјүк гүввә өз кичик јетирмәсинә бахыб санки белә дүшүнүрдү: «Нечә олуб буну дүнјаја кәтирмишәм? Нәинки мәнсуб олдуғу дәстәјә, һеч ана-атасына, бачы вә гардашларына белә охшамыр. Арабир белә заj мәһсулларым да олур. Амма гәрибәдир ки, бир дәстәдә аз олур, бириндә чох. Мәсәлән елә дәстәләр вар ки, аз вә чохлугларындан асылы олмајараг гәтијјән заj мәһсул бурахмырлар.

Ермәниләр, күрчүләр, болгарлар вә ја әксәр Асија халглары кими. Алманлар, франсызлар, азәрбајчанлылар кими, еләләри дә вар ки, һәр әсрдә бә'зән бир нечә, бә'зән лап онларла бу чүр заj мәһсул бурахырлар.

Ахы бу, мәнсуб олдуғу милләтә гәтијјән охшамыр. Амма бу јарамаз, көр нечә мәним масгамы чырыб ачыр. Нәинки көрүнән лабиринтләрими, кизли, хәлвәти, һәтта фәләкин дә баш чыхара билмәдији дүјүнләри, инсанлар үчүн һәр аддымда дүзәлтдијим вә үстүнү бәр-бәзәклә өртдүјүм тәлә вә учурумлары нечә көрүр? Ону көздән гојмаг, она руһи динчлик вермәк олмаз».

Кафка исә һәјата бахыб санки белә фикирләширди:

«Билирәм, таныјырам сәни, еј зәкалар дүшмәни, маһирләр достту, ријакарлар сирдашы, күтбејинләр һамиси, хәбисләр ашинасы! Аддым башы мәндән гисас алырсан. Нә гәдәр ағыр гумбараларын вар, јағдырырсан башыма. Елә ки, әксәр өвладларына охшамајаны көрдүн, ләјагәтини сездин, өмрү узуну ону тә'гиб едәчәксән».

Франс Кафка... Дүнја әдәбијјатынын гу нәғмәси. Дүшүнчәләри, әсәрләри вә үмумијјәтлә һәјаты вә әсәрләри илә һәјаты алт-үст едән горхунч, бәнзәрсиз дүһа.

Кафканын адыјла илк дәфә 1965-чи илдә јазычыларын бејнәлхалг Ленинград конфрансы вахты гәзет вә журналларда чап олунан материалларында таныш олдум. Һәлә әсәрләри һаггында охујанда мәним һәјат һаггында дүшүнчәләримин бәдии ифадәчисини тапдығымы һисс етдим. Вә ејни заманда гаршымда јазычы өзүнүифадәсинин учсуз-бучагсыз үфүгләри ачылды. О заманлар һәлә Нитшени охумамышдым. Буна көрә Кафка мәнә көстәрди ки, мән тәк дејиләм. Ејниләә мәним кими дүшүнәнләр олуб.

Сонралар һисс етдим ки, Кафка идејаларынын чоху Шопенһауер, Нитше вә Фрејддән кәлир. Амма идејалар бир шејдир, онлары парлаг бәдии образ вә лөвһәләрдә әкс етдирмәк башга шеј. Вә хејли сонра Чојс вә Прустла таныш олмағымын да Кафканын галбимдәки јерини азалда билмәди.

Нәһајәт 1965-чи илдә Москвада Кафканын бирчилдлији чапдан чыхды. Үмумијјәтлә мәнимчин дүнјада ән көзәл бајрам севдијим, ахтардығым китабы әлдә етмәкдир, амма Кафканын бирчилдлијини

әлимдә тутдуғум күн нечә хошбәхт идим! Мән бу китабы охудугча һисс едирдим ки, әтрафымда һәмкарларымын көрмәдији, көрмәк истәмәдији вә һеч заман көрә билмәјәчәји бир һәјат көрүрәм.

Астрофизиканын сон наилијјәтләри нәтичәсиндә мә'лум олуб ки, каинатын доғрудан да бир нечә, һәтта күман ки, једди гаты мөвчуддур. Һәјатын да беләчә көзәкөрүнмәз гатлары вармыш. Кимсә дујуб ки, јалныз шиддәтли сурәтдә севәнләр, шиддәтли сурәтдә дә кәдәрләнә биләрләр.

Кафка кәдәринин сәбәбини анламаг үчүн бу фикир чох шеји ајдынлашдырыр. Һәјат өз-өзлүјүндә көзәл һадисәдир, амма бәсит јазарларын дүнјәндүјүнүн әксинә оларағ инсанын онда иштирак етдији јердә јох. Һарда инсан вар, демәли орда ингилаб вә мүһарибәләр лабүддүр. Һәјатда мә'нәви категоријалар рол ојнамыр. Онун башлыча амили зоракылыгдыр. Һәр шеј күчлү вә кобудларындыр. Һакимијјәт, гадынлар, сәрвәт, азадлыг... бир сөзлә чәнкәллик ганунлары бүтүн чәмијјәтләрдә һакимдир. Амма инсанлар арасында бу мүбаризә гат-гат деформасија олмуш, чәнкәллик күчлүләриндән фәргли оларағ инсанларын күчлүләри намәрддир. Бу универсал, амма хошакәлмәз һәгигәтин һәјатда тәзаһүр формасы сонсуз вә рәнкарәнкдир. Әслиндә һәр инсанын һәјаты орижинал бир фачиә, тамамилә һагсызлыг вә зоракылыг нүмунәсидир.

Кафканын «Мүһакимә», «Гәср» вә «Америка» романларындан тутмуш ајры-ајры притча вә новеллаларына кими бүтүн әсәрләри үмумбәшәр, үмудүнја зоракылығынын тәнтәнәсинин әлван, парлаг мәнзәрәләри вә бу тәнтәнә вә сәһнәләрин бәдии-фәлсәфи тәсвиридир. Кафка бу әсәрләрлә сүбут етди ки, инсан ана бәтниндә икән онун һәјатынын проекти һазырланыб дини китабларда дејилдији кими алнына һәкк олунур. Тәбии ки, инсан, доғуландан сонра онун рә'ји сорушулмадан һазырланан бу проектлә разылаша билмир вә бүтүн өмрү узуну она дүзәлишләр етмәјә, ону дәјишмәјә чалышыр. Амма баша дүшә билмир вә ја разылашмаг истәмир ки, онун характери, тәбиәти мәһз һәмин конструксијаја ујғун јарадылыб.

«Гәсрин» сакинләри өз гапалы аләмләрини, һөкм вә фираванлыг мәканларыны ким олурса олсун, даһа ағласығмаз инад вә гәтијјәтлә башга дүнја вә зүмрәјә мәнсуб олан тәзә адамлардан горујурлар. Будур, ағыллы, јарашыглы бир кәнч олан јерөлчән К. «Гәсрин» табелијиндә олан гәсәбәјә кәлиб «Гәсрдә» ишләмәк үчүн тә'јинаты олдуғуну билдирир. Һәмин күндән дә онун «Гәсрә» кечмәси үчүн сүрәкли, инадлы мүбаризәси башлајыр. О, сакинләринин су јеринә конјак ичдији бу «Гәсрин» heч олмаса ән ашағы пилләсиндә мәскун олмаг үчүн өз ити ағлы вә кәнчлик еһтирасы илә кечә-күндүз раһатлыг нә олдуғуну билмәдән бу хошбәхт аләмә говушмаға чан атыр, лакин һәр дәфә дә габағында даһа кечилмәз манеәләр дајаныр вә доғурдан да тоталитар режимләрдә тамамилә демократик

режимләрдә исә нисбәтән һәр јердә һәјат вә һакимијјәт елита, олигархија, номенклатура адланан бир груп күчлү, Парето демишкән «шир» вә «түлкү»ләрин әлиндәдир. Ора кирмәк, о сеһирли аләмин имтијазларындан истифадә едиб гајғысыз вә фираванлыг аләминдә јашамаг јалныз фөвгәлбәшәрләрә нәсиб олур.

Кафка әсәрләриндәки универсал пессимизмин бир сәбәби зоракыларын галибијјәт нәғмәсиндән догурса, дикәр сәбәби дә һәјатын өзүндән, онун кечичи вә фанилијиндән кәлир.

Јахуд башга бир шедевр: «Јува» притчасы.

Көстәбәк шәһәр әтрафындакы мешәдә јашајыр. Әкәр буна јашамаг демәк мүмкүнсә. Беләки, онун кечәси вә күндүзү јохдур. Көстәбәји һәр јандан тәһлүкә көзләјир. О, јер алтындакы јувасындан тәһлүкә оларса гачыб гуртармаг үчүн онларла јоллар ачыр, амма јенә динчлик вә раһатлыг нә олдуғуну билмир. Чүнки әтраф дүшмәнлә гајнашыр. Ән ади бир сәһв вә еһтијатсызлыг онун һансы бир јыртычыјаса јем олмасы үчүн кифајәтдир. Буна көрә көстәбәк даим һәрәкәтдәдир вә күнләр беләчә әбәди горху вә тәлаш ичиндә кечир. Вә нәһајәт бир күн ким исә, нә исә гаршысыалынмаз бир инадкарлыгла торпағы газа-газа онун јувасына доғру кәлир.

Һәчм вә мә'нача бу бөјүк новелла бурадача битир вә биз бу дүшмәнин ким олдуғуну һәм билир, һәм дә билмирик.

Кафка һәр һансы бир ачы афоризмини бәдии нәсрин әлчатмаз шәклиндә ифадә етмәјә гадир иди. Бу јүксәк сәнәт даим әзаблы ахтарышлар һесабына баша кәлмир, онун ади, өзүнүифадә тәрзи иди.

ЕЛИТА ВӘ КҮТЛӘ

Елита вә ја бир нечә мәртәбәли бүрократија апараты. Елита чәркәсинә јалныз кобуд вә рәһмсизләр бир сычрајышла өзләринә јол ача биләрләр. Кор ирадәләри һәр шејә гадир олан, габағына чыханын ким олурса-олсун сәадәтинә гәсд едәнләр кеч-тез инсан талеләринин һакими олурлар.Мәнафе бирлији онлары инстинктив оларaг һәмрә'ј едир. Күтлә исә пәракәндә, һәмрә'јликдән, сағлам дүшүнчәдән узаг һәр һансы бир кобудлуг вә гүввә гаршысында аҹиз, ирадәсиз, дурғундур. Ким она һөкм етмәјә гадирсә, күтлә бикәнә вә мүтилликлә талејини она тапшырыр, һәтта онун әлиндә гара әмәлләр үчүн васитә олур.

Кичик «Суканчы» новелласында бу идеја садә вә лаконик шәклиндә әкс етдирилиб. Илләрлә кәминин суканы архасында дајанан суканчы бирдән-бирә һарданса кәлиб ону итәләјәрәк суканы әлиндән алан кобуд вә күчлү адамдан кәми һеј'әтинә шикајәт едир.

һамы бир-бир кәлиб тәзә сүканчыја, онун сүкан архасында дөнмәз вә гәтијјәтли дурушуна бахыб, беләчә дә диниб данышмадан öз јерләринә гајыдырлар.

Беләчә күтлә үчүн санки онун үзәриндә кимин һөкмранлыг етмәсинин фәрги јохдур. Чилов нә гәдәр сәрт вә мөһкәм әлдәдирсә, күтлә бир о гәдәр асан рам олур.

Кафка үчүн һәјат икимәртәбәлидир. Јухарыда һеч бир туфанын тә'сир едә билмәдији, Нитше демишкән «сојуг-сојуг јалан үјүдән» дүнјанын ән сојугганлы мүдһиши олан ӨЛМӘЗ ДӨВЛӘТ АПАРАТЫ, ашағы мәртәбәдә исә һәр аддымы нәзарәт алтында олан, һәр истәји вә тәшәббүсү дүшмәнчәсинә гаршыланыб ганун вә полис апараты илә нәзарәт алтына алынан ХАЛГ ВӘ ЈА КҮТЛӘ.

ДӨВЛӘТ Кафканын «Мүһакимә» романында мүтләгијјәт рәмзи, нәмә'лум, үнвансыз, билинмәз горхунч бир гүввә шәклиндә тәсвир олунур. Онун јумулмајан көзләри чәмијјәтин ән кичик мәхлугларыны белә күдүр вә әслиндә өмүрлүк мүһакимә едир. Күнаһын вар, ја јох, фәрги јохдур. һачанса, һарадаса бир далан дибиндә ДӨВЛӘТИН әлиндәки амансыз хәнчәр көксүнә санчылачаг.

Кафка өз ачыг, ачы һәгигәтләријлә Вебер демишкән горхунчдур. Бир вахт бизим Јазычылар иттифагынын гочаман рәһбәрләринин Кафканын үнванына дедији сөјүшләр мәнә нә гәдәр ајдындыр. Кафка ади вә бәсит, һәтта исте'дадлы олса да идеолокијаја хидмәт едән сәнәткарлар, ја онун-бунун вә ја гуллуг апаратынын «кормушкасы» илә фираван јашајанлар үчүн хошакәлмәз вә һәтта дәһшәтдир.

Кафка онлары кичилдир.

Кафка тох вә өзүндән разылар үчүн дә кәрәксиз вә анлашылмаздыр. Милли бәдкүманлыг мүһитиндә дә она јер јохдур. Миллијјәтчә јәһуди олмасына бахмајараг ону сионизм вә саир јәһуди проблемләри гәтијјән тәрпәтмәмиш, марагландырмамышдыр. Әслиндә намуслу мүтәфәккир тәк, о да Вејнинкер кими бу милләтин тәбиәтиндәки ачкөзлүк, мүһитә алышма, мәһирлик вә бунлардан доған даһа кәскин мәнфиликләри көрмәјә билмәзди. Амма бүтүн бунлар онунчун һәјатын чох ади, бәсит, јекнәсәг мәсәләләри иди.

Кафка чох-чох дәринликләрә нүфуз едирди. Вә тәсадүфи дејилдир ки, бу күн о, крал вә краличалар јазычысы сајылыр.

Кафка вә онун бу күнкү фантастик шөһрәти биздән тәләб едир ки, онун әсәрләринин ағыллы-башлы, лајигинҹә тәрчүмә едәк вә ону дәнә-дәнә охујуб, нәһајәт дәрк едәк ки, јалныз вә јалныз һәгигәт сәнәтин ме'јары олуб вә олачагдыр.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Һәр кәс өз-өзүндә итиб-батыб вә јалныз башгалары барәдә дүшүнәндә вә онларын да үзәриндә һөкм сүрән ганунлары дәрк етмәклә тәсәлли тапмаг олар.

* * *

Кәнчлијин мә'насызығы... Кәнч олмаг горхусу, мә'насыз олмаг горхусу, гејри-инсани һәјатын мә'насыз чичәкләнмәси горхусу...

* * *

Нијә чукчиләр өз дәһшәтли мәскәнләрини тәрк етмирләр. Онлар һәр һансы јердә өз индики еһтијачларыјла индики мәскәнләриндән јахшы јашаја биләрләр. Амма онлар кедә билмирләр. Нә ки, баш вермәси мүмкүндүр, баш верир. О шеј мүмкүндүр ки, баш верир.

ПАЛТАР

Мән көзәл гызларын әјниндә гәрибә бүзмәли, инчә гырчынлары олан көзәл палтар көрәндә ағлыма кәлир ки, палтар өз көзәллијини узун мүддәт сахлаја билмир. Бүзмәләри позулур, онлары даһа үтүләмәк олмаз, гырчынлар әзилир, онлары даһа сәлигәјә салмаг олмаз вә һеч бир гадын күнләрлә сәһәрдән ахшама кими ејни бир палтары кејмәк истәмәз, чүнки јазыг вә күлмәли көрүнәр.

Анчаг мән зәриф бој-бухунлу, көзәл үзү, һамар дәриси, кур сачлары олан гызлар көрүрәм ки, күнләрлә тәбиәтин онлара вердији масгада кәзирләр вә һәмин әлләрини һәмин үзләринә сөјкәјиб күзкүдә өзләринә бахмагдан дојмурлар.

Јалныз һәрдәнбир кечәјарысы балдан гајыданда вә дајаныб күзкүјә баханда бирдән онлара елә кәлир ки, күзкүдән онлара әзик-үзүк, шишман, тоз басмыш вә әмәлли-башлы көһнәлмиш бир үз бахыр.

ГАПЫНЫН ДӨЈҮЛМӘСИ

Бу һадисә исти бир јај күнүндә баш верди. Бачымла мән евә гајыданда бағлы дарвазанын јанындан кечирдик. Билмирәм шылтаглыгданмы, ја фикри дағыныглығданмы, бачым гапыны дөјдү, ја бәлкә дә һеч дөјмәди, елә-беләэлијлә дөјмәк истәди.

Јол сола тәрәф дөнүрдү вә чәми јүз аддымлыгдан сонра кәнд башлајырды. Бизим үчүн бу тамамилә намә'лум кәнд иди. Амма биз елә биринчи евин бәрабәринә чатанда һәр јердән адамлар чыхыб

бизә ал еләмәјә башладылар. Билмирәм бизи саламлајырдылар, ја да нә барәдәсә хәбәрдар етмәк истәјирдиләр. Онларын өзләри дә горхмушдулар. Горхудан бүзүшүб индичә јанындан өтүб дарвазасыны дөјдүјүмүз маликанәни көстәрирдиләр. Маликанәнин саһиби биздән шикајәт едәчәк вә о саат истинтаг башланачаг.

Мән тамамилә сакит идим вә һеј бачымы да сакитләшдирирдим. Әслинә галса о һеч гапыны дөјмәмишди дә. Әкәр бирчә дәфә дөјсә дә, һеч ким буну сүбут едә билмәзди. Мән әтрафдакылары буна инандырмаға чалышдым, онлар мәнә гулаг асдылар, амма јенә өз дедикләриндә галдылар. Сонра да билдирдиләр ки, нәинки јалныз бачымы, мәним өзүмү дә бир гардаш кими һагг-һесаба чәкәчәкләр. Мән јалныз күлүмсәмәклә башымы јырғалајырдым. Һамымыз маликанәјә тәрәф бахырдыг, нечә ки, узагдан түстү қәлән јерә бахыб аловун нә вахт шөләләнәчәјини көзләјирсән, биз дә еләчә бахырдыг.

Вә доғрудан да аз кечмәмиш тајбатај ачылмыш дарвазалара тәрәф чапан бир дәстә атлы көрүндү. Тоз думаны һәр јаны бүрүдү, јалныз узун низәләрин парылдајан учлары көрүнүрдү. Онлар маликанәнин һәјәтиндә тәзәчә көздән итмишдиләр ки, елә о дәгигә дә керијә дөнүб бизә тәрәф чапмаға башладылар.

Мән өзүм иши јеринә гојмаг нијјәтилә бачымы узаглашдырмаға чалышдым. О, мәни тәк гојмаға разы олмајыб е'тираз едирди. Мән ону һөрмәтли чәнабларын габағында лајигли шәкилдә дајанмаг намынә палтарыны дәјишмәсинә разы олмаг үчүн дилә тутдум.

Нәһајәт о разы олду вә евә јолланды. Евә исә һәлә хејли варды. О дәгигә дә атлылар бизә чатыб јәһәрдән дүшмәдән бачымы тәләб етмәјә башладылар. О, инди јохдур, амма бир аздан кәләчәк,—чәсарәтсиз чаваб вердим.

Атлылар бу хәбәрә чох сојугганлы јанашдылар, көрүнүр онлар үчүн мәни јахаламаг даһа вачиб иди. Онларын ичиндә ики нәфәр әсас иди—чох инадкар чаван һаким вә онун Асман фамилијалы чағырышына чаваб верән чох сакит көмәкчиси.

Мәним кәндли евинә дахил олмағымы бујурдулар. Мән табе оларағ тәләсмәдән, башымы јырғалаја-јырғалаја кәлән чәнабларын сәрт бахышлары алтында ора јолландым.

Буна бахмајараг һәлә дә белә һесаб едирдим ки, мәни шәһәрли кими елә илк данышдыгдан сонра бу кәндли күтләсиндән ајырачаг вә һәтта һөрмәтлә бурахачаглар. Лакин һаким атдан сычрајыб габағыма кечди вә кандарда мәни бу сөзләрлә гаршылады. «Бах, буна јазығым кәлир». Өзү дә ачыг-ашкар мәним индики вәзијјәтим дејил, мәни көзләјән вәзијјәт нәзәрдә тутулурду. Отаг кәндли дахмасындан даһа чох һәбсхана камерасына охшајырды. Јерә ири плитәләр дөшәнмишди, диварлар тутгун вә тамамилә чылпаг идиләр, јалныз тәк-тук јерләрдә дәмир һәлгәләр асылмышды. Ортада исә нәсә һәм тахт, һәм дә чәрраһијә столуна охшајан бир шеј варды.

Көрәсән мән һачанса чијәрләримә бир дә һәбсхана һавасындан башга бир һава чәкә биләчәјәмми? Бах, будур гаршыда дуран мәсәлә, даһа доғрусу гаршыда дура биләрди, әкәр азадлыға зәррәчә үмидим олсајды.

ФРАНС КАФКАНЫН ГУСТАВ ЈАНОУХЛА СӨҺБӘТЛӘРИНДӘН

— Алман театрында Валтер Хазенклевирин «Оғул» драмы тамашаја гојулуб.

Ф. КАФКА — Оғулун атаја гаршы гијамы әдәбијјатын көһнә мөвзусудур вә ондан да гәдим дүнја проблемидир. Она драмалар вә фачиәләр һәср олунуб. Әслиндә исә бу комедија мөвзусудур. Ирландијалы Синг буну дүзкүн баша дүшүб. Онун «Гәрбин гәһрәманы» драмында оғул—кәнч бир нагталдыр, өјүнүр ки, атасыны о дүнјалыг едиб. Амма сонра ата пејда олур вә ата нүфузунун кәнч гәнимини ифша едир.

— Мән көрүрәм ки, сиз кәнчлијин гочалыға гаршы мүбаризәсинә чох скептик бахырсыз.

Ф. КАФКА — Мәним шүбһәләрим бу мүбаризәнин маһијјәтчә јаланчы олдуғу фактыны һеч дә дәјишмир. Гочалыг—кәнчлијин әввәл ахыр чатачағы кәләчәкдир. Нәјә лазымдыр мүбаризә? Даһа сүр'әтлә гочалмаг үчүн? Дүнјадан даһа тез кечмәк үчүн?

* * *

— Ушаг јашларымда анамла Полшанын Пшемысл шәһәринин јәһуди мәһәлләләриндә оланда гоча адамлар евләрдән вә јарыгаранлыг көшкләрдән гачыб кәлир, һәм ағлајараг, һәм дә күләрәк анамын әлләрини вә палтарларынын әтәјини өпүрдүләр. Сонрадан өјрәндим ки, анам талан заманы чохлу јәһудини евиндә кизләдибмиш.

Ф. КАФКА — Мән о кетоја, о јохсул јәһудиләрин јанына кедиб һеч нә демәдән, лал-динмәз онларын палтарларынын әтәјиндән өпмәк истәрдим. Онлар мәним бу јахынлығыма диниб-данышмадан изн версәјдиләр, мән бүтүн варлығымла хошбәхт олардым.

— Сиз јә'ни бу гәдәр тәнһасыз?

Кафка башыјла тәсдиг едир.

— Каспар Гаузер гәдәр?

Ф. КАФКА — Каспер Гаузердән гат-гат артыг. Мән... Франс Кафка гәдәр тәнһајам.

* * *

Ф. КАФКА — Кјеркегорун гаршысында бир проблем вар: Ја варлыгдан естетик ләззәт алмаг, ја да мә'нәви принсипләрлә ја-

шамаг. Лакин мәнә елә кәлир ки, мәсәләнин бу чүр гојулушу дүзкүн дејил. «Ја белә, ја елә» проблеми јалныз Сөрен Кјеркегорун кәлләсиндә мөвчуддур. Һәгигәтдә исә варлыгдан естетик ләззәт алмаг јалныз мә'нәви ганунлар әсасында сакит јашамагла мүмкүндүр.

Лакин бу мәним һазыркы анда кәлдијим гәнаәтдир, ола билсин ки, сонракы дүшүнчәләримиздә бу фикримдән имтина едим.

* * *

Г. Јаноух гејд етди ки, Иоһанес Бехер ше'рләринин бириндә јухуну өлүмүн достлуг кәлиши адландырыр.

Ф. КАФКА — Бу доғру фикирдир, мәним јухусузлуғум һәјатымы борч алдығым визитјорун габағында бир нөв горхунун нәтиҹәсидир.

* * *

А. Шопенһауерин һинд дини фәлсәфәсинә марағы барәдә Јаноухун суалына **Ф. КАФКА** белә демишдир:

— Шопенһауер дилин устасыдыр. Онун тәфәккүрү дә бунунла мүәјјән олунур. Ону елә јалныз дили хатиринә мүтләг охумаг лазымдыр.

* * *

Јаноухун јәһудиләрлә алманларын мүгајисәси барәдә суалына ҹаваб олараг **Ф. КАФКА** белә демишдир:

— Јәһудиләрлә алманлар арасында үмуми ҹәһәтләр чохдур. Онларын һәр икиси чалышган, ишкүзар, бачарыглы, ҹиддиҹәһдлидирләр вә онлара хејли нифрәт едәнләр вар. Јәһудиләр вә алманлар из гојдулар.

ЈАНОУХ — Бәлкә елә бу хүсусијјәтләринә көрә онларын һәр икисинә нифрәт едирләр.

Ф. КАФКА — Јох, јох. Сәбәб даһа дәриндир, маһијјәтин сәбәби дини мәсәлә үстәдир. Јәһудиләрдә бу ајдындыр, алманларда исә бир о гәдәр дә јох. Чүнки онларын мә'бәдләри һәлә дағыдылмајыб. Амма бу һәлә олаҹаг.

— Неҹә јә'ни? Ахы алманлар теократик халг дејил. Онларын мә'бәдләриндә милли аллаһлары јохдур.

Ф. КАФКА — Белә һесаб олунур, әсл һәгигәтдә исә мәсәлә тамам башга ҹүрдүр. Алманларын «дәмири дөјмәји әмр едән аллаһлары вар». Онларын мә'бәдләри — Пруссија Баш Гәраркаһыдыр.

* * *

Идеал дөвләт һаггында Платон ганунларынын јени нәшриндән сөз дүшәндә Г. Јаноух философун өз дөвләтиндән шаирләри гов-

магда доғру һәрәкәт етмәсинә шүбһә етдијини билдирәндә Ф. Кафка демишдир:

— Бу тамамилә ајдындыр. Шаирләр керчәклији дәјишмәк үчүн адамларын көзләрини әвәз етмәк истәјирләр. Буна көрә онлар дөвләтә дүшмән олан елементләрдир, ахы онлар һәр шејин дәјишмәјини истәјирләр. Дөвләт исә өз садиг нөкәрләри илә бәрабәр һеч нәјин дәјишмәсини истәмир.

* * *

Јаноух Јозеф Чапекин линолеум үзәриндә чәкилмиш вә «Червен» журналында чап олунмуш гравүрүнү нәзәрдә тутараг—ифадәнәнин формасы мәнә о гәдәр дә ајдын дејил,—дејир.

Ф. КАФКА — Онда сиз мәзмуну да баша дүшмүрсүнүз. Форма мәзмунун ифадәси дејил, мәзмунун гапысына апаран јол үстүндәки чазибәли јемдир. Елә ки, јолуна дүшдүн, онда кизли олан арха план ачылыр.

КӘНД ҺӘКИМИ

Мән чох чыхылмаз вәзијјәтдәјдим; тә'чили кетмәк лазым иди; он мил аралыдакы кәнддә мәни ағыр хәстә көзләјирди; онунла мәним арамызы дәһшәтли човғун кәсмишди; мәним арабам варды, елә бизим кәнд јоллары үчүн јарајан јүнкүл вә һүндүр тәкәрли араба; әлимдә јол чантасы, өзүм дә күркә бүрүнүб кетмәјә һазыр вәзијјәтдә һәјәтдә дајанмышдым; ди кәл, атым јох иди! Буилки сәрт гышын ағры вә мәһрумијјәтләринә дөзмәјән ат өтән кечә кәбәрмишди; гуллугчум кәнди ахтармаға башлады ки, бәлкә бири мәнә ат верә, лакин көзләдијим кими үмидсиз чәһд. Вә мән кетдикчә сыхлашан гарын алтында һәрәкәтсизликдән кејијәрәк бош-бошуна дајаныб дурмушдум. Бу да гуллугчум, о тәкдир; һәлә дарвазанын јанындан фанарла мәнә ишарә едир. Әлбәттә ки, белә бир вахтда, үстәлик дә бу чүр јол үчүн мәнә һеч ким атыны вермәзди! Јенә дә һәјәтдә вар-кәл етдим, лакин онсуз да ағлыма бир шеј кәлмәди. Гајғылы вә фикирли һалда истифадәсиз галмыш донуз пәјәсинин лахлајан гапысына ајағымла тохундум. Гапы ачылды вә рәзәләри чырылдады. Пәјәдән һәрарәтлә биркә елә бил ат ији дә кәлирди. Тавандакы кәндирдә тутгун фанар јелләнирди. Алчаг анбарчада икигат бүкүлүб отурмуш јекәпәр бир киши мәнә сары чеврилиб көј көзләрини үзүмә зилләди.

— Әмринизлә, јәһәрләјимми?—дејә о имәкләјә-имәкләјә сорушду.

Билмәдим ки, она нә дејим. Фәгәт әјилдим ки, орада даһа нә олдуғуну көрүм. Гуллугчу гыз онун јанында дајанмышды.

— Варлынын һеч ағлына да кәлмәз ки, онун тәсәррүфатында нә вар, нә јох,—гуллугчу гыз белә дејән кими һәр икимиз күлдүк.

—Е-һеј, гардаш, е-һеј бачы чан!—дејә меһтәр гышгырды вә ики натараз ат ајагларыны гарынларына јығыб көзәл башларыны дәвә кими јелләдәрәк, јумру јанбызларыны ојнадараг бир-биринин ардынча, ағыр-ағыр гапы аралығындан чыхды. Дәрһал да һүндүр ајаглары үзәриндә гамәтләрини дүзәлтдиләр. Онларын парлаг түкләри арасындан гаты буғ чыхырды.

— Она көмәк елә,—дедим. Лүтфкар гыз да меһтәрә јәһәр-гајышы вермәк үчүн тәләсди.

Анчаг гыз тәзәчә јахынлашмышды ки, меһтәр ону гучаглајыб ағзыны үзүнә сыхды. Гыз гышгырыб мәним үстүмә атылды; онун јанағында ики сыра дишин гырмызы јерләри галмышды.

— Һејванын бири һејван, гамчы јемәк истәјирсән?—дејә гәзәблә гышгырдым.

Тезчә дә өзүмүәлә алдым, ахы мән бу адамла һеч таныш да дејиләм. Һеч билмирәм ки, һардан пејда олду. Бир кимсә мәнә көмәк етмәдији һалда, о өзү мәнә јардым етмәк истәјир. Меһтәр елә бил ки, фикирләрими охујараг һәдәми бир гулағындан алыб, о бириндән өтүрдү. Вә һәлә дә атларла әлләшәрәк бир анлыға мәнә тәрәф дөндү:

— Әјләшин!

Доғрудан да һәр шеј һазыр иди. Бу чүр ә'ла гошгу илә һәлә индијәчән һеч јерә кетмәмишдим, она көрә дә һәвәслә әјләширәм.

— Өзүм сүрәчәјәм, сән јолу танымырсан,—дејә мән билдирирәм.

— Бәс нечә, мән һеч сизинлә кетмәјәчәм дә, Роза илә галачам.

— Јох!—дејә Роза чығырыр. Вә өзүнүн лабүд иштиракыны габагчадан һисс едәрәк дәһшәт ичиндә евә чумур; мән онун гапыны бағладығы зәнчирин чинкилтисини ешидирәм; гыфылын нечә шаггылдадығыны динләјирәм; тә'гибдән кизләнәрәк, әввәлчә дәһлиздә, сонра исә о бири отагларда чырағы сөндүрдүјүнү көрүрәм.

— Сән мәнимлә кедәчәксән, јохса мән дә кетмәрәм Бәлкә, елә билирсән ки, хидмәтинин әвәзинә гызы сәнә верәчәјәм?

— Еһеј, јелғанадлылар!—дејә о, гышгырды, әлләрини шаппылдатды вә күчлү ахын таладаны апаран кими гошгу да јериндән көтүрүлдү; мән меһтәрин зәрбәләриндән ев гапысынын нечә титрәдијини вә дағылдығыны һәлә дә ешидирәм вә кәскин фит сәсләри көзүмү вә гулагларымы долдураг мәним бүтүн һиссијјатымы коршалдыр. Лакин бу бирчә ан давам едир; әтрафа бахмаға мачал да тапмадым, чүнки артыг лазыми јердәјәм—елә бил ки, маликанәмин дарвазалары хәстәнин һәјәтинә ачылырмыш; атлар фарагат дурублар; боран сәкитләшиб; ај ишыг сачыр; хәстәнин ата-анасы мәни гаршыламаға чыхыр; архаларынча онун бачысы гачыр, мәни гошгудан аз гала әлләриндә чыхарыб апарырлар; онларын пәракәндә изаһатларыны баша дүшмүрәм; хәстәнин отағында бир удум һава да јохдур, чатлаг-чатлаг олмуш соба түстүләјир;

пәнчәрәни ачмағы гәрарлашдырырам, лакин әввәлчә хәстәјә бахмаг истәјирәм. Көјнәксиз узанмыш арыг, чәлимсиз бир оғландыр; һәрарәти јахшыдыр, нә аз дејил, нә дә чох. Көзләри исә донугдур. Вә о пәргу дөшәкдән дикәлиб бојнуму гучаглајыр, астадан пычылдајыр:

— Доктор, мәнә өлмәјә ичазә вер.

Әтрафа бахырам; һеч ким буну ешитмәди; валидејнләри сәссизчә дајаныб, интизар ичиндә һөкмүмү көзләјирләр; бачысы чантамы гојмаг үчүн стул кәтирир; мән чантаны ачыб аләтләрлә гурдаланырам; оғлан чарпајыдан мәнә тәрәф дартылыб хаһишини хатырладыр; маггашы көтүрүб шам ишығында јохлајыр вә јенә јеринә гојурам. «Һә,—тәһгирамиз һиддәтлә фикирләширәм,—мәһз белә һалларда көмәјә аллаһлар кәлир, онлар әввәлчә сәнә лазым олан аты јоллајырлар, һәлә үстәлик икинчисини дә јоллајырлар вә сонра да һеч бир еһтијач олмадан меһтәрин үстүнә дүшүрләр..» Јалныз инди Розаны хатырлајырам; нә етмәли, ону нечә хилас етмәли, бу меһтәрин алтындан нечә гуртармалы—шејтанын өзүнүн јува салдығы евдән он мил аралы, атларла? О атларла ки, һансы јолласа јан гајышларыны бошалтмыш, инди исә пәнчәрәләри, мә'лум дејил нечә тајбатај ачмышдылар; һәр икиси башларыны отаға сохуб бүтүн аиләдәки чахнашмаја бахмајараг хәстәни сүзүрдүләр. «Лап елә индичә евә кедирәм»,—атлар мәни сәсләјирмиш кими гәт едирәм, лакин боғанагдан нәфәсимин кәсилдијини дүшүнән хәстәнин бачысына имкан верирәм ки, күркүмү чыхартсын. Габағыма бир стәкан ром гојурлар, гоча чијнимә тохунур—бу чүр бөјүк гурбан она сәрбәст давранмаг һүгугу верир. Мән башымы јырғалајырам; бу чәлимсиз гоча илә мәни көзләјән сөһбәт фикриндән үрәјими буландырыр; јалныз буна көрә ичмәмәјә үстүнлүк верирәм. Анасы јатағын јанындадыр вә ишарә илә мәни чағырыр; мән итаәткарчасына башымы хәстәнин синәсинә гојурам,—бу заман атлардан бири башыны тавана сары галдырыб бәркдән кишнәјир,—оғлан да мәним нәм саггалымла тәмасдан титрәјир. Һәр шеј мәним көзләдијим кимидир: оғлан сағламдыр, фәгәт јүнкүлвари ган азлығы вар, гәјғыкеш ана сә'јлә она хејли гәһвә ичирдир; анчаг о сағламдыр, ону јатагдан јумругла говмаг лазымдыр. Лакин һеч кәсә тәрбијә вермәк фикриндә дејиләм, гој башымдан ачылсынлар! Мән бураја рајон һөкумәти тәрәфиндән тә'јин едилмишәм вә лазым олдуғундан да артыг виҹданла чалышырам. Мәнә гәпик-гуруш вермәкләринә бахмајараг, һеч чаныма да һејфим кәлмәдән һәвәслә јохсулларын гуллуғундајам. Бу јандан да Розанын гајғысы; [illegible] һаглыдыр, елә мәним дә өлмәк вахтымдыр. Сону көрүнмәјән гыш узуну бурда мән нә едим ки?! Атым өлүб, кәнддә дә һеч кәс өзүнүнкүнү мәнә борч вермәз. Донуз пәјәсиндә өзүм үчүн ғошгу әлдә етмәјә мәчбурам; бу атлар олмасајды, лап донузларын белиндә дә чапа-чапа кәләрдим. Вәзијјәт мәһз беләдир! Мән башымы јырғалајырам. Онлар дәрдими билмирләр, данышсам да инанмазлар.

Дәрман нүсхәси јазмаг чәтин дејил, чәтини адамларла дил тапмагдыр. Бәли, чыхыб кетмәк вахтыдыр, јенә дә мәни әбәс јерә нараһат едибләр, кечә зынгыровумун көмәји илә бүтүн әтраф мәним гәсдимә дурур, бу дәфә исә һәтта Розаны, бу севимли гызы да күзәштә кедәси олдум; нечә илләрдир ки, мәним евимдәдир, мәнсә һеч она нәзәр дә јетирмәмишәм—јох-јох, бу гурбан һәддән зијадә бөјүкдүр, мән дә ән инчә дәлилләри ишә салырам ки, өзүмү нә јолла олур-олсун инандырыб сакитләшим вә истәсәләр белә Розаны мәнә гајтара билмәјәчәк бу адамларин үстүнә атылмајым. Лакин јол чантамы бағлајыб башымла күркү мәнә вермәји хаһиш едәркән, бүтүн ев әһли дајаныб көзләјир—ата стәкандакы рому гохулајыр, ром һәлә дә онун әлиндәдир, додагларыны чејнәјән көзүјашлы ана, гәм дәрјасына батыб—бу адамлар нә истәјирләр ахы? Бачысы исә бүтүнлүклә гана булашмыш дәсмалы јелләјир. Шүбһәләнмәјә башлајырам: бәлкә о, доғрудан да хәстәдир? Јахынлашырам, оғлан үзүмә күлүмсәјир, куја мән она булјон апарырам; бу вахт атлар кишнәјир, дејәсән Аллаһ онлары јоллајыб ки, хәстәјә бахмагда мәнә өјүд-нәсиһәт версинләр. Бу заман көрүрәм ки, оғлан һәгнгәтән хәстәдир. Сағ будунун үстүндә овуч ичи бојда ачыг јара вар. Чәһрајы рәнкин бүтүк чаларларыны әкс едән, ортасы түнд, кәнарлара тәрәф кет-кедә ачыглашан, сызанаглы вә ган лахталары олан бу јара узагдан филиз карханасы кими көрүнүрдү. Јахынлашанда көрдүм ки, хәстәнин вәзијјәти лап ағырдыр. Чечелә бармаг бојда гана булашмыш чәһрајы гурдлар јаранын ичиндә гурдаланыр, чохсајлы ајаглары үзәриндә бурула-бурула ағ башларыны јухары галдырырлар. Јазыг оғлан, сәнә јардым етмәк олмаз! Бу өлүм чичәји сәни мәһв едәчәк. Бекар дајанмадығымы көрән бүтүн аилә севинч ичиндәдир. Ишә киришдијими гыз анасына, ана атаја, ата гоншулара хәбәр верир, бармагларынын учларында онларын аста-аста, севинә-севинә, ачыг гапыја нечә јахынлашдыглары ај ишығында ајдынча көрсәнир.

— Мәни хилас едәчәксән?—јарасындакы бу мәхлугларын дәһшәтли көркәминдән сарсылан оғлан һычгырыг ичиндә пычылдајыр.

Бизим тәрәфин чамааты беләдир. Онлар һәкимдән мүмкүн олмајан шеји тәләб едирләр. Инамдан онларда әсәр-әламәт галмајыб, кешиш дөрд диварын арасында ибадәт палтарыны дидишдирә-дидишдирә тәк отуруб; инди мө'чүзәни һәкимдән, чәрраһын зәиф әлләриндән көзләјирләр. Нә етмәк олар, сиз истәјән кими мүгәддәс олмаг мәним һеч ағлыма да кәлмәјиб. Мәни өз мәсләкинизин гурбанлығына чевирмәк истәјирсинизсә, буна да һазырам; ахы өз гуллугчусундан белә мәһрум едилмиш көһнә кәнд һәкими, нәјә үмид едә биләр ки? Һамы топлашыб, аилә үзвләри вә кәнд ағсаггаллары; онлар сојундурурлар мәни, мүәллимләри башда олмагла мәктәблиләр хору евин гаршысында дүзүлүр вә ән садә мелодијаны охујурлар:

Сојундурун ону вә о сағалдар.
Әкәр сағалтмаса, онда өлдүрүн!
Ахы о һәкимдир, јалныз һәкимдир.

Будур, мән онларын гаршысында чылпаг дајанмышам; бармагларымы саггалымын ичинә сохуб, башымы јана әјиб сакитчә бу адамлара бахырам. Һеч нә мәнә тә'сир етмир, өзүмү онлардан јүксәкдә һисс едир, үстүнлүјүмә дә севинирәм, мәним үчүн асан олмаса да, онлар башымдан вә ајагларымдан тутараг чарпајыја апарырлар. Мәни јара олан тәрәфдән дивара јахын узадырлар. Сонра исә һамы отагдан чыхыр; гапы өртүлүр; нәғмә сусур; булудлар ајын габағыны кәсир; мән исти јорғанын алтында узанырам; пәнчәрә ојугларындан узагдакы атларын башлары тутгун көрүнүр.

— Билирсән,—хәстә мәним гулағыма пычылдајыр,—мән һеч сәнә инанмырам. Сән дә мәним кими бәхтсизсән, елә өзүн дә ајаг үстә күчлә дајанырсан. Көмәјин бир јана, өлүм јатағында јерими дә дар еләдин. Аз галырам ки, басыб көзләрини чыхардам.

— Һаглысан, бу әсл рүсвајчылыгдыр! Һәлә үстәлик һәкимәм дә! Нә етмәли! Инан ки, мәним үчүн дә ағырдыр.

— Истәјирсән ки, бу чүр чавабла разылашым? Анчаг талејим беләдир—кәрәк һәр шејлә разылашам. Валидејнләрим мәнә јахшыча јара бәхш еднбләр вә мәним бүтүн газанчым будур.

— Кәнч дост! Дүз демирсән, дүнјакөрүшүн зәнкин дејил. Бу әтрафда мүајинә еләмәдијим хәстә галмајыб; инан мәнә, сәнин јаран бош шејдир: ити бучаг алтында ики балта зәрбәси, вәссалам. Чохлары һәвәслә өз омбаларыны тәһлүкә алтына атардылар, садәчә олараг мешәдәки балта зәрбәләринин думанлы сәсини ешидиб јахын кәлмирләр.

— Доғрудан да беләдир, јохса мән сајыглајырам? Сән хәстәни алдатмырсан ки?

— Гәтијјән. Бу әсл һәгигәтдир; бу һәгигәтлә биркә кәнд һәкиминин шәрәфли сөзләрини дә көтүр.

О да көтүрдү вә сакитләшди. Лакин артыг өз гуртулушум һагда да дүшүнмәк вахтыјды. Атлар әввәлки јерләриндә сәдаагәтлә дајанмышдылар. Палтар, күрк вә јол чантамы гучағыма јыгдым, јубаначағымдан горхуб кејинмәдим; әкәр атлар мәни бураја кәтирдикләри сүр'әтлә дә бурадан апарсалар, елә биләрәм ки, бу чарпајыдан елә өзүмүнкүнә кечмишәм. Атлардан бири пәнчәрәдән итаәтлә узаглашды: мән өз дүјүнчәми арабаја тулладым; күрк аралы кечди вә јалныз гол һиссәси һансыса гармаға илишди. Ејб, етмәз, белә дә јахшыдыр. Атын белинә атылырам. Гошгу јердә сүрүнүр, атлар бир-биринә күчлә бағланыблар, араба ләнкәр вурур, күрк гар үзәриндә сон шырымлары ачыр.

— Еһеј, јелганадлылар!—гышгырырам, амма һеч вечләринә дә дејил: ағыр-ағыр, тагәтсиз гочалар кими гарлы чөлләрлә кедирик; ушагларын јени, фәгәт артыг кечикмиш маһнылары бизи һәлә хејли мүшајиәт едир.

Шәнләнин, еј хәстәләр,
Доктор сизинлә чарпајыда узаныб!

Евә артыг бу чүр гајыда билмәјәчәјәм, мәним зәнкин тәчрүбәмин үстүндән гәләм чәкмәк олар; варисим һеч бир хејри олмаса да сөјәчәк мәни, ахы о мәни әвәз едә билмәз; гәзәбли меһтәр евимдә өз кефиндәдир; Роза онун әлиндәдир; бу һагда дүшүнмәк белә мәним үчүн дәһшәтдир. Угурсуз әсримизин шахта-сазағында бајыра чыхарылан мән—чылпаг, гоча адам јер арабасы вә сәмави атларла бүтүн аләмдә сәфил-сәркәрданам. Күркүм арабадан салланыб галыб; лакин ону көтүрә билмәјәчәјәм, бу чевик јарамазлардан, хәстәләримдән дә һеч ким ону галдырмаг үчүн бармағыны белә тәрпәтмәјәчәк. Алданмышам! Алданмышам! Кечә зәнкимин јаланчы һәјәчанына гулаг асмышам вә артыг һеч нәји дә дүзәлтмәк мүмкүн дејил*.

СҮКАНЧЫ

Мән сүканчыјам, ја јох?—дејә гышгырдым.—Сәнми?—Һүндүр бир киши јухусуну гөвурмуш кими көзләрини овушдура-овушдура сорушду. Мән кечәнин зүлмәтиндә тәк-тәнһа сүканын архасында дајанмышдым. Јалныз лампа башымын үстүндә зәиф-зәиф көзәрирди. Һәмин јекәпәр адам үстүмә кәлиб мәни итәләди. Мән будрәсәм дә сүканы әлимдән бурахмадым. О мәним мүгавимәт көстәрдијими көрүнчә ајагы илә синәмдән басыб мәни дөшәмәјә сыхмаға башлады. Вә мән бүтүн бу мүддәтдә һәлә дә сүканын дәмир тутачағындан асылы галмышдым. Јалныз јыхыланда чарх әлимдән чыхыб там сүр'әтлә фырланды. Јекәпәр мәни кәнара итәләјиб өзү һәр шеји гајдаја гојду Тез өзүмү әлә алдым вә һеј'әтин јатдыгы кабинәнин лүкуна јүјүрүб сәсләндим:—Достлар! Тез бура кәлин! Јад бир адам мәни сүканә јахын бурахмыр. Онлар јоргун бәдәнләрини јырғала-јырғалаја көјәртәјә чыхдылар.—Мән сүканчы. јаммы?—сорушдум. Онлар башларыјла тәсдиг едиб јарымдаирә вуруб бу јад адама бахмаға башладылар. О исә—мәнә мане олмајын,—дејән кими топлашанлар бир-бир ашағыја—кајутаја јенәлдиләр. Нә гарибә чамаатдырлар? Көрәсән онлар дүшүнә билирләр, јохса анчаг башмагларыны таггылдатмагы бачарырлар?

ЈАН ӨТӘНЛӘР

Ахшамлар ајын там ишыгландырдығы даланда кәзәркән узагдан гача-гача кәлән адамы сахламаға чәһд етмирик. Гој о лап әл-

* *Тәрҹүмә Елман Мустафаоғлунундур.*

дән дүшмүш, јоргун олсун, гој кимсә архадан јүјүрәрәк ону сөјсүн, анчаг биз јенә онун гачышына мане олмајачајыг.

Бәлкә бу ики гачыш аралларында данышығын нәтичәсидир, бәлкә онларын һәр икиси үчүнчү бирисини говур, бәлкә биринчи күнаһсыз тәгиб едилир, бәлкә икинчи биринчини өлдүрмәк истәјир, онда ахы биз бу гәтлин иштиракчысы оларыг, бәлкә икисинин дә бир-бирләриндән хәбәрләри јохдур, бәлкә бунлар сомнабулдурлар,* бәлкә бири силаһлыдыр?

Нәһајәт, биз јорғун ола биләр вә ја һәддиндән зијадә шәраб ичә биләрикми? Чох шадыг ки, онларын һәр икиси ахшам гаранлығында көрүнмәз олду.

ТӨННИС ФЕРДИНАНД

(1855—1936)

Алман сосиологу вә философу. Кил университетинин профессору. Төннисин сосиоложи бахышларында әсас јери ирадә (волја) анлајышы тутур. Фәлсәфәдә хүсуси јер тутан «волјунтаризм» терминини дә сосиолокијаја илк дәфә о кәтирмишдир. «Ирадәнин формасы вә ја тиии онун әлагәләрини мүәјјән едир. Биринчи тәбии һиссләрә әсасланан ирадәдир ки, инсанын давранышыны бир нөв архадан мүәјјәнләшдирир. Икинчиси ағла әсасланан ирадәдир ки, гәрара кәлмәјә, сечмәјә сөвг едир, һәрәкәтә шүурлу јөн верир. Биринчијә ана мәһәббәтини, икинчијә исә тичарәти мисал көстәрмәк олар».

Онун һәлә 1881-чи илдә јаздығы «Ичма вә чәмијјәт» адлы әсәриндә ики сосиал әлагә нөвү ичма вә чәмијјәт бир-бирләринә гаршы гојулур. Биринчи—психоложи чәһәтдән бәдәнлә ејнијјәт тәшкил едир. Буна көрә бүтүн истәкләр, емосијалар, аффектләр бу нөв ирадә илә бағлыдыр. Икинчи тип ирадә исә ағыл вә идракла бағлы олуб инсан мәгсәди васитәсилә реализә олунур. Биринчи ирадә ичмаја јарадыр, икинчиси исә чәмијјәти; биринчидә башлыча ролу инстинктләр, һиссләр, үзви әлагәләр, икинчидә исә ағыл, тәфәккүр, мүчәррәдлик вә механики мүнасибәтләр ојнајыр.

Инсан чәмијјәти инкишаф етдикчә биринчи ирадә илә бағлы мүнасибәтләр јерини даһа чох икинчијә верир, јә'ни ичма тәдричән чәмијјәтләрлә әвәз олунур. Бу заман инсанлар арасындакы мүнасибәтләр дә ејни дәрәчәдә дәјишир, биринчиләр өз јерини икинчиләрә верир.

---

* *Јухулу икән кәзән.*

[illegible] јолдашы «Сосиал [illegible] [illegible] вə дəмəли орта əсрлəри јени дөврлəрə гаршы гојур вə бəрабəрликлəри даһа фајдалы вə əхлагы һесаб едирди.

ФРЕЈД ЗИГМУНД

(1856—1939)

Алман психологу вə философу. Чехијада доғулуб. Мəшһур алман фəлсəфə тарихчиси Артур Хүбшер онун ушаглыг вə кəнчлик иллəри һаггында јазыр:

«Психоанализин баниси өмрүнүн 78 илини севмəдији Вјана шəһəриндə јашајыб ишлəмишдир. Кəнчлијиндə јохсул олуб вə бу јохсуллуг горхусу өмрүнүн ахырына кими ону тəгиб етмишдир. Өзүнə аз инанырды. Мəктəбдə мүəллимлəрлə мүнасибəтлəри хошакəлмəз иди, амма ағлы олан кими бу хошакəлмəзликлəр арадан кетди. Сонракы һəјат јолу јенидəн ону мүһитлə дүшмəн мүнасибəтлəринə кəтирди. О, адамлардан гачан вə өзүнə гапанан бир адам иди».

Сонралар чоху шакирдлəри олду, амма сон нəтиҹəдə онларын һамысы ону тəрк етдилəр. [illegible] һəтта адына мүкафата лајиг көрүлдү [illegible] Краф [illegible]

Вјана университетинин профессору олан Фрејд [illegible] дир. Сонралар һипнозла неврозу мүалиҹə [illegible] мүшаһидəлəри [illegible] психоанализи, даһа сонра исə сəрбəст ассосиасијалара [illegible] етмишдир.

Фрејдə көрə сексуал мејллəр ушаглыгдан бүтүн һəјат мəрһəлəлəриндə инсаны мүшајиəт едир, бу мејллəр јеринə јетмəјəндə психоложи сарсынтылар əмəлə кəлир.

Фрејдә көрә шүурлу «мән» ики објектив гүввәнин—«о» илә чәмијјәт гајдаларынын мүбаризәси мејданына дөнүр. Платон кими Фрејд дә «мән»и өзүндән даһа күчлү бир чанлыны идарә едән атлы илә мүгајисә едир.

«Күтлә психолокијасы вә инсан «мән»инин анализи» әсәриндә исә Фрејд сосиал әлагәләрин тәбиәтиндән сөз ачыр. Күтлә психолокијасында әсас чәһәти онун гејри-шүури, тәһтәлшүур олараг лидер вә башчыја пәрәстиш етмәсиндә көрүр.

«Мусеј вә монотеизм» әсәри динә гаршы бир нөв памфлетдир, бурада о, ики зидд гүввәнин—һәјатла өлүмүн әбәди мүбаризәсинин психоложи әсасларындан данышыр. О, јазыр ки, бизим «мән»имиз өз евиндә ага дејил.

Өлүмүндән сонра, хүсусилә 50-чи илләрдән бу јана ады дүнјада кениш јајылыб әсәрләри мүхтәлиф дилләрдә дөнә-дөнә нәшр едилмишдир. Онун идејалары этрафында мүбаһисәләр кедир вә бу идејаларын тә'сир даирәси артыр. Һәким вә психиаторлуғундан даһа артыг нәзәри фикирләри марағ доғурур.

Әсәрләри чохдур вә әксәријјәти 20-чи вә 90-чы иллә рдә рус дилиндә нәшр олунмушдур.

КҮТЛӘ ПСИХОЛОКИЈАСЫ ВӘ ИНСАН «МӘН»ИНИН АНАЛИЗИ

(Бир парча)

...Беләликлә күтлә санки ибтидаи орданын гаршымызда јенидән чанланмасыдыр. Һәр бир фәрддә ибтидаи инсанын чанланмасы мүмкүн олдуғу кими, һәр инсан күтләсиндә дә ибтидаи орда јарана биләр. Бир һалда ки, күтлә бир гајда олараг үрәкләрә һаким олур, биз онда ибтидаи орданын давамыны көрәчәјик. Биз белә бир нәтичәјә кәлмәлијик ки, күтлә психолокијасы ән гәдим инсан психолокијасыдыр. Һалбуки данышдығымыз фәрди психолокија күтләви тәзаһүрләрин галығына е'тинасызлыг көстәрирди, јалныз сонралар гәдим күтлә психолокијасындан ајрылыб онун әлаһиддә бир һиссәси кими инкишаф етмишдир. Биз бу инкишафын башланғыч нөгтәсини көстәрмәјә чәһд едәчәјик.

Сонракы мүһакимәләримиздә биз көстәрәчәјик ки, һансы мәгамда бу һал дүзәлишә меһтачдыр. Фәрди психолокија күтләви психолокија кими чох гәдим олмалыдыр, белә ки, лап әзәлдән икили психолокија мөвчуд олуб: күтләнин иштиракчысы олан фәрдләрин психолокијасы, бир дә ата вә рәһбәр олан ата психолокијасы.

Күтләни тәшкил едән фәрдләр инди олдуғу кими о заманлар да бир-бирләрилә бағлы иди. Лакин ибтидаи орданын атасы азад иди. Онун интеллектуал актлары өз әлаһиддәлијиндә белә күчлү вә мүстәгил иди. Онун ирадәсини өзкәсинин әзми илә күчләндир-

мәјә еһтијачы јох иди. Биз мәнтигин күчү илә күман етмәлијик ки, онун «Мән»и либидиоложи чәһәтдән һеч кимә баглы дејилди, О, өзүндән башга һеч кими севмирди. Башгаларыны өз тәләбатына лазым олдугу дәрәчәјә ујгун шәкилдә севирди. Онун «Мән»и објектләрә артыг һеч нә вермирди.

Бәшәријјәтин субһ чағында ата, Нитшенин јалныз кәләчәкдә көзләдији фөвгәлбәшәр иди. Һәлә индн дә күтлә иштиракчылары иллузијаја мөһтачдырлар вә онларын һамысы ејни дәрәчәдә рәһбәрин севимлисидирләр, лакин онун өзү һеч кими севә билмәз. О, һакимијјәт үчүн доғуланлар чинсинә мәнсуб вә мүтләг дәрәчәдә нарсисист* олмалыдыр, амма өзүнә архајын вә мүстәгил. Биз билирик ки, севки нарсисизмә манеәдир, лакин биз онун бу тә'сиринин нечә мәдәни фактора чеврилдијинә аид мисаллар кестәрә биләрик.

Ибтидаи орда атасы һәлә өлмәз дејилди, О бу өлмәзлији сонралар илаһиләшдирилмә сајәсиндә газанды. О, өләп заман башгасы илә әвәз олунмалы иди. О да чох күман ки, бүтүн башга фәрдләр кими бу вахта гәдәр атанын күтләнин иштиракчысы олан оғулларындан бири олмалыјды. Демәли күтлә психолокијасыны фәрди психолокијаја чевирмәк имканы олмалыдыр вә чеврилмәнин баш тутмасы үчүн шәраит тапылмалыдыр, нечә ки, арылар зәрурәт јарананда ишләк арыларын әвәзинә ана арынын сүфрәсини дүзәлдирләр. Бурадан белә бир нәтичә тәсәввүр етмәк олар: Ибтидаи ата өз оғланларына онларын бирбаша өз сексуал мејлләринин јеринә јетирилмәсинә мане олурду. О, оғулларыны нәфсләрини боғмаға мәчбур едир вә бунун нәтичәсиндә онлары өзүнә вә бир-бирләринә дахилән бағлајырды. Бу емосионал бағлылыг боғулмуш сексуал мәгсәдли мејлләрдән доғурду. О, огланларыны нечә дејәрләр күтләви психолокијаја говушмаға мәчбур едирди. Онун сексуал гысганчлығы вә дөзүлмәзлији дә сон нәтичәдә күтләви психолокијаја сәбәб олду.

ЛӘЗЗӘТИН МӘ'НАСЫ

(Әсәрдән бир парча)

Чанлы организмләр һаггында елм көстәрир ки, бир саһәдә олан тәрәгги чох заман башга саһәдә кериләмә илә тәнзимләнир.

Бир факт кими гәбул етсәк ки, дахили сәбәбләр үзүндән бүтүн чанлылар өләрәк гејри үзви вәзијјәтә гајыдырлар, онда белә дејә биләрик: һәр һансы һәјатын мәгсәди өлүмдүр вә әксинә, гејри үзви варлыгларын әввәли чанлы олуб.

Биз белә бир күман сөјләјә биләрик ки, бүтүн һәвәсләр вә һәзз-

---

* *Өзүнә вуркунлук.*

ләр организмин әввәлки вәзијјәтинин бәрпа олунмасы вә онун өлүмә кетмәк мејлиндән башга бир шеј дејил.

Тәфәккүр хатирәләрин изијлә јараныр. Чансыз материјанын бизә мә'лум олан тәбәгәсиндә сонралар идрак әмәлә кәлдији кими, һачанса, һансы бир намә'лум гүввәнин тә'сирилә гејри-үзви материја чанлы варлыға дөнду. Бу заман јаранан кәркинлик мүвазинәтә чан атды вә бу, илк чанлыларда гејри-үзвилүјә гајытмаг үчүн илк мејл иди. Бу заман чанлы субстансија асанча өлә билирди, онун һәјат јолу күман ки, чох гыса иди. Бу, кәнч һәјатын кимјәви структурунун тә'сирилә мүәјјән олунурду. Узун заман әрзиндә субстансијалар даим јениләрини јарадыр вә беләчә асанлыгла да өлә билирдиләр. Бу о вахта гәдәр белә давам етди ки, заһири һәлледичи сәбәбләр нәһајәт һәлә чанлы олан варлыглары илк һәјат јолундан кәнара чыхмаға мәчбур етди вә сон мәгсәд олан өлүмә һәр дәфә даһа мүрәккәб вә долајы јолла кәлмә башланды. Мүһафизәкар мејлләрлә мөһкәм горунан өлүмә доғру бу долајы јол бизә о узаг һәјат һадисәләринин гаранлыг сәһнәләрини бу күн чох көзәл ајдынлашдырыр.

ПСИХОАНАЛИЗ ҺАГГЫНДА

(Бир парча)

Әкәр сиз мәнә бу чүр гыса изаһда гачылмаз олан үмумиләшдирмәјә ичазә версәниз, онда биз индијә гәдәр билдикләримизи ашағыдакы шәкилдә резуме едә биләрик: бизим истерик хәстәләр хатирәләрдән әзаб чәкирләр. Онларын симптомлары мә'лум һәјәчанлар һаггында хатирәләрин (травмаларын) галыглары вә символларыдыр. Башга саһәләрдә хатирәләрин башга символларынын мүгајисәси јәгин ки, бизә бу символикаја нисбәтән дәрин нүфуз етмәјә имкан верир. Ахы шәһәримизи бәзәдијимиз абидәләр вә монументләр бизә беләчә хатирәләр символуну ојадыр. Сиз Лондонда кәзиниздә орда нәһәнк вағзаллардан биринин јахынлығында готик үслубда гәшәнк бәзәдилмиш сүтун көрә биләрсиниз. XIII јүзилликдә Плантакентләр кралларындан бири өз севимли кралычасы Елеоноранын чәсәдини Вестминстерә мүшајиәт едәркән табут һәр дәфә јерә гојуланда, орада готик хач учалтдырды. Дәфн јериндә исә бу гәмли јүрүшү хатирәләрлә әбәди јашадачаг әбидә һөрүлдү. Шәһәрин башга јериндә исә вахтилә баш вермиш јанғынлары јада салан монументләр дурур. Бу абидәләр истерик симптомлар кими хатирәләр символудур. Бу мүнасибәтлә мүгајисә тамамилә ганунаујғундур. Анчаг инди сиз өзүнүзүн көрүләси ишләринизин далынча мүасир һәјат иншүзарлығы шәртләриндән доған тәләсиклик ләгачмагданса, јахуд кәнчлијиндән, севки долу үрәјин һисс вә һәја-

шысында әзабкешликлә дајанан Лондон сакини һаггында нә дүшүнүрсүнүз? Вә ја сонрадан даһа көзәл шәкилдә бәрпа едилмиш чанларындан һәзз алмагданса шаһзадә Елеоноранын мәзары гарсевимли шәһәрин бурада јарыдан чохуну мәһв едән 1666-чы илдә баш вермиш јанғына һәср олунан монумент гаршысында һөнкүр-һөнкүр ағлајан бир башгасы барәдә нә дејә биләрсиниз?

БРЕЈЗИГ КУРТ

(1866—1940)

Алман тарихчиси, философ вә сосиолоғу. Бөјүк игтисадчы—тарихчи Шмоллерин тәләбәси. Берлин университетинин профессору. Әввәлләр Ранке идејаларынын тә'сири алтында олан Брејзиг сонралар Вико вә Һердерин тсикл нәзәријјәсинә гошулуб бу руһда әсәрләр јазмышдыр.

Тарихин вә мәдәнијјәтин чидди вә позулмаз ганунлар әсасында дөвр етдијини тәсдиг вә тәгдир едән философ өз универсал тарих консепсијасыны ирәли сүрмүшдүр. Брејзиг тарихи һадисәләрә кениш планда бахмаг вә онларын әввәлки һадисәләрлә гырылмаз бағлылығыны гаврамаға чағырмышдыр. Онун нәзәријјәсинә көрә һәр һансы тарихи фактын көкләри тарихин дәрин гатларына кедир. Һадисәләр, инсанларын бир нөв образы вә формасыдыр.

Тарих силсиләвари шәкилдә мүәјјән мәрһәләләрлә дүнјанын һәр јериндә ејни истигамәтдә, амма халгларын вә иргләрин сурәтинә ујғун олараг мүхтәлиф тәрздә дөвран едир. Лакин тарихин јарадычы күчү ајры-ајры шәхсијјәтләрин фәалијјәтиндән асылыдыр.

Халг күтләләри өз әталәти илә тарихин јүрүшүнү ләнкидир вә онун инкишафына мане олур.

Тарих өз ганунаујғунлугларыјла даһа чох биткиләрин һәјат дөвраныны хатырладыр вә о да биткиләр кими арамсыз вә мүтәмади олараг чичәкләниб солмасы илә характеризә олунур.

Брејзиг тарихи ибтидаи, гәдим, илк орта вә орта әсрләр вә јени дөвр кими ардычыл мәрһәләләрә бөлүр. Халгларын тарихини бу мәрһәләләрә мүнасибәт бахымындан нәзәрдән кечирәрәк о јазыр ки, гәдим дөвру бүтүн халглар кечмишдир. Орта әсрләри Авропа вә Һинд халглары, сон јени мәрһәләни исә јалныз Авропа халглары кечмишләр.

О јазыр ки, тарих спиралвари мәрһәләләрдә бир нөвлә өзүндән әввәлкини инкар едиб даһа әввәлки мәрһәләләрин хүсусијјәтләрини әкс етдирир.

Бунунла белә Брејзиг иддиа едир ки, һәтта ән гүдрәтли шәхсијјәтләр белә тарихин кедишинә аз тә'сир көстәрирләр. Чүнки халг күтләсинин әталәти буна мане олур. Чүнки күтлә һеч дә һәмишә тарихдә сәмәрәли идејаларла јолухмур.

ЗОМБАРТ [illegible]

[illegible]

[illegible] Бер-
лин университетинин профессору. [illegible] Марксын [illegible] етмиш, социализм идејаларыны [illegible] габилијјәтинә малик олмушдур. [illegible] кими даһа мүдафиә кирдәјән социализмин маһијјәтини ачыглајан әсәрләрини [illegible] сонра Зомбарт тамамилә дәјишмиш, бөјүк антикоммунист, һәтта социализмин бајрагдары олан вә бүтүн дүнја халгларыны өзү дүшдүјү кирдаба салмаг истәјән вә бу мә'нада јәһуди идеологларынын әлиндә ојунчаг олан рус халгыны белә дамгаламышдыр. Даһи иггисадчы вә XX әсрин әввәлләриндә чәмијјәтин тәбәгәләшмә классификасијасы устасы кими «Пролетариат» вә «Буржуа» адлы әсәрләрини јаратмышдыр.

XIX әсрин сонларында «XIX әсрин социализм вә социал һәрәкатлары», «Бәдии сәнәт вә мәдәнијјәт», «Социал сијасәт идејалары» кими кениш јајылмыш әсәрләриндә Авропа чәмијјәтләриндә кедән сијаси-ичтимаи просесләри, бу просесләрин јаратды чәрәјанларыны дәриндән тәһлил етмишдир. Лакин Зомбарта дүнја шөһрәтини газандыран вә ону Макс Вебер сәвијјәсинә галдыран 3 чилдлик «Муасир капитализм» әсәридир. Нитшенин һәјат фәлсәфәси консепсијасына сөјкәнән Зомбарт бу әсәриндә һәлә Вебердән әввәл капитализмин маһијјәтини вә руһуну даһа реал вә ајдын мөвгедән ачыгламаны вә сүбут етмишдир ки, капитализм Авропа чәмијјәтләринин тәбии вә социал просесләринин ән бөјүк вә ән оптимал нәтичәси вә бәһрәсидир.

Зомбарт чәмијјәт һәјатынын нәзәри әсасларына инанмыш, јаратдығы «иггисади системләр» нәзәријјәсини чәмијјәтин руһуну ифадә етмәјә [illegible]

[illegible]

([illegible])

Алман социолог вә философу. Макс Веберин гардашы, Һејделберг университетинин профессору. [illegible] тарих проблемләрини социолоки бахымдан шәрһ етмәјә [illegible] вә бу нөгтәдән Шпенглерин фикирләринә [illegible], ону кими [illegible]

хинин ајры-ајры мүстәгил мәдәнијјәтләрини тарихинә бөлмүш вә бу мәдәнијјәтләрин көнчлик, јеткинлик вә гочалыг дөврләринин јашадығыны гејд етмишдир.

Онун «Әввәлки тарихлә вида» әсәриндә мәгсәд вә мотивләрдән даһа чох мүһарибә вә гәләбәләрә, мәғлубијјәт вә футуһатлара јени бахымдан гијмәт верилир. Алфред Вебер јазыр ки, узун тарихи мәрһәлә артыг баша чатыб вә јени тарих башланмалыдыр. Сосиолога көрә мүстәгил мәдәни-тарихи организмләр сосиал сивилизасија вә мәдәнијјәт факторларынын гарышылыглы мүнасибәтләри сајәсиндә мөвчуд олур. Бу тарихи-мәдәни бирликләр «халг» адланыр вә онларын талеји чоғрафи иглим шәраити илә сых бағлы олур. Веберин икинчи бөјүк әсәри «Мәдәнијјәтин тарихи мәдәнијјәтин сосиолокијасы кими» адланыр. Бурада о, тарихин нечә миниллик јурушуну, онун инкишаф вә бөһран мәрһәләләрини дәрк етмәјә вә шәрһ етмәјә чалышыр. О, бәшәријјәтин кәләчәк талеји һагда прогноз вермәјә чалышыб Артур Хубшерин гејд етдији кими кәләчәјин јени типин дөрдүнчү, дрессировка олмуш инсанынын јаранмасы тәһлүкәсиндән данышыр. А. Вебер көстәрир ки, тарихин бу һәрәкәти кетдикчә даһа нәһәнк, даһа ејбәчәр груплара апарыр вә нәтичәдә бәшәријјәт сон гочалыг дөврүнә үмумдүнја тотал мәрһәләсинә чатачаг. Мәһз о заман дөрдүнчү инсан мејдана чыхачаг вә үчүнчү инсанла, јә'ни неандертал инсанын нәсли илә јени дрессировка, тә'лим адамынын мүбаризәси башланачаг. Бу мүбаризәдә инсан јалныз тәфәккүрүнүн јени антик сәһифәси, јени интибаһ дөврү илә галиб кәлә биләр. Вебер дөрдүнчү типин нүмајәндәләри кими рус болшевикләринин нүмунә көстәрир.

ШЕЛЕР МАКС

(1871—1928)

Алман философу вә сосиологу. Сосиолокијада бир сыра нәзәријјә вә јениликләрин баниси. Көлн университетинин профессору. Мәдәнијјәтин бәзи проблемләри илә дахи марагланыб, бундан чыхыш јолуну иниман вә сосиал формада дејил, фәрдин шүурунда дәјәр һиссинин ојанмасында көрүрдү. Алманларын фәлакәтини вә руһуна Авропанын мәдәнијјәти кими бахыр вә бу јолла Авропанын алман һәрби руһчулуғундан кечиб илә бирләшиб хилас тапачағына инанырды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра руһдан дүшүб динә бахышлара, дејил стимулу католисизмә үмид бәсләмишдир.

Әсасән идрак мәсәләләринә әһәмијјәт верирди, бу саһәдә бир сыра әсәрләр јазмышдыр. Шелер идракы мәһдуд заман вә сосиал чәрчивәдә идеал дәјәрләрин һәјата кечмәсинә сә'јләрини мәчмусу

һесаб етмишдир. Лакин һәр һансы инсан фәалијјәти икили, һәм инстинктли, һәм дә руһидир. Буна көрә, о ја мә'нәви, ја да реал һәјати саһәјә тәтбиг едилә биләр. Фәрдин чисмани варлыгы вә онун әтраф тәбиәтә мүнасибәти мүһүм рол ојнајыр. Бурада әсасән јенә инсан инстинктләринин ән мүһүмү олан ачлыг өн плана чәкилир. Даһа сонра чинси вә һакимијјәт интеллектләри кәлир. Бу инстинктләр ејни заманда инсанлар арасында гарышылыглы әлагә вә мүнасибәтләри тәнзимләјир.

1929-чу илдә нәшр едилән «Фәлсәфи дүшүнчәләр» әсәриндә фәлсәфи антропологија проблемләрини шәрһ етмишдир. Әмәли һәјат вә мә'нәви руһи мәдәнијјәт инсан фәалијјәтиндә там мүстәгиллијә вә сәрбәстлијә чан атыр.

Шелер фәлсәфәсиндә етик проблемләр ајрыча систем тәшкил едир. О, 2 чилдлик «Етикада формализм вә мадди дәјәр етикасы» әсәриндә абстракт дәјәрләрлә реал дәјәрләри фәргләндирир. Етик дәјәрләрин дәркиндә инсанын идракы дејил, һисс габилијјәти она хидмәт едир. Буну философ «Һиссләрин мәнтиги» адландырыр вә ону симпатијанын нәтичәси кими анализ едир. Шелерин мәһәббәт консепсијасында онун дәјәр еһтирасы әһәмијјәтли јер тутур. Лакин бу дәјәр ону дашыјан фәрдин варлыгыјла әһәмијјәт газаныр. Мәһәббәт јүксәлмә, учалма ахтыдыр вә о ани ојанын анларында дәјәр газаныр. Алчаг дәјәрләрә әсир олмаг исә нифрәт демәкдир.

Шелер кениш популјарлыгына вә шөһрәтинә бахмајараг охунаглы, реал, һәјаты мәзмунлу вә мүдриклик фајдалылыгы илә фәргләнмир вә ону Шопенһауер, Нитше вә ја Штирнер кими һәјати мәзмун дашыјан философларла мүгајисә етмәк олмаз.

ШПЕНГЛЕР ОСВАЛД

(1880—1936)

Алман философу. Әввәл тарих вә ријазијјат дәрси демиш, сонра тәнһалыға чәкилиб сәрбәст јарадычылыгла мәшғул олмушдур. 1918-чи илдә нәшр олунан вә көрүнмәмиш мүвәффәгијјәт газанан «Авропанын гүрубу» әсәриндә тарихә јени бахымдан нәзәр салыр. Шпенглерә көрә үмумдүнја тарихи јохдур, һәр сивилизасијанын өз тарихи вар. Тарих биоложи ганунларла дөвр едир. Буна көрә дә һәр тарих—сивилизасија, һејван вә битки аләминин нүмајәндәләри кими доғулур, чичәкләнир, гочалыб өлүр. Шпенглер тарихи материализмин әлејһинә чыхыб ону фатализмлә әвәз едир. Фәһлә синфинә зидд чыхыб ону мәдәнијјәтдән вә тарихдән кәнара атыр. Һекел кими мүһарибәни варлыгын әбәди формасы сајыр. Бөјүк шәһәрләрин, машынларын ,техниканын, космополитизмин вә паси-

ф[illegible] бүтүн [illegible] бунлары [illegible] фәлсәфәсинин [illegible]тунлары [illegible] едир.

Бахышлары Һеҝел вә Нитшенин тә'сири алтында формалашмышдыр. О, мәдәнијјәтин сирләрини ајдынлашдырмаға чалышыр. Шпенглерә ҝөрә һәр шејин үзәриндә тале һөкм сүрүр. О, зәрурәтдир вә онун [illegible] һеч бир [illegible] етмәк олмаз. Ону севмәк вә онун чағырышына ҝетмәк лазымдыр. Чүнки о ҝүчлүләри севир вә јүксәлдир. Тале ҝүчлүләр үчүн доғма, зәифләр үчүн [illegible]. Шпенглер «Авропанын гүрубу» әсәринин II чилдиндә XX әсрин сонунда Авропанын мәһв олачағыны иддиа едир.

«Сосиализм вә пруссијачылыг», «Бу пессимизмдирми?», «Инсан вә техника», «Һәлледичи илләр» адлы әсәрләри дә мәшһурдур.

Артур Хүбнер «һәттә шөһрәт тапандан сонра да Мүнһендә китаблар вә хәриталәр долу отағында тәк-тәнһа јашамагда давам едир», дејиб Шпенглерин өмрүнүн сон илләри һаггында бәлә јазыр:

«Өмрүнүн сон илләриндә онун һаггында тамам унутмушдулар. «Мән өзүмү [illegible] олдуғумдан гат-гат тәнһа һисс едирәм. Көрәсән мәни бир вахт садәчә охумајыб, баша дүшмәк истәјәчәкләрми? Мән [illegible]». Амма о, әбәс јерә нараһат олурду. Фәгәт, икинчи дүнја мүһарибәси башланмамышдан Алманија вә ондан харичдә Шпенглерин тә'сиринин јени мәрһәләси башланды. Тојнби вә ја Доусон, Бекер вә ја Гүнениг онун тәнәззүл фәлсәфәсини бүтүн дүнјаны әһатә едән мәдәнијјәт бирлији идејасы илә әвәз етмәјә тәшәббүс ҝөстәрдиләр».

Шпенглерин тә'сири сон илләрдә хүсусилә артмыш, онун «Авропанын гүрубу» әсәри бир чох дилләрдә, ејни заманда рус дилиндә нәһајәт ки, там шәкилдә нәшр едилмишдир. Рус империјасынын дағылмасы илә әлагәдар кечмиш ССРИ вә Шәрги Авропаны бүрүмүш хаос Шпенглер әһвал-руһијјәсини артырмыш, јени мүһарибә очаглары, ҝөрүнмәмиш годдарлыглар, сивилизасијанын јени әчаиб формалары, бир чох кәһин вә узагҝөрәнләрин хәбәрдарлығы руһ дүшкүнлүјүнүн [illegible] ҝениш јајылмасына сәбәб олмушдур.

АВРОПАНЫН ГҮРУБУ

[illegible]

[illegible]

јарпаглар олдуғу кими, халгларын, дилләрин, һәгигәтләрин, аллаһларын вә мәдәнијјәтләрин дә чичәкләнмәси вә гочалмасы вар. Ән јүксәк кејфијјәтә малик чанлы варлыглар олан бу мәдәнијјәтләр чөл чичәкләри кими тамамилә мәгсәдсиз бөјүјүр, битки вә һејванлар кими онлар да јалныз тәбиәтә мәхсусдурлар.

* * *

Инсан јеканә мәхлугдур ки, өлүмү дәрк едир. Бүтүн башга чанлыларда дүшүнчә јалныз индики анла мәһдудлашыр вә һәмин «инди» онлара нәһајәтсиз кими көрүнмәлидир.

* * *

Һөтенин һәјаты талејин мәнтиги илә долудур. Сезарын һәјаты мифик тәсадүфдүр. Наполеон тракик характердир. Алкивиад исә тракик вәзијјәтә дүшмүшдүр.

* * *

Романын дүнја һөкмранлығына күчүн, гүдрәтин боллуғу кими дејил, әкс тәрәфин кифајәт дәрәчәдә мүгавимәт көстәрмәмәсинин нәтичәси кими бахмаг лазымдыр. Ромалылар дүнјаны фәтһ етмирдиләр, онлар һазыр гәнимәтә саһиб олурдулар.

ЈУНГ КАРЛ

(1875—1961)

Алман психолог вә философу, Исвечрәнин Кессвил шәһәриндә пастор вә филолог аиләсиндә доғулуб. 1906-чы илдән Фрејдин ардычылы кими чыхыш едиб. 1913-чү илдән Фрејдлә әлагәни кәсә дә дахилән бүтүн әсәрләриндә онунла бағлы олмушдур.

Базел вә Парис Университетинин тибб факултәләриндә охујуб. 1900—1909-чу илләрдә Сурих Университетинин психиатрија клиникасында ишләјиб. Бир мүддәт елми сәјаһәтдән сонра Исвечрәјә гајыдыб, әввәл али техники мәктәбдә, сонра исә Базел Университетиндә професор олуб.

Јунгун дәрин мәзмунлу әсәрләриндән бири «Психоложи типләр»дир. Демәк олар ки, инсан һаггында, онун психоложи маһијјәти һаггында бундан күчлү вә камил тәдгигат әсәри тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Јунгун психоложи консепсијасында мүхтәлиф системләр бирләшир. Јунга көрә инсанын дахилиндә 4 инсан јашајыр. «Мән», «Маска», «Көлкә» вә нәһајәт «Руһун образы». «Мән»—фәрдин шүуру вә мәсләкиндән ибарәт мәгсәдидир. «Маска»—шәхсин сосиал дәрисидир. «Мән» үчүн гаҹмаг јолуну ојнајан «Маска» ејни заманда

сон нәтичәдә ону симасызлашдырa билэр. «Көлкә», «Мән»ин тутгун вә ашагы охшарыдыр. «Көлкә» шәхсин дахили «мән»и, онун јарымјухулу «шәр» «мән»идир, инсанын зирзәмисиндә јашајан вәһши инсандыр.

Јунга көрә инсан дәрин дәјишмәләрә уграјыб инкишаф едир, кәркәнлијдән бөјүмә вә јеткинләшмә мәрһәләләринә кечир. Амма бә'зән гәлб анлајышларла јох, образларла кечиб келдији инкишаф мәрһәләләринә гајыдыр. Бу заман архаик, ибтидаиләрә гәдәрки колектив тәһтәлшүур дөврүнүн хатирәләри ојаныб үзә чыхыр. О хүсусилә ушагларда, кәһинләрдә, мистикләрдә, сәнәткарларда, јуху көрәнләрдә вә руһи хәстәләрдә өзүнү көстәрир. Онларда нағылларда, әсатирләрдә, мистерија, јуху вә рө'јаларда јенидән көрүнмәк олар.

Јунг аналитик психолокијанын банисидир, тәфәккүрүн инкишаф тарихини әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Јунг һәр бир фәрдин дәрин дахили аләминдә вә халгларын һәјатында мифоложи дәринлијини усталыгла шәрһ етмиш вә сүбут етмишдир ки, Фрејдин бизә мә'лум олмајан анлашылмаз «нәфс» тәһтәлшүуру инсанын јухусунда вә фантазијаларында өзүнү көстәрән бу гаранлыг, еһтираслы вә зорла сусдурулан һиссләри колектив шүурун узаг кечмишдәки һәјәчан вә тәчрүбәләринин әкс-сәдасыдыр.

Јунгун кәшф етдији колектив тәһтәлшүур бүтүн бәшәријјәтә хас олан вә һәр һансы руһи фәрдин әсасландыгы психи тәбәгә вә ја мәрһәләдир.

Јунгун «Метаморфоза вә либидо рәмзләри» илк бөјүк вә өзүнүн ән чох бәјәндији әсәридир. Бурада әкс олунан архетипләр нәзәријјәси фәлсәфи психолокијада јени бир мәрһәлә ачды вә көстәрди ки, инсанын вә халгларын гәдим колектив шүуру мифоложи мотивләрдә бирҝә сонракы бүтүн мәрһәләләри дә өзүјлә котирәрәк инсанын бејниндә вә һәтта кенләриндә јатыб галыр вә психи хәстәләрин, параноикләрин саjыглaмaлaрындa үзә чыхыр.

Јунг һардаса бүтүн анлашылмаз, мүрәккәб, сирли елмләрин пәрдәсини ачды, бүтүн гәдим образ вә рәмзләри охуду, инсаны дүнја вә фәлсәфәләрлә олагәләрини ачды. Хүсусилә мәдәнијјәт, дин вә етик нормаларын шәхсијјәтинә мәншәјини вә тарихини јаратды.

Јунг сағлығында әсәрләрини өјрәнән хүсуси институт јарадылан нәһәнк елм корифејләриндән биридир.

Јунг јарадычылығынын сон дөврүндә үзүнү Шәрг фәлсәфәсинә тутуб Тибет вә Чин фәлсәфә китабларына психоложи шәрһләр јазды. Һәтта кимјакәрлијин јени психоложи изаһыны верди.

Өз сәләфи Фрејд кими Јунгун да XX әсрин психоложи мәктәбләринә, хүсусилә, бәдии әдәбијјатын корифејләри олан Ч. Чојс, Т. Манн, Т. Елиота вә с. бөјүк тә'сири олмушдур.

Карл Јунг 1938-чи илдә Американын «Интернејшл космополитен» газетинин мүхбири Никебокерә мүсаһибә вермишдир. Мүсаһибәдә о дөврүн үч гүдрәтли

диктаторунун характери ачылыр. О заман бу диктаторларын һәр үчү өз әзәмәтләринин зирвәсиндә идиләр. Онларын һәр үчү өз сијаси рәгибләрини арадан көтүрмүш, һәр үчү халгларынын «атасы» вә севимлиси идиләр. Милјонларла адамлар Сталин, Һитлер вә Муссолининин һәр көрүшүнә дүнја тарихиндә көрүнмәмиш чошгунлугла әкс-сәда верирдиләр. Белә бир заманда К. Јунг өз тәкрарсыз нәзәријјәсини күтләнин психи һадисәсинә тәтбиг едиб мараглы нәтиҹәләрә кәлир.

МУХБИР:—Әкәр Һитлери, Муссолинини вә Сталини бир отага салыб, онлар үчүн бир һәфтәлијә бир чөрәк вә бир габ су гојулсајды, онлардан бирими бу чөрәјә вә суја саһиб оларды вә ја өз араларында бөләрдиләр?

КАРЛ ЈУНГ: — Инанмырам онлар белә биләјдиләр. Шаман олан Һитлер күман ки, кәнара чәкиләрди. Јалныз алман халгы олмадан садәҹә олараг о, аҹиз бир мәхлуга дөнәрди. Муссолини вә Сталин рәһбәр вә күчлү шәхсијјәт кими өзләринә мәхсус олан һүгугларла јәгин ки, мүбаһисәјә кирәрдиләр. Анҹаг кобуд вә сәрт Сталин үстүнлүк газанарды.

Ибтидаи ҹәмијјәтдә ики ҹүр күчлү фәрд мөвҹуд олуб. Бир физики ҹәһәтдән өз таифа үзвләринин һамысындан күчлү вә гүдрәтли олан, бир дә күчү голунда дејил, адамларын она вердији күч илә сечилән шаман. Бу бахымдан биз император вә дини иҹма башчысыны мисал кәтирә биләрик. Император рәһбәр иди, бәсирәт саһиби исә шаман: хүсуси гүввәјә малик олмаса да бунунла белә макија, јә'ни фөвгәлтәбии бачарыға маликди. Мәсәлән, о, дүнјада кими истәсә хошбәхт вә ја бәдбәхт едә биләр.

Муссолини физики күч адамыдыр. Ону көрән кими буну һисс етмәк олур. Бәдәни јахшы әзәләләри илә сечилир. Вә сәзсүз ки, ағыл ҹәһәтдән дә бу тәснифата ујғун кәлир. Ағлы да рәһбәр аглыдыр.

Сталин дә һәмин категоријаја дахилдир. Амма о јарадыҹы дејил. Садәҹә олараг, Ленинин јаратдығыны көтүрүб дишләринә чәкир, нә варса сөкүб-дағыдыр. Психоложи ҹәһәтдән Сталин, Муссолини о гәдәр мараглы дејилләр, шаман Һитлердән гат-гат марагсыздырлар.

МУХБИР: — Сәрәнҹамында 170 милјон инсан олан Сталин кими бир шәхс сизә хош кәлиб- кәлмәмәсиндән асылы олмајараг, мараг кәсб едир.

КАРЛ ЈУНГ: — Сталин садәҹә олараг һијләкәр кәндли инстинктинә малик гүдрәтли вәһши һејвандыр. Бу ҹәһәтдән о бүтүн диктаторлардан гүдрәтлидир. О өз күчлү бојну, тәрпәнән бығлары вә хама јејән пишик тәбәссүмү илә Сибир пәләнкини хатырладыр.

Һитлерә кәлдикдә исә бу тамам ајры мәсәләдир. Онун бәдәни физики ҹәһәтдән һеч бир тә'сир бағышламыр. Үзү исә хәјалпәрвәрлији илә сечилир. Мән Чехословакија бөһраны заманы ону илк дәфә көрәндә көзләри бәсирәт саһиби олан адамын көзләри кими бахырды. Һеч шүбһә јохдур ки, Һитлер мистик шаманлар зүмрәсинә дахилдир. Нүрнбергдә сон партија гурултајында онун барәсиндә киминсә дедији кими, доғрудан да дүнја Мәһәммәдин зама-

нындан бәри белә бир шеј көрмәмишдир. Һитлерин күман ки, бу мистик чәһәтләри ону бизимчүн тамамилә мәнтигсиз, изаһолунмаз, ағласығмаз вә нәһајәт, әсассыз ишләр көрмәјә мәчбур едир. Диггәт верин, насистләрин һәтта терминолокијасы белә мистика илә долудур. Көтүрүн насистләрин адыны. Онлар өзләрини «Үчүнчү рејх» адландырырлар. Нијә?

МУХБИР: — Она көрә ки, биринчи рејх «Мүгәддәс Рома империјасы» иди, икинчиси Бисмаркын јаратдығы дөвләт, үчүнчүсү дә Һилерин вахтында мејдана кәлән дөвләт.

КАРЛ ЈУНГ: — Әлбәттә еләдир. Амма бүтүн бунлар даһа мүрәккәбдир. Ахы, һеч ким Бөјүк Карлын империјасыны биринчи вә ја Вилһелм һөкумәтини икинчи рејх адландырмајыб. Бу адын өзүндә белә дәрин мистик мә'на кизләниб. Һәр бир алманын тәһтәлшүурунда «Үчүнчү рејх» ифадәси Библија иерархијасы илә сәсләшир. Белә ки, Һитлерин өзү бир нечә дәфә баша дүшүб ки, мистик бир варлыг кими тәрәфдарлары үчүн ади, өләри бир мәхлуг дејил, даһа бөјүкдүр.

МУХБИР: — Бәс, онда нијә һәр һансы алманы диз чөкмәјә, ону илаһиләшдирмәјә мәчбур едән Һитлер харичиләрә зәррәчә дә тә'сир бағышламыр?

КАРЛ ЈУНГ: — Бу, она көрә белә олур ки, Һитлер һәр бир алманын тәһтәлшүурунун күзкүсүдүр, амма Алманијадан кәнарда олан һеч нәји әкс етдирмир. Һитлер алман гәлбинин пычылтыларыны күчләндирән рупордур. Һитлерин һакимијјәти сијаси дејил, макија һакимијјәтидир. Онун күчүнүн сирри онда дејил ки, тәһтәлшүуру сизинкиндән вә мәнимкиндән долудур. Һитлерин сирринин ики хүсусијјәти вар: биринчиси, онун тәһтәлшүурун шүуруна бирбаша јолу вар, икинчиси, о өз тәһтәлшүуруна итаәт едиб онун ардынча кедир, ејни заманда өз дахили сәсинә гулаг асыр. Дахили сәси исә бүтүн алман халгыны әкс етдирән тәһтәлшүурудур вә ја јетмиш сәккиз милјонлуг алманларын тәһтәлшүурудур. О өзүнүн бүтүн ишләринә көрә јалныз алман халгына миннәтдар олмалыдыр. Беләликлә, јетмиш сәккиз милјонлуг алманларын руһуну әкс етдирән өз тәһтәлшүуру илә гүдрәтлидир. Бу тәһтәлшүурун һиссијјаты илә о, индијә гәдәр өлкәнин дахилиндә вә дүнјадакы сијаси гүввәләрин реал гијмәтләндирилмәсиндә бирчә дәфә дә сәһв јол вермәмишдир. Бах, буна көрә көрдүјү бүтүн сијаси тәдбирләр онун сијаси мәсләһәтчиләринин фикринин әксинә олараг өзүнү доғрултмушдур.

МУХБИР: — Күман етмәк олар ки, һәгигәтән мүһарибә илә нәтичәләнә биләчәк бир сыра тәһлүкәли гәрарлар (сөһбәт 1938-чи илдән кедир) бу минвалла гәбул олунмушдур. Ахы, мә'лумдур ки, Һитлерин мәсләһәтчиләри һәр дәфә ону бу гәрарларын гәбул едилмәсиндән дашындырмаға чалышмыш, күман етмишдиләр ки, мүттәфигләр күчлү мүгавимәт көстәрәчәк вә мүһарибә башланарса, Алманија мәғлубијјәтә дүчар олачаг.

КАРЛ ЈУНГ: — Елədir ки, вар. Məsələ бурасындадыр ки, Һитлер дə оппонентлəрини һамыдан јахшы таныјырды. Мүгавимəтин лабүд олачағына бахмајараг, билирди ки, она дөјүшсүз күзəштə кедəчəклəр. Бу, хүсусилə Чемберленин Берхтесгадена кəлдији заман аjдын олду. Беләликлə, Һитлер илк дəфə Британија довлəти нүмајəндəси илə көрүшдү.

О билирди ки, Британија мүһарибəни башламаға риск етмəз. Буна бахмајараг, Чехословакијаја кəрəчəји барəдə идман сарајында анд ичəндə һисс олунурду ки, пејғəмбəр—Һитлерин далынча кетмəк, инсан—Һитлер үчүн кедилмə вəһимəли олур. Онун сəси ирадəјə чағырыб һəр шејин јахшы гуртарачағына инандырырды, идракы исə она дејирди ки, тəһлүкə бөјүкдүр. Буна көрə Һитлерин сəси илк дəфə титрəди, нəфəси тəнкиди. Јүз милјонларла инсанын талејини һəлл едəн витги заманы о елəдији ишдəн горхан бир инсан иди, амма дајанмаға мəчбур иди. Чүнки онун дахили сəси буну əмр едирди.

МҮХБИР: — Диктаторларын характериндə шəхси амбисијалар нечə рол ојнајыр?

КАРЛ ЈУНГ: — Мəн дејəрдим ки, Һитлер үчүн бунун һеч бир əһəмијјəти јохдур. Инанмырам о, ади адамлардан даһа артыг шөһрəтпəрəст олсун. Муссолининин амбисијасы орта һəддəн бир аз јүксəкдир. Һитлер Алманијаны идарə етмир. О, садəчə олараг һадисəлəрин үмуми тенденсијасынын өтүрүчүсүдүр. Бу да онун симасына нəсə фөвгəладəбəшəр бир хүсусијјəт верир.

Муссолини Италијаны идарə едир, амма мүəјјəн һəдд дахилиндə.

Сталиндə исə башга чүрдүр. Онун характеринин апарычы чəһəти шəхси амбисијадыр. О, өзүнү Русија илə ејниләшдирмир, өлкəни чар кими идарə едир. Унутмајын ки, о, күрчүдүр.

МҮХБИР: — Сиз онун кетдији јолу сечмəсини нечə изаһ едирсиниз? Сталин мəнə нəинки мараглы, һəтта сирли көрүнүр. Гаршымызда һəјатынын чохуну сүркүнлəрдə кечирмиш ингилабчы, болшевик дурур. О, һəбсханаларда јатыб һəр дəфə дə гачмышдыр.

КАРЛ ЈУНГ: — Тəəччүблү һеч нə јохдур. Инсан һəмишə мүбаризə апардығы шејин хүсусијјəтлəрини əхз едир. Романын һəрби гүдрəтини нə мəһв елəди? Христианлыг. Чүнки јахын Шəрги фəтһ едəн романлылар Шəргин дини тəрəфиндəн ишғал олунду.

МҮХБИР: — Сиз изаһ етмəдиниз ки, пролетар нијə вə коммунистлəр [illegible]

[illegible] Әкəр

Ленин сағ олсајды, ону да арадан көтүрәрди. Ону һеч нә сахлаја билмәзди, нечә ки, сахлаја билмир. Ајдындыр ки, о, өлкәсинин чичәкләнмәсини истәјир. Өлкә нә гәдәр зәнкин вә бөјүк оларса, демәли, онун өзү дә о гәдәр бөјүкдүр. Лакин шәхси һакимијјәт һәрислији там тә'мин олунмајынча, бүтүн гүввәсини өлкәсинин мадди чәһәтдән мөһкәмләнмәсинә һәср едә билмәз.

МУХБИР: — Русија илә һагг-һесаба башласа, Алманијанын башына нә кәләр?

КАРЛ ЈУНГ: — Бу онун өз ишидир. Бизи анчаг о марагландырыр ки, бу Гәрби хилас едәр. Һәлә индијә кими Русијаја һүчум едиб кор-пешиман олмајан јохдур. Бу, чох да иштаһ ачан јемәк дејил. Бу зијафәтин баша чатмасы Алманија үчүн јүз илләр чәкә биләр. Биз дә арада тәһлүкәсиз јашаја биләрик. «Биз» дедикдә мән бүтүн Гәрб сивилизасијасыны нәзәрдә тутурам.

Инстинкт Гәрб дөвләтләрини Алманијаја саташмагдан сахламалыдыр. Бу чох тәһлүкәли олар. Сталин инанмырам ки, Чехословакија вә Франса тәрәфиндә мүһарибәјә башласын. Башласа лап хырда башлајар ки, һәр ики тәрәфин тагәтдән дүшмәсиндән истифадә едиб газанч әлдә еләсин.

Һә, беләчә Алманијаны бир пасиент кими јохлајыб дејирәм: гој о, Русијанын үзәринә кетсин. Орда торпаг чох, дүнјанын алтыда бири гәдәрдир. Русија бир тикә итирсә һеч нә олмаз, һәм дә дедијим кими бу һәлә һеч кимә нәсиб олмајыб.

МУХБИР: — Алманија сиз дејән кими Шәргә кетмәлисә, Гәрби Авропада сүлһү нечә горумаг олар? Әкәр Алманија Чехословакијаны өз идарә системинә гатарса, Инкилтәрә вә Франса мүһарибәјә башламазлармы?

КАРЛ ЈУНГ: — Јох. Һеч бир милләт өз сөзү үстүндә дурмур. Милләт өз мәгсәдинә доғру сүрүнән нәһәнк, кор сохулчандыр. Милләтин нә шәрәфи, нә дә үстүндә дурдуғу сөзү олур. Буна көрәдир ки, гәдим заманларда сөзү үстүндә дуран ләјагәтли адамлары крал сечирдиләр. Мәкәр сизә мә'лум дејилми, әкәр јүз ағыллы адамы сечиб бир јерә јығсан, күтбејин бир күтлә алынар. Он мин белә адамын коллектив ағлы исә бир тимсаһын ағлына бәрабәр олар. Сиз көрмәмисизми зијафәтдә чох адам оларса, о гәдәр дә ахмаг сөһбәтләр данышылыр.

Һамыда хејирхаһ чәһәтләр олмур, амма һамыда ибтидаи мағара инстинктләри вә хәбис чәһәтләр мүтләгдир. Нәтичәдә милјонларла адамлардан ибарәт милләт кәртәнкәлә вә тимсаһа охшамыш олур. Онун дөвләт адамлары јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр саһиби ола билмәз. Һитлерин өзү милләтдир.

ЈАСПЕРС КАРЛ

(1883—1969)

Алман философу. Банкир аиләсиндә анадан олмуш, Һејделберг университетинин тибб факүлтәсини битирмиш, 26 јашында тибб елмләри доктору адыны алмышдыр. 1913-чү илдә «Үмуми психолокија» әсәринә көрә психолокија доктору олмушдур. 1919-чу илдә чапдан чыхан монументал «Дүнјакөрүшләрин психолокијасы» әсәри Јасперсә кениш шөһрәт газандырыр, ики илдән сонра исә О, догма Һејделберг университетинин профессору олур.

Сон әсәриндә Јасперсин артыг дүнјакөрүшүнүн јөнүмү, онун кимләрин тә'сири илә формалашдыгы мүәјјән олунур. Онун севдији мүтәфәккирләр Нитше вә Достојевски, мүасирләриндән исә Макс Вебер иди.

Јасперс екзистенсиализм фәлсәфәсинин банилериндән бири вә сосиал системләрин, о чүмләдән коммунизм идеолокијасынын әлејһдары иди. Чох мәһсулдар мүтәфәккир олан Јасперс 1931—1932-чи илләрдә үч чилдлик «Фәлсәфә» әсәрини чап етдириб дөврүнүн ән бөјүк зәка саһибләриндән бири олдуғуну сүбут едир. Бурада о фәлсәфә тарихини дејил, өз дүнјакөрүшүнү системли шәкилдә шәрһ едир.

1937-чи илдә насионал сосиалистләр ону кафедрадан кәнар етсәләр дә она тохунмурлар. Философ јахшы тәгаүд алыб сәрбәст јарадычылыгла мәшғул олмаға башлајыр.

II Дүнја мүһарибәсиндән сонра јенидән үзә чыхан Јасперс Һејделберг вә Базел университетләриндә дәрс демәклә мүһарибә илләриндә јазмыш олдуғу әсәрләрини чап етдирир.

Бу әсәрләрин ән јахшыларындан бири кениш шөһрәт газанмыш вә чохлу дилләрә тәрчүмә едилмиш «Тарихин мә'насы вә тә'јинаты»дыр. Әсәрдә тарих вә инсан проблемләри кениш вә дәрин шәкилдә тәһлил едилир, дүнјанын тарихи вә мүасир сијаси системләрин маһијјәти ачылыр.

Јасперс јазыр ки, сосиализм типли тоталитар режимләрдә һаким елитанын тә'сири еләдир ки, һакимијјәтә јалныз һеч бир ләјагәти олмајан, амма мәһарәтлә мүтиә ујғунлашан адамлар кәлә биләр. Чүнки режим јекнәсәклик тәләб едәрәк һеч бир гејри-адиликә е'тина етмир. Бу чүр адамлар исә мә'нәви чәһәтдән ән ашағы пилләдә дајананлар олмалыдыр. Әкс тәгдирдә, јә'ни мә'нәви чәһәтдән бир аз да олса фәргләнәнләр тоталитаризм һакимијјәти «сечкиләриндән» кечә билмәзләр.

Јасперс тарих анлајышына бир феномен кими бахыр вә бу анлајыш мүһитиндә инсанын азадлыг вә горху һиссләринин ајдын вә дәрин фәлсәфи шәрһини верир. Үмумијјәтлә тарих нәдир, онун мә'насы вә тә'јинаты нәдән ибарәтдир?—әсәрин бүтүн бөлмә вә фә-

ола [illegible] бир [illegible] кими кечир. Тарих јүз минилләри [illegible] бир шеј дејилми? Ахы биз [illegible] фәалијјәтиндән даһа аз билирик. Филисоф јазыр ки, һәр шејин [illegible] вә сону олдуғу кими тарихин дә сону олмалыдыр.

Јасперс [illegible] вә [illegible] мәдәнијјәтинә вә тәфәккүр сәрвәтинә бөјүк әһәмијјәт верир, амма бу саһәдә Шпенглердән фәргли олараг орта мөвге тутур вә миладдан әввәлки VI—II әсрләри Һинд, Чин, Јунан дүһаларынын ејни вахтда зүһуруну тарихин [illegible] анларында идрак вә мәдәни [illegible] тәкани кими шәрһ едир.

Јасперс көстәрир ки, тарих әрзиндә дүнјадакы көклү сијаси дәјишикликләр вә бөјүк империјаларын дағылмасы, јә'ни јаранмасы [illegible] тәбиәтиндә кәскин дәјишикликләр әмәлә кәтирир. [illegible] режимләрдә адамларын сијаси күчсүзлүјү онларын тәфәккүрүнү вә һәјат тәрзини дәјишир. Деспотик һакимијјәт олмадан мөвҹудлуғу [illegible] империја [illegible] тә'сир олунуб [illegible] верилир.

Јасперс [illegible] һазырда инсанын бир јандан һакимијјәт һәрисләрин вә [illegible] чатмајанын, раһәт вә [illegible] бир тәрәфдән дә гаршыдан кәлән фәлакәтин [illegible] горумаг үчүн бирләшмәк еһтијачы дүнјаны, илк нөвбәдә исә Авропаны [illegible] бир супердөвләт шәклиндә [illegible] мојо апарыр. Бу супердөвләтин нәз келәчәкдә үмумдүнја мигјасында формалашачағыны көстәрән әламәтләр ачыг-ашкар нәзәрә чарпыр вә белә бир глобал үмумдүнја бирлијинин азадлыг вә демократија әсаслары үзәриндә бәргәрар олачағына Јасперс бөјүк инам бәсләјир. Бу чүр никбин, келәчәјә инам бир мүтәфәккир кими ону бир чох сәләфләриндән вә мүасирләриндән фәргләндирир.

ТАРИХИН МӘ'НАСЫ ВӘ ТӘ'ЈИНАТЫ

(Сечилмиш парчалар)

...Бизим заманда адамлары бир нәв зәвәләр мә'лум олмајан [illegible]. Бу [illegible] мә'насы вә [illegible].

[illegible]

[illegible] мә'насы [illegible] бадыр.

Әкәр горху ниһилизм ичиндә әриіирсә, (бу нә дәрәчәдә мүмкүнсә,—чүнки нә гәдәр ки, биз инсана инанырыг, онун дахилиндәки инсанлығын кизли чүчәртиси тохунулмамыш галыр) онда инсан бир нөв сөнмүш варлыға дөнүр, гејри-шүури олараг өзүнү һәјат еһтирасларынын ләззәти ичәрисиндә әридир.

Нә гәдәр ки, горху вар, демәли инсанын һәлә давам кәтирмәк шансы да вар. Орада ки, инсан бојун әјмәјә мәчбур олур, бу заман нисби тә'минат әлдә едиләр вә горху азала биләр. Лакин бүтөвлүкдә бүтүн бәшәр үзәриндә үмуми бир горху да һакимдир.

Горхуну гәбул етмәк лазымдыр, о үмидин рәһнидир.

* * *

...Әкәр биз дүнја тарихинә мүрачиәт етсәк, көрәрик ки, сијаси азадлыг бәлкә дә надир һадисә, истиснадыр. Тарихи епохаларда әксәр инсанлар азадлыгдан мәһрум олмушлар. Јалныз Афина, Республика Ромасы, Исландија вә Исвечрә истисна тәшкил едир. Вә азадлығын јајылмасында ән әһәмијјәтли, ән вачиб јер Америка илә бәрабәр ән чох Инкилтәрәнин пајына дүшүр. Мәһз орадан кәлән тә'сир континентал Авропа дөвләтләринин һансы дәрәчәдәсә азадлыг әхз етмәсинә сәбәб олмушдур.

Сијаси азадлыг Гәрб дүнјасынын феноменидир. Онун Һиндистан вә Чиндәки шәраитлә мүгајисә едилмәси кифајәтдир ки, бу мәдәни даирәләрдә азадлығын тәсадүфи вә шәхси характер дашыдығыны вә халгын даими мәшғулијјәти олмадығыны анлајаг. Буна көрә белә бир суал мејдана чыхыр ки, сијаси азадлыг өз-өзлүјүндә инсан руһунун әзәмәти үчүн вачиб шәртдирми? Тарихлә үз-үзә дајананда бу суала мәнфи чаваб вермәк лазым кәлир. Сијаси азадлыг мөвчуд олмајанда да руһун јүксәк тәзаһүрү, јарадычылыг вә дәрин гәлб чырпынтыларынын мүмкүн олдуғу мә'лум олур.

Сијаси азадлығын арзу едилән шеј олдуғуну һесаб едән вә сијаси азадлығы инсанлығын мөвчудлуғу идејасындан ајырмаг бачарығыны итирән бизләр үмумдүнја тарихи проблемини гәрбин сијаси азадлығы кими, бәшәријјәти тәрбијә едәчәк реал фактор кими көрүрүкмү?

Бизә јахшы мә'лумдур ки, Гәрбдә сијаси азадлыг һәлә Ромада азадлығын итирилиб сезарларын деспотик идарә үсулунун бәргәрар олдуғу о әсрдән даими мә'нәви бөһран әламәти кими бахылдығы заман Тасит вә Лонг јазырдылар ки, мә'нәви, руһи һәјат јалныз сијаси азадлыг мүһитиндә мөвчуд ола биләр. Лакин мүгајисәли методдан истифадә едән үмумтарих консепсијасы үчүн тарихин мә'насы ондадыр ки, һакимијјәт структурунун мүәјјән етдији ән мүхтәлиф шәраитләрдә инсанын нә ола биләчәјини ачыб көстәрсин.

һакимијјәт һәрислији вә зоракылыг һәмишә вә һәр јердә фәалијјәтә башламаға һазырдыр. һәлә лазыми гүввәси олмајанда о ағыр һәјат шәраитини јүнкүлләшдирмәји иддиа едир, сонра һүгуг бәрабәрлији вә азадлыг, даһа сонра исә бүтүн һакимијјәт, гарант вә ағалыг (вә бунларын һамысы) һансы бир үмуми мәнафе наминәсә, ән нәһајәт тәкһакимијјәтлилијин дәрәбәјлији башланыр.

* * *

Бир дәфә тәтбиг олунан диктатура дахилдән арадан көтүрүлә билмәз. Алманија вә Италија харичи гүввәләр тәрәфиндән азад едилди. Буна дахилдән наил олмаг үчүн едилән бүтүн тәшәббүсләр мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Тутаг ки, бу тәсадүфдүр. Лакин бүрократија вә тотал планлашдырма кими характерик чәһәтләријлә бизә таныш олан террор ағалығы сүбут едир ки, дахилдән она гаршы чыхан, һәр шеји әзән, нечә дејәрләр автоматик олараг өзүнү горујан бу машыны принсипчә фәалијјәтиндән сахламаг гејри мүмкүндүр. Муасир техники васитәләр фактики һөкмдара, әкәр о ағына бозуна бахмадан бүтүн мүмкүн васитәләрдән истифадә едирсә фөвгәл'адә имканлар верир. Бу чүр ағалыг ејнилә мәһбусларын гүввәсијлә һәбсхана администрасијасы сындырыла билмәдији кими һеч чүр сындырыла билмәз. Бу машын өз әзәмәтинин зирвәсинә нә заман чатыр? Нә заман ки, террор һамыны елә чулғалајыб апарыр, онда иштирак етмәјәнләр өзләри өлмәмәкчин өлдүрүб беләтерроризмә уғрајан террорист олурлар. Индијә гәдәр бу чүр деспотик террорчу ағалығы локал характер дашыјырды. О дахилдән олмаса да кәнардән мәһв едилә биләрди. Лакин инди халглар онлары көзләјән тәһлүкәни дәрк етмәсәләр вә онун арадан көтүрүлмәси гајғысына галмасалар вә онлар бир дә ајылыб өзләрини глобал шәкилдә бу диктатуранын ағушунда көрсәләр, онда ничат һеч јандан кәлә билмәз. Бу тәһлүкә, ону көзләјәндә вә фикирләшәндә ки јалныз мүти алманларын башына бу иш кәлә биләр, онда даһа реал олуб террор васитәсијлә стабил сахланылан вә тотал планлашдырманын гандалларында һәр чүр азадлығы мәһв едилән бүтүн халглары гаршысыалынмаз фәлакәтә апаран јола доғру сүрүкләјәчәк.

* * *

...Күтлә тәблиғат вә тәлгин предмети олуб фәрдијјәтдән мәһрумдур, варлығын ашағы пилләсиндәдир. Нә заман ки, адамлар дәјишир, һөкмә табе олур, өз аләминдән мәһрум олур, онда күтлә дә әмәлә кәлир.

* * *

Тарих башгаларыны да далынча чағыран тәк-тәк адамларын арамсыз олараг ирәлијә һәрәкәти демәкдир. Ким ки, онлары ешидиб анлајыр—һәрәкәтә кәлир. Тарих ејни заманда сәмәрәсиз чағырыш, керигалма вә ирәли кетмәк истәмәмәк кими садәчә просесдән ибарәтдир.

* * *

Ағыр тә'сир һәр чүр пәрвазланманы ифлич едир. Күтлә амансыз гүдрәти вә дурғун адилијин илә зөвгүнә ујғун кәлмәјән һәр чүр јарадычылығы боғур.

* * *

Кечмиш бизимчүн бошлугларла долудур, кәләчәк исә гаранлыгдыр. Јалныз «инди» ајдын көрүнә биләрди, биз јалныз онун ичиндәјик. Анчаг о да бизимчүн бир нөв гавранылмаздыр.

* * *

Биз әсримизин вәзијјәтини дәрк етмәк истәјирик. Анчаг бу вәзијјәт јалныз баш вердикдән сонра ашкар олан кизли имканларла долудур.

КЕЛЕН АРНОЛД

(1904—1976)

Алман философу. Фәлсәфи антропологијанын баниләриндән бири. XX әсрдә вә үмумијјәтлә бүтүн дөврләрдә инсан һаггында ән кениш тәдгигатын мүәллифи. Келен бир гајда олараг инсанын чанлы аләмин сон пилләси, варлығын сон сөзү вә ән јүксәк мәрһәләси кими дүшүнчә вә концепсијалары рәдд едиб көстәрир ки, инсан Нитшенин сөзләри илә десәк «һәлә формалашмамыш һејвандыр». Чүнки һејван он милјон илләрлә әввәл мөвчуд олуб бүтүн өзүнә хас олан зәрури хүсусијјәтләри газанмыш, инсан исә нечә дејәрләр «јарымчыг» галмышдыр. Инсан һејванлардан фәргли олараг һәлә тәбиәтлә сајсыз телләрлә бағланмамыш, әксинә, әввәлки чохлу әлагәләри дә гырмышдыр Буна көрә һејванлар нисбәтән камил вә сәбатлы инстинктләрә маликдирләр, харичи гычыгланмалары

вә дахили импулслара даһа дүзкүн вә сүр'әтлә реаксија верирләр. Инсан даһа чох өз-өзүнә мәхсусдур, һәр фәрд доғуландан сонра һәр шеји өзү мүәјјән етмәлидир. Арзу вә мејлләрин чохлуғундан онлары реализә имканлары јохдур. Инсан өлчүб-бичмәјә, дәјишиб дәјишдирмәјә мәчбурдур. Инсанын дујғу органлары үзәринә дүшән јүк һәдсиз дәрәчәдә чохдур. Инсан башга чанлылардан фәргли олараг һәрәкәт едиб мәдәнијјәт јарадыр вә бу мә'нада ибтидаи инсан олмаг мәрһәләсини архада гојур. Инсан мәгсәдәујғун мотивләрин чағырышына әмәл етмәклә алынан нәтичәләрин фајдалы стабиллијини әлдә едир вә бу заман анлә, һејвандарлыг вә әкинчилик мәрһәләләри башлајыр ки, бунлар да һардаса ритуал тәсвирләрдә әбәдиләшиб галыр. Адлым башы раст кәлинән тәһлүкә онун идракыны вә ирадәсини бәркидир.

Келен тарихдә үч мәдәни дөврү фәргләндирир: овчулуг, әкинчилик вә нәһајәт ики јүз ил бундан габаг башлајан мүасир сәнаје мәдәнијјәти. Мүасир техники дөврүн бир чох архаик дөврдән үстүнлүкләрини садалајан Келен әксинә әхлаги нормативләрин инсанлар үчүн јүк олуб галдығыны көстәрир. Бу әхлагын бир-бириндән асылы олмајан мәнвәјини ачыглајыр: әлбирлијә мејл, евдемонизм*, нәсил вә клан бағлылығы вә нәһајәт етос—характер вә хасијјәт.

ФРОММ ЕРИК

(1900—1980)

Алман-американ психологу, философу вә сосиологу. Неофрејдизмин нүмајәндәси. Алманијада доғулуб Һејделберг, Мүнхен, Берлин университетләриндә тәһсил алмышдыр.

30-чу илләрдә Алманијадан Америкаја көчмүшдүр.

Фромма көрә инсан дүнјүнә варлыг кими бир тәрәфдән азадлыға вә мүстәгиллијә чан атан, дикәр тәрәфдән исә өз тәһлүкәсизлијн намина бу азадлыгдан әл чәкмәјә, ондан гачмаға разы олан бир мәхлугдур. Бу бахымдан философ Марксла Фрејди бирләшдирмәјә чалышмышдыр.

Фромма көрә сосиал характерләрин формалашмасында башлыча амилләрдән бири горхудур. Горху инсанын сосиал нормалара ујғун кәлмәјән төвтәлнүүр чәһәтләрини сыхышдырыб тамам арадан чыхармаға мәчбур едир. Нәтичәдә инсан тәчрид олуб өз-өзүнә

* *Хошбәхтлијә чан атмаг.*

[illegible] нар. Инсан дахили [illegible] маһрум олур вә һәтта өз мәнәви[illegible] [illegible] тәбии олан [illegible] бир мөвзуја чеврилир.

Фромм [illegible]-психоаналитик кими Фрејд биоложизминдән узаглашыб социологизмә јахынлашмышдылар. Онун фикринчә сосиализмдә инсанлыг тәбиәтини гуртарлыгы јердә башлајыр. Гејд едәк ки, бу халис јоһудн дүшүнчәси олуб тамамилә јанлыш мүддәадыр.

Фроммун бахышлары Фрејддән бир дә онунла фәргләнир ки, психоанализин баниси дини «коллектив невроз» кими бахырса, неофрејдист әксинә, дини, неврозун хүсуси бир нөву һесаб едир. Онун фикринчә капитализмин сон мәрһәләсиндә хүсуси базар типи характери мејдана кәлиб күтләви шәкил алыр.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Сосиал групларын психоложи реаксијасыны өјрәнәндә биз групун ајры-ајры үзвләринин характер структурлары илә таныш олуруг. Анчаг бизи бу чүр фәрдләрин бир-бириндән фәргли хүсусијјәтләри дејил, групун әксәр үзвләри үчүн үмуми олан чәһәтләри марагландырыр. Бу үмуми чәһәти биз сосиал характер адландырырыг.

Идејаларын емосионал јүк дашымасы факты һәдсиз дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. О, һәр һансы мәдәнијјәтин руһуну анламаг үчүн әсас васитәдир. Мүхтәлиф чәмијјәтләрин вә ја чәмијјәт ичиндәки синифләрин өзләринә хас олан өз сосиал характерләри вар ки, онун әсасында мүәјјән идејалар инкишаф едиб гүввә топлајыр. Мәсәлән, зәһмәт вә мүвәффәгијјәтә һәјатын әсас мәгсәди вә чазибәси кими бахмасы нәтиҹәсиндә мүасир инсанын характериндә даим шүбһә вә тәнһалыг һисси һакимдир. Мүвәффәгијјәтә чатмаг үчүн бу арамсыз сә'ј вә чалышма идејасыны Пуебло һиндуларына вә ја Мексика кәндлиләринә тәлгин етмәк тамамилә сәмәрәсиз бир иш оларды. Дили баша дүшсәләр дә, башга бир характер структурунун типи кими сөһбәтин нәдән кетдијини һеч чүр анлаја билмәјәҹәкләр.

* * *

[illegible] характер структуруна малик [illegible] [illegible] сјин нәрә [illegible] [illegible]

Идејалар чох заман мүәјјән груп адамлар тәрәфиндән јалныз шүурча гәбул олунур, әслиндә исә сосиал характер кими хүсусијјәтләринә рәғмән онларын һиссләринә, варлығына нүфуз едә билмир. Белә идејалар шүурла гәбул едилән әгидәләр кими еһтијатда галыр, лакин һәлледичи мәгамда адамлар онлара рәғмән һәрәкәт етмәк игтидарында олмурлар. Идејалар јалныз о заман реал гүввә ола биләр ки, һәмин сосиал характерин дахили тәләбатына чаваб вермиш олсун.

Инди исә биз характерин фәрдә вә чәмијјәтә мүнасибәт функсијасы барәдә мәсәләни ајдынлашдырмалыјыг. Бу мәсәлә дә әввәлки мәсәлә кими елә бир мүшкүл иш дејил. Әкәр фәрдин характери сосиал характердән кәскин сурәтдә фәргли дејилсә, онда инсан шәхсијјәтинин әсас мотивләри онун мәдәнијјәтини сосиал шәраитиндән асылы олараг зәрури вә арзуедилән бу вә ја дикәр һәрәкәтә сөвг едир. Мәсәлән гәнаәтә һәдсиз мејл вә бәдхәрчлијә икраһ, гәнаәт вә азла кифајәтләнмәдән јашаја билмәси гејри-мүмкүн олан кичик баггал нәзәрдә тутсаг, сөзсүз ки, фајдалы ола биләр. Бу игтисади функсијадан башга характерин хүсусијјәтләри ондан аз әһәмијјәтә малик дејилдир. Характер хүсусијјәти гәнаәтчиллик олан шәхсә игтисадијјат нәинки практики хејир верир, һәмбә психоложи мәмнунлуг кәтирир. Буна мәсәлән базарда ики рентә гәнаәт едән ев саһибәсинә тамаша етмәклә асанлыгла әмин олмаг олар, амма башга характер структурларына малик бир адам даһа чох һисси һәзз алармы.

ИНСАН ЧАНАВАРДЫР, ЈОХСА ГОЈУН?

(Фрагментләр)

Чохлары белә һесаб едирләр ки, адамлар гојундурлар. Башгалары исә онлары јыртычы чанавар һесаб едир вә һәр тәрәф дә өз нөгтеји-нәзәрини әсасландыра билир. Адамларын гојун олдугларыны иддиа едәнләр, һәтта өзләринә зәрәри олса да онларын башгаларынын әмрләрини чох асанлыгла јеринә јетирмәләрини, дағынтыдан башга онлара һеч нә кәтирмәсә дә, јенә дөнә-дөнә өз башчыларынын ардынча мүһарибәләрә кетмәләрини мисал кәтирирләр. Доғрудан да елә көрүнүр ки, әксәријјәт мүркүләјән ушаглар кими асанлыгла тә'сирә ујур вә ким һәдә вә ја инадла онлара тә'кид едирсә, онун ардынча һара истәсән кедирләр. Бөјүк инквизиторлар вә диктаторлар өз һакимијјәт системләрини јарадыркән мәһз инсанларын гојунлугларына әсасланырдылар.

Лакин әкәр адамларын әксәријјәти гојундурса, бәс онда ахы онларын һәјат тәрзи буна дабан-дабана зиддир. Бәшәр һәјаты ган-

ла јазылыб. Бу, һеч заман кәсилмәјән зоракылыг тарихидир. Чүнки онлар өз һәмҹинсләрини даим күч һесабына өзләринә итаәт етдирмәјә чалышмышлар. Мәкәр милјонларла јәһудини Һитлерин өзүмү гырмышды? Мәкәр Сталин милјонларла сијаси рәгибләрини өзүмү мәһв етмишди? Јох. Бу адамлар тәк дејилдиләр. Онларын минләрлә силаһдашлары варды ки, башгаларыны нәинки һәвәслә, һәтта ләззәтлә өлдүрүрдүләр. Биз мәкәр инсанларын һәр күн арамызда гәтл, зоракылыг, зәифләри әзмәк кими гәддарлыглары илә гаршылашмырыгмы? Мәһз буна көрә Һоббс демишди ки, инсан инсанын чанаварыдыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр тәрәфләрин һеч биринин аргументи бизи инандырмыр. Бәлкә бу зиддијјәтин башга бир изаһы вар? Бәлкә азлыг тәшкил едән чанаварлар гојунларла бөјүр-бөјүрә јашајырлар: чанаварлар өлдүрмәк истәјирләр, гојунлар исә верилән әмри јеринә јетирмәк. Чанаварлар әмр етмәји, гојунлар исә итаәт етмәји хошлајырлар.

...Бәлкә инсан ејни заманда һәм гојун, һәм дә чанавардыр?!

ЈҮНКЕР ЕРНЕСТ

(1895)

Алман философу, јазычысы, публисисти вә нәзәријјәчиси. Нитше кими бүтүн әсәрләри бир мәгсәд вә гајәјә хидмәт етмиш, јени типли мүбариз, дөјүшкән, низам-интизамлы, нүмунәви әскәр вә ишчи образыны [illegible], публисистик еһтирасла тәрәннүм етмишдир. Буна бахмајараг фашизм һакимијјәтә кәләндә онларла сијаси вә идеоложи әмәкдашлыгдан јајынмышдыр.

Нитше идејаларынын давамчысы кими һәлә 1922-ҹи илдә нәшр олунмуш «Мүбаризә дахили јашантı кими» әсәриндә фәрди мүбаризә вә дөјүшкәнлик руһуну техники сивилизасијаја гаршы гојмуш, 1932-ҹи илдә нәшр олунмуш «Фәһлә» әсәриндә исә бу руһу јашадан вә тәҹәссүм етдирән универсал образ јаратмышдыр. «Тотал сәфәрбәрлик» [illegible] идејаларыны, [illegible] мәгсәдләрини мүбаризә мејданына дөндәрән, өз вәтәндашларыны мүбаризәјә вә өлүмә һазыр көрән, јүз минләрлә адлы бир әскәр [illegible] образ вә нүмунәсини тәсвир етмишдир. Һакимијјәтин бүтүн мә'насыны онун гүдрәтиндә көрән Јүнкер јазыр ки, дөврүнүн һәрәкәтләри онун идеалларыны нүмајиш [illegible]. Артыг онун үчүн фәрд јохдур, чәмләнмиш, гаршысыалынмаз зәрбә рәмзинә чеврилмиш күтлә вар. Бу күтлә јалныз вә јалныз һәрби низам-интизамын вә ишчиләр дөвләтинин бәргәрар

олмесиjле оңду н[illegible] билә. Мә'лум[illegible]ур ки, бүтүн мәб[illegible]-ләрдә ĵашыә [illegible] билир. [illegible] [illegible] орденләри [illegible] [illegible] [illegible] ки, [illegible] бир әсәрә вә ја почил, [illegible] казарма[illegible] бәнзәсин. Јүнкерин идеалы орта әсрләрин тәригәт орденләри иди. Бу чүр орденләрдә күтләви сәфәрбәрлик даимидир. Динчлик вахты һамы ишчи, мүһарибә вахты исә дөјүшчүдүр. Бүтүн партија вә тәшкилатлар һәмин орден симасында ваһид организм шәклини алыр. Кәләчәк үмумдүнја дөвләтинин фәһлә—дөјүшчүләри нәинки горху, һәтта агры нә олдуғуну билмәјәчәкләр. «Дүнја һөкмранлығы» (1960) әсәриндә Јүнкер мәһз бу идејалары тәблиғ едир.

ФӘҺЛӘ. АҒАЛЫГ ВӘ ОБРАЗ

Алманијада үчүнчү зүмрәнин ағалығы вар-дөвләт, әзәмәт вә һәјат фираванлығыны мүәјјән едән милләтин дәрин дахили маһијјәтини һеч вахт тәрпәдә билмәмишдир. Алман тарихинин өтүб кечән јүз илликләринә дөнүб нәзәр саланда биз ифтихарла е'тираф едә биләрик ки, чох пис буржуа олмушуг.

* * *

...Алман гылынч ишләтмәк бачарығы вә сөзлә инандырмаг габилијјәти илә бәрабәр она верилән азадлыгла нә едәчәјини билмирди. Бу азадлыг онун үчүн, онун чох дәрин дахили аләминә дахил олмајан нәсә бир заһири силаһ иди.

* * *

...Алман һәр шејдән әввәл [illegible] нәзәрә чарпан низам интизамла фәргләнир вә бу низам-интизамы [illegible] азадлығын [illegible], әһәмијјәтини тамам итирәчәк. Сөзә бахмаг—[illegible] [illegible] [illegible] кими [illegible] Һәм вә һәр кәс [illegible] [illegible] биринчи НӘФӘР, биринчи СОЛДАТ вә биринчи ФӘҺЛӘ кими [illegible]. Азадлыг [illegible] вәзифәјә [illegible], мәхсусдур вә [illegible] нә сығыныр. Әкәр [illegible] јохса, бурада бөјүк гүдрәт [illegible].

МАКСИМА—МИНИМА. «ФӘҺЛӘ» ӘСӘРИ ҮЧҮН ГЕЈДЛӘР

...Һансы бир гаранлыг Вағзалдаса инсан бир милләтчи вә ја большевик, ингилабчы вә ја солдат кими гатара минмәли вә гара

гүввәләрә вә ја нәзәријјәләрә гуллуг етмәк үчүн кетмәлидир. Јалныз бирчә шеј сорушулур: «О бу гүввәләрлә нә гәдәр узаға кедәчәк. Јалныз һара кетдијини билмәјәнләр ән узаға кетмиш олурлар». Ким ки, тарих јарада билмир, ону сахталашдырмаға чалышыр: Парисин метро стансијаларындан бири «Сталинград» адланыр.

* * *

Тарихин дәринликләриндә өзүнәмәхсус һәзметмә просеси кедир: копрофаговлар сарајында һәр јени нәсил өзүндән әввәлкинин леши илә гидаланыр. Инсан нәинки аталарын үмумијјәтлә әмәлләри, һәм дә онларын јахшы вә пис әмәлләри илә јашајыр.

* * *

Ахмаглыг о дәрәчәдә артыб ки, артыг ағылла изаһ олуна билмәјәндә онун әһәмијјәти бир феномен кими—ахмаглыг кими нәинки зооложи, һәм дә демоникдир. Белә күман етмәк олар ки, бу феноменин архасында ағласығмаз дәрәчәдә күчлү гүввәләр дајаныб.

* * *

Тарихи ландшафт дахилиндә верилән иткиләр дәрин дахили гаршылыглы әлагәләрдә нисби әһәмијјәт дашыјыр: универсум—елә бир евдир ки, орада һеч нә итмир. Јериндә дајанмаг әсас мәсәлә дејил, вачиб одур ки, ојундан чыхмајасан.

* * *

Партија һәрәкаты новләриндән даһа чох тәгибчинин типини көздән бурахмамаг лазымдыр. Партијалар бир-бирләрини әвәз едир, т'әгиб исә давам едир. Әдаләт мәһкәмәси орду далынча учан гарға-гузгун кими сијасәт ардынча сүрүнүр. Јыхыланын үстүнә һамы чәсарәтлә һүчум едир.

ФРАНСЫЗ ФИЛОСОФЛАРЫ

МОНТЕН МИШЕЛ

(1533—1592)

Франсыз философу. Бордо шәһәри јахынлығындакы Монтен гәсриндә задәкан аиләсиндә анадан олмуш, ушаг икән латын дилини мүкәммәл өјрәнмиш, Јунан вә Рома классикләринин әсәрләрилә тәрбијә алмышдыр. Еркән јашларындан дөвләт вәзифәләриндә ишләмиш, философ Ла Боеси илә јахын дост олмушдур. Достунун 33 јашында икән вәфат етмәсиндән тә'сирләниб бәдии-фәлсәфи әсәрләр јазмаг арзусу илә јашамышдыр.

1571-чи илдә вәзифәдән имтина едиб Монтен адлы ата-баба гәсринә кәлмиш, өз кәләчәк бөјүк әсәрини јазмаг үчүн һазырлыг ишинә башламышдыр. Нәһајәт 1580-чи илдә «Тәчрүбәләр» адландырылан әсәринин ики чилди чапдан чыхмыш вә чох бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Һәмин ил Монтен Авропа өлкәләринә сәјаһәтә чыхыб өз дүнјакөрүшүнү хејли зәнкинләшдирди.

1581-чи илдә крал III Һенрих Монтени Бордо шәһәринин мери тә'јин етмиш вә философ даһа ики сечки нәтичәсиндә дүз алты ил доғма шәһәринин һакими кими һәмјерлиләринә идарәчилик нүмунәси көстәрмишдир. Лакин ахырынчы ил өлкәни бүрүјән таун хәстәлији кәлиб Бордоја да чатдығындан парламент вә әһалинин әксәријјәти илә бәрабәр шәһәри тәрк едәрәк узагдан мәктуб васитәси илә өз вәзифәсини јеринә јетирмишдир.

Монтенин дөврү Франсанын сијаси һәјатында ән гарышыг дөврләрдән биридир. Тахт-тач уғрунда арамсыз мүбаризә кедирди. Нәинки һакимијјәт, һәтта ад, рүтбә вә дәрәчәләр дә әлдән-әлә кечирди. Белә бир заманда Монтен скептисизми вә стоисизми чох тәбии вә ганунаујғун бир дүнјакөрүш иди ки, философ өз «Тәчрүбәләр»индә чох парлаг бир сурәтдә әкс етдирмишдир.

1588-чи илдә III Һенрих өлдүрүлүр вә Монтенин көһнә досту Һенрих Навварралы үсјан етмиш Парисә дахил олуб өзүнү крал е'лан едир. О, Монтенин мәсләһәти илә аличәнаблыг вә мәрһәмәт нүмајиш етдирәрәк халгын рәғбәтини газанмаға наил олур.

дуә [illegible] еди. Буна бәнзәр һанса бир нечә ил әввәл [illegible] атасы [illegible] һемсоу [illegible] [illegible] Ифасија [illegible] гәсрини муһасирә заманы һерсог көрдү ки, она гаршы [illegible] [illegible] [illegible] Јалныз бу [illegible] кечән мәрми шүбһәсиз ки, [illegible] гаршына дәјәҹәкди. Дүзүнә галса, дејә билмәрәм ки, [illegible] гәфил атәш ачты мәрминин һүндүрдән вә ја алчагдан кечәҹәјини мүәјјән етмәк мүмкүн олсун. Даһа доғру душүнсәк, әслиндә һәмин адамларын һәмин һадисәләр заманы садәҹә бәхти кәтириб, чүнки бу мигвалла атәшдән јајынмаг истәркән еіни угурла мәрмијә туш кәлмәк дә мүмкүндүр. Аркезубун гулаг батырычы партапарт сәсијлә мән ону һеч чүр көзләмәдијим јердә өзүмү итирмәдән һеч чүр гала билмирәм, һәм дә мәндән чох-чох чәсарәтли адамларын да еіни вәзијјәтә дүшдүјүнү көрмүшәм. Һәтта мүдрик стоикләрин үрәји дә гәфил тәәссүрат вә образларын онлары һагламасы заманы давам кәтирә билмир вә бу мүдрик, көј курулгусунун шаггылтыларыны вә ја даг учурумларынын курултусуну ешидәркән рәнки гачыб титрәјәндә тәбиәтин гүдрәтинә һејрәтләрини билдирмәјә билмир. Бүтүн бунлар инсаны еһтираслар бүрүјәндә дә баш верир: тәки фикир ајдынлыгы позулмасын өз ахарындан галмасын, јалныз идрак сарсылмаз дајаныб горху вә изтираб һиссләринә әсир олмасын. Бу чүр мүдрикләр зүмрәсинә дахил олмајанлар беләһадисәләр заманы еһтираслар бурулғанында агылларыны итириб бүдрәјирләр. Мүдрик стоикин руһи вәзијјәти керүн нечә тәсвир олунур:

Көз јашлары [illegible] ахыр, ахыр.
Сарсылмамышдыр [illegible] ки, руһ!

Перипатетикләрин әнәнәсиндә мүдрик [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

XXII [illegible]

[illegible]

Афиналы Демад [illegible] үчүн лазым олан һәр шејлә тәчвер едән өз [illegible] [illegible] ки, һәмин адам [illegible] олуну һесабына һәдсиз газанч [illegible], Мәнә көрә бу һөкм әсассыздыр, зира елә бир [illegible] јохдур ки, [illegible] зәрәр дурмадан бања кәлсин. Вә она көрә әкәр Демад кими душүнсәк, онда бүтүн кәлирләри мәһкум етмәк лазым [illegible].

Тачир, чаванларын бәдхәрчлији һесабына варланыр, әкинчи

чөрәјин баһалығына көрә, бәнна сон нәтичәдә биналарын учулуб дағылмасы сәбәбијлә, һакимләр адамларын мүбаһисәси вә дава-далашы һесабына, һәтта дин хадимләри дә онлара един һөрмәт һесабына, бир сөзлә һамы бу чүр газанч әлдә едир. Бир јунан комедијсында дејилир ки, һеч бир һәким ән јахын достунун белә сағламлығына севинмир, һеч бир әскәр шәһәринин өз гоншуларыјла динч јашамасына шад олмур вә с. вә и. а. Еһ, һәлә бу һарасыдыр. Бизим һәр биримиз өз дахилинә әмәлли башлы баш вурса, көрәчәк ки, онун ән дәруни арзусу кимсә башгасы һесабына баша кәлмәлидир.

Мән бу барәдә дүшүнәндә ағлыма кәлди ки, тәбиәт бу јердә өз гајда-ганунларына садигдир, тәбиәтшүнасларын јаздығы кими һәр шејин доғулушу, гидаланмасы вә инкишафы башгасынын дағылмасы вә мәһви нәтичәсиндә баш верир.

Әкәр нәсә бир шеј дәјишиб өз һәддиндән чыхарса,
Дәрһал әввәл нәјдисә онун өлүмү олачаг. (Лукретси).

XXIV фәсил
РОМАЛЫЛАРЫН ӘЗӘМӘТИ ҺАГГЫНДА

Доғрудан да бу битиб-түкәнмәз мөвзуја мән чәми бир нечә сәтир ајырмаг истәјирәм. Мәгсәдим бә'зиләринин ромалыларын әзәмәтинин бизим күнләрин мискин әзәмәти илә мүгајисә етмәк тәшәббүсләринин күлүнч олдуғуну сүбут етмәкдир. «Достлуг мәктубләры»нын једдинчи чилдиндә Сисеронун о вахт Галлијада олан Јули Сезара јаздығы бир мәктуб да чап едилмишдир. Сисеронун һәмин мәктубунда онун Сезардан алдығы чаваб мәктубундан бир парча верилмишдир. Һәмин парча будур: «Сәнин бу гәдәр тә'рифләдијин Марк Фуријә кәлдикдә исә, әкәр үрәјиндәндирсә мән ону Галлијанын чары тә'јин едирәм. Вә үмумијјәтлә өз достларындан кимисә фәргләндирмәк истәјирсәнсә, һәмин адамы көндәр мәним јаныма». Садә Рома вәтәндашы үчүн о заман Сезар беләјди, бүтөв өлкәләрин талејини истәдији кими һәлл етмәк тәзә бир шеј дејилди, чүнки һәмин вахт Сезар артыг Митридат адлы һансы бир шөһрәтли пергамлыја бағышламаг үчүн Дејотарын тахтыны онун әлиндән алмышды. Вә Сезарын өмүр јолуну бизимчин тәсвир едәнләр онун бу чүр даһа бир нечә дөвләти сатдығыны нәгл едирләр. Һә, һәлә Светони дә нәгл едир ки, Сезар бир дәфә чар Птолемејдән үч милјон алты јүз мин екју гопармышды ки, бу да о гәдәр иди ки, чар о пула јалныз өз сәлтәнәтини сата биләрди.

Нә гәдәр мәбләғә Галатијаны, нә гәдәрә Понту,
Нә гәдәрә Лидијаны сатырды о.

Марк Антони дејирди ки, ромалыларын әзәмәти нә гәдәр алдыгларында дејил, нә гәдәр бағышладыгларында үзә чыхыр вә бу-

нунла белә Антониндән бир нечә әср әввәл бу халг о гәдәр нәһәнк бир шеј алмышды ки, мән бүтүн Рома тарихиндә икинчи белә бир һадисә танымырам. Бәли, икинчи белә бир һадисә танымырам ки, Романын адына бу гәдәр бөјүк шөһрәт вә һөрмәт кәтирә билсин. Әһвалат белә олмушду: һәмин дөврдә Антиох Мисирә саһиб иди, үстәлик Кипри вә ондан асылы олан башга вилајәтләри дә тутмаға һазырлашырды. Һәмин бу чарын гәләбәләринин бу чүр гызғын вахтында онун јанына әлиндә сенатын көстәриши олан Гај Попили кәлди вә гапыдан ичәри кирән кими деди ки, индичә тәгдим етдији мәктубу охумајынча әлини чарын әлинә тохундурмајачаг. Антиох наләни охујуб Попилијә билдирди ки, она фикирләшмәк үчүн вахт лазымдыр. Онда Попили әлиндәки чубугла Антиохун дајандығы јердә чызыг чәкиб чара мүрачиәтлә белә деди: «Бу чызыгдан чыхмадан мәним сената апарачағым чавабы вермәлисән». Антиох она едилән бу чүр данышыгсыз һөкмүн гәтијјәтиндән һејрәтә кәлиб азча фикирләшәндән сонра деди: «мән сенатын бүтүн әмрләрини јеринә јетирирәм». Јалныз бундан сонра Попили Рома халгынын достуна ујғун олан гајдада ону саламлады. Бу гәдәр нәһајәтсиз һакимијјәтдән имтина етмәк?! Өзү дә талејин сәнин үзүнә күлдүјү вахт, өзү дә чәми үччә сәтир сөз јазылмыш намәнин тә'сири алтында?! Вә О, һеч шүбһәсиз ки, Рома республикасынын сенатына өз сәфирләри васитәсилә хәбәр вериб онларын көстәришләрини өлмәз аллаһлар тәрәфиндән көндәрилән ганунлар кими хош мәрамла гәбул етдијини билдирмәк үчүн әмр вермәкдә һаглы иди.

Август бүтүн мүһарибә гајдалары илә фәтһ етдији өлкәләри бундан габаг онлара һакимлик етмиш һөкмдарлара гајтарды вә ја јаделлиләрә пајлады. Бу мүнасибәтлә Тасит бритләрин кралы Когидун һаггында јаздығы бир уғурлу фикирлә ромалыларын сонсуз әзәмәтини чох көзәл ифадә едир. О јазыр ки, ромалыларда һәлә гәдимләрдән белә бир адәт варды, фәтһ етдикләри сәлтәнәтләри јенидән мәғлуб едилмиш чарын өзүнә гајтарырдылар ки, чардан истисмар васитәси кими истифадә етсинләр. Чох күман ки, Сүлејман да Мачар краллығына вә башга бир нечә дөвләт башчыларына монархијаларын вә дөвләтләрин чохлуғундан дојмуғуна көрә јох, мәһз бу бахымдан илтифат көстәрмишди.

XXXVI фәсил
ҮЧ КӨРКӘМЛИ АДАМ ҺАГГЫНДА

Әкәр мәндән танындығым адамлар ичиндән сечмәји хаһиш етсәјдиләр, мән елә билирәм ки, ашағыдакы үч адамы ән көркәмли шәхс һесаб едәрдим. Онларын биринчиси Һомердир. Она көрә јох ки, Аристотел вә ја мәсәлән Варрон ондан аз биликли олублар вә ја Веркилинин сәнәти онунла мүгајисә едилә билмәз. Мән буну

һәлл едә билмәрәм вә бу барәдә һөкм вермәји онлары даһа јахшы биләнләрә һәвалә едирәм. Мән јалныз онлардан биринә, онун сәнәтинә баша дүшдүјүм дәрәчәдә јалныз ону дејә биләрәм ки, илһам пәрисинин өзү белә чәтин ки, Рома шаирини әтүб кечә биләјди.

Бунунла белә бу мүгајисәдә јенә јадда сахламаг лазымдыр ки, өз камиллијинә көрә Веркили һәр шејдән чох Һомерә борчлудур. Мәһз Һомер онун рәһбәри вә мәсләһәтчисидир, јалныз «Илиада»нын форма вә мәзмунуну нүмунә көтүрүб ону мисилсиз вә илаһи «Енеида»ја әвәзсиз һәјат вә илһам мәнбәји етмишдир. Лакин мәнимчин Һомердә бу әсас дејил, Һомер мәнимчин башга сәбәбә көрә надир бир варлыг вә һансыса бир февгәлинсандыр. Дүзүнә галса, чох тәәччүб едирәм ки, өз гәләми илә бу гәдәр аллаһлар јарадан вә онлары тәсдиг етдирән бу адам нечә олуб өзүнү дә аллаһ етмәјиб. Елми гајдалар вә дәгиг мүшаһидәләр һәлә мөвчуд олмајан бир заманда кор јохсул нечә бу дәрәчәдә биликләрә малик олуб вә о вахтдан бәри бүтүн ганунверичиләр, сәркәрдәләр вә јазычылар үчүн онлар нәјә мүрачиәт етсәләр—дин, бүтүн чәрәјанлары илә бәрабәр фәлсәфә вә ја инчәсәнәт—һамысында түкәнмәз билик чешмәси, китаблары илә һамы үчүн илһам мәнбәји олмушдур.

Јарадылан көзәл әсәрләр һеч бир ән'әнәви чәрчивәјә сығмыр вә демәк олар ки, гејри-тәбиидир. Чүнки бир гајда олараг шејләр јарандыглары мәгамда гејри-камил олурлар вә заман кечдикчә инкишаф едәрәк јахшылашыр вә камилләширләр. Һомер исә поезија вә башга елмләри јеткинләшдирди, јарандыглары андача тамамилә камил вә биткин шәклә салды. Бу мә'нада ону һәм илк, һәм дә сон шаир һесаб етмәк лазымдыр, чүнки һаггында һаглы олараг һәлә чох гәдимләрдә јазылмыш бир кәлама көрә Һомерин тәглид етмәк үчүн өзүндән әввәл сәләфи олмајыб, амма ејни заманда елә бир хәләфи дә олмајыб ки, ону тәглид етмәк гүдрәтиндә олсун. Аристотелин фикринә көрә Һомерин сөзү јеканә сөздүр ки, јалныз сөзүн дәјәринә көрә һәрәкәт вә иш көрмәк габилијјәтинә маликдир. Бөјүк Искәндәр Дараның әлә кечән әшјалары ичиндә јалныз гијмәтли бир мүчрүнү көтүрүб ичинә ән јахшы һәрби мәсләһәтчиси кими һәмишә өзүјлә кәздирдији Һомер поемаларыны гојмағы әмр етмишди. Бу мә'нада Александрын оғлу Клеомен тәсдиг едирди ки, Һомер лакедемијалыларын шаиридир, чүнки һәрби ишдә ән јахшы биличидир. Плутархын фикринә көрә Һомер о чәһәтдән надир вә истисна сајыла билән јеканә мүәллифдир ки, адамлары һеч заман дојдурмур вә безикдирмир, әксинә дахим тәзә бир аләм ачыр вә јени бир тәравәтлә силары һејран едир. Йозгун Алкивиад бир дәфә һансы бир јазычыданса Һомерин әсәрләриндән бирини истәјир, биләндә ки, јазычынын јохудур, чәнәсинә бир зәрбә ендирир. Доғрудан да бу она бәнзәјир ки, дин хадиминдә дуа китабы олмасын. Бир дәфә Ксенофан Сиракуз тираны Һерона өз касыблығындан шикајәт едиб дејир ки, елә күнә галмышам ки, өз ики нөкәрими белә једирә билмирәм. Тиран она белә чаваб верир: сән

Һомерә бах ки, сәндән гат-гат јохсул олса да, бу күн гәбирдә јатаіата он минләрлә адамы једирир.

Бәс Панесија Платону фәлсәфәнин Һомери адландыранда бунун мә'насы нәдир? Һаны елә бир шөһрәт ки, Һомер шөһрәти илә мүгајисә олуна билсин? Адамларын дилиндә онун вә гәһрәманларынын ады гәдәр чанлы нә вар? Онлар һеч кими Троја вә әслиндә бәлкә дә һеч олмајан мүһарибәјә баис олан көзәл Јелена гәдәр танырыб севмирләр. Индијә гәдәр үч мин илдир ки, ушагларымыза онун јаратдығы адлары веририк. Һектору, Ахилли ким танымыр? Ајры-ајры милләтләр дејил, халгларын чоху өз сојкөкләрини онун ујдурмаларына бағламаға чалышырлар. Мәкәр түрк султаны II Меһмет папа Пијә јазмајыбмы «мән италјанларын әлбир олуб мәнә гаршы чыхмаларына һејрәт едирәм. Мәкәр биз тројалылардан—ејни бир көкдән дејиликми? Мәкәр ејнилә онлар кими мәним дә мәгсәдим јунанлардан Һекторун ганыны алмаг дејилми». Мәкәр чарларын, республика хадимләринин вә императорларын бу гәдәр јүзилликләр әрзиндә Һомер гәһрәманларынын ролларыны ојнадыглары тамаша дүнјада ән мөһтәшәм бир тамаша дејилми? Бу тамашанын сәһнәси бүтүн дүнја дејилми? Једди јунан шәһәри онун вәтәни олмаг үстүндә бир-бирләријлә бәһсә кирибләр, белә ки, һәтта онун биографијасынын namә'лум тәрәфи дә онун шөһрәтинә өлмәзлик кәтириб, будур о шәһәрләр: Смирна, Родос, Колофон, Саламин, Хиос, Аргос, Афина.

Икинчи ән көркәмли шәхсијјәт мәним фикримчә Македонијалы Искәндәрдир. Әкәр нәзәрә алсаг ки, о өз гәһрәманлығыны нә гәдәр кәнч јашларында көстәрмәјә башлады, өз мөһтәшәм планларыны нә гәдәр чидди васитәләрлә һәјата кечирди, һәлә јенијетмә јашында икән она охшамаға чалышан дүнјанын ән бөјүк вә тәчрүбәли сәркәрдәләри јанында нә гәдәр бөјүк нүфузу варды. Әкәр јада салсаг ки, нә гәдәр тәһлүкәли, һәтта дејәрдим дәли јүрүшләрдә елә гејри ади угурлар газаныб «јолу үстә дајанан һәр шеји дағытды вә харабалар үстүндән туфан кими кечди»; әкәр нәзәрә алсаг ки, отуз үч јашында каинатын инсан јашајан һәр јериндән галибијјәтлә өтүб јарым өмүр әрзиндә өз гүдрәтинин там чичәкләндијини көрдү вә сонракы илләрдә артыг нә икидлик, нә дә бәхт мә'насында даһа һеч нә галмамышды ки, әлавә етсин, е'тираф етмәмәк олмаз ки, О нәсә фөвгәл бәшәр бир варлыг иди. Онун дөјүшчүләри чохлу чар сулаләләринин әсасыны гојдулар, онун өзү исә өзүндән сонра дүнјаны дөрд сәркәрдәси арасында бөлүб кетди. Онун ордусунун дөрд ади сәркәрдәси ондан сонра узун илләр әрзиндә бу үчсуз-бучагсыз империјаны әлләриндә сахладылар. Һәлә онун нә гәдәр парлаг шәхси кејфијјәтләри варды: әдаләт, дөзүм, сәхавәт, вердији сөзә сәдагәт, јахын адамларына мәһәббәт, мәғлублара инсанпәрвәрлик... Онун рәфтар вә давранышлары бир нечә гејри-ади истисналары нәзәрә алмасаг доғрудан да гүсурсуз иди. Лакин ахы бу гәдәр бөјүк ишләр көрүб ади әдаләт чәрчивә-

синдә јашамаг чәтиндир. Белә адамлар һаггында онларын бүтүн әмәлләрини онларын гаршыларына гојдуглары јүксәк мәгсәдләр мәчмусунда чәмләшдириб гијмәт вермәк лазымдыр. Фив шәһәринин дагыдылмасы, Менандрын вә һәким Һефестионун гәтли, ејни заманда чохлу фарс әсирләринин вә вердији сөзү позуб һинд әскәрләринин бүтөв бир дәстәсинин мәһви, Косс шәһәринин көрпә ушагларына гәдәр бүтүн әһалисинин гылынчдан кечирилмәси,— бүтүн бунлар әлбәттә бағышланмаз шејләрдир. Клитлә баглы һәрәкәтинин чәзасыны исә Искәндәр лазым олдугундан да артыг чәкмишди вә башга чохлу һадисәләр онун гәлбинин нәчиблијинә сүбутдур вә бүтүн бунлар көстәрир ки, бу, хејирхаһлыға дәриндән мејл едән бир натура иди вә доғрудан да онун һаггында «Хејирхаһлығы онун тәбиәтиндән кәлирди, нөгсанлары исә тәсадүфүн мәһсулу иди» сөзләриндә бөјүк һәгигәт варды. Онун бир аз ловғалыға мејли вә өзү һаггында мәнфи фикирләрә сәбирсизлијинә, Һиндистанда гәтл, талан вә дағынтылара кәлдикдә исә бүтүн бунлары зәннимчә онун чаванлығы вә баш кичәлләндиричи гәләбәләри илә изаһ етмәк лазымдыр. Онун һејрәтамиз һәрби истеʼдадыны, сүрʼәт вә еһтијатлылығыны, низам-интизамлығыны, бәсирәтини, аличәнаблығыны, гәтијјәтини, уғурлулуғуну, бәхтини еʼтираф етмәмәк олмаз. Биз һәтта Һаннибалын бу барәдә нүфузлу фикрини билмәсәјдик дә, јенә еʼтираф етмәлијдик ки, бүтүн бу кејфијјәтләрдә биринчилик Искәндәрә мәхсусдур. Онун надир, демәк олар ки, сеһрли сајыла билән бачарыг вә истеʼдадыны гејд етмәмәк олмаз. Онун бу гәдәр кәнч вә дәрһал нәзәрә чарпан чәһрајы чөһрәси, мәгрур гамәти вә нәчиб давранышы инсанда тәʼсир бурахмаја билмир. Онун түкәнмәз билијини, мин илләр әрзиндә дилләр әзбәри олан шөһрәтини,—бәли, бир дамчы белә ләкәси олмајан, саф, пахыллар үчүн әлчатмаз шөһрәтини гијмәтләндирмәмәк олмаз. Һәмин о шөһрәтин күчүјлә онун өлүмүндән чох-чох сонра да адамлар үрәкдән инанырдылар ки, онун тәсвири олан медаллар ону кәздиренләрә хошбәхтлик кәтирир. Тарихчиләр һеч бир һөкмлар һаггында һөкмдарларын онун һаггында јаздыглары гәдәр јазмајыблар. Һәлә индијә гәдәр башга халгларын тарихини һәгарәтлә рәдд едән мүсәлманлар јалныз онун һәјатыны вә әмәлләрини бир истисна кими өјрәнирләр. Ким бүтүн бунлары јада саларса, мәнимлә разылашар ки, Македонијалы Искәндәри һәтта һансына үстүнлүк вермәкдә ани олараг тәрәддүд едәчәјим Сезардан да јүксәкдә гојмагда һаглыјам. Инкар етмәк олмаз ки, Сезарын әмәлләриндә даһа чох габилијјәт вар, лакин Искәндәрин дөјүш һүнәрләриндә бәхт даһа бөјүкдүр. Бир чох чәһәтдән онлар бир-бирләринә бач верирләр, һәтта бәʼзиләриндә Сезар Искәндәри үстәләјир. Онларын һәр икиси аләв кимидирләр, јахуд каинаты бүрүјән ики чошғун селә бәнзәјирләр, һәрчәнд ки, Сезарын шөһрәтпәрәстлији даһа мулајим иди, лакин фачиәли иди, о мәʼнада ки, онун вәтәнинин бәрбады дүнјанын о дөвркү вәзијјәтинин писләшмәси илә ејни вахта дүшмүшдү,

беләликлә һәр шеји топлајыб, көтүр-гој едиб биринчилик чәләнкини Искәндәрә вермәјә билмирәм.

Зәнимчә үчүнчү ән көркәмли адам Епаминонддур. О чәхларынын пајына дүшән шөһрәт саһиби олмајыб (лакин бу ишдә шөһрәт елә һәлледичи маһијјәт дә дашымыр), чәсурлуг вә гәтијјәтә кәлдикдә исә, әдабазлыг һиссләриндән доған гәтијјәт дејил, вичдани борч, ағыл вә биликдән доған бир адам кими камилликдә она бәрабәр олан икинчи бир шәхс танмаг чәтиндир. Мәнә көрә Епаминонд икидликдә Искәндәр вә Сезардан һеч дә керидә галмырды, һәрчәнд ки, онун һәрби һүнәрләри Искәндәр вә Сезарынкы гәдәр сајсыз дејил вә о гәдәр кениш тәсвир едилмәмишдир, буна бахмајараг онларын маһијјәтинә кениш баш вурулса, мә'лум олар ки, һәмин гәләбәләр ејни дәрәчәдә мүрәккәб вә чәтин олмагла бәрабәр аз чәсарәт вә һәрби исте'дад тәләб етмәјиб. Јунанлар ону лајигинчә гијмәтләндириб һәмвәтәнләри ичиндә јекдилликлә биринчилији она вермишләр, јунанларын ичиндә исә биринчи олмаг мүбалиғәсиз демәк олар ки, дүнјада биринчи јер тутмаг демәкдир. Онун билијинә вә бачарығына кәлдикдә исә бизә кәлиб чатан гәдим бир мүлаһизәдә дејилир ки, онун гәдәр чох билиб аз данышан икинчи бир шәхс олмајыб. Чүнки әгидәсинә көрә о пифагорчу имиш.

Лакин Епаминонд нә дејибсә, һеч ким ондан јахшы дејә билмәјиб. О, динләјичиләри әлә ала билән маһир бир натиг олуб. Әхлаги чәһәтдән исә о бүтүн дөвләт хадимләрини чох-чох архада гојуб. Ән вачиб вә биринчи дәрәчәли олан бу чәһәтдән Епаминонд һеч бир философа, һәтта Сократын өзүнә белә удузмур. Епаминондун ән јүксәк кејфијјәти онун мә'нәви сафлығыдыр ки, әбәди, сарсылмаз вә дәјишмәз олуб, амма Искәндәрдә исә бу чәһәт рәнкарәнк, дәјишкән, сәбатсыз вә нәһајәт табели рол ојнајыб.

Гәдим мүәллифләр белә һесаб едирдиләр ки, бүтүн бөјүк сәркәрдәләрин әмәлләри тафсилаты илә көтүр-гој едилсә, һәр бириндә нәсә әсас вә шөһрәтә лајиг олан бир ләјагәт танмаг олар. Вә јалныз Епаминондун бүтүн ләјагәтләри һәр чәһәтдән камилдир. һәм ичтимаи вә ја шәхси ишләрдә, һәм мүһарибә вә динчлик вахтларында, һәм дә мәишәт даврандышларында вә гәһрәманлыг өлүмүндә ејни дәрәчәдә өзүнү габарыг көстәрмишдир. Доғрудур, ән јахшы достларынын јаздыгына инанмаг, онун јохсуллуга мејллилијини әндазәсиз һесаб едирәм вә јалныз бу чәһәтдән ону тәнгид едә биләрәм. Чох тәәссүф ки, Плутархын Епаминондла Сисипион Емилиан арасында паралел биографијасы бизә кәлиб чатмајыб. чүнки һамынын јекдилликлә е'тираф етдикләринә көрә онларын бири јунанлар, о бири исә ромалылар ичиндә биринчи јери тутурдулар. Епаминондун тәкрарсыз нәчиблији барәдә онун дејимләриндән бир нечә мисал кәтирәчәјәм.

О демишдир ки, һәјатда ән бөјүк ләззәти Левктрахдакы гәләбә илә атасына вә анасына бәхш етдији севинч заманы алмышдыр. Онларын севинчини өзүнүн чалдығы шанлы гәләбәдән алдығы

мәмнунлугдан гат-гат јүксәкдә тутмушдур. О белә һесаб едирди ки, вәтәнинин азадлығы наминә олса белә, јенә һәтта бир нәфәр күнаһсыз адамын өлүмүнә дә һагг газандырмаг олмаз. Елә, бу сәбәбдән о силаһдашы Пелопидин Фиваны азад етмәк нијјәтинә сојуг мүнасибәт бәсләмишди. О һәмчинин белә һесаб едирди ки, дүшмән ордусу ичиндә олан дост илә үз-үзә кәлмәкдән чәкинмәк лазымдыр, чүнки дост бағышланмаға лајигдир.

Епаминондун һәтта дүшмәнә гаршы инсанпәрвәрлији о гәдәр бөјүк иди ки, о ашағыдакы сәбәблә беотијалылар тәрәфиндән хәјанәтдә шүбһә алтына алынмышды: парлаг, һәтта аз гала сеһрли гәләбәдән сонра спарталылары Коринф јанында онунчун кечид ачмаларына мәчбур етдикдә, о дүшмәнләрини әзмәклә кифајәтләниб онлары ахыра кими тә'гиб етмәди. Буна көрә о баш команданлыгдан азад едилмишди ки, бу да сәбәбини нәзәрә алсаг, онунчун чох фәхри бир истеʼфа иди, амма һәмјерлиләри үчүн рүсвајчы бир һәрәкәт иди, чүнки аз сонра јенә ону вәзифәсинә гајтармалы олдулар вә бунунла е'тираф етмәјә мәчбур олдулар ки, һәмвәтәнләринин ничаты вә шөһрәти ондан асылыдыр. Белә ки, о, дөјүшчүләрини һара апарырдыса, гәләбә көлкә кими онлары изләјирди. Вәтәнинин фираванлығы онунла башландығы кими, онунла да гуртарды.

ДЕКАРТ РЕНЕ

(1596—1650)

Франсыз философу вә ријазијјатчысы. Јени дөвр фәлсәфәсинин баниси. Задәкан аиләсиндә доғулуб. Језуит коллечиндә охумушдур. Бир мүддәт забит кими отузиллик мүһарибәдә иштирак етмиш, өмрүнүн чохуну Һолландијада јашамышдыр. Декарта көрә фәлсәфәнин әсасында бир проблем—биликләрин доғрулуғу проблеми дурур. Бизә елә бир билик, елә бир идрак лазымдыр ки, онун доғрулуғуна һеч бир шүбһә јери галмасын. Һиссләр бизи алдада биләр, идрак исә јох. Идрак мүтләгдир. Бурадан нәтичә чыхарыб Декарт белә бир мәшһур кәлам ишләдир. «Дүшүнүрәмсә, демәли варам».

Декарт мүасир идеализмин тәмәл дашыны гојанлардан бири олса да о, дуалистдир. Она көрә, аллаһ идеја вә материјадан сонра үчүнчү субстансијадыр. Декарта көрә инсан өз гәлбиндә әбәди вә һәртәрәфли камиллијин идејасыны—јә'ни аллаһын варлығыны өзү јаратмышдыр. Бу идеја онун гәлби илә доғулуб.

Декарт иддиа едир ки, јалныз инсанын руһу вар. Һејванлар исә руһдан мәһрумдурлар вә онларын дахили аләми механики, автоматик идарә олунур. Буна көрә онлар дүшүнмәкдән мәһрумдурлар.

Һәгигәт интуисијанын дашыјычысы олан идрак јолу илә дәрк олуна биләр. Һәгигәтин доғрулуғу исә тәчрүбә јолу илә дејил, анлајышларымызын дәгиглији вә ајдынлығы илә тәсдиг олунур.

Декарта көрә һәгигәтин доғрулуғуну дөрд јолла тәсдиг етмәк олар. Биринчи, о һәгигәтдир ки, ајдын вә дәгигдир, һеч бир шүбһә доғурмаға јери јохдур. Икинчиси һәр бир мүрәккәб проблеми ајры-ајры һиссәләринә бөлүб ајдынлашдырмагла, үчүнчүсү, методики олараг сүбут едилиб мә'лум оланлардан мә'лум вә сүбут олмајанлара кечә-кечә, дөрдүнчүсү исә тәдгигатын мәнтиги мәрһәләләриндә һеч бир бошлуға јол вермәмәк јолу илә.

Декарт елмлә дини барышдырмаға чалышмышдыр.

ЛАРОШФУКО ФРАНСУА

(1613—1680)

Франсыз јазычысы, философу. Гәдим задәкан аиләсиндә доғулуб. Кәнчлијиндә ордуда хидмәт едиб. Сент-Антуан дөјүшүндә јараланыб. Бундан сонра өзүнүн «Дүшүнчәләр» вә «Хатирәләр» адлы әсәрләрини јазмагла мәшғул олуб. Дөврүнүн Буало, Расин, Молјер кими көркәмли адамларынын јахын досту олуб. «Дүшүнчәләр» әсәриндә инсанын һәрәкәт вә мүнасибәтләринин егоизмдән доғдуғуну, инсанын өз еһтирасларынын әсири олдуғуну, онун һәрәкәтләринин ағыл вә дүшүнчә илә дејил, шәхси мәнафе һиссләри илә идарә олундуғуну гејд едир.

Ларошфукоја көрә сосиал ганунларда инсан тәбиәтинин ганунлары үјғун кәлмир. Нәтичәдә, инсанлар арасында бу гәдәр икиүзлүлүк һөкм сүрүр вә үмумијјәтлә бүтүн хејирхаһ әмәлләр инсанларын бәд нијјәтләринин маскаланмасынын ифадәсидир.

Ларошфуко әсәрләри үзәриндә дәнә-дәнә ишләјиб. О, афоризмләри илә инсанын өз-өзүнү танымасына көмәк етмәк истәјир. Она көрә башгасынын бизим һаггымызда дедикләрини сәбрлә гулаг асмаг лазымдыр. Чүнки дүнјада һеч ким буну истәмир вә хошламыр. Бунунла да ејбләр чохалыр вә дәринләшир. Сахтакарлыг һәгигәт донунда һәр јанда һөкм сүрүр. Буна көрә һамы маска тахыб јашајыр. Хејирхаһ сөзләр кимин дилиндә чохса, биринчи сахтакар одур.

Ларошфуко јазыр ки, инсанларын сәһвләрини әдаләтлә көстәрмәси әслиндә онларын әдаләтсиз әмәлләрини өрт-басдыр етмәк үчүндүр. О, јазыр ки, өз хејирхаһ әмәлини јајмаг чохлары пис әмәлләр төрәтмәк васитәсидир. Ларошфукоја көрә инсанларын ән бөјүк бәласы онларын өзләрини севмәси, өзләринә ашиг олмаларыдыр. Бу чәһәтдән өз-өзүнү тәнгид едән адам тапмаг чәтиндир. Ларошфуко Авропа фәлсәфәсиндә мә'нәвијјат пессимизминин әчдадларындан бирдир.

АФОРИЗМЛӘРИ

* * *

Адамлары өјрәтмәк, адамлары өјрәнмәкдән асандыр.

* * *

Сөһбәти ағыл јох, гаршылыглы инам чанлы едир.

* * *

Шәрин дә хејир кими өз гәһрәманлары вар.

* * *

Пахыллыг нифрәтдән дә барышмаздыр.

* * *

О гисм кинли адамлар даһа горхулудур ки, хејирхаһлыгдан һеч дә бүсбүтүн хали дејилләр.

* * *

Адамлары охумаг, китаблары охумагдан даһа хејирлидир.

* * *

Ким даһа гүввәтлә севирсә о һисс етмир ки, артыг чохдан бәри севилмир.

* * *

Биз һәр һансы шәхси кәләчәкдә ондан хејир көзләдијимиз үчүн тә'рифләјирик.

* * *

Инсанын бүтүн үмидләринин алт-үст олмасы һәм достлары, һәм дә дүшмәнләри үчүн ејни дәрәчәдә хошдур.

* * *

Биз һәмишә горханда бүтүн өләси мәхлуглар кими горхуруг, истәјәндә исә елә истәјирик ки, куја өлмәзик.

* * *

Үз, көз, бәдән чох сөз дејир, нәинки дил.

* * *

Гочалар артыг пис нүмунә көстәрә билмәдикләринә көрә хејирли мәсләһәт верирләр.

* * *

Тәбиәт бизә ләјагәт бәхш етмишдир, онун үзә чыхмасы исә бәхтдән асылыдыр.

* * *

Характерин зәифлији—дүзәлдилмәси мүмкүн олмајан јеканә чатышмазлыгдыр.

* * *

Фәлсәфә кечмиш вә кәләчәјин дәрдинә галиб кәлир, индинин дәрди исә ону мәғлуб едир.

* * *

Чинајәт өзүнә даһа асан һимајәдарлар тапа билир, нәинки мә'сумлуг.

* * *

Намуслу адамлар бизә ләјагәтимизә көрә һөрмәт едир, гара чамаат исә бәхтимизә көрә.

* * *

Бә'зән садәчә бир кобудлуг һијләкәрин торундан гачмаг үчүн кифајәт едир.

ФОНТЕНЕЛ БЕРНАР

(1657—1757)

Франсыз мүтәфәккири вә маарифчиси. Руан шәһәриндә орта задәкан аиләсиндә анадан олмуш, Језуит колләчини битирмишдир.

Ата оғлунун онун кими вәкил олмасыны арзу етсә дә Фонтенел дајысы, мәшһур драматург Пјер Корнелин тә'сиријлә елм вә әдәбијјата даһа чох мејл көстәрмишдир.

1674-чү илдә 17 јашлы Фонтенел Парисә кәлиб дајылары Корнел гардашларынын евиндә јашамаға башламыш, бурада дөврүнүн ән көркәмли сәнәт вә елм адамлары илә таныш олуб онларын сөһбәт вә мубаһисәләриндә иштирак етмишдир.

XVII-чи әсрин сонлары Франсыз мүтләгијјәтинин ән парлаг дөврү иди. Бу елә бир дөвр иди ки, јени әмәлә кәлән буржуазија феодал гајда-ганунларынын тәмәлини учурурду. Орта әср динимистик дүнјакөрүшү сарсылыр, Монтен, Гассенди, Бејл вә башгаларынын шәхсиндә јени дүнјакөрүш мејдана чыхырды.

Кәнч Фонтенелин илк әдәби нүмунәләри дајысынын әсәрләринин тә'сири алтында јазылмышдыр. Лакин онун шаһ әсәрләри 80-чи илләрдә, демәк олар ки, ән аз әрзиндә бир-биринин ардынча чапдан чыхыб кәнч философун адыны ән габагчыл мүтәфәккирләр сырасына чыхармышдыр.

Бу әсәрләр илк нөвбәдә «Өлүләрин диалоглары» башлығы алтында топланмыш фәлсәфи мубаһисәләр, сонра исә «Плутонун муһакимәләри»дир. Һәр ики әсәр бөјүк сәс-күј ојадыб франсыз чәмијјәтиндә һеч кими лагејд гојмамышдыр.

Бундан руһланан Фонтенел бир-биринин ардынча «Борнео адасы һаггында мә'луматлар», «Дүнјаларын чохлуғу һагда мулаһизәләр», «Оракулларын тарихи», «Окказионализм физики системи һаггында шүбһәләр» кими әсәрләрини чап етдирмишдир. Ағыллы вә дәрин мулаһизәләр вә јени идејаларла зәнкин олан бу әсәрләр нәтичәсиндә о, 1691-чи илдә Франса Академијасынын үзвү, 1699-чу илдән исә оранын әвәзсиз катиби сечилмишдир.

Бунларын нәтичәсиндә Фонтенел гочалана кими бәдии јарадычылыгла мәшгул олмаг имканы әлдә етмиш, зәнкин ирс гојуб кетмишдир.

Фонтенелә көрә бүтпәрәстлик дөврүндә инсанлар өз образларына ујғун олан, өзләринә бәнзәр аллаһлар јарадырдылар. Лакин заман кечдикчә вә инсанлар камилләшдикчә аллаһлары да камилләшиб мүрәккәбләшир. Әввәлки аллаһлар јалныз күчүн рәмзи идисә, сонракы аллаһлар артыг һәм дә әдаләт вә мудриклик рәмзинә чеврилдиләр.

Фонтенелин һәјати вә етик дүшүнчәләри, инсан вә тәбиәтин ролу, дәһиләрин јери вә әмәлләри барәдә парлаг фикирләри онун «Өлүләрин диалоглары» әсәриндә әкс олунмушдур. Һәмин диалоглардан бирини охучуларын диггәтинә тәгдим едирик.

СОКРАТ ВӘ МОНТЕН

МОНТЕН—Үлви Сократ, бу, сизсинизми? Сизи көрмәјимә нә гәдәр шадам. Мән бураја лап тәзәчә кәлмишәм вә кәлән кими дә сизи ахтарырам, бир һалда ки, әсәрләримин һәр сәһифәсиндә сиздән данышыб, сизи көјләрә галдырмышам, демәли сизинлә сөһбәт етмәјә, садәлик вә бөјүклүјүнүзүн сиррини өјрәнмәјә һаггым вардыр.

СОКРАТ — Сөзсүз ки, һәјатда философ олан бир өлү илә көрүшмәк мәнимчүн дә хошдур. Бир һалда ки, сиз јухарыдан тәзәчә кәлмисиниз вә мән дә чохдан бәри бурада тәзә мәхлуг көрмүрәм, ичазә верин, сиздән сорушум ки, дүнјада тәзә нә вар, нә јох? Һәјат нечә кечир? Бир дәјишиклик олуб, ја јох?

МОНТЕН — Паһо, нечә дәјишикликләр баш вериб?! Бәлкә дә сиз һеч баш чыхара билмәздиниз.

СОКРАТ — Ә'ла вә ә'ла. Мән һәмишә белә һесаб етмишәм ки, һәјат јахшылыға доғру дәјишмәлидир вә бәшәријјәт мәним заманымда олдуғундан гат-гат ағылланмалыдыр.

МОНТЕН — Сиз нәји нәзәрдә тутурсунуз? Әксинә, һәмишә олдуғундан гат-гат ахмаглашыб вә әхлагсызлашыб. Мән бу чүр дәјишикликләрдән данышырам. Бөјүк ләјагәт вә әдаләт һөкм сүрән заманәниз барәдә сиздән даһа әтрафлы мә'лумат алмаг истәјирдим.

СОКРАТ — Мән исә сизин әсриниз барәдә ејни сөзләри ешитмәк истәјирдим. Доғруданмы сиз демәк истәјирсиниз ки, индики инсанлар гәдим заманын адамларынын төрәтдији ахмаглыглардан хилас олмајыблар?

МОНТЕН — Мән белә дүшүнүрәм ки, сизин антик дөвр барәдә белә е'тинасыз данышмағынызын сәбәби одур ки, өзүнүз дә һәмин дөврүн адамысыз. Лакин сизә мә'лум олсун ки, гәдим адәт вә ән'әнәләр һәмишәлик итиб кедиб вә һәр шеј күнү-күндән хараблашыр.

СОКРАТ — Бу, мүмкүндүрмү? Көрүнүр мәним заманымдан сонра һәр шеј керијә доғру кедиб, анчаг мән инанырам ки, әввәл-ахыр һәр шеј гајдасына дүшәчәк вә адамлар бу чохиллик тәчрүбәдән ибрәт алыб хејир көтүрәчәкләр.

МОНТЕН — Бах, бу гәтијјән ола билмәз. Мәкәр адамлар тәчрүбәдән ибрәт алыр? Инсанлар јүз илләр боју һәмчинсләринин тутдуғу тора дүшәк гушлара бәнзәјирләр. Инсанларын һамысы һәјата хам кәлир вә аталарын ахмаглығы өвладлар үчүн гәтијјән ибрәт олмур.

СОКРАТ — Нечә јә'ни һеч бир ибрәт дәрси олмур? Мән белә һесаб едирәм ки, инсанлығын гочалығы кәнчлијиндән гат-гат мүдрик вә камил олмалыдыр.

МОНТЕН — Бүтүн әсрләрин адамлары ејни хасијјәтдә олурлар. Ағыл онлара гәтијјән тә'сир етмир. Беләликлә, һарада ки, инсанлар вар, орада ахмаглыг да вар. Өзү дә һәмишә ејни ахмаглыг.

СОКРАТ — Јахшы, әкәр бу беләсә, бәс сиз нечә дүшүнә биләрсиз ки, гәдим заманлар индикиндән јахшы олуб.

МОНТЕН—Јох, Сократ ,билирәм ки, сиз белә мүбаһисәләрдә чох маһирсиз. Суалларла мүсаһибиннзи истәдијиниз нәтичәјә кәтириб чыхарачагсыз. Анчаг мән белә асанлыгла тәслим олмајачағам. Бу, шүбһәсиздир ки, артыг дүнјада Аристид, Фокион, Перикл вә нәһајәт, Сократын өзү кими гүдрәтли вә әјилмәз шәхсијјәтләр јохдур!..

СОКРАТ—Нә олсун ку?! Демәли, тәбиәт тагәтдән дүшүб, даһа бөјүк шәхсијјәтләр јетирә билмир? Нијә башга саһәләрдә јетирә билир, ағыллы адамлара кәләндә јох?! Тәбиәт һеч нә јаратмагда тәнәззүлә уғрамајыб. Нијә онун јаратдыглары ичиндә тәкчә адамлар јарарсыз олсун?!

МОНТЕН — Елә мәсәлә дә бундадыр ки, онлар чырлашырлар. Јәгин она көрәдир ки, тәбиәт һәр заман бир нечә бөјүк шәхсијјәт јаратмагла бизә көстәрмәк истәјиб ки, истәјәндә буну бачарыб, сонра исә даһа јаратмајыб.

СОКРАТ—Сиз бир шеји унутмајын ки, антик дөвр тамамилә хүсуси бир мәсәләдир. Дөврүн узаглығы ону сизин көзләринизд ә јүксәлдир. Әкәр сиз Аристид, Фокион, Перикл вә мәни јахындан танысајдыз, өз дөврүнүздә дә бизә охшар адамлар көрә биләрдиз. Антик дөврә она көрә үстүнлүк верирсиз ки, өз дөврүнүздән разы дејилсиз. Кечмиш адамлары өз мүасирләринизи алчалтмаг наминә көјләрә галдырырсыз. Лакин мәнә инанын ки, бизим әчдадлар да, биз дә, нәвә-нәтичәләримиз дә тамамилә ејни чүр адамларыг. Мән елә зәнн едирәм ки, дүнјаја лагејд нәзәрләрлә бахан адам тезликлә дарыхар. Чүнки дүнја һеч вахт дәјишмир.

МОНТЕН — Мән елә дүшүнүрдүм ки, һәр шеј һәрәкәтдәдир. Һәр ше дәјишир, ајры-ајры јүзилликләрин дә инсанлар кими өз мә'нәви симасы олур. Доғрудан да, мәкәр бир әср—алимләр әсри, дикәри—наданлар әсри дејилми?

СОКРАТ — Еләдир.

МОНТЕН—Белә олан јердә, бәс нијә шәр вә хејир әсрләри дә олмасын?

СОКРАТ — Јох, јох. Бурда мәсәлә тамам башга чүрдүр. Кејимләр дәјишир. Анчаг бу, о демәк дејил ки, кејинәнләр дә дәјишир. Тәрбијәли вә кобуд, билик вә наданлыг, чох вә ја аз садәлөвһлүк, чидди вә ја јүнкүл хасијјәт—бүтүн бунлар инсанын заһири өртүјүдүр вә дәјишмәјә мә'руздур, инсанын үрәји вә тәбиәти исә һеч вахт дәјишилә билмәз. Бир әсрдә көрүрсән ки, һамы надандыр, бирдән-бирә алимлик дәби дүшүр, һамы олур охујан, алим. Һәр һансы әсрин наданлар вә ја биликлиләр әсри олмасы дәблә бағлыдыр.

Һәр һансы әсрдә сајсыз-һесабсыз ахмагларын арасында тәбиәт бир нечә гејри-ади зәка јарадыр вә дүнјанын һәр јеринә сәпәләјир.

МОНТЕН — **Бәс онлар һәр әсрдә сајча ејни олур? Бәлкә бир әсрдә аз, бириндә чох олур?**

СОКРАТ — **Фәрг чох аз олур. Тәбиәт өз ганунларында дәјишмәздир.**

ПАСКАЛ БЛЕЗ

(1623—1662)

Франсыз ријазијјатчысы вә философу. Клермоне шәһәриндә мәһкәмә сәдри вә алим-ријазијјатчы Етјен Паскалын аиләсиндә анадан олмуш, илк тәһсилини дә атасындан алмышдыр. Аиләләри Парисә көчәндән сонра онларын евиндә топлашан Франсанын көркәмли адамларынын сөһбәтләринә гулаг асмыш вә еркән јашларындан ријазијјат, техника вә физика саһәсиндә бир чох кәшфләр едиб бүтүн Авропада шөһрәт газанмышдыр.

1651-чи илдә атасынын вәфатындан сонра О, һәр шеји атыб гәфилдән һәјатла вә күбар чәмијјәти илә гајнајыб гарышмаға башламышдыр. Бурада онун һәјатында баш верән ашағыдакы һадисә мүһүм рол ојнамышдыр. Бир дәфә О, Сена үзәриндәки көрпүләрин бириндән кечәркән бирдән-бирә атлар каретадан гырылыб бир баша чаја учмуш, карета исә һансы бир мө'чүзәјләсә көрпүнүн лап гырағында илишиб галмышдыр. Бу һадисә һәссас тәбиәтли Паскала бөјүк тә'сир бағышлајыр вә О һәмин күндән дөнүб гаты диндар олур. О, Пор-Роала көчүб бурада өз јени дүнјакөрүшүнү ачыглајан әсәрләр үзәриндә ишләмәјә башлајыр. Језуитләр әлејһинә јазылмыш «Əјаләт адамына мәктуб» онун полемика шәклиндә илк дини-фәлсәфи әсәридир.

Паскал һәмин дөврдә, јә'ни 1656—1662-чи илләрдә «Христиан дининин тә'рифи» әсәрини јазмаға башлајыр вә фасиләләр заманы јазылмыш сәһифәләрин бүкүлдүјү вәрәгләрдә һәјат, дин, мә'нәвијјат, инсан вә онун каинатдакы јери һаггында өз дәруни фикир вә дүшүнчәләрини гејд едир. Өлүмүндән сонра үзә чыхан бу сәһифәләр Пор-Роалын көркәмли сијасәт вә елм хадими Никол тәрәфиндән топланылыб. «Дүшүнчәләр» башлығы илә ајрыча китаб шәклиндә чап едилир. Вә көзләнилмәдән бүтүн башга әсәрләри дејил, məһз һәмин гејдләр дә Паскала өлмәзлик кәтирир.

Инсанын каинатда ачиз, мискин вә фанилији Паскалы нечә дәриндән сарсытдығы, инсанын ачы гисмәти вә фачиәли сонлуғу— «Дүшүнчәләр» әсәринин мөвзу вә идејасыны тәшкил едир. Паскала көрә тәкчә каинат сирләрлә долу дејил, елә инсанын өзү ән бөјүк сирләр мәнбәидир. Паскал үчүн бу абсурд каинатда инсан үчүн јеканә тәсәлли дин, даһа доғрусу—христианлыгдыр.

Паскал һәр афоризминдә инсанын мә'нәви кичиклијини, мискинлијини, хәбислијини, ријакарлығыны дөнә-дөнә гејд едиб хрис-

тиаһлығын хиласедичи мә'нәви тәбәддүлат јолу олдуғуну јазыр. Философа көрә инсан хејирлә шәрин бирләшмәсидир. Зәка дәлилләри илә гәлб дәлилләри бир-бириндән фәргләнир, бу да инсан руһунун фачиәлијинә сәбәб олур.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Өз-өзүмүзү дәрк едәк. Доғрудур, биз бу заман һәгигәти гавраја билмирик, әвәзиндә өз һәјатымызда низам-интизам јарада билирик ки, бу да бизимчүн ән вачиб мәсәләдир.

* * *

Һава мәним руһумун вәзијјәтинә чох аз тә'сир едир. Мәним өз думанлы күнләрим вә пис һаваларым вар.

* * *

Заман она көрә кәдәр вә инчикликләри унутдурур ки, инсан дәјишир. Инчијән дә, инчидән дә, башгалашыр. Гәзәбләнмиш халг да ејнилә. Ики нәсил көтүрүн, сонра онлара бахын—онлар әввәлки кими франсыздырлар, лакин артыг тамам башга адамлардыр.

* * *

Дөјүшләрдә бизи онун гәләбә илә баша чатан сону дејил, дөјүшүн өзү чәлб едир. Биз һејванларын вурушмасына марагла бахырыг, гурбаныны парча-парча едән галибә исә јох.

* * *

Кромвел бүтүн христианлары јер үзүндән силмәклә һәдәләјирди. О, крал нәслини мәһв едәчәк, өз нәслини һакимијјәт башына гојачагды, әкәр онун сидик јолунда бирчә дәнә гум зәррәси олмасајды, һәтта Рома да хилас олмајачагды, амма будур, һәмин гум зәррәси әмәлә кәлди, Кромвел өлдү, нәсли әввәлки мискинлијинә гајытды. сүлһ бәрпа олунду, крал да тахтында отурду.

* * *

Сәмаларын бу әбәди сәссизлији мәни ваһимәјә салыр.

* * *

Нә гәдәр сәлтәнәтләр мәним варлығымдан хәбәрсиздир.

* * *

Мән билирәм ки, мән олмаја да биләрдим. Мәним «мән»им дүшүнә билмәјимдәдир. Амма бу дүшүнән «мән» чанлы варлыға чеврилмәмиш анамы öлдүрсәјдиләр, дүнјаја кәлә билмәздим. Демәли, мән зәрури дејиләм, нечә ки, нә әбәди, нә дә сонсузам. Лакин һәр шеј мәнә дејир ки, тәбиәтдә кимсә зәрури, әбәди вә сонсуз бир мәхлуг вар.

* * *

Шәр чох асан баша кәлир, анчаг о, рәнкарәнкдир. Хејир исә һәмишә бир чүрдүр.

* * *

Бүтүн әшјалар ејни сүр'әтлә, ејни истигамәтдә һәрәкәт едәндә адама елә кәлир ки, онлар тәрпәнмирләр. Мәсәлән, кәмидә олан кими. Һамы алчаглыға енәјәндә дә ејни илә буну һеч ким һисс етмир. Вә јалныз тәрпәнмәз бир шејә сөјкәниб дајананда биз башгаларынын гачдығыны көрүрүк.

* * *

Клеопатранын бурну бир азча көдәк олсајды, дүнја бу күн башга чүр оларды.

МОНТЕСКЈЕ ШАРЛ ЛУИ

(1689—1755)

Франсыз јазычысы, сосиологу. Бордо шәһәриндә задәкан аиләсиндә доғулуб. Коллечдә тәһсил алыб. Әмисиндән галан дөвләт сајәсиндә еһтијачсыз јашајыб. Бордонун мәһкәмә һакими ишләјиб. Бир сыра һуманитар мәзмунлу тәдгигатлар чап етдирдикдән сонра 1720-чи илдә «Иран мәктублары» әсәрини јазмышдыр. Ики шәргинин дилиндән Гәрб вә Шәрг өлкәләриндә һөкм сүрән гајда-ганунлара вә сосиал һәрч-мәрчлијә күлүр. Сосиолокијада чоғрафи принсипләрин һәлледичи рол ојнамасы һаггында нәзәријјәнин баниләриндән биридир. Монтескјејә көрә халгын характери, мә'нәви симасы, онун ганунлары вә идарә үсулу иглим, торпаг, әразинин һәчми вә с. илә мүәјјән олунур. Буна көрә нүмунәви, мүтләг әдаләтли дөвләт гурулушу ола билмәз. Әкәр лазымса, ән јахшысы конститусијалы монархијадыр. Буна көрә ганунлар, халгын чоғрафи шәраитлә мүәјјән олунан руһуну әкс етдирмәлидир. Монтескјејә көрә һадисәләр ганунаујғун дөвр едир вә ганунлар да бу тәбии кедишә әсасланмалыдыр.

Монтескје јазыр ки, биз, биздән чох күчлү олан адамларла әһатә олунмушуг. Онлар бизә мин чүр зәрәр вура биләрләр. Өзү дә чох заман һеч бир чәза алмадан. Бизим үчүн нә бөјүк тәсәллидир ки, инсанын гәлбиндә нәсә елә бир гүввә вар вә о, даим биздән өтрү мүбаризә апарыр, бизи онларын зорундан горујур.

«Романын әзәмәти вә онун сүгутунун сәбәбләри һаггында дүшүнчәләр» әсәриндә Монтескје јазыр ки, тарихин һәрәкәтини, кедишини тале вә ја тәсадүф дејил, халгын һәјатында кедән дәрин дахили сәбәбләр мүәјјән едир. Ромалылар нә гәдәр ки, азадлыг принсипинә садиг идиләр, онлар күчлү вә гүдрәтлијдиләр. Деспотизм исә онлары мәһв етди.

Монтескјенин мәшһур әсәрләриндән бири дә «Ганунларын һөкмү» адланыр. О көстәрир ки, әдаләтли ганунлар инсанын тәбии һүгугларындан јараныр. Ганунлар халгын тарихи, адәтләри, мәншәти вә мәдәнијјәти, һабелә әразинин вә иглимин чоғрафи хүсусијјәтләри илә бағлы олмалыдыр.

ИРАН МӘКТУБЛАРЫ

(бир парча)

Авропа дөвләтләринин чоху монархистдир, даһа доғрусу, белә адланырлар. Чүнки әслинә галса, мән һәгиги монархист дөвләтин варлығына инанмырам. Һәр һалда онлар тәмиз һалда узун мүддәт гала билмәзләр. Бу чүр идарә үсулу зоракылыг үстүндә бәргәрардыр вә тезликлә ја деспотизм, ја да республика илә әвәз олунмалыдыр. Һакимијјәт һеч заман дөвләт вә халг арсында тән јары бөлүнә билмәз. Таразлығы, мүвазинәти сахламаг гејри-мүмкүндүр. Һакимијјәт һөкмән бир тәрәфдән азалыб о бири тәрәфдән чохалмалыдыр вә әсасән бурада үстүнлүк һәмишә дөвләтин тәрәфиндә олур, чүнки орду онун әлиндәдир.

* * *

Асија халглары һәмишә тахт-тача һөрмәт едибләр, нәинки она јијәләнмиш конкрет адамлара. Халгы идарә едән көзәкөрүнмәз һакимијјәт онунчүн һәмишә рәмз, һәмишә дәјишмәз олуб галачагдыр.

Онларын таныдыглары һөкмдарлар нөвбә илә бир-биринин башыны јерә дијирләтсәләр дә, халг һеч нараһатлыг, һеч бир фәрг һисс етмәјәчәк. Санки онлара конкрет адамлар дејил, руһлар һөкмдарлыг едир. Белә һөкмдар нә гәдәр бәдбәхтдир, зира онун чијни үстүндә јалныз бирчә дәнә баш мөвчуддур вә о да елә бил гәсдән саһибинин бүтүн гүдрәтини өзүндә чәмләмишдир ки, һәр һансы бир шөһрәтпәрәст бүтүн бу гүдрәтин чәмләшдији һәмин јери асанлыгла тапа билсин.

* * *

Һөкмдарын гәлби—тәбәәләри үчүн гәлибдир.

НААРГУМУН ӨЗБӘЈӘ МӘКТУБУ

Әзиз достум Өзбәк, дүнјанын һеч бир халгы фатеһлик шөһрәти вә әзәмәти илә татарларла јарыша билмәз. Бу халг—каинатын әсл һөкмранысыдыр: бүтүн башга халглар санки онлара гуллуг етмәк үчүн јараныб. Бу халг ејни заманда һәм империјалар јарадыр, һәм дә онлары дағыдыр. Тарихин бүтүн дөврләриндә дүнјаны өз гүдрәтләри илә сарсытмыш, һәмишә халгларын гәними олмушлар.

Татарлар ики дәфә Чини фәтһ етмиш вә һәлә дә ону итаәтдә сахлајырлар.

Онлар бөјүк монголларын сонсуз торпагларында инди дә һөкмранлыг едирләр.

Иранын һөкмдарлары онлардыр. Кирин вә Кистапсын тахтында тәнтәнә илә отуран онлардыр.

Онлар Московини диз чөкдүрүбләр.

Онлар түрк адланыб Авропада, Асијада вә Африкада нәһәнк фүтуһатлар сајәсиндә дүнјанын үч гит'әсиндә ағалыг едирләр.

Әкәр даһа гәдим заманлара нәзәр салсаг, көрәрик ки, Рома империјасыны дармадағын едәнләр дә онларын нәсилләридир.

Чинкиз ханын фүтуһатлары илә мүгајисәдә Искәндәрин гәләбәләри нәдир ки...

Бу мүзәффәр халгын јалныз тарихчиләри чатышмајыб ки, онларын ағласығмаз гәләбәләринин шөһрәтини јајсынлар.

Нә гәдәр өлмәз әмәлләр әбәдилик дәфн олунуб. Татарлар тарихләрини билмәдијимиз нә гәдәр дөвләтләрин әсасыны гојублар. Бу чәнкавәр халг өз күндәлик шөһрәти илә мәшғул олуб әбәди мағлубедилмәзлијинә инанараг кечмиш гәләбәләринин әбәдиләшдирилмәси гајғысына гәтијјән галмамышдыр.

ВОЛТЕР ФРАНСУА

(1694—1778)

Франсыз јазычысы вә философу. Парисдә нотариус вә хәзинәдар аиләсиндә анадан олмуш, језуит мәктәбиндә вә сонра Бөјүк Лудовик коллечиндә тәһсил алмышдыр. Еркән јашларындан јарадычылыға башламыш, буна көрә атасы илә дүз кәлмәмишдир. Һерсог Филипп Орлеанскијә јаздығы һәчвинә көрә Бастилијаја салынмыш, бурада вахтыны бош кечирмәјиб хәлвәти «Едип» фачиәсини јазмышдыр. Достларынын көмәји илә һәбсханадан чыхандан алты ај сонра фачиә тамашаја гојулуб мисилсиз уғур газанмышдыр. Бундан сонра онун узун, туфанлы һәјаты башланмыш вә бу

даһи инсан һәјатын һәр чүр узуну көрмүшдүр. Дөнә-дөнә Франсадан сүркүн олунмуш, сонра да көрүнмәмиш тәнтәнәјлә гаршыланмышдыр. Өлүмүндән сонра әлјазма һалында мүхтәлиф јерләрә сәпәләнмиш әсәрләри досту Бомарше тәрәфиндән бөјүк гајғы илә топланылыб 90 чилдлик күллијјат шәклиндә нәшр едилмишдир. Дөврүнүн елә бир сијаси-ичтимаи һадисәси олмамышдыр ки, она һансы бир жанрда јазылмыш әсәрләсә чаваб вермәсин. Ше'р, нәср әсәрләри, драм вә фачиәләриндә дөврүнүн сијаси хадимләрини, һәр чүр деспотизм вә мүтләгијјәти вә ән чох нәә дини, клерикал ән'әнә вә институсијалары амансыз тәнгид атәшинә тутмушдур. Аллаһа мөһкәм инанса да дини еһкамлары вә кечмишин бүтүн мүгәддәсләрини гамчыламышдыр.

Инкилтәрәдә крал II Кеоргун вә Пруссијада II Фридрихин гонағы, дөврүнүн философ вә мүтәфәккирләринин досту олмуш, Дидронун енсиклопедијаларынын һазырланмасында фәал иштирак етмишдир. «XIV Лудовикин әсри», «Рус империјасынын тарихи», «Үмумдүнја тарихи тәчрүбәләри» кими тарихи-фәлсәфи әсәрләрин мүәллифидир. Елә «Тарихин фәлсәфәси» терманинин јарадычысы да одур. Бу әсәрләрдә тарих илә фәлсәфәнин говушдурмаға чалышмышдыр. Јарадычылығынын бөјүк бир гисмини сырф фәлсәфи әсәрләр тәшкил едир. «Фәлсәфи мәктублар», «Метафизика һаггында трактат», «Фәлсәфәнин әсаслары», «Мемнонун Сисерона мәктублары», «Дини азадлыг һаггында», «Надан философ» кими кениш јајылмыш әсәрләри Авропада фәлсәфи фикрин инкишарында вә инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

Азадлығын бөјүк чарчысы олан Волтер үмумиликдә өз одлу еһтираслы чағырышларыјла бәсит Руссо илә бәрабәр ганлы 1789—1793-чү ил Франсыз ингилабынын күнаһкарларындан бирмдир. Лакин О, нә ағыллы Паскал кими бәдбин, нә дә дајәз Руссо кими никбин олмушдур. Фәлсәфи көрүшләринә көрә өзүнү Лукретсинин давамчысы е'лан етсә дә, бүтүн әсәрләриндә һәјат вә мәһәббәти тәрәннүм етсә дә, сон нәтичәдә идракын тәнтәнәсинә инанса да, ејни заманда Һекел кими тохлугдан вә дөвләт мәддаһлығындан да узаг олмушдур. Әсасән деист мөвге тутуб ејни заманда атеизмин гәти әлејһинә чыхмышдыр.

Волтерә көрә тәчрүбә фәлсәфәнин мүәллимидир. Зәвг вә әхлағын дәјишмәз вә әбәдилијини ирәли сүрән философ инкилис Локкун сенсуализминин тәрәфдары олмушдур. Сијаси бахышларына көрә маарифчи монархизмә инанан Волтер дөврүнүн ән бөјүк монархлары илә көрүшмүш вә ја мәктубланмыш, онлары азадлыг, әдаләт вә демократија принсипләринә садиг олмаға чағырмышдыр. Әкәр II Фридрихин тимсалында бу тә'сир фајдалы олса да, II Јекатерина нүмунәсиндә тамамилә уғурсузлугла нәтичәләнмишдир.

Волтерин тарихи, фәлсәфи вә сијаси бахышлары гејд етдијимиз

кими сәмәрәли вә тә'сирли нәтичә вермишдир. Пушкин чох јериндә јазмышдыр ки, Волтер фәлсәфәнин чырағыны тарихин гаранлыг архивләринә апармышдыр. О тарихин јалныз дөјүш вә мүһарибәләрин тәсвиринә һәср олунмасыны гәбаһәт һесаб етмиш, тарихи тәсвирләрдә билик вә тактиканын әкс олунмасыны истәмишдир. Керчәкҹиј тарихи тәсвир үчүн ән биринчи шәрт һесаб едән Волтер дөврүн абидәләринә вә јадикарларына әсасланмағы тәләб етмишдир. О сүбут етмишдир ки, гәдим јәһудиләр өзләринин бүтүн адәт, ән'әнә, мәрасим вә һәтта дүнјакөрүшләрини гоншуларындан вә өзкәләриндән әхз етмишләр: «Төврат» башдан-баша јарадычысы олан халгын наданлыгына вә кобудлуғуна ујғундур». Волтер јазырды ки, дүнјаны мүлаһизәләр идарә едир вә О, халгларын һәјатында чоғрафи мүһитин ролуну тамамилә вә әсассыз олараг инкар етмишдир. Волтер тәк-тәк истисналары үмуми принсип рангына галдыраараг јазмышдыр: «Әкәр исти иглимин мәнфи тә'сири әсасдырса, бәс Сә'ди вә Логман фарс дејилләрми?» Волтер бөјүк монархларын дејил, бөјүк әсрләрин тарихини јазмағы мәсләһәт көрүрдү. О, Авропа тарихиндә дөрд епоханы фәргләндирирди: Филипп вә Искәндәр, Сезар вә Август, Медичиләр вә нәһајәт XIV Лудовик епохалары. Мәһз бу епохаларда мәдәнијјәт вә инчәсәнәт парлаг инкишаф етмиш, бөјүк даһиләр јетишмишдир.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР:
ДЕМОКРАТИК ИДАРӘ ҮСУЛУ ҺАГГЫНДА

...**Е'тираф едирәм ки, мән демократик идарә үсулу илә асанлыгла барыша биләрдим. Белә һесаб едирәм: һагсызды о философ ки, халг идарәси тәрәфдарына демишди: «бу идарә үсулуну өз евиндә тәтбиг етмәјә чалыш, көр онда нечә пешиман олурсан». Онун ичазәсијлә ев вә шәһәр тамамилә башга-башга шејләрдир. Мәним евим мәнә мәхсусдур, әкәр һагларыны верирәмсә нөкәрләрим мәнә мәхсусдур, лакин һансы һүгугла мәним вәтәндашларым да мәнә мәхсус олмалыдырлар. Ахы муәјјән әразидә өз саһәси оланлар һәмин әразидә гајда-ганун сахланылмасында ејни һүгуглара маликдирләр. Мәнимчин көрмәк хошдур ки, өзләринә ев тикдикләри кими азад адамлар еләчә дә ганунлар да јарадырлар. Мәнә һәмишә ләззәт верир көрәндә ки, мәним даш јонаным, мәним дүлкәрим, мәним дәмирчим евими тикмәкдә мәнә көмәк етдикләри кими, мәним әкинчи гоншум вә сәнәткар достум да өз пешәләри сәвијјәсиндән јуксәлиб ичтимаи марагларЫ түрк султанынын ән сыртыг кизли мә'мурувдан даһа јахшы баша дүшүр. Демократија заманы һеч бир әкинчи вә сәнәткар сыхышдырылмагдан горхмамалыдыр. Орада һеч ким өз һерсогуна вә перинә көрдүјү ишин һаггыны алмаг үчүн әризә верән папагчы вәзијјәтиндә олма-**

малыдыр.—Достум,—дејә һерсог ондан сорушур,—мәкәр сән һәлә өз ишинин һаггыны алмамысан?—Монсинјор, үзр истәјирәм, мән сизин ишләр мүдириниз тәрәфиндән јалныз шапалаг алмышам.

Чох хошдур ки, һансыса бир танымадығын адама варлығы һәлә һеч кимә мә'лум олмајан филан шеј үчүн филан гәдәр веркини өдәјә билмәдијинә көрә сән зиндана салынмаг тәһлүкәсинә мә'руз галмамысан. Азад олуб өзүнә бәрабәр адамлар ичиндә јашамаг—инсанын әсл тәбии һәјаты бах будур. Башга чүр һәр һансы һәјат сахта вә бири аға, дикәри гул, үчүнчүсү паразит, дөрдүнчүсү исә арадүзәлдән ролуну ојнајан пис бир комедијадыр. Е'тираф едим ки, јалныз өзләринин горхаглығы вә ахмаглығы учбатындан инсанлар өз тәбии вәзијјәтләриндә бу чүр күнә дүшә биләрләр. Ахы ајдындыр, о кәс өз азадлығыны итирә биләр ки, ону мүдафиә едә билмәсин. Азадлығы исә ики чүр итирмәк олар: ахмаглар һијләкәрләр тәрәфиндән алдадылмагла вә ја зәифләр күчлүләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынмагла. Белә нәгл едирләр ки, һансы галибләрсә һансыса мәғлуб етдикләринин көзләринин бирини чыхарырлар. Елә халглар мөвчуддур ки, дәјирманын чархыны фырладан јолчулар кими ики көзләри дә овулуб. Мән һәр ики көзүмү горумаг истәјирәм, амма јери кәлмишкән, мәнә елә кәлир ки, аристократик дөвләтдә адамын бир көзүнү, монархијада исә икисини дә чыхарырлар.

ТАРИХ

Сиз нәһајәт биздән Рома империјасынын сүгутундан бәри мүасир тарихә гаршы икраһ һиссини арадан көтүрмәк истәјиб виран торпагларда мәскун олмуш халглар һаггында үмуми мә'лумат истәјирсиз. Бүтүн бу түкәнмәз материаллар ичиндә сиз јалныз диггәтәлајиг мөвзулары—мәһз руһ, мә'нәвијјат, адәт-ән'әнә кими онларын даһа чох фактлара әсасланан вә һәр кәсин билмәси вачиб олан башлыча кејфијјәтләрини ахтарырсыныз. Бу әсәринсә мәгсәди һеч ады хатырланмаға лајиг олмајан һансы бир һөкмдарынса башга һәр һансы гејри-мәдәни бир халгын үстүнә һүчумунун тәсвири кими билик вермәкдән ибарәт олмамалыдыр. Әкәр бизим бәдбәхтлијимиздән бүтүн сүлаләләри хроноложи ардычыллыгла јадда сахламаға мәчбур олсајдыг, биз сөзләрдән башга һеч нә билмәздик. Өз тәбәәләрини јахшы вә хошбәхт едән монархларын бөјүк ишләрини билмәк нә гәдәр вачибсә, бир о гәдәр дә краларын һәјатларынын ади тәрәфләри илә марагланмаг зәруридирми? Бу бизим јаддашымызы јалныз јүкләјә биләрди. Мәһв олуб кетмиш мүхтәлиф нәсилләрин сонралар бөјүк дөвләтләр тәрәфиндән мәнимсәнилән һәр һансы бир әјаләт уғрунда мүбаризәсини билмәк бизә нә фајда верә биләрди? Һазырда демәк олар ки, һәр шәһәр Бөјүк Искәндәрин тарихиндән даһа кениш һәгиги, ја да ујдурма

тарихә маликдир. Һәр һансы бир монах орденинин салнамәсининсә Рома империјасынын тарихиндән даһа галын чилдли тәсвнри вар.

Һамысынын әһатә едилмәси гејри-мүмкүн олан бу сајсыз мәчмуәләрдән сечмәкдә әлбәттә мүәјјән һәдд гојмаг лазымдыр. Бу, сизә нә лазымсав ону кәтүрмәк вачиб олан кениш бир дүкандыр.

Мәшһур Боссујет өз «Үмумдүнја тарихи һаггында дүшүнчәләр»индә мәсәләнин руһуну дүзкүн анлајыб, һәр һалда Рома империјасына кәлдикдә Бөјүк Карлын епохасы илә кифајәтләнмишдир. Вә елә бу мәрһәләдә сиз дүнја тарихинин сонракы кедиши һаггында өзүнүздә тәсәввүр јаратмалысыз. Лакин сизә тез-тез даһа кечмишләрә гајытмаг лазым кәләчәк. Амма бу бәлағәтли јазычы бу гәдәр мөһтәшәм бир дөвләт вә јүксәк инкишаф етмиш дин јарадан әрәбләр һаггында ағызучу данышыб онлардан һәр һансы барбарлар кими бәһс едир. Беләдүшүнмәк олар ки, онун јазмагда јеканә мәгсәди одур ки, дүнјада һәр шеј јалныз Иуда халгынын варлығы наминә баш вермишдир. Әкәр Аллаһ Асија үзәриндә ағалығы бабилләрә вернбсә, истинасыз олараг она көрә ки, иудејләри чәзаландырсын. Әкәр О Кири чар едибсә, јалныз она көрә ки, бабилләрдән гисас алсын. Вә нәһајәт әкәр Аллаһ ромалылары мејдана чыхарыбса, демәли јенә иудејләри әзмәк үчүн. Бәлкә дә бу беләдир, лакин Кирин вә ромалыларын гүдрәтинин башга сәбәбләри дә варды вә Боссујетин өзү дә халгларын руһу барәдә данышанда буну нәзәрдән гачырмајыб.

Биз бир дә ону истәјирик ки, Боссујет мәсәлән башга халглар пејда олмаздан чох-чох әввәлләр гүдрәтли дөвләт јарадан һиндлиләр вә чинлнләр кими гәдим шәрг халгларыны да унутмасын. Ахы биз онларын өлкәләринин әшјаларындан истифадә едирик, онларын ојунлары нлә әјләнирик, онларын гәдим, ибрәтамиз тәмсилләрини өјрәнирик. Доғруданмы биз, бизим Аврона тачирләримизин јолларыны өјрәнән кими ајаг ачдыглары халгларын руһуну өјрәнмәји өзүмүзә гәбаһәт сајмалыјыг?

ФИКИР ВӘ СӨЗ АЗАДЛЫҒЫ

В — Бәс сиз руһун көләлији һаггында нә дејә биләрсиниз?

А — Руһун көләлији дејәндә сиз нәји нәзәрдә тутурсунуз?

В — Кариб гадынлары өз ушагларынын башыны әздикләри кими бизим дә ушагларымызын ағлыны шикәст етмәјимизи нәзәрдә тутурам. Әввәлчә онлара кәкәләјәрәк бизи күлдүрән ахмаг сөзләр өјрәдирик, елә ки, онлар инанмаг хүсусијјәти кәсб етдиләр, онлары һәмин ахмаглыглара инанмаға мәчбур едирик. Беләликлә бүтүн сә'јимизлә чалышырыг ки, милләтимизи кичбәсәр, горхаг вә барбарлара дөндәрәк, сонра да јазмағы, данышмағы, һәтта дүшүнмәји гадаған едән ганунлар веририк.

А — Әкәр белә ганунлар Инкилтәрәдә олсајды, мән ја онлары мәһв етмәк үчүн јахшы гәсд һазырлајардым, ја да Британија адаларыны јандырыб һәмишәлик гачыб кедәрдим.

С — Лакин ахы кимин дә ағлына нә кәлирсә ортаја төкмәси дә јахшы дејил. Нә јазыда, нә дә данышыгда мүдафиәси алтында вардөвләтдән, азадлыг вә һәјатын башга шејләриндән ләззәт алдығымыз ганунлары вә һакимијјәти тәһгир етмәк олмаз.

А — Сөзсүз ки, буну етмәк мәсләһәт дејил вә һәјасыз гијамчы чәзаланмалыдыр. Лакин адамлара сөз азадлығындан истифадә едә биләрләр дејә јазмағы гадаған етмәк олармы? Бу она охшајарды ки, мән сизин пис аргументләр сөјләмәмәјиниз үчүн сизин лал олунмағынызы арзулајым. Күчәләрдә чибә кирирләр дејә доғруданмы кәзмәји гадаған етмәк лазымдыр? Адамлар ахмаг вә әдәбсиз сөзләр данышырлар дејә, онлара данышмаға гадаған еләмәк лазымдыр? Биздә һәр кәс сөзләринә чавабдеһ кими истәдијини даныша биләр. Бу халгым илә анлашманын јеканә јолудур. Әкәр көрсәләр ки, сиз дејән кими чәфәнк сөзләр данышырсыз, сизи фитә басар; гијама чағырырсыз, сизи чәзаландырарлар. Халг көрсә ки, сиз ләјагәтли вә мүдрик сөзләр данышырсыз, сизи севәр вә мүкафатландырарлар. Өз фикирләрини јазы илә ифадә етмәк азадлығы Инкилтәрә, Полшада, һәмчинин Америка Бирләшмиш Штатларында, Исвечдә бәргәрардыр вә о нәһајәт Исвечрәдә дә бәргәрар олмалыдыр, бәлкә бу өлкә азадлыға лајиг дејил?

С — Онда әкәр сиз Мүасир Ромада доғулсајдыз?

А — Мән орда гәдим Романын Сисерон вә Тасит кими адамларына меһраб гојдурардым, сонра да бу меһраба дахил олуб Брутун шлјапасыны башыма гојар, онун хәнчәрини әлимә алыб халга өз тәбии һүгугларыны итирдикләрини хатырладардым. Кола ди Риенси кими трибуналлар јарадардым.

С — Онда сизин дә ахырыныз онун ахыры кими оларды.

А — Ола биләр. Лакин сон сәфәрим заманы ромалыларын көлә вәзијјәтини көрүб дујдуғум икраһ һиссини ифадә етмәмәк гүввәм харичиндәдир: мән франсисткан монахларыны Капитолидә көрәркән титрәјирдим. Мәним дөрд һәмвәтәним кәмидән дүшүб Палмира вә ја һелиополун фајдасыз харабалыгларыны рәсм етмәјә кетдиләр. Мән исә өз һесабыма чамаатын әлләриндән зүлм чәкдији инквизисија јувасы олан шәһәрләрин үстүнә көндәрмәјә јүз дәфә һазыр идим. Мәним гәһрәманым адмирал Блекдир. Кромвел ону Португалија кралы Иоанн Браганијалы илә сүлһ сазиши имзаламаға көндәрәндә, крал имза етмәкдән имтина етди, белә ки, буну кафирләрлә һәр һансы иш көрмәји гадаған едән бөјүк инквизитор тәләб едирди.—Мәнә һәрәкәт етмәјә ичазә верин,—адмирал давам етди,—о өзү мүгавиләни имзалмаг үчүн кәмимизин көјәртәсинә тәшриф кәтирәр. Монахын Таходакы сарајы дүз донанмамызла үз-үзә иди. Адмирал сарајы бир нечә көзәр-

дилмиш мәрми атәшинә тутду, инквизитор тез үзр истәмәјә кәлиб диз үстә трактаты имзалады. Һәмин һадисәдә адмирал етмәли ишин үз јарысыны көрдү, О бүтүн инквизиторлара үрәкләрә зүлм етмәји вә бәдәнләри јандырмагы гадаган етмәлијди, нечә ки, фарслар, сенралар исә јунанлар вә ромалылар африкалылара инсан гурбан вермәји гадаган етдиләр.

В — Сиз әсл инкилис кими данышырсыз.

А — Мән инсан кими, бүтүн чәсур адамлар кими данышырам. Истәјирсинизми мән инсан нөвүнүн ән бөјүк нөгсанынын нә олдуғуну дејим.

В — Сиз мәнә бөјүк зөвг вермиш оларсыныз. Ахы мән өз нәвүм барәдә һәмишә тәзә сөз ешитмәк истәмишәм.

А — Бу нөгсан ондан ибарәтдир ки, адамлар ахмаг вә горхагдырлар.

С — Лакин бүтүн халглар мүһарибәдә мәрдлик кәстәрирләр.

А — Бәли, илк тәбил сәсини ешидәндә титрәјән вә тәбилин аһәнкдар сәси вә гамчы зәрбәси илә мәғрур-мәғрур аддымлајан ат кими.

ТӘБИӘТ ВӘ ФИЛОСОФ
(диалогдан парча)

Философ — Тәбиәт, сән кимсән? Ахы, 50 илдир ки, сәнин гојнунда јашајыб сәни ахтарырам, амма һәлә дә тапа билмәмишәм.

Тәбиәт — Мән бөјүк олан һәр шејәм. Мән ријазијјата бәләд дејиләм, амма мәндә һәр шеј ријазијјат ганунлары илә јарадылыб.

Философ — Әкәр сән ријазијјата гәтијјән бәләд дејилсәнсә, амма ганунларын ардычыл һәндәси ганунлар әсасында гурулубса, онда бу ганунларын әбәди јарадычысы олмалыдыр—сәнин һәрәкәтләрини идарә едән али бир зәка!

Тәбиәт — Сән һаглысан. Мән—су, торпаг, од, һава, метал, минерал, даш, битки вә һејванларам. Мән ачыг-ајдын һисс едирәм ки, мәндә нә исә бир тәфәккүр вар. Сәндә дә вар, амма сән ону көрмүрсән, мән дә ону көрмәмишәм, анҹаг һисс едирәм. Белә олан һалда мәним бир зәррәм олан сән ону нечә билә биләрсән?..

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘ

Бүтүн һејванлар бир-бири илә даими мүһарибә вәзијјәтиндәдирләр. Һәр нөв башга бир нөвү јемәк үчүн јараныб. Гојундан көјәрчинә гәдәр елә бир һејван јохдур ки, сајсыз мигдарда башга ҹанлыларла гидаланмасын. Парис вә Менелај кими һәр нөвүн дә еркәкләри дишиләрдән өтрү дөјүшүр. Һава, јер вә су башдан-баша дағылма мејданыдыр.

КИЗО ФРАНСУА

(1787—1874)

Франсыз тарихчиси вә философу, сијаси хадим. Протестант вәкил аиләсиндә анадан олмуш, атасы 1789-чу илин ингилабында ешафота гурбан кетмишдир. Анасы көрпә оғлу илә Ченеврәјә гачмыш, бир нечә ил орада мәскун олмушдур. Илк тәһсилини орада алан Франсуа әдәбијјаты вә фәлсәфәни, һабелә гәдим вә јени дилләри өјрәнмишдир. 1805-чи илдән мүәллимлијә башламыш вә аз сонра мәшһур «Публисист» гәзетинин редактору Номина Мелан илә таныш олмуш вә араларындакы јаш фәргинә бахмајараг евләнмишләр. Елә һәмин дөврдән, јә'ни 1812-чи илдән дә 25 јашлы Кизо сијаси фәалијјәтә башламышдыр. Ејни заманда тарихи вә фәлсәфи јарадычылығы да унутмамыш вә бу ики фәалијјәтини өмрүнүн ахырына кими бир-бириндән ајырмамышдыр.

Сијаси фәалијјәтинә әввәлчә Дахили ишләр назирлијинин катиби кими башламыш, илк әсәрләрини чап етдирмиш, Авропа өлкәләринә сәјаһәтә чыхмышдыр. Сонракы илләрдә Апартаментин баш идарәсинин директору олмагла бир-биринин ардынча «Нүмајәндәләр идарәчилији вә Франсанын муасир вәзијјәти», «Суи-гәсдчиләр вә сијаси әдаләт мәһкәмәси», «Франсанын муасир вәзијјәтиндә идарә үсулу вә мүхалифәт», «Нүмајәндәчилик идарәчилији», «Сијаси мүһакимәләрдә өлүм һөкмү һаггында», «Франсанын тарихи тәчрүбәләри», «Инкилтәрә ингилабына аид мемуарлар», «Франса ингилабына аид мемуарлар», «Инкилтәрә ингилабы тарихи» кими кәскин сијаси-публисистик, тарихи-фәлсәфи әсәрләрини јазмышдыр.

1828-чи илдә «Прогрессив енсиклопедија»нын редактору вә «Франсыз журналы»нын тә'сисчиси олмушдур. Сорбонна университетиндә дәрс дејә-дејә дөвләт шурасынын үзвү сечилмиш, 1828—30-чу илләрдә 6 чилдлик «Јени тарих курсу», «Авропа сивилизасијасынын тарихи» вә 4 чилдлик «Франса сивилизасијасынын тарихи» адлы популјар вә дәјәрли әсәрләрини јаратмышдыр. Мүхалифәт нүмајәндәси кими депутат сечилиб ејни заманда Дахили ишләр, маариф вә башга назирликләрә башчылыг етмишдир. Нәһајәт 1847-чи илдә Франса республикасынын баш назири сечилмишдир.

Кизо Франсанын сијаси-фәлсәфи фикир тарихиндә чәмијјәт һәјаты вә онун инкишафы ганунларыны дәриндән тәһлил едән бир мүтәфәккир кими јашајыр. Бир тарихчи кими дә О, тәсвирчи дејил, тәдгигчидир: ејни заманда онун тәдгиг етдији просес никбинлик доғуран просесдир. Чәмијјәтә мөһкәм бир организм кими бахан Кизо јазырды: «Туфан заманы кәмидә олмаг хошдур, чүнки билирсән ки, мәһв олмајачагсан».

Кизону ингилабларын вә сивилизасијаларын тарихчиси дә ад-

ландырмаг олар. Онун һәр ики мөвзуда јазылмыш чохчилдли әсәрләри узун илләр она Франсанын бир нөмрәли тарихчиси шөһрәтини бәхш етмишдир. О јазырды ки, тәрәгги идејасы сивилизасија анлајышында әсас идеја инкишафыдыр. Авропа сивилизасијасы исә бүтүн башга сивилизасијалардан зәнкиндир.

Кизонун биринчи фикри һардаса зиддијјәтли вә мүбаһисәлидирсә, икинчи фикри исә шүбһәсиз ки, һәгигәтә даһа чох јахындыр. Кизо јазырды ки, сијаси тә'сисатлары өјрәнмәк үчүн әввәлчә чәмијјәтин өзүнү өјрәнмәк лазымдыр. Чәмијјәт әввәлчә тә'сисатлары јарадыр, сонра да онлар чәмијјәти дәјишир.

Конститусијалы монархијаны республика үсул-идарәсиндән вә үмумијјәтлә һәр чүр дөвләт формасындан үстүн тутан Кизо демәк олар ки, бүтүн әсәрләринин бу идејанын тәсдигинин тәһлилинә һәср етмишдир. Онун тарихи фәлсәфи консепсијасы Франса тарихчиси Пугасын јаздығы кими мәһз конститусијалы монархијанын һүгуги әсасландырылмасына јөнәлдилмишдир. Мәһз бу сәбәбдән О монархијаны һакимијјәтә кәтирдији үчүн 1830-чу ил ијул ингилабынын нәтичәсини мүсбәт сајмышдыр. Кизо Франсыз чәмијјәтинин бүтүн сосиал елементләринин бирләшмә тенденсијасына Франсыз сивилизасијасынын әсас факты кими бахмышдыр. Кизонун дили публисист вә еһтираслыдыр. Илк бахышдан парадоксал көрүнсә дә марксизмин вә фәһлә синфинин гаты әлејһдары олан вә Марксын Парисдән сүркүн олмасы үчүн гәрар чыхаран Кизо, Октјабр чеврилишинә гәдәрки дөврәчән рус ингилабчылары вә марксистләри тәрәфиндән вәчдлә гаршыланмышдыр. Мәсәлән мәшһур рус ингилабчы демократы Н. Чернышевски «Франса сивилизасијасынын тарихи» әсәрини охујандан сонра јазырды: «Чох көзәл! Мәни елә алыб апармышды ки, о дәгигә көрүнүр һәм бөјүк јазычы, һәм дә бөјүк мүтәфәккирдир». «Кизо нәһәнк зәкадыр»—дејән Ключевскинин фикрини мәшһур марксист Плеханов да тәкрар едәрәк јазырды ки, һәтта Маркс вә Енкелс дә Кизону Франсанын ән ағыллы адамларындан бири һесаб едирдиләр.

Амма Франсада Кизону хүсусән бир тарихчи кими тәнгид атәшинә тутурдулар. Мәсәлән танынмыш тәнгидчи Сент Бөв белә јазырды: «Кизо тарихи, һәгигәт олмаг үчүн һәддиндән дәрәчәдә мәнтигидир».

АВРОПА СИВИЛИЗАСИЈАСЫНЫН ТАРИХИ

(Бир парча)

Сивилизасија кизли, мүрәккәб, асанлыгла тәсвирә вә тәрәннүмә кәлмәјән, бунунла белә, мөвчуд олан, тәсвир вә тәрәннүмә лајиг олан бир фактдыр. Сорушмаг лазымдыр:—Бәс о хејирдирми, јохса шәр? Бә'зиләри она үмидсизчәсинә бахыр, бә'зиләри она һејрандыр.

Сорушмаг олар:—Сивилизасија үмумбәшәр фактыдырмы? Инсанлығын үмумдүнја сивилизасијасы вармы? Инсанлыг мүәјјән бир мәгсәдә чан атырмы? Онлар әсрләрдән-әсрләрә адлаја-адлаја бир-бирләринә нәсә солмаз, нәсә даим артан вә гијмәтли хәзинә кими горунан өлмәз бир шеј верирми?

Башга бир нүмунә. Халгын мадди һәјаты аз гәнаәтбәхш вә әлверишлидир. Һәрчәнд ки, дөзүлүр. Амма онун мә'нәви вә әгли тәләбаты нәзәрдән гачырылмајыб вә мүәјјән сәрбәстлик верилиб. Бу халгын саф, уча һиссләринин инкишафына гајғы көстәрилир. Бунунла белә, азадлығын һәр чүр тәзаһүрү боғулур. Доғрудур, һамыја мүәјјән дәрәчә һәгигәт пајы верилир, амма һеч кәсин ајрылыгда һәгигәт ахтармасына јол верилмир. Дурғунлуг белә халгын ән характерик мә'нәви симасыны тәшкил едир. Теократик үсулиидарәнин һаким олдугу әксәр Асија дөвләтләриндә вәзијјәт беләдир. Мәсәлән, һиндусларда. Суалымы тәкрар едирәм:—Бу халг сивилизасијалыдырмы?

* * *

Тәкрар едирәм, шәхси мүстәгиллик һисси, гејри-шүури олараг азадлыға чан атмаг, нә Рома, нә дә христиан чәмијјәтләринә мә'лум дејилди. Ону кәтирән вә Авропа сивилизасијасынын бешијинә гојан барбарлар олуб.

КОНТ ОКУСТ

(1798—1857)

Франсыз философу. Позитивизмин баниси. Чиновник аиләсиндә анадан олуб Парис политехник мәктәбиндә тәһсил алмышдыр. Сонралар фәрди дәрс демәклә јашамыш, бир мүддәт Сен-Симонун катиби олмушдур. Өз нәзәри-фәлсәфи системинин әсасыны [illegible] рәисинин дүнјаҝөрүшүндән сөз етмишдир. Маһијјәти дә ҹәмијјәти позитивизм әсасында јенидән тәшкил етмәкдән ибарәтдир.

1826—1848-ҹи илләрдә көнүллү дәрс демәклә өз фәлсәфи консепсијасыны тәблиғ етмиш, 1848-ҹи ил ингилабы заманы һәтта Франса пролетариатына ингилаби мүбаризәдән әл чәкиб позитивизм бајрағы алтына кечмәји тәклиф етмишдир. Сосиал физика адланыныны вә дә психолокија шәклиндә елми әдәбијјата кәтирән Контун мәгсәди әһатәли шәкилдә елмләрин классификасијасыны ишләјиб һазырламаг иди. Гејд етмәк лазымдыр ки, О бу вәзифәнин өһдәсиндән там шәкилдә кәлмишдир. Мә'насы да одур ки, биликләрин иерархијасы садәдән мүрәккәбә, ибтидаидән алија, үмумидән конкретә доғру мәнтиги формада тарихи инкишафы әкс етдирмәкдир. Бу иерархија беләдир: ријазијјат—астрономија, физика—кимја—биолокија—сосиолокија. Гејд едәк ки,

«сосиолокија» кими «биолокија» термининин дә јарадычысы одур. Демәли, Конта көрә сосиолокија да биолокијанын ганунларына әсасланыр. Бу ганунлар исә еjни заманда индивидләрин бир-бирләринә тә'сирләри илә рәнкарәнк вә өзүнәмәхсус шәкил алыр. Еjни заманда бу гаршылыглы тә'сир үмумбәшәр мигјасында һәр нәслин өзүндән сонракы нәслә тә'сири илә даһа да мүрәккәбләшир. Инсан тәфәккүрүнүн психоложи, метафизики вә позитивист олмагла үч формасы Конта көрә бүтүн әввәлки фәлсәфи системләри ләғв едир. Бүтүн бу мүлаһизәләр онун 1830—1842-чи илләрдә Парисдә нәшр олунан 6 чилдлик «Позитив фәлсәфә курсу» әсәриндә кениш шәрһ олунмушдур. О јазыр ки, бәшәр, тәфәккүрүнүн биринчи—теоложи мәрһәләсиндә бүтүн һадисәләри дини тәсәввүрлә изаһ едир, икинчи—метафизики мәрһәләдә фөвгәлтәбии факторлар вә сәбәбләрлә изаһ олунур вә нәһајәт үчүнчү мәрһәлә, әслиндә елми мәрһәлә адландырыла билән вә чәмијјәтин расионал тәшкилини әсасландыран позитивизм кәлир.

Конт 1851—1855-чи илләрдә «Позитив сијасәт системи» адлы 4 чилдлик даһа бир әсәрини чап етдирмишдир вә өз фәлсәфи системинин әсасларыны мөһкәмләтмишдир. Бу әсәрдә О артыг позитивизми бир дин кими әсасландырмаға чалышмыш вә тәдгигатчыларын јаздығы кими нәинки өз дүшмәнләрини вә әлеjһдарларыны, һәтта тәрәфдарларыны да һејрәтдә гојмушдур. Јарадычысы олдуғу динин бүтүн ајин, мәрасим вә һәтта катехизисләринә гәдәр кешиш вә әһалинин тәсвирини верән философ нәһајәтдә тәнһалыға вә ачыначаглы күнләр кечирмәјә мәһкум един дәли вә сәрсәм кими гаршыланмышдыр. Беләликлә капитализм вә буржуа гајдалары ки, О гәбул едирди, она арха чевирди. Мәһәббәти—принсип, гајда гануну—әсас, тәрәггини исә мәгсәд һесаб едән Конт бунларын һеч биринин фајдасынын вә реаллығынын тәсдигинә шаһид олмады. Чүнки һәјатын өз јолу, чәмијјәтин өз көзәкөрүнмәз ганунлары вар ки, һеч бир гондарма ганунлара әһәмијјәт вермәдән давам едир.

ТОКВИЛ АЛЕКСИС

(1805—1859)

Франсыз сијаси мүтәфәккири вә сосиолоғу. Сијаси хадим. Канч јашларындан елми вә сијаси фәалијјәтә башлајан Токвил 26 јашында икән Америкаја сәјаһәт етмиш, гајыдандан сонра она дүнја шөһрәти газандыран «Америкада демократија» адлы ики чилдлик әсәрини чап етдирмишдир. Бу әсәрә көрә О, франса академијасына үзв сечилмишдир.

Токвил бүтүн әсәрләриндә демократијанын вә һакимијјәтин мәншәјини арашдырмыш, маһијјәт вә кәләҹәјини шәрһ етмишдир. Чох узагкөрән бир мүтәфәккир кими һәлә 150 ил әввәл о, һәмин әсәриндә јазмышдыр: «Јер үзүндә ики халг вар ки, һәрәси бир чүр башлајыб үмуми мәгсәдә доғру үз тутублар. Бунлар руслар вә англо-американлардыр. Башга халглар санки тәбиәтин онлар үчүн ајырдыглары сәрһәдләрә чатыблар вә јалныз әлләриндә оланлары горумалыдырлар. Бу ики халг исә һәлә бөјүмә мәрһәләсиндәдирләр. Јалныз онлар јүнкүл вә сүр'әтли аддымларла сәрһәдләри көрүнмәјән чыдыр мејданында чапырлар. Онларын јоллары ајры, мәнзилләри ајрыдыр. Онларын һәр бири талејин кизли әмри илә бир заман дүнјанын јарысынын талејини өз әлләриндә сахлајачаглар».

Беләликлә социолог вә тарихчи Токвил мүтләг монархијаны демократијанын илк фазасы кими мүәјјән едир. О, јазыр ки, бу просес бүтүн дүнјада бир ичтимаи гурулушун, јә'ни феодализмин гејри бәрабәрлијинин демократијалы монархија илә әвәз олунмасы дөврүндә баш верир. Токвил јазыр: «Артыг задәканлар сыныб, халг исә ојанмајыб, бә'зиләри һәдсиз дәрәҹәдә ашағыда, галанлары да о дәрәҹәдә јухарыда дејилләр ки, һакимијјәт мәсәләсинә гарышa билсинләр. Беләликлә һөкмдарларын бу гызыл әсри јүз әлли ил давам етди. Онлар адәтән бир-бирләрини инкар едән сијаси стабилликлә мүтләг һакимијјәтин зөвг-сәфасы ичиндә ләззәт алдылар».

Токвил јазыр ки, нәһајәт ингилаб бу мүтләгијјәти јыхыб апарыр, амма мәркәзләшмәни нәинки арадан көтүрмүр, әксинә даһа да кәскинләшдирир. Азадлыг вә бәрабәрлик шүарларыјла башлајан 1789–93 ил Франса ингилабы бир-биринә зидд олан бу мәфһумлары тәбии ки, бирләшдирә вә һәјата кечирә билмәди. Нәтиҹәдә агласығмаз дәрәҹәдә ағыр, күчлү вә көзәкөрүнмәз дөвләт һакимијјәти мејдана кәлир ки, фәрдләр һәмин рәһбәр машынын мәгсәдләринә хидмәт едән садәҹә аләтә чеврилир. Феодал бәрабәрсизлијинин әвәзинә бүрократик иерархијанын һакимијјәти мејдана кәлир. Токвил јенә кәләҹәк социалист ингилабынын нәтиҹәсини көрүрмүш кими јазыр: «Бу нәһәнк социал һакимијјәт үнвансыздыр. О артыг крал адланмыр, дөвләт адланыр. О һамынын мәһсулудур, һамыны тәмсил едир вә һәр фәрдин ирадәси. Һамынын ирадәсинә табедир. Бу демократик деспотизм адланан тиранијанын хүсуси формасыдыр». Социолог јазыр ки, синиф вә ранг јохдур вә бир-бирләриндән һеч чүр фәргләнмәјән гејри-мүәјјән күтлә вар ки, али һакимијјәтин јеканә ганун мәнбәји сајылыр вә усталыгла бу һакимијјәтдән тамамилә мәһрум едилмишләр.

«Көһнә үсул идарә вә ингилаб» әсәриндә Токвил Франсә буржуа ингилабыны тамамилә фајдасыз һадисә, күтләнин јыртыҹы еһтирасларынын туғјаны кими тәсвир едир. Руһән задәкан синфинә

мәнсуб олан Токвил Авропа халгларыны кәләчәк деспотизмдән јалныз задәканларын горуја биләчәјини сөјләмишди. Демократија тәрәфдарлары Авропанын габагчыл өлкәләрини јалныз буна апарырлар.

АМЕРИКАДА ДЕМОКРАТИЈА

(әсәрдән фрагмент)

Белә бир заман кәләчәк ки, Шимали Америкада өз араларында бәрабәр, һамысы бир аиләјә, ејни тарихи мәншәјә, ејни сивилизасијаја, дилә, динә, ејни адәт вә ән'әнәләрә мәхсус вә һамысынын фикри ејни форма вә рәнк чаларларына малик јүз әлли милјон әһали јашајачаг. Һәр шеј шүбһә алтында олса да, буна әмин олмаг олар. Бах, бу амил дүнја тарихиндә тамамилә јени бир фактдыр, елә бир факт ки, әһәмијјәтини вә нәтичәсини һәтта хәјалла белә тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Һазырда дүнјада ики мүхтәлиф нөгтәдән башлајыб күман ки, ејни мәгсәдә јахынлашан ики бөјүк халг мөвчуддур: бунлар руслар вә англо-американлардыр.

Онларын һәр икиси һисс олунмадан инкишаф етдиләр вә адамларын нәзәрләри башга сәмтә бахдығы заман, онлар бирдән милләтләр арасындакы илк чәркәләри тутдулар, белә ки, дүнја онларын мејдана чыхмағыны вә әзәмәтини демәк олар ки, ејни вахтда көрдү.

Бүтүн башга халглар көрүнүр тәбиәтин онлар үчүн ајырдыгы һәддә демәк олар ки, чатыблар вә онларын вәзифәси јалныз әлдә олунмушу горујуб сахламагдыр. Бу ики халг исә һәлә инкишаф мәрһәләсиндәдир. Бүтүн башгалары дајаныблар вә ја бөјүк чәтинликлә ирәлиләјирләр, јалныз руслар вә англо-американлар өзләринин сону көрүнмәз јоллары илә раһат вә сүр'әтлә кедирләр.

Американлылар тәбиәтин онларын габағына атдығы манеәләрлә, руслар исә әһали илә мүбаризә апарырлар. Бири сәһралар вә барбарлыгла, о бири исә дөјүшә һазыр олан сивилизасија илә дөјүшүрләр. Буна көрә американлыларын мүбаризәси әкинчинин кәтмәни илә, русларын ишгалы исә әскәрин гылынчы илә апарылыр.

Өз мәгсәдинә чатмагчын биринчи шәхси марага бел бағлајыб сәрбәст һәрәкәт имканы верир, дикәри исә чәмијјәтин бүтүн күчүнү нечә дејәрләр бир адамын әлиндә чәмләшдирир.

Бири үчүн һәрәкәт васитәси кими азадлыг әсасдыр, о бири үчүнсә—итаәт.

Онларын чыхыш нөгтәси ајры-ајрыдыр, јоллары да еләчә. Амма һәр икисинин алнына күман ки, талејин кизли ирадәси илә һачанса дүнјанын јарысыны әлләриндә сахламаг јазылыб.

ГОБИНО ЖОЗЕФ АРТУР

(1816—1882)

Бүтүн халглары ејни дәрәчәдә көләјә дөндәрән, һүгугсузлуг бәрабәрлијинин һәјата тәтбиг едән сосиализм режиминин вә горхунч ДТК машынынын тә'сирилә бир чох һәјати идејалар вә онларын јарадычылары елә горхунч шәкилдә гарајла бојадылмышды ки, илләр узуну адыны чәкмәк, гијмәтини вермәк нәинки тоталитар өлкәләрдә, һәтта АБШ, Инкилтәрә, Франса кими азад мәмләкәтләрдә дә тәһлүкәли иди.

Белә шәхсијјәтләрдән бири франсыз аристократы, граф, дипломат, јазычы вә публисист—Артур Гобино иди.

Гобинонун адыны чәкмәк она көрә олмазды ки, куја иргчилик нәзәријјәсинин банисидир. Һалбуки, она галса кәрәк Платон вә Аристотел дә иргчи сајылајдылар. Әслиндә сәбәб Гобинонун 1861-чи илдә Парисдә нәшр олунан «Асија новеллалары» китабында топланмыш повест вә һекајәләринин чохунун рус ишғалчыларынын Гафгазда вә Орта Асијада јерли халглара кәтирдији зүлм, әсарәт, көләлик вә мә'нәви тәһгирләрдән бәһс етмәси вә бу халгын, јә'ни русларын үмумијјәтлә әсрләр боју монголлар, јәһудиләр вә башга халгларла гарышмағы нәтичәсиндә мә'нән һәдсиз дәрәчәдә позулдуғуну көстәрмәси иди. Гобино ким иди вә әсәрләриндә нә дејирди?

О, кечән әсрин 40-чы илләриндә мәшһур тарихчи Токвилле јахынлығы нәтичәсиндә узун илләр Франсанын Иранда, Јунаныстанда, Бразилијада, Исвечдә сәфири олмушдур. Лакин онун Иранда кечирдији илләр мәһсулдарлығы вә сәмәрәлији илә даһа чох јадда галмышдыр. Гобинонун «Амадис» епосу, 2 чилдлик «Иран тарихи», «Орта Асија халгларынын тарихи вә фәлсәфәси», «Јарл вә онун нәслинин тарихи», «Интибаһ дөврү» вә башга чохлу фундаментал әсәр вә тәдгигатларындан башга дүнјада ән чох сәс-күјә сәбәб олан 4 чилдлик «Бәшәр иргләринин гејри-бәрабәрлији» вә гејд етдијимиз «Асија новеллары»кими әсәрләри вар.

Гобино бир философ, сосиолог вә етнограф кими сосиолокијада антроположи мәктәбин баниләриндән биридир.

Гобино нә дејирди? Гобино ону дејирди ки, мүхтәлиф өлкәләрин тарихи талејинин бәнзәрсизлијинин башлыча сәбәби онларын ирги маһијјәтиндәдир. Чоғрафи шәраит, мә'нәви анлајыш, сосиал институтлар дејил, мәһз һәмин ирги кејфијјәтләр мәдәнијјәтин, сивилизасијанын јаранмасында вә тәнәззүлүндә әсас рол ојнајыр.

Гобино иргләри дәрәчәләрә бөлүр, тарихи вә мәдәни сәрвәтләрә әсасланараг онларын фәргини дә көстәрир.

Доғрудур, Гобино тарих боју дүнја сивилизасијасынын јарадылмасында һинд-авропалыларын ролуну вә хидмәтини һәддиндән

артыг бөјүдүр вә бә'зән објективлији вә әдаләти унудур. (Мәсәлән Шумер сивилизасијасынын әлкинлијини вә һәддиндән артыг бөјүк ролуну гијмәтләндирмир). Амма үмумиликдә онун фикирләри реал тарихи һәгигәти әкс етдирир. Белә ки, јалныз гәдим јунан фәлсәфәси вә тарихшүнаслығынын јери, ролу вә дүнја үчүн дәјәри бүтүн башга гејри һинд-авропа халгларынын бирликдә јаратдыгларындан мүгајисәолунмаз дәрәчәдә јүксәкдирсә, гара вә башга иргләрин ејни габилијјәт вә дәјәриндән нечә данышмаг олар?! Гобино бүтүн халглара характеристика верир, кимин нечә олдуғуну амансызчасына ачыб көстәрир. Вә тәбии ки, ән јүксәк гијмәти ән аз позулмуш алман халгына верир.

Гобинонун «Бәшәр иргләринин гејри-бәрабәрлији» әсәриндә дүнја халгларынын бир-биринә гарышмасы тарихин ән бөјүк фәлакәти кими тәсвир олунур. Бу фикрин доғрулуғу вә һәјатилији көз габағындадыр. Дүнјанын вә халгларын кечмишини илә бу күнүнү мүгајисә етмәк кифајәтдир.

Гәдим јунанларла индики јунанларын, јахуд XIX әср алманлары илә индики алманлары тутушдурун.

Әсәр һәм дә дүнја тарихинә бир нөв сосиоложи нәзәр кими дәрин, сәтирасты, образлы, бир публисист гәләмилә јазылмышдыр вә һәр чүмләсиндә даһилијин әламәтләри нәзәрә чарпыр.

Әсәр чох ачы, бәдбин нотларла битир. Мүәллиф бәшәријјәтин кәләчәјини чох кәдәрли сәтирләрлә тәсвир едир: «Милләтләр олмајачаг, өлкүн бир мүркүјә гәрг олан бәшәр сүрүсү өз мискинлијиндән гыч олмуш кими һардаса Понт батаглыгларында көјнүјә-көјнүјә өмрүнү баша вурачаг».

Гобино һәлә 150 ил әввәл сајча азалма нәтичәсиндә бәшәријјәтин өз варлығыны бу чүр баша вурачағыны сөјләмишди.

Доғрудур онун сај барәдә хәбәрдарлығы санки өзүнү доғрултмур. Фәгәт, ким билир, дүнјанын сабаһы нечә олачаг. Хәстәликләр, мүһарибәләр, мә'нәви чирләнмә вә ентропија бәлкә дә Гобинонун сон пејғәмбәрлијинин тәсдиги едәчәк.

Гобино әсәрин сонунда јазыр ки, һәјатын дәрәчәсини о чирләнмиш бәшәријјәт сон нәтичәдә тукәнәчәк вә о заман сәссизлијә гәрг олан јер күрәси артыг биз олмадан өз бикан кәрдишини давам етдирәчәк.

Гобинонун ачы пејғәмбәрлији сәсәсиз галсајды, ондан бу гәдәр горхардылармы? Тәбии ки, онун адына франсыз енсиклопедијаларында чох аз раст кәлмәк олур. Гобинонун ачы вә амансыз һәгигәтләри һәтта досту вә һимајәдары А. Токвилин белә әсәбиләшдирирди.

Гобино јарадычылығынын ән күчлү сәһифәләриндән бири онун Азәрбајчан мөвзусунда јаздығы «Шамахы рәггасәси» повестидир. ССРИ дөврүндә адынын чәкилмәси өлүмлә нәтичәләнән бу әсәри франсызчадан тәрчүмә јолу илә ана дилимизә чевириб «ТУРАН»

журналынын I—II нөмрәләриндә дәрч етдик. Әсәр рус ишғалчыларынын халгымызын башына кәтирдији мә'нәви көләлијин даһијанә бәдии әксидир.

Бу повест Гурбан Сәидин «Әли вә Нино» романы кими Азәрбајчанын орта мәктәб дәрсликләринә салыныб әзбәрләнмәлидир.

ДҮШҮНЧӘЛӘРИНДӘН ФРАГМЕНТЛӘР

* * *

Франсыз ирги јохдур вә һәм дә биз бүтүн Авропа халглары ичиндә характер хүсусијјәтләри ән чох силинән халгыг. Езү дә елә мәһз бу силинән јери дә һәм физики, һәм дә мә'нәви чәһәтдән ән характер хүсусијјәтләримиз һесаб едирик.

* * *

Франса шејләрә һәмишә истинасыз олараг өз бајағы өлчүләри илә јанашмыш вә бәлкә дә рәзил Рабледән башга нәзәрә дәјән бирчә зәка саһиби дә јетирмәмишдир.

* * *

Республика, конститусијалы монархија вә ја империја заманы дөвләтин вә жандарманын онун ишләринә гарышмасына һәдсиз разылыг вә мәһәббәтлә јанашан, верки мә'мурларына вә јол нәзарәтчиләринә мүтичәсинә гулаг асан, бәләдијјә өзүнүидарәсинә һөрмәт етмәкдән имтина едән вә мүтләг, һеч бир е'тираза имкан вермәјән мәркәзләшмиш һакимијјәти халг фираванлығынын сон сәзү һесаб едән бир халг нәинки һеч заман азад тәсисатлар әлдә едә билмәз, һәтта бунун нә олдуғуну белә һеч заман баша дүшмәјәчәк.

Онун үзәриндә әслиндә мүхтәлиф адлар алтында һәмишә ејни бир һакимијјәт һөкм сүрәчәкдир.

ИРГЛӘРИН ГЕЈРИ БӘРАБӘРЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Фрагментләр

ХАЛГ

...Халг кифајәт гәдәр бөјүк гүввәдир, амма гәтијјән өзүнә инамы јохдур, ирадәдән даһа чох инстинктләрлә идарә олунур, даһа чох мәнфидир, нәинки мүсбәт вә ичиндәки ајры-ајры фәрдләрә нисбәтән гат-гат аз мәгсәдәјөнүмлүдүр. Халг бир әср әрзиндә өз бахышларыны он дәфәләрлә дәјишир. Вахташыры ојанан вә азачыг сонра тамамилә апатија илә әвәз олунан вәтәнпәрәрлик чошгунлугларыны да мәһз бунунла изаһ етмәк олар вә азачыг әввәл һејранлыг гышгырыглары вә көз јашлары илә гаршыланан һәр шеј инди тамамилә е'тинасыз гаршылана билир вә һәтта нифрәт ојадыр.

Мүәјјән илләрдә о гылынчыны саға-сола һәрләјиб гоншулары рәһимәјә вә дәһшәтә салыр, бир нечә илдән сонра исә артыг һәмин халгын өзү бир аз әввәл гаршысында әјилән гоншуларын габағында әсим-әсим әсир.

Бир мүддәт халг ганунлары севиб һәтта онлара һөрмәт едир, баш әјир вә табе олур. Амма башга бир вахт исә елә һәмин ганунлара гаршы гијам галдырыб баррикадалар дүзәлдир, бир саат сонра исә јенидән һәмин ганунлара сәдагәтлә хидмәт едир.

Амма сәфаләт вә бәдбәхтлик илләриндә халгын өз дөвләтини сәһәрдән ахшамадәк мүгәссир сајыб ләʼнәтләдијини ешитмәк вә өз бәлаларынын сәбәбкары һесаб етдијини көрмәк дә олур. Бүтүн бу һәрәкәтләр бир даһа инсанын анадангәлмә гејри камиллијини сүбут едир.

Халг һәмишә онун руһуну анлајан вә синтезләшдирән, баша дүшмәдији шејләри она изаһ едән вә ону кетмәли олдуғу јерә апаран адама мөһтачдыр. Әкәр һәмин адам сәһв едирсә халг ону говур, сонра исә сәһв етмәјәнләрин ардынча кетмәк үчүн ајаға галхыр. Бу исә коллектив ирадә илә фәрди ирадәнин даими јердәјишмәсинин әламәтләридир. Мүсбәт нәтичәләр әлдә едилмәси үчүн һәр ики тәрәфин—јәʼни халгла рәһбәрлијин арзу вә ирадәсинин ујгунлашмасы, үст-үстә дүшмәси вачибдир. Әкәр онларын арзулары мүхтәлифдирсә, бурада һәр һансы бир сәʼј фајдасыздыр. Бурадан да белә бир нәтичәјә кәлмәмәк олмаз ки, монархија расионал идарәетмәнин јеканә формасыдыр. Лакин бурада, бу чүр идарә формасында көрмәк чәтин дејил ки, бирләшмиш монархија вә халгын бахышлары һеч дә һәмишә бир-бирини тамамламыр.

* * *

...Бәс мәғлуб олмуш халг? Онун сәрһәдләри итир, бајраглары мәһв едилир, бу бајрагларын артыг галанлары исә галибләрин—дүшмәнләрин бајрагларынын чохалдылмасына сәрф едилир. Бу милләтин сонудурму? Салнамәчиләрә көрә һеч шүбһәсиз ки, һәлә

јох. Лакин фәтһ олунмуш халг артыг һеч заман дүнја хәритәсинә дахил едилә билмәз. Олса-олса тарихчиләрин хәритәләринә дүшә биләр вә бу да јалныз тарихи планда. Бу исә нечә дејәрләр, һәјат планында һеч дә ејни шеј дејил. Ахы о заман бу, мәсәләнин чох асан һәлли демәк оларды. Халг фәтһ олунду вә демәли артыг о јохдур. Амма ахы халг физики чәһәтдән мөвчуддур. О мәһв едилмәјиб, јашајыр, өмүр сүрүр. Нечә? Бу тамам башга мәсәләдир. Көрмәк чәтин дејил ки, сијаси чәһәтдән мәһв едилмиш милләт јалныз адыны дәјишиб һәлә узун мүддәт раһатча варлығыны давам етдирир. Адынын дәјишилмәсиндән башга милләт үмумиликдә көһнә гајдајла әввәлки һәјат тәрзини, руһуну, габилијјәтини сахлајараг һардаса галиб милләтә тә'сир дә едир, чох вахтса ону һәтта ассимилјасија да едә билир.

* * *

Нәјлә әлагәдар олурса олсун вә нәјин наминә едилирсә едилсин, һеч бир гәддарлыға, һеч чүр үзрхаһлыгла күзәшт олуна билмәз. Тарих һәр чүр идејаларын кејдији масгалары чырыб атачаг вә әлинә гылынч алыб мүгәссирләри гырыб төкәчәк.

* * *

Дөзүмсүз, амбитсијалы шәхсијјәти илә јалныз зәрәр вура билән гијамчы, әслиндә кимсә вә нечәсә трибунал өнүндә еләчә дајаначаг. Мәсәлән, Робеспјерә алчаг сатгын кими, Марата исә чани кими бахылачаг.

ДҮНЈАНЫН СОНУ ВӘ АҒ ИРГИН ТАЛЕЈИ

* * *

Ағ адам, мәсәләјә өз-өзлүјүндә әлаһиддә баханда јер үзүндән тамамилә силинмишдир. Ағ адам Аллаһ олдуғу «гызыл әсрдә» ирги тәмизлик бахымындан мүтләг дәрәчәдә саф иди... Сонра «гәһрәманлыг дөврү» кәлди вә бир-биринә гарышма башланды. Лакин аз мүддәтли сонракы аличәнаблыг вә габилијјәтләрин чичәкләнмәси дөври баша чатандан сонра сүр'әтлә вә һәмишәлик бүтүн принсипләрин гарышмасы башланды.

Инди ағ адам һибрид шәклиндәдир. Әјаләтләрдә јашајанлар тамамилә деградасијаја уғрајыблар. Һазырда мүасир Авропа вә Шимали Америка әразиләриндә мәскән саланлар мәдәнијјәтин сон имканларыны сахлајырлар. Һәр нечә олса онлар һәлә күчүн заһи-

ри формасыны горујур вә һәр һалда мәсәлән дејәк ки, Јәмән әһалиси гәдәр деградасијаја уғрамајыблар. Лакин һәтта бу нисби үстүнлүк дә тәдричән итиб кедир вә ары ганынын бир һиссәси ки, Авропанын һарасындаса мөвчуд олуб вә нечә дәфә нечә јерә бөлүнүб вә чәмијјәтимизин сүтунлары онун һесабына јашајыр, өз сон күнләрини баша вурмагдадыр. О заман ки, бу сугут баш верди, онда иргләрин бирләшмәси ерасы башланачаг. Ағ иргин о бири кәри иргләә нисбәти 1:2-јә нисбәтинә бәрабәр олачаг вә бу кәдәрли тәнасүб бүтүн һалларда ағларын тә'сирини тамамилә ифлич едәчәк. Бу исә интеллектуал планда бүтүн нөв вә тајфаларда сонунчу гајнајыб гарышма, кәсәллик вә физики күч мә'насында габилијјәтсизлијин тәнтәнәси олачаг. Чәсарәтлә демәк олар ки, бу да күтләви мәһв олмагла нәтичәләнәчәк. Бу гәмли сонлугда һәр кәсин өз пајы олачаг вә артыг елә бир шеј олмајачаг ки, бир адам дикәриндән кәскин шәкилдә фәргләнә билсин. Вә бизим дә башымыза әсрләрдән бәри Полинезијада јашајыб ганында бирчә дамчы да гарышыг ган олмајан, инди исә һамысы тамамилә бир-биринин ејни олан Малајја метисләринин башына кәләнләр кәләчәк. Биз дә малајлылар кими ејни бој-бухуна, ејни сир-сифәтә малик олуб һәтта ејни вахтда ејни хәстәлијә тутулуб бир-биримизә охшајачағыг. Бизим һамымызын күчү ејни олачаг, инстинктләримиз ејни истигамәтдә инкишаф едәчәк, ејни габилијјәтләримиз олачаг, јә'ни һамылыгла ортабаб вә ја габилијјәтсизлик сәвијјәсиндә олачағыг.

Милләтләр јохдур, милләт дејил, инсан сүрүсү нәш'әли мүркү ичиндә өз мискинлијинин јүкү алтында Понт батаглыгларында көвшәмәклә мәшғул олачаг. Чох күман ки, онлар өзләрини даһа мүдрик, даһа елмли, даһа зирәк варлыглар һесаб едәчәкләр. Гысасы онлара гәдәр јашајанлардан өзләрини гат-гат камил варлыг сајачаглар.

Лап елә өзүмүзү көтүрәк. Гәдим Мисирин вә Һиндистанын мөһтәшәм тикилиләринә баханда, мәкәр әмин дејиликми онларла мүгајисәдә мәһз бизим ачизлијимиз үстүнлүјүмүзә сүбутдур? Бизим утанмаз нәвә-нәтичәләримиз исә һеч бир әзијјәт чәкмәдән индичә мисал чәкдијимиз дәлилләр кими дәлилләр тапыб бизи һәгарәтлә хатырлајачаг, бизә, бизим фәхр етдикләримизә ачыјачаг вә өз барбарлыгларыны тә'рифләјиб көјләрә галдырачаглар. Будур, онлар әлләријлә бизим сон сарајларымызын харабалыгларыны көстәрәчәк вә сајмазјана дејәчәкләр—будур бизим әчдадларымыз, бу да онларын сарсаглыгларынын сүбуту! Бахын өз күчләрини нечә мә'насыз шејләрә сәрф едибләр! Онларын бу фајдасыз һогғалары илә нејләјәк?

Һәгиғәтән дә бизим сарајлар онлар үчүн фајдасыз олачаг. Белә ки, мөһтәшәм тәбиәт интәһасыз олараг бүтүн јер үзүнә саһиб олачаг вә инсан ән јахшы һалда мешә вә суларын сакинләри кими, гонаг кими олачаглар. Лакин бу мискин вәзијјәт чох да узун чәк-

мәјәчәк, белә ки, фасиләсиз гарышығын әлавә еффекти кими халгларын сајча азалмасы просеси сон нәтичәдә тәдричән бәшәријјәтин сону илә баша чатачаг.

Беләликлә бәшәријјәт деградасијаја уғрајыб сон нәтичәдә јох олачаг. Әлбәттә бу сонлуг вә финала нә гәдәр галдығыны һеч ким гәти шәкилдә сөјләјә билмәз. Һәр һалда ихтијарымызда бир-ики әср вар. Ариләр вә ағ иргин башга нүмајәндәләри һәлә Иса доғулан заман артыг өз ирги сафлыгларыны итирмишдиләр. Индики инсанын Иса пејғәмбәрдән 6—7 мин әввәл мөвчуд олдуғуну нәзәрә алсаг, бу гәдәр мүддәт аг иргин ифласы үчүн кифајәт етди, иргин бүтүн сечмәләри, бүтүн квинтессенсијасы ашағы иргләрин ичиндә әријиб кетди. Бу контакт нәтичәсиндә ашағы иргләр өзләрини камилләшдирдиләр. Исадан сонракы 18 әср әрзиндә арамсыз гарышмалар бүтүн чәмијјәтләрин һәјатына сөзүн әсл мә'насында етник гатмагарышыглыг кәтирди. Гејд едәк ки, һәмин мүддәтдә гара вә сары иргләрин дә ирги сафлығындан әсәр әламәт галмады.

Инсанын јер үзүндәки һакимијјәти ики дөврә ајрылыб вә 10—12 мин ил давам едир. Кәнчлик, күч вә интеллектуал әзәмәт дөвру олан биринчи мәрһәлә һејһат артыг архада галыб. Парчаланмаја, деградасија вә өлүмә апаран икинчи дөвр артыг башланмышдыр. Бәшәријјәт сон дәфә дәриндән нәфәс алдығы заман үзәриндә дајандығы өлүм долу илләрә нәзәр салачаг. О илләрә ки, онда јер күрәси космик фәзада артыг бизсиз, биз инсанларсыз, сәссиз-сәмирсиз биканә-биканә фырланачаг. Һәмин заманы артыг дүнјанын ахыры адландырмаг олар. Белә ки, практики олараг инсанлардан һеч бир из-тоз галмајачаг. Мән тәсдиг едә билмәрәм ки, күч, көзәллик вә ағылдан мәһрум бәшәријјәтин сон нүмајәндәләриндән ибарәт олан сонунчу инсан дәстәси барәдә дүшүнәндә гәлбими кәдәр вә гүссә бүрүмүр. О сонунчу дәстәнин кечмиш көзәл күнләринин јадикары кими јалныз бир шеји галачаг ки, о да Аллаһа инамдыр вә бу да сон әлагә, сон хатирә вә сонунчу гијмәтли ирс олачаг.

Мә'лум олдуғу кими дин һеч заман бизә әбәдијјәт вә'д етмәјиб. Елм бизә кечмишимизи, тәшәккүл дөврүмүзү көрмәкдә көмәк едиб. Бизи инандырыб ки, һәр һансы бир шејин әввәли варса, ахыры да вар. Она көрә мә'лум һәгигәтин тәсдиг олундуғуну көрәндә нә һејрәтләнмәк, нә дә һәјәчанланмаг лазымдыр. Она көрә даһа кәдәрли вә ачыначаглы бу өлүм факты дејил, орасыдыр ки, биз бу сонлуға деградасија олунмуш, бәлкә дә там идиот һалында кәләчәјик. Вә биз билмәјәчәјик ки, башымыза нә кәлир, биз кимик вә нәјик. Нә етмәли, бу рүсвајчылыг бизим нәвә-нәтичәләримизин үстүнә дүшдүјүнә көрә вә биз талејин дәмир әлләринин ағырлығыны артыг чијинләримиздә вә гәлбимиздә һисс етмириксә бу бизи һәјәчанландырмаја биләр.

РЕНАН ЖОЗЕФ ЕРНЕСТ

(1823—1892)

Франсыз тарихчиси вə философу. Руһани семинаријасында охумуш, лакин баша вурмадан тəрк етмишдир. Өзүнү дүнјəви ишлəрə һəср етсə дə даим христианлыгла бағлы олмушдур. Чохлу сајда тарихи, фəлсəфи вə шəргшүнаслыг əсəрлəринин мүəллифи кими 1879-чу илдə Франса академијасынын үзвү сечилмишдир. «Мүасир тарихин фəлсəфəси», «Франсада али тəһсил», «Алманијада елми тəдгигат иши», «Франсада интеллектуал вə əхлаги реформалар», «Фəлсəфи диалоглар», «Дилин мəншəји», «Миллəт нədир», «Иудаизм ирг вə дин кими», «Семит диллəринин мүгајисəли тарихи» кими чохлу əсəрлəриндəн башга Ренан 5 чилдлик фундаментал «Исраил халгынын тарихи» вə 7 чилдлик «Христианлығын илк дөврлəринин тарихи» кими нəһəнк тəдгигатларын да мүəллифидир.

50-чи иллəрин ахырларында Сурија, Ливан вə Фəлəстинə сəјаһəти она христианлыгын кечмиш тарихини араşдырмаг вə јазмаг фикрини ашыламыш вə Ренан бу фикрини парлаг шəкилдə һəјата кечирди. Онун «Христианлыгын илк дөврлəринин тарихи» гыса бир мүддəтдə Авропанын демəк олар ки, бүтүн диллəриндə нəшр олунду. Мəсəлə бунда иди ки, Ренан һəм үмумијјəтлə дин тарихини, һəм дə Иса вə онун апостолларынын тарихини һəр чүр дини əфсанəлəрдəн тəмизлəјиб реал тарихи шəкилдə тəсвир етмишдир.

Үмумијјəтлə онун əсəрлəри демəк олар ки, јəһуди халгынын тарихинə, онун дил вə мəдəнијјəт аспектлəринə һəср олунмушдур. Лакин онун «Дилин мəншəји», «Миллəт нəдир», «Фəлсəфи диалоглар» кими əсəрлəри дə марағлы вə орижинал фикир вə мүлаһизəлəрлə зəнкиндир. Мəсəлəн, «Дилин мəншəји» əсəриндə Чин дили илə годим мисирлилəрин копт дили арасындакы јахынлығы вə бир чох үмуми чəһəтлəри гејд едəндəн сонра бирдəн-бирə үмумијјəтлə Чин тəфəккүрү вə фəлсəфəси һаггында јазыр: «Чин дили өз гејри-органик вə гејри камил гурулушу илə чинлилəрин ағыл вə гəлблəринин гурулуғуну нүмајиш етдирмирми? Ади мəишəт вə əл инчəсəнəти тəлəблəринə чаваб верəн кичик өлчүлү јүнкүл əдəбијјат вə чох заман инчə, амма һəр чүр сағлам дүшүнчəнин јүксəк пəрвəришли ифадəлəриндəн мəһрум олан фəлсəфəјə малик олан Чин дили бизим анладығымыз һəр чүр фəлсəфəни, һəр чүр елми вə дини дəјəрлəри рəдд едир». Философун əсəрлəриндə белə гəрибə мүлаһизəлəр чохдур.

Ренан динə мə'нəви дəјəр кими, тəсəлли долу хəјал кими, мə'нəви мүаличə васитəси кими бахыр. Лакин унутмаг лазым дејил ки, күндəлик һəјатда көрдүјүмүз кими һəр шеји дин јох, дөвлəт, күч вə нəһајəт халгын характер вə давранышлары һəлл едир вə инсанларын күндəлик һəрəкəтлəриндə дини канонлар вə тəлəблəр чох аз рол ојнајыр.

ТЕН ИППОЛИТ

(1828—1893)

Франсыз философу, тарихчи, әдәбијјат, инчәсәнәт вә фәлсәфә тәдгигатчысы. «Классик философлар» әсәринин кәнарында чох надир олан бир нечә сәтир јазы вардыр. Бу сәтирләр философун өзү һаггында гејдләридир. Тен јазыр: «О, мәмнунијјәтлә сусур вә әтрафындакы адамлара данышмаг имканы верир. О, гејри-ади дәрәчәдә сәбрли, һәтта баш ролда ојнамаг истәмәмәк дәрәчәсиндә сәбрлидир, өз идејаларыны башгаларына зорла гәбул етдирмәкдән чох-чох узагдыр. Онун нечә дејәрләр ики үзү вар: ади, дүнјада ән хүсусиштли, демәк олар ки, үркәк адам вә теорем зәнчири кими вә ја полад тәбиәтә кими өз әһкамларында сарсылмаз бир философ».

Тен чохлу әсәрләр јазыб вә онлар бөјүк Франсыз мәдәнијјәтинин гызыл сәһифәләриндән бирдир. Өз јенилији вә орижиналлыгы илә фәргләнән «Тит Ливи» адлы илк бөјүк әсәри консерватив руһлу философлар тәрәфиндән дүшмәнчәсинә гаршыланса да, чәтин мәгамда император III Наполеон кәнч философун мүдафиәсинә галхыб она лисејдә дәрс демәк имканы верди.

Тенин бир мүтәфәккир кими дүнјакөрүшү чох зәнкин вә әлвандыр. Ашағыдакы кичик парча онун бир философ кими ахтарыш истигамәтләрини мүәјјән етмәјә имкан верир. Тен јазыр:

«Елә бир факт лазымдыр ки, онунла тәбиәти, сонра да башга фактларын мүнасибәт вә дәјишкәнлијини изаһ етмәк мүмкүн олсун. О заман бизим гаршымызда һәмин тәк, јеканә формулдан сүр'әтлә артан бүтөв хүласәләр системилә башга фактларын мүтәшәккил ахыны башланачаг.

Һансы бир заманса һәмин бу нүмунәдән кәстәрдијимиз һадисә бүтүн саһәләрдә вә бүтүн елмләр үзрә јеринә јетирилләр вә о заман каинат инди ону дәрк етдијимиз көркәмдә јох олар. Фактлар ихтисар олунар вә онлары дүстурлар əвəз едәр. Онларын васитәсијлә биз каинатын ваһидлијини көрә биләрик. Дедијимиз һәмин факт да башгалары кими үмуми фактдан, јарадычылыг ганунларындан доғуб. Елмин сон мәгсәди һәмин бу баш ганун—ганунлар ганунудур вә онун дәринликләринә баш вуран, чешмәләри даима чағладан дағларын әбәди гарлары кими һәмин фактдан да түкәнмәк билмәдән төрәјән һадисәләр вә тәзаһүрләр уммаными көрәчәкдир.

Белә анларда инсан өзүндә тәбиәт анлајышынын нечә јарандығыны дәрк едир. Бу зәрури ганунлар иерархијасынын васитәси илә дүнја ваһид, бөлүнмәз варлыг тәшкил едир. Бу тәзаһүрләрин ән уча јериндә, онун лачивәрд зирвәсиндә, әлчатмаз ефирдә сонсуз каинатын битиб түкәнмәз далғаларла јарадычы формулларын әбәди аксиомлары вә битмәз әкс-садалары сүзүлүб кәлир.

Һәр һансы форма, һәр һансы дәјишиклик, һәр һансы һәрәкәт,

һәр һансы идеја онун актларындан биридир. Материја вә фикир, планет вә инсан, күнәш системләринин јығымы вә бөчәјин һәјәчаны, һәјат вә өлүм, кәдәр вә севинч... вә елә бир шеј јохдур ки, ону экс етдирмәсин вә елә бир шеј дә јохдур ки, ону бүтүнлүклә экс етдирсин. Бикаранлыг, һәрәкәтсизлик, әбәдијјәт, һәр шејә гадир јарадычы... Һеч бир анлајыш ону еһтива едә билмир вә онун пак вә уча чөһрәси ачыланда елә бир руһ адамы јохдур ки, онун өнүндә шашгын, һејрәт вә дәһшәт ичиндә баш әјмәсин. Лакин елә һәмин анда бу руһ санки дирилир, өзүнүн чылыз вә фанилијини унудур. О, фикирләрини еһтива едән бу һәһајәтсизлијә олан рәғбәтијлә һәзз алыр вә онун әзәмәтиндә иштирак едир».

Каинаты вә онун јарадычысыны бу гәдәр ајдын вә көзәл экс етдирән бу сөзләр Ипполит Тенин идрак ахтарышларынын бир нөв јекуну сајыла биләр.

ИНЧӘСӘНӘТИН ФӘЛСӘФӘСИ

I фәсил:
ХАРАКТЕРИН ӘҺӘМИЈЈӘТ ДӘРӘЧӘСИ

Бүтүн чанлы варлыглар ики һиссәдән ибарәтдир: әсас елементләр вә гурулуш. Гурулуш сонра әмәлә кәлмә, сонракы јапылмадыр, әсас елементләр исә әзәл күндән мөвчуддур. Елементләри дәјишмәдән гурулушу көкүндән дәјишмәк олар, елементләри дәјишмәк үчүнсә бүтүн гурулушу дағытмаг лазымдыр.

Демәли, бу ики әсас әламәтин характерик чәһәтләрини фәргләндирмәк лазымдыр. Биринчиләр дәриндә, дахили, көкүнү тәшкил едәнләрдир ки, бунлар әсас елементләр вә ја материаллардыр, дикәрләри исә үздә, заһири, әмәлә кәлән, кәтириләнләрдир ки, бунлар үст гатлар вә ја гурумлардыр.

Инди кәлин бунлары инсана, ән әввәл онун руһуна вә сонра да инчәсәнәт нөвүнә, өзү дә инсаны мәһз өзүнүн предметинә чевирән драматик мусигијә, романа, драма, епоса вә үмумијјәтлә әдәбијјата тәтбиг едәк. Бу характерик хүсусијјәтләр өз әһәмијјәти бахымындан һансы сыра илә кедир вә онларын дәјишмәсинин мүхтәлиф дәрәчәләрини нечә мүәјјән етмәли? Бурада тарих бизим көмәјимизә кәлиб буну мүәјјән етмәк үчүн бизә чох садә бир васитә верир. Белә ки, һадисәләр инсана өз тә'сирини көстәриб онун әгидәсини вә һиссләринин мүхтәлиф гатларыны мүхтәлиф дәрәчәдә дәјишир. Заман бизи әкинчи торпағы етдији кими хышлајыб алт-үст едир вә беләликлә бизим мә'нәви кеолокијамызы ачыб төкүр. Онун тәзјиги алтында бизим сонракы гатларымыз бә'зиси сүр'әтлә, бә'зиси тәдричән бир-биринин ардынча јох олур. Белин елә илк зәр-

бәси торпагын ән јумшаг өртүјүнү дағыдыр. Сонра мөһкәм јатмыш хырыш гатлары вә мөһкәм бәркимиш гум гатлары кәлир ки, газымаг үчүн даһа узун зәһмәт тәләб олунур. Даһа алтда мөһкәм сүхурлардан—әһәнк, мәрмәр вә шист гатлар јатыр вә онлары дағытмаг үчүн узун илләр битиб-түкәнмәз зәһмәт, дәрин јералты јоллар вә арамсыз партлајышлар лазымдыр. Нәһајәт даһа дәринләрдә һамысынын әсасы вә бүнөврәси олан, мин илләрин тә'сиријлә сарсылмасы мүмкүн олмајан әлчатмаз, әзәли гранит гатлар кәлир.

Инсанын үст гатларыны онун зәвгләри, бахышлары тәшкил едир ки, онларын да адәтән өмүрләри үч-дөрд ил олур: онлар дәб вә ја башга ани һадисәләрин тә'сиријлә әмәлә кәлир. Америкаја вә ја Чинә сәјаһәт етмиш һәр һансы франсыз Парисә гајыдаркән ону гојуб кетдији кими көрмәјәчәк. Өзүнү әјаләт адамы кими һисс едиб бир нөв чәркәдән керидә галмыш адам тә'сири бағышлајачаг. Мә'лум олур ки, артыг башга чинаслар дәбдәдир: клуб вә кичик театрларда башга лүғәтләр ишләнилир, сәкиләрдә модабазлар башга чүр кәзишир, артыг башга жилет вә галстуклар нүмајиш етдирилир, онларын галмагал вә шулуғлуглары башга еффект верир, һәтта башга адлары вар. Предметин дағылыб һәтта тәзә ад алмасы үчүн чәми бир нечә ил кифајәтдир. Бүтүн бу дедикләримизин әјани көстәричиси кими костјумларын мүтәмади дәјишмәси мисал көстәрилә биләр. Чүнки костјум инсанын бүтүн характерик хүсусијјәтләриндән ән үздә оланы вә дәјишиклијә мә'руз галаныдыр. Ондан сонра нисбәтән мөһкәм хүсусијјәтләр кәлир. Онлар ијирми, отуз, гырх ил давам едиб тарихи дөврүн тәхминән јарысыны әһатә едир.

Франсада 1830-чу или беләә бир мәрһәләнин сону кими көстәрә биләрик. Һәмин мәрһәләнин гәһрәманыны Александр Думанын «Антони»синдә көрмәк олар, ону Виктор Һүгонун илк мәһәббәт пјесләри тәчәссүм етдирир: ону бизә аталарымызын вә бабаларымызын хатирәләри тәгдим едә биләр.

Бу, бөјүк еһтираслар вә чошғун фантазија саһиби, ентузиаст вә лирик, сијсәтчи вә гијамчы, һуманист вә новатор вә чох заман алнында тале јазысы олан биһуда бир адамдыр. Она Деверинин гравүрләриндә раст кәлмәк олар. Һазырда о бизә һәм тәшәххүслү, һәм дә садәлөвһ кими көрүнүр. Лакин биз онун одлу гәлбини вә аличәнаб тәбиәтини тәсдиг етмәјә билмәрик. Бир сөзлә, бу, чәмијјәтин зирвәсинә чыхыб гәлбиндә вә ағлында һөкм сүрән шашгынлығыны һај күјлә көзә сохан зәнкин бачарыглы вә арзулу јени нәсл плебејидир. Онун һисс вә бахышларыны бүтүн һәмјашыдлары тәгдир едир. Буна көрә о јалныз онун нәсли чәкилиб кедәндә сәһнәни тәрк едир. Икинчи гат вә заман бу чүрдүр.

Беләликлә биз кәлиб чох кениш вә сых олан үчүнчү нөв гатлара чатдыг. Онун характерик хүсуијјәтләри там бир тарихи мәрһәлә әрзиндә—мәсәлән Орта әсрләр, Интибаһ дөвру вә ја Классик

дөвр—давам едир. Бу заман мә'нәви, руһи хүсусиј̌јәтләрин еј̌ни бир формасы бир вә ја бир нечә әср һөкмранлыг едир вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә арамсыз олараг она гаршы јөнәлән богуғ сүртүнмәләрә, һәр чүр мина вә лағымлара, дагыдычы тәзјигләрә мүгавимәт көстәрир. Бабаларымыз белә бир форманын јох олмасыны көрмүшләр—бу сијасәтдә 1789-чу ил ингилабы илә, әдәбиј̌јатда Делил вә Лафонтенлә, диндә исә Жозеф де Местрин вә галликанизмин сүгуту илә баша чатан классик дөврдүр.

Һәмин дөвр сијасәтдә Ришелје, әдәбиј̌јатда Малерб, диндә исә XVIII әсрин әввәлләриндә Франсыз католисизмини јетишдирән дини вә тәбии реформаларла башланмышды. Һәмин форма ики әсрә гәдәр давам етди вә ону һазырда көзә чарпан әламәтләрлә көрмәк олар. Интибаһ дөвру модабазларынын, кавалер вә фанфаронларынын кејиндиј̌и вә һаазырда парад костјумлары илә әвәз олунан салон вә сарај кејимләри—парик, кружева илә бәзәдилмиш пантонлар вә ренгравлар—сарај адамларынын өлчүлүб бичилмиш вә рәнкарәнк жестләринә ујғунлашдырылан ипәк нахышлар, гызылы саплар вә башга парлаг тикмәләрлә бәзәдилән әјан кејимләрини кејәнләр бүтүн Авропанын биз франсызлара шамил едилән—франсыз характеринин дашыјычыларыдыр. Бу характер хүсусиј̌јәтләри—нәзакәт, нәчиблик, һамы илә јола кетмәк, бошбоғаз Версал сарај әјанларынын нүмунәсиндә данышыг вә һәрәкәтләрдә нәчиб ән'әнәләрә хас олан вә бүтүн монарх сарај ә'јанлары үчүн тәглидә дәјән чәһәтләрдир.

Мүәј̌јән дүнјакөрүш вә һиссләр әл-әлә кедир вә ја бири дикәриндән доғур: дин, дөвләт, фәлсәфә, севки, аилә—һамысы бу һаким характерин хүсусиј̌јәтләрини дашыјыр вә бу тәмајүлләр [illegible] мә'нәви симаны мүәј̌јәнләшдирир, бәшәриј̌јәтин јаддашына әбәдилик һәкк олунур.

Бүтүн бу [illegible] нә гәдәр мөһкәм вә сарсылмаз олсалар да әввәл-ахыр сәһнәдән чәкилиб кетмәли олурлар. Биз көрүрүк ки, сон [illegible] о бир [illegible] демократизм зәмининдә [illegible] тојән франсыз өз [illegible] кечмиш нәзакәтлиј̌индән [illegible] өз үслубуну [illegible] она даһа чох [illegible] кениш [illegible] бөјүк [illegible] вә әгли мараглары [illegible] башга [illegible] Өз узун [illegible] әрзиндә халг дөнә-дөнә [illegible] бунә бәнзәјәрәк тәкчә нәсил[illegible] дејил, бундан [illegible] өз характеринин [illegible] нечә нарә, елә дә [illegible] [illegible]

[illegible] бир тарихи [illegible] Мејдана [illegible] бүтүн бөјүк халглара диггәтлә нәзәр салын. Сиз [illegible] үстүндән ингилабларын, си-

вилизасијаларын тәнәззүл вә мүвәффәгијјәтләринин әсла тохунмадыгы мүәјјән груп инстинкт вә габилијјәтләр көрәчәксиниз. Бу габилијјәт вә инстинктләр ганда олур вә онунла биркә дәјишир, онлары дәјишмәк үчүн ганы дәјишмәк лазымдыр, јә'ни зорла кириб ишғал етмәк вә нәтичәдә тајфаларын гатышмасы вә ја һеч олмазса чоғрафи мүһитин дәјишмәси, јә'ни милләтин өзкә әразиләрә көчүрүлмәси вә јени иглимин јаваш-јаваш тә'сири, бир сөзлә темперамент вә физики гурулушун дәјишмәси лазымдыр. Әкс тәгдирдә ејни бир өлкәдә ган демәк олар ки, дайм тәмиз галыр, о заман ән узаг әчдадларда олан ән әсаслы әхлаги вә әгли кејфијјәтләр сонракы нәсилләрдә өзүнү дайм көстәрәчәкдир.

Һомерин дөјүш мејданында өз рәгибинә низә илә зәрбә вурмаздан әввәл она өз әсил-нәсәби барәдә вә башга һәр чүр әһвалатлар данышан, бала[illegible] вә нагыл ахеј гәһрәманы, Еврипидин философ, софист, мүбаһисәчи, сәһнәдән мәктәбли кәламларыны јағдыран вә мејданларда нитг ифраз едән гәһрәманы илә [illegible] ејни бир типдир. Сонралар о бизим гарышымызда јенидән дөврүнүн дилетант јалтаг паразити, Рома ағалығы дөврүндә Искәндәријјәнин тәнгидчи вә китаб гурду, Бизанс империјасынын илаһијјатчысы вә мүбаһисә һәвәскары—Афон дағындан чыхан сәмави парылты үзәриндә баш сындыран Јон Кантакузенләр вә схоластикләр—бир сөзлә Нестор вә Улиссин һәгиги варисләридирләр. Ејнилә һәмин сөз веркиси, [illegible], диалектикләрдир ки, мәһарәтлә ијирми беш әсрлик сивилизасија вә тәнәззүл әрзиндә инадла өзүнү горујуб сахламышлар.

Ејнилә өз характериндән доғараг вәтәндаш ганунлары вә барбар дәврләрин гәдим епослары—гәзәбли, ганичән вә чонкавәр вәһшиләрин нәсли, амма ејни заманда гәһрәман вә аличәнаб әхлаг саһиби, поетик инстинктли англосакс беш јүз иллик норманд фүтуһатындан вә франсызлардан әхз етдији зәрифлијә вә кечәгун еһтираслар вә јарадычы фантазија илә Интибаһ сәнәтиндән сонра кобуд вә позгун реставрасија, тутгун вә сәрт пуритан ингилаблары, сијаси азадлыгларын саһиблији вә әдәбијјатын әхлаги кејфијјәтләри илә бәһрәләнән тәнтәнә, [illegible], мәғрурлуг, гараганлыг, адәтләр вә һәјат гајдаларынын учалығы—һазырки Инкилтәрәдә зәһмәткешләрин вә вәтәндашларын дајағына чеврилән хүсусијјәтләр вә бүтүн бунлардан кечиб кәләрәк [illegible]

Јахуд испанлара,—Страбонун вә латын тарихчиләринин онлары нечә тәсвир етмәләринә нәзәр салын: [illegible], тәшәххүс, рам олунмазлыг, һәмишә гара кејим; инди бир аз сонра, Орта әсрләрдә онлара бахын,—јенә һәмин әсас чизкиләр. Һәрчәнд ки, вестготлар онларын дамарларына бир аз тәзә ган јеритдиләр, амма јенә һәмин инадкар, [illegible], мәғрур, маврлар тәрәфиндән әлинә алынан вә сәккиз әср сонра јенә сәлиб јүрүшләријлә өз өлкәсини гарыш-гарыш онлардан кери алан. Сид, II Филипп вә

II Карл, 1700 вә 1805-ҹи ил мүһарибәләри әрзиндә дәјишмәз галан мәһдуд фанатик, инкивизитор вә рытсар,—ејнилә бизим дөврүн күнләриндә дә деспотизм хаосу вә үсјанлары ичәрисиндә јашамагда давам едир.

Нәһајәт бизим әҹдадларымыз олан галлара нәзәр салаг: Ромалылар онлар һаггында дејирдиләр ки, галлар ики шејлә фәхр едирләр: дөјүш икидлији вә бәлағәтли данышмаг. Доғрудан да бу ики тәбии верҝи бизим јарадыҹылығымызда вә тарихимиздә ән парлаг шәкилдә тәзаһүр едир. Бир тәрәфдән ҹәнкавәрлик руһу, парлаг вә чох заман дәлиҹәсинә ҹәсурлуг, диҝәр тәрәфдән әдәби истә'дад, данышыг мәдәнијјәти вә инҹә үслуб. XII әсрдә дилимиз формалашан кими әдәбијјатда вә бирҝәјашајышда кефчил, һәм өзү әјләнән, һәм дә башгаларыны ҝүлдүрән зарафатчы, чохданышан, һәләнд, әрвадбаз, сечилмәк истәјән вә шөһрәтпәрәстлик наминә һәјатыны рисгә гојан, чох вахт сәмими, алиҹәнаб, намус мәсәләсиндә чох вахт лаубуалы вә борҹ идејасына даһа аз ҹидди бахан франсыз типи јаранды. Нағыллар вә ујдурмалар, «Гызыл ҝүл» романы, Карл Орлеански, Жуанвилл вә Фруассар ону нечә тәсвир едирсә, ону Виллон, Брантом вә Рабледә дә ејни ҹүр ҝөрәҹәксиз вә о ән парлаг дөврүндә,—Лафонтен, Молјер вә Волтер дөврүндә дә та Беранже дөврүнә гәдәр ејни ҹүр галачагдыр.

Бүтүн башга халглар барәдә дә ејни ҹүр данышмаг олар.

РЕКЛЈУ ЕЛИЗЕ

(1830—1905)

Франсыз ҹоғрафијашүнасы, тарихчиси вә сосиологу. Анархизм нәзәријәчиләриндән бири. Луи Бонапартын дөвләт чеврилишиндән сонра Инҝилтәрә, АБШ вә Ҹәнуби Американы сәјаһәт етмишдир. Сонра Париж коммунасында иштиракына ҝөрә Франсадан өмүрлүк сүрҝүн едиләрәк Италија, Исвечрә вә Белчикада јашамышдыр. Бир чох өлкәләрдә јени университетләрин јарадылмасынын тәшәббүскары вә өзү јаратдығы Брүссел университетинин профессору олмушдур.

«Тәкамүл, ингилаб вә анархизм идејалары» әсәриндә тәкамүлә өзүнүн сүрәтли бәрабәрлијинә дејил, үмумијјәтлә ҹәмијјәтин инкишаф јолуну әсасландырмаға чалышмышдыр. Анархизми, јәни һәр фәрдин мүтләг сәрбәстлијини вә бәрабәрлији тәбиәтин биринҹи шәрти һесаб едән Реклју бүтүн инсан ҹәмијјәтләринин, сон нәтиҹәдә исә бүтүн бәшәријјәтин, мәһз анархизмә ҝәлиб чыхаҹағыны сөјләмишдир. Бу мә'нада онун фикирләринин анархизм даһиси Макс

Штирнерин «Јеканә вә онун мүлкијјәти» әсәриндә ирәли сүрүлән консепсијаларын давамы һесаб етмәк олар.

Реклјунун етно-сосиоложи бахышлары 19 чилдлик «Дүнја вә адамлар» вә 6 чилдлик «Инсан вә дүнја» кими мөһтәшәм әсәрләриндә ифадә олунмушдур. Бу бахымдан хүсусилә «Инсан вә дүнја» әсәри өз мисилсиз дәјәр вә әһәмијјәтини бу күнә гәдәр сахламагдадыр. Реклју тәкзибедилмәз фактики нүмунәләр вә дәрин нәзәри мүддәаларла инсанын вә етносун әтраф мүһитин, чоғрафи шәраитин мәһсулу олдуғуну, мәдәнијјәт вә сивилизасијанын инсанла тәбиәт арасында аһәнкдарлыгдан јарандығыны, инсанын вә чәмијјәтин азадлығындан төрәдијини, кечмишин вә индинин ајры-ајры милләтләринин талејинин һансы амилләрин һәлл етдијини сәрт һәгигәтләр вә орижинал елми сүбутларла әсасландырмышдыр.

Һеч бир ирги тәәссүбкешлијин тә'сири алтында олмајан, һамыны, һәтта ән вичданлы алимләри белә чулгаламыш јевросентризмдән тамамилә узаг олан Реклју ајры-ајры милләтләрин кечиб келдији узун јола чох објектив вә әдаләтли гијмәт верир, истәр гәрб, истәрсә дә шарг халгларынын характеринин һејрәтамиз бир дәгиглик вә објективликлә ачыглајыр.

ФУЛЈЕ АЛФРЕД

(1838—1912)

Франсыз философу. Парис Нормал мәктәбинин мүәллими. Чанлы организм илә чәмијјәтин бәнзәрлијинә аид нәзәријјәнин мүдафиәчиләриндән бири олан философ бу саһәдә даһа чох узаға кетмәиш, әмәк бөлкүсүнү чанлы организмләрин ајры-ајры һиссәләринин гаршылыглы әлагәсинә бәнзәтмишдир. Һејванлар кими сосиал организмләрин дә өз әсәб системи, јә'ни ону тәмсил едән бүтүн индивидләрин бејин мәркәзи вар. Бу мәркәз тәкчә онун фәалијјәтини идарә етмир, ејни заманда тәфәккүр органыдыр. Фулје јазыр ки, башы кәсилмиш һејванларда рәһбәрлик ашағы әсәб мәркәзләринә кечдији кими, чәмијјәт башсыз галанда да ејни һадисә баш верир. Фулје сонра јазыр ки, чәмијјәт ајры-ајрыларын хошбәхтлијинә хидмәт едирсә, организмдә исә әксинә, ајры-ајрылар бүтөвлүјүн хошбәхтлијинә чалышыр. Фулје давакар характерли чәмијјәти јыртычы һејванлара, сәнаје вә тичарәт руһлу чәмијјәтләри исә от јејән һејванлара бәнзәдир. Мүһарибә вә сәнаје ики мүхтәлиф нөв чәмијјәтләрин әламәтләридир. Бунлардан башга, үчүнчү нөв чәмијјәт дә вар ки, тәфәккүрлә мәшғулдур. Ән ашағы чәмијјәтләрә вәһши ордалары мисал кәстәрмәк олар. Бурада јалныз ани мәгсәд инсанлары чәмијјәтидир. Сонра Фулје онлары тамам мәркәзләшмәмиш

мәчбури дөвләтләри кәлир. Даһа сонра мәчбури вә мәркәзләшмиш һәрби дөвләт, нәһајәт идеал һесаб едилән вә фәрдләрин мәнафеји илә дөвләтин мәнафеји үст-үстә дүшән мүгавилә организмләри— дөвләтләри кәлир. Бир нөв дөвләтин башгасына чеврилмәси мә'нәви тәләбат дејил, тәбии гүввәләрин, фәрдләрин шәхси марагларындан әлавә һәм дә рәғбәт вә идејаларын нәтичәсидир. Мәһз һәмин идејалар күчә чеврилир. Фулје биоложи вә сосиоложи организмләрдә һәр јердә охшар фактлар мөвчуд олдуғуну изаһ едир. Јалныз бир шејдә чәмијјәт вә организм арасында фәрг вар ки, бу да организмин «мән»идир.

СОРЕЛ ЖОРЖ

(1847—1922)

Франсыз сосиологу вә философу. Анархосиндикализмин нәзәријјәчиси. 20 ил дәмир јолунда мүһәндис ишләјиб. 1892-чи илдән јарадычылыгла мәшғул олмаға башлајыб. Әввәлләр сосиалист фәалијјәтиндә иштирак едиб марксизмә мејл көстәрмишдир. О, марксизмлә Прудон вә Бергсон нәзәријјәсини бирләшдирмәјә чалышмышдыр. Амма сонралар елми сосиализмин әлејһинә чыхыб анархосиндикализм вә волјунтаризм руһлу ингилабларын тәрәфдары кими чыхыш етмишдир.

Һәмин идејалары әкс етдирән ән мәшһур әсәри «Зоракылыг һаггында дүшүнчәләр» адланыр. Һәмин әсәр 1907-чи илдә рус дилиндә нәшр олунмушдур.

Фәһлә синфинин әлејһинә чыхыб ону сијаси мүбаризәдән кәнар һесаб едир. Ингилаби идејалара дини мифләрин варианты кими бахыр. Һәмкарлар иттифагынын синдикатларыны сосиалист идејаларынын јеканә дашыјычысы сајыр.

Сорел јазыр ки, фәһлә синфи һакимијјәти әлдә етсә белә бунун онлара һеч бир фајдасы олмајачаг. Чүнки һакимијјәт бир дәстә маһир авантүристин әлинә кечәчәк, онлар пролетарияты анчаг өз сијаси аләтләринә дөндәрәчәкләр.

Сорел дини, һәјатын вә инсан фәалијјәтинин варлыг формаларындан бири, гәһрәманлыг вә мә'нәви аскетизм очағы һесаб едир.

Сорел пролетариатын јалныз тә'тилләр васитәсилә јатанлары јухудан ојада биләчәјини, мүхтәлиф ичтимаи синифләр арасында кәркинлик әмәлә кәтирәчәјини вә бәрабәрликә [illegible] олачағыны сөјләјир. Дөвләтин игтисади мәһвәрини әлиндә тутан нәһәнк анархосиндикатлар өз бирликләринин күчү илә јалныз вә јалныз игтисади тәләбләр ирәли сүрә биләрләр. Фәһлә синфи дөвләт идарәчилијинә, мәдәнијјәтә вә с. сфералара [illegible] гарыша билмәз.

Сорелин анархосиндикализм нәзәријјәси XX әср фәһлә һәрәкаты тарихиндә мүһүм рол ојнајыб бүтүн өлкәләрдә сосиал партлајышларын, сосиалист ингилабларынын ҹүҹәрмәсинә вә инкишафына хејли манечилик төрәтди, хүсусилә инкишаф етмиш өлкәләрдә фәһлә синфинин јыртыҹы инстинктләринин рам олунмасында бөјүк рол ојнады.

ГУСТАВ ЛЕБОН

(1841—1931)

Франсыз философу.

Дүнјада аз философ ола биләр ки, тәфәккүрүнүн гүдрәти илә франсыз һәкими, публисист вә философу Густав Лебонла јарыша билсин. Бу адам о гәдәр нәһәнк тәфәккүр саһиби вә амансыз һәгигәтләр ҹарчысы иди ки, һәтта франсыз енсиклопедија вә енсиклопедик лүғәтләрин мүәллиф вә наширләрини беләә горхудурду. Тәсадүфи дејил ки, мәшһур франсыз енсиклопедисти Ларуснун ингилабдан әввәлки һеч бир лүғәтиндә онларла фундаментал әсәрин мүәллифи олан Лебонун адына раст кәлә билмәдик. Инанмаг чәтин олса да фактдыр. Мәсәлә бурасында иди ки, бизим күнләрин 1990-чы илләринә кими бүтүн дүнјада сосиалист дүшүнҹәли адамлар тәрәггипәрвәр, антисосиалистләр исә мүртәҹе сајылырдылар. Мәһз буна көрәдир ки, бүтүн кәһнә вә тәзә енсиклопедијаларда, о ҹүмләдән дәнә-дәнә нәшр олунан сонунҹу совет енсиклопедик лүғәтиндә Лафарг, Мабли, Фурје, Оуен кими сајсыз мигдарда сосиалист дүшүнҹәли бәсит вә дәјәрсиз тәфәккүр саһибләринә јер ајрылдығы һалда Лебон, Лјапуж, Аммон кими дәрин зәка вә идрак саһибләринин бир ҹүмлә дә һәср едилмәмишдир. Чүнки һеч бир мүәллиф вә нашир өзүнә мүртәҹе [illegible] јапышдырылмасына [illegible] билмәзди. Дәрһал [illegible] сајылар вә ја [illegible] олунарды.

Ифтихарла гејд едә биләрик ки, 1920-чи илдән бәри бүтүн совет нәшрләриндә илк дәфә мәһз биз –«ТУРАН» журналында, сонра исә «Дүнја фәлсәфи ирсиндән јарпаглар» китабында Лебонун портретини вә онун ән мәшһур әсәри олан «Күтләләрин психолоҝијасы»ндан парчалары дәрҹ етмишик. Лакин бүтүн бу сәјләримизә бахмајараг биз һәлә [illegible] мүтәфәккирин һәјаты вә тәрҹүмеји-һалы барәдә һеч бир [illegible] әлдә едә билмәдик.

Лебон узун ([illegible] ил) өмүр сүрмүш вә бүтүн [illegible] [illegible] сәрф етмишдир. О, өз [illegible] гүдрәтли сосиолог, психолог, антрополог, археолог вә тәбиәтшүнас иди.

Лакин онун хүсусилә [illegible] әсәри бир чох дүнја дилләринә тәрҹүмә олунуб һәм еһтирам, һәм дә гәзәблә гаршыланмышдыр.

Тәбиидир ки, мәһз сосиалистләри, коммунистләри вә болшевикләри гәзәбләндирмишдир. Лебонун нәинки ајры-ајры әсәрләри, үмумијјәтлә дүнјакөрүшү антисосиалист, антикоммунист иди. О, сосиалист идејаларынын һәјатын, тәбиәтин вә тәкамүлүн әксинә олан сәрсәм бир идеја олдуғуну, бу хәстә вә ганлы идејанын чох јолухучу олдуғуну вә бу јолухучу идејанын да дүнјаја фәлакәт кәтирә биләчәјини сөјләмишдир.

Бу чәһәтдән мүтәфәккирин «Сосиализм психолкијасы» әсәри мәсиччәиздир. Бу әсәрин Франса вә үмумијјәтлә Авропада сосиализм идејаларынын практики тәтбигинин ләнкимәсиндә вә сон нәтичәдә мәғлубијјәтә уграмасында аз ролу олмамышдыр.

Әсәрдә сакит, тәмкинли бир тәрздә сосиализмин бүтүн чәһәтләри, онун бүтүн дахили маһијјәти, Авропа вә Америка өлкәләриндә онун вәзијјәти, даһијанә бир узагкөрәнликлә онун [illegible] јени бәлаләр ачылачағыны, она гаршы ачыг мүбаризәнин јоллары вә үсуллары көстәрилмишдир. Тәәссүфләр олсун ки, Франсанын вә Авропанын мүасир чаванлары билмәдиләр ки, онлар бу күнкү хошбәхт вә азад һәјатлары үчүн бир чох сијаси хадимләр кими Лебона да миннәтдар олмалыдырлар.

Лебонун икинчи мәшһур иши—сосиал-психоложи аспектдә јазылмыш вә фикирләринин дәринлији, сәррастлығы, јенилији вә орижиналлығы илә сечилән «Күтлә психолокијасы» адлы әсәридир. Бу күтлә һаггында јазылмыш тәдгигатлар ичиндә илк вә јеканә əвəзсиз тәдгигатдыр.

Рус дилиндә «Халгларын вә күтләләрин психолокијасы» ады илә нәшр олунан һәмин әсәр инсанларын, халгларын тәбиәти, онларын дәјишмәз психоложи хүсусијјәтләри, иргләрин дәрәчәләри вә әгли сәвијјәләри, дүнја сивилизасијасы, сосиал һәрәкат вә онларын лидерләринин психоложи маһијјәтләри долғун вә әһатәли шәкилдә әкс олунмушдур.

Елә һәмин әсәрин фәсилләриндән һиссәләри вә философун ајры-ајры афоризмләрини дә охучуларымыза тәгдим едирик.

ХАЛГЛАРЫН ВӘ КҮТЛӘЛӘРИН ПСИХОЛОКИЈАСЫ

II фәсил

ИРГИ ХАРАКТЕРИН ДӘЈИШМӘ ҺӘДДИ

Јалныз сивилизасијанын инкишафыны диггәтлә өјрәнмәклә ирги хүсусијјәтләрин сабитлији вә [illegible] елә **көрүнүр ки,** характер сабитлији [illegible] илә **нәзәрә чарпыр.**

Доғрудан да тарих бә'зән белә дүшүнмәјә әсас верир ки, халгларын үрәји вахташыры чох сүр'әтли вә әсаслы дәјишикликә уғрајыр. Бизә елә кәлир ки, Кромвел дөвру инкилисинин характери илә мүасир инкилисин характери арасында бөјүк фәрг вардыр. Бизә көрә сәнтијатлы вә һијләкәр мүасир италјан, Бенвенуто Челлининин өз мемуарларында чылғын вә јыртычы кими тәсвир етдији италјандан јерлә көј гәдәр фәргләнир.

Кәлин, белә узага кетмәјиб Франсанын һүдудлары илә кифајәтләнәк. Чәми бир нечә әсрдә вә һәтта ил әрзиндә франсызларын характериндә нә гәдәр көзә дәјән дәјишикликләр баш вериб?

Һансы тарихчи XVII вә XVIII әсрләр арасында характер фәргләрини гејд етмәјиб? Вә бизим күнләрдә белә бизә елә кәлмирми ки, Конвентин сарсылмаз үзвү илә Наполеонун мүти гулларынын характери арасында учурум мөвчуддур? Ахы онлар ејни адамлар идиләр, амма бир нечә илә санки тамамилә дәјишмишдиләр.

Бу дәјишиклијин сәбәбләрини ајдынлашдырмаг үчүн һәр шејдән әввәл јада салмаг лазымдыр ки, анатомик нөв кими психоложи нөв дә әтрафында дәјишкән вә сәбатсыз икинчи дәрәчәли әламәтләр чәмләшмиш чох аз сајлы әсас вә дәјишмәз хүсусијјәтләрдән ибарәтдир. Һәр һансы бир һејванын заһири структуруну дәјишән малдар, һәр һансы бир биткинин заһири формасыны ајры шәклә салан бағбан нөвүн әсас хүсусијјәтләрини дәјишмәдән бу иши елә көрүр ки, хам көз буну зорла һисс едә биләр. Амма онлар јалныз икинчи дәрәчәли әламәтләрә тә'сир етмишдиләр. Инчәсәнәтин бүтүн сә'јләринә бахмајараг әсас әламәтләр һәр јени нәслдә һәмишә үзә чыхмаға чалышыр вә психи организмләр дә нөвүн анатомик әламәтләри кими дәјишмәз хүсусијјәтләрә маликдир. Амма бунунла белә онун асанлыгла дәјишән икинчи дәрәчәли хүсусијјәтләри дә вар. Елә һәмин бу хүсусијјәтләр дә асанлыгла әтраф мүһити, шәраити, тәрбијәни вә башга мүхтәлиф факторлары дәјишдирә биләр. Чох ваҹиб бир чәһәти дә унутмаг олмаз ки, психи организмләрдә һадисәләр заманы характерин асанлыгла [illegible] [illegible] башга [illegible] дә мөвчуддур.

Һәр [illegible] бир [illegible] һәмин әламәтләрин [illegible] бу вә ја дикәр дәрәчәдә јени, ефемер хүсусијјәтләр әмәлә кәлир. Бә'зи дини вә сијаси бөһранлар заманы характерлә елә сүр'әтлә [illegible] ки, санки һәр шеји,— [illegible], [illegible] дәјишмәсини дә јалныз бунунла изаһ етмәк олар. Доғрудан да [illegible] сәкит [illegible] [illegible] [illegible] Мәһз [illegible] бу [illegible] дини вә сијаси бөһранларын [illegible] [illegible] бир нөв [illegible] кими [illegible] көрүнүрүк, һалбуки, онлар да ејнилә бизим кими адамлар идиләр. Амма шәраит онларын һамысын малик олдуғу

характер тәмајүлләрини һәрәкәтә кәтирмишди. Мәсәлән бүтүн силаһлы Авропаја нүмајишкаранә нәзәр салан вә али бир мүбаһисәјә көрә өз рәгибләрини килјотинә көндәрән конвентин нәһәнкләрини көтүрүн. Бунлар маһијјәтчә сәнин вә мәним кими ади вахтларда өз канторларында вә кабинетләриндә чох сакит вә мәзмунсуз һәјат сүрән һөрмәтли вә динҹ абывателләр идиләр. Гејри-ади һадисәләр онларын бејниндә ади күнләрдә јатыб галан бир нечә һүчејрәни һәрәкәтә кәтирди вә онлар кәләчәк нәсилләрин һеч чүр анлаја билмәјәчәји нәһәнк азманлара чеврилдиләр. Јүз ил сонра јашасајды, Робеспјер шүбһәсиз намуслу әјаләт һакими оларды. Фукје Тенвил ола билсин ки, өз һәмкарларындан бир аз артыг сәрт вә буна көрә күман ки, чаниләри гәтијјәтли тәгибинә көрә өз даирәләриндә јүксәк гијмәтләндирилән мүстәнтиг оларды; Сен Жүст исә рәисләри јанында чох һөрмәтли вә наил олдуғу академик дәфнә чәләнки илә фәхр едән ә'ла мәктәб мүәллими оларды. Јери кәлмишкән бизим узагкөрәнлијимизин һәгигәтлијинә шүбһә етмәмәкчүн Наполеонун һәлә бир-бирләринин башларыны тамам үзүб гуртара билмәјән бу чүр гудуз террористләри нәјә чевирдијинә нәзәр салмаг кифајәтдир.

Онларын бөјүк әксәријјәти јенә дөнүб идарә рәисләри, мүәллим, һаким вә с. олдулар. Туфанын галдырдыгы далға јатды вә һәјәчанланмыш көл јенә әввәлки сакит вәзијјәтини алды.

Ән әчаиб шәкилдә дәјишән шәхсијјәтләрдә ән гарышыг дөврләрдә белә бу дәјишмәләр алтында јатыб галан әсас ирги хүсусијјәтләри ахтарыб тапмаг мүмкүндүр.

Мәҝәр сәрт јакобинчиләрин мәркәзчи, мүстәбид, деспотик идарә [illegible] монархијасын он беш әср әрзиндә [illegible] еден ејни идарә үсулундан [illegible] Һәр јени ингилабындан сонра бу [illegible] режим, бу сагалмаз идарә олунма тәләб[illegible]. Чүнки о [illegible] гәләбәләри[illegible] [illegible] Бир [illegible] [illegible] сонра [illegible] [illegible] [illegible] бир [illegible] үрәји [illegible]

[illegible]

чәдә һәр чүр чеврилишләрә шәраит јарадачагдыр. Лакин бу нарасылыгларда вә чеврилишләрдә дә иргин әсас хүсусијјәтләри өзүнү көстәрәчәк.

Бирләшмиш Штатларын инкилисләри бир заманлар дахили мүһарибәләр вә нифаглар заманы көстәрдикләри јадкарлыг вә түкәнмәз енержиләрини инди дә ејни һәвәслә шәһәрләрин, университетләрин вә фабрикләрин инкишафына сәрф едирләр. Характер дәјишмәјиб. Јалныз онун тәтбиг едилдији саһә дәјишилиб.

Халгларын тәкамүл тәрзинә тә'сир едән мүхтәлиф фактлары тәдгиг едәркән биз һәмишә көрә биләрик ки, онлар јалныз характерин икинчи дәрәчәли вә позулмаға мејил олан тәрәфләринә тә'сир едир, әсас хүсусијјәтләринә исә гәтијјән тохунмур вә јахуд јығылма јолу илә чох ләнк тә'сир едир.

Бу дејиләнләрдән белә нәтичә чыхмалыдыр ки, иргин психоложи чәһәтләри гәтијјән дәјишилмәз дејилдир. Уграјыр, анчаг јалныз анатомик әламәтләрә бәнзәр шәкилдә. Чүнки, бу чүр чәһәтләр һәдсиз дајаныглы хүсусијјәтләрә маликдир. Бунун нәтичәсидир ки, иргин үрәји јалныз әсрләр әрзиндә тәдричән дәјишә билир.

ХАЛГЛАРЫН ТАЛЕЈИ ОНЛАРЫН ХАРАКТЕРИ ИЛӘ БАҒЛЫДЫР

Халгларын талеји онларын руһларынын гурулушундан бәһрәләнир. Балығын тәнәффүс үзвләри нечә судан асылыдырса, тарихә дә ајры-ајры иргләрин психоложи инкишафы һесабына јаранмыш нәтичәләр топлусу кими бахмаг лазымдыр.

Һәр һансы бир халгын дахили аләми барәдә мә'луматы олмајан кәс, онун тарихини тәсадүфләр нәтичәсиндә идарә едилән һадисәләрин хаосу кими гијмәтләндирәр. Әксинә, халгын руһу аләми мә'лумдурса онда онун һәјатына психоложи хүсусијјәтләринин лабүд вә дүзкүн нәтичәси кими бахмаг лазымдыр. Биз милләтләрин һәјатынын бүтүн мәрһәләләриндә көрүрүк ки, онларын фәрди талеләрини иргин дәјишмәз руһу тохујур. Хүсуилә сијаси тәшкилатларда милли руһ һаким мөвге тутур.

Франсанын тимсалында буну чох ајдын көрмәк олар. Белә ки, заһири чәһәтдән ајры-ајры партијалар санки бир-бирләриндән кәскин сурәтдә фәргләнирләр. Анчаг мәсәләнин психоложи тәрәфинә кәлдикдә башга бир һадисә илә растлашырсан. Онлар санки тамамилә ејни бир мәнбәдән олан нәгли идеалдан гидаланырлар.

Барышмазлар, радикаллар, монархистләр, сосиалистләр, бир сөзлә, мүхтәлиф јарлыг алтында фәалијјәт көстәрән доктриначылар [illegible] нәтичәдә бир [illegible] хидмәт едирләр. Онларын [illegible] удмасына ләри [illegible]

мәк, һәр шеји удан, вәтәндашларын һәјатындакы кичичик бир әјинтини белә үзә чыхармаг вә бу тәрздә дә онларын фикир вә тәшәббүсләриндәки хырда бир парылтыны да көрүб сөндүрмәк, бир сөзлә мәркәзләшмә вә сезарлыг режими. Дөвләтин башында дуранларын истәр крал, истәр император, президент, ја коммуна вә јахуд фәһлә синдикаты адланмагынын фәрги јохдур. Онсуз да бу һакимијјәтин мүтләг бир идеалы олачагдыр. Бу идеал исә мүтләг милли руһун һиссләрини ифадә едәчәк вә кәнардан һеч нәји јахын бурахмајачагдыр.

Демәли бизим һәдсиз әсәбилијимиз, мөвчуд олан һәр шејә наразылыг мејлимиз, ахтардыгымыз јени, даһа хошбәхт һакимијјәт идејаларымызын сону она кәтириб чыхарыр ки, биз арамсыз олараг јалныз өз тәшкилатларымызын формасыны дәјиширик. Бизи идарә едән улу әчдадларымызын һаким сәси бизә јалныз сөз вә харичи көрүнүшү дәјишдирмәк әмри верир.

Иргимизин шүурсуз һаким руһу һәтта иллүзијаларымыза гурбан кетмәјимизи белә көрмәјә имкан вермир. Әкәр јалныз харичи көрүнүшү нәзәрә алсаг, Бөјүк Ингилаб гәдәр көһнә гурулушлардан фәргләнмәјән бир режим тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Һәгигәтән дә ингилабын бир нечә әср әввәл монархија илә башланан мәркәзләшмәни баша чатдырыб крал һакимијјәти ән'әнәләрини давам етдирмәсинә һеч бир шүбһә етмәк олмаз.

Әкәр XIII вә XIV Лүдовикләр јениндән дирилиб олмушлары мүһакимәјә башласајдылар, шүбһәсиз ки, ингилабчыларын һәјата кечирдикләри бә'зи зәракылыглары писләјәрдиләр. Амма онларын програмларынын бахышларына ујгун олараг һәјата кечирилдијини етираф едәр вә гејд едәрдиләр ки, бүтүн бу ишләр онларын һәр һансы бир назиринә тапшырылсајды, о һәмин ишин өһдәсиндән ингилабчылар кими мәһарәтлә кәлә биләрди.

Онлар гејд едирдиләр ки, бир нечә һәр иллик дөвр әрзиндә мү[illegible] олуб бир-бирини әвәз едән мүхтәлиф режимләр ән дүзкүн [illegible] мөвсудур вә һәмишә ән парлаг монархијет [illegible] [illegible] етдирир. Һеч шүбһәсиз ки, о дүнјадан кәлмиш бу шанлы адамлар өзләринин бөјүк тәчрүбәләринә архаланараг бә'зи тәнгиди [illegible] чатдырыб ингилабчыларын һаким аристократијаны буржуазија илә әвәз етмәсини [illegible] дөвләт апараты јаратмаларыны, [illegible] [illegible] Јатын [illegible] [illegible] [illegible] Онлар һејрәт [illegible] [illegible] ки, биз һәр шеји [illegible] едән бир дөвләт гурулушу јарадыб ингилаб олмадан гурулан там сосиализмдәјик.

Онда биздән ачыг-ашкар баша дүшәрдик ки, сосиализм монархист идејаларынын ән кәскин ифадәсиндән башга бир шеј дејил, ингилаб исә онун сүр'әтләндиричи фазасыдыр.

Беләликлә һәр һансы бир халгын јаратдыгы тәшкилатларда мүәјјәнләшдирмәјә чалышдыгымыз дахили ганунлардан фәргли олараг биз тәсадүфи бир шәраитлә растлашырыг. Анчаг тәсадүфү шәраит јалныз зaһири көрүнүш вә адлары јарадыр. Әсас ганунлар исә халгын характериндән сүзүлүр вә милләтин талејини мүәјјән едир.

Јухарыда көстәрдијимиз мисалларла биз башга бир иргә, психоложи чәһәтдән франсызлардан көклү фәргләнән инкилисләрә нәзәр салаг. Тәкчә бу амилин нәтичәсиндә онларын тәшкилатларынын франсызлардан нә гәдәр чидди фәргләндијини көрә биләрик.

Инкилтәрәнин башында Франсада олдуғу кими монархлар отурубму, јахуд Бирләшмиш Штатлардакы кими президент вармы, фәрги јохдур. Онларын идарәетмә формасы һәмишә ејни хүсусијјәтләри тәчәссүм етдирәчәк: Дөвләтин фәалијјәти минимума ендириләчәк, ајры-ајры адамларын фәалијјәти максимума галхачаг. Бу исә латын идеалынын тамамилә әксини тәшкил едир. Лиманлар, каналлар, дәмир јоллары, тәһсил мүәссисәләринин һамысы јалныз шәхси тәшәббүсчүләр тәрәфиндән јарадылачаг, дөвләт тәрәфиндән јох.

Нә ингилаблар, нә конститусијалар, нә дә деспотизм һеч бир халга онда олмајан характери верә билмәз, ејни заманда ондан ала билмәз. Чүнки дөнә-дөнә дејилиб ки, һәр бир халг јалныз өзүнә лајиг олан идарәетмә формасыны әлдә едир. Онун башга идарә үсулуна наил олмасы чәтин ки, мүмкүн олсун.

Јухарыда дејилән гыса фикирләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, халгын тәшкилатлары онун руһуну ифадә едир. Халг өзүнүн заһирини нә гәдәр асанлыгла дәјиширсә көкүнү исә әксинә, дәјишә билмир. Индичә даһа ајдын мисалла көстәририк ки, һәр һансы бир халгын руһу һансы мәрһәләјә гәдәр онун талејини әкс етдирә биләр вә үмумијјәтлә тәшкилатлар онун талејиндә нечә әһәмијјәтсиз рол ојнајыр.

Мән ејни бир өлкәдә ејни бир мүһит шәраитиндә јан-јана јашајан, ејни дәрәчәдә тәрәгги вә инкишафда олан, анчаг өз характери илә фәргләнән ики Авропа иргини мисал кәтирәчәјәм. Мән Америка барәдә данышмаг истәјирәм. О бир-бирилә бирләшмиш ики ајры-ајры материкдән ибарәтдир. Һәтта торпаглары да бир-биринә охшардыр. Онларын бири инкилис ирги, дикәри испан ирги тәрәфиндән фәтһ олунуб мәскунлашмышдыр. Һәр ики ирг конститусијалы республика шәраитиндә јашајыр. Белә ки, Чәнуби Америка республикалары өз конститусијаларыны Бирләшмиш Штатларын конститусијасындан көтүрмүшләр. Беләликлә дә бизим әлимиздә һәмин халгларын мүхтәлиф галәләринин изаһ етмәк үчүн ирги мух-

тәлифликдән башга һеч бир чидди әсас јохдур. Кәлин керәк бу мүхтәлифлик нәјә кәтириб чыхарыр.

Әввәлчә Бирләшмиш Штатларда мәскунлашмыш инкилис сак-сон (англосакс) ирги барәдә бир нечә кәлмә. Бәлкә дә јер үзүндә ејни нөв вә ејни чүр руһу габилијјәти олан икинчи бир иргә чәтин раст кәлмәк олар. Характер бахымындан онларын дахили аләминә ашағыдакы кејфијјәтләр дахилдир.

Һеч бир халгда олмајан мүстәсна ирадә күчү, гәдим ромалылар истисна олмагла, түкәнмәз енержи, чох бөјүк тәшәббүскарлыг, адамајовушмазлыга кәтириб чыхаран өзүнү идарәетмә габилијјәти, гүдрәтли фәаллыг, чох давамлы дини һиссләр, чохсәбатлы әхлаг вә нәһајәт мә'нәви борч һаггында чох тәмиз тәсәввүр...

Интеллектуал бахымдан онлара башга инкишаф етмиш милләтләрдә тапылмајан хүсуси характеристика вермәк чәтиндир. Сағлам мүһакимә, хам хәјаллар ахтарышында итиб батмамаг, фактлара чанлы, үмуми идејалара вә дини ән'әнәләрә олдугча тәмкинли мүнасибәт, шејләрин тәчрүби вә мүсбәт тәрәфини тутмаг кими бүтүн бу үмуми характеристикалара инкилисләрин там оптимизмини дә әлавә етмәк лазымдыр. Онларын һәјат јолунун тамамилә ајдын вә ән јахшысыны сечмәк габилијјәти вар. Инкилис билир ки, Вәтәни, аиләси вә дини ондан нә тәләб едир. Бу оптимизм о дәрәчәјә чатыр ки, о һәтта өзкәләрә һәгарәтлә бахыр. Харичиләрә вә онларын адәтләринә олан бу һәгарәт Инкилтәрәдә о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта ромалылар өз инкишафларынын ән јүксәк пилләләриндә дә барбарлара гаршы белә мүнасибәт бәсләмәмишләр.

Харичиләрә олан бу мүнасибәт о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта бүтүн етика нормалары позулур. Бу хүсусијјәт фәлсәфи нөгтеји нәзәрдән алчаглыгдыр, лакин халгын рифаһы бахымындан чох фајдалыдыр. Буну инкилис кенералы Уолслеј чох доғру олараг сезиб сөјләмишдир ки, бу, Инкилтәрәни мөһтәшәм едән кејфијјәтләрдән биридир.

Бу чүр халг јер күрәсинин һансы кушәсиндә олурса олсун, о саат ага олачаг вә јенилмәз бир империјанын әсасыны гојачаг. Әкәр онларын һакимијјәти гырмызы дәрили американлылар кими зәиф бир милләтин үзәриндә оларса вә һәмин халг бир о гәдәр дә фајда вермәзсә, онда системли шәкилдә онларын көкүнү кәсәчәкләр. Јох, әкәр ағалыг етдикләри халг Һиндистан халглары кими чохсајлыдырларса, јә'ни онлары мәһв етмәк мүмкүн дејилсә, дикәр тәрәфдән исә онларын әмәјиндән фајдаланмаг мүмкүндүрсә, онда һәмин халг чидди вассал асылылығына салыначаг вә јалныз өз агаларына гуллуг етмәјә мәчбур едиләчәкләр.

Өз руһу габилијјәтләриндәки зәнкинлик үчүн инкилис милләтинә борчлу олан Америка кими јени өлкәдә даһа чох мүвәффәгијјәт газанмаг олар. Јалныз вәһши әһалиси олан мәдәнијјәтсиз бир нәкојә кәчән, өзүндән башга е'тибар едиләчәк кимсә олмајан бир дөвләт нә едә биләрди? Она азы јүз ил лазым иди ки, дүнја дөв-

...әтләри сырасына чыхсын. Адамларын өзүнү идарә етмәк габилијјәтиндә, ири мүәссисәләр тәшкил етмәкдә, шәһәрләрин, мәктәбләрин, дәмир јолларын вә с. әсасынын гојулмасында, дөвләтин фәалијјәтинин минимума ендирилмәси бахымындан јанашдыгда белә дүшүнмәк олар ки, Бирләшмиш Штатларда дөвләт һакимијјәти јохдур. Полисдән вә мүхтәлиф дипломатик нүмајәндәләрдән башга һеч чүр тәсәввүр етмәк олмур ки, орда дөвләт кимә хидмәт едир. Беләликлә Америка Бирләшмиш Штатларынын фираванлығы халгын характер кејфијјәтләринин нәтичәсидир. Елә буна көрә дә күчлү емиграсија белә, иргин әсас руһуну дәјишә билмир. Орда һәјат елә гурулуб ки, күчлү ирадәси олмајанлар мәһв олмаға мәһкумдурлар. Енержи вә мүстәгилликлә зәнкин олан бу чүр мүһитдә јалныз англосакслар јашаја биләрдиләр. Италјанлар орада ачындан өлүр, ирландијалылар исә ашағы вәзифәләрдә сүрүнүрләр.

Бу гүдрәтли республика мә'лумдур ки, азадлыг дијарыдыр. Лакин бәрабәрлик, гардашлыг дијары дејилдир. Јер күрәсинин һеч бир гушәсиндә тәбии сечмә һеч вахт өзүнүн дәмир пәнчәсини белә һисс етдирмәмишдир. Амма елә бу рәһмсизлијин нәтичәсиндә дә ирг өз енержи вә күчүнү сахлајыр.

Бирләшмиш Штатларын әразисиндә адиләр, зәифләр, габилијјәтсизләр үчүн гәтијјән јер јохдур. Ајры-ајры фәрдләр вә бүтөв милләтләр мәһз ашағы кејфијјәтли олдуглары үчүн мәһвә мәһкумдурлар. Фајдасыз олдуглары үчүн гырмызы дәрили һиндулар ачлыг вә күллә илә јох едилдиләр. Чинли фәһләләрин дә башына ејни һадисә кәләчәк.

Америка әразисинә касыб емигрантларын кәлиши гадағандыр. Зәнчиләрә кәлдикдә исә вәтәндаш мүһарибәләриндә онларын варлығына бир тәһәр дөзүрдүләр. Чүнки онларын көрдүкләри алчаг ишләри һеч бир ағ америкалы көрмәзди. Нәзәри чәһәтдән онларын һәр шејә ганунү ихтијары вар. Анчаг әслиндә зәнчиләрә фајдалы ев һејваны кими рәфтар едирләр. Амма елә биринчи чинајәт үчүн онлары дәрһал ја асыр, ја да күлләләјирләр.

Бүтүн бунлар әлбәттә мәдәнијјәтин [illegible] тәрәфләридир вә онлар нәзәрә чарпмамаг үчүн кифајәт дәрәчәдә парлагдыр. Әкәр континентал Авропа илә Бирләшмиш Штатлар арасындакы фәрги бир нечә сөзлә мүәјјәнләшдирмәк истәсәк, ону демәк олар ки, биринчи тәрәфдә фәрди тәшәббүсү әвәз едән рәсми [illegible], икинчи тәрәфдә исә һәр чүр рәсми [illegible] азад олан фәрди тәшәббүсүн [illegible]. Бу әсаслы фәрг [illegible] ирг нәтичәсидир. Авропа [illegible] етимадсыздырлар. [illegible] ифадәси кими јалныз [illegible] һәр чүр [illegible] Замарығыны әлдән алан [illegible] арасында [illegible].

[illegible] принсипләри вә инад, енержи вә

ирадәси күчлү олан бир иргин Америка гит'әсинин бир һиссәсиндә нәләрә нәил олдуғуну көрдүк. Индиса исә демәк олар ки, хејли никинәләрә [illegible] етмиш олса да амма индичә тәсвир етдијимиз характер кејфијјәтләринә малик олмајан башга бир иргин әлиндә олан ејни өлкәдә нәләр баш вердијинә нәзәр салаг.

Чәнуби Америка өз тәбии еһтијатлары бахымындан дүнјанын ән зәнкин өлкәләриндән биридир. Онун торпаглары Авропадан ики дәфә бөјүк, кениш вә һамыја бол чатачаг гәдәр кифајәтдир. Әһалиси испан мәншәли олуб Аркентина, Бразилија, Чили, Перу вә саир чохлу республикалара ајрылыб. Өз бүтүн сијаси гурулушуну Бирләшмиш Штатлардан көтүрүб ејни ганунлар әсасында идарә олунур. Јалныз вә јалныз ирги фәргинин аламәтләринә көрә бүтүн бу республикалар дaима ганлы анархијаларын гурбаныдыр вә арамсыз олараг һәр чүр талан, мүфлисләшмә вә деспотизмә дучар олурлар. Бунун сәбәби исә козәл вә гәрәзсиз тәдгигатчы Т. Чајлдын јаздығы кими һеч бир енержи, ирадә вә мә'нәвијјаты олмајан иргин [illegible] мәһијјәтиндәдир. Чајлд бу гитәнин ән бөјүк шәһәрләриндән бири олан Буенос Ајрес мисал кәтириб јазыр ки, бирчә нәфәринин дә виҹдан вә мә'нәвијјаты олмамасы учундан бу шәһәрдә јашамаг гәтијјән мүмкүн дејил.

...Бизим фикримизчә халгларын талејиндә идарә формасынын вә конститусијанын һәлледичи рол ојнамасына инанмаг ушаглыг хүлјасы кими бир шејдир. Халгын талеји заһири һадисәләрдә дејил, јалныз вә јалныз халгын өзүндәдир.

...Дөвләтдән јалныз ону тәләб етмәк оларды ки, идарә етдији халгын һисс вә идејаларынын ифадәчиси олсун. Дөвләт халгын шәкли олмалыдыр, мүтләг пис вә мүтләг јахшы идарә үсулу јохдур. Лагомеја иргинын һакимијјәти, халгы үчүн күман ки, ән јахшы идарә үсулудур вә Авропанын ән маһиранә конститутсијасы белә сәвијјәсә халгын өзүнүн һазырладығы идарә үсулундан јүксәк ола билмәз. Бәдбәхтликдән идарә үсулунун ихрачат предмети олдуғуну дүшүнән сајсыз дөвләт хадимләринин е'тинасызлыг көстәрдији һәгигәт бах елә будур! Мүстәмләкәләри метрополија тәшкилатларынын идарә едәчәјини дүшүнмәк исә бүтүн али чанлыларын һава илә нәфәс алмасыны әсас көтүрүб балығы һавада јашамаға инандырмаг кими бир шејдир.

Тәкчә дахили аләмләринә көрә мүхтәлиф халглар гәтијјән бир режим алтында јашаја билмәзләр. Ирланд вә инкилис, славјан вә мачар, әрәб вә франсыз јалныз сонсуз чәтинликләр вә арамсыз инсилаблар һесабына бир ганун алтында сахланыла биләрләр. Мүхтәлиф халглардан ибарәт олан бөјүк империјалар кеч-тез мәһвә мәһкумдур. Әкәр Һиндистанда мoгол вә инкилис империјалары [illegible] һәмин ха[illegible]рын чохлуғу, мүхтә[illegible] бир-бирләрини [illegible] [illegible]лары вә буна көрә [illegible] бирләшә билмәмәләринин, дикәр тәрәфдән исә [illegible] ининин вә ағалыг ет-

дикләри халгларын адәтләринә һөрмәт етмәләри вә онлара өз фәрди ганунлары илә јашамаг имканы вермәләринин нәтичәсидир.

Халгларын психоложијасынын дәриндән өјрәнилмәси сијасәт вә педагожика үчүн чох фајдалы ола биләр. Өз ирги хүсусијјәтләриндән доған балалардан әл чәкә билсәјдиләр вә идракын сәсини әчдадларын әмиранә сәси батырмасајды, халглар вә инсанлар нә гәдәр сәһвләрдән вә фәлакәтли [illegible] хилас ола биләрдиләр.

* * *

Иргләрин иерархијасыны вә дифференсијасыны өјрәнәрәк биз көрүрүк ки, Авропа халгларынын Шәрг халгларындан фәрги ондадыр ки, јалныз биринчиләр али инсанларын аз-чох сечмә нүмунәләринә маликдирләр. Инди исә бир нечә сәтирләрдә һәмин нүмунәләрин тә'сир дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәјә чалышаг.

Сивилизасијанын вә халгын малик олдугу бу көркәмли адамларын сајча чох да олмајан сечмә нүмунәләринин һәр нәслдә мәһв едилмәси һәмин халгын сивилизасијалы ирг[illegible] чәркәсиндән дәрһал силинмәси үчүн кифајәт едәрди. Чүнки, мәһз һәмин бу нүмунәләр иргин реал күчүнү тәмсил едирләр. Сивилизасијанын елм, инчәсәнәт, сәнаје, бир сөзлә бүтүн саһәләриндә тәрәггисинә көрә биз јалныз вә јалныз бу чүр адамлара борчлујуг. Лакин халглар бу тәрәггидән бәһрәләнсәләр дә [illegible] һәдсиз дәрәчәдә үстүнләри севмирләр. Бөјүк мүтәфәккирләр вә ихтирачылар нечә дәфә онларын гурбаны олмушлар. Бүтүн халглар вә нәсилләр исә јалныз вә јалныз гоча бәшәр ағачынын сеһрли чичәкләри олан бу көзәл дүһаларын ишығында көрүнүрләр. Һәр [illegible] јеканә шөһрәти јалныз онлардыр вә чәмијјәтин ән [illegible] үзвүнә кими һамы онларла фәхр етмәлидир. Лакин онлар тәсадүфән ја да мө'чүзә илә мејдана кәлмир, узун кечмишин [illegible] вә [illegible] иргинин бүтүн әзәмәтинин тәмәркүзүдүр.

Онларын мејдана кәлмәсинә [illegible] вә [illegible] кә'нә [illegible] Бу [illegible] арзуларынын [illegible] гурбанлары [illegible] мүмкүндүр. Бу бәрабәр[illegible] [illegible] сәрвәтин [illegible] да [illegible] һәр [illegible] јүксәлмәк [illegible] амма [illegible]

[illegible] сивилизасијанын [illegible] дүнјанын [illegible] кими дејил. Онларын [illegible] ибарәтдир. Онларын

ихтирасы әввәлки бир сыра ихтираларын нәтичәси демәкдир. Онлар әчдадларынын әсрләр боју јондуглары дашлардан бина учалдырлар.

Бөјүк дөвләт адамларынын ролу кечмишдән о гәдәр дә асылы дејилсә, һәр һалда бу асылылыг мөвчуддур. Һекел, Кузен, Карлејл кими бәшәријјәтин һәрәкәтверичи мүһәррикләри оланларын һајкүјлү шәфәгләриндән көзләри гамашанлар халгларын сијаси варлыгларыны бу кими јениләшдирәнләри һамынын пәрәстиш етдији бүтөв халгларын талеини дәјишән јарымаллаһлара чевирмәк истәјирләр. Бу чүр шәхсијјәтләр һәр һансы чәмијјәтин тәкамүлүнү поза биләрләр, лакин онун ахыныны дәјишмәјә онларын гүдрәти чатмаз. Һәтта Кромвел вә Наполеон кимиләрин дүһасы белә бу иши көрмәјә гадир дејилдир.

Ушағын сәнәт инчиләријлә долу музеји јандыра билмәси кими, бөјүк фатеһләр дә әдла, атәшлә адамлары, шәһәрләри, империјалары мәһв едә биләрләр, амма бу мәһведичи гүввә белә, характерин ролу һаггында мүлаһизәләримизи дәјишә билмәз. Сезар вә Ришелје кими бөјүк сијасәт адамларынын тә'сири онларын өз сә'јләрини заманын тәләбләринә ујғун истигамәтә јөнәлтмәсилә өзүнү көстәрир. Онларын мүвәффәгијјәтләринин әсасы өзләриндән габаг башламышдыр. Ики, үч әср әввәл Сезар Бөјүк Рома республикасынын монархија һакимијјәтинә итаәт етдирә билмәз вә Ришелје Франсанын бирләшдирилмәсини һәјата кечирә билмәзди. Сијасәтдә шәхсијјәтләрин һәгиги бөјүклүјү кечмишин һазырладығы тәләбатлары габагчадан көрмәләриндә вә онлары лазымы јола истигамәтләндирмәләриндәдир. Һомин јолу бәлкә дә һеч ким көрмүрдү, лакин талеләрини мүәјјән дөврдә идарә едән бу гүдрәтли дүһаларын идарә етдији халглары тәкамүл өз амиранә һөкмү илә тезликлә ора говмалыјды. Бу даһиләр дә бөјүк ихтирачылар кими узун замандан бәри чәкилән зәһмәтләрин синтезидир. Амма ихтирачылар сивилизасијанын инкишафында һеч бир әһәмијјәтли тә'сир бураха билмирләр. Қәгмәндән телеграфа гәдәр бүтүн ихтиралара көрә борчлу олдуғумуз бөјүк шәхсијјәтләр һеч заман тарихин заһири көркәмини дәјишән јени дин јарадачаг вә ја империјалар фәтһ едәчәк характерә малик олмамышлар. Мүтәфәккир һәр һансы мәгсәдә дәрин инам бәсләмәк үчүн проблемин мүрәккәблијини чох ајдын көрүр вә һәм дә елә бир сијаси мәгсәд јохдур ки, ону ардынча апармаға лајиг олсун. Ихтирачы сивилизасијанын заһири көрүнүшүнү дәјишә биләр. Мәһдуд ағлы, амма кәскин характери вә күчлү еһтираслары илә фәргләнән фанатик исә күтләләри ајаға галдырыб јени динләр вә империјалар јаратмаға гадирдиләр. Һәр һансы бир Пјотр Пустынникин чағырышы илә милјонларла адам Шәргә ахышыб, Лүтер адлы һансы бир монахса Авропаны гырғына верир. Амма Галилеј вә Нјутонунса сәси күтләләрдә һеч бир акс-сәда ојатмыр.

Даһиләр сивилизасијанын кедишини сүр'әтләндирирләр, гара-

басмадан әзаб чәкән фанатикләр исә тарих јарадырлар. Һәгигәтән тарих нәдән ибарәтдир? Әкәр китаблара әсасланасаг, инсанын өзүнә идеал јаратмасы, она пәрәстиш, сонра исә ону мәһв етмәси барәдә узун мүбаризәнин һекајәтиндән башга нәдир? Лакин мәкәр тәмиз елм үчүн белә идеаллар сәһраларын һәрәкәт едән гум тәпәчикләри үстүндәки илгымлардан артыгдырмы? Буна бахмајараг бу чүр илғымларын гарабасмадан әзаб чәкән мәшһур јарадычылары дүнјаны әсаслы сурәтдә дәјишәнләр дејилми? Һәтта гәбирләринин дәринликләриндән дә онлар өз фикирләријлә күтләләрин гәлбинә тә'сир едиб онлары әјиләмәјә мәчбур едирләр. Онларын ролукун әһәмијјәтини кичилтмәдән бурасыны да унутмаг олмаз ки, онлар мәһз шүурсуз олараг өз иргләринин вә дөврләринин һаким идејаларыны әхз едиб әкс етдирдикләринә көрә өз бөјүк әмәлләрини һәјата кечирә билибләр.

Халгын арзуларыны ифадә етмәдән, онун рәһбәри олмаг гејри мүмкүндүр. Муса (Моиссеј) Мисир гулдарларынын гамчыларындан әлдән дүшән јәһуди гулларын илләрлә гәлбиндә јығылан азадлыг һәсрәтини әкс етдирирди.

Будда өз заманынын сонсуз мүсибәтләрини көрә билдијиндән јаратдығы севки вә мәрһәмәт дини илә бу гәдәр сајсыз инсанларын гәлбиндә әкс сәда ојатмышды.

Мәһәммәд минләрлә дүшмән гәбиләләрә бөлүнмүш халгынын сијаси бирлијини дини бирлик илә һәјата кечирә билмишди.

Артиллеријачы Наполеон о заман халгын гәлбиндә һөкм сүрән һәрби шөһрәт, шәрафәт вә ингилаби тәблигат идеалларыны әкс етдирдијинә көрә онлары ән агласығмаз мачәраларла он беш ил әрзиндә бүтүн Авропанын о башындан бу башына апара билмишди.

Әввәл-ахыр дүнјаны идејалар вә онлары һәјата кечирән адамлар идарә едирләр. Онлар өз чөкүләриндә гарабасмаја тутуланлара вә фанатикләрә малик олан әхлак е'тибарилә һәлледичи гүввәјә чеврилирләр. Бу гүввәјә саһиб олмаг үчүн онларын әмәлләринин доғру вә јалан олмасынын аз әһәмијјәти вар. Тарих бизә һәтта көстәрир ки, идејалар нә гәдәр чох чәфәнксә адамларын хүлјаларыны бир о гәдәр чошдуруб онлары даһа бөјүк әмәлләрә сөвг едир.

Дүнја руһән алчаглар үчүндүр. Философларын чох заман мәһв етмәк үчүн әсрләр боју чалышдыглары шеји дәрин инамлы адамлар бир нечә күнүн әрзиндә јарадырлар.

Сивилизасијанын инкишаф факторлары ичәрисиндә иллүзија бәлкә дә ән гүдрәтлисидир. Иллүзија дүнјаја еһрамлар бәхш етмиш вә беш мин ил әрзиндә Мисир әразисини даш колосслара бүрүмүшдүр. Иллүзија Орта әсрләрдә бизим нәһәнк килсәләримизи тикдирмиш, Гәрби фиксија фәтһ етмәк үчүн Шәргә ахын етмәјә мәчбур етмишдир. Бәшәријјәт өз сә'јләринин чохуну һәгигәт уғрунда дејил, јалан уғрунда мүбаризәјә һәср етмишдир.

ИРГИН ХАРАКТЕРИНИН ПОЗУЛМАСЫ ВӘ ОНУН ДҮШКҮНЛӘШМӘСИ

Анатомик нөвләр кими психи нөвләр дә әбәди дејил. Онун әламәтләринин горујучусу олан шәраит даими дејил. Әкәр бу шәраит тәсадүфән дәјиширсә, онун тә'сири алтында олан иргин мә'нәви-руһи характери әввәл-ахыр регрессив дәјишиклијә мә'руз галыб нәтичәдә ирг мәһв олур.

Фәалијјәтсиз галан һәр һансы орган аз сонра ишләмәк габилијјәтини итирәчәк.

Мағара көлләриндә јашајан балығын көзләри әввәл-ахыр көрмә габилијјәтини итирир вә атрофија әввәл-ахыр ирси хүсусијјәт алыр. Һәтта фәрдин гыса һәјатында да јаранмасы үчүн мин әсрләр тәләб олунан тәдричи ујғунлашма нәтичәсиндә әлдә олунан хүсусијјәтләр белә, ишләнмәсә чох сүр'әтлә өлүр.

Инсанын мә'нәви аләми бу чүр физиоложи ганунлардан јан кечә билмәз. Өз нөвбәсиндә, бејнин һүчејрәләри фәалијјәтсиз галанда ишләмәк габилијјәтини итирдији кими, әмәлә кәлмәси үчүн әсрләр тәләб олунан психи кејфијјәтләр дә—јә'ни чәсурлуг, тәшәббүскарлыг, енержи, ишкүзарлыг руһу вә характерин башга мүхтәлиф кејфијјәтләри фәалијјәт үчүн сәбәб олмајанда сүр'әтлә силинә биләр. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, һәр һансы бир халга һәмишә мәдәнијјәтин јүксәк пилләсинә галхмаг үчүн чох узун бир дөвр лазымса, әксинә чырлашмаг үчүн чох аз бир мүддәт тәләб олунур.

Фарслар вә ја ромалылар, фәрги јохдур, һәр һансы бир халгын тәдричән мәһвинә кәтириб чыхаран сәбәбләри өјрәнәндә мә'лум олур ки, онларын сүгутунун әсас фактору һәмишә характерин зәифләмәси угбатындан мә'нәви аләмдәки дәјишикликләрдир.

Мән елә бир халг танымырам ки, өз әгли кејфијјәтләринин зәифләмәси сәбәбиндән јох олсун. Ишғалчылыг һүчумуна мә'руз галан халга әгли инкишаф азлыг етмәјиб. Бу бахымдан јанашанда галибләрлә мәғлублар арасында мүгајисәдән сөһбәт белә кедә билмәзди. Рома мәһз өзүндә јахын сүгутун әламәтләрини көстәрәндә, јә'ни илк императорлар заманында, орда башга дөврләрдә олдуғундан гат-гат чох алимләр, рәссамлар, әдәбијјатчылар вар иди.

Романын әзәмәтинин рәмзи олан әсәрләр онун тарихинин мәһз һәмин дөврүндә јаранмышдыр.

Лакин Рома һеч бир әгли инкишафын әвәз едә билмәјәчәји бир елементи—характерини итирмишди.

...Гәдим әсрләрин чох аз тәләбаты вә чох күчлү идеаллары варды. Бу идеал Романын әзәмәти иди. Бу идеал бүтүн үрәкләрдә мүтләг һаким иди вә һәр бир вәтәндаш ондан өтрү өз аиләсини, өз вар-јохуну вә өз һәјатыны гурбан вермәјә һазыр иди. Рома каинатын мәркәзинә чевриләндә, дүнјанын ән зәнкин шәһәри оланда о бүтүн өлкәләрдән ахыб кәлән харичиләрлә долду Әввәл-ахыр онлара вәтәндашлыг һүгугу верилди. Онлар да өзләри үчүн һәр күн

нәсә тәләб едәрәк өз шәһрәтләри гајғысына чох аз галырдылар. Бөјүк шәһәр нәһәнк карвансараја дөнмүшдү. Лакин бу артыг әввәлки Рома дејилди. О барбарлар онун гапысы ағзында дајананда һәлә гадир көрүнүрдү. Лакин онун гәлби артыг чохдан өлмүшдү.

Бизим сивилизасијаны да белә бир сонлуг көзләјир. Бу сивилизасија инсан үчүн каинатда нечә чүз'и бир јер ајрылдығыны вә тәбиәтин инсана гаршы тамамилә лагејд олдуғуну көстәрди.

О көстәрди ки, тәбиәт мәрһәмәт нә олдуғун билмир вә бүтүн тәрәгги зәифләрин әзилмәси вә күчлүләрин хејринә амансыз сечмә јолу илә әлдә олунмушдур.

...Биз ичтимаи нөгтеји-нәзәрин мөвгејиндән бахсаг дејә биләрик ки, һәр һансы әсрдә һәр һансы чәмијјәтин варлығы үчүн мүтләг дәјәри олан вә чәмијјәтин онларсыз јашамасы гејри мүмкүн олан мә'нәви ганун вә принсипләр мөвчуддур. Онларын дәјәрләри шүбһә алтына алынанда һәмин чәмијјәт сүр'әтли өлүмә мәһкумдур.

Мүасир дөвләт әрләри мүәссисәләрин әһәмијјәтинә һәдсиз дәрәчәдә чох, идејаларын әһәмијјәтинә исә һәдсиз дәрәчәдә аз әһәмијјәт верирләр. Лакин елм сүбут едир ки, биринчиләр һәмишә икинчиләрдән доғулур вә онлара архаланмадан мөвчуд ола билмәзләр. Идејалар өләндә мүәссисә вә сивилизасијаларын көзәкөрүнмәз дајаглары да учулур.

Халг үчүн онун көһнә мәфкурәләринин өлү аллаһларын кечәләдијә гаранлыг зирзәмиләрә салындығы күн һәмишә ән ағыр вә дәһшәтли күн олмушдур.

Һазырда күндән-күнә артан мадди тәләбат бир сыра Аврооа дөвләтләриндә һәлледичи амилә, чәмијјәтин јеканә идеалына чеврилмәкдәдир.

Аилә дағылыр, сосиал пружиналар зәифләјир. Наразылыг вә нараһатлыг истәр варлы, истәрсә дә јохсул чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләриндә дурмадан јајылыр. Өз компасыны итириб сәрсәри күләкләрин ихтијарына галан кәми кими мүасир инсан да вахтилә аллаһларын сакин олдуғу, индисә прагматизмин сәһраја дөндәрдији мәканларда долашыр.

Артыг һәддсиз һәссас, кәскин вә дәјишкән олан күтләләр һеч бир манеә илә гаршысы алынмадан гудуз анархија илә ән кобуд деспотизм арасында даим тәрәддүд ичиндә вурнухмаға мәһкумдур. Күтлә бир сөзүн тә'сирилә чох асанлыгла һәјәчана кәлиб ајаға галхыр вә онун бир күнлүк бүтү, тезликлә онун гурбаны олур. Елә көрүнүр ки, күтләләр еһтирасла азадлыға чан атырлар, әслиндә исә о азадлығы һәмишә рәдд едир вә дөвләтләрдән даим онун үчүн гандаллар тәләб едир. О, һәмишә ән гаты сектантлара вә ән мәһдуд деспотләрә кор-коранә бојун әјир. Күтләјә башчылыг етмәк истәјиндә олан вә чох заман онун архасынча кедән бошбоғаз, онда әсәбилик вә һөвсәләсизлик јарадыб руһән күчлү һөкмдарларыны арамсыз олараг дәјишмәјә сәбәб олур вә беләликлә һәр һансы бир рәһбәрә табе олмаг һиссини тамамилә күтләшдирир. Режими нә

гәдәр номинал олса да бүтүн партијаларын мүрачиәт етдији һәр һансы бир дөвләт илаһидир. Ондан һәр күн ән кичик һәјат актыны ән тираник рәсмијјәтә бүрүјән даһа ағыр регламентатсијалар вә һимајәдарлыг тәләб олунур.

Кәнчләр һәр күн анлама, тәшәббүс, енержи, шәхси сә'ј вә ирадә тәләб едән карјерадан даһа артыг имтина едиб ән кичик мәс'улијјәт белә онлары горхудур.

Белә вахтларда дөвләт адамларында енержи вә фәалијјәт сәмәрәсиз шәхси һөчәтләшмә, күтләләрдә күнүн һадисәләринә һејранлыг вә гәзәб, тәһсилли адамларда исә сызылты, ачизлик вә гејри мүәјјән сентиментализмлә вә һәјатын ачылыглары барәдә гәмли дүшүнчәләрлә əвəз олунур. Нәһајәтсиз егоизм һәр јанда мејдан ачыр. Һәр кәс əввәл-ахыр јалныз өзүјлә мәшгул олур. Вичданын астары үзә чыхыр, үмуми әхлаг вә мә'нәвијјат тәнәззүл едиб тәдричән тамам сөнүр.

Инсан өз үзәриндәки һакимлијини тамам итирир. О, артыг өзүнә нәзарәт едә билмир. Бу исә о демәкдир ки, асанлыгла башгаларынын тә'сири алтына дүшүр.

Бүтүн бунлары дәјишмәк чох чәтиндир. Бунунчун һәр шејдән әввәл бизим ачыначаглы тәрбијә системимизи дәјишмәк лазымдыр. О, ирсән алмышларын да һәр чүр тәшәббүс вә енержисини мәһв едир. О, көлә тәглидчилијини инкишаф етдириб фәрди сә'ј вә тәшәббүсү јох едир. Әгли инкишафа (јә'ни һијләкәрлијә) рәвач вериб јалныз јаддашын күчүнә мејдан ачыр.

«Мән ушагларын гәлбинә дәмир әридиб төкмәк истәјирәм». Бир инкилис педагогунун бу сөзләри һәр һансы милләтин тәһсил системи үчүн идеал ола биләр

Лакин һәм анархија, һәм дә деспотизмдән узаг олан либерал ганунлар күтләнин үрәјинчә олмур. Чүнки сезаризм она чох да арзуламадығы азадлыг əвəзинә көләлијин үмуми бәрабәрлијини вә'д едир.

Күтлә өлмәкдә олан халгларын алчаг тәләбатларына өјрәшиб. Буна көрә азачыг имкан дүшән кими она гајыдыр. Буну билиб һәр һансы бир кенералын султаны, күтләни арзуладығына чатдырыр. Һәр һансы бир халг бу дәрәчәјә чатыбса, демәли онун маһнысы охунуб вә өмрү сона чатыб.

Беләликлә јүксәк халгларла ашағы халгларын фәрги орасындадыр ки, биринчи өз сыраларындан мүәјјән сајда һәдсиз инкишаф етмиш бејинләр јетишдирир, икинчиләр исә јох.

Сивилизасијанын лабүд нәтичәси милләтлә индивидләрин дифференсијасыдыр. Халглар бәрабәрлијә дејил, гејри-бәрабәрлијә кедирләр.

Гәдим ирг өләр, амма дәјишиклијә уғрамаз.

Халгларын јахшы гурулмуш коллектив үрәјә саһиб олмасы (јә'ни һамынын бир чүр дүшүнүб һисс етмәси) онун әзәмәтинин апокејидир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Өз заманларындан чох јүксәкдә дуранлар халг күтләсинин гәлбиндәки идејалардан чох узагда олдугларына көрә она һеч бир тә'сир көстәрә билмирләр.

* * *

Сөзүн гүдрәти реал мә'насындан даһа чох јаратдығы образлардан асылыдыр.

* * *

Дүнја бајағы адамлара мәхсусдур.

* * *

Күтләни һејран етмәк үчүн ону һәмишә мүәјјән мәсафәдә сахламаг лазымдыр.

* * *

Ән шүбһәли һадисәләр мәһз о һадисәләрдир ки, тамашачылары ән чох олуб.

* * *

«Бүтүн дүнја» һеч вүр Волтердән ағыллы ола билмәз, әксинә, әкәр «бүтүн дүнја» дедикдә күтлә нәзәрдә тутулурса, Волтер ондан ағыллыдыр.

* * *

Чох узун мүддәтә әлдә олунан чәсарәт, тәшәббүс, енержи, ишкүзарлыг руһу вә характерин башга чәһәтләри әкәр өзүнә мејдан тапа билмәзсә, чох сүр'әтлә итирилә биләр.

ТАРД ГАБРИЕЛ

(1843—1904)

Франсыз сосиологу вә криминалисти. Коллеж де Франсын профессору. Сосиолокијада психолокизмин баниләриндән биридир. О, чәмијјәти биоложи организмләрлә ејниләшдирмәјини вә онун һәр чүр тәкамүлүнүн әлеһдары иди. Тард чәмијјәт ганунлары илә тарих ганунларынын ајры-ајры олдуғуну гејд едиб көстәрирди ки, биринчиси—һадисәләрин јаранмасы илә, икинчиси онларын инкишафы илә бағлыдыр. Сосиолокија коллектив психолокијадыр. О, чәмијјәти инсан бејни илә мугајисә едиб онун һүчејрәләрини ајры-

ајры фәрдләрә бәнзәтмәклә нәзәријјәсини орижинал шәкилдә шәрһ едир. Чәмијјәт инам, арзу, әгидә вә с. бир-биринә өтүрән фәрдләрин мәчмусудур. Бу һиссләр фәрдләрин дүшүнчәләрини бир-биринә бағлајыр. Буна көрә илк нөвбәдә фәрдин-фәрдә бизим **«мән»**имизин башга **«мән»**ләрлә мүнасибәтләри сосиал психолокијанын башлыча предмети олмалыдыр. Сосиал һәјат, сосиал һәгигәтләр әгли просесдән кәнарда чәрәјан едир. Бурада әсас ролу индијә гәдәр һеч бир психологун вә сосиологун нәзәрә алмадығы ән күчлү бир амил, мәһз тәглид амили ојнајыр. Тард чохлу әсәрләриндә ән гүввәтли инсан һиссләриндән олан тәглидин мүкәммәл нәзәријјәсини ачыгламышдыр. Тард фәрдләрин психолокијасыны чәмијјәтин апарычы функсијасы һесаб едир.

«Тәглид ганунлары» әсәриндә тәглидчилијин чәмијјәтин һәјатында башлыча амил һесаб едиб јазыр ки, чәмијјәт тәглид демәкдир. Тәглид исә бир нөв һипноздур. Тәглид нәтичәсиндә груп вә ичтимаи гајдалар мејдана кәлир. Бүтүн ијтимаи кәшфләр ајры-ајры фәрдләрин тәшәббүс вә зәкасынын мәһсулудур. Тәглид нәтичәсиндә һәмин кәшфләр тәкрар јолуј̄ла чәмијјәтин малы олур. Фәрдләр күтлә ичиндә даһа емосионал вә һәјәчанлы олур. Анчаг ајрылыгда даһа габилијјәтли вә интеллектуалдыр. Тард күтләви тәшкилат вә чәмијјәтләрин әлејһинә чыхыр. Һакимијјәт органларыны зоракылыг васитәси һесаб едир.

Тард јазырды ки, тәглид далғавары шәкилдә сонсуз дәрәчәдә башга бир далға илә тоггушана гәдәр јајылыр. Башга бир мәркәздән кәлән далға илә тоггушма бир нөв дуел шәклини алыб һәтта мүһарибә илә гуртара биләр. Тәглид далғасы мәркәздән периферија, алидән бәситә, мәгсәддән васитәјә доғру јајылма хүсусијјәтинә маликдир. «Мүгајисәли криминалокија», «Сосиал мәнтиг», «Сосиал ганунлар», «Күтлә вә мүлаһизә», «Күтлә чинајәти», «Сосиал психолокија һаггында етүдләр», «Игтисади психолокија» вә с. Тардын башлыча әсәрләридир.

ДЈҮРКГЕЈМ ЕМИЛ

(1858—1917)

Франсыз сосиологу вә философу. Франсыз сосиолокијасынын баниси Контун позитивизм әнәнәләрини давам етдирмишдир. Илк сосиолокија алманахыны чап етдирмишдир. Орижинал идејалары бундан ибарәтдир ки, тәбиәт елмләринин методларыны сосиолокијаја да тәтбиг етмәјин тәрәфдары олуб натурализмин, фәрди психолокизмин вә һәјат философијасынын әксинә олараг, сосиал фактлара шеја кими бахмағы тәблиғ етмишдир.

Сосиал групплара вә формалара, үмумијјәтлә чәмијјәт факторуна һәлледичи үстүнлүк вермиш, ваһид организм кими бахмыш-

дыр. Чәмијјәтдә һәмрә'јлик принсипинә хүсуси әһәмијјәт вермиш, механики вә үзви һәмрә'јлији чәмијјәтин ики әсас амили кими тәгдим етмишдир.

Механики һәмрә'јлијә ибтидаи чәмијјәтдә фәрдләрин гејри-инкишафынын нәтичәси кими бахыр, үзви һәмрә'јлији исә һазыркы чәмијјәтдә әмәјин нөвләрә ајрылмасы илә изаһ етмишдир.

Инсан фәалијјәтинин мүбадиләси чәмијјәт үзвләрини бир-бириндән асылы едир, лакин онлар ајры-ајрылыгда камил олмадығындан фәрдләрин лабүд һәмрә'јлијинин зәрурилији мејдана чыхыр. Дјүркгејм һәмрә'јлијә ән јүксәк мә'нәви принсип кими бахыр. Коллектив дүшүнчәни објектив бир реаллыг вә гүввә һесаб едиб һәјатын апарычы амили сајыр. Сосиал интеграсијада әсас ролу идеаллара, инамлара верир вә онлары әхлагын әсасы һесаб едир. Дин дә әхлагдыр. Аллаһсыз динләри тәблиғ едәрәк онлары инам вә адәтләрлә ејниләшдирир. Чохлу мәшһур әсәрләриндән бири «Интиһар»дыр. 1897-чи илдә франсызча, 1912-чи илдә исә рус дилиндә нәшр олунмуш бу әсәрдә интиһарын психоложи әсаслары инкар едилир. Интиһары егоистик, алтруистик вә аномистик нөвләрә ајырыр. Биринчини сосиал нормаларын тә'сиринин зәифләмәси, икинчинин әксинә, чәмијјәтин индивиди удмасы, үчүнчүсүнү исә чәмијјәтдә норматик дәјәрләрин бөһраны кими изаһ едир.

Әсәрләринин чоху дәрин, һәјати мәзмундан узаг, чох заман аз сәмәрәли, сырф нәзәри мәсәләләрин садаланмасындан ибарәтдир. Чәмијјәт һәјатына фәрдин варлығындан үстүнлүк вермәсинин өзү, онун идејаларынын дајазлығына вә чазибәсизлијинә сүбутдур.

Буна бахмајараг фәлсәфә, сосиолокија вә етнолокија аләминдә чох мәшһур олуб һәтта өззүндән сонр мәктәб дә јаратмышдыр.

ЛЈАПУЖ ЖОРЖ ВАШЕ

(1854 –1936)

Франсыз етнологу, антропологу вә сосиологу. Бүтүн әсәрләри вә фәалијјәти ријазијјат вә мәнтиг гәдәр дәгиг олан антрополокија вә антропососиолокијаја һәср олунмушдур.

О, алман һәмкары Отто Аммонла бәрабәр Франсада 20 мин инсанын кәллә гурулушуну өјрәнәрәк бир сыра елми-антроположи вә антропососиоложи нәтичәләрә кәлмишдир. Лјапуж тәчрүбәләр әсасында әлдә олунан фактлара вә рәгәмләрә кәрә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, инсанларын психи кејфијјәтләри онларын кәллә гурулушундан асылыдыр. Бу кејфијјәтләр характер, демәкдир вә онлар ејни заманда адамларын сосиал вәзијјәтиндә һәлледичи рол ојнајыр. Јә'ни, инсан нә гәдәр «узунбашдырса» бир о гәдәр вә үмумијјәтлә демәли исте'дадлы, енержили, һәјат габилијјәтли олур вә јахшы јашајыр.

Кәндлиләрин башы шәһәрлиләрдән, дағлыг јердә јашајанларын дүзән јерләрдә јашајанлардан, јохсулларын башы дөвләтлиләрдән енли олур. «Узунбашлар» ағбәниз Авропа иргинә, «енлибашлар» исә али иргинә мәнсубдурлар. Љапуж әсәрләриндә бәшәријјәтин кәләчәји һаггында чох бәдбин нәтичәјә кәлир. Онун тәчрүбә вә һесабламаларына көрә бәшәријјәт кетдикчә «јекәбашлашыр». Бу исә Авропа иргинин сүгутуна вә јер үзәриндән силинмәсинә апарыр. О, јазыр:

«Чох гәдим заманлардан бәри баш көстәричиси һәр јердә даими бөјүмә тенденсијасына маликдир. Бу исә бәшәријјәтин ән јахшы нүсхәләринин көкүнүн кәсилмәси демәкдир».

Фәгәт, Љапуж бунун чарәсини көстәрир. Бу чарә сосиал селексија јолудур. Коллектив вә фәрди тәрәггини Љапуж човдар саһәси илә мешәнин мүгајисәсиндә ајдынлашдырыр. Човдар саһәсиндә бүтүн биткиләр јанашы вә ејни чүр бөјүјүр, мешәдә исә ағачларын бә'зиләри дәринә кедиб мөһтәшәм көвдә атыб көјә учалыр, дикәрләри рәгабәтә дөзмәјиб тамамилә мәһв олурлар. Љапуж јазыр ки, мән тарихдә бирчә дәнә дә коллектив тәкамүлә раст кәлмәмишәм. О, јазыр ки, тәкамүлдә јалныз күчлүләр, артымы чох оланлар галиб кәлир.

Алим күчлүләр дејәндә һеч дә јахшылары дејил, шәрантә, мүһитә үјгунлашанлары нәзәрдә тутур. Шәраит исә үмумијјәтлә әксәр һалларда әзәмәти, аличәнаблығы, ағлы хошламыр вә тәләб етмир, әксинә бизим инди бир чох «көркәмли» јазычылар вә алимләр кими чылызлығы, алчаглығы вә күтбејинлији тәләб едир.

Онун бу нәтичәләри әлбәттә Нитшенин даһа әввәлләр ејни мәсәлә барәдә даһијанә фикирләринин бир даһа тәсдиг едир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Халгларын сијаси һәјатында нәләр баш верир? Тибери вә Нерон заманында е'дам, сүркүн, вар-јохун мүсадирә едилмәси јолу илә шүбһәли адамларын арадан көтүрүлмәси... Һәмин шүбһәли адамлар исә мөвчуд истибдадла барышмаг истәмәјән бөјүк исте'дадлы, јүксәк мә'нәвијјатлы, мөһкәм ирадәли, түкәнмәз енержили, бөјүк зәкалы адамлар идиләр. Әкәр бу просес илләр боју давам едирсә милләтин сәвијјәси нечә олар?

* * *

Мүһарибәләрдә јахшы нүсхәләрин гырылыб арадан кетмәси вә зәиф вә хәстәләрин галыб чохалмасы кәләчәкдә елә тоггушмалара кәтириб чыхарачаг ки, 1870-чи ил Франса—Алманија мүһарибәси

онунла мүгајисәдә ушаг ојунлары кими көрүнәчәк. Франса вә Алманија бу күн өзләрини нә гәдәр шиширтсәләр дә, кәләчәк әсрләри дәһшәтә салачаг дөвләтләрин јанында чох чылыз көрүнәчәкләр.

* * *

Тарихдә дә биолокијада олдуғу кими јалныз селексија јолу илә тәрәгги мүмкүндүр.

* * *

Һәр милләт өз кәләчәјини тә'мин етмәк үчүн ағыр гурбанлар баһасына да олса, өзкә милләтләри әзмәјә чалышыр. Авропаны һәрби дүшәркәјә дөндәрән јерли мүһарибәләр, көрүнмәмиш силаһланма, гырғын силаһларынын арамсыз олараг мүкәммәлләшдирилмәси вә бу саһәдәки тәрәггинин башгаларыны һәдсиз үстәләмәси.., бүтүн бунлар һәмин сәбәбин хәтринәдир.

* * *

Мәркәзи Африкада арамсыз гәбиләарасы мүһарибәләр кедир. Ган су јеринә ахыр, бүтөв гәбиләләр һәмишәлик көлә олур. Бу агласығмаз инсан иткиләри үчүн гејриади артым лазымдыр. Лакин бунунла белә артым иткиләри керидә гојур вә әкәр һачанса орада сүлһ вә динчлик бәргәрар олса, сивилизасија үчүн тәһлүкә әмәлә кәлә биләр.

ВОРМС РЕНЕ

(1869—1926)

Франсыз сосиологу вә философу. Сосиолокијаја аид журналын нашири вә бир сыра сосиоложи чәмијјәт вә тәшкилатларын јарадычысы. Чәмијјәти сырф биоложи принсипләрлә шәрһ едән философлардан бири. О, чәмијјәтлә һејван организмләринин аналокијасынын ән реал вә һәгигәтә ујғун нәзәријјә олдуғуну сөјләмишдир вә бу нәзәријјәјә јени-јени әлавәләр етмишдир. Һејванлар аләминдәки бүтүн атрибутларын форма вә мәзмун дәјишмәләри һиссләр арасындакы әлагәләр вә чохалмалар инсан чәмијјәтләриндә дә мөвчуддур. Чәмијјәтин артмасы дедикдә Вормс јени нәсилләрин әмәлә кәлмәсини дејил, идејаларын бир чәмијјәтдән башга чәмијјәтә јајылмасыны вә мүстәмләкә кими јени чәмијјәтләрин јаранмасыны нәзәрдә тутур. О, Спенсерин чәмијјәтлә чанлы организм арасында башлыча фәрг һесаб етдији шүурун чәмијјәтин бүтүн үзвләри арасында јајылмасы башга организмләрдә исә әсәб мәркәзиндә чәмләшмәси фикрини јанлыш һесаб едир. Чәмијјәти

әмәлә кәтирән илк елемент инсан чүтүдүр вә бу чүт инсан артыг әсл чәмијјәтдир. Чүнки бурада артыг артым үчүн шәраит вар. Сосиал организмин бөјүмәси «груп» әмәлә кәлмәси илә нәтичәләнир. Бурада артыг һәрәкәт азадлығы мөвчуддур. Вормс организмләрдә бир-бириндән әмәлә кәлиб, бир-бири илә говушан вә бир-бирләрини дәјишән дөрд һүчејрә групу мүәјјәнләшдирир: Ембриоложи (илк рүшејм јарпагчыглары), топографик инкишаф (енинә вә узунуна), физиоложи (әмәк) функсијаларынын бөлүнмәси, һомопластик әлагәләр (әсәб системләри).

Вормс чәмијјәтин өлүмүнү бүтөв халгын өлүмү һесаб едир. Нә гәдәр ки, халг бүтөвлүкдә өлмәјиб, чәмијјәт дә өлә билмәз. Чүнки нәсилләри тамам ајырмаг олмаз вә сосиал варлыгла сијаси варлығы фәргләндирмәк лазымдыр. Мәсәлән полјакларын сијаси варлыглары јох иди, сосиал варлыглары исә һәмишә давам етмишдир.

Инсан кими, фәрд кими чәмијјәт дә руһи варлыгдыр. Фәрдин руһу вә ирадәси тәдричән өлдүјү кими, чәмијјәтин дә ирадәси вә ја руһу түкәнир. Фәрдин бу заман бәдәни дә өлүр, чәмијјәтин исә ајры-ајры һиссәләри һәлә бир мүддәт физики чәһәтдән јашајыр. Амма сосиал бахымдан чәмијјәтин үмуми руһу өләндә демәли артыг о јохдур.

Вормс дејир ки, чәмијјәтдә фәрдләр сәрбәстдирләр, амма мүстәгил дејилләр. Чәмијјәт сосиал патолокијаја мә'руз галдығы үчүн сосиал терапевтика да мөвчуд вә зәруридир. Чәмијјәт хәстәлији епидемијалар кими күтләви хәстәликләр вә мүхтәлиф сосиал груплар арасындакы мүбаризә шәклиндә олур. Һәтта ејни бир групун һиссәләри вә ајры-ајры фәрдләри арасында да ола биләр. Мүбаризә чох заман тәрәггијә апарыр вә ону силаһы мә'нәвијјатсызлыг олан хәстәлијә чевирир. Белә ки, бу заман һәмин чәмијјәтин ән јахшы нүсхәләри мәһв олур.

БЕРГСОН АНРИ

(1859—1941)

Франсыз философу. Мусиги профессору аиләсиндә анадан олмуш. Парисин Кондорсе литсејиндә вә Али Нормал мәктәбиндә охумушдур. Паскал литсејиндә дәрс демәклә 25 јашында диссертасија мүдафиә едиб доктор дәрәчәси алмышдыр. Сонра Парисә дә'вәт олунуб әввәлчә Бөјүк Лудовик вә IV Һенрих литсејләриндә, сонра Али Нормал мәктәбдә вә нәһајәт 1900-чү илдән Колләч де Франседа фәлсәфә профессору кими узун илләр мүһазирә охумушдур.

1896-чы илдә «Материја вә јаддаш» әсәрини чап етдириб фило-

соф вә психологлар арасында бөјүк мараг доғурмушдур. Онун мүһазирәләринә бүтүн Франсадан динләјичиләр ахыб кәлирди. Нәһајәт 1907-чи илдә нәшр олунан «Јарадычы тәкамүл» әсәри илә дүнја шөһрәти газаныб 1914-чү илдә академик, 1927-чи илдә исә Нобел мүкафатына лајиг көрүлдү.

Бергсон дүнјакөрүшүнүн јенилији вә орижиналлығы нә иди вә нијә онун консепсијасыны belә јүксәк гијмәтләндирирдиләр? Бергсонун фәлсәфәсиндә мүддәт идејасы психоложи, субјектив бир замандыр вә елми, статистик замандан көкүндән фәргләнир. Философа көрә бизим һәјатымызын мүхтәлиф дөврләриндә заман мүддәт чәһәтдән бизимчин тамам башга-башгадыр. Һәјатын әввәлиндә о бизимчин ләнк, ахырында сүрәтли, еләчә дә сәбрсиз вә тәләсдијимиз заманда бир чүр, истираһәт мәгамында исә ајры чүр ахыр. Әслиндә исә инсан шүурунда бүтөв вә бөлүнмәз бир заман вар ки, ону ајры-ајры анлара бөлмәк гејри-мүмкүндүр. Мүддәт кечмишлә индинин фасиләсиз олараг бир-бирләринә кечмәсинин, шүурун мүхтәлиф вәзијјәтләринин, јени формаларын даими јарадычылығыны, инкишафыны вә тәшәккүлүнү тәләб едир. Заманын субјектив тәәссүраты кими «мүддәт» шәхсијјәтин мә'нәви кејфијјәтини тә'јин едир. Бергсон јазыр: «Инсанын дахили һәјатынын фасиләсиз мелодијасы вар ки, бизим бүтүн шүурлу һәјатымыз боју сәсләнир». Бу, Бергсон фәлсәфәсинин нечә дејәрләр дөјүнән үрәјидир.

Бергсон фәлсәфәсиндә икинчи әсас проблем интуисија һаггында тә'лимдир. Она гәдәр мүәјјән дәрәчәдә тохунулмуш бу тә'лимә көрә һәјатын маһијјәтини јалныз интуисија илә дәрк етмәк олар. Вә бу просес јалныз симпатија илә баша кәлә биләр. Јалныз симпатија илә инсан әшјанын тәбиәтинә, фәрди аләминә билаваситә нүфуз едә биләр. Инсан өзүнү дә интуисија васитәсилә дәрк едә биләр. Вә елә мәһз бу просесдә психи һәјатын мүддәт адланан арамсыз дәјишкән вәзијјәти ашкар едилир.

Јүксәк интуисија јалныз јүксәк интеллектләрин нәсибидир. Һәјат әбәди вә дәјишмәз космик просес, материјанын «һәјәчан» вә «чошгунлуғу»дур. Бу исә ән јүксәк јарадычылыг демәкдир. Бу чошғунлуг, ашыб-дашан руһ јүксәклији һәјат сонунда материјаја, чансыз әшјаја чеврилир. Бу чошғунлуг Аллаһ веркиси кими јалныз ајры-ајры фәрдләрә бәхш олунур. Чәмијјәт исә өзүнү горумаг хәтринә бу чүр јарадычылыг фәрдләрини коллективин хејринә, һәгигәти исә газанча гурбан верир.

АНРИ БЕРГСОНУН 1915-чи ИЛДӘ ПАРИСИН МӘ'НӘВИ ВӘ СОСИАЛ АКАДЕМИЈАСЫНДАКЫ ЧЫХЫШЫНДАН БИР ПАРЧА

...Бизим күнләрин горхунч һај-күјү кәсиләндән сонра һәмин күнләрә нәзәр салыб философ нә дејәчәк? Өтүб кечән һадисәләрин

синтези нә шәклиндәдир? XIX әср елмин инсанын мадди еһтијачларына ујғунлашдырылмасы идејасыны е'лн етди. Бу идеја техниканын нәһәнк инкишафына сәбәб олду. Чәмиси 50 илдә бәшәријјәт јер үзүндә өз варлығынын мин или әрзиндә олдуғундан гат-гат чох силаһ јаратды!

Һәр јени машын инсанын тәбии органларынын бир нөв давамы олан сүн'и органа чеврилди. Бу минвалла инсан бәдәни һәмин саат бөјүдү. Инсан гәлби исә, сүр'әтлә бөјүмүш бу тәзә бәдәни идарә етмәк үчүн лазыми сүр'әтлә кенишләнә билмәди.

Бу ујғунсузлугдан бир сыра мә'нәви вә сосиал проблемләр доғду. Мүхтәлиф халглар бошлуғу долдурмаг үчүн даһа чох азадлыг, гардашлыг вә әдаләтә чан атмаға башладылар.

Бәшәријјәтин ән јахшы зәкалары бөјүк зәһмәт һесабына материјаны руһи гүввәјә чевирмәјә чалышаркән ашағы мәхлуглар экс тәчрүбәләр кечирдиләр. Әкәр елмлә истигамәтләндирилән механики гүввәләр инсаны чылпаг маддилијә чевирмәк үчүн она саһиб олсајдылар, онда дүнјада нәләр оларды? Әкәр бу механизм гәфилдән бәшәријјәтә һаким олсајды, дүнјанын башына нә кәләрди?

Халглар өз-өзүнә мәхсуслуғунда азад гол-ганад ачмаг әвәзинә әшјалар кими ејничүрлүјә мәһкум олсајды, дүнја нечә оларды? Әкәр механики гүввә руһи гүввәјә үстүн гәлсәјди, бәшәријјәт нә күнә дүшәрди? Бурада бүтүн һисс, идеја вә һәтта сивилизасијаны һәмишәлик гапамаг үчүн һансы јени барбарлыг мејдан сулајарды?

КАМЈУ АЛБЕР

(1913—1960)

Франсыз јазычысы вә философу Әлчәзаирдә кәнд тәсәррүфаты фәһләси аиләсиндә анадан олмуш, бир јашында атасыны итирмишдир. Үмумијјәтлә јәгин ки, ата үчүн оғлунун нечә бөјүк зәка саһиби олдуғуну көрмәкдән бөјүк хошбәхтлик ола билмәз. Амма нәдәнсә бу, чох аз аталара гисмәт олур. Балача Албер анасынын варлы евләриндә гуллугчулуг етмәклә алдығы газанчла боја-баша чатмышдыр. Амма гәрибәдир ки, онун ишыгла долу ачыг чөһрәсиндә бу чүр аилә тә'сиринин һеч бир әламәти јохдур.

Әлчәзаир университетинин тәләбәси кими о гәдим јунан фәлсәфәсини өјрәнмиш, ејни заманда театрла мәшгул олуб сәһнә әсәрләри јазмыш, өзү дә онлары тамашаја гојмушдур. Тәәссүф ки, онун ушаглыг вә кәнчлик илләри һаггында материал чох аздыр. Амма хәјалән онун одлу, ејни заманда парлаг, күнәшли, ишыглы, сәрт

Әлчәзаир тәбиәтинин гојнунда күнәшли вә јағышлы күнләрдә нечә тәк-тәнһа дүнјаја, отлара, күлләрә, ағачлара, гәдим вә јени тарихи абидәләрин харабалыгларына һәр күн нечә дәрин дүшүнчәләр ичиндә тамаша етдијини тәсәввүрә кәтирмәк о гәдәр дә чәтин дејил.

Нәһајәт 1937—39-чу илләрдә онун ики кичик китабы чапдан чыхыр вә бу китаблардакы лирик есселәри һәр дәфә нә гәдәр ләззәт вә һәјәчанла охујуруг. «Астар вә үз» вә «Кәбин»—һәмин шедеврләрин адлары беләдир.

Һәјат, тәбиәт, руһ, күнәш вә мүдриклик вургуну олан кәнч философун һәјатын бүтүн фачиәләринә синә кәрән јашамаг чағырышы бу көзәл есселәрин ичиндән гызыл ирмаг кими кечиб кедир.

Анчаг чошгун тәбиәтли кәнч философ үчүн сијаси мејдан лазым иди. Бу мејдан јалныз вә јалныз Парис ола биләрди. 1940-чы илдә Камју Парисә кәлир вә гәзетдә ишә кирир. О ејни вахтда бир нечә әсәр үзәриндә ишләмәји хошлајырды. Бунлар «Калигула» пјеси, «Хошбәхт өлүм» романы, «Сизиф һаггында әсатир» ессеси иди.

1940-чы илдә Франса Алманијаја мәғлуб оланда Камју Лион шәһәриндә мүәллимлик едир. Үмумијјәтлә мүһарибә илләри Камјунун јарадычылығында гызыл илләрдир. Онун бүтүн көзәл әсәрләри мәһз һәмин илләрдә јазылмышдыр. Сајдығымыз әсәрләрдән башга «Јад» повести, «Таун» романы «Алман достума мәктублар», «Анлашылмазлыг» пјеси дә әсасән һәмин илләрин јадикарыдыр.

Тәәссүф ки, бу бүллур исте'дад вә тәмиз зәка сонракы 15 иллик һәјаты әрзиндә чох да мәһсуллар ишләмәмиш, нәтичәдә онун күллијјатыны охујуб санки дојмурсан. Камјунун фәлсәфи әсәрләриндән башга бәдии вә публисистик әсәрләриндә дә фәлсәфи руһ вә чөвһәр әсас јер тутур. Лакин бу, китаб фәлсәфәси, јаланчы мүтәрәгги марксизм-ленинизм дејил, һәјат вә кәдәр фәлсәфәси иди. Кәдәрлидир она көрә ки, һамы тәнһадыр, һеч ким дикәрини баша дүшмүр. Она көрә кәдәрлидир ки, инсанлар өз әмәлләријлә каинатын аһәнкини позур.

Камјунун ән сеһрли әсәрләриндән бири «Јад» повестдир. Һәлә 20 ил әввәл бу көзәл әсәри охујаркән вә тәрчүмә едәркән алдығым зөвг вә дујдуғум хошбәхтлик һәлә дә гәлбимдәдир.

Камјунун гәһрәманы кәнч Мерсо мә'насыз бир тәсадүф нәтичәсиндә адам өлдүрүр вә донуг иттиһамчылар вә һакимләр ону өлүмә мәһкум едир. Әслиндә исә чаван оғлан өз һәјат тәрзи вә характери илә әтрафдакылара ујушмадығы үчүн, онларын көзүндә јад олдуғу үчүн чәзаланыр.

Әсәр 2 һиссәдән ибарәтдир вә онун икинчи һиссәси мәһкәмә просесиндән, биринчи һиссәнин шәрһиндән вә јозумундан ибарәтдир. Амма бурада бүтүн олмушлар вә һадисәләр тамамилә тәрсинә јозулур. Беләликлә инсан ондан тәләб олунан јалан вә ријакарлыг әвәзинә һәр шеји олдуғу кими данышдығына көрә мәһв олур. Чәмијјәт јалныз јалан вә ријакарлығы јашадыр.

Әсәрин чох көзәл вә унудулмаз сәһнәләри вардыр. Анасынын дәфн күнү, әрәбин өлдүрүлмәси, онларын әһвал руһијјәси, һәбсхана ахшамлары, мәһкәмәнин сону вә нәһајәт һәбсхана кешиши илә көрүш сәһнәси...

Камју 1956-чы илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүләндә чәми 43 јашы варды вә бундан сонра чәми 4 ил јашады. 1960-чы илдә тәсадүфән автомобил гәзасына дүшүб елә һадисә јериндә һәјатыны итирди.

Онун бүтүн әсәрләри санки бирнәфәсә јазылыб вә һамысы бир фикир, бир идејанын һәр дәфә тәзә вә әлван шәкилдә ифадәсидир.

Инсан бу көзәл, тәкрарсыз тәбиәтдә вә каинатда тәнһадыр вә санки балача бир ададыр. О, стихијанын—күнәш, сәма, дәниз вә торпағын бир һиссәсидир, өз әзәли инстинктләри илә јашамаг истәјир, амма јашаја билмир. Кор, надан, габа чәмијјәт мане олур.

Камјунун фәлсәфи очеркләри вә есселәри бу саһәдә тамамилә јени вә орижинал һадисәдир. Вә «Сизиф һаггында әсатир» онларын ичиндә мәркәзи јер тутур.

Аллаһлар Сизифи гаја парчасыны дағын зирвәсинә галдырмаға мәһкум етмишдир. Вә һәр дәфә Сизиф санки мәгсәдинә чатыб хилас олдуғу анда гаја парчасы јенидән ашағы јуварланыр, беләликлә Сизиф һәр шеји тәзәдән башламалыдыр. Әфсанәјә көрә Сизиф һәлә дә гаја парчасыны галдырмагдадыр. Беләликлә инсан өмрү абсурд вә мә'насыз кечиб кедир. Кимдир бу дүнјада Сизиф олмајан? Ән фираван јашајан белә, билсә дә, билмәсә дә һардаса Сизифдир. Лакин Камју талејә бојун әјмәмәјә чағырыр. Сизиф һәр күн сәһәрдән-ахшамадәк гаја парчасыны зирвәјә галдырмалы олса да вә бу әзаб әбәди олса да, буну көрмәк вә беләликлә јашамаг лазымдыр. Һәјатын мә'насы талејә диз чөкмәмәкдир.

Кәнч Камју јарадычылыға бәшәријјәтин анаданкәлмә мүәллимләриндән бири кими башлады, аз сонра мә'лум олду ки, кәнчлијинә бахмајараг мүәллим Һомер кими мүдрикдир вә онун төвсијјәләринә гулаг асмага дәјәр. Чүнки бу мүәллимин мүдриклијинин гајнаглары бир тәрәфдән дағлар, чајлар, отлар, ағачлар, бир сөзлә тәбиәт вә онун стихијасы, дикәр тәрәфдән исә антик мәдәнијјәт (Һомер башда олмагла) фәлсәфә вә поезијадыр. Ж. П. Сартр кими коммунист философ-јазычылар даим Камју илә интеллектуал конфликтдә олсалар да о, Франсанын севимлиси вә бәлкә ән севимли философу иди. Тәсадүфи дејил ки, вәфатындан сонра онун һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан јарадычылығынын тәдгиги үчүн там бир институт јарадылмышдыр.

СИЗИФ ҺАГГЫНДА ӘСАТИР

Аллаһлар Сизифи нәһәнк бир дашы дағ башына галдырмаға мәһкум етмишдиләр. Даш исә һәр дәфә зирвәјә чатанда тәзәдән ашағы јуварланырды. Аллаһлар әбәс јерә бу чәзаны сечмәмишди-

ләр. Чүнки билирдиләр ки, һеч вахт гуртармајан вә һеч бир сәмәрәси олмајан бир ишдән ағыр чәза ола билмәз.

Һомерә көрә Сизиф аллаһларын ән мүдрики вә еһтијатлысы иди. Башга бир рәвајәтә көрә исә о, әксинә сојғунчунун бири имиш. Шәхсән мән бурда һеч бир зиддијјәт көрмүрәм.

Садәчә олараг онун чәһәннәм әзабкеши олмасынын мүхтәлиф сәбәбләринә бахышлар мүхтәлифдир. Куја о аллаһлара јүнкүл мүнасибәт бәсләмиш, куја онларын сиррини фаш етмишдир.

Башга бир әсатирдә дејилир ки, Сизиф өлүмүндән азча әввәл арвадынын мәһәббәтини сынамаг истәјиб. Арвадына дејиб ки, онун чәназәсини дәфн еләмәдән шәһәр мејданында атыб кетсин. Бундан сонра Сизиф јералты көлкәләр аләминә дүшүр. Инсан мәһәббәтинин белә алчаг дөнүшүндән гәзәбләнән Плутон она ичазә верир ки, јерүстү дүнјаја гајыдыб арвадыны чәзаландырсын. Анчаг Сизиф гајыдыб тәзәдән күнүн ишығыны көрәндә, јенидән күнәшдә гызыныб суда јујунуб дәнизин тәравәтиндән вә дашларын истисиндән ләззәт аланда, тәзәдән бир дә чәһәннәмә гајытмаг истәмир. Гәзәб, горху, һәдә һеч бир фајда вериб ону јенидән јералты аләмә гајтара билмир. Беләчә бир нечә ил дә дәниз саһилләринин көзәллик аләминдә јашајыр. Ахырда аллаһларын хүсуси гәрары тәләб олунур вә нәтичәдә Һермес јерә ениб Сизифи зор күчүнә ону јералты аләмә, ону көзләјән гаја парчасынын јанына кәтирир.

Сизифин абсурд гәһрәманы олдуғуну анламаг үчүн дејиләнләр кифајәтдир. Аллаһлара е'тинасызлыг, өлүмә нифрәт вә һәјат ешги ону дөзүлмәз ишкәнчәләрә—һеч вахт баша чатмајан мәһрумијјәтли бир ишә дүчар етди. Чәһәннәмдәки һәјаты барәдә исә һеч нә данышылмыр. Амма әсатирләр елә она көрә јарадылыр ки, онлар бизим тәсәввүрләримизлә чанландырылсын.

Инди кәлин Сизифи көзләримиз өнүнә кәтирәк. Нәһәнк дашы јериндән тәрпәтмәк үчүн сон һәддинә гәдәр кәрилмиш әзәләләр, дашы јухары галдырмаг вә тәзәдән онунла биркә јамачла ашағы јуварланмаг вә тәзәдән јүз дәфә дөнә-дөнә бу иши тәкрар етмәк, гыч олуб донмуш үз, даша јапышан јанаглар, гаја парчасына сөјкәнән палчыглы чијин, чарпаз олуб јерә битмиш ајаглар, инсан инамыјла долу ири овучлу торпаглы әлләр...

Будур артыг о, сәмасыз бошлуг вә дибсиз замандан башга һеч нә көрүнмәјән даг башындадыр. Вә елә бу анда Сизиф дашын бир нечә ан ичиндә нечә јердән гопуб дағын дибинә јуварланмағыны сејр едир. Демәли дашы тәзәдән јухары галдырмалыдыр. Сизиф јенидән дәрәјә енир. Сизиф мәһз бу ениш вахты, бу гыса динчлик анларында мәним диггәтими чәлб едир. Ахы белә анларда дашын јанында онун өз үзү дә даша дөнүр.

Мән бу адамын ағыр, низамлы аддымларла өз битиб-түкәнмәјән әзабларына доғру нечә аддымладығыны көрүрәм. Һәмин динчлик анлары ки, изтирабларла биркә һәр дәфә тәкрар олунур, һәм дә ағлын ишыгландығы анлардыр. Сизиф зирвәдән ашағы, ал-

лаһларын мәскәнинә ендији һәмин анларын һәр бириндә өз талејинә галиб кәлмиш олур. О, гаја парчасындан да мөһкәмдир.

Әкәр бу әсатир фачиәдирсә, онда фачиә бүтүнлүклә гәһрәманын шүурлулуғундадыр.

Доғрудан да әкәр о һәр дәфә мәгсәдинә чатачағына үмид етмәсәјди, онун әзијјәти бу гәдәр сонсуз олардымы? Бу күнүн фәһләси дә һәмин үмидлә өмрү узуну һәр күн ејни әзијјәти чәкмирми? Онун талеји дә ејни дәрәчәдә абсурддур. Лакин о надир һалларда фачиәвидир. Аллаһларын пролетары олан күчсүз вә гәзәбләнмиш Сизиф исә инсан гисмәтинин бүтүн һечлијини дәрк едир. Ашағы енәркән елә мәһз бу һиссләрлә дә јашајыр. Онунчун әзаб олмалы икән бу ајдын дүшүнчә ејни заманда онун гәләбәсидир.

Демәли чох заман әзаблы олан бу енишин севинчли анлары да ола биләр. Јох, бу мүбалигә дејил. Мән гаја парчасынын јанына гајыдан Сизифи тәсәввүр едирәм: Әввәл онун гәлбини изтираб долдурур. О заман ки, һәјат хатирәләри һәлә истидир, һәлә хошбәхтлик чағрышлары күчлүдүр, белә вахтларда кәдәр бу адамын гәлбини јандырыб јахыр, белә анларда даш она галиб кәлир, бу заман инсанын өзү дашдыр. Губар һәдсиз дәрәчәдә бөјүк, ағыр вә дөзүлмәздир. Бизим һәр биримиз бу анлары јашамышыг. Әзаблы һәгигәт јалныз дәрк олунуб гәбул едиләндә әријиб пуч олур.

Беләчә Едипин өзү дә һисс етмәдән талејинә бојун әјмишди. Онун фачиәси ағлына ишыг кәләндә башлајыб. Амма елә һәмин ан кор олуб мәјуслуға гапыланда баша дүшүб ки, ону дүнја илә бағлајан јеканә тел гызынын сәрин әлләридир. Елә бу заман да онун гејри-ади сөзләри сәсләниб.

— Мәним гочалығым, мәним руһи гүдрәтим бүтүн ағыр сынаглара бахмајараг мәни е'тираф етмәјә мәчбур едир дејәм ки, һәр нечә олса, һәјат көзәлдир.

Софоклун Едипи, Достојевскинин Кириллову кими абсурд гәләбәнин формулуна чеврилир. Гәдим мүдриклик јени гәһрәманлыга говушур.

Абсурдун кәшфи мүтләг сәадәт дәрслијинин јазылмасына јол ачыр. Белә мәһдуд јол? Нејләмәли, дүнја ки, бир дәнәдир. Сәадәт вә абсурд—бир олан анамыз дүнјанын өвладларыдыр. Онлар ајрылмаздырлар. Белә дүшүнмәк сәһв оларды ки, күја сәадәт мүтләг абсурдун кәшфијлә мејдана чыхыр. Бунунла белә бә'зән абсурд хошбәхтлијин боллуғундан јараныр. «Мән е'тираф едирәм ки, һәр шеј јахшыдыр». Едипин бу сөзләри мүгәддәсдир. Онлар инсанын сәрт вә гапалы каинатында экс-сәда ојадыр. Онлар өјрәдир ки, һәлә һәр шеј түкәнмәјиб. Бах, Сизифин дә лал севинчинин көкү бурададыр. Онун талеји онун өзүнә мәхсусдур. Гаја парчасы онун шәхси гајғысыдыр.

Өз әзабларыны сејр едәрәк абсурд адам бүтүн бүтләри сусмаға мәчбур едир. Белә оланда даим лал олан каинат санки дил ачыр. Сирли чағырышлар, һәр инсан үзүндән гопуб кәлән алгышлар—

бүтүн бунлар өзүлә гәләбә вә мүкафат кәтирир. Гаранлыгда күнәш јехдур вә кечәни јатмаг лазымдыр.

Сизиф өз дашынын јанына кәлир, онун талејинә дөнән вә өлүмүјлә мөһүрләнән һәјатынын әлагәсиз һадисәләр зәнчирини сејр едир. Беләчә өз кечәсинин сонсуз олдуғуну биләрәк Сизиф әсрләрдән-әсрләрә аддымлајыр. Гаја парчасы һәлә дә дағдан јуварланыр.

Мән Сизифи дағын әтәјиндә тәрк едирәм. Өз өзүндән ајрыла билмәзсән. Лакин Сизиф бизи аллаһлары инкар едән ән али инама чағырыр. Сизиф дә е'тираф едир ки, һәр шеј јахшыдыр. Бундан сонра саһибсиз олан бу каинат онунчүн бәһрәсиз, мә'насыз дејил. Һәр даш зәррәси, кечәнин зүлмәтиндә бәрг вуран һәр метал парылтысы өз-өзлүјүндә бир дүнјадыр.

Елә зирвәјә һәр ләфә чыхмағын өзү инсан гәлбини севинчлә долдурмаг үчүн кифајәтдир. Сизифи хошбәхт көрмәји тәсәввүр етмәк лазымдыр.

БАДАМ АҒАЧЛАРЫ

Бир дәфә Наполеон јазычы Фонтана демишдир:

«Билирсинизми мәни ән чох һејрәтә салан нәдир? Одур ки, күч јаратмагдан ачиздир. Дүнјада ики һөкмран вар: гылынч вә руһ. Амма әввәл-ахыр руһ һәмишә гылынча галиб кәлир!».

Көрүндүјү кими фатеһләр дә руһдан дүшә билир. Ахы, әслиндә пуч олан о бөјүклүкдә шөһрәт үчүн бир чәза олмалыјды. Амма јүз ил әввәл гылынч үчүн һаглы дејилән сөзләр бизим күнләримиздә танклара аид дејил. О вахтдан фатеһләр хејли ирәли кетмишләр. Бу күн күч руһа галиб кәлир.

Узун илләрдән бәридир ки, дидишиб дағылан Авропа үзәриндә вә руһу түкәнән башга әјаләтләрдә богуг бир сукут һөкм сүрүр. Бу күн һәр шеј дәјишиб, рәссам да, раһиб дә һәрбә һазырдыр. Бир заманлар фатеһин баш әјдији руһ өз шаһанә гадирлијини итирмиш вә күчү табе едә билмәдијинә көрә һеј ону лә'нәтләјиб өзүнү әлдән салыр.

Хејирхаһ үрәкләр дејә биләрләр ки, бу да бир нөв хәстәликдир. Хәстәликдир, ја јох, билмирәм, анчаг ону билирәм ки, һәгигәтдир. Бәс нејләмәли? Садәчә олараг тале илә барышмалы, јә'ни нә истәдијимизи анламалыјыг. Истәдијимиз одур ки, гылынча, руһа хидмәт етмәјән күчү бир даһа саја алмамалы.

Әлбәттә, бу чох бөјүк мәсәләдир. Анчаг мәгсәдимиздән кери чәкилмәмәлијик. Мән о дәрәчәдә идрака инанмырам ки, тәрәггијә вә јә һәр һансы бир тарихин фәлсәфәсинә бел бағлајым. Һәр һалда инсанларын өз талеләрини бүтүн дәринлији илә дәрк етмәјә чалышмаларына инанмырам. Доғрудур, биз мүһитимиздән асылыјыг. Амма бурасы вар ки, һамымыз ондан јахшы баш чыхарырыг. Биз билирик ки, зиддијјәтләр бизи дидиб-дағыдыр, анчаг ону да билирик ки, бунунла барышмамалыјыг, бу зиддијјәтләри јумшалтмалы-

јыг. Биз инсаныг, борчумуз азад үрәкләрин сонсуз губарыны һеч олмазса бир аз јүнкүлләшдирмәјә чалышмагдыр. Биз гырылмыш телләри бағламалы, бу ачыг-ашкар әдаләтсиз дүнјада күчүмүз чатдыгы гәдәр әдаләти бәрпа етмәли, әсрин хәстәлији илә зәһәрләнмиш халгларда сәадәтин мүмкүнлүјүнә олан инамы гајтармалыјыг.

Нә истәдијимизи мөһкәм билмәли, күч һәр һансы идеја вә ја һәјат фираванлыгы шәклиндә бизи ширникләндирсә, јенә дә руһун гүдрәтинә архаланмалыјыг. Әсас мәсәлә руһдан дүшмәмәкдир. Дүнјанын ахыры чатыб дејәнләрә чох да гулаг асмаг лазым дејил.

Сивилизасијалар чох да асан мәһв олмур. Әлбәттә, биз фачиәви бир заманда јашајырыг. Лакин чохлары фачиәви илә чарәсизлији гарышдырырлар. Лоуренс дејиб: «Фачиәвилик бәдбәхтлијә мөһкәм бир шапалаг олмалыдыр».

Бах, әсл саглам фикир будур. Бу күн чохлары бу чүр шапалаға лајигдир.

Мән Әлчәзаирдә јашајанда сәбрим ашыб-дашырды, чүнки билирдим: бир ахшам, бирчә сојуг, ајдын феврал кечәсиндә сәфирләр вадисиндә бадам ағачлары чичәкләјир. Вә сонра мәни һејрәт бүрүјүрдү. Бу зәриф ағ тумурчуг дәнииздән ахыб кәлән сојуг јағышлара вә күләкләрә нечә дөзүр? Амма һәр ил бадам бәһрә тутмаг үчүн нә гәдәр лазымдырса дүз о гәдәр дөзүрдү.

Бу рәмз дејил. Рәмзләр васитәсилә биз сәадәтә чата билмирик. Бурада нә иса даһа чидди шеј лазымдыр. Јалныз ону демәк истәјирәм ки, һәддән артыг бәдбәхтлијә дүчар олан Авропада бә'зән һәјат гајғысы дөзүлмәз оланда мән јенидән һәлә гүввәси битиб түкәнмәјән күнәшли өлкәләрә үз тутурам.

Мән јахшы билирәм ки, о јерләр мүгәддәс јерләрдир, орада хәјалла мәрдлијин аһәнкдарлығы мүмкүндүр. Бу нүмунә мәнә белә бир һәгигәти тәлгин едир ки, әкәр руһу хилас етмәк истәјирсәнсә, јаланчы хејирхаһларын аһ-уфуна әһәмијјәт вермәк јох, руһун күчүнә вә ләјагәтинә инанмаг лазымдыр.

Дүнјамыз бәдбәхтликләрлә зәһәрләниб, санки өзү бу бәдбәхтликдән мәст олуб. О, бүтүнлүклә Нитшенин чүрүмә адландырдығы хәстәлијә тәслим олуб. Анчаг биз бу јердә философу тәсдиг етмәјәчәјик. Руһ үчүн ағламаг мә'насыздыр, онун уғрунда чалышмаг лазымдыр.

Руһун музәффәр ләјагәти нәдәдир? Елә һәмин Нитше ону «чүрүмәнин гаты дүшмәни» адландырыр. Бу, күчлү ирадә, ән ади дүнјәви сәадәт, әјилмәз вүгар, иддиасыз мүдрик сојуггансылығыдыр. Бу кејфијјәтләр, бу күн һәмишәкиндән даһа чох вачибдир вә һәр кәс бунлардан өзүнә ујғун кәләни һәјат мәрамы сечә биләр. Вә инди ки, еһдәнә бу гәдәр бөјүк мәс'улијјәт көтүрүрсән, руһун күчүнү унутмамалысан. Трибуналлардакы сечкигабағы гаугабаг, һәдә ирадәсини јох, о ирадәни ки, чичәкләри вә ширәси дәниздән әсән бүтүн күләкләрә синә кәрир.

Дүнјаны әсир-јесир едәјән гышын орлан чағында сәфирләр вадисиндә бадам ағачы чичәкләјиб мејнә тутур.

ЈЕЛЕНАНЫН СҮРКҮНҮ

Аралыг дәнизи өлкәләринә думанлы өлкәләрин фачиәвилијинә бәнзәмәјән өзүнәмәхсус фачиәвилик хасдыр. Бә'зи ахшамлар кечә, јаваш-јаваш көрфәздә кичик бир гөвс бојунча дағлар әтәјиндәки дәниз саһилинә енир вә бу заман варлығын гүдрәти дәнизин арамсыз гајнашан дәринликләриндән көјләрә бүләнд олуб гәлбимизи титрәдир. Belә јерләрдә гәдим јунанларын көзәлликлә вә үмумијјәтлә инсаны әзән һәр шејлә тәмасдан сонра үмидсизлијә гапылмаларыны баша дүшмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Бәдбәхтлик гызыл шәфәгләр ичиндә чимәндә фачиә камил шәкилдә тамамланыр. Бизим зәманә исә әксинә өз үмидсизлијини ејбәчәрлик вә гыч олмагла јашадыр. Вә буна көрә әкәр изтираб мәнфур изтирабса, бизим Avropa да мәнфурдур.

Јунанлар көзәллик уғрунда силаһ галдырырдылар, биз исә ону сүркүн етмишик. Бурада ән илк фәрг будур ки, онун көкләри кечмишин чох дәринликләринә кедир. Јунан идракы һәмишә өлчү вә һәдд тәсәввүрләри илә мүшаијәт олунурду. О һеч нәдә, нә мүгәддәсликдә, нә дә идракда һәддини ашмырды, белә ки, һәм мүгәддәсликдә, һәм дә идракда һеч нәји инкар етмирди. О һәр шејә өз дәјәринә көрә гијмәт верирди, ишыг зүлмәтлә таразланырды. Һәр шеји фәтһ етмәјә чан атан бизим Avropa исә әксинә, һәдд вә өлчү нә олдуғуну билмир. Өзүнүн хәстә алудәчилијинә ујғун кәлмәјән һәр шеји рәдд едиб көзәллији белә инкар едир. Ону јалныз бир шеј—кәләчәк идрак сәлтәнәти екстаза кәтирир. Диванәјә дөнүб о әсрләр боју формалашмыш һәдләри кенишләндирир вә елә һәмин андача Еринни үстүнә атылыб она әзаб вермәјә башлајыр. Немезида һеч дә гисас дејил, өлчү илаһәсидир ки, кечә-күндүз ојагдыр. Вә ким ки, һәддини ашыр, ону амансызчасына чәзалаандырыр.

Јунанлар әсрләр боју әдаләт нәдир суалы әтрафында дүшүнмүшләр, лакин онлар бизим әдаләт анлајышымыздан һеч нә баш чыхара билмәздиләр. Онларын нәзаринчә әдаләт өлчү һисси демәкди, бизим гитә исә үзүлә үзүлә әдаләти һәр шејин ахырына чыхмагда вә бүтүн варлығы гаврамагда ахтарыр. Јунан тәфәккүрүнүн һәлә сүбһ чағында Һераклит артыг фикирләширди ки, әдаләт һәтта мадди варлығын өзүндә дә бир һәдд гојур. «Күнәш онунчун гојулмуш һәддин кәнара чыха билмәз, јохса әдаләт кешикчиси Еринни ону һаглајар». Каинаты һара кими кәлди шиширәндә руһ да өз јолундан чыхыр, биз исә бу чүр һәдәләрә күлүрүк. Бизи сәрмәст едән көјләрдә биз өз нәшәмиз хатиринә нә чүр күнәш истәсән јандырырыг. Лакин һәдләр јенә дә дурур вә бу бизә јахшы мә'лумдур. Думанланан бејнимизин сон һәддиндә биз чохдан архада гојдуғумуз мүвазинә* барәдә хәјаллара далыр вә наданлығымыздан мәст олуб јанылмаларымызын сон пилләсиндә ону әлдә етмәклә сәрмәст олуруг. Доғрудан да әсл ушаг тәкәббүрүдүр вә тәсаду-

---

* *Еринија богиналары — јералты дүнјанын гисас илаһәләри.*

фи дејилдир ки, бизим сәрсәмлијимизин вариси олан халглар—ушаглар бу күн тарихин кедишини мүәјјән едирләр.

Һәмин Һераклитә мәхсус олан фрагментләрин бириндә дејилир: «Өзүндән разылыг керијә формалашмагдыр». Ефеслидән јүз ил сонра Сократ өлүм һөкмүндән горхмајараг бүтүн һәгигәтләрин ән јүксәји олан ашағыдакы сөзләри бәјан едиб: «Ону билирәм ки, һеч нә билмирәм». О узаг заманлар үчүн бу ән ибрәтамиз һәјат јолу вә идрак ахтарышы, бах бу чүр билмәзлијин мәғрур бир е'тирафы илә баша чатды. Биз буну унутмагла өз мәрдлијимизи унутдуг. Биз бөјүклүк иддиасында олан гүдрәтә үстүнлүк вердик, ахы бизим дәрсликләримизи тәртиб едәнләр өз һәдсиз дахили јохсуллуглары илә бизә ушаглыгдан әввәлчә Македонијалы Искәндәрә, сонра да Рома фатеһләринә һејран олмағы тәлгин етдиләр. Биз дә өз нөвбәмиздә фәтһ едир, һәддләри сонсузлуға гәдәр кенишләндирир, көјләри вә јерләри диз чөкдүрүрүк. Биз идракымыз әтрафындакы бошлуғу кенишләндирир, ахырда тамам тәк галыб сәһрада өз сәлтәнәтимизи јарадырыг. Мәкәр бизим тәбиәтин тарихә, көзәллијә вә хејирхаһлыға мүгабил кими ән јүксәк мүвазинәт јаратдығыны, ән ганлы фачиәләрдә белә сәма сфераларынын мусигиси сәсләндијини зәррәчә дә олса тәсәввүр етмәјә гүдрәтимиз чатармы? Биз тәбиәтә арха чевиририк вә көзәлликдән утанырыг. Бизим мискин фачиәләримиз дәфтәрхана иј'и верир вә орада ахыдылан бол-бол ган ијрәнч мүрәккәб рәнкиндәдир.

Она көрә бу күн бизим Гәдим Јунаныстанын өвладларыјыг—дејә ловғаланмағымыз һәјасызлыгдыр. Чүнки бу һалда биз дөнүк өвладлар олуруг. Тарихи бир заманлар Аллаһын тахтрәван олдуғу тахтда отурдуб биз теократијаја доғру кедирик, о теократијаја ки, јунанлар барбар адландырыб онларла Саламин ағзында өлүм-дирим дөјүшүнә кирдиләр. Әкәр фәрги дәгиг анламаг истәји варса, бизим күнләрин о философуна мүрачиәт етмәјә дәјәр ки, бу күн һәгигәтән Платонун рәгиби кими чыхыш едир. Һекел гәтијјәтлә јазыр: «Бу күн јалныз вә јалныз шәһәр руһа өзүнүдәрк үчүн мејдан верир». Биз дә мәһз нәһәнк шәһәрләр дөврүндә јашајырыг. Һәјат тамамилә өзбашына олараг онун әбәдилијинин рәһни олан тәбиәтдән—дәнизләрдән, јамачлардан, ахшам алаторанлығынын дүшүнчәләриндән мәһрум едилмишдир. Бу күндән тәфәккүр үчүн күчәләрдән башга сығыначаг јохдур, бир һалда ки, тарих јалныз күчәләрдә давам едир, демәли белә гәт олунуб. Вә нәтичәдә бизим јарадычылыг наилијјәтләримизин ән әламәтдары да һәмин мәчбури сечмәдән хәбәр верир. Достојевскидән башлајараг Авропанын бөјүк әдәбијјатында мәнзәрә ахтармаг әбәсдир. Тарих нә биздән әввәл дә мөвчуд олан тәбиәтин сәлтәнәтини, нә дә ондан да јүксәк олан көзәллији шәрһ едир. Бүтүн бунлара тарих етина етмәмәји гәрара алыб. Әкәр Платон бүтүн варлығы—чанлы аләми, идрак вә әсатирләри вәһдәтдә еһтива едирдисә, бизим философлар онлары ајры-ајрылыгда—јалныз чанлы варлыглары, ја да јалныз ид-

ракы гаврајыр,—чүнки јердә галанларына көз јумурлар. Нејләмәли, көстәбәјләр белә фикирләширләр.

Христианлыг биринчи олараг варлығы сејретмәни, гәлбин фачиәси илә әвәз етди. Һәр һалда нечә олса о һансы бир мә'нәви көкәсә әсасланыб, онун сајәсиндә мә'лум сабитлији горујуб сахлаја билирди. Артыг чохдан бизим философларын сә'ји инсан тәбиәтинин маһијјәтини шәраит анлајышы илә, кечмиш һармонијаны исә пәракәндә вә тәсадүфи чылғынлыгларла дәјишмәјә тәшәббүс едәрәк идракын арамсыз тәнтәнәсинә јөнәлдилиб. Әкәр јунанларда идрак өз һәддләри дахилиндә пәрваз едирдисә, биз исә ахырда иради чылгынлығы идракын мәгсәдинә чевирдик вә нәтичәдә о да әтрафа өлүм сачмаға башлады. Јунанларда мә'нәви дәјәрләр бүтүн фәалијјәтләрин әввәлиндә кедир вә беләликлә онунчун һәдд гојурду. Јени фәлсәфә әлдә едилмиш дәјәрләри һадисәләрин сонуна сахлајыр. Ахы дәјәрләр өз-өзлүјүндә һеч нәдир, онлар тәшәккүлүн нәтичәсиндә әмәлә кәлир вә биз онлары бүтөвлүкдә о заман гавражырыг ки, артыг тарихин өзү баша чатмыш олур. Онларын јох олмасы илә һәр чүр һәдд дә итиб кедир, белә ки, бу дәјәрләрин сабаһ нечә олачагы барәдә фикирләр мүхтәлиф олур вә үстәлик бу чүр тормозсуз мүбаризә сонсузлуга гәдәр узаныр, онда бу күн һәр чүр мессианчылыг чәрәјанларынын арамсыз чәкишмәси дәринләшир, онларын дөјүш нидалары нәһәнк империјаларын гулаг батыран тоггушмасына чеврилир. Һераклитә көрә һәдсизлик јанғын демәкдир. Јанғын јајылыр, Нитше чохдан архада галыб. Авропа артыг чәкич зәрбәләријлә дејил, топ атәшләријлә философлуг едир.

Амма тәбиәт исә әввәлки кими бизим әтрафымыздадыр. Инсанларын дәли чылғынлығына гаршы о көјләрин әбәди сакитлијини вә өзүнүн мүдрик садәлијини гојур. О буну бундан сонра да, варлығын өзү алышыб јанана гәдәр, тарихин исә идракын тәнтәнәси илә битмәсинә гәдәр вә демәли бүтүн чанлы аләмин мәһвинә гәдәр давам етдирәчәк. Јери кәлмишкән јунанлар һеч вахт демирдиләр ки, куја һәдд үмумијјәтлә кечилә билмәз. Онлар ону тәсдиг едирдиләр ки, һәдд вар вә ону ашмаға чәсарәт едәнләр дәһшәтли чәзаја мә'руз галачаглар. Доғрудан да бу күнки тарихдә баш верән һәр шеј буну тәсдиг едир.

Тарихи идрак вә сәнәткар ејни дәрәчәдә дүнјаны дәјишмәји өзләринин борчу һесаб едирләр. Лакин сәнәткар тәбиәти е'тибарилә тарихи идракы гәбул етмәјән өлчү һиссини сахламаға борчлудур. Вә буна көрәдир ки, тиранлыг елә һәмин тарихи идракын тәнтәнәси, сәнәткарын исә әсири олдуғу—азадлыгдыр. Бу күн азадлыг уғрунда дөјүшәнләр сон нәтичәдә көзәллик угрунда вурушмуш олурлар. Әлбәттә сөһбәт көзәллијин өз-өзлүјүндә мүдафиәсиндән кетмир. Көзәллик инсансыз кечинә билмәз вә биз фәлакәтә баш вурмадан дөврүмүзүн әсл әзәмәтинә вә руһи ајдынлығына баш вура билмәрик. Биз бир дә һеч вахт тәнһа олмајачајыг. Лакин бу да

доғрудур ки, инсан көзәлликсиз кечинә билмәјәчәк, һәрчәнд дөвр өзүнү елә көстәрир ки, куја кечинә биләчәк. Заман һеј дартылыб мүтләгијјәтә говушмаға вә бу мүтләг һакимијјәти һәр јана јајмаға чан атыр, јер үзүнү һәлә еһтива етмәдән дәјишмәк, һәлә тамамилә дәрк етмәдән она ағалыг етмәк истәјир. Вә о нә е'лан едирсә етсин, дүнјаны сәһраја дөндәрәчәк. Одиссеј Калипсонун јанында икән ја өлмәзлији, ја да вәтәни сечмәлијди. О, доғма очағына—вә демәли өлүмә үстүнлүк верир. Бу күн бу чүр садә гәлб әзәмәти бизә јаддыр. Кимсә ола билсин дејәр ки, биздә итаәт һисси чатышмыр. Лакин дәриндән дүшүнсәк бу сөзләрин икибашлы мә'насы вар. Достојевскинин түлкүсифәт гәһрәманлары ағына-бозуна бахмадан ловғаланыб, һәтта улдузлара дырмашмаға чәһд едир вә ахырда һәр шеји онунла гуртарыр ки, илк гаршысына чыхан мејданда өз рүсвајчылығыны һамынын габағында нүмајиш етдирирләр. Бизә бирчә шеј—өз һәддләримизә садиг галыб өз талејимизә ашкар мәһәббәтдән ибарәт олан ади инсани мәғрурлуг чатышмыр.

«Мән өз заманәмә нифрәт едирәм», өлүмүндән бир аз әввәл Сент Екзүпери белә демишди вә она буну дедиздирән сәбәбләр мәним индичә сөјләдикләримә чох јахындыр. Бунунла белә үрәјин фәрјады заманы нәјәсә имза атмаға дәјмәз, өзү дә о адама ки, чохлу һејранедичи чәһәтләр көрүб инсанлары севирди. Бунунла белә бә'зән бу руһсуз вә бәһрәсиз дүнјадан нечә дә үз дөндәрмәк истәјирсән! Лакин һәр нечә олса бу бизим замандыр вә биз бундан сонра өзүмүз-өзүмүзә нифрәт едә-едә јашаја билмәрик. Заманәмиз өз хејирхаһлығы вә ејбләријлә нә гәдәр әндазәдән чыхыбса, о гәдәр дә алчалмышдыр. Буна бахмајараг биз јенә онун узаг кечмишләрдән кечиб бизә чатан һәмин хејирхаһ чәһәтләри уғрунда мүбаризә апарачағыг. Нәдир о чәһәтләр? Патроклун атлары дөјүшдә һәлак олан саһибләри үчүн ағлајыр. Һәр шеј итирилди. Лакин будур, Ахилл дөјүшә кирир вә һәр шеј гәләбә илә баша чатыр. Она көрә ки, өлүм достлуға гәсд етмишди, достлуг исә дедијим о хејрхаһлыгдыр.

Гафиллијин сәмими е'тирафы, фанатизмдән имтина вә каинатын сәдләринә һөрмәт, севдијин зәриф чөһрә вә көзәллик—будур бизи јунанларла јахынлашдыран. Сабаһын тарихинин мә'насы һеч дә инди анлашылдығы кими дејил. О јарадычылығын инквизисија илә мүбаризәсиндәдир. Сәнәткарын әли јалын олдуғуна көрә верәчәји гурбанлара бахмајараг гәләбәјә үмид етмәјә әсас чохдур. Еј илаһи фикир, Троја мүһарибәси бизим дөјүш мејданларымыздан нә гәдәр узагдыр! Лакин бу дәфә дә јени шәһәрин ваһимәли диварлары учуб төкүләчәк вә Јеленанын дәниз сәтһи кими көзәллији бизә гајтарылачаг.

«КҮНДӘЛИК»ДӘН СЕЧМӘЛӘР

* * *

«Тәчрүбәли» сөзү мә'насыздыр. Тәчрүбәлилик тәчрүбәдән асылы дејил. Ону газанмырлар. О өзү кәлир. Тәчрүбәлилик дејил, дөзүм әсасдыр. Биз дөзүрүк, даһа доғрусу дөзмәјә мәчбур олуруг.

Һәр чүр практика, тәчрүбә инсаны мүдрик етмир, хәбәрдар едир. Амма нәдән?

* * *

Кәнчлијимдә инсанлардан онларын верә биләчәкләриндән даһа чох шеј тәләб едирдим: даими достлуг, һиссләрдә сәдагәт.

Инди исә онлардан онларын верә биләчәјиндән дә аз шеј тәләб едирәм. Мәнимлә јанашы олмаг вә сусмаг.

* * *

Практики инсан һансы бир саһәдә исә ағыллы, башга бир саһәдә исә ахмаг ола биләр.

* * *

Өлкәләрин сијасәти вә инсанларын талеји идеалсыз вә ләјагәтсиз шәхсијјәтләрин әлиндә олур. Ләјагәт саһибләри сијасәтлә мәшғул олмурлар.

* * *

Ојун үчүн доғуланлара гадын чәмијјәтиндә олмаг һәмишә хошдур. Гадынлар аличәнаб күтләдир.

* * *

Ејни бир шеј һаггында биз сәһәрләр бир чүр фикирләширик, ахшамлар бир чүр. Лакин һәгигәт һансындадыр—кечә дүшүнчәләриндә вә ја күндүзүн гәрарларында?

* * *

Сијасәтчиләр анламырлар ки, бәрабәрлик азадлығын нә гәдәр дүшмәнидир. Јунаныстанда адам азад иди, чүнки гуллар варды.

* * *

Мүдрик инсан үчүн дүнјада сирр јохдур. Әбәдијјәтдә сәрсәм кими кәзмәк онун нәјинә лазым?

* * *

Ола билсин ки, һејкәлтәрашлыгда мәни чәзб едән даша олан мәһәббәтимдир. Һејкәлтәрашлыг инсан симасына ағырлыг вә биканәлик кәтирир, бөјүклүјү исә онларсыз тәсәввүр етмирәм.

* * *

Инсан горхагларла әһатә олунанда өзүнү тәнһа һисс едир.

* * *

Јашамаг јохламаг демәкдир.

* * *

Әләалма. Әксәр уғурсуз әдәбијјатчылар коммунист олурлар, бу, сәнәткарлара јухарыдан бахмаг үчүн онларын әлиндә јеканә имкандыр. Бу мә'нада коммунистләр уғурсузлар партијасыдыр. Тәбиидир ки, буна көрә коммунист олмаг арзусунда оланларын сајы-һесабы јохдур.

* * *

Бу дүнјада јалныз дүнјанын бир һиссәсиндән имтина етмәклә јашамаг мүмкүндүр.

* * *

Инсан јеканә һејвандыр ки, олдуғу кими олмагдан имтина едир.

* * *

Пис адла јашамаг јахшы адла јашамагдан асандыр. Чүнки јахшы ады даим догрултмаг чәтиндир, ахы һәр һансы бүдрәмә чинајәтә бәрабәрдир. Пис адла исә һәр чүр бүдрәмә бағышланыр.

САРТР ЖАН ПОЛ

(1905—1980)

Франсыз јазычысы, философу. Ла-Рошел литсејини, сонра Берлиндә франсыз институтуну битирмишдир. Парис литсејләриндә фәлсәфәдән дәрс демишдир. «Дивар» һекајәләр топлусу, «Азадлыг јолларында» трилокијасы, чохлу пјесләри вардыр. Әсас фәлсәфи әсәри «Варлыг вә јохлуг» адлы докторлуг диссертасијасыдыр.

Сартра көрә әшјалар инсан фәрдијјәтинин әһәмијјәт нишанәләридир. Бунсуз онлар садәчә варлыг, мөвчудијјәт, хам материја, пассив һалдыр.

Сартрын фәлсәфи консепсијасы бир-бирини инкар едән «објективлик» вә «субјективлик», «зәрурәт» вә «азадлыг» кими анлајышлар үзәриндә гурулмушдур. Индивидин азадлығы онун варлығынын бир нөв «сыхылмасы» илә мөвчуд ола билир. Нәтичәдә онда «јарыглар», «чатлар» әмәлә кәлир.

Сартра көрә «һәр һансы һәјатын тарихи—онун мәғлубијјәтинин тарихи демәкдир». «Инсан сәмәрәсиз еһтирас демәкдир». «Бизим доғулмағымыз—абсурд, өлмәјимиз—абсурддур».

Бүтүн бәдии әсәрләри Сартрын бу фикирләринин сәнәт дилиндә әксидир.

«Өјүмә» повестиндә инсанын үрәк буланмасы ичиндә јашадығыны көстәрир. Инсанын тәнһа вә мәһкумлуғуну, һәјатын һечлијини вә мә'насызлығыны, горху вә өлүм һөкмүнү бәдии вә фәлсәфи әсәрләриндә дөнә-дөнә тәсвир едир. Сартра көрә инсанын дәјәри дәјишән шәраитдә гаршыја чыхан проблемләри, әнкәлләри арадан галдырмасыјла, онлара галиб кәлмәсијлә өлчүлүр. О, фәрдләрин һәр чүр јахшылығыны сахталыг вә ријакарлыг сајыр. Севкијә башгасыны өзүнә табе етмәк, онун азадлығыны мәһдудлашдырмаг кими бахыр.

1964-чү илдә лајиг көрүлдүјү Нобел мүкафатындан имтина етмишдир.

ФРАНСЫЗ ИЧТИМАИ ХАДИМИ ЖАК Д'ОРМЕССОН САРТР ҺАГГЫНДА

Марксизмин сүгутундан сонра Авропада интеллектуаллар мөвчуддурму? Чох аздырлар, мәнимчин ады бөјүк һәрфлә јазылан ән бөјүк интеллектуал Рајмон Арондур. Сартр да өз јанылмаларына бахмајараг парлаг интеллектуалдыр. Белә ки, о Русијада дөнә-дөнә олмушду вә һәр дәфә дә гајытдыгдан сонра дејирди ки, ССРИ-дәки режим көзәлдир. О совет режимини франсыз режиминдән үстүн тутурду. О, буну дөнә-дөнә тәкрар едирди. Сартр франсыз интеллектуалларыны позанлардан биридир. Һәрчәнд ки, онун парлаг интеллектуаллығына шүбһә јохдур. Лакин дәјәрчә интеллектуаллыгдан јүксәк шејләр вардыр. Бунлар һәгигәт вә әдаләт анлајышларыдыр ки, Сартр онлардан үз чевирмишди.

АРОН РАЈМОН

(1905—1983)

Франсыз сосиологу, философ вә публисисти. Көлн, Берлин, Тулуза вә Сорбонна университетләринин профессору. Арон ејни за-

манда Франсанын бир сыра анарычы гәзетләринин редактору вә әмәкдашы олмушдур.

Әсәрләриндә гәләчәкдә ваһид, сәнајеләшмиш чәмијјәт нәзәријјәсини ирәли сүрмүш вә бурда Сен-Симон вә Конта әсасланмышдыр. Чәмијјәтлә техниканын гаршылыглы тә'сирини ачмыш, бу тә'сирдә һеч бир тәрәфә үстүнлүк вермәмишдир.

Аронун сон дөвр әсәрләри мүһарибә вә сүлһ мәсәләләринә һәср олунуб атом мүһарибәсинин лабүдлүјү идејаларынын әлејһинә кетмишдир. Ејни заманда Гәрбин сүр'әтлә силаһланмасыны вачиб сајыб буну коммунизмин тәчавүзкар експансијасынын гаршысынын алынмасында јеканә чыхыш јолу һесаб етмишдир.

Арон јалныз техники саһәләрдә вә игтисади мәсәләләрдә тәрәггинин мүмкүн олдуғуну сөјләмиш, сосиал идеалларын, әдаләт вә бәрабәрлијин гејри-мүмкүнлүјүнү вә һәтта фајдасыз вә зәрәрли олдуғуну фикрини ирәли сүрмүшдүр.

«Тәрәггидән мә'јуслуг», «Дүнкүнлүк дөвру Авропасынын мүдафиәси» әсәрләри бу чүр идејаларла чох зәнкиндир. О, тарихи зәрурәтин мөвчуд олмадығыны ирәли сүрүб сосиализми гејри-тәбии вә зоракы чәмијјәт һесаб етмишдир.

Үмумијјәтлә философ Франсанын вә Авропанын сол тәмајүллү философлары илә даим мүбаризә апармыш, онларын, хүсусилә Жан Пол Сартр вә Маркузе кимиләринин јени шәраитә ујғунлашдырыб тәмизә чыхармаға чалышдыглары Марксизми күчлү тәнгид вә ифша һәдәфинә чевирмишдир. Бу бахымдан онун 1969-чу илдә чап етдирдији «Бир мүгәддәс аиләдән дикәринә» адлы памфлети өз кәскинлији вә ифшаедичи тә'сири илә о заман бүтүн Авропа вә Америкада кениш әкс-сәда ојатмышды.

Аронун «Милләтләр арасында сүлһ вә һәрб», «Мүһарибә һаггында» адлы әсәрләри дүнјанын сијаси мәнзәрәләрини ачыгламыр, Гәрб дүнјасыны тәһлүкәләрдән хәбәрдар едиб горумаға чағырырды. Гәрб сивилизасијасы вә халг капитализми философ үчүн тарихин јеканә наилијјәтидир. Сивилизасијанын драмасы ондадыр ки, јүксәк техники чәмијјәт иерархија, тәбәгәләнмә вә јүксәк, сәрт гајда-гануну тәләб едир, о бири тәрәфдән исә демократик гүввәләр бәрабәрлик вә башга гејри-тәбии идеалларын реаллашмасына чалышыр. Дүнјадакы бүтүн һәјәчан вә мүрәккәбликләрин бир сәбәби дә будур.

ФУКО МИШЕЛ

(1926 –1984)

Франсыз философу вә тарихчиси. Париж, Варшава, Һамбург вә башга университетләрин профессору. 1974-чү илдән Колләж де Франседа тарихи фикирләр системи кафедрасында дәрс демишдир. Үмумијјәтлә франсыз фәлсәфәси вә сосиоложи фикри 50-чи илләр-

дән бу јана бүтүн дүнјада апарычы мөвгеје кечмишдир. Әкәр XIX әср алман-франсыз әсри сајыла биләрсә, XX әсрин II јарысында фикир мејданында јалныз франсыз вә американ мүтәфәккирләри ат ојнатмышлар.

Әсасән Нитше, Тен, Фрејдин тә'сирини һисс етмишдир вә бу тә'сир нәтичәсиндә јарадычылыгы үч мәрһәләјә ајрылыр. 60-чы илләри әһатә едән I дөвр,—фикир археолокијасы дөвру кими, 70-чи илләри һакимијјәтин кенеолокијасына һәср етмиш, нәһајәт өмрүнүн сон илләриндә мөвчудлуғун естетикасы кими орижинал бир саһәни арашдырмышдыр.

Чәми 58 ил өмүр сүрмүш Фуко тәдгигатларынын орижиналлыгы илә сечилән мүтәфәккирләрдән биридир. Инсана тарихин мүхтәлиф дөврләриндә мүхтәлиф аспектләрдән јанашан Фуко бунунла ејни заманда һакимијјәтин стратекијасыны мүәјјән едир. О, көстәрир ки, һакимијјәтин мүхтәлиф нөвләриндән мүасир диспозитик һакимијјәтин әсасы XIX әсрин әввәлләриндә гојулмушдур. Бу, имтијазлы бир шәхсин һакимијјәти дејил, онун мәркәзи јохдур, орада дөвләтин вә онун апаратынын имтијазлары јохдур, бурада, әсасында күтләви нәзарәт дуран низамлы вә нормаја алынмыш модел һакимијјәтдир. Бу чүр һакимијјәтин фәрдләри идарә етмәк үчүн мүәјјән стратекијасы вар, о да нәзарәтдән, тәдрич механизминдән, групаашдырмадан вә нәһајәт чәзадан ибарәтдир. Бүтүн бу процедурларын ән парлаг ифадәси һәбсханадыр. Фуко һәбсхананын сосиал вә кенетик мә'насына бир сыра әсәрләр һәср етмишдир.

О, көстәрир ки, һакимијјәт бүтүн чәмијјәт структурларына нүфуз едир вә литсејдә дә, казармада да, һәким отағында да вә нәһајәт аиләдә дә мөвчуд ола биләр. «Нәзарәт вә чәза» (1975) вә с. әсәрләри Фуко нәзәријјәсинин кениш јајылмасында әсас рол ојнајыб. Сонракы илләрдә философ даһа чох фәрдләрин һәрәкәтләринин ганунаујғунлугу проблемләринә мүрачиәт едиб бир сыра, о чүмләдән 3 чилдлик «Сексуаллығын тарихи», «Өзүнә гајғы» вә башга әсәрләрини јазмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг Фуконун ады чәкиләндә илк нөвбәдә онун фәлсәфәјә кәтирдији «фикир археолокијасы» тәбири јада дүшүр. Онун һәмин адда 1969-чу илдә нәшр олунан әсәри бир чох дилләрә тәрчүмә олунуб философа кениш шөһрәт газандырмышды. Нитшенин пәрәстишкары олан Фуко әсәрдә ачы, кәдәрли нәтичәләрә кәлиб јазыр ки, инсан дәниз сапилиндәки гумлуглара чызылан јазылар кими бир күн һеч бир из гојмадан силиниб кедәчәкдир. О, дәјишән тарихи системләри өјрәнмәк үчүн јени мәнбәләр—филолокијадан психолокијаја кими вә һәтта психиатријадан да истифадә етмәји мәсләһәт билир.

ИНКИЛИС ФИЛОСОФЛАРЫ

БЕКОН ФРЕНСИС

(1561—1626)

Инкилис философу. Лорд. Огуз јашында университетә дахил олмушдур. Кралича Јелизавета ону өзүнә вәкил вә мәсләһәтчи тә'јин етмишдир. Граф Ессекс илә мөһкәм дост вә гардаш олан Бекон сонралар достунун краличанын гәзәбинә дүчар олуб һәбсханаја салындығыны көрүндә онун хаһишини етмәк әвәзинә өлүмә мәһкум едилмәси үчүн иттиһам һөкмү тәртиб етмишдир. Лакин аз сонра өзү дә рүшвәтхорлугда ифша едилиб өлүм чәзасына мәһкум едилмәмиш, јалныз 40 000 фунт стерлинг чәримә өдәмәклә азад олунмушдур. Бундан сонра Горенбург мешәсинә чәкилиб өмрүнүн ахырына кими јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Мәшһур Инкилис шаири Поп ону ән мүдрик, ән парлаг вә ән алчаг инсан адландырмышдыр. Бекон физики тәчрүбәләр апаркән еһтијатсызлыг учбатындан өлмүшдүр вә чан вердији анда «тәчрүбә баш тутду» сөзләрини јазмышдыр.

Бекону емпирик фәлсәфәсинин вә тәбиәтшүнаслығын баниси һесаб едирләр. Аристотелдән фәргли олараг о үмуми һәгигәтләрдән хүсуси һәгигәтләрә кечмәјин әлеһинә олмушдур. Әксинә Бекон ајры-ајры әшја вә хүсусијјәтләри мүмкүн олан дәгигликлә өјрәнмәклә үмуми нәтичәләрә кәлмәјин вә беләликлә варлығы дәрк етмәјин мүмкүнлүјүнү ирәли сүрмүшдүр. Әсәрләри әсасән физика һаггындадыр вә варлығын маһијјәти һаггында бүтүн антик вә орта әсрләрин нәзәријјәләрини инкар етмишдир. О, тәчрүбә јолу илә һәр шејин, һәтта Аллаһын да сүбут едилә биләчәјини сөјләмиш вә елмин ролуну вә кәләчәјини сонсуз дәрәчәдә јүксәк гијмәтләндирмишдир. Елмләрин кениш тәснифатыны јарадан Бекон инсан ағлынын һәр чүр јанылмаларыны тәчрүбә јолу илә арадан көтүрүлмәсинин мүмкүнлүјүнү сөјләмишдир. О, дини инкар етмәмиш, анчаг онун елмдән ајрылыб мүәјјән һәдләр дахилиндә сахланмасыны истәмишдир.

Маһир һәјат адамы олан Бекон тәбии ки, дөврүн мүтләгијјәт һакимијјәтини ән габагчыл вә фајдалы гурулуш һесаб етмиш, дөвләтин гүдрәтини милләтин башлыча мәгсәди һесаб етмишдир. Ејни заманда «Јени Атлантида» утопик әсәрини јазмыш вә бурада тамамилә елм вә техниканын наилијјәтләринә әсасланан кәләчәк дөвләтин моделини вермишдир.

Бекон јазыр ки, руһ варлығы дәрк етмәк истәјирсә һәр чүр мөвһуматдан азад олмалыдыр. Инсан тәбиәти билаваситә, Аллаһы исә тәбиәти өјрәнмәклә, өз-өзүнү рефлексләрлә дәрк едир. Ағылла тәчрүбәнин иттифагы һәр шејә гадирдир.

Бекон материалист иди. Лакин бу материализм һиссләрин објектив рәнкарәнкәлији илә долудур. Беконун инсанла тәбиәт арасындакы мүнасибәтә аид фикирләри бу күн хүсусилә актуал сәсләнир. О јазыр: «Инсан тәбиәтин көләси вә шәрһчисидир вә јалныз тәбиәтә табе олмагла ону фәтһ едә биләр».

ЈУМ ДЕВИД

(1711—1776)

Инкилис философу вә тарихчиси. Һүгугчу аиләсиндә доғулмуш, бир мүддәт доғулдуғу Единбург шәһәри университетиндә тәһсил алмышдыр. Сонра Франсаја кетмиш, Декартын охудуғу мәктәбдә тәһсилини давам етдирмишдир. 1738—40-чы илләрдә «Инсан тәбиәти һаггында трактат» адлы илк әсәри Лондонда чапдан чыхмыш, лакин һеч бир уғур газанмамышдыр. Ајры-ајры есселәрдән ибарәт олан бу марағлы фәлсәфи әсәрин уғурсузлуғунда мүәллифин атеист олмасы һаггында кәзән шајиәләрин дә аз ролу олмамышдыр. 1741—42-чи илләрдә нәшр олунан «Әхлаги вә сијаси очеркләр» әсәри исә әксинә бөјүк уғур газанды. Сәбәби әлбәттә охучуларын зәвгүнүн дәјишмәси дејил, садәчә олараг әсәрин дилинин анлашыглы вә образлы олмасы иди. Һәјатын, ичтимаи фикрин вә дүнјакөрүшүн елә бир саһәси јох иди ки, Јум өз ити вә образлы тәфәккүрү илә ону ачыгламасын. Бу сәнкидә јазылмыш 49 очерк е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу күн дә марағла, [illegible] бәдии әсәр кими охунур.

1748—1751-чи илләрдә Јум «Инсан идракы һаггында тәдгигатлар» вә «Әхлаг принсипләри һаггында тәдгигатлар» әсәрләрини чап етдирир. Лакин инкилис охучулары инадла ону бир философ кими гәбул етмәдикләрини нүмајиш етдирдиләр. Буну көрән философ бу дәфә гәләмини башга бир сәмтә чевириб чохчилдли «Инкилтәрә тарихи»ни јазмаға башлајыр. О, Стјуартлар сүлаләсинин һәгиги тарихини јарадыр, лакин әсәрин I-чи чилди чап олунанда инкилис чәмијјәтинин бүтүн тәбәгәләринин, Бөјүк Британијанын бүтүн милләтләринин нүмајәндәләри, бүтүн мүлки вә дини тәшкилатлар Јумун өзүнүн јаздығы кими елә һај-күј салырлар ки, күја инкилис халгына вә дөвләтинә гаршы дәһшәтли бир чинајәт төрәдибмишләр. Јум ториләрин һакимијјәтини мүдафиә етсә дә һәттә

Инҝилтәрә һөкумәти дә онун әсәрини гәбул етмәди. Лакин әһвалат гәрибә вә көзләнилмәз шәкилдә гуртарды. Әсәрин II чилди јахшы сатылды, сонракы чилдләри исә демәк олар ки, бөјүк мүвәффәгијјәт газанды. Хүсусилә Франсада әсәрин нүсхәләри сүр'әтлә алынды вә Јум өмрүндә илк дәфә дөвләтләнди.

1766-чы илдә дипломатик сәфәрдән вәтәнинә гајыдан Јум аз сонра истe'фаја чыхыр вә өлүмүндән әввәл сон әсәри олан «Тәбии дин һаггында диалоглар»ыны чап етдирир.

Јум бир философ кими материализмлә идеализми бирләшдирмәјә чалышмыш вә ән бөјүк агностик кими тарихә дүшмүшдүр. О, тәәссүраты дәркетмәнин биринчи, һиссләри исә икинчи мәрһәләси һесаб етмишдир. Инсан тәбиәтинин дәјишмәзлији етик дүнјакөрүшүнүн әсасыны тәшкил едир.

«Инсан зәкасы һаггында тәдгигат» әсәриндә көстәрир ки, објектив аләм вар, ја јохдур, бизә мә'лум дејил. Үмумијјәтлә, шејләр вә чисимләр һаггында, онларын варлығы-јохлуғу һаггында гәти һеч нә демәк олмаз. Јум сәбәбләр әлагәси һаггындакы нәзәријјәни вәрдишин нәтичәси һесаб едир. О, идракын јалныз шүур ахынындан ибарәт олдуғуну иддиа едир. Јума көрә инсанын характери, тәбиәти дәјишмәздир. Инсан ачиз, зәиф мәхлугдур, ағыллы дејил, аффектләрлә јашајыр. Тәһсил она һеч бир билик вермир. Јалныз јарымвәһши инстинктләрлә һәрәкәт едир.

Јум утилитаризм нәзәријјәсинин дә көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Она көрә газанч күдмәк, фајда күдмәк инсан фәалијјәтинин апарычы ме'јарларындан биридир.

Јума көрә инсан ејбләри, өдәнилмәјән мејлләрин нәтичәсидир. Хејирхаһлыг исә әксинә.

Јум динин әлејһинә чыхыб онун инсанын горху вә ачизлијиндән әмәлә кәлдијини сөјләјир.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН ПАРЧАЛАР

* * *

Мүдриклик мә'бәди гајалар башында, туфан вә гасырғалардан, гәзәб вә нифрәтләрдән чох-чох јүксәкләрдә јерләшир. О гәдәр јүксәкләрдәдир ки, илдырымлар белә ондан ашағыларда чахыр вә ән дәһшәтли инсан гәзәбләри дә она чата билмир. Бу сакит вә динч мүһитдә мәскән салан мүдрик мәмнун вә бир аз да рәһмли нәзәрләрлә әсл сәадәт әвәзинә сәрвәт, шөһрәт вә һкимијјәт далынча сүрүнән ади инсанларын күлүнч әмәлләринә тамаша едир. О көрүр ки, адамларын әксәријјәти сон нәтичәдә арзуларын пучлуғундан мә'јус олурлар. Бә'зиләри исә бир вахт бахыб севиндикләри һәр шејин пахыл тале тәрәфиндән алыб апарылмасындан шикајәт едир.

* * *

...Һәр шејдә вә һәр аддымда мүәјјән мәгсәд күдүлмәси, кизли нијјәт вә план олмасы ән лагејд адамын да, ән мәһдуд мүтәфәккирин дә нәзәриндән јајына билмәз. Кәрәк о гәдәр надан вә дајаз ола биләсән ки, буну данасан.

* * *

...Тәбиәт һеч бир шеји мәгсәдсиз јаратмыр. Һеч бир дини тә'сирлә бағланмадан адичә сејр етмәклә буну бүтүн фәлсәфи мәктәбләрин нүмајәндәләри көрүб тәсдиг етмишләр.

* * *

...Ким ки, милләтин партијаларарасы говғасында һеч бир партијаја гуллуг етмир, о, чох кеч дә олса, бир вахт әдаләт пәрисинин мүкафатына лајиг олачағына әмин олмалыдыр.

МАЛТУС ТОМАС РОБЕРТ

(1766—1834)

Инкилис игтисадчысы вә мүтәфәккири.

Зијалы аиләсиндә анадан олмуш, ајры-ајры ев тәһсили алмыш, 1784-чү илдә Кембричдә дөрд иллик курс битирмишдир. Сонра руһани рүтбәсијлә Кукери шәһәриндә кешиш ишләмиш, амма дини мәсәләләрдән даһа артыг дүнјәви проблемләрлә мәшғул олмушдур. Һәмин дөврдә Франсада башланан буржуа ингилабынын әкс-сәдасы Инкилтәрәјә дә кәлиб чатмыш, сијаси вә хүсусилә игтисади мәсәләләрин инкишафына тәкан вермишдир.

Мәтбуатда јени реформалар апарылмасы барәдә әсәрләр чап олунмуш вә бу реформаларын лејһинә вә әлејһинә мүбаһисәләр кетмишдир.

1789-чу илдә ата јурдуна гајыдан Малтус һәмин һадисәләрин тә'сири алтында ичтимаи елмләрлә мәшғул олуб хүсусилә әһалинин артымы мәсәләси илә марагланмышдыр. Доғрудур Монтескје, Јум, Прајс вә башга елм адамлары бу проблемлә мәшғул олмуш, бу барәдә фикир вә мүбаһисәләр апармышдылар. Сонралар Исвеч алимләри Зүсмелх вә Ејлерин тәдгигат вә һесабламалары әһали

артымынын мәсул вә истеһсал артымындан јүксәк олмасы барәдә нәтичәләрә кәлсә дә проблемин елми әсасларла һәллиндән һәлә чох узаг иди.

Узун илләрин зәһмәт вә тәдгигатларынын нәтичәси кими 1798-чи илдә Малтусун кичик бир китабчасы чапдан чыхды. Китабчада мүәллиф әсасән Годвинин «Хәсислик вә бәдхәрчлик» әсәринә чаваб верир, әсәрдәки мүддәаларын јанлыш олдуғуну сүбут едирди. Чох марағлы вә јени фикирләрлә долу олан китабчада Малтус јазырды: «Бүтүн јерләрин тутулдуғу дүнјаја кәлән инсан валидејнләриндән кифајәт гәдәр јардымаг васитәси алмајыбса вә әкәр чәмијјәтин онун әмәјинә еһтијачы јохса, онун гидаланмаг үгүн чәмијјәтдән нә исә тәләб етмәјә һаггы јохдур, зира о бу дүнјада тамамилә артыгдыр. Тәбиәтин бөјүк зијафәтиндә онун үчүн јер јохдур. Тәбиәт она конара чәкилмәјн әмр едир вә әкәр кимсә она јанында јер вермәсә, тәбиәт өзү өз әмрини јеринә јетирир».

Малтус даһа сонра фикринә јекун вурараг јазыр ки, јох, әкәр кимсә өз јанында бу адама јер верәрсә, онда зијафәтин аһәнкдарлығы позулачаг, чүнки орада артыг тәбиәтин нәзәрдә тутдуғундан бир нәфәр артыгдыр.

1803-чү илдә Малтус әсәринин јени, тамамлавмыш вариантыны чап етдирир вә сөзсүз ки, илк бахышдан горхунч, бәдбин вә чарәсизликлә долу кими көрүнән нәзәријјә чохларыны шок вәзијјәтинә салды. Бә'зи тәрәфдарлары олса да, бир чохлары Малтусу халгларын дүшмәни е'лан етдиләр.

Әсәр елә бөјүк сәс салды ки, аз гала бүтүн Авропа ики чәбһәјә—Малтусун тәрәфдарлары вә әлејһдарларына бөлүндү. Бир чәбһәдә Чејмс Бонар кими ону «әсрин ән фәлакәтли шәхсијјәти, бәшәријјәтин дүшмәни, кәләлијин вә ушаг өлдүрмәнин мүдафиәчиси» адландыран әлејһдарлары, Сисмонди, Чејмс Милл, Росси кими әксинә даһи мүтәфәккир һесаб едән тәрәфдарлары варды.

Бу заман Ост-Һинд компанијасы коллекијасында професор ишләјән Малтус әсәринин гонорары илә варланыб нәһајәт 38 јашында евләнир вә үч оғлу олур.

Бу мәшһур әсәр бу күнә кими кәскин мүбаһисәләр доғурмагда давам едәрәк кечмиш ССРИ-дә Марксын амансыз тәнгидинә көрә һәлә дә чап олунмамышдыр.

ӘҺАЛИ АРТЫМЫНЫН ГАНУНЛАРЫ ҺАГГЫНДА ТӘЧРҮБӘ

Биринчи китаб

Гәдим дөврләрдә ән аз сивилизасијалы өлкәләрдә әһали артымынын гаршысынын алынмасы һаггында.

Әрзаг артымы илә әһали артымы арасында мүнасибәтләр.

Чәмиjjәтин кәләчәкдә нечә инкишаф едәчәjини габагчадан көрмәк истәjән һәр кәс тәбии олараг ики суала чаваб арамалы олачаг:

1. Бәшәриjjәтин вә jа онун мадди рифаһынын инкишафыны ләнкидән һансы сәбәбләр иди?

2. Бәшәриjjәтин инкишафына мане олан бу сәбәбләрин тамамилә, jа да гисмән арадан галдырма еһтималы нә гәдәрдир?

Белә арашдырма бир нәфәрин тәкликдә өһдәсиндән кәлмәси үчүн һәдсиз дәрәчәдә кениш вә әһатәлидир. Бу китабын мәгсәди әсасән инсанын тәбиәти илә сых бағлы олан вә чәмиjjәтин jарандығы вахтдан ишләjән, буна бахмаjараг бу мәсәлә илә мәшғул оланларын диггәтини чәлб етмәjән бөjүк ганунун нәтичәләрини арашдырмагдан ибарәтдир. Әслиндә бу ганунун мүддәаларыны үзә чыхартдығы фактлары чохлары тәсдиг вә мүдафнә едирдиләр, лакин һеч кәс ганунун өзүjлә онун бә'зи вачиб нәтичәләри арасында тәбии вә зәрури бағлылыға диггәт jетирмирди. Һалбу ки, бу нәтичәләр арасында диггәти чәлб етмәлн олан гүсурлар вә бәдбәхтликләр, бир дә тәбиәтин мадди не'мәтләринин геjри-бәрабәр бөлүнмәси кими һалларын арадан галдырылмасы хеjирхаһ вә маарифчи адамларын әсас мәгсәди иди.

Бу ганунун маһиjjәти, бүтүн чанлыларда өзүнү бирузә верән — истифадәләриндә олан гиданын мигдары илә уjғун олмаjан сүр'әтлә чохалмаға чан атмададыр.

Доктор Франклинин мүшаһидәләринә көрә биткиләрин вә һеjванларын артым габилиjjәтинин jеканә сәрһәдди онларын бир-бирләрини гаршылыглы олараг һәjат васаитләриндән мәһрум етмәләридир. О, деjир ки, әкәр jер сәтһи бүтүн биткиләрдән мәһрум олсаjды белә, онлары тәкчә шүjүд әвәз едиб һәр jаны jашыллашдырмаға кифаjәт едәрди. Әкәр jер үзү әһали илә мәскунлашмасаjды, онда jалныз бир милләт, мәсәлән инкилисләр бәс иди ки, бир нечә әср әрзиндә jер үзүнүн һәр jеринә jаjылсынлар.

Бу мүлаһизәләр данылмаздыр. Тәбиәт һәjат тохумларыны һәр ики сәлтәнәтә — торпаг вә су аләминә сәхавәтлә сәпәләмишдир. Лакин тәбиәт онларын jерләшмәсинә вә гидаланмасына мүнасибәтдә чох еһтиjатлыдыр.

Бу еһтиjат олмасаjды, jалныз jер күрәсинин әһалиси кифаjәт едәрди ки, бир нечә минилликдә милjонларла дүнjалары долдурсунлар. Лакин инадкар зәрурәт бу һәдсиз нәсил артымынын гаршысыны алыр вә инсан да бүтүн чанлыларла биркә бу зәрурәтин ганунуна табедир.

Биткиләр вә һеjванлар өз инстинктләринә итаәт едәрәк нәсилләринин дүчар ола биләчәкләри мәһрумиjjәтләрә даир хәбәрдарлыглара әһәмиjjәт вермирләр. Jерин вә гиданын азлығы һәр ики сәлтәнәтдә һәр нөв үчүн аjрылмыш сәрһәддләри кечәнләри мәһв едир.

Елә һәмин манеәләрин нәтичәләри инсан үчүн даһа мүрәккәб

проблемә чеврилир. Ејни инстинкт илә сај артымына чан атан инсан өз өвладларынын тәлабатыны өдәјә билмәјәчәји тәһлүкәсини она тәлгин едән ағлынын сәсинә гулаг асараг дајаныр. Әкәр о бу әдаләтли сәсә гулаг асса, әхлага зидд һәрәкәт олачаг. Әкәр әксинә, инстинктләр үстүн кәлсә, әһали һәјат васитәләринә нисбәтән даһа сүр'әтлә артачаг вә нәтичәдә зәрури олараг о јенидән азалмалыдыр. Беләликлә гиданын мәһдудлуғу инсан нөвүнүн артымы үчүн даими манеәдир. Бу манеә инсанларын топлашдығы бүтүн јерләрдә үзә чыхыр вә фасиләсиз олараг диләнчилијин вә онун доғурдуғу дәһшәтин мүхтәлиф формаларында өзүнү көстәрир. Чәмијјәтин мөвчуд олдуғу мүхтәлиф дөврләри нәзәрдән кечирәркән, кәрмәк чәтин дејил ки, бир тәрәфдән һәјат васитәләрини үстәләјән артым истәји инсана хасдыр, дикәр тәрәфдән бу һәјат васитәләри һәддән артыг артым үчүн даим манеә олур. Бу истигамәтдә арашдырмалар апармаға башламаздан әввәл мүәјјән едәк ки, һеч шејлә гаршысы алынмајан артым тәбии шәраитдә һансы һәддә чата биләр вә әмәк истеһсалы үчүн ән јахшы шәраитдә торпағын мәһсулдарлығы һансы һәддә јүксәлә биләр.

Дүнјада елә бир өлкә јохдур ки, өз бол һәјат васитәләри илә күтләви шәкилдә садә вә тәмиз мә'нәвијјата шәраит јарадыб һеч јердә аиләнин тә'мин олунмасы тәлабаты никаһын бағланмасына мане олмасын, ону јубатмасын вә әһалиси чох олан шәһәрләрин сејбләри вә сағламлыға зијан вуран пешәләр вә һәддән артыг ағыр иш узун өмрү гысалтмасын.

Никаһы мүәјјән едән ганунлардан асылы олмајараг тәбиәт вә мә'нәвијјат һамы үчүн кичик јашларында јалныз бир гадына бағланмағы виктә едир вә әкәр беләбағлылығын нәтичәси олан мүәјјән иттифаға һеч нә мане олмасајды, јахуд да онун ардынча әһалинин артымыны азалдан шәраит кәлмәсәјди, онда куман етмәјә һаггымыз оларды ки, әһали артымы һачанса чатдығы сон һədди кечә биләр.

Америка Бирләшмиш Штатларында, орда ки, һәјат васитәләринин чатышмазлығы мүшаһидә олунмур, мә'нәви тәмизлик һөкм сүрүр вә Авропадан фәргли олараг еркән никаһ мүмкүндүр, мә'лум олуб ки, әһали бир әср јарым әрзиндә сон 25 илдә олдуғундан аз артыб. Бу артым доғрудан да вар иди, бахмајараг ки, һәмин вахт әрзиндә бә'зи шәһәрләрдә өләнләрин сајы доғуланларын сајыны үстәләдијин гејд олунурду. Бунун нәтичәси олараг өлкәнин галан һиссәси һәмин шәһәрләрин иткисини долдурмалы иди. Бу ону көстәрир ки, әслиндә әһали үмуми орта рәгәмләрин көстәрдијиндән дә сүр'әтлә арта биләр.

Һарда ки, әкинчилик колонистләрин јеканә мәшғулијјәтини тәшкил едирди, өлкә дахилиндәки мәскунлашмаларда нә зәрәрли шәһәр сәнәтләри мә'лум иди, нә дә башга нөгсанлар варды, мүәјјән едилиб ки, әһали һәр он беш илдә бир дәфә артырды. Бу

артым өз-өзлүјүндә нә гәдәр бөјүк олса belә, әкәр буна heч бир манеә олмасајды, әлбәттә даhа да арта биләрди. Јени торпагларын истифадәси hәддән артыг гүввә тәләб едирди вә бу иш фәhләләрин сәhhәти үчүн heч дә хејирли олмурду. Бундан башга јерли вәhшиләр өз hүчумлары илә бә'зән бу тәдбирләрә мане олурдулар. Зәhмәткеш әкинчинин истеhсал васитәләринин сајыны азалдыр вә hәтта аиләсинин бә'зи үзвләрини өлдүрүрдүләр.

Ејлерин чәдвәлиндә бир өлү доғуланла доғулушла өлүмүн нисбәти 3:1-ә нисбәти кими көтүрүлүр, икигат артым исә чәми 13 илә јахын баша кәлир. Вә бу јалныз фәрзијјә дејил, hәгигәтән гыса заман әрзиндә бир нечә дәфә тәкрар олмуш hалдыр.

Сер В. Петти белә күман едир ки, хүсуси әлверишли шәраитин тә'сири илә әhали hәр он илә арта биләр. Лакин hәр чүр шиширтмәләрә јол вермәмәк үчүн бир чох тәчрүбәләрлә сүбут олунмуш вә hәм дә јалныз доғумла нүмунә кәтирилән ән аз сүр'әтли артымлары әсас көтүрәк.

Беләликлә биз о hалы шүбhәсиз гәбул едә биләрик ки, әкәр әhалинин артымы hәр hансы манеәләрлә ләнкидилмирсә, онда бу әhали hәр 25 илдә ики дәфә артыр вә демәли hәр сонракы 25 илдә hәндәси силсилә илә чохалыр.

Торпағын мәhсулдарлығынын јүксәлишинин мигјасыны мүәјјән етмәк мүгајисә едилмәз дәрәчәдә чәтиндир. Бунунла белә биз әминик ки, бу өлчү әhалинин артымы заманы үзә чыхан өлчүјә ујғун кәлмир. Әhалинин артымы ганунуна көрә hәр 25 илдә милјардларла инсан ики дәфә артмалыдыр, мин нәфәр дә ејнилә, лакин сүр'әтлә артан әhали үчүн әввәлки асанлыгла гида әлдә етмәк мүмкүн дејил. Инсан мәкан мәhдудлуғу илә сыхылыб. Бүтүн мәhсулдар торпаглар тәдричән, гарыш-гарыш тутуландан вә бечәриләндән сонра гиданын артырылмасы јалныз тутулмуш торпагларын јахшылашдырылмасы hесабына ола биләр. Бу јахшылашма торпағын өз хүсусијјәтләрилә нәинки hәмишә угурла нәтичәләнә билмәз, әксинә даhа да писләшәчәк, белә шәраитдә әкәр hәјат васитәләри тапылырса әhали артыр. hәддән артыг артыр вә бу артым да өз нөвбәсиндә фәал сурәтдә јени артыма сәбәб олур.

Чин вә Јапонија hаггында билдикләримиз она шүбhәләнмәјә әсас верир ки, hәтта узун дөвр әрзиндә инсан әмәјинин ән јахшы сәрфи илә белә торпагын мәhсулдарлығыны јалныз икигат артырмаг олар. Дүздүр, Јер күрәсиндә инди дә hәлә бечәрилмәмиш вә демәк олар ки, мәскунлашмамыш торпаглар мөвчуддур, лакин бизим бу әразиләрә сәпәләнмиш тајфалары мәhв етмәк, јахуд онлары өз әразиләринин учгар, гидаланмаг үчүн кифајәт етмәјән hиссәсиндә мәскунлашмаға мәчбур етмәк hүгугумузла разылашмаја биләрик. Әкәр биз бу тајфалар арасында мәдәнијјәт јајмаға чалышсаг вә онларын әмәјини әлверишли истигамәтә јөнәлтсәк, бу да чох вахт апарачаг, белә ки, hәмин вахт әрзиндә hәјат васитәләринин

артымы илә бәрабәр јерли әһалинин чохалмасы да мүшаһидә олуначаг вә онда бу јолла мәдәни вә истеһсалчы халглар үчүн әһәмијјәтли мигдарда торпагларын азад едилмәси чәтин мүмкүн олсун. Нәһајәт јени рајонларын тәшкилиндә олдуғу кими ахырынчылар һәндәси силсилә илә артараг өз ән јүксәк сәвијјәсинә чатачаг. Бир шејә дә шүбһә етмәк лазым дејил ки, Американын әһалиси колонијаларын јарандығы заман олдуғундан аз сүр'әтлә олса да артмагда давам едәчәк, јерли сакинләрсә онларын ирги тамамилә јох олана гәдәр өлкәнин дәринликләринә сыхышдырылачаглар.

Бу мүлаһизәләр Јер күрәсинин һәлә там сәвијјәдә мәнимсәнилмәмиш бүтүн јерләринә шамил едилә биләр. Лакин Асија вә Африканын әһалисинин бөјүк һиссәсинин мәһв едилмәси фикри бир ан да олсун ағлакәлә билмәз. Мүхтәлиф татар тајфаларынын вә зәнчиләрин мәдәниләшдирилмәси вә онларын әмәјиндән истифадә олунмасы исә шүбһәсиз узун сүрән вә чох чәтин, мүвәффәгијјәти исә дәјишкән вә шүбһәли олан бир ишдир.

Авропа да һәлә ола биләчәји бир о гәдәр сых мәскунлашмајыб. Јалныз орада мүәјјән дәрәчәдә әмәјин јахшы тәтбиг едилмәсинә үмид етмәк олар. Инкилтәрәдә вә Шотландијада әкинчилијин өјрәнилмәси илә чох мәшгул олублар, лакин бу өлкәләрдә дә чохлу бечәрилмәмиш торпаглар вар. Бу адада ән јахшы шәраитдә торпағын мәһсулдарлығынын нә дәрәчәдә јүксәлә биләчәјинин мүмкүнлүјүнү нәзәрдән кечирәк. Әкәр биз еһтимал етсәк ки, ән јахшы идарәетмә вә әкинчилијин даһа чох һәвәсләндирилмәси шәраитиндә бу аданын торпагларынын мәһсулдарлығы илк ијирми беш илликдә ики гат арта биләр, онда биз күман ки, реал имканларын һәддини аша биләрик вә белә еһтималла јәгин ки, биз үмид етмәк ихтијарында олдугумуз торпағын мәһсулдарлығынын өлчүсүнү кечә биләрик.

Сонракы ијирми беш илликдә артыг гәтијјән үмид етмәк олмаз ки, торпағын мәһсулдарлығы бу дәрәчәдә артсын вә бу икинчи мәрһәләнин сонунда әкинчилик мәһсулдарлығы дөрд гата чата билсин. Буну күман етмәк, бизим торпағын мәһсулдарлығы һаггында бүтүн билик вә тәсәввүрләримизи рәдд етмәк демәкдир. Бәһрәсиз торпаг саһәләринин јахшылашдырылмасы хејли әмәк вә вахт сәрф едилмәсинин нәтичәсидир. Вә бу мәсәлә барәсиндә ән сәтһи мә'луматы олан кәсә дә ајдындыр ки, бечәрилмәнин јахшылашдырылмасынын сәвијјәсиндән асылы олараг әкинчилик мәһсулларынын орта мигдарынын иллик артымы даим ардычыл гајда илә ашағы дүшүр. Лакин әһалинин вә һәјат васитәләринин артымыны бир-бири илә мүгајисә етмәк үчүн нә гәдәр дәгиг олмаса да, һәр һалда торпағын мәһсулдарлығынын һәгиги имканларыны шиширдән белә бир фәрзијјә гәбул едәк.

Фәрз едәк ки, әкинчилик мәһсулларынын орта мигдарынын иллик артымы азалмыр, јә'ни һәр кәлән дөвр үчүн дәјишмәз галыр

вә һәр ијирми беш иллијин сонунда әкинчилијин уғурлары мәһсулларын Бөјүк Британијанын мүасир иллик истеһсалына бәрабәр артымла өзүнү бирузә верәчәк. Јәгин ки, мүбалиғәләрә даһа чох мејлли олан тәдгигатчы бундан артыг нәсә көзләмәјә јол вермәз, белә ки, бир нечә әср әрзиндә аданы чәннәт бағына чевирмәк үчүн елә бу да кифајәтдир. Буну бүтүн Јер күрәсинә шамил едиб фәрз едәк ки, һәр ијирибеш иллијин ахырында әкинчилик мәһсулларынын мигдары бу ијирми беш иллијин башлангычында вә һал-һазырда јерин сәтһинин верә биләчәјини дә әлавә етмәклә нә јығылыбса она бәрабәр олачаг. Шүбһәсиз ки, бизим инсан әмәјинин ән јахшы истигамәтләнмәсиндән артыг көзләмәјә ихтијарымыз јохдур.

Беләликлә мәскунлашмыш торпагларын мүасир вәзијјәтиндән нәтичә чыхараراг буну демәјә ихтијарымыз вар ки, һәјат васитәләри инсан әмәјинин тәтбиги үчүн ән јахшы шәраитдә белә һеч вахт һәндәси системдә олдуғу кими сүр'әтлә арта билмәз.

Јухарыда гејд едилмиш артымын ики ганунунун мүгајисәсиндән доған нәтичә һәгигәтән һејрәтамиздир. Фәрз едәк ки, Бөјүк Британијанын әһалиси 11 милјона бәрабәрдир вә онун торпағынын индики мәһсулдарлығы бу әһалинин гидаланмасы үчүн тамамилә кифајәт едир. 25 ил сонра әһалинин сајы 22 милјона чатачаг, әрзаг исә ики гат артараг әввәлки кими әһалинин гидаланмасына кифајәт едәчәк. Икинчи ијирми беш иллијин сонунда исә әһалинин сајы артыг 44 милјона чатачаг, һәјат васитәләри исә јалныз 33 милјона кифајәт едәчәк. Сонра кәлән ијирми беш иллијин сонунда 88 милјонлуг әһалинин јалныз јарысы өзүнә гида тапачаг. Јүзиллијин сонунда әһалинин сајы 176 милјона чатачаг, гида исә јалныз 55 милјона бәс едәчәк, галан 121 милјон исә ачындан өлмәјә мәһкумдур.

Нүмунә үчүн сечдијимиз аданы бүтүн Јер күрәсинин сәтһи илә әвәз едәк, бу һалда әлбәттә ачлығы көчүрмәләрлә арадан галдырмаг олар кими фәрзијјәләрә јол вермәк јарамаз. Фәрз едәк ки, Јер күрәсинин әһалиси 1 милјарда бәрабәрдир. Онда инсан нәсли белә артарды: 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256; ејни вахтда һәјат васитәләри белә артарды: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Ики әср кечдикдән сонра исә әһалинин сајы илә һәјат васитәләринин нисбәти 256-нын 9-а нисбәтинә, үч әсрдән сонра 4096-нын 13-ә, ики мин ил сонра исә бу мүгајисә нәһајәтсиз вә саја һесаба кәлмәз оларды.*

Фәрзијјәләримиздә биз торпағын мәһсулдарлығы үчүн һәдд гојмамышыг. Биз фәрз етдик ки, о сонсуз дәрәчдә арта биләр вә верилмиш һәр чүр норманы аша биләр. Лакин һәтта белә фәрзијјәдә дә әһалинин даими артым гануну һәјат васитәләринин артым ганунуну о дәрәчәдә үстәләјәр ки, онлар арасында бәрабәрлији горумаг үчүн, демәли һәмин әһали лазыми һәчмдә һәјат әсантилә

* Малтусун сәһфи бурда ибарәтдир ки, әһали артымыны һәддән артыг јүксәк көтүрүрдү.

малик олсун дејә, лазымдыр ки, артым һәр һансы бир али ганунла ләнкидилсин вә о сәрт зәрурәтә табе едилсин, бир сөзлә бу ики бир-биринә экс ганунлардан һансынын тәрәфиндә үстүнлүк оларса о мүәјјән сәрһәдләр дахилиндә сахланылсын.

КАРЛЕЈЛ ТОМАС

(1795—1881)

Инкилис тарихчиси вә философу. Шотландијада кәндли аиләсиндә доғулуб Единбург университетиндә тәһсил алмышдыр. Бир мүддәт кәнд мәктәбиндә ријазијјат мүәллими ишләдикдән сонра 1818-чи илдә чибиндә 70 фунт Единбурга сәадәт ахтармаға кәлир. Бурада ајры-ајры адамлара мүхтәлиф елмләрдән дәрс демәклә тәнһа вә ағыр мә'нәви күнләр кечирир.

Јеканә досту Едвард Ирвингин көмәји илә О, 1822-чи илдә Хеддингтонда јерли һәкимин гызы Чејн Бејли Уелшлә таныш олур вә бу танышлыг өмүрлүк узанан сәдагәтли аилә һәјаты илә нәтичәләнир.

1823—24-чү илләрдә Карлејлин «Шиллерин һәјаты» адлы илк әсәри нәшр олунур вә бундан сонра О, јалныз јарадычылыгла мәшғул олмаға башлајыр.

1833-чү илдә нәшр олунан «Сартор Резартус» («Тәзәләнмиш дәрзи») онун бир нөв програм әсәри сајыла биләр. Бу биографик, кинајәли-сатирик романда Карлејл күндән-күнә механикләшән буржуа һәјатыны, онун сијасәтини, идеолокијасыны, инчәсәнәтини кәскин публисистик гәләмлә әлә салыр. О, мүасир инкилис һәјатынын, кәскин шәкилдә гүтбләшән чәмијјәтин варлы-јохсул гаршылашмасынын парлаг мәнзәрәсини јарадыр. Вә бунун тәбии нәтичәси оларағ кәләчәк үмумдүнја јанғыны һаггында узагкөрән хәбәрләр верир.

1836-чы илдә Карлејл «Франсыз ингилабы» әсәрини битирир. Әсәр чох бөјүк уғур газаныр. Диккенс, Теккереј, Емерсон она һејранлыгла долу рә'ј верирләр. Бу да сәбәбсиз дејилди. Карлејл бөјүк Франса ингилабынын бу дүнја миғјаслы катастрофик һадисәнин иштиракчыларынын вә гәһрәманларынын парлаг вә орижинал образлар силсиләсини јаратмышды. О, бир тәрәфдән ингилабын лабүдлүјүнү, дикәр тәрәфдән исә онун башында дуранларын шөһрәтпәрәстлијини, гәддарлығыны вә мә'нәви бошлуғуну бәдии чәһәтдән тә'сирли ифадәләрлә әкс етдирирди.

Он илдән бәри Лондонда јашајан Карлејл артыг Инкилтәрә сијаси-ичтимаи һәјатынын башлыча персонажларындан бири сајылырды. Артыг университетләрдә онун мүһазирәләри бөјүк марагла динләнилирди. Белә мүһазирәләр силсиләсиндән бири дә «Тарих-

дә гәһрәманлыг вә гәһрәманлар һаггында» адланырды. 1841-чи илдә ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунан бу әсәр, бөлкә дә Карлејлин ән популјар вә кениш охунан әсәридир. Гејд етмәк олар ки, бөјүк Плутархдан сонра чох аз сәнәткар вә философ гәһрәманлыг културуну бу дәрәчәдә илһамла тәсвир едиб. Карлејл үчүн гәһрәманлар инсаники дүнја тарихинин јарадычылары, сјни заманда она мә'на, дәјәр вә һәрәкәт верәнләрдир. О, өз гәһрәманларыны һәр шејдән әввәл мә'нәви учалыгларына көрә гијмәтләндирир вә онларын көлкәсијлә һәјата јени баһар һавасы кәлдијини сөјләјир. Өз бөјүк һәгигәти илә мејдана кәлмәјән, бу һәгигәти күтләләрин һәрәкәтверичи, ирәли апарычы гүввәсинә чевирмәјән, Карлејлә көрә гәһрәман сајыла билмәз, Онун гәһрәманлары исә Кромвел, Шекспир, Мәһәммәд пејғәмбәр, II Фридрих вә башгаларыдыр.

40-чы иллэрдән сонра Карлејл һәр чүр ингилабларын әлејһинә чыхыб капитализми һәјат үчүн ән мүнасиб форма һесаб едир. О, јени задәкан нәслинин јетишдирилмәсини буржуа алэми үчүн јеканә чыхыш јолу һесаб едиб јазыр ки, заһири кејимләр вә емблемләр архасында әбәди вә дәјишмәз һәјат вә инсан мүнасибәтләри давам едир.

Карлејл тәбиәтә Аллаһын варлығынын маһијјәти кими бахыр вә јазыр ки, бу маһијјәт јалныз күчлү интуисијасы олан инсанлара өз сирләрини ачыр.

Томас Карлејл бөјүк тарихи-фәлсәфи ирс гојуб кетмишдир. Онун хүсусилә «Кечмишдән вә кәләчәкдән», «Мүасир памфлетләр» вә башга сон әсәрләри XIX-чу әсрин бүтүн габагчыл дүнјакөрүшлү мүтәфәккирләринин (Нитше вә башга бир нечә даһи истисна олмагла) диггәтини чәлб етмишдир.

1865-чи илдә 70 јашлы Томас Карлејл Единбург Университетинин ректору сечилмиш вә өмрүнүн ахырына кими бу вәзифәни дашымышдыр.

ФРАНСА ИНГИЛАБЫ

I китабын II фәсли:

РЕАЛЛАШДЫРЫЛАН ИДЕАЛЛАР

Франса вә онун кралы ағыр вәзијјәтдәдир. Бәли, һеч шүбһәсиз ки, чох шеј дәјишилиб. Амма буну о дәгигә сезмәк мүмкүн дејил. Мүасир тарихчи хәстә Лүдовикин јатаг отағында оларса, һәр шеј онунчун ајдын олар, амма кралын сарај ә'јанлары үчүн јох. Мәшһур бир кәламы бир дә јада салаг, «һәр һансы бир әшја идрак үчүн түкәнмәз бир објектдир вә көзләр бахарын әшјада анладығы гәдәр

көрә биләчәк»-. Мәсәлән каинаты Нјутон вә онун ити Дајемонт тамамилә фәргли көрүрләр. Бунунла белә онларын көз шәбәкәсиндә чох күман ки, ејни бир мәнзәрә әкс олунур.

Әзиз охучу, чан верән Лүдовикә идракын көзләри илә бахмаға чалыш! Кечмиш заманда адамлар кими десән кәтириб өзләринә крал дүзәлдә билир, ону өзләриндән јүксәјә галдырыр, мәсәлән арыларын еләдикләри кими ону лазымы шәклә салырдылар. Вә ән гәрибәси дә будур ки, инсанлар мүти шәкилдә она итаәт едирдиләр. Бу лазыми шәкилдә дүзәлдилән вә бундан сонра крал адландырылан һәмин инсан артыг идарәетмәнин бүтүн ағырлығыны өз үзәриндә дашыјыр. Мәсәлән о һамынын дедији кими «Фландријада һәрби әмәлијјатлара рәһбәрлик едир» вә бә'зиләри һәтта буна инаныр да. Әслиндә исә ону ора садәчә олараг һәр һансы бир чемодан кими кәтирибләр, өзү дә чох да јүнкүл олмајан бир чемодан кими. Онунла мәшугәси, һәјасыз Шатораны да пудра вә боја гутуры илә бирликдә кәтирибләр. Һәр дајаначагда онун јатагы илә кралын јатағы арасында өртүлү галереја да тикилир. Һеч шүбһәсиз ки, ашбазлар вә сајсыз мәијјәтлә бәрабәр өз бүтүн реквизитлары илә бирликдә кәтирибләр. Һәр дајаначагда онун јатағы илә актјорлар да кедирләр. Актјорлар әлбәттә икитәкәрли өртүлү сыныг-салхаг арабаларда кедирләр вә бүтүн бунларын сәс-күјү, курултусу јол узуну бир нечә мил мәсафәјә јајылыр. Вә бүтүн бу һајкүјлә дә Фландријаны фәтһ етмәјә үз гојублар.

Һејрәтамиз тамашадыр, елә дејилми? Вә бу чүр тамашалара һәлә дә аз раст кәлмәк олмур. Һәрчәнд ки, һансы бир адамајовушмаз философа бүтүн бунлар чох гәрибә көрүнәчәк, амма һеч дә гејри-ади бир шеј кими јох.

Бүтүн бунларла бәрабәр дүнјамыз даим дәјишир, ејни дәрәчәдә бу гаврапылмаз вә нәһајәтсиз дүнјада бүтүн чанлы мәхлугларын ән чох јоғрула биләни олан инсан да дәјишир. Бах елә бу гаврапылмаз ки, нә исә вар, о биз дејилик вә биз ондан бир иш аләти кими истифадә едирик, онун әһатәсиндә јашајырыг вә өз ишләк ағлымызла һансы бир мө'чүзә иләсә һејрәтамиз моделләр дүзәлдирик,—мәһз елә ону да биз дүнја адландырырыг. Вә әкәр дағлар вә чајлар, метафизиканын өјрәтдији кими олса-олса јалныз бизим дујғуларымызын тәсәввүрләридир, онда бизим мә'нәви аләмимизин тәзаһүрләри олан ләјагәт, һөрмәт, күнаһ, мүгәддәслик адландырдығымыз шејләрдән нә данышмаг олар? Үстәлик бизим руһи аләмимиз дујғуларымыздан фәргли олараг мүтләг дәјишиклијә мә'руздур, бој атыр, башга шәкил вә мәзмун алыр. Ахы гара дәрили африкалы ағач чөпләриндән вә (күман ки, Монмут-стритдән һачанса Африкаја кәтирилмиш) әски-үскүдән вә даһа әлинә нә кечирсә бүтүн бунлардан бүт дүзәлдиб «Манбо—Јумбо» адландырыр вә она дуа едиб бүтүн варлыгы илә итаәт едир, ондан хош күн арзулајанда ағ авропалы буну көрүб һәгарәтлә күлүмсәјир, амма ај-

дындыр ки, өз сениндә онун өзү дә әлбәттә бир аз ағыллы, амма ејни иши көрдүјүнү әсла фикирләшмир.

Ачығыны дејим: отуз ил габаг Фландријада һәрби әмәлијјатлар заманы һәр шеј мәһз белә иди. Лакин инди һәр шеј башга чүрдүр. Һејһат, инди тәкчә Франсыз кралы бәдбәхт Лүдовик дејил, чох шеји көһнәлиб вәчдән дүшән вә бүнөврә әсаслары индичә учулуб төкүләчәк бүтүн Франса краллығы хәстәдир.

Һәлә үстәлик әтраф аләм дә дәјишилиб. Дүнәнәчән күчлү вә мөһкәм көрүнән шејләр көһнәлиб әлдән дүшүб, һеч олмајан нә гәдәр тәзә шејләр мејдана чыхыб. Доғруданмы Аллаһын мәрһәмәти сајысында вә күчсүз һала дүшән Лүдовик океанын о тајындан кәлән бу түтгүн, амма әламәтдар сәсләри ешитмир? Бостон көрфәзинә бахын. Сулар она атылан көзәрмиш гајнаглардан пыггыјтыјла гајнајыр, Пенсилванијада конгрес кедир вә Бенкерс—хиллдә јајлым атәшләри, улдузлу-золаглы бајраг вә Јанки-дудл сәсләри илә варлығы бәјан едилән вә бүтүн дүнјаны гасырға кими сарсыдан демократијанын доғулдуғу ана чәми бир ил галыр.

Краллар вә краллыглар өлүр,—һәр шејин ахыры вар, дејибләр. Зира, варлығы лап реал мвзчуд олса белә, һәр шеј мүвәггәти вә фанидир.

Будур, Парис күчәләриндә узунсачлы Меровинг кралларынын өкүз гошулмуш арабалары пејда олуб ағыр-ағыр кечәрәк әбәдијјәтин гојнунда һәмишәлик көздән итдиләр. Бах, будур Бөјүк Карл да әсасыны јерә гојуб Залсбургда јатыр вә һеч ким онун бир вахт табутдан дурачағы барәдә әфсанәләрә инанмыр. Карл Мартелл, Көдәк Пипин, инди һардасыныз? Нолду о гәрхунч бахышларыныз? Әмрләр вермәјә өјрәшән сәсиниз нечә олду? Кәмиләри Сенада долашан сојғунчу Ролф вә онун пыртлашыг сачлы норманлары көзә көрүнмәз әнкинликләрдә көздән итдиләр. Пенковлу башларын сачларына артыг дараг лазым дејил, Дәмир Дағыдан һәтта һөрүмчәк торуну да гыра билмәз. Фредегонда вә Брунгилданын кобуд сөјүшләрдән хырылдајан горхунч сәсләри артыг ешидилмир—онлар әбәдилик јатдылар, һәјатын чошгун чағлајаны суслу.

Кечәнин сәссизлијиндә Гара Нел гүлләсиндән Сена суларына артыг пәрәстишкарларын мејитләри гојулмуш кисәләр атылмыр, чүнки графинја Нелскаја артыг пәрәстиш лазым дејил, графинја даһа галмагаллардан горхмаја биләр—онун өзүнү дә кечәнин гаранлығы удду. Онларын һамысы кетдиләр вә һәрчәнд ки, сағлыгларында чох һајкүј салырдылар, артыг торпагда сакит-сакит узаныблар вә тәзә нәсилләрин һај-күј вә сәс-сәда илә онларын башы үстдән кечиб кетмәләрини ешитмирләр.

Доғруданмы һеч нә галмыр? Әлбәттә јох.

ҺӘЈАТ ЕТИКАСЫ

(бир парча)

Дүнјанын зәнкинлији мәһз бәнзәрсиз шәхсијјәтләрдир. Онларын әсәрләринин вә әмәлләринин сајәсиндә дүнјанын ишығы артыр. Белә адамлар һаггында хатирәләр вә онларын һәјат тарихи күчүнүн дәјәри, көрүнмәмиш дәринликләрин фәтһ едилмәсинә имкан јарадан шәхси мүлкијјәти мүгәддәсдир.

Халгын ичиндә көјләрин билинмәз әдаләтини көрән вә онун јер үзүндә бүтүн һадисәләр вә гүввәләр үзәриндә һаким олдуғуну биләи нә гәдәр огуллар вар. Нә гәдәр оғуллар вар ки, халглар онларын шөһрәти архасында дајаныб. Нә гәдәрдир, амма чох дејил.

Һәр шејә гадир олан Улу көјләр бизә даим үрәји дашдан дејил, әтдән вә гандан олан јени-јени оғуллар көндәрир. Амма әвәзиндә онларын, халгын тәрбијәчиси олан бу адамларын талејинә ағыр бәдбәхтлик вә тәнһалыг гисмәт олур.

Әкәр биз көләјиксә, бизим үчүн гәһрәман ола билмәз. Биз ону таныја билмәрик, биз шарлатаны гәһрәман кими көрә биләчәјик.

Бөјүк адамын һәјаты шән бир рәгс дејил, дөјүшдүр, јүрүшдүр, бүтөв шаһлыгларла вә һөкмдарларла мүбаризә демәкдир. Еј дүнја, сән ону пулла гуллуг адамы едә билмәзсән, ону ганунлар вә дар ағачлары илә рам едә билмәзсән. О, бир руһ кими сәнин әлиндән сүрүшүб чыхачаг. Онун мәскәни көјләрдә, улдузларын јанындадыр. О сәнин орден вә мүкафатларыны ахтармыр. О сәнин чәзаларындан да горхмур. Ону өлдүрсән дә һеч нәјә наил ола билмәјәчәксән. Ријакарлары вә јүксәк мәнсәбли шарлатанлары көрәндә онун көзләриндән илдырымлар чахыр.

ДАРВИН ЧАРЛЗ

(1809—1882)

Инкилис тәбиәтшүнасы. Доктор Роберт Дарвинин оғлу. Единбургдә тибб, Кембричдә тәбиәт елмләрини өјрәнмишдир.

1831-чи илдә «Бигл» кәмиси илә сәјаһәтә чыхыб Бразилија, Макеллан көрфәзи, Чәнуби Американын гәрб саһилләрини вә Чәнуб дәнизләри адаларыны кәзиб 1836-чы илдә вәтәнинә гајыдыр.

30-чи илләрин сонуна кими кеолокија вә зоолокијаја аид бир сыра әсәрләр чап етдирир. Һәмин әсәрләр сәјаһәт заманы мүшаһидә етдији, өјрәндији вә топладығы һејван вә битки нөвләринә аид иди. Лакин онун һәмин мәсәләләрә аид даһа јени вә орижинал фикирләри вә тәдгигатлары варды. Узун тәрәддүддән вә достларынын тәкидиндән сонра Дарвин 1859-чу илдә «Тәбии сечмә илә

нөвләрин әмәлә кәлмәси» әсәрини чап етдирир. Һәмин әсәр тәбиәт-шүнаслыгда [illegible] бүтүн мәдәни дилләрә тәрҹүмә олунур. Бүтүн өлкәләрдә [illegible] идеjаларын тәрәфдарлары илә әлеjһдарлары арасында кәскин мүбаһисәләр башланыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүбаһисәләр һәлә бу күнә гәдәр дә сәнкимәмишдир. Дарвин сүбут етди ки, бу күн мөвчуд олан бүтүн битки вә һејванлар чох-чох әсрләр мөвчуд олмуш битки вә һејванларын формаларынын дәјишмиш хәләфләридир. Лакин бу һејван вә биткиләрин милјон-милјон илләр јашамасы үчүн һансы бир принсип вә ја ганунса мөвчуд олмалыдыр. Вә O, доғрудан да мөвчуд олан вә тәбии сечмә адланан бу гануну тапды.

1871-чи илдә онун јенә тәзә вә ингилаби идејаларла долу «Инсанын әмәлә кәлмәси вә чинсә әсасланан сечмә» әсәри чап олунду. Вә ону һәр јердә «үзви аләмин Коперники вә ја Нјутону» адландырмаға башладылар.

Аз гала хүсуси бир елм саһәсинә дөнән Дарвинизм нә дејир? Дејир ки, тәбии сечмәнин һәрәкәт механизмини анламаг үчүн ејни нөвләрдә ән кичик бир үстүнлүк гәләбәјә апарыр. Мәсәлән гуру торпагда вә ја гураглыг дөврүндә һансы бир чанлы, битки, һејван вә ја битки нөвү ән аз нәмишликлә кечинә вә ја тәһлүкә заманы мүәјјән рәнкдә дүшмәндән горуна билирсә, о галиб кәлир. Јә'ни организм мөвчуд шәраитдән ән мәгсәдјөнүмлү кејфијјәтләри әхз едибсә мүбаризәдән саламат чыхмаг шансына маликдир.

Амма орасы да мә'лумдур ки, бу кејфијјәт һәмишә вә һәр јердә тәрәггијә апармыр. Әксинә елә һаллар вә нөвләр мөвчуддур ки, онларын тимсалында бу ганун регрессә апарыр. Мәсәлән бүтүн нөвләрдән олан паразитләри буна мисал көстәрмәк олар. Шәраитин тәләб етдији кими мәгсәдјөнүмлү һәрәкәт едәрәк һәмин организмләр әввәлләр онлара лазым олан органларыны итирмишләр. Ма'гара сакинләри дә еләчә, әввәлләр малик олдуглары көрмә габилиј-јәтләрини сонрадан тамамилә итирмишләр.

Әввәлләр мөвчуд олан вә сонрадан әһәмијјәтини итирән органларын нишанәләри бә'зән организмләрдә узун заман галыр. (Инсанын корбағырсағы кими.)

Бир чох һејванларын вә хүсусилә гушларын еркәкләри даһа бәзәкли олур, әлбәттә бу да дишиjә хош кәлмәк үчүндүр. Лакин нәсә садә вә диггәти чәлб етмәјән көркәмдә олур ки, бунун да дәрин мә'насы нәсли горумаг хүсусијјәтиндәдир вә тәбии ки, балалар әввәлчә еркәкли-дишили һамысы аналарына бәнзәјирләр вә еркәкләр јалныз чинси јетишмә вахты аталарына охшамаға башлајырлар.

Чичәкләрин әтри вә ширәси нә тәбии ки, јалныз мајаланма хатринәдир, инди бах ки, әкәр биткиләрин мајаланма үчүн бу әлавә хүсусијјәти олмасајды, бәшәријјәт бал кими надир вә әвәзсиз бир не'мәтдән мәһрум оларды.

Дарвин дини әмәлә кәлмәси [illegible] дүзкүн ачыб көстәрмишдир. [illegible] мини ки [illegible] [illegible] кими [illegible].

Гејд етмәлијик ки, Дарвин [illegible] чохлу әлејһдарлары да олмуш [illegible] вә онлар истәр-истәмәз бу вә ја дикәр дәрәҹәдә Дарвинизми дәһа да инкишаф етдирмиш, һәтта дејәрләр онун [illegible] дүзәлтмиш, нөгсан вә бошлугларыны доддурмушлар. Белә бөјүк тәбиәтшүнаслара Уоллес, Вејсман, Морган вә башгаларыны мисал көстәрмәк олар. Кенетиканын наилијјәтләри әлбәттә Дарвинизмә бөјүк зәрбә олду. Вејсман вә башгалары сүбут етдиләр ки, сонрадан әхз олунмуш кејфијјәтләр нәсилдән-нәслә кечмир, әксинә ән гәдим әҹдадларын хүсусијјәтләри заман-заман јашајыр вә чох чәтинликлә чүзи сурәтдә дәјишилә биләр. Јени нөвләр јалныз сычрајышлар вә мутасија сајәсиндә гәфилдән пејда олур.

Дарвинин бир сәһви дә тәбии сечмәнини инсанлара тәтбиг етмәси иди. Күјә ән күчлү вә јахшы нүсхәләр һәјат мүбаризәсиндә галиб кәлир вә артыб чохалырлар. Амма әксинә, антропологлар вә сосиологлар сүбут етдиләр ки, һәјатда сағлам, күчлү вә ағыллылар дејил, һијләкәрләр, истеʼдадсыз вә бајағылар галиб кәлир. Үмумијјәтлә инсан вә ҹәмијјәт аләминдә һеч бир мәʼнәви прогрес кетмир, әксинә јалныз регрессив инкишафдан данышмаг олар. Вә елмин сон наилијјәтләри көстәрир ки, биолокијада да беләдир.

Бүтүн бунлара бахмајараг Дарвинизм XIX әсрин ән бөјүк елми һадисәси кими һөмишәлик галды.

СПЕНСЕР ҺЕРБЕРТ

(1820—1903)

Инкилис философу. Университет тәһсили алыб мүһәндис ишләмиш вә «Економист» журналында әмәкдашлыг етмишдир. Сонра бир чох илләр әрзиндә өз фәлсәфи системини јазыб нәшр етдирмишдир. Әсәрләр күллијјаты «Синтетик фәлсәфә системи» башлығы илә 1862—96-ҹы илләрдә 10 ҹилддә нәшр олунмушдур.

Үмумијјәтлә Нитшенин јазлыгы кими инкилисләр фәлсәфи халг дејил, даһа чох әмәли халгдырлар. Онларын јетирдији тәк-тәк мәшһур философлардан бири дә Спенсер иди.

Спенсери бир позитивист философ кими Контла бағлајан чохлу телләр олса да, онун фәлсәфи системи әлбәттә Контун системиндән фәргләнир. Спенсер һејванлары, биткиләри вә ҹәмијјәтләри ејни чүр организм һесаб едир. Бу организмләрдә бөј артымыны биринҹи шәрт вә охшајыш, һејван вә сосиал организмләрин структуруну исә икинҹи шәрт һесаб едир. Ики һүҹејрә гаты инкишаф едир. Бири

харичә доғру, һаваны, сују вә күнәшин тә'сирилә инкишаф едир, икинчиси исә мүһитә ујғунлашмаға көмәк едән маддәләри гәбул едиб һазырлајыр. Сосиал организмләрдә дә ејни чүрдүр. Мәсәлән ибтидаи ордалар да кәнар һүчумлары дәф едән һәрби силкләрә вә гида һазырламаг ролуну ојнајан гадынлардан вә гуллардан ибарәт икинчи силкләрә бөлүнүр. Биткиләрдәки икинчи гатда әмәлә кәлән идарәедичи әсәб системи кими, сосиал организмләрдә дә һәрби силкдән һаким синиф әмәлә кәлир. Биткиләрдә вә һејванларда ширәни вә ганы организмин үзвләри арасында бөлән тәшкиледичиләр әмәлә кәлдији кими чәмијјәт вә дөвләтләрдә дә гуллугчулар вә тичарәтчиләр силки мејдана чыхыр. Спенсер јазыр ки, физики организмләрдә шүур бир јердә, сосиал организмләрдә исә һәр јердә чәмләшир. Биоложи принсипләрдә Спенсер белә фәрзијјә ирәли сүрүр ки, организмләрдә һәјатын инкишафына сәбәб олан бүтүн просесләр ләззәт верир. Амма әкс просесләр исә ағры верир. Әкәр белә олмасајды, һәјат давам едә билмәзди. Она көрә һәр ләззәт һәјат далғасыны күчләндирир, һәр ағры исә зәифләдир.

Лакин Зигмунд Фрејдин сонралар сүбут етдији кими инсан организмләриндә тамамилә әксинә олан реаксија баш верир. Организм үчүн лазым олан просесләр вә ишләр чох вахт хошакәлмәз вә һәтта әзаблы олур. Әксинә, зәрәрли, организмдә һәјаты түкәндирән просесләр ләззәт верир вә хошакәлән олур.

Сосиоложи нәзәријјәсиндә Спенсер јазыр ки, фәрд чәмијјәтә итаәт едир, онун арзу вә мараглары чәмијјәтин мараглары илә ујғун кәлмир вә чәмијјәт үчүн әһәмијјәт дашымыр.

Өз сијаси трактатында Спенсер чәмијјәтдә гејри-бәрабәрлији кор гүввәләрин әмәли вә бүтүн тәдбирләрин әсасы һесаб едир. Сосиал прадәнин башлыча ифадәси олан дөвләт һеч вахт тәрәггијә сәбәб ола билмәз, әксинә чәмијјәтин бүтүн саһәләринә нүфузу илә јалныз регрессив рол ојнаја биләр.

Спенсерә көрә капитализм ән тәбии гурулуш олдуғу үчүн һәм дә ән мүнасиб гурулушдур. Халглар исә тәбии олараг камил вә нагисләрә бөлүнүр.

Материја, һәрәкәт вә гүввә көрүнмәз реаллығын јалныз символларыдыр. Тәбиәт вә тарихи инкишафын јоллары ејнидир. Бу јолун ады тәкамүл ганунларыдыр. Тарихдә мүвазинәт ганунлары һөкм сүрүр. Бу ганунлар сычрајышсыз, зиддијјәтсиз вә тәдричидир.

Спенсер сосиал организмләрин игтисади маһијјәтини рәдд едирди. О, бу әсаслары чәмијјәти тәшкил едән фәрдләрин психолокијасында көрүрдү. Коллективизм принсипләрини биоложи фәлакәт һесаб едирди. Чүнки бу заман инсләр јахшыларын һесабына јашајыр.

СОСИОЛОЖИ БАХЫШЛАРЫНДАН БИР ФРАГМЕНТ

Бүтүн јаш вә чинс рәнкарәнклији илә сечилән низам-интизамсыз бир орданы көтүрәк. Тутаг ки, дүшмәнләрдән мүдафиә вә ја башга јерә көчмәк кими сосиал бир мәсәлә мејдана чыханда һәмин ордада нә баш верәчәк? Топланмыш индивидләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә айдын олан ики група ајрылачаг. Өз узагкөрәнлијини вә чәсурлугуну практикада дөнә-дөнә сүбут едән күчлүләр азлыгы, мәсәләнин музакирәси илә мәшғул олачаг. Зәиф вә ади кәсләрдән ибарәт олан чохлуг исә, бу вә дикәр мәсәләнин һәллиндә јалныз разы олуб-олмадыгларыны билдирәчәкләр. Мәсәлә бунунла битмир. Рәһбәрлик едән дәстә ичиндә шүбһәсиз бир нәфәр еләси тапылачаг ки, башга һәр һансы бир шәхсдән ролу даһа бөјүк олсун. О адам мәсәләнин сон һәллиндә сөз һәдсиз дәрәчәдә әһәмијјәт кәсб едән ја тәчрүбәли овчу, ја маһир дөјүшчү, ја да биличи һәким олачаг.

Демәли, башга сөзлә, индивидиумларын бүтүн јығынчаглары үч һиссәјә ајрылачаг. Биоложи метафора илә десәк, үмуми күтлә ичиндә нүвә вә нүвәчик ајрылачаг.

ФРЕЗЕР ЧЕЈМС

(1854—1941)

Инкилис етнологу вә диншүнасы. Мәншәчә шотландлыдыр. Кембрич университетиндә тәһсил алыб сонра да оранын профессору олмушдур. Әввәлчә гәдим јунан вә рома мүәллифләринин әсәрләрини инкилис дилинә тәрчүмә етмәклә мәшғул олмуш, 40 јашындан сонра исә «Тотемизм» адлы илк әсәри илә өмрүнү ибтидаи динләрин өјрәнилмәсинә һәср етмишдир.

«Гызыл будаг» адлы башлыча әсәриндә инсан идракынын сеһркарлыг, дин вә елм кими үч мәрһәләдән кечиб кәлдијини көстәрир. О, сеһркарлыға да (макија) елм кими бахыр. Фрезерә көрә елм дә макија кими тәбиәтә тә'сир етмәјә, она һаким олмаға чалышыр. Дин исә әксинә, инсан тәбиәт гүввәләринин габағында ачиз галанда јараныр. Онун фикринчә христианлыг гәдим дөврләрин тәсәввүрүндәки өлән вә дирилән аллаһларын тә'сирилә јараныб. «Гызыл будаг» 1890-чы илдә бөјүк чилддә, 1900-чү илдә исә артырылыб үч чилддә чап олунмушдур. Анчаг Фрезер јени-јени фактик материаллар топлајараг 1910—1915-чи илләрдә ибтидаи динләрә аид дүнја әдәбијјатында бу ән мәшһур вә гијмәтли әсәрини 12 чилддә нәшр етдирмишдир.

«Гызыл будаг»дан башга бу мәһсулдар мүтәфәккирин 6 чилд-

лик «Павсанинин Јунаныстанын тәсвири», 4 чилдлик «Тотемизм вә екзогамија», 3 чилдлик «Өлмәзлијә инам», «Тәбиәтә еһтирам», «Одун мәншәји һаггында әсатирләр», «Бәсит динләрдә өлүм горхусу», 3 чилдлик «Төвратда фолклор» вә с. әсәрләри дә вардыр.

ГЫЗЫЛ БУДАГ

(Бир парча)

Бир тәрәфдән јада салаг ки, инсан тәләбаты һәр јердә һәр заман ејнидир, дикәр тәрәфдән исә ачыг-ашкар көрүрүк ки, бу тәләбаты өдәмәк үчүн мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф васитәләрә әл атылыр. Белә олдугда биз белә бир нәтичәјә кәлирик ки, тәфәккүр өз һәрәкәты заманы овсунчулугдан динә, орадан исә елмә доғру кедән јолу кечиб кәлмишдир.

Овсунчулуг дөврүндә инсан һәлә һәр тәрәфдән ону әһатә едән чәтинлик вә тәһлүкәләрлә үз-үзә дуруб бүтүнлүклә өз гүввәсиндән асылыдыр. О, тәбиәтин мүәјјән гајда-ганунларына мөһкәм бел бағлајыб ондан өз мәгсәди үчүн истифадә етмәк истәјир.

Онун бу сәһви ашкара чыханда кәдәрлә е'тираф етмәли олур ки, истәр тәбиәтлә көрдүјү гајда-ганунлар, истәрсә дә онун бу тәбиәт үзәриндәки һөкмранлығы һамысы хәјал имиш, инсан тәбиәтдәки кизли вә көзәкөрүнмәз варлыгларын мәрһәмәтинә даһа бел бағламајыб өзүнү бүтүнлүклә онлардан асылы һесаб едир.

Беләликлә, бәшәријјәтин ән јүксәк зәкаларынын бејниндә овсунчулуг динлә әвәз олунур. Дин исә тәбиәт һадисәләринин инсана бәнзәјән, лакин өз гүдрәтијлә ондан сонсуз дәрәчәдә күчлү олан һансы бир мәхлугунса ирадәсиндән вә истәјиндән асылы олдуғуну билдирир.

Бир мүддәт сонра бу чүр јозум да инсанлары тә'мин еләмир. Чүнки дин дејир ки, тәбиәт һадисәләринин бир-бирилә әвәз олунмасы вә ардычыллығы дәјишмәз вә әбәди ганунлардан асылы дејил, әксинә, дәјишкәнлијә вә сапынтылара мә'руздур. Бу исә, һадисәләрә диггәтлә нәзәр салдыгда тәсдиг олунмур. Әксинә, биз һәр јердә һадисә вә вагиәләри мүшаһидә едиб диггәтлә өјрәнсәк, көрәрик ки, тәбиәт өз дөвранында бир о гәдәр сәрт, јекнәсәк вә сон дәрәчә дәгигдир. Мәһз бу заман дин елмлә әвәз олунур.

ЧОЈС ЧЕЈМС

(1882—1941)

Ирланд јазычысы вә мүтәфәккири. Дублиндә доғулуб университет тәһсили алмыш, 20—22 јашларында јаздығы «Дублинлиләр» һекајәләр китабы илә јарадычылыға башламыш, лакин һеч јердә чап етдирә билмәмишдир. Нәјә көрә? Она көрә ки, кәнч Чојсун һекајәләри баштан-баша ачы һәгигәтләрлә долу иди. Јухары тәбәгәләрин вә әдәбијјат, мәтбуат вә тәнгид һакимләринин бу һәгигәтләрдән ачыглары кәлирди ки, онларын сатгынлығыны, ријакарлығыны, идеалсызлығыны әкс етдирирди. Ашағы тәбәгәләр, халг күтләси дә она көрә хошламырды ки, онларын бошлуғуну, чылызлығыны, мискинлијини ачыб көстәрирди. Әслиндә исә китабдакы һекајәләрин мәзијјәти даһа дәринликләрдә иди. Көзәл, һәјати, тәбии вә јүксәк бәдии лөвһәләрлә Чојс көстәрир вә сүбут едирди ки, инсанлар талејин әлиндә ојунчагдыр, һәјатда јалныз бајағылыгла, кобудлуг вә һәјасызлыгла вәзифәјә, вар-дөвләтә вә башга арзулара чатмаг олар. Аз-чох ләјагәти оланлар исә «һәјат бајрамындан» бирдәфәлик вә һәмишәлик говулурлар.

«Дублинлиләр» јалныз он ил сонра, өзү дә Авропанын башга өлкәләриндә чап олунду. 1916-чы илдә онун «Рәссамын кәнчлик портрети», 1922-чи илдә исә сәккиз илә јазыб баша чатдырдығы «Улисс» романлары чапдан чыхды, сонралар онун даһа бир романы да чапдан чыхды, лакин Чојс әбәдијјәтә ортанчыл әсәрилә дахил олду. «Улисс» романы... һәјат һәгигәтләринин, инсанын вә һәјатын әсл маһијјәтини, варлығын мә'насыны сәнәткар вә мүтәфәккир мүхтәлиф формаларда ифадә едир. Лакин бу формалар мәһдуддур вә онлар чохдан јарадылыб. Әкәр һәр форманы һәјата, инсана вә варлыға ачылан дар бир пәнчәрә кими нәзәрә алсаг, бу «пәнчәрәләр»дән артыг сајсыз адамлар бахмыш, көрдүкләрини сајсыз сәһифәләрдә тәсвир етмишләр. Чојс исә «Улисс» романында каинатә јени бир пәнчәрә ачмыш кә бу пәнчәрәдән нә көрмүшсә јалныз тәк о көрмүшдүр. Әлбәттә онун көрдүкләри дүнјаны сарсытды.

Һомерин «Одиссеја» әсәринин нүмунә көтүрүб Леополд Блум адлы бир бајағы јәһудинин Дублиндә бир күнлүк һәјатыны тәсвир едән Чојс бир нөв инсан чәмијјәтинин әбәди дөвранынын моделини јаратмышдыр. Романын фәсилләри «Одиссеја»нын фәсилләринин адлары кими адландырылыб һәр фәсилдә Һомер гәһрәманларынын муасир типләринин башына кәләнләр тәсвир едилир. Һәјат нөрин тәнтәнәси, даим тәзәдән башланан һадисә вә дөвранышларын әбәди тәкрары, һәр ан тәкрар олунан доғулуш вә өлүмләрин чөвланы, мә'насыз, бајағы инсан әмәлләринин мејданыдыр. Һәр јердә шәр һакимдир вә һеч бир ишыг вә дәјишиклик ола билмәз. Әлән чап вәрәги һәчминдә бу нәһәнк шедеврин мәзмуну будур.

«Дублинлиләр» китабындан кәтүрдүјүмүз бу лирик-психоложи новеллада һәјатда ән кичик арзуја белә чатмағын нечә вә әлчатмаз олдуғу тәсвир едилир.

ӘРӘБИСТАН

Христиан гардашлары мәктәбиндә дәрс гуртарандан сонра гапыларын ачылдығы саатгы нәзәрә алмасаг Норс Ричмондстрит сакит бир күчә иди. Даланын гуртарачығында башга евләрдән аралы чәмәнликдә икимәртәбәли бош бир ев варды. Күчәнин башга евләри рүтбәли сакинләри илә фәхр едирләрмиш кими, өз боз фасадлары илә динмәзчә бир-бирләринә бахырдылар.

Евимизин саһиби олан кешиш кечән ил мәтбәхин архасындакы гонаг отағында кечинди. Узун мүддәт бағлы галмасындан отагларда һава чатышмырды. Мәтбәхин башындакы кичик отаг исә кәһнә, керәксиз кағызларла галаглалмышды. Онларын арасында назик чилдли, һәм чәкмиш сәһифәләри әзик-үзүк олан бир нечә китаб тапдым. Валтер Скоттун «Аббаты», «Нәчабәтли ичрачы» вә «Видокун мемуарлары»... Сәһифәләри тамамилә саралдығына көрә сонунчу китаб о бириләриндән даһа чох хошума кәлди.

Евин далындакы саһибсиз бағда тәнһа бир алма ағачы бој атмышды, әтрафында бир нечә кол-кос битмишди. Онларын дибиндә мәрһум кешишин велосипединин пас атмыш насосуну тапдым. Кешиш чох үрәји кениш адам иди, өләндән сонра бүтүн пулуну хејрхаһ ишләрә вәсијјәт етмиш, ев шејләрини исә бачысы үчүн гојмушду.

Гыш күнләри шам еләмәмиш ахшам дүшүрдү. Биз күчәјә чыханда евләр артыг гаралырды. Башымызын үстүндәки бир парча сәма һәлә дә түнд мүрәккәб рәнкинә чалыр, газ фанарлары солгун ишыгларыны сәмаја тәрәф јајырдылар. Сојуг һава јанагларымызы көјнәдир вә биз бәдәнимиз гызышана кими ојнајырдыг. Һај-күјүмүз сакит күчәни башына кетүрмүшдү. Ојун бизи комачыгларда јашајан кәһш «түземсләрин» һүчумуна мә'руз гојан натәмиз далда һәјәтләрә, зибил ведрәләриндән үфунәт галхан дал гапылара, меһтәрин гашовладығы атларын јүјәнләринин аһәнкдар чинкилтиси ешидилән кәсиф ијли төвләләрә апарыб чыхарырды.

Биз күчәмизә гајыданда әкәр халамын әри тиндә көрүнүрдүсә, гаранлыгда гизләниб онун евә кирмәјини көзләјирдик. Јахуд әкәр Манганын бачысы артырмаја чыхыб гардашыны чај ичмәјә чағырырдыса, биз далдада гизләниб онун ора-бура бахмасына тамаша едирдик. Биз көзләјирдик ки, о, көнүлсүз галачаг, ја евә кирәчәк, галырдыса, биз күнчдән чыхыб итаәткарлыгла Манганын артырмасына тәрәф кедирдик. Гыз дајаныб бизи көзләјир, јарыачыг гапынын ишығында јарашыглы гамәти гаралырды. Гардашы һәмишә олдуғу кими, јенә гызы бир аз ачыгландырды,

мән исә сүраһинин лап јанында дајаныб она бахырдым. Гыз дөнәндә јумшаг һөрүлмүш сачлары чијинләриндә јелләнирди.

Мән сәһәр биринчи мәртәбәнин гонаг отағынын дөшәмәсинә узаныб Манганакилин гапысыны изләјирдим. Ендирилмиш пәрдә пәнчәрәнин гырағына чәми бир дјүм чатмадығындан күчәдән мәни көрмәк олмурду. О, артырмада көрүнәндә үрәјим титрәди. Мән ғачараг китабларымы көтүрдүм вә онун ардынча кетмәјә башладым. Габагда кедән бу гәһвәји палтарлы мәхлугу бир ан да көздән бурахмадан сүр'әтими артырыб јолларымызын ајрылдығы дөнкәдә ону өтүб кечдим.

Бу әһвалат һәр күн беләчә тәкрар олунурду. Бир нечә тәсадүфи кәлмәдән башга бирчә дәфә дә олсун онунла данышмамышдым, лакин онун ады һәр дәфә ганымы чуша кәтирирди.

Онун сурәти һәтта романтика илә чох аз ујғун кәлән јерләрдә белә мәни тәрк етмирди. Шәнбә күнләри ахшамлар халам дүканбазара кедәндә алдыгыны мән кәтирмәли олурдум. Биз парлаг ишыгланмыш күчәјлә алверчи гадынларын вә сәрхошларын басабасы, кәндлиләрин сөјүшү, дүканларын јанында ичалат чәлләкләринин кешијини чәкән ушагларын чығыр-бағыры, О'Донован Росса һаггында маһны вә ја доғма вәтәнин дәрдләри һаггында баллада охујан күчә мүғәнниләринин зәһләтөкән улашмасы әһатәсиндә кедирдик.

Мәнә елә кәлирди ки, өз јүкүмлә хата-баласыз дүшмән јығнағы арасындан кечиб кедирәм.

Бә'зән онун ады өзүм дә анламадығым гәрибә дуаларын вә һимнләрин арасында додагларымдан гопурду. Чох вахт көзләрим јашла долурду (билмирдим ки, нијә) вә мәнә елә кәлирди ки, гәлбимдән далға галхыр вә бүтүн көксүмү долдурур. Мән кәләчәкдә нә олачағы барәдә чох аз-аз дүшүнүрдүм. Билмирдим, һачанса онунла данышачағам ја јох вә данышсам өз үрәк пәрәстишим барәдә она нечә дејәчәјәм. Лакин мәним бәдәним еjнилә арфа, онун сөзләри вә һәрәкәтләри исә симләр үзәриндә кәзән бармаглар кими иди.

Бир дәфә ахшам кешишин вәфат етдији гонаг отағына кәлдим. Ахшам гаранлыг вә јағышлы, ев сәсиз-сәмирсиз иди. Сыныг пәнчәрәдән јағыш дамчыларынын нечә јерә дүшүб јаш ләкләр үзәриндән сајсыз-һесабсыз зәррәләрлә әтрафа сычрадығыны ешидирдим.

Һардаса, ашағыдан фанар ишығы кәлирди вә пәнчәрәдә шө'ләләнирди. Мән чох шеји көрә билмәдијимчин севинирдим. Һиссләрим мәни тәрк етмәк истәјәндә елә бил мәни думан бүрүјүрдү. Мән әлләрими ағрыјана гәдәр сыхыб арамсыз һалда тәкрар етдим: «Севкилим», «севкилим».

Нәһајәт, о мәнимлә данышды. Онун додагларындан гопан илк сөзләр мәни елә чашдырды ки, билмәдим нечә чаваб верим. О, сорушду ки, мән Әрәбистана кетмәјә һазырлашмырам ки? Јадымда дејил, мән она нечә чаваб вердим. Һә, ја јох. Деди чох көзәл сәјаһәт олар. Чох истәрди ки, Әрәбистаны көрсүн.

— Нијә дә ки, кетмәјәсиниз,—сорушдум.

Даныша-даныша о, голундакы күмүш биләрзији һеј фырладырды. Деди ки, кедә билмәјәчәк, Чүнки бу һәфтә онларын монастыр мәктәбиндә пәһриз күнләридир.

Елә бу јердә гызын гардашы башга ики оғланла папаг үстүндә савашмаға башладылар вә мән артырманын јанында тәк галдым. О, сураһидән јапышыб башыны мәнә тәрәф әјмишди. Гапымыздан дүшән фанарын ишығы гаранлыгда онун ағ бојнуну, бојнундан салланан һөрүкләрини вә сүраһидән тутан әлини ишыгландырмышды. Башга бир тәрәфдән исә ишыг онун дону үстдән сүрүшүб азачыг көрүнән алт јубкасынын ағ һашијәси үстә дүшмүшдү.

— Сиз хошбәхтсиниз,—деди.

— Әкәр мән Әрәбистана кетсәм,—дедим,—сизин үчүн бир шеј кәтирәрәм.

Һәмин кечәдән сонра һәтта јухуда да, башымда бирчә арзу доланырды. Мәктәб мәшғәләләри мәним үчүн дөзүлмәз олмушду. Ахшамлар отағымда, күндүзләр исә синифдә онун сурәти охумаға чалышдығым сәһифәләри өртүрдү. «Әрәбистан» сөзү гәлбими хумарландырыр, һәр дәфә гулағымда сәсләниб өз шәрг сеһри илә мәни овсунлајырды. Мән шәнбә ахшамы хејријјә базарына кетмәк үчүн ичазә истәдим. Халам чох тәәччүб еләди вә үмид етдијини билдирди ки, бу исә тәзә бир һетта дејил.

Синифдә чох пис чаваб вердим. Көрдүм ки, мүәллимин үзүндәки меһрибанлыг нечә чиддиликлә әвәз олунду. О, сорушду ки, мән тәнбәллик фикринә дүшмәмишәм ки? Мәндә һеч бир чидди ишә һәвәс чатмырды. Инди мәнимлә арзуларым арасында дајанан бу күндәлик ишләр мәнә ушаг әјләнчәси кими кәлирди, чансыхычы, јекнәсәк ушаг әјләнчәси...

Шәнбә күнү сәһәр әмимә хатырлатдым ки, ахшам хејријјә базарына кетмәк истәјирәм. Асылганда гурдаланыб палтар шоткасыны ахтаран әмим мәнә гыса чаваб верди:

— Һә, һә, оғул, билирәм.

О, дәһлиздә олдуғундан мән гонаг отағына кечә билмәдим вә пәнчәрә габағында узандым. Евдән чох пис әһвал-руһијјәдә чыхдым вә ағыр-ағыр кәлиб мәктәбә чатдым. Күн һәдсиз тутгун иди. Бәдбәхтлик очачагы үрәјимә даммышды.

Евә гајытканда халамын әри һәлә јох иди. Әслиндә һәлә тез иди. Бир мүддәт отуруб саата бахмаға башладым, онун чыг-чыгы мәни әсәбиләшдирәндә отагдан чыхдым. Пилләкәнләрлә евин үст мәртәбәсинә галхдым. Үчә, сојуг, бош, [illegible] отагларда әһвалым [illegible] вә мән отагларда нә-нәсә [illegible] башладым. [illegible] күчәдә ојнајан јолдашларымы көрдүм. Онларын сәси мәнә бoғуг вә анлашылмаз кәлирди вә мән алнымы сојуг шүшәјә сөјкәјиб көзләрими онун јашадығы үзбәүз евә зилләдим. Бир саата гәдәр беләчә дајандым, хәјалымда чанландырдығым гәһвәји донлу мәхлугун азча әјилән ишыгланмыш бојнундан, сүраһидән

тутан әлләриндән вә азачыг көрүнән јубкасынын ишыгланан һашијәсиндән башга һеч нә көрмүрдүм.

Бир дә тәзәдән ашағы енәндә бухарынын габағында миссис Мерсер отурмушду. Бу, һансы бир дини хејријјә наминәсә көһнә почт маркаларыны топлајан ағ сачлы, дејинкән бир гары иди. Мән чај сүфрәси архасында онун чәрәнләмәсинә сәбрлә гулаг асмалы олдум. Шам јемәји бир саатдан чох иди ки, кечикирди, әмим исә һәлә дә кәлиб чыхмырды.

Миссис Мерсер ајага галхды. Деди артыг дәрәчәдә тәәссүф едир ки, кѳзләјә билмәјәчәк, чүнки артыг саат 9-дур. О исә күчәјә кеч чыхмаг истәмир, чүнки кечә һавасы она зәрәрдир. О, чыхыб кедәндән сонра мән јумругларымы дүјүмләјиб отагда вар-кәл еләмәјә башладым. Халам деди:

— Истираһәт күнү әрәфәсиндә өз базарына кетмәсән һеч нә олмаз.

Саат доггузда гапыдан ачарын сәсини ешитдим. Мән әмимин өз-өзүјлә нечә данышдығыны, асылганын онун палтосу алтында нечә јырғаландығыны ешидирдим. Бүтүн бунун нә олдугуну јахшы билирдим.

О, јемәјин јарысыны ашырыб гуртарандан сонра ондан базарлыга пул истәдим. О, һәр шеји унутмушду.

— Јахшы адамлар артыг икинчи јухуну көрүрләр,—деди.

Мән күлүмсәмәдим. Халам һәрарәтлә деди:

— Бәсдир ону үздүн, вер пулу гој кетсин.

Әмим деди ки, о буну нечә унутдугуна чох тәәссүф едир. Деди ки, «тәләсән—тәндирә дүшәр», көһнә аталар сөзүнүн даһа чох тәрәфдарыдыр. Сорушду ки, һачан кетмәјә һазырлашырам вә мән буну икинчи дәфә она изаһ едәндә, сорушду ки, мән «Әрәбин өз аты илә видалашмасы» ше'рини билирәмми? Мән мәтбәхдән чыханда о, һәмин ше'рин илк сәтирләрини халама декломасија едирди.

Флорини овчумда бәрк-бәрк сыхыб Бекинкен-стритлә вағзала сары учурдум. Газ фанарлары илә ишыгланыб алычыларла долмуш күчәләр јолландығым јердән хәбәр верирди. Мән үчүнчү дәрәчәли бош вагона миндим. Гатар дөзүлмәз дәрәчәдә тәләсмәдән ағыр-ағыр нерондан араланды. О, сәјрышан чај кәнарындакы јарычүчүк евләрин арасыјла сүрүнүрдү. Уестленд Роу стансијасында адамлар [illegible] сүһбәсирәјә алдылар, анчаг бәләдчиләр онлары [illegible] гышгырдылар ки, бу, хүсуси гатардыр вә јалныз [illegible] кедир. Мән бош вагонда тәк галдым. Бир нечә дәгигәдән сонра гатар кәлиб тәләсик һазырланмыш платформаја чатды. Мән чыхдым вә ишыгланан саата бахыб көрдүм ки, артыг она он дәгигә галыр. Фасадында сеһркар ад парылдајан нәһәнк бина дүз гаршымда иди. Алты пенсли кириши тапа билмәјиб вә базарын бағланачағындан горхараг, јоргун сифәтли гапычыја бир шиллинги узадараг фырланан гапыдан ичәри сохулдум. Өзүмү га-

лерејаларла әһатәләнмиш бөјүк бир залда көрдүм. Демәк олар ки, бүтүн көшкләр бағлы иди вә залын јарыдан чоху гаранлыгды.

Әтрафда ибадәтдән сонракы килсә сакитлији вар иди. Мән үркәк аддымларла базарын ортасына јеридим. Һәлә ачыг олан көшкләрин габағында бир нечә адам топлашмышды. Рәнкарәнк лампаларла «Cafe chantant» сөзләринин јазылдығы пәрдәнин гаршысында ики нәфәр подносда пул сајырды. Мән пулларын сәсини ешидирдим.

Бура нечә дүшдүјүмү зорла хатырлајыб көшкләрин биринә јанашдым, күллү чај сервизләрини вә чини вазлара бахмаға başладым. Көшкүн гапысы ағзында ики кәнч гадын ики чаванла күлүб данышырды. Мән онларын Лондон ләһчәси илә данышдығыны сездим. Гејри-ихтијари данышыгларына гулаг асдым.

— Ах, мән һеч белә сөз демәмишәм.

— Ах, сиз дединиз.

— Ах, мән демәмишәм.

— Деди, елә дејилми?

— Һә, мән өзүм ешитдим.

— Ах, сизи, јаланчы.

Кәнч гадын мәни сезиб јахынлашды. Сорушду ки, бир шеј алмаг истәмирәм ки? Сәсинин аһәнкиндә сәмимијјәт јох иди. Елә көрүнүрдү ки, о, мәнимлә мәчбурән данышыр. Мән көшкүн гаралан гапысы ағзынын ики тәрәфиндә гоша мәмлүк кими дајанан нәһәнк вазлара чашгын һалда бахыб мызылдандым.

— Јох, тәшәккүр едирәм.

Кәнч гадын һансы финчанынса јерини дәјишди вә чаван оғланларын јанына гајытды. Онлар јенә һәмин сөһбәтә башладылар. Бир вә ја ики дәфә кәнч гадын чијни үстүндән мәнә тәрәф бојланды. Мән онун малларына олан марағымын инандырычы көрүнмәси үчүн көшкү габағында ләнкидим. Анчаг билирдим ки бу, әбәсдир. Сонра ағыр-ағыр дөндүм, кәлиб базарын ортасына чыхдым. Өз ики пенними чибимин дибинә, алты пенсиллијин јанына бурахдым. Мән ешидирдим ки, кимсә галерејадан гышгырыб дејир ки, индичә ишыглары сөндүрәчәк. Бинанын үст һиссәси артыг тамамилә гаранлыг иди. Мән јухарыја—гаранлыға бахыб, өзүмү шөһрәт хәјалына дүшүб рүсвај олунан бир мәхлуг кими һисс етдим. Гәзәб вә ағры көзләрими јандырырды.

РАССЕЛ БЕРТРАН

(1872—1970)

Инкилис философу. Чинстонда задәкан аиләсиндә анадан олуб Кембрич коллечиндә тәһсил алмышдыр. Узун илләр һәмин коллечин үзвү олуб Кембрич университетиндә мүһазирәләр охумушдур. Хејли мүддәт АБШ-да вә Чиндә јашамышдыр.

1900—1950-ҹи илләр арасында ријазијјата, ријази мәнтигә, фәлсәфәнин мухтәлиф аспектләринә вә сијасәтә аид чохлу әсәрләр јазмышдыр. Һәтта сонралар о бу әсәрләрин вә һәмин әсәрләрдә ирәли сүрүлән идејаларын чохундан имтина етмишдир. Фәлсәфәдә неореализм вә аналитик фәлсәфә ҹәрәјанларын баниси олса да сонралар һәр ики ҹәрәјанын јаланчы вә әсассыз олдуғуну билдирмишдир.

Әзәлки әсәрләриндә, мәсәлән «Азад инсанын ситајиши», «Динин маһијјәти», «Мистисизм вә мәнтиг» вә с. динлә барышыға мејл етсә дә, онда инсан һәјаты вә сивилизасија үчүн фајдалы елементләр тапмаға чалышса да, сонракы әсәрләриндә «Дин сивилизасијаја нә фајдалар кәтирмишдир?» «Елм вә дин», «Өлүмдән сонра һәјат варлыр» вә с. динин еһкамларын, динин дүнјакөрүшүн гејри реал, әсассыз вә һәгигәтдән узаг олдуғуну, онун тарих боју һәр ҹүр тәрәггинин гаршысыны алдығыны сөјләмишдир.

Һәмкары А. Н. Уајтһедлә бирликдә јазыб 1910—13-ҹү илләрдә чап етдирдикләри «Ријазијјатын принсипләри» мәнтиги ријазијјатын баниләриндән бири олан Расселин бу саһәдә ән фундаментал вә әсаслы јазылмыш әсәридир.

Б. Рассел материалист атомизмин әлејһинә чыхыб мәнтиги атомизмин, һадисәләрин мөвҹуд олдуғуну иддиа едир. Онун фикринҹә инсан инстинктләри вә мејлләри әбәди вә дәјишилмәздир. Тарихи һәрәкәтин јарадыҹысы бөјүк шәхсијјәтләрдир. «Сәадәтин фәтһи» әсәриндә инсанын руһуну кәмирән горху вә өзүнүүзмәдән хилас олманын јолларыны көстәрир. Космополитизми тәблиғ едиб үмумдүнја дәвләтинин тәрәфдары кими чыхыш етмишдир.

Расселә көрә инсан һисси мә'луматларла бағлыдыр. Инсан јалныз «фактлары» һисс едир. Фактлары нә физики, нә дә психи һесаб етмәк олар. Онлар нејтралдыр. Расселә көрә фәлсәфә тарихи көркәмли јарадыҹы шәхсијјәтләрин иҹтимаи һәјата әһәмијјәтли тә'сир көстәрән орижинал тарихи консепсијаларындан ибарәтдир.

Рассел өмрү узуну варлығын мә'насыны ахтаран философлардан бири олмушдур. Ән нәһајәт өз сәләфләри Шопенһауер, Нитше вә башгалары кими о да белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, тәбиәт бизим дәјәрләримизә гаршы биканәдир вә ону өз хејир вә шәр барәдә анлајышларымыздан имтина етмәклә дәрк етмәк олар. Ола билсин ки, каинатын доғурдан да һансы бир мәгсәд вә планы вар, лакин бу план бизим планларымыза гәтијјән ујғун кәлмир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, физик вә астрономларын сон елми нәтиҹәләринә көрә КАИНАТ КИЧИЛӘНИБ СОНРА ДА СЫХЫЛМАҒЛА ДӨНӘ-ДӨНӘ ЈАРАНЫБ МӨҺВ ОЛМУШДУР. Бу [illegible] олунмачагдыр. Әкәр буну [illegible] анламаг олурса, Каинатын мәгсәди јалныз бундан ибарәтдир.

Бир атеист кими Рассел дини вә онун инсана, онун руһуна өлмәзлик вә'динә инанмыр. Чүнки инанмаг олмур ки, милјонларла күнаһсыз инсанлары мәһв етдирәнләр һәлә үстәлик өлдүкдән сонра

да әбәди јашасынлар. О, јазыр ки, бизим јашамағымыз һәрч-мәрчлијин вә тәсадүфүн нәтичәсидир, јох әкәр биз шүурлу мәгсәд әсасында јашајырыгса, онда бу мәгсәд вә план бәшәријјәтә дүшмән олан гүввәнин планыдыр.

Рассел бир сосиолог вә психолог кими инсанларын шүурла дејил, инстинкт вә еһтирасларла идарә олундуғуну јазыб көстәрир ки, бу мә'нада бәшәр тарихиндә һеч бир ганун вә ганунаујғунлуг јохдур. Каинат кими тарих дә бир-бириндән асылы олмајан тәсадүфләр зәнчириндән ибарәтдир.

Расселин бахышларында ән мүтәрәгги вә ән фајдалы чәһәт дә онун шәхсијјәт вә дөвләт һаггында фикирләридир. О, һәр чүр тоталитаризмин әлејһинә чыхыб дөвләтин шәхсијјәти һәзм етмәсини, өз әлиндә васитәјә чевирмәсини јолверилмәз һесаб едирди.

ИЛАҺИЈЈАТЧЫНЫН ПИС ЈУХУСУ

Мәшһур илаһијјатчы доктор Таддеус јухуда көрдү ки, кија өлүб вә көјә чәкилиб. Бүтүн јолу О демәк олар ки, чәтинлик чәкмәдән баша вурду, чүнки илаһијјатла мәшғул олмасы көјдә јолу мүәјјән етмәкдә хејли асанлашдырды. Нәһајәт мәнзилә чатыб фәләјин гапысыны дөјәндә өзүнүн чох шүбһәјлә гаршыланмасына хејли тәәччүб етди.

— Хаһиш едирәм мәни ичәри бурахасыныз,—дејә О, гапычыја мүрачиәт етди.—Мән бүтүн өмрүмү Аллаһы шәрәфләндирән ишләрә һәср етмишәм.

— Инсан?—дејә гапычы икинчи дәфә тәәччүблә сорушду,—о нә олан шејдир. Вә бир дә сизин кими гәрибә, дејәрдим ки мәзәли мәхлуг Аллаһын шөһрәтинә билмирәм нечә хидмәт едә биләр?

Д-р Таддеус гурујуб галды.—Сизин инсан һаггында мә'луматыныз олмаја билмәз,—дејә О, инад етди,—сизә мә'лум олмаја билмәз ки, инсан Танрынын јаратдығы ән али мәхлугдур.

— Мән сизин гәлбинизә һеч чүр тохунмаг истәмәздим, амма сизин дедикләриниз мәним үчүн тамамилә јениликдир вә мән шүбһә едирәм ки, бурада бизимкиләрдән кимсә сизин һаггыныздa бир шеј ешитмиш олсун. Лакин бизим китабханачыны чағырыб өзүнүз ондан сорушсаныз јахшы олар.

Аз кечмәди ки, бөјүк шара охшар вә бәлкә дә минә гәдәр көзү вә бирчә дәнә ағзы олан китабханачы кәлиб чыхды. О онларла көзүнү мәшһур илаһијјатчыја зилләјиб гапычыдан сорушду:—Бу нәдир?

Гапычы изаһ еләди:—Нә билим, кәлиб е'лан едир ки, инсан адланан нөвүн нүмајәндәсидир вә Јер күрәси адланан мәканда јашајыр. Өзү дә чох гәрибә тәсәввүрү вар, куја Јарадан онларын мәканына вә нөвүнә хүсуси мараг көстәрир. Фикирләшдим ки, бәлкә сиз бу барәдә бир шеј билирсиз.

— Сиз мән изаһ едә биләрсинизми Јер күрәси адланан мәкан

һардадыр?—китабханачы лүтфкарлыгла илаһиjjатчыjа мүрачиәт етди.

— Бәс нечә, д-р Таддеус һәвәслә дилләнди.—Jер күрәси Күнәш системинин бир һиссәсидир.

— Бәс Күнәш системи нә демәкдир?—деjә китабханачы сорушду.

— Оһ,—д-р Таддеус бир аз пәрт олуб деди—мәним саһәм мүгәддәс китаблардыр, сизин сорушдугларыныз исә дүнjәви елмләрә аиддир. Анчаг мән астрономиjаjа бәләд олан достларымдан ешитмишәм ки, Күнәш системи Аҕ jолун бир һиссәсидир.

— Бәс Аҕ jол нә демәкдир?—китабханачы о дәгигә сорушду.

— Аг jол ешитдикләримә көрә jүз милjона гәдәр галактикалардан биридир.

Китабханачы деди:—Инди ки, онлар бу гәдәр чохдурлар, сизин мәним онлардан бирини таныjачағымы дүшүнмәjиниз гәрибәдир. Амма jадыма дүшүр ки, «галактика» сөзүнү ешитмишәм. Доғрудан да бизим китабханачы көмәкчиләрмиздән бири jалныз галактикаларла мәшғулдур. Онда ону чағырмаг лазымдыр ки, бәлкә сизә көмәк едә билди.

Чох кечмәдән китабханачынын галактикаларла мәшғул олан көмәкчиси кәлди. Бу он ики үзү олан бир варлыг иди. Һачанса I ишыглы вә парлаг имиш, амма китаб шкафларынын тозу даим үстүнә jағараг ону тутгун вә сөнүк бир шәклә салмышды.

Китабханачы она кениш изаһат вериб билдирди ки, онларын jанына кәлән д-р Таддеус өз мәншәjини изаһ етмәjә чалышыб галактикалардан данышыр, буна көрә үмид едирик ки, китабхананын бу мәсәләләрлә мәшғул олан сексиjасындан информасиjа әлдә етмәк олар.

— Нә ки мүмкүндүр, көрүләчәк,—деjә китабханачынын көмәкчиси чаваб верди.—Амма хаһиш едирәм нәзәрә аласыныз ки, jүз милjона гәдәр галактика вар вә онларын һәр биринә рәфдә jалныз бир чилд аjрылыб. Буна көрә лазым олан араjышы әлдә етмәк үчүн муәjjән вахт лазымдыр. Jахшы, бу гәрибә молекул һансы галактиканы тапмағы хаһиш едир?

— Аҕ jолун бир һиссәсини,—деjә д-р Таддеус кәкәләди.

— Jахшы, мән ону тапмаға чалышарам.

Үч һәфтәдән сонра китабханачынын көмәкчиси кәлди вә хәбәр верди ки, онларын сексиjасында чох надир олан jахшы вә там тәртиб олунмуш картотека саjәсиндә онлар лазым олан ХО 321762 нөмрәли галактиканы тапмға наил олублар. Үч һәфтәдир ки, галактика шө'бәсинин бүтүн беш мин клерки бу ишлә мәшғул иди,—көмәкчи әлавә етди.—Бәлкә сиз инди һәмин галактиканы ахтарыб тапан вә онунла хүсуси мәшғул олан клеркин өзүjлә данышасыз?

Клеркин далынча кедән аз сонра бирликдә гаjытдылар. Бу, тәк бир кичик ағзы сәккиз үзү вә һәр үзүндә бир көзү олан бир мәхлуг иди. Онун чашгын көркәми варды вә парлаг ишығын тә'-

сиријлә о тез-тез көзләрини гырпырды, чүнки адәтән вахтынын чохуну өз китаб тахчаларынын алагаранлығында кечирирди.

О, өзүнү әлә алыб д-р Таддеуса мүрачиәтлә,—сиз бу галактика һаггында нә билмәк истәјирсиниз,—гәтијјәтсиз сәслә сорушду.

— Мән билмәк истәрдим ки, Күнәш системи һаггында сиз нә билирсиз?—д-р Таддеус бәркдән вә өзүндән разы сәслә ҹаваб верди.—Күнәш системи мәһз сизин тапдығыныз галактикададыр вә орада сәма ҹисимләри Күнәш адланан бир улдузун әтрафында фырланырлар.

— Һм,—дејә клерк мызылданыб—милјон галактикалардан бирини тапмаг чох чәтин бир иш иди, амма һәмин галактикада һансы бир улдузу тапмаг исә ондан гат-гат чәтин ишдир. Мән билирәм ки, орда үч јүз милјарда гәдәр улдуз вардыр, ди кәл ки, онлары бир-бирләриндән фәрләндирмәк олармы? Амма,—клерк аһ чәкди,—рәһбәрлијин нәзәриниши илә бүтүн бу үч јүз милјард улдузун сијаһысы тутулуб вә онлар инвентарларда сахланылыр. Әкәр сиз белә һесаб едирсиниз ки, Күнәш адландырдығыныз һәмин улдузла мәшғул олмаға дәјәр, анҹаг бу иш үчүн башга шө'бәләрдән дә чохлу әмәкдашларын ҹәлб олунмасы лазым кәләҹәк.

Онун бу сөзләриндән сонра әввәл-ахыр белә гәрара кәлдиләр: бир һалда ки, мәсәлә артыг галдырылыб вә кәлиб бу јерә чыхыб, үстәлик д-р Таддеус чох нараһат вәзијјәтдәдир вә чох әзаб чәкир, Күнәш адланан Улдузу ахтармаға дәјәр.

Нәһајәт бир нечә илдән сонра әлдән дүшмүш гәмкин көркәмли дөрдүзлү галактика сексијасына бахан китабханачы көмәкчисинин јанына кәлди. О,—мәнә Күнәш адланан һәмин улдузу ахыр ки, ахтарыб тапмаг мүјәссәр олду,—деди,—лакин мән һеч чүр анлаја билмирәм ки, она бу гәдәр мараг нәдән өтрүдүр. О да бу галактикадакы башга улдузлар кимидир. Орта бөјүклүкдә, орта температурда, вә «планет» адланан кичик ҹисимләрлә әһатә олунуб. Тәдгигатлар нәтиҹәсиндә мүәјјән етдим ки, бә'зи планетләрдә микроорганизмләр мөвҹуддур вә мән елә билирәм ки, бизим јанымыза кәлән вә бизи бу ахтарыша мәҹбур едән мәхлуг да һәмин микроорганизмләрдән бирилир.

Бу јердә д-р Таддеус дөзә билмәди е'тиразла, ачы-ачы шикајәтләнди.

— Нијә, аһ, нијә, Јарадан бизләри, јерин јазыг сакинләриндән хәбәрсиз бу гәдәр сајсыз милјардларла башга сәма ҹисимләрини јаратдыб? Мән бүтүн узун өмрүмү сә'јлә она һәср едиб инанмышам ки, [illegible] мән әбәди фиравалнлыға мүкафатландырылаҹағам. Амма инди мә'лум олду ки, [illegible] һеч хәбәри олмајыб. Өзү дә мән нәдә ки, белә едирсиз, јалныз [illegible] үч јүз милјард улдузлардан биринин әтрафында фырланан бахама бир планетдә сонсуз дәрәҹәдә кичик бир микроскопик јарадыгам. Јох, мән буна дөзә билмәрәм вә бундан сонра өз Јараданымы тә'рифләјә билмәјәҹәјәм.

— Чох јахшы,—гапычы деди,—онда сизин башга јерә кетмәјиниз лазым кәләчәк.

Мәшһур илаһијјатчы бу јердә пәрт олмуш һалда јухудан ојаныб—шејтанын бизим јухуларымыз үзәриндә һакимијјәти доғрудан да дәһшәтдир,—деди.

АЗАД АДАМЫН СИТАЈИШИ

(Бир парча)

Мефистофел јараныш һаггында доктор Фауста белә бир әһвалат данышды:

— Мәләкләр хорунун битиб-түкәнмәјән мәдһләри Јарадананы безикдирмәјә башлады. Амма мәкәр бу мәхлуглара әбәди хошбәхтлији о вермәмишдими? Јарадан исә фикирләшди ки, әзаблара дүчар етдији мәхлуглардан лајиг олмадығы тә'рифләри ешитмәк даһа марағлы дејилми?! О, өзлүјүндә күлүмсәди вә белә гәрара кәлди ки, бөјүк драма ојанылмалыдыр.

Көзәрмиш думанлыглар сонсуз әсрләрдән бәри сәмада мәгсәдсиз-мәгсәдсиз фырланырды. Кет-кедә о, мүәјјән форма алмаға башлады. Нувә вә планетләр әмәлә кәлди. Планетләр кет-кедә соıуду, көзәрмиш дағлар галхыб енди. Сонра океанын ортсындан илк һәјат тумурчуғу чүчәрди, о, исти мүһитдә сүр'әтлә бөјүјүб нәһәнк гыжы олду. Онун ичиндә исә бир-бирини јејиб сонра мәһв олан әчаиб чанлылар әмәлә кәлди.

Драма кенишләндикчә һәмин мәхлуглардан тәфәккүр күчү олан, хејир вә шәр билән вә бүтүн варлығыјла ситајиш етмәк истәјән инсан төрәди. Вә инсан көрдү ки, бу сәпсәм дүнјада һәр шеј фанидир. Әтрафда исә һамы өлүмүн амансыз һөкмүнү ешитмәмишкән нәјин баһасына олур-олсун һәјатын бир нечә аны үчүн бир-бирини дилиб-дағыдыр. Вә инсан деди: «Бизим билмәдијимиз али мәгсәд вар».

Буну дејиб инсан мүбаризә мејданындан чыхды. О, јыртычы әчдадларындан әхз етдији инстинктинә инанараг өзүнү күнаһкар һесаб едиб бағышланмасы барәдә Јарадана дуа етмәјә башлады. Амма о, инана билмирди ки, Јараданын гәлбинә тә'сир едәчәк сөзләри тапа биләнәчән күнаһлары бағышланачаг.

О көпәндә ки, дөвр пис дөврдүр, ону даһа да пис еләди ки, кәләчәк гат-гат јахшы олсун. О, имканы олан севинчләрдән дә имтина едиб јенә Јарадана дуа еләди. Бу заман Јарадан, инсанын ситајишини вә дүнја не'мәтләриндән әл чәкмәкдә камилләшдијини көрүб күлүмсәди. Вә сәмаја даһа бир күнәш бурахды. Һәмин күнәш инсанын күнәшијлә тоггушду вә һәр шеј әввәлки кими думанлыға дөнду.

— Һә,—дејә Јарадан дүшүнду,—пис тамаша олмады, сна бир дә бахмаға дәјәр.

ТОЈНБИ АРНОЛД

(1889—1975)

Инкилис тарихчиси вә сосиологу. Кембрич университетиндә тәһсил алмыш, бир чох өлкәләрдә јашамыш вә ишләмиш, чохлу дил өјрәнмишдир. Лондон вә Кембрич университетләринин профессору олмушдур. Чохлу тарихи вә сосиоложи әсәрләриндән она дүнја шөһрәти газандыран 12 чилдлик «Тарихин дәрки»дир.

Әсәр 1931—61-чи илләрдә нәшр олунмушдур.

Гејд едәк ки, әсәринин «Тарихчиләрин илһамы» фәслиндә өзүнүн ушаглыг вә кәнчлик хатирәләриндә о, тарихчи анасындан башга сајсыз тарихчи гоһум вә танышларынын әһатәсиндә јашадығыны тәсвир едиб белә бир нәтичәјә кәлир ки, тарихчи мәһз анадан тарихчи доғулмалыдыр. Бу белә дә, беләдир. Лакин Тојнбинин үслубу вә фикирләринин гүдрәти һара, Нитшенин, Буркһардын вә ја Шпенглерин гүдрәтли дүшүнчә вә мүһакимәләри һара?

Буна бахмајараг «Тарихин дәрки» әсәри кениш шөһрәт газанмыш вә чохлу дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

Тојнби Шпенглерин ваһид дүнја тарихинин дејил, јалныз ајры-ајры сивилизасијаларын мөвчуд олмасы һаггында консепсијасыны өз сәләфинә нисбәтән даһа дәриндән ишләмиш, һәмин орижинал вә мүстәгил сивилизасијаларын сајыны нсә хејли артырмышдыр.

О, сивилизасијалары үч категоријаја бөлүр: баш тутмајан вә ја еркән мәһв оланлар, өз инкишафында дајаныб «дашлашанлар» вә нәһајәт өз јолларыны ахырачан баша чатдыранлар.

Сонунчу категоријаја аид сивилизасијалар,—доғулма, бој атма, парчаланма, дағылма вә нәһајәт мәһв олма кими беш мәрһәләдән кечирләр. Бу сивилизасијалар ики јолла, даһа доғрусу ики мәнбәдән, ја бирбаша ибтидаи гурулушдан, ја да мәһв олмуш сивилизасијаларын «кәриничләриндән» әмәлә кәлир. Һәмин просесә Тојнби феномен кими бахыр вә ону анлашылмаз һесаб едир. Бәс бу анлашылмаз просес —јә'ни сивилизасијанын доғулушу һансы шәраитдә әмәлә кәлир. Иглим мүләјим олмалы, мүһит нә чох јохсул, нә дә чох зәнкин олмалы вә нәһајәт јарадычы азлыг мејдана кәлмәлидир. Бәрпа [illegible] (чаһилләр) [illegible]бат, чағырыш [illegible] јарадар. Онларын варлығы вә фәалијјәтләри сәбәб ки, чәмијјәт [illegible] [illegible] дәјишләр ујғунлашыб кечирләр вә аз [illegible] јенидән гајыдырлар.

Чәмијјәт ј[illegible] [illegible] едәбиләр, лакин онларын [illegible]рыны јајачаг «күлək»—јә'ни макирләр, әрдачылар әмәлә кәлир.

Тојнбијә кәрә «чағырыш—чаваб» просеси интәһасыз давам етмәлидир. Чағырыша экс-сәда верәнләр өзләри мәһв олсалар да, идејалары күтләләри сәфәрбәр едир, сивилизасија бој атыр.

Сонра инкишаф баша чатыр, бина дағылмаға башлајыр, парчаланыб тамам мәһв олур. Һәһајәт сукут мәрһәләси кәлир, бу заман ирадәси күчлү олан азлыг һакимијјәти әлә кечирир, зоракылыг башлајыр, әкс зоракылыг—пролетар чинајәткарлары мејдана чыхыр, игтишашлар төрәјир, сивилизасија дин вә мә'нәви дајагларыны тамам итирир. Вә даирә баша чатыб тамамланыр.

Тојнби Гәрби азадлыг вә демократијанын рәһни кими сәчијјәләндирир вә онун Шәрглә даими антогонист вәзијјәтиндә олдуғуну гејд едир.

Әсәр совет тоталитаризминин ән шиддәтли түғјанлы дөврүндә јазылдығындан Тојнби Гәрб сивилизасијасыны һәдәләјән Шәрг тоталитаризми кими әлбәттә Русијаны нәзәрә алыр вә Москванын «Үчүнчү Рома» олмаг иддиасынын әләмдарлығыны гејд едиб бу горхунун һәллүкәјә гаршы АБШ-нын башчылығы илә Авропаны бирләшмәјә чағырыр. Тојнбијә көрә тарихин мә'насы инсан ләјагәтинин реаллашдырылмасындадыр. Инсанын дахили мүбаризәси онун мә'нәви әхлагы интеллектуал вә дәвранын дәјәрләринин газанмасы—тарихин мә'наландырылмасы, даһа доғрусу мә'на кәсб етмәси демәкдир. Тојнби дүнјанын илк—ана сивилизасијаларындан бири кими Шумер сивилизасијасыны гејд етсә дә, тәәссүф ки, бу сивилизасијаны јараданларын ким олдуғуну, етник, дил мәнсубијјәтләрини билдирмир. Һалбуки өз сојдашлары вә дикәр Авропа шәргшүнас вә ассирологлары бу гәдим милләтин мәһз түрк дилли халг олдуғуну дөнә-дөнә сүбут етмишдиләр. (Роулинсон, Опперт, Ленорман вә с.).

Тојнбинин әсәринин марағлы јерләриндән бири дә Османлы империјасынын султан Сүлејман дөврүнүн низибати гурулушу барәдәки сәһифәләридир. «ОСМАНЛЫЛАР» адлы һәмин фәсилдән парчалары охучуларымыза тәгдим едирик:

ТАРИХИН ДӘРКИ

(Әсәрдән бир парча)

ОСМАНЛЫЛАР

Аварларын славјанлар үзәриндәки ағалығы гүман ки, әлли илдән аз давам едиб. Буна бахмајараг бу һадисә славјанларын бу-күн белә тарихини мүәјјән етди, аварларын өзүнә исә јахшы [illegible] кечирмәди. Славјанлар ирәлидә христианларына вә Гәрб христианларына әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир етдикләри вахт, аварлар Авроасијанын Мачар дүзәнлијиндә ачыначаглы күнләр кечирирдиләр. Ики әср сонра Бөјүк Карл тәрәфиндән үмумијјәтлә мәһв едилдиләр.

Бә'зи көчәри империјаларын исә өмрү даһа аз олурду. Мәсәлән

Гәрб һунларынын Алфеддәки аварлардан бир әср јарым әввәлки империјасы Аттиланын өлүмү илә дағылды*. Монголларын Елхани империјасы Иранда вә Ирагда сәксән илдән чох давам етмәјиб.

Бу нүмунәләрдән нәтичә чыхарараг демәк олар ки, Османлы империјасынын православ христианлары үзәриндәки һөкмранлығы уникал һадисәдир. Бу дөрд әсрлик ағалығын—бу уникал тарихи фактын сәбәби нәдир?

...Османлы падшаһлары империјаны тәһсил алмыш гулларын көмәји илә идарә едирдиләр. Бу да режимин гүдрәтинин узунөмүрлүлүјүнүн рәһни иди. Гуллардан идарәедичи әскәрләр һазырламағын көзәл идејасы,—көчәри дүһасы үчүн бу чох тәбии идеја, әлбәттә тәмиз османлы кәшфи дејилди.

Фактики олараг Османлы падшаһлары өз көчәри әчдадларынын сүрүдән јахшы нүсхәләри көтүрүб бәсләдикләри кими өзләринин хүсуси сечилмиш кәнизләриндән олан ушагларыны тәрбијә едиб һәмин сүрүдән сечилән нүмунәләр кими өзләринә әвәз һазырлајырдылар. А. А. Лејбер јазыр:

«Ола билсин ки, дүнја османлыларын идарә системи кими чәсарәтли експериментә һеч вахт раст кәлмәјиб. Онун ән јахын нәзәри аналогу Платон республикасыдыр. Онун јахын тарихи параллели—Мисирин Мәмлүк системидир. Лакин бу систем еллин задәкан гурулушунун чәрчивәсини хејли кенишләндирди. Америка Бирләшмиш Штатларында мешәбәјиләри арасында тәрбијәләнмиш адам сону ирәли итәләјән сә'јлә һазырланмыш систем әсасында дејил, өз габилијјәти вә зәһмәти сајәсиндә президент креслосуна гәдәр јүксәлә биләр. Рома католик килсәси исә инди дә кәндли оғлундан кешиш дүзәлдә биләр, лакин о һеч вахт дүшмән динина мәхсус адамы һәмин вәзифәјә сечә билмәз. Османлы системи гуллар арасындан сә'јлә нүмунәләр сечиб дөвләти идарә етмәк үчүн һазырлајырды. О чәмәнликдән вә шумлугдан оғланлары сечиб онлары шаһзадә гызлара евләндирирди. Онлар, әсрләрлә әчдадлары христиан адлары дашыјан кәнчләри көтүрүб бөјүк мүсәлман дөвләтләринин башында гојур, онлардан мәғлубедилмәз ордуларын әскәр вә кенералларыны һазырлајырдылар. Онлар да өз нөвбәләриндә бөјүк һәвәслә хачлары вуруб јыхыр, ајпараны јүксәјә галдырырдылар. Бу систем өз јетирмәләриндән һеч вахт «сәнин атан кимдир» вә ја «сән нә билирсән» вә һәтта «сән бизим дилдә даныша билирсәнми» суалларыны вермирдиләр. Амма һәмин систем онларын үзүнү вә бәдән гурулушуну диггәтлә өјрәниб дејирди: «Сән солдат олачагсан, әкәр өзүнү көстәрсән, лап кенерал». Јахуд, «сән алим вә мәшһур адам олачагсан, әкәр өзүнү јахшы көстәргән, губернатор вә ја баш назир».

---

* *Бу нүмунә Тојнбинин иддиасына гәтијјән ујғун кәлмир, экс тәгдирдә бәс нечә олуб ки, Аттила вә онун империјасы Гәрб халгларынын зеһниндә бу гәдәр дәрин из бурахыб?*

Јахуд көрүн Фламанд алими вә дипломаты Ожје Еселин де Бусбек 1525-чи илдә султан Сүлејман Әзәмәтлинин дүшәркәсиндә оландан сонра өзүнүн дөрд «Түрк мәктублары»ндан бириндә көрдүкләрини нечә тәсвир едир: «Султанын гәраркаһы ән јүксәк мә'мурлар дахил олмагла көмәкчиләрлә долу иди. Бүтүн сувари ордусу орада тәмсил олунмушду, әлавә чохлу сајда јанычарлар да топланмышды. Бурадакыларын һеч бири өз үстүнлүјүнү нүмајиш етдирмир, амма өз аличәнаблыгыны вә икидлијини кестәрмәјә чалышыр. Һеч ким өз әсил-нәчабәти илә өјүнмүр, чүнки шәрәф онлар үчүн дашыдыглары вә ичра етдикләри ишин маһијјәтиндәдир. Беләликлә биринчилик үчүн һеч бир мүбаризә јохдур, һәр кәс өз јерини вә өз функсијасыны билир. Зәнкинлијинә, нүфузуна вә популјарлыгына бахмајараг тәбәәләринин лајагәт вә иддиаларынын нәтичәсинә үјғун олараг намизәдин вәзифә вә сәлаһијјәтләрини султанын өзү мүәјјән едир. О, јалныз бачарыга вә анаданкәлмә үстүнлүкләрә бахыр. Беләликлә һәр кәсә хидмәтинә вә тутдугу вәзифә борчуну нечә јеринә јетирмәсинә көрә гијмәт верир. Түркијәдә һәр кимин јүксәлмәк имканы вар. Јүксәк вәзифәләри чох заман чобанларын өвладлары тутур вә онлар өз әсил-нәчабәтләриндән утанмырларса бунунла фәхр едир вә ону һәр чүр нәзәрә чарпдырмаг истәјирләр. Онлар өз мүвәффәгијјәтләринә көрә нә гәдәр өз валиделәринә борчлудурларса, бир о гәдәр бунунла фәхр едирләр. Онлар белә һесаб едирләр ки, јахшы кејфијјәтләр ирсән верилир, онун бир һиссәси Аллаһ веркиси, бир һиссәси дә зәһмәт вә инад сајәсиндә әлдә едилир.

Шәрәфсиз, тәнбәл вә пассив адамлар һәмишә ашағыларда галачаг вә һәгарәтлә гаршыланачаг. Буна көрә түркләр нәинки һаким милләт олуб галмага, һәм дә өз сәрһәдләрини даим кенишләндирмәјә наил олурлар. Бизим методун онларынкындан фәрги будур ки, биздә һәр шеј нәсил вә валидејнләрә көрә мүәјјән олунур вә бүтүн јүксәк вәзифәләр бу өлчү илә бөлүнүр.

Мән сизә көрдүкләрим барәдә даһа бир сирр ачым. Елә бир бөјүк күтлә тәсәввүр ет ки, ијнә атсан јерә дүшмәз. Бүтүн башлар чалмалыдыр. Мәни хүсусилә һејрәтә салан нә олду? Бүтүн бу күтлә арасындакы низам-интизам. Һеч бир сәс, чағырты вә һәнирти јохдур. Һамы сон дәрәчә сакитдир. Забитләр отурмуш, әскәрләр ајаг үстә дајанмышлар. Ән һејранедичи чәһәт одур ки, јанычарларын бир нечә минлик чәркәси һамыдан архада елә тәрпәнмәз дајанмышды ки, мәнтән бир гәдәр узаг олдугларына көрә та мәним [illegible] бир мүддәт [illegible] едә билмәдим ки, [illegible] бир нәфәр кими [illegible]. Бәли, бу[illegible] Гәрб христианларынын [illegible] бәлә иди.

Османлы системи дағылды, чүнки о инсан тәбиәтинә е'тинасыз

галды. Ону һеч дә методларынын сәртлији вә низам-интизам мәһв етмәди. Системин дағылмасы онун бүтүн үзвләринин сә'ји нәтичәсиндә баш верди. Системи сахлајан онун фундаментал әсаслары әбәдијјәт үчүн нәзәрдә тутулмамышды. Илк чатлаг падшаһын гулларынын өз өвладларында өз талеләринин тәкрар олунмасыны истәјәндә баш верди. Сүлејман Әзәмәтли өз шаһлығынын ахыр дөврләриндә јанычар огланларына күзәштләр етди, онун вариси II Сәлим исә тачгојма мәрасими мүнасибәтилә јанычар вә сипаһиләринин имтијазларыны артырды вә бунунла да сел дашды вә артыг јерли мүсәлман феодалларынын иддиаларынын габағыны алмаг мүмкүн олмады.

ОРУЕЛЛ ЧОРЧ

(1903—1950)

Инкилис јазычысы вә публисисти. Һиндистанда мәмур аиләсиндә анадан олмуш, Итон коллечини битириб Бирмада Британија полисиндә ишләмишдир. Сонра Авропаја кәлмиш, ачы мәһрумијјәтләрә дөзмәли олуб китаб мағазасында сатычы, мүәллим ишләмишдир. Инкилтәрәјә гајытмыш, заводда фәһләлик етмишдир. Чохдан башладығы уғурсуз бәдии јарадычылығыны давам етдирмиш вә 1943-чү илдән әмәкдашлыг етдији «Трибуна» гәзетиндә биографик әсәрләринин гонорары илә јашамышдыр.

Икинчи дүнја мүһарибәси давам едирди вә бүтүн Авропа, хүсусилә либерал тәнгид вә зијалы ордусу ССРИ-јә азадлыг вә демократија галасы кими бахырдылар. Анри Барбүс, Ромен Роллан, Бернард Шоу, Лион Фејхтвангер вә башга сијаси күтбејинләрин Сталинә вә онун гурдуғу сосиализмә мәдһијјәләрлә долу әсәрләринин тә'сири алтында формалашмыш Авропа ичтимаи фикриндә ССРИ-јә гаршы бир балача тәнгид сүнкү илә гаршыланырды. Белә бир заманда һеч кимин танымадығы бир инкилис интеллектуалынын 1945-чи илдә чапдан чыхан «Һејван фермасы» повести јај күнүндә көј курултусуна бәнзәди. Тәнгид әсәри бир сәслә јарамаз бир чәфәнкијјат е'лан етди. Һеч кимин истәмәдији сөһбәтләринә көрә ондан гачырдылар вә ағылларына да кәлмирди ки, заһирән һеч нә илә фәргләнмәјән бу адам Авропанын јүзләрлә мәшһур, дүнја шөһрәтли вә һәтта Нобел лауреатлы гәләм вә зәка саһибләриндән гат-гат ајыг, ағыллы вә мүдрикдир.

«Һејван фермасы» сосиалист ингилабына вә онун нәтичәләринә даһијанә бир пародија, даһа доғрусу пејғәмбәрлик иди. Доғрудан да бир чох илләр сонра Корејада, Вјетнамда, Кубада, Ефиопијада, Никарагуада вә башга өлкәләрдә баш верән ингилаблар вә онларын нәтичәләри «Һејван фермасы»нда тәсвир олунан әһвалатларын тамамилә тәкрары олду. Һәр јердә вә һәр дәфә азадлыг уғ-

рунда чошғун руһ јүксәклији илә башланан ингилаби мүбаризә амансыз вә нәһајәтсиз истибдадла әвәз олунду.

1948-чи илдә Оруеллин бүтүн Авропа ичтимаи фикриндә, үмумијјәтлә һәр чүр тоталитаризмә, о чүмләдән ССРИ-јә вә сосиалист өлкәләринин һамысына амансыз зәрбә вуран вә һардаса һәтта марксизми һөрмәтдән салан «1948» адлы романы чандан чыхыр. Рус емигрант јазычысы Замјатинин һәлә 20-чи илләрдә гәләмә алдығы вә сосиализмин кәләчәјини әкс етдирән јени антиутопија жанрында јазылмыш бу әсәр Замјатин романында әлбәттә гат-гат дәрин, фәлсәфә вә күчлү тә'сир гүдрәтинә малик иди.

Һадисәләр хәјали Океанија дөвләтиндә баш верир вә бу дөвләт өзү кими башга ики дөвләтлә арамсыз мүһарибә апарараг өлкәдә учсуз бучагсыз әсарәт вә көләлик сәлтәнәти бәргәрар етмишдир. Милјонларла инсанлар јалныз әмәк васитәсидир, горху вә нифрәт мүһитиндә јашајырлар. Бурада зәррә гәләр дә олса ајры чүр дүшүнән дәрһал ифша едилир, чүнки адамларын дүшүнчәләрини белә ашкар едилмәсинин механизми тапылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, антиутопија жанры Авропа вә хүсусилә Америкада мәһз Оруеллдән сонра кениш инкишаф тапараг бүтөв бир әдәби мәктәбә чеврилди.

Оруеллин күчлү вә чохлу публисист әсәрләри онун тәфәккүрүнүн јени, даһа конкрет вә рәнкарәнк чәһәтләрини үзә чыхартды.

ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ТОТАЛИТАРИЗМ

Өз биринчи чыхышыма башларкән демишдим ки, бизим дөврү тәнгид әсри адландырмаг олмаз. Бу иштиракетмә әсридир, кәнарланма әсри дејил вә буна көрә дә өзүндә сизин разылаша билмәдијиниз фикирләри чәмләшдирән китабын әдәби мәзијјәтләрини гәбул етмәк чәтинләшиб. Сијасәт сөзүн кениш мә'насында әдәбијјата сел кими ахыб кәлиб вә о әдәбијјаты елә әлә алыб ки, ади һалларда белә ола билмәз,—бах елә буна көрә дә биз бу күн фәрдин вә үмуминин ајрылығыны белә кәскин сурәтдә һисс едирик, һәрчәнд ки, бу һәмишә мүшаһидә олунурду. Муасир тәнгидчијә өз әдаләтли биртәрәфлијини сахламағын нә гәдәр чәтин олдуғуну бир ан дүшүнмәк кифајәтдир ки, әдәбијјаты јахын кәләчәкдә мәһз һансы тәһлүкәләр көзләдијин аjдын олсун.

Јашадығымыз дөвр шәхсијјәтин мүстәгиллијинә, даһа дәгиг, күја мүстәгил олдуғу барәдә хәјаллара сон гојмагла һәдәләјир. Бунунла белә, әдәбијјат, хүсусилә тәнгид барәдә данышанда биз дүшүнмәдән она әсасланырыг ки, шәхсијјәт тамамилә мүстәгилдир. Бүтүн муасир Авропа әдәбијјаты—јә'ни сон дөрд әсрдә јарадылан һәр шеј вичдани принсипләрә, ја да лап истәсәниз «өз тәбиәтинә садиг ол»

Шекспир кәламына әсасланыр. Јазычыја биринчи тәләбимиз јалан данышмамаг, һәгигәтән нә фикирләшдијини вә һисс етдијини јазмагдыр. Инчәсәнәт әсәри һаггында дејә биләчәјимиз ән писи одур ки,—сахтадыр. Тәнгидә бу даһа чох аиддир, нәинки билаваситә әдәбијјата, һардаса, әдәбазлыг, сөзүнү наза гојмаг, һәтта, ашкар мәкр—әкәр јазычы ән башлангычындан јалан демирсә о гәдәр дә тәнкә кәтирмир. Мүасир әдәбијјат өз маһијјәтинә көрә шәхсијјәтин јарадычылыгыдыр. О ја шәхсијјәтин дүшүнчә вә һиссләрини дүзкүн чатдырмалыдыр, ја да һеч нәјә дәјмәз.

Артыг дедијим кими бу бизим үчүн өз-өзлүјүндә ајдындыр, лакин буну сөјләјән кими әдәбијјатын башынын үстүнү һансы тәһлүкәнин алдыгыны дәрк едирсән. Ахы биз, шәхсијјәтә һеч бир азадлыг вермәјән, ја да еһтимал ки, вермәк игтидарында олмајан тоталитар дөвләтләр әсриндә јашајырыг. Тоталитаризм һаггында данышаркән о дәгигә Алманија, Русија, Италијаны јада салырлар, лакин белә дүшүнүрәм ки, бу чүр һалларын үмумдүнја мигјасында ола биләчәјинә һазыр олмаг лазымдыр. Ашкар көрүнүр ки, азад капитализм заманәси сона јетир, бу вә ја дикәр өлкәләрдә о мәркәзләшдирилмиш игтисадијјатла әвәз олунур ки, буну сосиализм кими, ја да дөвләт капитализми кими характеризә етмәк олар—өзүнүз сечин. Вә демәли, шәхсијјәтин игтисади азадлыгы да түкәнир, јә'ни бөјүк дәрәчәдә онун истәдији кими һәрәкәт етмәк, өзүнә сәрбәст шәкилдә истәдији пешәни сечмәк, планетдә азад шәкилдә истәдији јерә кетмәк азадлыгы сарсылыр. Бу јахынлара кими биз белә дәјишикликләрин нәтичәләрини тәсәввүр едә билмирдик. Һеч кәс лазымынча анламырды ки, игтисади азадлыгын јох олмасы интеллектуал азадлыга да тә'сир едәчәкдир. Сосиализм адәтән јүксәк мә'нәвијјатла руһланмыш либерал систем кими тәсәввүр едилирди. Дөвләт сизин игтисади гајгыларынызы, диләнчилик, ишсизлик горхусундан азад едәрәк өз өһтәсинә кәтүрәчәк, лакин сизин шәхси, интеллектуал һәјатыныза гарышмага һеч бир лүзум олмајачаг. Инчәсәнәт либерал капитализмдә олдугу кими, һәтта даһа әјани шәкилдә чичәкләнәчәк, белә ки, сәнәткар артыг һеч бир игтисади чәтинлик һисс етмәјәчәк.

Тәчрүбә бизи е'тираф етмәјә мәчбур едир ки, бүтүн бу тәсәввүрләр мәһв олду. Тоталитаризм фикир азадлыгына елә гәсд етди ки, һеч ким вә һеч вахт тәсәввүр белә едә билмәзди. Баша дүшмәк лазымдыр ки, онун тәфәккүр үзәриндәки нәзарәти јалныз гадаган мәгсәдли дејил, һәм дә конструктив мәгсәд дашыјыр. Нәинки мүәјјән фикирләри ифадә етмәк, һәтта еһтимал етмәк белә гадаган едилир, һәм дә мәһз нәји дүшүнмәјин зәрури олдугу дигтә едилир. Шәхсијјәтин гәбул етмәли олдугу идеолокија јарадылыр, онун емосијаларынын идарә едилмәсинә сә'ј едилир вә она давраныш тәрзи гәбул етдирилир. Сүн'и мүһитә гапылараг мүгајисә етмәк имканындан мәһрум етмәк үчүн ону нә гәдәр мүмкүнсә, о гәдәр харичи аләмдән ајырыб тәчрид едирләр. Тоталитар дөвләт мүтләг чалышыр ки,

тәбәәләринин һәрәкәтләрини идарә етдији гәдәр дә онларын һиссләринә дә нәзарәт етсин.

Бизим үчүн әһәмијјәт кәсб едән мәсәлә ондан ибарәтдир ки, әдәбијјат белә мүһитдә јашамаға гадирдирми? Зәнн едирәм ки, чаваб гыса вә дәгиг олмалыдыр: хејр! Әкәр тоталитаризм үмумдүнја мигјасында вә давамлы оларса, әдәбијјат бизим таныдығымыз шәкилдә мөвчуд олмајачагдыр. Вә әдәбијјатын јалныз мүәјјән, өзү дә мәһз Авропада Интибаһдан сонра јарадылан нөвү тәдричән јох олачагдыр.

Тоталитаризмлә Авропа, јахуд Шәргин бүтүн кечмиш ортодоксал системләри арасында бир нечә көклү фәрг вар. Онлардан башлычасы одур ки, бу системләр дәјишмәмишләр, дәјишсәләр дә бу тәдричи олуб. Орта әср Авропасында килсә нәјә инанмаг лазым олдуғуну көстәрирди, һеч олмаса анадан оландан өләнә кими ејни инамлара садиг галмаға имкан верирди. О бу күн бирисинә, сабаһ исә башга бирисинә е'тигад етмәји тәләб етмирди. Инди һәр һансы ортодоксал килсә тәрәфдарлары үчүн беләдир, истәр христиан, истәр индуист, буддист, истәрсә дә мүсәлман ол. Һансы мә'надаса онун дүшүнчә әһатәси биләрәкдән мәһдуддур, лакин о бу даирәјә өмрү боју садиг галыр. Онун һиссләринә исә һеч ким гәсд етмир.

Тоталитаризм исә тамамилә әксинә демәкдир. Тоталитар дөвләтин хүсусијјәти ондадыр ки, дүшүнчәни һансы бир саһәдәсә сахламыр, она нәзарәт едир. Музакирә олунмајан, лакин һәр күн дәјишилән еһкамлар ирәли сүрүлүр. Еһкамлар лазымдыр, чүнки тәбәәләрин мүтләг итаәткарлығы лазымдыр, бунунла белә һакимијјәт саһибләринин сијаси тәләбләри илә диктә олунан дүзәлишләрсиз кечинмәк мүмкүн дејил. Өзүнү гүсурсуз е'лан едәрәк тоталитар дөвләт ејни заманда објектив һәгигәт анлајышынын өзүнү белә кәнара атыр. Ән мә'лум вә ади бир нүмунә: 1939-чу илин сентјабрына кими һәр бир алманын рус болшевизминә икраһ етмәк вә ондан дәһшәтә кәлмәк борчу иди, 1939-чу ил сентјабрындан сонра исә һәр бир алман она рәғбәт бәсләјиб һејран олмалыјды. Әкәр Русија илә Алманија арасында мүһарибә башлајарса (бу, јахын бир нечә илдә мүмкүндүр), истәр-истәмәз јенидән сәрт дәјишикләр баш верәчәк. Алманын һиссләри, онун мәһәббәти, онун нифрәти лазым кәлдикдә бир анда өз әксинә чеврилмәлидир. Чәтин ки, бунун әдәбијјат үчүн нә демәк олдуғуну сөјләмәјә еһтијач олсун. Ахы јарадычылыг һәр шејдән әввәл һиссдир, һиссләрә исә даим кәнардан нәзарәт етмәк гејри мүмкүндүр. Һәмин ана чаваб верән вәзифәләри тә'јин етмәк асандыр, бунунла белә һеч олмаса зәррә гәдәр гијмәти олан әдәбијјат о шәртлә мүмкүндүр ки, јарадычы өз јаратдығынын һәгигилијини һисс етсин, әкәр бу јохса, јарадычылыг инстинкти дә јох олачаг. Бүтүн топланмыш тәчрүбә ону көстәрир ки, тоталитаризмин өз тәрәфдарларындан тәләб етдији кәскин емосионал дәјишикликләр психоложи чәһәдән гејри мүмкүндүр. Бах елә буна көрә дә һәр шејдән әввәл дүшүнүрәм ки, тоталита-

ризм дүнјанын һәр јериндә бәргәрар оларса, танышдығымыз әдәбијјатын сону габулдур. Ахы тоталитаризм индијә кими һарада һаким олубса, орада елә белә дә олуб. Италијада әдәбијјат ејбәчәр һала салыныб, Алманијада исә әдәбијјат демәк олар ки, јохдур. Нацист-ләрин әсас мәшғулијјәти китаблары јандырмагдан ибарәтдир. Һәтта Русијада да бир вахт көзләнилән дирчәлиш баш вермәди, көркәмли рус јазычылары интиһар едир, һәбсханаларда мәһв олур вә бу тенденсија ачыг-ашкардыр.

Мән дедим ки, либерал капитализм ачыг-ајдын өз сонуна доғру кедир вә бурдан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, фикир азадлығы да мәһвә мәһкумдур. Лакин мән фикирләшмирәм ки, бу һәгигәтән беләдир вә сонра әдәбијјатын орада јашамаг габилијјәтиндә олдуғуну билдирмәк истәјирәм ки, һарада ки, либерал дүшүнчәнин көкләри хүсусилә мөһкәмдир. Һарада ки,гејри миллитарист—Гәрби Авропа, Шимали вә Чәнуби Америка, Һиндистан, Чин кими дөвләтләр мөвчуддур, орада һәлә үмид јашајыр. Бу кор-коранә инамдан башга һеч нә олмаса да, мән инанырам ки, белә дөвләтләр дә һәмчинин зәрурәтлә үмумиләшдирилмиш игтисадијјата кечәркән азад игтисадијјатын јох олмасы илә бәрабәр азад дүшүнмә имканыны горујуб сахлајан гејри тоталитар формалы сосиализм јарада биләчәкләр. Нечә фырладырсанса фырлат, кимә әдәбијјатын талеји әзиздирсә, онларын бундан башга үмиди јохдур. Ким онун әһәмијјәтини баша дүшүрсә вә онун дахилдән, ја да харичдән зорла гәбул етдирилмәсиндән асылы олмајараг бәшәр тарихиндәки һәлледичи ролуну ајдын көрүрсә, тоталитаризмә мүгавимәт көстәрмәјин һәјати зәрурилијини анламалыдыр.

МАКЛУЕН ҺЕРБЕРТ

(1911—1980)

Канада сосиологу вә публисисти. Тарихин фәлсәфәсини үзә чыхаран вә бир чох елми саһәләри бирләшдирән нәзәријјәсинин әсасында коммуникасија васитәси кими хәбәр вә ја билдириш анлајышы дурур. Маклуенә көрә дил, пул, јоллар, мәтбуат, саат, телевизија, компјутерләр вә с. һамысы инсанлар арасында коммуникасија васитәсидир. Бу билдириш васитәсилә мәдәнијјәт инкишаф едир, инсанлар вә онларын дүшүнчәси формалашыр.

Тарихи дөврләрин дәјишмәси әлагә вә билдириш васитәләринин дә дәјишиб нәтичәдә мәдәнијјәтдә бөјүк сарсынтылар вә јениликләр әмәлә кәтирир. Белә ки, габилә дөврүндә билдириш васитәси кими шифаһи данышыг мөвчуд олдуғундан чәмијјәтлә фәрд арасында сых бағлылыг вар иди. Мә'нәви аләмдә ваһид дүшүнчә тәрзи— мифоложи дүнјакөрүш һаким иди. Лакин XVI әсрдә чап васитәләринин кәшфи инсан вә чәмијјәтин һәјат тәрзини психоложи-

ја[illegible], мә'нәви [illegible] тамамилә [illegible] дајанды. Нәтиҹәдә ҹәмијјәт һә-јатынын бүтүн саһәләриндә [illegible] дојушчулар баш верди. Инсанлар арасында сон дәрәҹә кәскин рәсабәтләнмә [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ки [illegible], һәтта заманы [illegible] јер күрәсинин [illegible]. Нәтиҹәдә, бир-бирләриндә һәр саһәдә паразытлар [illegible] бал [illegible] формалашыр. Һәзырда тәбиәт гуртарыр. В[illegible]ја баш[illegible]ыр, сонра еколожи дүшүнҹә формалашыр.

Маклуен сосиолокијада фајдасыз абстракт идеализмин әлеј-һинә чыхыр. Буна көрә «Глобал кәндин» әвәзиндә [illegible] техни-ки тәрәггинин фазасы мејдана кәлмәли вә о заман бүтүн бәшәриј-јәти әһатә едән коллектив јарадычылыг просеси баш вермәлидир.

ИТАЛЈАН ФИЛОСОФЛАРЫ

МАКИАВЕЛЛИ НИККОЛО

(1469—1527)

Италјан сијаси философу, тарихчи, јазычы вә һәрб нәзәријјәчиси. Флоренсијада мадди чәһәтдән орта сәвијјәли көһнә задәкан аиләсиндә анадан олмуш вә мүкәммәл тәһсил алмыш, хүсусилә латын вә јунан мүәллифләринин әсәрләрини дәриндән мәнимсәмишдир. 1494-чү илдә франсыз ордусу VIII Карлын башчылығы илә Флоренсијаны алыб медичиләр һакимијјәтини девирдиләр. Лакин аз сонра әһалинин дүшмән мүнасибәти нәтичәсиндә сарај сәрвәтини өзләријлә апарыб шәһәри тәрк етмәјә мәчбур олдулар. Һакимијјәт гыса мүддәтә олса да Доминикан монахы, фанатик Савонароланын әлинә кечди. Лакин 1498-чи илдә Савонарола һакимијјәти ифласа уграды, халг күтләләринин дүнәнки бүтү е'дам едилиб мејити дә јандырыландан сонра, Флоренсијада республика һакимијјәти гурулду.

Бу заман 29 јашлы Никколо да өз намизәдлијини ирәли сүрүб республиканын икинчи дәфтәрханасынын катиби сечилди. О, бу вәзифәдә 15 ил, 1512-чи илә гәдәр чалышды. Бу тарихдә көрүнмәмиш кәркин вә драматик илләр иди. Лакин франсыз вә испан експансијасы нәтичәсиндә республика деврилди, медичиләр тәзәдән һакимијјәти әлләринә алдылар вә бунунла Макиавеллинин парлаг сијаси фәалијјәтинә сон гојулду. О, шәһәрдән бир иллик сүркүн едилди, медичиләр әлејһинә суи-гәсддә күнаһландырылыб һәбс едилди, ишкәнчәләрә, алты гамчы зәрбәсинә мә'руз галды вә јалныз X папа Леонун тахта чыхмасы илә е'лан олунан амнистија нәтичәсиндә азад едилди. Бундан сонра Никколо Макиавелли јарадычылыгла мәшғул олуб беш јүз илдән бәри һәлә дә мүбаһисә-

ләр доғуран «Һөкмдар» (1513), «Тит Ливинин биринчи декадасы һаггында дүшүнҹәләр» (1513), «Һәрб сәнәти һаггында» (1519—20), «Флоренсијанын тарихи» (1920) вә башга әсәрләрини јазмышдыр.

Сон әсәриндә доғма шәһәринин мин иллик тарихини тәсвир етмәклә О, һәм дә өз оријинал сијаси бахышларыны тәблиғ етмишдир. Бүтүн башга әсәрләриндә олдуғу кими «Флоренсија тарихи»нин мәркәзиндә дә онун дөвләт вә халг һаггында консепсијасы дурур. Тарих елми онунчүн илк нөвбәдә нүмунә вә ибрәт мәктәбидир. Ајры-ајры сијаси групларын һакимијјәт уғрунда мүбаризәсини тәсвир етмәклә Макиавелли белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, дөвләт адлы-санлы аиләләрдән чыхан дөвләтли адамлар тәрәфиндән идарә олунмалыдыр. Үмумијјәтлә, халгын хошбәхтлији ону идарә едән дөвләт вә һөкмдарын нә дәрәҹәдә күчлү олмасындан асылыдыр. Һакимијјәт нә гәдәр мөһтәшәмдирсә, тәбәәләрин һәјаты о гәдәр хошбәхт вә тәһлүкәсиз олар.

Беш дөрд әсрдән бәри әтрафында мүбаһисәләр кәсилмәјән Макиавеллизм, нәдир? Әкәр бир ҹүмлә илә ифадә етмәк истәсәк, һәр ҹүр мә'нәви вә әхлаги нормалара әһәмијјәт вермәјән идарә үсулудур. Һакимијјәти әлә алмаг вә әлдә сахламаг кодексидир. Бу кодексләр парлаг вә мисилсиз бир шәкилдә «Һөкмдар» трактатында ифадә олунмушдур.

Макиавеллијә көрә инсан бүтүн һејванлардан аҹиз мәхлугдур. Фәрги бирҹә бурасындадыр ки, инсанын битиб түкәнмәјән арзулары вар. Бу арзулар она өмрү боју мә'нәви әзаб верир. Инсан әлдә етдији фираванлыгла һеч вахт дојмур. Онун тамаһкарлығынын һәдди-һүдуду јохдур. Дөвләтлиләр даим бу дөвләти артырмаг үчүн раһатлыг нә олдуғуну билмирләр. Нәтиҹәдә күчдән дүшүб чох вахт вахтындан әввәл көчүрләр. Инсанларын ачгалығы, мә'нәви дүшкүнлүјү сон һәддинә чатанда тале ишә гарышыр вә нәтиҹәдә һәр шеј дағылыб мәһв олур. Бу сәбәбдән вә ја тәбии фәлакәтдән саг гуртаранлар шәри мәһв едә билмир. Чүнки бу шәр онун тәбиәтиндәдир. Јенә мүәјјән бир мәрһәләдән сонра һадисә вә просес јенидән тәкрар олунур. Нөвбәти катаклизм јүз минләрлә инсанлары јујуб апарыр. Һәјатын дөвраны давам едир. Инсанлыг јени бир дәврә чатыр, амма ирәли кетмир. Һарда гуртармышдыса, јенә ора гајыдыр. Буна көрә дә бәшәр тарихиндә һеч бир тәрәгги мүмкүн дејил. Инсанлар һеч заман камилләшә билмәзләр. Әксинә, һәр дәврдән сонра бир пиллә ашағы дүшмәјә мәһкумдурлар.

Макиавеллинин инсанлығын кәлдији јола вердији гијмәт беләдир. Онун «Һөкмдар» әсәриндә мүбаһисәли олса да, амма дәринлији шүбһә доғурмајан фикирләри сајсыз-һесабсыздыр. Онун һөкмдарлара төвсијә вә мәсләһәтләри сәрт, горхунч һәгигәтләрдир. Мәсәлән, о јазыр ки, өз дахилиндән, өз халгындан горхан һөкмдар өзүјчүн әлчатмаз гала тикдирмәлидир. Бу һәгигәти биләндән сонра чар вә совет һакимләринин әсрләрдән бәри гуш-гушлугу илә

јахын дүшә билмәјән Кремлдә јува салмасынын сәбәби ајдынлашыр. Макиавелли јазыр ки, галаларын ән е'тибарлысы халгын рәғбәтидир. Баша дүшәнләр үчүн чох ибрәтамиз сөзләрдир.

Макиавелли нә дејир? Макиавелли јарадычылығынын мәшһур тәдгигатчысы Виллари јазыр:

«Макиавеллијә көрә талејин һөкму илә баш верән һәр һансы бир чеврилиш өзүндән әввәлки тарихи инкишафын бүтүн нанлијјәтләрини мәһв едир. О нәинки инсанын јаратдыгларыны, һәтта онлар һаггында галан хатирәләри дә силиб апарыр. Сағ галанлар кечмиши бәрпа етмәјә гадир олмајанлардыр. Беләликлә бәшәр јенидән әввәлки, кечиб кәлдији нөгтәјә гајыдыр. Демәли һәр шеј тәзәдән јарадылмалы «ағ вараг» тәзәдән јазылмалыдыр. Бу иши көрмәк һәмин фәлакәтләри јашајан адамларын өһдәсинә дүшүр. Бүтүн дағынтылара бахмајараг шәрин көкү кәсилмәјиб, чүнки бу шәр инсанын өз тәбиәтидир. Беләликлә «аг вараг» јенидән, бир аз әввәл көкүндән силинән мәзмунла долдурулур. Бу просес дә о вахта гәдәр давам едир ки, дүнја јенидән инсан нифрәтијлә анныб-дашыр. Бурадан да әбәди дөвран әмәлә кәлир.

Лакин бәшәр бу даирәни, бу дөвраны баша вураркән ирәли кетмир, даим әввәл кечиб кетдији башланғыч нөгтәсинә гајыдыр. Буна көрә даирә вураркән һеч бир ибрәт әхз едиб һеч нә өјрәнә билмир вә өз әввәлки вәзијјәтинә даһа да вәһшиләшмиш һалда гајыдыр. Демәли бәшәр тарихи һеч дә тәрәггипәрвәр һәрәкәт дејил, көһнәнин дағылмасы вә онун јенидән бәрпасы демәкдир. Инсанлар камилләшмәјә габил дејилләр. Һәтта онлар өз тәбии вәзијјәтләриндә белә дајана билмирләр. Онлар јалныз онунчун мөвчуддурлар ки, һәр дәфә даһа ашағы пилләләрә ениб јенидән инсан нифрәтинин түғјанынын гурбаны олсунлар».

ҺӨКМДАР

(Әсәрдән парчалар)

Мүхтәлиф чүр идарә үсулуна нүмунә кими бизим күнләрдә түрк султаныны вә фрәнсыз кралыны мисал көстәрмәк олар. Түрк монархијасы бир һәкмдара итаәт едир, дөвләтин бүтүн хадимләри һөкмдарын нөкәрләридир. Өлкә султанын тә'јин етдији вә истәдији вахт истәдији кими дәјишдији валиләрин идарә етдији бөлкәләрә—санчаглара бөлүнүб. Франса краллығында исә әксинә өз тәбәәләри тәрәфиндән танынан вә севилән вә кралын өзбашына гәсд едә билмәдији имтијазлары олан чохлу задәкан нәсилләрин ә'јанлары топлашыблар.

Әкәр биз бу күн бу ики дөвләти мүгајисә етсәк, кәрәрик ки, султанын монархијасыны фәтһ етмәк чәтиндир вә әксинә һансы бир мә'на-

даса Франса кими дөвләти фәтһ етмәк асандыр, амма сахламаг ондан чәтиндир. Султанын дөвләтини она көрә фәтһ етмәк чәтиндир ки, орада ишғалчы һансы бир јерли һаким тәрәфиндән дә'вәт едилә билмәз вә ја султанын һансы бир јахын адамынын гијамы илә ишғалын көмәјинә үмид едә билмәз. Јухарыда дедијимиз кими султанын ә'јанлары онун гулларыдыр. Белә ки, һамысы онун мәрһәмәтинә миннәтдар олдугларына көрә онлары сатын алмаг чәтиндир. Сатын алынанлардан да хејир олмајачаг, чүнки халгы өзләријлә апара билмәјәчәкләр.

Демәли, ким султан үзәринә һүчум етмәк истәјирсә, јекдил мүгавимәтә һазыр олмалы, буна көрә өзкәләрин нифагындан даһа чох өз гүввәсинә үмид етмәлидир

Лакин әкәр султан үзәриндә гәләбә чалынса вә онун ордусу ачыг дөјүшдә дармадағын едилсә, онда артыг султанын гоһумларындан башга һеч кимдән горхмаға дәјмәз. Әкәр онлар да мәһв едилибсә, демәли артыг һеч бир тәһлүкә јарана билмәз, белә ки, артыг халгы ајаға галдырачаг кимсә јохдур. Әкәр гәләбәдән әввәл халгын көмәјинә үмид јох идисә, гәләбәдән сонра да ондан еһтијат етмәјә дәјмәз.

Франса кими дөвләтләрә кәлдикдә исә орада наразы, һакимијјәтин дәјишмәсинә мараглы олан баронлардан һансы бири иләсә дил тапмаг олар. Бу көстәрилән сәбәбдән дә һәмин баронлар һәр һансы фатеһә өлкәјә јол тапмага вә гәләбә чалмаға көмәк көстәрә биләрләр. Амма фәтһ едәндән сонра белә өлкәни сахламаг чәтиндир, чүнки һәм сәнә көмәк едәнләр, һәм дә галиб кәлдијин адамлар тәрәфиндән тәһлүкә даим сәни изләјәчәк.

Вә бурада һөкмдарын нәслини гырмағын да фајдасы аз олачаг, чүнки јени гијамлара башлајачаг баронлар һәр јердә тапылачаг. Онлары да нә гырмаг, нә дә истәкләрини јеринә јетирмәк мүмкүн олачаг вә онлар да имкан дүшән кими сәни һакимијјәтдән мәһрум едәчәк.

Әкәр биз инди Даранын дөвләтинә мүрачиәт етсәк, көрәрик ки, онлар султанын дөвләтинә ујғун кәлир, буна көрә Искәндәр ачыг дөјүшдә Даранын гошунларыны дармадағын едиб ону бир зәрбә илә сарсытмалы иди. Амма О, бу гәләбәдән вә Даранын өлүмүндән сонра өз һакимијјәтинин мөһкәмлијиндән нараһат олмаја биләрди.

ҺӨКМДАР ӨЗ СӨЗҮ ҮСТӘ НЕЧӘ ДАЈАНМАЛЫ

Һөкмдарын нечмәз тәмизлији, вердији сөзә сәдагәти вә дүзлүјү нә гәдәр тә'рифәлајигдир, демәк артыгдыр. Анчаг биз тәчрүбәдән билирик ки, бизим заманәмиздә јалныз о адамлар бөјүк ишләр көрмәјә наил олублар ки, сөзләри үстүндә дурмајыблар вә кими лазымдыр, бармағына сарыјыблар. Белә һөкмдарлар сон нәтичәдә даһа чох шејә наил олублар, нәинки сөзү үстә дуранлар.

Билмәк лазымдыр ки, дүшмәнлә ики јолла мүбаризә апармаг

олар: биринчиси ганунларла, икинчиси күчлә. Биринчиси инсана хасдыр, икинчиси вәһши һејвана. Амма биринчи васитә чох заман кифајәт етмәдијиндән икинчисинә әл атмаг лазым кәлир. Бурдан белә бир нәтичә чыхыр ки, һөкмдар һәм инсанын, һәм дә вәһши һејванын хүсусијјәтләринә малик олмалыдыр. Ахилл вә гәдим дүнјанын башга гәһрәманларыны кентавр Хирона тәрбијә едилмәк вә ја куја онларын мүдриклијинә говушмаг үчүн вермәклә долајы јолла буну демәк истәмирдиләрми? Јарыминсан-јарым вәһши тәрбијәчи сечилмәк башга һансы мә'на дашыјыр? Мәкәр бу һөкмдарын јалныз һәр ики характери өзүндә әхз етмәклә кифајәт гәдәр күчә малик олачағы фикринә ишарә дејилми?

Беләликлә һөкмдар гој бүтүн вәһши һејванлардан јалныз икисинә охшасын: Аслана вә түлкүјә. Шир тәләдән горхур, түлкү чанаварлардан. Демәли түлкүјә охшамаг лазымдыр ки, тәләјә дүшмәјәсән, аслана да охшамалысан ки, чанаварлар сәндән горхсун. Даим ширә охшајан тәләјә дүшә биләр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ағыллы дөвләт башчысы әкәр онун мәнафеләринә ујғун кәлмирсә вә онун вә'динә садиг галмамасына манечилик јохса өз вә'динә садиг гала билмәз вә галмамалыдыр. Бу мәсләһәт лајагәтли олмазды, әкәр инсанлар нагис вә әһдини позан олмасајдылар. Буна көрә онларла онларын тәбиәтинә ујғун рәфтар едилмәлидир. Вә'дин позулмасы үчүнсә һәмишә мүнасиб сәбәб тапмаг олар. Буна сајсыз мисаллар көстәрә биләрик. Нә гәдәр сүлһ сазишләри, нә гәдәр мүгавиләләр гүввәјә минмәмиш дөвләт башчыларынын өз сөзләри үстә дајанмамалары учбатындан позулуб кедиб, һәмишә дә түлкү тәбиәтләри оланлар газанчда галыблар. Амма бу хасијјәти һәлә өртүб-басдырмағы бачаран лазымдыр. Маһир јаланчы вә ријакар олмаг лазымдыр, ахы адамлар о гәдәр садәлөвһ вә өз гајғылары илә о гәдәр мәшғулдурлар ки, алдаданлар һәмишә алданмаға һазыр оланлар тапа биләрләр.

Бизә јахын олан заманларын адамларындан нүмунә олараг бир нәфәрин адыны көстәрмәјә билмәрәм. VI Александр* бүтүн өмрү боју јалан ичиндә гәрг олмушду, амма јенә она инанмаға һазыр оланлар тапылырды. Бүтүн дүнјада бу чүр анд ичмәклә инандыран, бу чүр үрәкдән вә'д верән вә онларын һәјата кечмәси гајғысына гәтијјән галмајан икинчи бир адам тапмаг чәтинди. Буна бахмајараг һәмишә алдатмага наил олурду, чүнки бу ишдә маһир иди. Өзүмдә чәсарәт тапыб дејә биләрәм ки, хејирхаһ олуб дөнмәдән хејирхаһлыг тохуму сәпмәк зәрәрлидир, амма өзүнү хејирхаһ кими көстәрмәк исә фајдалыдыр. Башга сөзлә, адамларын көзүндә үрәјијанан, сөзүнүн үстүндә дуран, лүтфкар, сәмими, мө'мин көрүнмәк вә әслиндә дә белә олмаг лазымдыр, лакин дахилән лазым кәләрсә әксинә олан кејфијјәтләрә дә малик олмалысан.

---

* VI Александр—Сезар Борчиа (1471—1507).

ТИТ ЛИВИНИН БИРИНЧИ ДЕКАДАСЫ ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

(Бир парча)

...Ичтимаиjjәт һаггында дүшүнәндә һәр шеjдән әввәл тарихдән саjсыз нүмунәләр тәсдиг едир ки, республика ганунларыны jараданлар әввәлчәдән бүтүн инсанлары шәр әмәлләр саһнби һесаб етмәлидирләр вә билмәлидирләр ки, онлар даим, әлләринә имкан дүшән кими өз үрәкләринин хәбислиjини көстәрәчәкләр. Әкәр киминсә хәбислиjи бир мүддәт өзүнү көстәрмирсә, бу һансы бир намә'лум сәбәбләр үзүндән баш верир ки, jалныз тәчрүбәсизликдән анлашылмаз көрүнүр, анчаг кеч-тез бүтүн һәгигәтләрин атасы олан заман ону да ашкар едәчәк.

XVI ФӘСИЛДӘН

Гәдим тарихчиләрин әсәрләриндә саjсыз нүмунәләрдән аjдын олур ки, һәр һансы бир һөкмдарын һакимиjjәти алтында jашамаға алышмыш халг ромалыларын тарквиниләрин говулмасындан сонра һәр һансы бир тәсадүф нәтичәсиндә азадлыг әлдә етдикләри кими ону сахламагда чәтинлик чәкир. Бу чүр чәтинлиjин сәбәби аjдындыр, чүнки бу чүр халг ваһши һеjвандан башга һеч нә деjил вә нәинки өз тәбиәти е'тибариjлә ваһши вә гудуздур, үстәлик һәмин ағылларда вә көләликдә гидаландыглары үчүн тәсадүфән азад бир чәмәнлиjә бурахыланда, гидаланмаға вә сығыначаг тапмаға өjрәшмәдикләриндән онлары jенидән боjундуруг алтына салмаг истәjән кимә раст кәләрсә онун гәнимәти олурлар.

Башгаларынын һакимиjjәти алтында да jашамаға алышмыш вә өз хеjрини вә шәрини билмәjән, һөкмдарыны баша дүшмәjән вә онун тәрәфиндән баша дүшүлмәjән халгларла да еjни әһвалат баш верир. Онлар да тәзәдән һәмин һакимиjjәтин бир аз әввәл чиjинләриндән атдыглары зүлмүндән даһа артыг әсарәт алтына дүшүрләр.

Мә'нәви чәһәтдән позулмамыш халглар да белә чәтинликләрлә үзләширләр. Тамамилә позғунлашмыш халглара кәлдикдә исә нәинки гыса мүддәтдә, үмумиjjәтлә бир дәгигә дә азад jашаjа билмәзләр. Саjдығымыз чәтинликләрә ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, азад олмуш дөвләт өз достларынын деjил, дүшмәнләринин партиjаларыны jарадыр. Һәмин дүшмән партиjа өз әтрафында кечмиш тиранлыг һакимиjjәти заманы, кечмиш һакимиjjәт вахты әлдә етдикләри газанчлардан мәһрум оланлары бирләшдирир. Чинаjәт әмәлләринин гаршысы алынанда онлар диничликләрини итирир, кечмиш һөкм вә нүфузларыны гаjтармаг үчүн тиран үсул-идарәсини бәрпа етдирмәjә чалышырлар.

Азад олмуш дөвләт өз достларынын партијасыны јаратмыр, чүнки азад һәјат заманы мүкафат вә мәнсәб мүәјјән вә намуслу ишләрә көрә верилир, сәә белә һеч ким онлары ала билмир. Мәнсәб вә нүфузлар лајиг көрүләнләрә исә дүшүрләр ки, бунлары лајиг олдуглары үчүн алыблар вә онлары мүкафатландыранлара һеч нә илә борчлу дејилләр...

Бундан башга азад һәјатын нәтичәси олан үмуми хејир вә азадлыг әлдән чыхмајынча һеч ким тәрәфиндән дәрк едилмир. Бу азадлыг исә — өз вар-дөвләтиндән сәрбәст сурәтдә истифадә етмәк имканында, гадынынын вә ушагларынын шәрәфинин итирилә билмәмәсиндә, өз талеиндән горхмамагдыр. Ахы һеч ким ону инчитмәјәнә өзүнү миннәтдар һисс етмир.

Халгын ләјагәтли вә намуслу һәјатына ашкар көрүнән нүмунә кими Алманијаны мисал көстәрмәк олар. Мәһз бу ләјагәт вә дүзлүк Алманијада өз ганунларына чидди әмәл едән вә онларын мүстәгиллијинә нә дахилдән, нә дә харичдән тәчавүз етмәјә чүр'әт едилмәјән чохсајлы республикаларын мөвчудлугуна имкан верир. Һәмин өлкәләрдә антик ләјагәтин чох чәһәтләринин горунуб сахланмасынын әсл тәсдиги кими мән белә бир нүмунә көстәрмәк истәјирәм. Алманија республикларында белә бир адәт вар ки, ичтимаи ишләр үчүн мүәјјән мәбләғдә пул хәрчләмәк лазым оланда һәмин республикаларда һакимијјәт сәлаһијјәтинә малик олан макистратлар вә шуралар шәһәрләрин бүтүн әһалисинә онларын сәрвәтләринин бир ики фаизи гәдәр верки гојур. Белә гәрар гәбул олунан кими һәр кәс өз торпаг саһәсинә ујғун олараг верки јығанын јанына кәлир, лазым олан мәбләғи, едәјәчәјинә анд ичиб гутуја вичданынын она әмр етдији гәдәр пул атыр, јанында да өзүндән башга һеч ким олмур. Бурдан да белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, бу адамларда һәлә нә гәдәр шәрәф вә ләјагәт галыб. Биз күман етмәјә мәчбуруг ки, бу адамларын һәр бири лазым олан пулу өдәјир, әкәр өдәмәсәјди, мәбләғ нәзәрдә тутулан һәчмдән аз олар вә беләликлә бу гәдим адәт истәр истәмәз верки јығмағын башга бир үсулу илә әвәз олунарды.

Бу чүр хејирхаһлыг вә аличәнаблыг бир дә она көрә һејрәт доғурур ки, чох надир һадисәдир вә јалныз Алманијада горунуб. Бунун да ики сәбәби вар. Әввәлән онларын гоншу халгларла кениш шәкилдә әлагәләри јохдур. Нә гоншулары онлара гонаг кәлиб кедир, нә дә онлар гоншуларына баш чәкирләр, өз рифаһлары илә кифајәтләнир, өз әрзаглары илә гидаланыр, өз өлкәләриндә истеһсал олунан палтарлары кејирләр. Бунунла да харичи әлагәләрин вә һәр чүр позғунлугларын гаршысы алыныр. Алманлар бирликдә дүнјаны позғунлашдыран франсыз, испан вә италјанларда олан әдәбләри көтүрмәјибләр. Икинчиси, алманлар өз азад вә мәнән тәмиз сијаси һәјатларыны һәлә дә горујуб сахлајыблар.

* * *

Тит Ливи јазыр:

«Бир јердә һамысы чәсур икән, онлар ајры олдуглары заман һәр бири өзүндән горхурду».

Вә һәгигәтән дә халг күтләләринин тәбиәтини бундан көзәл ачыб көстәрмәк олмаз. Күтлә дөнә-дөнә һәјасызчасына өз һөкмдарынын гәрарынын әксинә кедир, сонра исә чәза тәһлүкәсини һисс едән кими бир-бирләринә еʼтибар етмәдән мүтичәсинә итаәт едирләр.

...Әгәр башсыз азғын күтләдән дәһшәтли һеч нә ола билмәзсә, ејни заманда ондан ачиз дә һеч нә јохдур. Һәтта онлар силаһлы олсалар белә, онлары асанлыгла сакитләшдирмәк олар, бир шәртлә ки, онларын биринчи һүчумундан јајына биләсән, ахы гызғын башлар сојујандан сонра һамысы евинә дағылышачаг.

* * *

Көләликдә јашајан өлкәләрдә тамам әксинә олан һадисәләр баш верир. Орада ән ади рифаһлар нә гәдәр азса, әсарәт бир о гәдәр ағыр олур. Көләлијин исә ән фәнасы одур ки, өлкә республика адлансын. Әввәлән она көрә ки, онун өмрү чох узун олур вә һачанса азад олмаға үмид чох аз олур. Икинчиси она көрә ки, өзүнүн күчләнмәси үчүн республика бүтүн башгаларыны үзүб әлдән салмаға чалышыр.

Һеч бир һөкмдар әкәр о барбар, өлкәләр виран гојан вә бәшәр сивилизасијасыны дағыдан дејилсә, Шәрг деспоту гәдәр сәни көлә едә билмәз.

ВИКО ЧАМБАТИСТА

(1668—1744)

Италјан мүтәфәккири, Неапол университетиндә кафедра мүдири олмушдур. Кичиклик јашындан көзәл тәһсил алыб, лакин ән чох гәдим јунан вә латын әдәбијјаты илә мәшгул олмуш, хүсусилә Сисерон, Верҝилиј, Һоратси, Бокачо јарадычылығыны дәриндән өјрәнмишдир.

Сонралар Платон вә Аристотел дүнјасына да нүфуз етмиш вә илк шеʼрләриндән сонра елми-филоложи, тарихи, фәлсәфи әсәрләрини дә јаратмышдыр.

Дејиләнә көрә Таситин салнамәләрини нә аз, нә чох, дүз 35 дә-

фә охумуш вә күман ки, әзбәр билирмиш. Илк ири әсәрини 25 јашында чап етдирмиш, нәтичәдә 30 јашында гәдим Неапол университетинин профессору сечилмишдир. Лакин о дөврдә профессор вәзифәси јүксәк маашла тә'мин олунмадығындан бөјүк аилә саһиби олан Вико даим мадди еһтијач ичиндә јашамышдыр. Вико бүтүн јарадычылығында ики даһијә—Платон вә Таситә мүрачиәт етмиш, онлары өзүнә даими мүәллим сечмишдир.

1710-чу илдә «Италјанларын гәдим мүдриклији» әсәрини јаратмышдыр. 1716-чы илдә исә «Антонио Карафифинин әмәлләри» адлы әсәри чапдан чыхмышдыр. Һәрби мөвзуда јазылмыш әсәрдә о италјан мәншәли Австрија фелдмаршалынын һәјат јолуну гәләмә алмышдыр. 1720—21-чи илләрдә исә «Һүгугшүнаслығын дәјишмәзлији» әсәрини чап етдирмишдир.

Нәһајәт 1725-чи илдә Виконун вә үмумијјәтлә Аврона тарихи фәлсәфи фикринин шедеврләриндән бири олан «Милләтләрин үмуми тәбиәти һаггында јени елмин әсаслары» адлы әсәри Неаполда чапдан чыхыр. 50 чап вәрәги һәчминдә олан бу китаб Аврона фәлсәфи фикир тарихиндә јени бир сәһифә иди. Вико бәшәријјәтин бүтүн јени тарихини үмумиләшдирмишдир. Вико өмрү узуну бу әсәрә доғру кәлмиш, бүтүн әввәлки әсәрләри бир нөв она һазырлыг олмушдур.

Дөрд илдән сонра исә философ бу шаһ әсәрини јенидән јазмаға башламыш, кенишләнмиш, тамамланмыш вариантыны јазыб баша чатдырмышдыр. Лакин 300 чап вәрәги һәчминдә, бу күнкү чап шәклиндә 15 чилддән ибарәт олан бу фундаментал, бу мөһтәшәм әсәрин әлбәттә Венесијада чапы чәтин мәсәлә иди.

Нәһајәт Вико 1730-чу илдә 62 јашында әсәрини нисбәтән гысалдылмыш вариантыны чапа һазырламышдыр.

1734-чү илдә Неополитан кралы Карл III Бурбон ону сарај тарихчиси тә'јин етмиш вә гоча философ мадди чәһәтдән тә'мин олунмушдур. О, тарихи просесләрин ујғун мәрһәләләрини даһијанә бир садәликлә вә ајдынлыгла шәрһ етмиш, сосиал гајдаларын дәрин мә'налы идеја вә ганунаујғунлугларыны изаһ етмишдир. Хүсусилә гәдим Романын тарихи мәрһәләләри тимсалында ајры-ајры шәхсијјәтләрин характерик хүсусијјәтләрини көзәл мә'наландырмыш вә ајдынлашдырмышдыр. Викоја көрә сән демә тарихдә һәр шеј бир-бирини әвәз едир. Тәрәгги вә регресс, интибаһ вә тәнәззүл физики һадисәләрин, кечәјлә күндүзүн ардычыллығыјла даим бир-биријлә әвәз олунур. Һәр шеј бөјүјүб чичәкләнир, солур вә сонра јенидән һәр шеј тәкрар олунур. Викоја көрә һадисәләр һәр јердә дөнмәз бир гајда илә бир-бирләрини әвәз едир. Милләтләрин вә дөвләтләрин һәјаты чанлы организмләр кими бир чох мәрһәләләрдән кечир.

Виконун нәзәријјәси сонракы дөврләрдә тарихин фәлсәфәсини јазан бүтүн философлар үчүн масаүстү китаб вә өз консепсијаларыны јаратмаг үчүн идеја вә илһам әнбәји олмушдур. Елә

бир тарихчи олмамышдыр ки, Виконун әсәринә вә нәзәријјәсинә һејран олмасын. Монтескје, Һердер, Мишле, Шпенглер, Тојнби вә дикәр бөјүк тарихчиләр исә онун билаваситә давамчылары сајыла биләрләр.

Вико бүтүн халгларын һәјатыны тәшкил едән бу 3 мәрһәлә—ушаглыг, кәнчлик вә гочалыг дөврләри кими садә бир шәкилдә тәснифатлашдырыр. Биринчи дөвр илаһи дөврдүр вә о каһинләрин һакимијјәти алтында кечир. Икинчи дөвр гәһрәманлыг дөврүдүр. О, аристократларын ирадәси илә дөвран едир. Вә нәһајәт демократија вә гочалыг дөврү кәлир.

МИЛЛӘТЛӘРИН ҮМУМИ ТӘБИӘТИ ҺАГГЫНДА ЈЕНИ ЕЛМИН ӘСАСЛАРЫ

(Әсәрдән бир парча)

Идејаларын ардычыллығы тәбиәт һадисәләринин ардычыллығы илә ујғун кәлир. Инсан ишләри дә белә бир ардычыллыг тәләб едир. Инсанлар әввәлчә мешәләрдә кизләнир, сонра өзләринә кома дүзәлдир, сонра кәндләр, даһа сонра исә шәһәрләр тикиб, академијалар јарадырлар. Бу ардычыллыг етимолокијанын да әсасыны тәшкил едир, о да өз нөвбәсиндә јухарыдакы ардычыллыға әсасән дилләрин әмәләкәлмә тарихини өјрәнмәјә көмәк едир.

Инсанлар әввәлчә зәрурәтлә идарә олунур, сонра хејирли шејләрин гајғысына галырлар, сонра да ләззәт, раһатлыг ахтарырлар вә нәһајәт, раһатлыг вә кеф-дамагдан мәһв олурлар.

Халглар әвәлчә амансыз, сонра чидди, сонра хејирхаһ, инчә, ахырда исә гадынабәнзәр олурлар.

Инсан нәслинин тарихи көстәрир ки, әввәлчә адамлар Полифен кими амансыз вә кобуд, сонра Ахилл кими аличәнаб вә шөһрәтпәрәст, даһа сонра Аристид кими мәрд вә әдаләтли олурлар. Сонралар бөјүк икидлик көстәрән вә ејни заманда чохлу ејбләри олан вә күтләләр арасында бөјүк шөһрәт газанан Искәндәр вә Сезарлар кәлир. Онларын ардынча шүбһәли вә гарагабаг тибериләр вә ән нәһајәт, һәјасызлыг, гудузлуг вә позғунлуг рәмзи олан Калигула, Нерон вә Домисианлар кәлир.

Бу аксиома бизә көстәрир ки, биринчи нөв инсанлар аилә мәишәтиндә биринин дикәринә итаәт етмәси вә шәһәр һәјаты ганунларына табе олмасына һазырлыг бахымындан зәрури иди.

Икинчи нөв адамлар аилә мәишәтинин аристократик республикаја табелијини һәјата кечирмәк, үчүнчү нөв сосиал азадлыға јол ачмаг үчүндүр, дөрдүнчү—монархија формасыны тәтбиг етмәк, бешинчиси ону һәјата кечириб тәсдиг етмәк үчүндүр.

Алтынчы вә једдинчи исә бүтүн бунларын деврилмәсинә сә'ј едәнләрдир.

Бу дүшүнчә вә мүлаһизәләр әбәди вә идеал тарихин принсипләринин бир гисмини бизә ајдынлашдырыр. Бу да бизә белә бир гануну көрмәјә имкан верир ки, бүтүн милләтләр тәшәккүл, инкишаф, бәргәрар, тәнәззүл вә сүгутун ејни бир јолу илә кедир.

Мисирлиләр милләтләрин инсанын үч јаш дөврүнә ујғун кәлән үч нөв јекнәсәк һәјат јолуну илаһи, гәһрәманлыг вә инсанлыг мәрһәләләри кими мүәјјән едир. Она көрә дә биз һәр милләтдә үч тәбиәтин тәзаһүрүнү көрүрүк. Бу үчлү тәбиәт бизә үч нөв хасијјәти, үч нөв һүгуг, үч нөв дил вә јазыны, үч нөв һакимијјәти нүмајиш етдирир вә бүтүн бунлар гејд етдијимиз кими үч јаш дөврүнә ујғун кәлир.

Биз биринчи барбарлыг дөврү илә (гәдим тарих), икинчи барбарлыг дөврү (орта тарих) арасындакы һејратамиз охшајышын мөвчудлуғуна бир нечә дәфә диггәти чәлб етмишик, һәрчәнд ки, Варрон онлары тутгун дөврләр адландырыр. Февгәл'адә үсулларла Христиан дининин һәгигәтләрини вә әзабкешләрин мәтанәти илә онун Романын гүдрәти өнүндә үстүнлүјүнү вә мүгәддәс аталарын мө'чүзәләри вә јаратдыглары илә һәтта јунан мүдриклији илә мүгајисәдә даһа артыг камиллијини тәсдиг едиб, Аллаһ бу динин јени давакар халгларла мүбаризәдә давам кәтирмәси үчүн инсанлар арасында јени тә'лим гајдасы гојду вә бу гајданын лазымы шәкилдә бәргәрар олмасы үчүн шәраит јаратды. Бу мәгсәдлә илаһијјат мәрамлары орта әсрләр тарихини башламагла бәрпа олунду, белә ки, Христиан дининин мүдафиәчиси олан католик краллар диакон ризаларыны кејиниб өз краллыг һәшәмәтләрини Аллаһа һәср етдиләр вә бу сәбәбдән дә индијә кими мүгәддәс заг алимләри титулуну дашымагдадырлар. Онлар руһани вәзифәләрә чан атырдылар вә биз буну Франса Шампије Симфорионунун кенолокијасында көрә биләрик. Орада дејилир ки, һуго Капет Парисин графы вә аббаты рүтбәләрини дашыјырды. Биз һәмчинин бургунд Парадинонун анналларында да Франсыз һөкмдарларынын һерсог вә аббат вә ја граф вә аббат адланмаларына аид чох гәдим мә'луматлара раст кәлирик. Илк Христиан краллары һәрби руһани орденләр тә'сис едир вә онларын васитәсилә арианизм* харабалыгларында Христиан вә Католик дини бәргәрар едир, бунунла да Иеронимин ифадәсинчә десәк, бүтүн дүнјаја, Исламизмә вә башга кафирләрә дә сирајәт едирдиләр.

Сонра исә гәһрәманлыг јашы (Орта әсрләр) башланды вә гәһрәман халглар мүгәддәс мүһарибәләрә башладылар. Һәмин епохада Христиан һөкмдарларынын башларында үстүндәки шар үзәринә хач санчылмыш тач кәздирдикләрини көрүрүк. Буна илк дәфә

* Искәндәријјәли илаһијјатчы Аријанын (256–336) христианлыг мәзһәби.

Сəлиб јүрүшлəри дөврүнүн бајрагларында раст кəлмəк олур. Өтəри олараг нүмунə кими ики барбарлыг (гəдим вə јени) арасындакы һејрəтамиз охшарлыгы едə билəрик.

Гəдимлəрдə кералдлар Макробинин бизə јадикар сахладыгы зəриф вə парлаг формуллар васитəси илə мүһарибəјə кедəн вə мүһарибə едəн шəһəрлəрдəн аллаһлары кери чагырырдылар. Бу адəт бизи белə дүшүнмəјə мəчбур едир ки, гəдим халглар һесаб едирдилəр ки, мəғлуб олан шəһəрлəр Аллаһсыз галыр вə демəли фал ача билмəзлəр: гəһрəманлыг һүгугунун, мəғлублары дини вəзифə илə бағлы олан бүтүн күтлəви вəтəндашлыг вə фəрди һүгуглардан мəһрум едəн əсас характери белəдир.

Биз фəрзијјəмизи гəһрəманлыг епохасынын о тəслим актынын белə бир формулу илə тəсдиг едə билəрик ки, ондан Мəғрур Тарквининин Колласиум шəһəриндə истифадə етдији кими нəтичə олараг мəғлублар галиблəрə бүтүн илаһи вə бəшəри нə варса, һамысыны вермəлијдилəр. Јени барбарлар да ејнилə бу чүр, галиб кəлдиклəри шəһəрдəн мүгəддəслəрин чəсəдлəрини тəлəб едиб галиб шəһəрə апарырдылар. Буна көрə мүһасирə олунанлар белə сəрдабəлəри нəзəрлəрдəн кизлəтмəк үчүн јерə басдырмага чалышырдылар. Бир гајда олараг мүгəддəслəрин чəсəдлəри килсəлəрин əн узаг күнчлəриндə гыфылланыб басдырылырды. Галиблəрдəн шəһəр килсə зəнклəринин сатын алынмасы адəти исə бу күнə гəдəр галмагдадыр.

Авропа, Африка вə Асија V əсрдəн христианлара дүшмəн олан барбар халгларла долмушду. Галиблəр вə мəғлублар бир-бирлəрини баша дүшмүрдүлəр вə биринчилəрин елм саһəсиндə наданлығы онунла нəтичəлəнди ки, бизим əлимиздə бу күн һəмин дөврүн италјан, франсыз, испан вə һəтта алман халглары дилиндə бирчə дəнə дə јазылы абидə јохдур. Баварија салнамəлəрини тəртиб едəн Авентин тəсдиг едир ки, Фридрих Барбароссаја гəдəр (XII əср) фəрманлар бу диллəрин һеч бириндə јајылмырды. Бə'зилəри буну Рудолф I Һабсбурга гəдəр (XIII əср) јахынлашдырырлар. О вахта гəдəр һəр шеј барбар латын дилиндə јазылырды ки, ону да əјан вə һуманистлəрин чох аз бир гисми билирди. Белəликлə о башы бəлалы дөврлəрдə халглар демəк олар ки, лал олмаға мəһкум едилмишдилəр. Јазы-позунун бу чүр гытлыгы орта əсрлəрдə белə һероглиф тəтбиг едилмəсинə кəтириб чыхарды ки, бу да һеч олмазса ев, гəбир, торпаг, мал-гара саһиблəринин адларыны нишан верəн керблəрин јаранмасына сəбəб олду.

Елə бу минвалла да каноник төвбəлəр ады алтында рəһмли мəһкəмəлəр бəрпа олунду. Гəһрəманлыг таланлары корсарларын адына јени шан-шөһрəт кəтирди вə гəдим гəһрəманларын оғурлуг вə гулдурлугла фəхр етдиклəри кими онлары аличəнаблыг нүмунəсинə чевирдилəр. Бартолд дөврүнə гəдəр давам едəн гəһрəманлыг гисаслары гəдимлəрин мүгəддəс мүһарибəлəринə кими тəмиз дини мүһарибəлəр олан нəсил даваларындан сонра тəзəдəн гызышды. Ејнилə онун кими гəһрəманлыг гулдарлыгы да тəзəдəн мејдана чых-

ды вә мәғлубларын зорла әлләриндән алынмыш аллаһлары кими, бу ән'әнә дә Христиан халглары арасында узун мүддәт давам етди вә гуллара һејвана бахан кими бахылды. Бу чүр бахыш христианларын вә түркләрин бир-бирләринә мүнасибәтләриндә бу күнә кими давам етмәкдәдир. Түрк адынын өзү ит демәкдир вә христианлар илтифат көстәриб ону мүсәлман, јә'ни мө'мин адландырырлар. Түркләр дә христианлары донуз адландырырлар. Лакин ән һејрәтамизи икинчи барбарлыгда да (јә'ни орта әсрләрдә) Тит Ливинин ифадәсинчә илк шәһәрләрин әсасынын гојулмасына сәбәб олан гәдим барбарлығын сығыначаг тапдығыны көрмәкдир. Бәшәријјәтин барбарлыг дөрүнә икинчи (јә'ни орта әсрләрә) гајыдышы заманы төрәдилән зоракылыглар, ејнилә гәдим барбарлыг дөврү адамларынын гәддарлыглары кими зәифләри мағараларда кизләнмәјә мәчбур едирдиләр. Белә ки, әввәлләрдә олдуғу кими һәмин гәддарлыгларын габағыны јалныз дини һиссләр алырды.

Буна көрә дә тә'гиб олунанлар адәтән өз аиләләри вә вар-јохлары илә дин хадимләри—јепископ вә аббатларын һимајәсинә сығынырдылар. Феодаллар да бурадан әмәлә кәлмиш вә бүтүн Авропа халглары ичиндә ән барбар милләт олан Алманијада руһани дөвләтләрә нисбәтән јепископлуглар вә аббатлыглар кими задәкан дөвләтләри даһа аз иди.

Бу сәбәбдән дә франсыз һөкмдарлары фәргинә вармадан граф, һерсог, аббат кими титуллары гәбул едирдиләр. Авропада һансы бир мүгәддәсин адыны дашыјан торпаг, шәһәр вә гәсрләрә она көрә истәнилән гәдәр раст кәлмәк олур ки, барбарлыға икинчи гајыдыш дөврүндә јүксәк вә әлчатмаз јерләрдә һәм ибадәт јерләри, һәм дә христианлар үчүн сығыначаг кими, чох да бөјүк олмајан килсәләр тикилирди. Һәмин христианлар килсә јанында өз јохсул комаларыны тикирдиләр. Буна көрә дә әлчатмаз јерләрдәки килсәләрин харабалыглары о дөврүн ән гәдим јадикарлары сајылыр. Аверсдә Капујадакы мүгәддәс Лаврентија килсәсинин дә дахил едилдији Мүгәддәс Лаврентија аббатлығы, Кампанијада, Волтурна чајындан Тарент дәнизинә гәдәр 110 килсәјә саһиб иди. Мүгәддәс Лаврентиј аббатлары бүтүн һәмин торпагларын баронлары идиләр. Адамлар бу чүр көнүллү олараг руһаниләрин протектор һакимијјәтинә табе олурдулар. Јени гәһрәманлыг епохасына гајытма дөврүндә гәһрәманлыг јашы илә бәшәри јашын фәргләнмә әламәтләри башлајыр. Феодал епохасынын бах, бу чүр кичик әһәмијјәти вар.

ЛЕОПАРДИ ЧАКОМО
(1798—1837)

Италјан шаири, философу. Граф аилэсиндэ доғулуб. Ушаглыгдан атасына мәхсус зәнкин китабханада чохлу мүталиә етмиш, сәрбәст латын, јунан, инкилис, алман, франсыз вә с. дилләри өјрәнмишдир. Леопарди одлу, еһтираслы ше'рләриндә Италијанын көләлијини гамчылајыр, онун кечмиш әзәмәт вә гүдрәтини мәдһ едирди. О, ше'рләрин, чохлу фәлсәфи диалог вә есселәрин мүәллифидир. Вәрәмдән өлмүшдүр. Ше'рләри кими есселәриндә дә инсанын мә'нән дүшкүнлүјүнү, һәјатын нәтираб вә мә'јуслугдан, горху нә һәјәчанлардан башга һеч нә вермәдијини јазан Леопарды бәшәријјәтин кәләчәјинә көләлик кими бахыр.

Леопарди Шопенһауер вә Едуард Гартманла бирка дүнја фәлсәфәсиндә пессимизм үчлүјүнү тәшкил едир. Гәдим задәкан нәслиндән, амма заһирән көзәл олмајан Леопарди өмрү боју севки һәсрәти илә чырпынмыш лакин севдији көзәлләрин һамысы ону рәдд етмиш, мәһәббәтинә күлмүшләр.

Лакин онун бөјүк кәдәринин сәбәби әлбәттә бу дејил. Үмумијјәтлә инсанын бир варлыг кими фанилији вә кәрәксизлији Леопарди кәдәринин әсасыдыр.

Леопарди јазыр ки, инсан мә'нәвијјатча нә гәдәр кобуд вә бајағы олурса, бир о гәдәр ирадәли, амиранә вә гәтијјәтли олур.

О һәм 41 ше'риндә, һәм дә чохлу фәлсәфи трактатларында инсанын каинатда мискин вә кәрәксизлијини, шөһрәтин, мәһәббәтин бош вә мә'насызлығыны, Шопенһауерсајағы ачы бир пессимист кими тәсвир етмишдир. Онун лирикасы дүнја поезијасынын зирвәләриндән бирини тәшкил етдији кими фәлсәфәси дә Шопенһауер вә Гартманла бәрабәр хүсуси бир сәһифәдир.

Онун јарадычылыг ирси әтрафында чохлу мүбаһисәләр кетмиш, бә'зиләри ону классик, бә'зиләри романтик, бә'зиләри кинајәли сатирик һесаб етмишләр.

Даһи лирик шаир вә философ истәр-истәмәз әтрафында бајрам едәјән чылыз вә алчаг адамлары өз гүдрәтли кинајәси илә гамчыламалы олмушдур.

Леопарды һәр тәрәфдә көләлик вә шәрәфсизлик көрүрдү. Үмидләри сөнүк, вахтындан тез гочалмыш вә ја алчаг көләлик мүһитинә ујгунлашыб мәсләкини, идеалларыны күндәлик һәјат, нәш'ә вә газанчына сатанлар италијасы Леопардинин јарадычылығына түкәнмәз енержи вә гүдрәтли илһамына чошғун бир нәрвазлыг верирди.

Бүтүн даһиләр кими мүасирләри Леопардинин гәдрини билмәдиләр. Анчаг бу күн онун ады Италијанын мә'нәви вә руһи сәмасынын ән парлаг улдузларындан бирвдир.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН ПАРЧАЛАР

* * *

Тәбиәтин өзүмүзә бәнзәрләрә гаршы биздә јаратдығы мәһәббәт о гәдәр бөјүкдүр ки, буну бир чох һејванларын вә тәчрүбәсиз ушагларын күзкүдә өз шәкилләринә мүнасибәтиндә ајдын көрмәк олар. Онлар күзкүдә көрдүкләри мәхлугун өзүнә бәнзәр олдуғуну көрүб гәзәбдән дәли олур, бүтүн нифрәтләријлә ону дөјмәјә, өлдүрмәјә чалышырлар. Тәбиәтчә мүлајим олан ев гушлары белә, ачыгла күзкүјә һүчум едир, гышгырыр, димдији вә ганадларыјла она зәрбәләр вурур, мејмунлар исә күзкүнү јерә чырпыр вә әкәр мүмкүнсә ајагларыјла тапдалајырлар.

* * *

Билмирәм һансы бир мүдрик һачанса она дејилән—сәнә мүвәффәгијјәт арзулајырам—сөзләринә белә чаваб вермишдир:

— Бир һалда ки, динимиз ајрыдыр, гоһум дејилик, гоншу дејилик вә бир-биримизә јахшылыг еләмәмишик, нијә дә арзуламајасан?

* * *

Чоху сәнинлә алчагчасына рәфтар етмәјә чалышыр вә әкәр сән онларын нифрәтиндән горунмаг истәјирсәнсә, әввәлән, о гәдәр еһтијатлы ол ки, бу нифрәт сәнә хәтәр јетирә билмәсин, сонра да елә ет ки, сәнин онларын алчаглығындан хәбәрдар олдуғуну һисс етмәсинләр.

* * *

Алчаг вә бајағы адамлар һәмишә елә зәнн едирләр ки, онларын һәр һансы әмәли башгалары тәрәфиндән ән јахшы һәрәкәт кими гијмәтләндирилир вә онларын нијјәтини һеч ким баша дүшә билмәз.

* * *

Антик дөврүн адамлары гочаг олмаға чалышырдылар, бәнзәмәјә јох. Бизим чәмијјәт исә дејир намуслу кими көрүн, амма олма!

* * *

Һәјат һәмишә хејирхаһлар үчүн зиндан, вичдансызлар үчүнсә бајрам олачагдыр.

* * *

Дүнја тәмиз адамлара гаршы дәләдузлар иттифагы, нәчиб адамлара гаршы бајағылар иттифагыдыр.

* * *

Јер үзүндә бүтүн бөјүк, көзәл вә парлаг идеаллар өлүб, тәкчә бизим онлара олан мејлимиз һәлә јашајыр.

ПАРЕТО ВИЛФРЕДО

(1848—1923)

Италјан сосиологу. 1916-чы илдә нәшр олунан «Үмуми сосиолокија үзрә трактат» адлы әсәри ону гәрб дүнјасында ән мәшһур вә нүфузлу сосиологлардан бири етсә дә, Парето ән аз јазмыш мүтәфәккирләрдән биридир. Жорж Сорел вә Гаетано Москанын тә'сирини һисс етмишдир.

Паретонун Марксизми әвәз едән вә чәмијјәт һәјатыны Маркседан гат-гат реал вә конструктив әкс етдирән нәзәријјәси нәдән ибарәтдир?

Әсәринин нәзәри һиссәләриндә Парето тәсдиг едир ки, тәкамүл дүз хәтт үзрә дејил, тсикләрин арамсыз тәкрары үзрә дөвран едир. Онун фикринчә бу маһијјәти елмә мә'лум олмајан предметдир. Үмумијјәтлә, Паретонун фикирләри ријази формуллар кими гыса вә лаконик маһијјәт дашыјыр. О чәмијјәтә фәрдләрин фасиләсиз оларақ бир-бирләринә мүнасибәтләриндә мүвазинәти даим позулан вә бәрпа олунан системләр кими бахыр. Философ сосиал һәрәкәтләры ики јерә ајырыр: мәнтиги вә гејри-мәнтиги. Мәнтиги, һиссләрә дејил, [illegible] формалардыр ки, бунлары [illegible], ејни вә [illegible] һәрәкәт едир. [illegible] мүхтәлиф [illegible] әсасән [illegible] едир. [illegible] сонрам [illegible] мәнтигинә дејил, һиссләрин мәнтигинә әсасланыр. [illegible] өз мәгсәдинә чатмағын мәгсәдлә васитәни бирләшдирир. Һалбуки бу әслиндә чох заман реаллыга дејил, иллүзи-

јаја әсасланыр. Парето гурбан мәрасимләрини вә дини ајинләри буна мисал көстәрир. Паретонун нәзәријјәсиндә ән марагглы, реал вә һәјати мүддәалар онун идеолокија һаггында консепсијасындадыр.

Мә'лумдур ки, Марксизм-ленинизм коммунист вә болшевикләрин гурдуғу тоталитар режимин әсас дајағы, онун идеолокијасы иди. Бу идеолокија дини ајинләрдән дә мүгәддәс сајылыр вә режим бүтөвлүкдә онун үзәриндә гурулмушду. Парето исә һәр һансы бир идеолокијаны мәшһур демагокија вә сөз ојуну, гејри-мәнтиги һәрәкәтләрин маскировкасы һесаб едирди. Идеолокијаларын јалныз формасы дәјишир, вахт өтдүкчә, бир идеолокијанын өртүјү көһнәлдикчә јеники илә дәјишир.

О јазыр ки, күтләләр даим бу идеоложи масканын тә'сири алтында олур, јалныз вә јалныз өз һиссләринә, инам вә хурафата галиб кәләнләр идеолокијадан хилас олур. Белә адамлар даһи адланырлар.

Парето чәмијјәтин лидерләрини «ширләр» вә «түлкүләр» кими характеризә едир. «Ширләр» өз идеалларына мүтләг инаныб һакимијјәти әлә кечирәнләрдир. Икинчи гисм исә «түлкүләр»дир. Онлар «ширләр»дән фәргли оларага һәр чилдә кирир, һәр чүр шәраитә ујғунлаша билирләр.

МОСКА ГАЕТАНО

(1858—1941)

Италјан сосиологу, политолокијанын вә елита нәзәријјәсинин баниләриндән бири. О, чәмијјәт үзвләринин, идеолокија, синиф вә ичтимаи-сијаси бахышларындан асылы олмајараг башсыз халг күтләләри илә һаким сијаси азлығын әбәди вә барышмаз груплара ајрылдығы консепсијаны ирәли сүрмүшдүр. Һәмин азлыг ки, чәмијјәтә ағалыг едир, һәр чүр имтијазлара малик олуб гејри-мүтәшәккил күтләни истәдији кими идарә едир. Әслиндә демократија вә башга терминләри мејдана атараг һәмин һаким азлыг даими һөкмрандыр вә бу һөкмранлығы парламент, халг нүмајәндәләри вә башга әфсанәләр вә заһири әламәтләрлә өрт-басдыр едиб өз сијаси һекемонлуғуну маскалајыр. Москаја көрә һәмин һаким тәбәгәнин дајағы вә нечә дејәрләр «ајагалты пилләси» олан орта бир синиф дә вар. Моска јзыр ки, һәр чүр халг һакимијјәти, демократија, сосиализм әслиндә утопијадыр. Чүнки бәрабәрлик вә демократија инсан тәбиәти вә чәмијјәт ганунлары илә дүз кәлмир. Һакимијјәт халгын ичиндән чыханларын әлиндә ола биләр, халг үчүн сәрфәли ола биләр, фәгәт халгын һакимијјәти ола билмәз. Сосиолог һакимијјәт елитасыны халг һакимијјәти кими һәр чүр хәјали идејалардан азад едән өз сијаси консепсијасыны јаратмышдыр. Бу

чүр елита коләчәкдә артыг мадди мараглар әсасында дејил, бачарыг, тәһсил, идрак кими кејфијјәтләр әсасында формалашачагдыр. Лакин Моска да Парето кими һаким елитанын халг ичиндән чыхмыш күчлү нүсхәләр һесабына даим јениләндирилмәсини тәләб едиб. Бунсуз елита кеч-тез мә'нәви чәһәтдән мүфлисләшәчәк. Чәмијјәтдә исә һәкимијјәтә чан атан гүввәтли «еһтијат» даим мөвчуддур вә онлар истәдикләри вахт өлкәнин талејини әлә ала биләр, ону идарә едә биләрләр. Мәһз белә күчлү нүсхәләрин һесабына һакимијјәт стабил олуб сијаси фыртыналардан јан кечир. Белә шәраитдә һакимијјәтин 4 типи мөвчуд олур. Задәкан-автократија, задәкан либерал, демократик-автократик вә ән нәһајәт демократик либерал.

КРОЧЕ БЕНЕДЕТТО

(1866—1952)

Италјан философу вә тарихчиси. Неапол университетинин профессору. Ејни заманда тәнгиди, публисистик вә естетикаја аид әсәрләр јазмыш, сијаси хадим кими дә фәалијјәт көстәрмишдир. Чентиле илә биркә фәлсәфи журнал вә алманахлар чап етмишдир. Әксәр елмләрә аид чохлу әсәрләр јазыб XX әср Италија мәдәни һәјатына мүһүм тә'сир көстәрмиш, һәтта бир мүддәт Маариф назири олмушдур.

Һекел дүнјакөрүшүнүн тә'сири алтында руһун фәлсәфәсини тә'јин етмәк вә әсасландырмаг башлыча јарадычылыг мәгсәди олмушдур. Бу консепсијаны даһа рәнкарәнк вә кениш өлчүдә ишләјиб варлығын фундаментал әсасына чевирмишдир. II Дүнја мүһарибәсијлә көзүнүн габағында чичәкләнән өлкәләр харабазара чеврилсә дә Кроче Һекел кими фантастик үмумиләшдирмәләр апармагла, тарихин никбин фәлсәфәсини јазмагла мәшғул олмушдур. «Бәшәријјәтин борчу вә вәзифәси өзү үчүн раһатлыг ахтармагдан ибарәт дејил, фасиләсиз олараг өзүнү јарадычылыгла ифадә етмәкдә, һәр дәфә даһа јүксәк формаларла шаир вә рәссам кими тарихин әбәди поемасыны јаратмагдадыр».

Ајдындыр ки, ајры-ајры нүсхәләрин, јә'ни бәшәријјәтин миндә бир фаизинин фәалијјәти нәзәрә алынмаса бәшәријјәтин Крочениң тәләб етдији мәгсәд вә вәзифәләрлә асла иши јохдур. Кроче ејни заманда Марксизмин вә Позитивизмин әлејһинә кедиб дәгиг тарихи мәрһәләләрин бир-бирини әвәз етмәси һаггында Виконун консепсијасыны мүдафиә вә шәрһ етмишдир. Естетик анлајышла мәнтигә, интуисијаја бөјүк әһәмијјәт вериб ејни заманда тарих илә фәлсәфәни говушдурмаға вә гардашландырмаға чалышмышдыр. Һәр конкрет тарихи һадисәдә универсаллыг көрмүш, бу күнүн һа-

дисәләринә әсасланараг кечмиш һаггында үмумиләшдирмәләр апарылмасыны мүмкүн сајмышдыр.

Гәрибә көрүнсә дә харичи өлкәләрдә даһа чох естетикаја аид әсәрләријлә танынмыш, рус дилиндә исә јалныз лингвистикаја аид бир әсәри нәшр олунмушдур.

Авропанын Данте, Ариосто, Корнел, Шекспир, Баттиста, Һөте, Һекел, Вико вә башга шәхсијјәтләринә аид очеркләри, «Сијасәт вә әхлаг», «Мәдәнијјәт вә әхлаг» әсәрләри бөјүк марагла охунур.

Артур Хүбнер јазыр: «Һәгигәтән дә елә бир елми вә мәдәни саһә јохдур ки, Кроче она аид әһәмијјәтли бир шеј јазмасын. Биз бу балачабој, зәиф бәдәнли адамын Италијанын мә'нәви инкишафы үчүн әһәмијјәтини тәсәввүр едәчәк һеч бир мүгајисә көстәрә билмирик. Франсада, Инкилтәрәдә, Алманијада бүтөв бир нәслин етдикләрини бу адам Италија үчүн тәкбашына етмишдир».

ЧЕНТИЛЕ ЧОВАННИ

(1875—1944)

Италјан философу. Муссолини һакимијјәти дөврүндә Италијанын маариф назири, мүхтәлиф дөврләрдә исә Палермо, Пиза вә Рома университетләринин профессору олмушдур.

Чентиле Актуализм чәрәјанынын нүмајәндәси кими һазыркы реаллығын тәзаһүрүнү «фикир актуаллығы»—тәфәккүр адамынын тәфәккүр просесиндә көрмүшдүр. О, бу фикри објектив варлығын әсасы һесаб етмишдир.

«Һекел диалектикасы» әсәриндә Чентиле јазыр ки, објектив руһ тарихин өзүнәмәхсус әсасы, дәркетмә просеси исә бүтөв вә тамамланмыш бир просесдир. Руһ дедикдә әлбәттә инсан руһу анлашылыр вә бу һәм дә илаһи руһ демәкдир, бир һалда ки, о илаһи руһдур, демәли, һәм дә инсан руһудур.

«Гадаган олунмуш китаблар индекси» әсәриндә философ дәркетмәни ирадә, ирадәни дә дәркетмә һесаб едир.

Совет тоталитаризми Чентиленин Муссолининин тоталитар режими илә әлагәсини әлдә бәһанә едәрәк онун әсәрләри вә фикирләри үзәриндә хәтт чәкмиш, адынын вә әсәрләринин јајылмасыны, тәдгиг вә тәрчүмә едилмәсини гадаған етмишдир. Үмумијјәтлә обр̆азлы тәфәккүр саһиби кими италјан философу бир сыра мүрәккәб фәлсәфи анлајыш вә фикирләри парлаг бәдии образларла ифадә едәрәк сәләфләриндән вә мүасирләриндән јахшы мә'нада фәргләнир. И. М. Конун «Фәлсәфи идеализм вә буржуа фикринин бөһраны» әсәриндә Чентиледән тарих, заман вә инсанлар һаггында белә бир ситат кәтирилмишдир:

«Кечмиш заманларда инсанлар доғулур, фикирләшир, зәһмәт

чәкирдиләр. Лакин көзәлликдән зөвг алдыглары чичәкләр, јахуд көзләринин габағында јазда јашыллашан, пајызда исә саралан јарпаглар кими онларын һамысы мәһв олмушдур. Онларын хатирәси јашајыр, лакин хатирәләр аләми дә фантазија аләми кими бир һечдир. Вә хатирәләр һеч дә арзулардан јахшы дејил. Тарихчи билир ки, кечмишин фактларын һәјаты вә әһәмијјәти кечмишин хартијасы, китабәси вә һәр һансы бир чәназәси илә ашкарлана билмәз, онларын мәнбәји тарихчинин фәрди хүсусијјәтиндәдир».

Бу кәдәрли вә парлаг фикирләр көстәрир ки, Чентиленин әсәрләриндә нә гәдәр мә'налы вә ибрәтамиз фикирләр әкс олунуб.

ИСПАН ФИЛОСОФЛАРЫ

ГРАСИАН БАЛТАСАР

(1601—1659)

Испан јазычысы, философу. Һәким аиләсиндә доғулмуш, језуит коллечиндә, сонра исә Сарагосада тәһсил алмышдыр. Сонра өзү мүхтәлиф коллекиаларда әхлаг теолокијасындан вә фәлсәфәдән дәрс демишдир.

1637-чи илдә Грасиан «Гәһрәман» адлы әхлаги трактатыны чап етдирир. Әсәр марағлы гаршыланыб испан вә франсыз, инкилис вә башга дилләрдә дөнә-дөнә нәшр олунур. 1640-чы илдә чапдан чыхан «Сијасәтчи» трактаты јенә охучулар тәрәфиндән марагла, језуит хадимләри тәрәфиндән исә јенә сојуг гаршыланыр.

Нәһајәт, 1647-чи илдә философ охучулара өз шаһ әсәрини— «Чиб фалы» трактатыны бәхш едир, 300 афоризмдән ибарәт олан бу даһијанә һәјат кодекси о вахтдан бәри Авропанын әксәр дилләриндә дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

«Критикон» адлы фәлсәфи романы (1651) онун јарадычылығынын әзәмәтли јекуну сајыла биләр. Бу романда О, мүхтәлиф инсанларын инсан чәмијјәтиндәки јолуну тәсвир етмәк кими мөһтәшәм бир идејаны һәјата кечирмәјә чалышмышдыр.

Бундан сонра дүшмәнләри она галиб кәлир. Грасиан әввәлчә сүркүн олунур. Олмазын тәһгирләрә, мә'јуслуглара дөзә билмәјән јазычы-философ 1659-чу илдә вәфат едир.

Грасиана көрә тәбиәт инсаны талејин ихтијарына атыр. Һәјат исә амансыз мүбаризә мејданыдыр. Бурада јалныз галибләрә јер вар. Галибләр ағыллы, һәр шеји өлчүб-бичән, сојугганлы, еһтијатлы, нијјәтини кизли сахлајанлардыр. Һамыны ахмаг һесаб етмәк, ән бөјүк ахмаглыгдыр. Һамынын өз нијјәти вар. Ким бу нијјәти кизләдә билиб һәрәкәт едирсә о, галиб кәлә биләр. Грасиан Макиавеллини тәнгид етсә дә, һәјатда истәр-истәмәз онун јолујла кетмишдир.

ЧИБ ФАЛЫ, ЈАХУД КАМИЛЛИК ЕЛМИ

ГОЈ СӘНӘ МӨҺТАЧ ОЛСУНЛАР

5. Бүтү һејкәлтараш јох, она ситајиш едәнләр јарадыр. Тәки сәндән һәмишә хаһиш етсинләр, нәинки тәшәккүр. Ријакар миннәтдарлыға архајын олмаг, аличәнаб үмидләри талан етмәк демәкдир. Биринчи нә гәдәр унутгандырса, икинчи бир о гәдәр јадда сахлајандыр. Асылы оланлар, лүтфкарлардан хејирлидир. Сусузлуғу јатырыб булаға арха чевирирләр. Ширәси сыхылмыш портағалы гызыллыгдан зибиллијә атырлар. Биринин сәнә еһтијачынын сону, достлуғун, сонра да һөрмәтин сонудур. Гој бу сөз сәнин башлыча һәјат девизи олсун: Сәнә олан еһтијачы даим гору! Һәтта гүдрәтли аған олса белә, ону да өзүнә мөһтач сахла. Лакин һәддән артыг нијјәтләрини кизли сахламагла јахын достуну чашдырыб өз хејрин үчүн она пислик етмәкдән сагын!

* * *

РУҺУН НҮФУЗЕДИЛМӘЗЛИЈИ

94. Еһтијатлы әр әкәр она һөрмәт едилмәсини истәјирсә, өз «мән»ини өјрәнмәјә, фикирләринин, әмәлләринин дәринлијинә баш вурулмасына имкан вермәмәлидир. Онунла јалныз таныш олмаг олар, лакин ону тамам дәрк етмәк, маһијјәтинә бәләд олмаг олмаз. Гој сәнин имканларынын һәддини һеч ким билмәсин, јохса, сәндән дојуб мә'јус оларлар. Һеч вахт сәни тамамилә гаврамаға имкан вермә. Нә вахт ки, ахыра кими танымырлар, тәрәддүд едирләр, сәнә һөрмәт едәчәкләр, әксинә, сәнин бүтүн күчүн, нә гәдәр бөјүк олса белә, үздәдирсә, тә'сири олмајачаг.

* * *

ӘКӘР АСЫЛЫЛЫГ ТЕЛЛӘРИ ИЛӘ БАҒЛЫСАНСА

115. Хошакәлмәз адамла јол кетмәјә мәчбур олдуғун кими сәни әһатә едәнләрин пис әхлагы илә дә барышмалысан. Јыртычы хасијјәтли инсанлар вар ки, онларла јашамаг чәтиндир, һәм дә онлардан гачмаг да олмур. Ејбәчәр сифәтә тәдричән алышдығын кими, онлара да өјрәшмәк лазымдыр ки, бу јыртычылыг сәни гәфилдән һагламасын. Әввәл сәни горхудурлар, лакин бу илкин горху тәдричән кечиб кедир, еһтијатлылыг исә гәфил һүчумларын гаршысыны алмағы, ја да сәбрлә онлара дөзмәјә алышдырыр.

* * *

ҺЕЧ ВАХТ ӨЗҮН БАРӘДӘ ДАНЫШМА:

117. Ја өзүнү тә'рифләмәк лазым кәләчәк ки, бу шәнпәрәстликдир, ја да писләмәк—бу да мискинликдир. Өзүн барәдә данышмаг—ағыла гаршы күнаһ ишләмәк вә гулаг асанлары дарыхдырмагдыр. Бу һәрәкәтә достларын арасында да јол вермә—хүсусилә јүксәк јердә, һарада ки, чохларынын гаршысында данышмаг лазым кәлир вә белә зәифлик сәни күлүнч едәр. Иштиракчылар һаггында да данышмаг ағылсызлыгдыр, сәни ики учурумдан бири көзләјир: ја јалтаг һесаб олунамаг, ја да тәһгирә туш кәләчәксән.

* * *

БИР УҒУРСУЗЛУГ ЈҮЗ УҒУРУ УСТӘЛӘЈИР

169. Парлаг күнәшә бахмагы һеч ким бачармыр, лакин гүруб едән кими һамы бахыр. Гара чамаат сәнин уғурларыны һесаба алмајачаг, амма бир балача будрәсән, дәрһал көрәчәкләр. Писләри һамы даһа чох танıјыр вә бәркдән тәнгид едирләр, нәинки хејирхаһлары тә'рифләјирләр. Чохлары нә гәдәр ки, чинајәт төрәтмәмишдиләр, һеч ким дә онлары танымырды. Сәнин бүтүн уғурларын чүзи бир сәһви белә өртмәјә бәс етмәз. Елә буна көрә хејирхаһлығы дејил, јалныз пислији көрән инсан өвладына бел бағлама.

* * *

МӘКАНЫ ДӘЈИШМӘКДӘН ГОРХМА

198. Елә халглар вар ки, араларында нәјәсә наил олмаг истәсән, хүсусән әкәр али бир шејә чан атырсанса, ајрылыб гүрбәтә кетмәк мәсләһәтдир. Ана вәтән чох вахт даһиләр үчүн өкеј анадыр. Орада ушаглыгдан танындыглары адама пахыллыг һисси һөкм сүрүр. Сеј-ганларын наил олдугун бөјүклүјү дејил, нөгсанларыны даһа чох хатырлајырлар. Һәтта санчаг белә Көһнә дүнјадан Јени дүнјаја кечәрәк гијмәтли олду. Ади шүшә дә елә ораја кечәрәк алмазы көлкәдә гојду. Әҹнәбиләр һөрмәтли олур, узагдан кәлдијинә көрә, јахуд да һазыр, бәзәнмиш һалда пејда олдугуна көрә, өз өлкәләриндә һәгарәтлә бахылыб анҹаг исә дүнјанын бәзәји оланлары чох көрмүшүк. Онлара һәм јерлиләри, һәм дә јадлар һөрмәт едир, би-

ринчиләр она көрә ки, узагдадырлар, икинчиләр исә—она көрә ки, өзкәдирләр. Меһрабдакы ағач һејкәлин өнүндә ону мешәдә тир кими көрәнин гәлбиндә сәчдә һисси ојана билмәз.

* * *

НӘ УЗУНӨМҮРЛҮ ДОСТЛУГА, НӘ ДӘ ДУШМӘНЛИЈӘ ЕТИБАР ЕТМӘ

217. Бу күнкү достларына сабаһкы гаты дүшмәнин кими бах. Һәјатда белә олур вә сән дә бунлара әввәлдән һазыр ол. Достлуг чәбһәсиндән гачан фәрариләри силаһла тәчһиз етмәкдән сагын! Дүшмәнләр үчүн гапыны һәмишә ачыг сахла. Чох вахт бизә дүшмәндән алдығымыз гисасын кечикмиш пешиманлыг һисси әзаб верир, дүшмәнә вурдуғумуз зијанын севинчи белә кәдәрә чеврилир.

КРИТИКОН

(Бир парча)

Белә нәгл едәјирләр ки, бир дәфә Бәхт илаһәси сарајында, салонда, ә'јанлары отуруб хаһишә кәләнләри гәбул едирмиш. Бу заман кәлиб хәбәр верирләр ки, хошбәхтлик ахтаран ики чаван онун мәрһәмәтинә наил олмаға кәлибләр.

— Гој кәлсинләр.

Чаванлар дахил олур. Биринчи чаван баш әјиб дејир:

— Улу Бәхт, мән ағыллылар вә мүдрикләр арасында шөһрәт үчүн кәлмишәм.

Сарај әһли бир-бирләријлә пычылдашырлар.

— Бу чаван дүнјаны фәтһ едәчәк.

Амма Бәхт илаһәси сакитчә вә алчаг сәмли-сәмли дејир:

— Кет, арзуна чатдын.

Икинчи чаван ирәли кәлиб баш әјир.

— Мән наданлар вә ахмаглар арасында шөһрәт истәјирәм.

Бүтүн сарај адамлары бу гәрибә арзуја гәһгәһә илә күлүрләр.

Лакин Бәхт илаһәси тәбәссүмлә чаваб верир:

— Кет, арзуна чатдын.

Беләчә һәр икиси разы вә мәмнун һалда сарајы тәрк едирләр. Сарај әһлинин үзүндә һәлә дә һејрәт вә анлашылмазлыг көрән Бәхт илаһәси онлара белә дејир:

— Әзиз ә'јанларым, сизчә бу хаһишә кәләнләрин һансы ағыллы иди? Фикирләширсиз ки, әлбәттә, биринчиси. Амма билин, биринчи чаван ахмагды, һеч өзү дә билмәди ки, нә истәди. О, дүнјанын ән ахырынчы адамы олачаг. Амма икинчиси өз ишини јахшы билир.

Бу парадоксал сөзләри ешидиб ә'јанлар лап чашыб галдылар. Онда Бәхт илаһәси изаһ етди:

— Билирсинизми, мүдрикләр вә агилләр дүнјада аздыр, бир шәһәрдә, һәтта бир өлкәдә һеч дөрдү дә тапылмаз. Амма надан вә ахмагларынса сајы-һесабы јохдур. Буна көрә ким онлары өз тәрәфинә чәкә билсә, о да дүнјанын һакими олачаг.

УНАМУНО МИКЕЛ

(1864—1936)

Испан јазычысы вә философу, миллијјәтчә баскдыр. Мадрид университетини битириб Билбао университетиндә дәрс демишдир. Саламанка университетинин ректору олмушдур. Сонралар сијаси бахышларына көрә Канар адаларына сүркүн едилиб орадан Франсаја гачмыш, 1930-чу илдә исә Испанијаја гајыдыб Кортесин депутаты сечилмишдир.

Екзистенсиализмин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Унамуно «Мәһәббәт вә педагокика», «Мүһарибә заманы сүлһ» «Авел Санчес» вә нәһајәт шаһ әсәри сајылан «Думан» романларынын, «Федра» «Медеја», «Хуан гардаш» драмларынын, чохлу ше'р вә һекајәләрин вә бир сыра фәлсәфи әсәрләрин вә есселәрин мүәллифидир. Фәлсәфи әсәрләринин дә ән мәшһуру «Инсанларын вә халгларын һәјатында фачиәви дујғулар»дыр. Әсәрдә Кјеркегор вә Нитшенин күчлү тә'сири һисс едилир. Унамунонун әсас гајәси тарихин вә шәхсијјәтин проблемләридир. Тарихи реаллығын заһири вә дахили гатлары вар. Бүтүн үздә оланлар вә дәрк олунанлар биринчи гатын материаллары, она аид олан һәгигәтләрдир. Формал вә дәрин олмајан бу гата еіни заманда чәмијјәтин милли, сијаси, дини вә дөвләт әламәтләри дахилдир. Әсл екзистенсиал, интим, иррасионал, дәрколунмаз әламәтләр исә тарихин икинчи, алт гатына аиддир. Бу исә халг, дил, халгын руһу вә мәдәнијјәти демәкдир. Тарихи просесин мә'насы вә маһијјәти исә заһири гатын дахили гата чеврилмәсинә наил олмагдыр.

Унамуно дүнјакөрүшүндә мәркәзи јерләрдән бирини Дон Кихот образы вә онун интерпретасијасы тутур. Буну Унамуно белә ачыглајыр: «Дон Кихотун һәјатында реаллыг јел дәјирманлары вә онларла мүбаризә дејил, нәһәнкләрдир. Дәјирманлар хәјали, феноменалдыр, нәһәнкләр исә ноуменал, дәрколунмаз, чисманидирләр».

Унамуно бир чох милли дәјәрләрин сахта олдуғуну билдириб Испанијанын авропалашдырылмасы шүарыны ирәли сүрмүшдү. О өз инам консепсијасы вә мә'нәви һәјатда инамын бөјүк ролу илә Кјеркегора јахынлашыр, инсанын өлмәзлијә чан атмасы барәдә фикирләсә ондан узаглашыр. Мәһз инсанын өлмәзлијә чылғын мејли динләрин јаранмасына вә нәтичәдә Аллаһа олан инамын сәбәбинә чеврилмишдир. Инсанын өлмәзлијә тәләбаты Унамунонун есселәриндә әсас мөвзуја чеврилмишдир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Өзүнү нә бириндән артыг, нә бириндән әскик, нә дә биринә бәрабәр саj. Ахы биз инсаныг, рәгәм дејилик. Бизим һәр биримиз јеканә вә әвәзедилмәзик.

* * *

Биздә дә гвел вә гибеллинләр кими белә бир абсурд принсип әсас көтүрүлүр ки, ким ки, бизимлә дејил, о, бизә гаршыдыр. Сән белә һесаб едирсән ки, јарадычылыг уғурларын јохдур. Чүнки һәмкарларын онлары көрмүрләр. Сән гәлбинин гызылыны вер, о, әлдән-әлә кәзәчәк. Фикир вер, адыны чәкмәкдән сә'јлә гачсалар да, сән онларын—бу ағыллыларын гәлбинә кирмәмисәнми? Сәни әһатә едән һәмин шикајәт етдијин сүкут тәнтәнәли сүкут дејилми?! Бирбирләрини нә гәдәр саламласалар да, онларын үзәриндә сәнин сөзләрин сәсләнмирми?

* * *

Нә мәдәни инкишаф адланан шејә, нә сосиал мүһитә, нә өз халтына, нә өз заманына, нә дә идеја тәрәггисинә тә'сир етмәјә чалышма, онлар өзләри өз јоллары илә кедирләр.

* * *

Тарих үчүн јашамаг бир шејдир, әбәдијјәт үчүн јашамаг бир шеј.

* * *

Фачиә бурасындадыр ки, биздә кәнчлик јохдур: кәнч адамлар вар, амма кәнчлик јохдур.

* * *

Бу чәрчивә, бу да чәһрә. Көр мәкик нечә фырланыр, ип нечә ојнајыр! Мәнә де көрүм бәс бизим варлығымызын материалы һара кедир, һарда јумагланыр? Һардадыр о мил?

* * *

Әввәлчәдән тутулмуш план нәјинә лазым, сән ки, бина дејилсән.

* * *

Өз руһунун дәринликләринә баш вур, о заман һәр күн јени-јени үфүгләр ачачаг, ајаг дәјмәмиш торпаглар, думдуру чајлар, һәлә һеч кимин көрмәдији сәмалар, јени улдузлар, јени кәһкәшанлар кәшф едәчәксән.

САНТАЈАНА ЧОРЧ

(1863—1952)

Испан—Америка философу. 1888-чи илдә Һарвард университетини битириб 26 јашында фәлсәфә доктору олмушдур. Узун илләр Һарвард университетиндә дә профессор кими дәрс демишдир. Сонралар мүхтәлиф өлкәләрдә, өмрүнүн ахырларында исә Парисдә вә Ромада јашамышдыр.

«Сонетләр» вә башга шеʼр китабларынын, «Иблис» фачиәсинин, «Сонунчу пуритан» романынын, «Көзәллик һисси», «Поезија вә динин интерпретасијасы», «Барбар поезијасы», «Үч фәлсәфи шаир—Лукретси, Данте, Һөте», «Либерализм вә мәдәнијјәт» кими естетика вә мәдәнијјәт мәсәләләринә аид әсәрләрин мүәллифидир.

Лакин она јүксәк аләмдә шөһрәт газандыран «Идракын һәјаты» вә «Варлыг сәлтәнәти» адлы 5 вә 4 чилдлик фундаментал фәлсәфи әсәрләрдир. Бу әсәрләрдә философун Платонист дүнјакөрүшү XX әсрин бир сыра фәлсәфи консепсијалары илә чулғаланараг рәнкарәнк шәкилдә әкс олунуб.

Сантајанаја көрә шејләрин маһијјәти форма шәклиндә онларын дәрколунмаз субстансијаларындан ајдын вә көзәлдир. Демәли руһ материјанын көлкәсидир. Маһијјәтләрин дүнјасы замансыз бир мә-

кандыр. Бу, варлығын биринчи сәлтәнәтидир. Икинчиси—материјалар сәлтәнәтидир. Варлығын сонракы ики сәлтәнәти исә руһун вә һәгигәтин сәлтәнәтләридир.

Сантајана јазыр ки, инсанын материал дүнјаја, әсаслара һәрислијини «сүмүк ганан итә» бәнзәтмәк олар. Инсанын солипсизми* вә егоизми мәһведилмәздир.

«Идракын һәјаты» әсәриндә исә сосиал һәјатын, елмин, инчәсәнәтин, динин маһијјәти ачылыр, мә'нәви фәалијјәт,инсан идеалы, өзүнүифадә адн инсанларын күндәлик, практики фәалијјәтинә гаршы гојулур.

Философун ән мараглы вә поетик әсәрләриндән бири дә онун «Чәһәннәмдә чәннәт арасында диалоглар»ыдыр. Бурада мүәллифин һәјатын вә инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф аспектләринә аид дәрин дүшүнчәләри, онун инсан әләјагәтләри, өлмәзлик вә гәһрәманлыг кими әбәди дәјәрләр әтрафында фикирләри антик философларын вә гәһрәманларын дили илә ифадә олунмушдур.

Сантајана дини инсанын вачиб психоложи тәләбаты кими, ејни заманда ону маһијјәтчә бир миф кими шәрһ етмиш, һәм дә бу алданышын нәчиб бир алданыш олдуғуну әсасландырмаға чалышмышдыр.

Философун 1951-чи илдә 88 јашында нәшр етдирдији «Һакимијјәт вә ағалыг» әсәриндә дөвләт гурулушу кими, зәиф демократија һакимијјәтинә нисбәтән сәрт елита һакимијјәтинә даһа чох үстүнлүк вермишдир. Јалныз елита һакимијјәти бөјүк мәдәнијјәтин чичәкләнмәсинә мејдан јарада биләр.

Сантајана дүнја һадисәләринә вә инсан әмәлләринә лагејд вә бикарә философ образы кими өмүр сүрмүш, Артур Хүбнерин јаздығы кими 1945-чи илдә, Американ әскәрләри Ромаја дахил оларкән онун паркда скамјада отуруб китаб охудуғуну көрмүшләр.

* [illegible]

АМЕРИКАН ФИЛОСОФЛАРЫ

ЧЕЈМС УИЛЈАМ

(1842—1910)

Американ философу. Тибби тәһсил алыб, фәлсәфәдән дәрс дејиб. 1890-чы илдә нәшр олунмуш «Психолокијанын башланғычы» адлы ән санбаллы вә көркәмли әсәрини чап етдирмишдир. Материализмин гаты дүшмәни олан философ фикирләринин чохуну ирадә вә инам проблемләринә һәср етмишдир. О, материализми мәнһус, ағыр вә гарабасма јуху кими бир шејә бәнзәдир. Онун фикринчә јалныз дин инсаны бу гарабасмадан хилас едә биләр. Аллаһ олан јердә фачиәләр мүвәггәти вә нисбидир. Онун фикринчә тәбиәтдә Аллаһын руһу һеч јердә өзүнү бүрузә вермир вә тәбиәтин фактларындан кәнарда бизи дүнја сирләри иһатә едир. Чејмс инсанын дүнја һадисәләриндәки ролуну вә иштиракыны ев итләринин вәзијјәти илә мүгајисә едәрәк јазыр ки заһирән һејван бизим бүтүн ишләримиздә иштирак едир, лакин әлбәттә һеч нә баша дүшмүр. Чүнки һадисәләрин дахили мәзмуну онунчун дәркедилмәздир. Фәрдилик сирләр үзәриндә гәрар тутур. Көзлә көрүнәнләр каинат һаггында реал һеч нә верә билмәз. Һәјатын мә'насы вә дөвраны идракын көзүндән әбәдилик кизләниб. Буна көрә Чејмс өз нәзәријјәсиндә ирадәјә хүсуси јер ајырыр. О, ирадәнин мүтләг азадлығына инаныр .Бу бахымдан Чејмси һардаса Шопенһауерин кичик ардычылы һесаб етмәк олар. Философ белә һесаб едир ки бу ирадә өзүнә сәрфәли инам сечир. Бу инамларын ән сәрфәлиси исә әлбәттә дини инамдыр. Чејмс белә дүшүнүр: Дини әгидәјә инанмаг һеч бир чәһәтдән зәрәрли дејил. Әкәр о јаланчы белә оларса, адам һеч нә итирмир вә атеизм тәрәфдарындан һеч дә пис вә хошакәлмәз вәзијјәтдә ола билмәз. Јә'ни инсан, әввәлки вәзијјәтинә нисбәтән һеч нә итирмәјәчәк. Јох, әкәр дини инам һәгигәт оларса, инсан беһишт газанаҹаг. Буна көрә инамсыз олуб бу шансы итирмәк, удузмаг демәкдир. Философ бу фикрини башга әјани мисалларда ачыглајыр. Сүбут едир ки, инам олмаса инсан һәјатда раст кәлдији, гаршылашдығы һеч бир чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмәз. Садәчә олараг хилас олмаг үчүн атылмаг лазым олан јердә атыла биләчәјинә инам олмаса, инсан атыла билмәз.

Чејмсин консепсијасында үмумијјәтлә Америка һәјат тәрзинә

вә характеринә хас олан «Американ оптимизми» дә әһәмијјәтли јер тутур вә үмумијјәтлә о бу оптимизми јараданлардан биридир. Үмумијјәтлә Американы «имканлар бәрабәрлији» өлкәси кими тәгдим едәнләрдән бири дә одур. Буна көрә Чејмс һәм дә прагматик философ һесаб олунур. Онун прагматизми белә бир фикир үзәриндә гурулуб ки, каинат бизим мә'нәви тәләбләримизә ујғундурму? Биз һамымыз бу ујғунлуғу истәјирик. Аллаһа инам тәбиәтлә бизи доғмалашдырыр, атеизм исә инсанла тәбиәти вә кинаты јад, һәтта дүшмән гүввәләрә чевирир. Чејмс «Психолокијанын башланғычы» әсәриндә јазыр ки, инсан јашамаға чан атан вә мүһит дәјишмәләринә фәал ујғунлашмаға чалышан бир организмдир. Реаллыг исә әшјаларла фикирләрин вәһдәтиндән ибарәтдир. Чүнки шејләр нәдән дүзәлибсә, фикир дә ондан јараныр. Дүнја бизим ондан дүзәлтдијимиз шејләрдән башга һеч нә дејил. Чејмс јазыр ки, әслиндә һәгигәт әмтәә кими бир шејдир. Бизим фикирләримиз нә гәдәр ки, гәбул олунур, онун күчү вә ја дәјәри вар вә бу минвалла биз башгаларынын һәгигәтләри илә «алвер» едирик, јә'ни о бизим һәгигәти тәбул едир, биз дә онун һәгигәтләрини гәбул едирик. Чејмс өз прагматик идејалары илә Американ дүшүнчәсинә мөһкәм дахил ола билмишдир.

САМНЕР УИЛЈАМ

(1840—1910)

Американ сосиологу, Иел университетинин профессору олан Самнер сосиал-дарвинизмин ән күчлү нүмајәндәләриндән биридир. Спенсер нәзәријјәләринин тәрәфдары кими чохлу әсәрләриндә иргләр, халглар, сосиал груплар вә һәтта инсанларын тәбиәтлә мүбаризәсини тәбии просес кими изаһ етмишдир. О да тәбии сечмәнин вә јашамаг уғрунда мүбаризәнин әбәди вә дәјишмәзлијини сөјләмиш, сијаси, игтисади вә мә'нәви проблемләри мәһз бу бахымдан әсасландырмаға чалышмышдыр.

Самнер сосиал бәрабәрсизлији тәбиәтин әсасы вә һәр чүр сивилизасијанын башлыча шәрти һесаб етмишдир. Бу нөгтеји нәзәрдән сосиал инкишафларынын тәбии просесинә нүфуз едән һәр чүр дөвләт мүдахилә вә тәнзимләмәләринин әлејһинә чыхмышдыр. Игтисадијјатда там сәрбәстлији вә рәгабәти инкишафын әсас амили һесаб етмишдир.

1906-чы илдә нәшр олунмуш «Халг адәтләри» әсәриндә етнографик материаллар әсасында «бизим дәстә» вә «сизин дәстә» терминләрини елмә кәтириб сосиал груплар арасында инсан тәбиәтиндәки егосентризмдән доғараг әбәди дүшмәнчилијин лабүдлүјү фикрини ирәли сүрмүшдүр. Ејни заманда бу ганунлар арасында әмәкдашлыг вә гаршылыглы көмәк, һәмрә'јлик дә мүмкүндүр.

Сосиолог чәмијјәтдә һәр чүр дәјишикликләрин, хүсусилә ингилабларын сүн'и вә фәлакәтли олдуғуну сөјләмишдир. «Дүнјаны дәјишмәјин сәфеһлији» адлы ајрыча бир әсәрини дә мәһз бу идејанын әсасландырылмасына вә ачыгланмасына һәср етмишдир.

Самнер тәкамүлү тәбиәтин әсас вә һәјатын мәркәзи һесаб етмиш, јашамаг уғрунда мүбаризәни вә рәгабәти исә тәбиәт ганунуну кими күчлү вә әбәди олдуғуну сөјләмишдир. Мүбаризә тәбиәтдә һәр ан давам едир. Инсанлар мараг нәминә ја бир-бирләријлә, ја да әтрафдакы һејван вә битки алеми илә мүбаризә апарырлар. Һәр јердә һүчум вә мүдафиә әдәт һөкмүнү алыр. Вә беләликлә әсрләр, минилликләр боју давам едир.

Самнерә ҝөрә чанлы алеми дөрд мотив идарә едир: Ачлыг, шөһрәтпәрәстлик, сексуал тәләбат вә нәһајәт горху.

Тәбиәтдә өлмүшләр арасында аһәнҝдарлыг, дириләр арасында исә шүурлу вә шүурсуз әмәкдашлыгла бәрабәр шүурлу вә шүурсуз мүбаризә дә вар вә бу принсипләр дә һәјаты ирәли апарыр.

УОРД ЛЕСТЕР

(1841—1913)

Американ сосиологу. Америка сосиолоҝија чәмијјәтинин илк президенти. Уордун фикринчә каинатда енержинин күчү илә јарадычылығын синтези нәтичәсиндә физики, биоложи, психоложи вә сосиоложи һадисәләрин аһәнҝдар инкишафы мөвчуддур. Уорд сосиолоҝијада психолоҝизмин баниси иди. Онун фикринчә сосиоложи просесләр психоложи дејил, ирадәли фәалијјәтлә бағлыдыр. Тарихи инкишафын апарычы гүввәси интеллектдир. Уорд ирги мүбаризәнин тәрәфдары олуб иддиа едир ки, дүшмәнчилик, нифрәт, нәһајәт галиб иргдә мәғлуб иргин ассимилјасијасына кечид олур. О, иргләрин, синифләрин, чинсләрин бәрабәрлијинин тәрәфдары олуб.

Уорда ҝөрә сосиал гүввәләр һәм дә психи гүввәләрдир. Буна ҝөрә сосиолоҝијанын әсасы Спенсердә олдуғу кими биолоҝијада дејил, психолоҝијададыр. Бу јени сосиал реаллығын фәрги бундадыр ки, онда тәбиәтин кор гүввәләриндә олмајан һисс вә мәгсәд мөвчуддур. Уорда ҝөрә илк сосиал гүввә арзудур. Даһа доғрусу индивидин һәјатынын тә'мин едилмәси илә бағлы олан ачлыг вә истәк, һәбелә нәслин давамыны мүәјјән едән чинси тәләбатдыр. Бу илк истәкләрдән даһа мүрәккәб интеллектуал, әхлаги вә естетик арзулар мејдана ҝәлир. Уорд јазыр ки, инсан тәкамүл заманы тәбиәт вә диҝәр чанлылар үзәриндә һакимлик газаныб. Әмәк ҝетдикҹә даһа чох шүурлу, әгли хүсусијјәт газаныр.

Күтләләрин көнүллү бирләшмәси шәклиндә әмәлә ҝәлән дөвләт ичиндә бир дәстә узагҝөрән, һакимијјәтсевән натураларын симасын-

да тәрәгги етмәмиш кими. Дүркүр, дөвләт чох јердә тарих табәсини кәсир вә бә'заларындан чох өјрәнирләр.

Әсәрләри бәнзәрләри бунлардыр: «Дипломатик сосиолокија», «Сивилизасијанын лөвһә фактлары», «Сосиоложи етүдләр», «Тәмәл сосиолокија», «Тәтбиги сосиолокија» вә «Сосиолокија дәрслији». Мәдәни шәхсин моноложларынын әлејһинә чыхдығы үчүн рүһани даирәләрдә гәзәб доғурмушдур.

СМОЛЛ АЛБИОН

(1854—1926)

Американ сосиологу вә философу. Алманијада охумуш, Чикаго университетиндә дүнјада илк сосиолокија кафедрасы ачыб онун рәһбәри олмушдур. Сосиоложи консепсијасынын әсасында марагларын конфликти идејасы дурур. Марагы бүтүн сосиал просесләрин әсасы һесаб едир. Марагы исә јарадан әлбәттә шәхсијјәтин психолокијасыдыр. Смолла көрә габилијјәт һәјата кечмәјиб боғуланда вә ја өз дәјәрини алмајанда, мараг күчләнир, арзу вә тәләбат мејдана чыхыр.

Сосиолог инсан марагларыны 6 група ајырыр: Сағламлыг, вар-дөвләт, үнсијјәт, әдаләт, билик вә көзәллик. Доғрудан да чәмијјәтдә елә бир адам тапмаг олмаз ки, бунларын һансы бириндә чан атмасын. Буна көрә дә һәр һансы бир фәрдин һәјаты бу марагларын биринин тә'мин олунма просесиндән ибарәтдир. Бүтөвлүкдә чәмијјәтләр дә буна чан атыр. Демәли мараг илк вә әсаслы бир амилдир. Инсанын бүтүн сонракы һәрәкәт вә давранышларыны тәнзим вә идарә едир, даһа доғрусу истигамәтләндирир. Бүтүн мүәссисәләр вә сосиал групләр да мараг әтрафында чәмләшир. Һамы даһа чох әлдә етмәјә вә газанмаға чалышыр. Истәр-истәмәз өз марағыны там тә'мин етмәјә чалышаркән башгаларынын марағы илә тоггушур. Нәтичәдә һәјатда адымбашы көрдүјүмүз кими мараглар конфликти. Һәм ајры-ајры фәрдләрин, һәм дә бир-бирләринин әтрафында чәмләшән сосиал групларын зиддијјәти вә тоггушмалары мејдана чыхыр. Бурадан да сосиал катаклизмләр вә ингилаблар төрәјир. Смолла көрә мадди мараг бүтүн конфликтләрин әсасыны тәшкил едир. Сосиал һадисәләр бүтүнлүкдә үч әсас факторун, тәбии, фәрди вә инстинктләрин гарышыглығы мүнасибәтләринин нәтичәсидир. Бүтөвлүкдә исә Смоллун көрүшләри Дарвинизмдән даһа чох психолокизм маһијјәти дашыјыр.

ВЕБЛЕН ТОРСТЕЈН

(1857—1929)

Американ сосиологу. Чикаго вә дикәр университетләрин профессору. Бир чох әсәрләрини тарихи мәнбәләрин өјрәнилмәси јолу илә һазырки сосиал һадисәләрин көкләринин анализинә һәср етмишдир. Бу мә'нада ону тарихчи сосиологлар чәркәсинә аид етмәк олар. Вебленин консепсијасына көрә бәшәр сивилизасијасынын тарихи мүхтәлиф дөврләрдә чәмијјәт тәрәфиндән гәбул олунмуш давранышы вә вәрдиш дүшүнчәләрини әкс етдирән мүхтәлиф сосиал институтларын бир-бирләрини әвәз етмәси тарихидир.

Биринчи дөвр вә ја мәрһәлә ибтидаи чәмијјәт, икинчи мәрһәлә барбарлыг дөврү,—јә'ни гәсбкарлыг вә гарәт, даһа дәгиг, зоракылыг дөврүдүр. Нәһајәт, үчүнчү дөвр пул вә ја әмтәә, пул мүнасибәтләри дөврүдүр. Әслиндә бурада да зоракылыг һөкм сүрүр—пулун зоракылығы. Биринчи дөврдә сосиал мүнасибәтләр тәзәчә јаранырды, әсасән инстинктләр васитәси илә идарә олунурду. Бу инстинктләрин өзләри дә валидејн инстинктләринә, сәнәт инстинктләри вә мараг инстинктләринә бөлүнүр. Бу инстинктләрин сонракы дөврләр үчүн дә һәлледичи әһәмијјәти варды. Һазырки дөврү исә Веблен пул рәгабәти дөврү кими, ичтимаи инкишафын механизминин ганунлары илә, даһа дәгиг десәк тәбии сечмә, мүһитә ујғунлашма вә һәјат уғрунда мүбаризә илә ујғунлашдырыр. Belә бир фикир дә ирәли сүрүр ки, техники- игтисади инкишаф һәмишә мәдәни инкишафы архада гојур. Нәтичәдә сосиал һәјат дәјишдирилир.

Веблен сәнаје илә бизнесин даим рәгабәт апардығы фикрини ирәли сүрүб бу мүбаризәдә сәнајечиләри чәмијјәти тәрәгги етдирәнләр, бизнесменләри исә әксинә мүфтәхор, паразит һесаб едир.

Она көрә технократија, јә'ни истеһсал просесләрини идарә едәнләрин али шурасы бүтүн чәмијјәт просесләриндә авангард ролуну ојнамалыдыр. Вебленин бу консепсијасы Гәрб дүнјасында муасир сосиолокијанын башлыча елементләриндән биринә чеврилмишдир.

КУЛИ ЧАРЛЗ

(1864—1929)

Американ сосиологу. Мичиган университетинин профессору, сосиал психолокијада бир нечә нәзәријјәнин јарадычысы вә баниләриндән бири. Нәзәријјәсинин әсасы сосиал организмләрин вә идракын сосиал просесләринин формалашмасында һәлледичи ролу барәдәдир. Кули сосиал групалары вә фәрдләри ваһид,

чанлы организм һесаб едир вә әсәрләринин дә башлыча олараг бу идејанын ачыгланмасына вә шәрһинә һәср етмишдир. Бунунла белә чәмијјәтин биолокизми әлејһинә чыхмыш, фәрдләрә вә чәмијјәтә ејни характерик хүсусијјәтләрин дашыјычысы кими бахмышдыр. Онун нәзәријјәсинә көрә чәмијјәтин бир нәһәнк «үмуми аглы» вардыр вә ајры-ајры фәрдләр бу «үмуми агыла» говушуб сосиал просесләри әмәлә кәтирирләр. Кули адамларын идракына әлаһиддә, ајрылыгда гијмәт вермәји оркестрин һәр һансы аләтинин тәкликдә сәсләнмәсинә гулаг асмага бәнзәдир. О, чәмијјәтин ајры-ајры фәрдләринин өјрәнилмәси јолу илә үмумиләшдирмәни абсурд һесаб едирди. О јазырды ки, сосиал давранышларын сәбәбини јалныз инстинктләрлә изаһ етмәк доғру дејил. Ичтимаи һәјатын рәнкарәнклији инсан давранышынын мотивләринин дәјишкәнлијинә әсасланыр вә бурада сөзсүз ки, үмуми, универсал ганун ола билмәз. Кули јазыр ки, «мән», «биз» вә ја «о», «онлар» һиссләрлә бағлы олмадан мөвчуд ола билмәз. Шүурлу һәрәкәтсә һәмишә сосиал маһијјәт дашыјыр. Бу исә о демәкдир ки, «мән» һәрәкәтләрини башгаларынын «мән»ә олан тәсәввүрләринә ујғунлашдырмыш олур. Кули јазыр: «Сосиал варлыг кими бизим өз әксимизә бахан көзләримиз вардыр, амма әксимизи көрдүјүмүз сујун сакитлијинә әмин дејилик». Беләликлә бизим «мән»имиз әтрафдакылара бурахдығымыз тә'сирин үмумиләшмәси илә мүәјјән олунур.

Кулинин мәшһур «Күзкүлү мән» нәзәријјәсинә көрә «мән өзүндә» әввәлән башгасына көрә «мән нечәјәм», сонра исә һәмин адам мәним образымы нечә гијмәтләндирир вә бундан сонра инсанда мәғрурлуг вә ја фәгирлик кими спесифик әһвали-руһијјә әмәлә кәлир.

РОСС ЕДВАРД

(1866—1951)

Американ сосиологу. Висконсин университетинин профессору. Бир сыра философларын—Вико, Лебон, Уорд, Тард вә башгаларынын тә'сири алтында формалашмышдыр.

Россун нәзәријјәсиндә чәмијјәтин инкишафында башлыча рол фәрдләрин «бәрнасына» верилир. «Бәрна» баш верәндә сосиал групплар әмәлә кәлир. Бу просес гејри-тарихи олараг баш вериб сосиал инкишафа сәбәб вә мүәјјән сосиал нәзарәт вә гајдалара табе олур.

Бу просесләрин дөрд категоријасы олур. Ассосиасија, гејри мәһдуд һакимијјәт, истисмар вә нәһајәт мүхалифәт. Бу категоријалар сосиал сабитлик вә фәрди азадлыг арасында мүвазинәт јарадыр. Бу мүвазинәт чәмијјәтин тәрәггисинә апарыр.

Россун илк вә башлыча әсәрләриндән бири 1901-чи илдә Нју-

Јоркда чап олунмуш «Сосиал нәзарәт» әсәридир. Бу әсәрдә адындан ҝөрүндүјү кими Росс сосиолоҝијада јени саһәјә тохунур. Бу фәрдин давранышларына ҹәмијјәтин шүурлу нәзарәтидир.

Сосиал нәзарәт вә ја сосиал тәлгин—ичтимаи рә'ј, адәтләр, дин, инҹәсәнәт вә башгаларындан ибарәтдир.

Росс нәзарәти ики нөвә ајырыр: Биринҹисиндә нәзарәт һиссләрә, дахили мә'нәви принсипләрә, икинҹисиндә исә ганунлар, тәһсил вә с. кими харичи тә'сирин вә нүфузларын ҝүҹүнә әсасланыр.

Һеч бир ҹәмијјәт нәзарәтләр олмадан мөвҹуд ола билмәз. Росс мә'нәви нәзарәти бу нәзарәтләрин ән јахшысы һесаб едир. Фәрдләриндә бу ҹүр нәзарәт ҝүҹлү олан ҹәмијјәт азад вә хошбәхт ҹәмијјәт сајыла биләр.

Философ сосиал һадисәләри прогрессив вә регрессив катеғоријалара ајырыб синфи зиддијјәтләри вә ингилаблары икинҹи катеғоријаја аид едир.

ПАРК РОБЕРТ

(1864–1944)

Американ сосиологу. Чикаго вә Теннеси университетләринин профессору. Америка сосиоложи ҹәмијјәтинин сәдри. Тәкамүл нәтиҹәсиндә организм шәклиндә формалашан ҹәмијјәтләрин коллектив давраныш гајдаларыны өјрәнмишдир. Һәр һансы ҹәмијјәтин мәдәни тәбәгәси алтында биотик (ҹанлы мүһитин тә'сири) тәбәгәнин мөвҹудлуғуну ирәли сүрмүшдүр. Биотик сәвијјәнин инкишафы нәтиҹәсиндә сосиал-мәдәни һәјат әмәлә ҝәлир. Бу заман ҹәмијјәт конфликт вә мүһитә ујғунлашма мәрһәләләриндән кечир. Бу һадисә ҹәмијјәтин ассимилјасијасы илә дә нәтиҹәләнә биләр.

Һәр һансы ҹәмијјәт тәкамүлүн еколожи, игтисади, сијаси вә мәдәни кими дөрд мүтләг мәрһәләсиндән кечмәлидир. Нәтиҹәдә ҹәмијјәт бир чох «итки» вә «газанҹ»лардан кечәрәк таразлыг мәрһәләсинә ҝәлиб чыхыр. Бурада бүтүн просесләр бир-бириләә бағлы олуб бир-биринә ујғун һәрәкәт едир. Бу заман рәгабәт принсипи һаким олур. Биотик гүввәләр һәм еколожи саһәдә, һәм дә мәканда һәрәкәт —миграсија саһәсиндә өзүнү ҝөстәрир. Миграсија ҹәмијјәтин коллектив давранышыдыр вә еколожи низам интизамы тәнзимләјир. Игтисади, сијаси вә мәдәни нормалар исә ганунлар, әхлаг вә адәтләр васитәсилә идарә олунур. Беләликлә ҹәмијјәтдә нәзарәт вә һәмрә'јлик принсипләри бәргәрар олур. Сосиал дәјишикликләр һәр шејдән әввәл мә'нәви нормалардан, шүур вә инсан характериндән асылыдыр.

Парк Америка вә үмуми сосиолоҝија аләминдә сосиал еколожи вә инсан тәбиәтинин дәрин биотика аләминин билиҹиси вә нәзәријјәчиси кими шөһрәт газанмышдыр. О, ејни заманда локал ҹәмиј-

јәтләрини, мәсәлән конкрет бир шәһәрин сосиал-еколожи програмыны һазырламышдыр. Паркын «Инсан тәбиәти вә коллектив давранышы» әсәри марағлы вә мәзмунлу сосиоложи тәдгигатлардан бири кими бир чох дилләрә тәрҹүмә олунмушдур.

УОТСОН ҸОН БРОДЕС

(1878—1958)

Америка психологу. Гәрбдә, хүсусилә, Америкада јајылмыш бихевиоризмин баниси. 1903-ҹү илдә Чикаго университетиндә ағ сичовулларын мәркәзи әсәб системи илә давранышынын әлагәси һаггында диссертасија мүдафиә едиб фәлсәфә доктору дәрәҹәси алмышдыр. «Психолокија бихевиористләрин нөгтеји-нәзәринҹә», «Давраныш» вә «Бихевиоризмин јолу» әсәрләриндә психолокијада јени нәзәријјәнин әсасларыны ачыгламышдыр.

Уотсона көрә битки, һејван вә инсанларын һәјат фәалијјәти јалныз гыҹыгланмаја гаршы рефлексләр реаксијасыдыр. Бу гыҹыгланма вә реаксијалардан вәрдишләр әмәлә кәлир. Бүтүн психи фәалијјәт дә вәрдишләрә әсасланыр. Психолокија бундан кәнара чыха билмәз.

Уотсона көрә инсан психолокијасы бүтүнлүклә физиоложи реаксијалардан асылыдыр. Дујғу, һисс, дүшүнҹә, хәјал, ирадә инсан фәалијјәти заманы бүтүнлүклә сырадан чыхыр. Инсан психолокијасы бүтүнлүклә һејванларда олдуғу кимидир. Она көрә дә дүшүнҹә әзәлә фәалијјәтинин бир формасыдыр. Күјә ҹәмијјәтин ишкинафы тәмиз физиоложи просеслир. Бихевиористләр бу бахымдан фәһлә синфинә һәр ҹүр шәкилә салынмасы мүмкүн олан хам материал кими, ишчи сүрүсү кими бахырлар. Бихевиоризм һәр ҹүр елми тәфәккүрү вә үмумијјәтлә, тәфәккүр формаларыны һечә ендирир.

Уотсонун «Бихевиоризм» мәгаләсиндән бир парча.

...Бихевиоризм бахымындан инсан психолокијасынын әсл мөвзусу инсанын доғулушундан өлүмүнә кими давам едән давранышыдыр. Давраныш һадисәләрини дә башга тәбиәт елмләринин објектләри кими мүшаһидә етмәк тамамилә мүмкүндүр.

Давраныш психолокијасында да тәбиәт елмләриндә истифадә олунмуш үмуми методлардан истифадә етмәк олар. Бир һалда ки, инсаны објектив олараг өјрәндикдә бихевиорист идрак, һисс, дујғу, хәјал, ирадә адландырылан шејләрин һеч бирини мүшаһидә етмир, белә олдуғда о, бу терминләрин инсан психолокијасынын әсл феноменләринә аид олдуғуну тәсдиг етмир.

О, белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, бүтүн бу ифадәләри инсан фәалијјәтиндән силмәк олар. Көһнә психолокија она көрә бу ифадәләрдән истифадә етмәкдә давам едирди ки, бу көһнә психолокија Вунддан башлајараг фәлсәфәдән, фәлсәфә исә өз нөвбәсиндә дини дәһән доғмушду.

ПАРСОНС ТОЛКОТТ

(1902–1979)

Американ сосиологу. Лондон вә Һејделбергдә тәһсил алыб Һарвард университетиндә дәрс демишдир. Әсасән нәзәри мәсәләләрлә мәшғул олуб инсан реаллығынын бүтүн әлванлығыны әһатә едән үмуми аналитик, мәнтиги-дедуктив нәзәри систем јаратмаға сә'ј көстәрмишдир. Бу саһәдә мә'лум олан бүтүн системләри кәнара гојараг инсан һәрәкәтләринин өз-өзүнү идарә едән систем кими тәгдим едиб физики вә биоложи системләрдән фәргли олараг онун спесификасијасыны дил, дәјәрләр, нормативләр вә волјунтаризмдә көрүр. «Үмуми һәрәкәтләр нәзәријјәси һаггында» адлы монографијасында башга һәмкарлары илә бирпә өз нәзәријјәсини әһатәли шәкилдә шәрһ етмишдир. Бу нәзәријјәнин мәркәзиндә «хадим» вә «ситуасија» анлајышлары вә хадимин бу ситуасијада һансы истигамәтдә һәрәкәт едәчәји мәсәләси дурур. Фәрд вә ја коллектив әтраф мүһитдә ајры-ајры објектләр сечир, онлары јеринә вә хүсусијјәтинә көрә системләшдирир вә онларын өзү үчүн мүсбәт вә мәнфи чәһәтини мүәјјән едир. Јә'ни өз тәләбатына ујғун олуб-олмадығыны өјрәнир. Сонра даһа вачиб тәләбаты даһа јахшы өдәмәк чәһәтдән сечир. Бу заман сечдији мәгсәд үчүн өзүнү нечә апарачағыны ајдынлашдырыр. Әкәр рәгиб вә ја партнјор варса араларында гаршылыглы «көзләмә» баш верир. Инсан фәалијјәтинин он үмуми системләриндә фәрд мәгсәдә наил олма функсијасыны јеринә јетирмәкдә бир нөв мүтәхәссис олур. Бу заман сосиал систем чохлу фәрдләр вә мәдәнијјәтләрин фәалијјәтләринин интеграсијасыны тә'мин едир. Мәгсәд, инам, билик принсипләрини—јә'ни мә'наларыны һәјата тәтбиг едир. Организм бу схемдә системә әтраф мүһитлә гаршылыглы әлагә үчүн физики вә енеркетик ресурслар верән адаптасија функсијасыны јеринә јетирән јарымсистем ролуну ојнајыр.

Өз нөвбәсиндә һәр бир јарымсистем башга јарымсистемләрин фәалијјәтиндән асылыдыр. Бу мүрәккәб мүнасибәтләр, мүстәгил дејил, рәмзи васитәчиләр васитәсилә һәјата кечирилир. Бу рәмзи васитәчиләрә Парсонс дили, ләззәти, емосијалары, пулу, һакимијјәти, нүфузу вә с. аид едир.

Көрүндүјү кими Парсонсун фикирләри сырф нәзәри маһијјәт дашыјыр вә чәтин дәрк едилир.

РИСМЕН ДЕВИД

(1909)

Американ сосиологу. Һүгуг тәһсили алмыш, Һарвард университетинин профессорудур. Типләрин характерә чеврилмәсини вә характерин нөвләрини анализ етмишдир. Бу саһәдә ән нүфузлу сосиологлардан бири олан Рисмен чәмијјәт ичиндә үч нөв характер мүәјјән едир. Биринчи тип характерләрә ән'әнәјә садиг олан, фәрди мотивләри күчлү инкишаф етмиш вә мүәјјән давраныш гајдаларына әмәл едән тәшәббүскар вә мүбаризәјә һазыр олан адамлардыр. Икинчи тип характерләр харичдән, кәнардан идарә олунан бүрократик дөвләт апаратынын, һәрб машынынын вә корпорасијаларын көләси олан, һеч бир ән'әнәчилијә әсир олмајан, һәр јенилинкләри дәрһал гәбул едиб онлара ујғунлаша билән шәхсијјәтләрдир. Нәһајәт үчүнчү тип характерләр кәлир ки, бунлар чәмијјәт ичиндә азмыш, өзләрини итирмиш, мүбаризә күчүндән мәһрум олан бәдбин вә буна көрә дахилән мә'нәвијјатсызлашан, һеч бир әгидәси вә мәнлији олмајан, башгаларыны имкан дүшәндә санчан адамлардыр.

Рисмен көстәрир ки, бу нөв характерләрдән башга һәр һансы чәмијјәтдә әлаһиддә шәхсијјәтләр, ајдын вә мүсбәт мәгсәд дашыјан, мүһит тә'сиринә гаршы дура билән вә башгаларынын тә'сиринә дүшән шәхсијјәтләр дә вардыр. Рисмен бүтүн бу характерләрә психоаналитик призмасындан бахыб онларын чәмијјәтин игтисади, сијаси вә демографик факторларындан асылы олараг нәзәр салыр. Бу типләрин азадлыг, әмәк, идман, гәһрәманлыг, дин, һакимијјәт вә с. мәсәләләрдә өзләрини апармаларыны анализ едир. Дахилдән идарә олунанлар харичдән идарә олунанлара нисбәтән даһа мүсбәтдирләр вә мүстәгил рәһбәрлик едә билирләр. Сосиолог Америка типли капитализми ән оптимал дөвләт гурулушу һесаб едир вә фәрдләрин характерләринин формалашмасы вә өзүнүифадәси үчүн бу гурулушда даһа кениш имканлар олдуғуну сөјләјир.

Рисменин ән мәшһур әсәрләриндән бири онун Н. Глазерлә биркә јаздыгы, 1950-чи илдә нәшр олунан вә бир чох дилләрә тәрчүмә едилән «Тәнһа күтлә» әсәридир.

НИСБЕТ РОБЕРТ

(1913)

Американ сосиологу. Колумбија университетинин профессору. Әсәрләриндә сосиал һәмрә'јлијин тәнәззүлү ән'әнәләринин зәифләмәси проблеминә башлыча јер вермиш вә буну Гәрб мәдәнијјәтинин бөһранынын башлыча сәбәбләриндән бири һесаб етмишдир. Әса-

[illegible] мијјәтләринин тәкамүлүндән алдыгы ... тәсәввүратларынын нәтичәсидир.

Нисбәтә көрә һазыркы тәрәггн дөврүндә һакимијјәт башында олан авторитетләрин нүфузунун вә ролунун ашағы дүшмәси, шәхсијјәтләрин мә'нәви тәнәззүлү, әсас инсаны кејфијјәтләринин инфлјасијасы, тәрәгги һаггында Һекел оптимизминин ифласа уғралығыны көстәрир. Капитализмин бөһран вәзијјәтинин сәбәбини сосиолог илк нөвбәдә сосиал-демократ вә коммунист идејаларына либерал мүнасибәтин вә бу идејаларын чәмијјәтә вә фәрдләрә тә'сиринин нәтичәси һесаб едир.

О, шәхси азадлығын кенишләндирилмәсини, бәрабәрлик идејаларынын нә'о гаршысынын алынмасыны буржуа чәмијјәти үчүн јеканә чыхыш јолу һесаб едәрәк јазыр ки, шәхси мүлкијјәтин азачыг да олса белә мәһдудијјәти кәләчәкдә үмумбәшәри тоталитаризмә апарыб чыхара биләр. Буна көрә дә һәјатын бүтүн саһәләриндә дөвләтин ролунун вә иштиракынын мәһдудијјәти капитализмин сәмәрәли иҗтимаи үчүн ән фајдалы амилләрдән биридир.

РУС ФИЛОСОФЛАРЫ

ЧААДАЈЕВ ПЈОТР ЈАКОВЛЕВИЧ

(1794—1856)

Рус философу, задəкан аилəсиндə доғулуб һəртəрəфли тəһсил алмышдыр. 1812-ҹи ил Вəтəн мүһарибəси гəһрəманы. Мүтлəгијјəтин вə тəһкимчилијин гаты əлејһдары.

Чаадајевин 1832-ҹи илдə бир парчасы, 1836-чы илдə исə бүтөв чап олунан илк «Фəлсəфи мəктуб»у о заманкы рус сосиал мə'нəви һəјатында бомба партлајышы тə'сири бағышламышдыр. Чап олундуғу «Телескоп» журналы бағланмыш, редактору Надеждин сүркүн едилмиш, мүəллиф исə дəли е'лан олунмушду.

Чаадајевин фəлсəфи мəктублары, хүсусилə, «Биринҹи мəктуб»у Гəрбин əн парлаг тəфəккүр сəвијјəсиндə јазылыб рус фəлсəфи фикир тарихиндə бүтөв бир мəрһəлə тəшкил едир.

Чаадајевин узун иллəр јалныз əлјазма һалында јајылмыш фəлсəфи мəктублары вə əсəрлəри, [illegible] бу күн үчүн белə актуал вə тəзəдир.

Көркəмли ингилабчы-мүтəфəккир Плеханов јазырды ки, Чаадајевин тəкҹə «Биринҹи мəктуб»у рус фикри үчүн [illegible] јазылмыш [illegible] даһа чох иш көрмүшдүр.

Чаадајев öз [illegible] рус тарихинин [illegible] фаҹиəсини, рус сосиал вə мə'нəви һəјатынын [illegible] бир вəтəндашлыг һүнəрилə ачыб көстəрмишдир. Чохəсрли рус [illegible] һеч кəс белə [illegible] чыхармамышдыр.

Чаадајев халгы руһи [illegible], руһи јенилəшмəјə чағырмышдыр.

Əсəрлəри сон иллəрдə дəнə-дəнə нəшр олунур.

I ФӘЛСӘФИ МӘКТУБ

(Парчалар)

Һәр халгын тарихиндә кур һәјәчанлар дөврү олур—еһтираслы, нараһат, дүшүнүлмәмиш, мәгсәдсиз фәалијјәтләр дөврү... Белә вахтларда адамлар авара-сәркәрдан кими дүнјаны кәзиб долашырлар. Бу чүр дөвр күчлү һиссијјатлар, чошғун еһтираслар вә кениш әмәлләр дөврүдүр. Белә вахтларда бүтүн халглар тамамилә сәбәбсиз, амма кәләчәк нәсилләр үчүн фајдасыз олмајан һәјәчан ичиндә ахын едир.

Бүтүн чәмијјәтләр белә дөврләрдән кечиб. Бүтүн парлаг хатирәләринә, тарихләринин гәһрәманлыг сәһифәләринә, поезија вә ән күчлү вә бәһрәли идејаларына көрә халглар мәһз һәмин дөврә борчлудурлар. Бу дөвр бүтүн чәмијјәтләр үчүн зәрури олан бир әсасдыр. Әкс тәгдирдә халг јаддашында әзизләнән, севилән парлаг һеч нә галмаз.

Халгларын тарихиндә ән чазибәдар бир фаза олан бу дөвр онларын кәнчлији, јеткинлик дөврләринин севинчләри үчүн еһтијат хәзинәси олан мисилсиз хатирәләрдир.

Биздә исә буна бәнзәр һеч нә јохдур. Әввәлчә вәһши барбарлыг, сонра кобуд наданлыг, даһа сонра амансыз вә тәһгирамиз јаделли әсарәти—бүтүн бунлардыр сонралар милли һакимијјәтимизин руһуна чеврилән кәнчлијимизин кәдәрли тарихи...

Биз о милләтләр гисминә аидик ки, бәшәр чәркәсинә санки дахил дејил вә санки јалныз она көрә мөвчуддур ки, һәмишә дүнјаја нә исә ибрәт нүмунәси көстәрсин.

Бәс биз нә вахт өзүмүзү бәшәријјәт ичиндә көрәчәјик? Вә буну әлдә етмәк үчүн нә гәдәр әзаблардан кечмәлијик?

* * *

Күтләләр чәмијјәтин башында дуран мүәјјән гүвәләрин тә'сири алтында олур. Күтләләр билаваситә дүшүнмүрләр. Онларын арасында онларын әвәзинә дүшүнән мүәјјән сајда мүтәфәккирләр олур ки, милләтин үмумиләшдирилмиш шүуруна тәкан вериб ону һәрәкәтә кәтирирләр. Чүзи азлыг дүшүнүр, галанлары исә һисс едир, нәтичәдә үмуми һәрәкәт алыныр. Бу, дүнјанын бүтүн халгларында беләдир, бә'зи вәһшиләшмиш иргләр истисна тәшкил едир ки, онларын да инсан тәбиәтиндән јалныз харичи көрүнүшләри галыб. Авропанын ибтидаи халглары—келтләрин, скандинавларын, керманларын өзләринин друидләри, скалдлары, бардлары вар иди, бунлар да өзләринә көрә күчлү мүтәфәккирләр идиләр. Шимали Американын мадди сивилизасијасынын белә сә'јлә көкүнү кәсмәк истәдији тајфалара нәзәр јетирин: һәтта онларын арасында

да һејрәтамиз дәринлијә малик инсанлар вар. Инди мән сиздән соруштурам, һардадыр бизим мүдрикләр? Һардадыр бизим мүтәфәккирләр? Нә вахтса әгәзимизә кимсә дүшүнүбмү? Инди әвәзимизә ким дүшүнүр?

Һалбуки, дүнјанын ики бөјүк һиссәси—Шәрг вә Гәрбдә јерләшдијимизә көрә, бир дирсәјимизи Чинә, о бирини Алманијаја дајајараг биз өзүмүздә руһи тәбиәтин ики бөјүк әсасларыны—идрак вә тәхәјјүлү бүтүн Јер күрәсинин тарихи талејинин маарифләнмәси үчүн бирләшдирмәлијдик. Јарадан буну бизә һәвалә етмәди. Әксинә, санки о бизим талејимизлә марагланмады. Өзүнүн инсан зәкасына нифатверичи тә'сирини биздән әсиркәјәрәк бизи бүсбүтүн сәрбәст бурахды, һеч бир шејдә бизим ишимизә гарышмаг, бизә нәјисә өјрәтмәк истәмәди. Бизим үчүн әсрләрин тәчрүбәси мөвчуд дејил. Бизим үчүн әсрләр вә нәсилләр бош јерә кечиб кетди. Бизи мүшаһидә едәрәк сөјләмәк олар ки, бурада үмумбәшәри ганунлар һаггында мә'лумат јохдур. Дүнјада тәнһа икән биз дүнјаја һеч нә вермәдик, дүнјадан һеч нә кәтүрмәдик, биз бәшәр идракынын ирәлиләјишинә һеч нә илә көмәк етмәдик, бу ирәлиләјишдән бизә мирас галаны исә биз таһриф етдик. Ичтимаи мөвчудијјәтимизин илк анларындан биздән инсанларын үмуми хејри үчүн һеч нә чыхмады. Бизим вәтәнин гејри-мүнбит мүһитиндә һеч бир фајдалы фикир чүчәрмәди, бизим һеч биримиз һеч бир һәгигәт ачмадыг, тәхәјјүл дүнјасында нәсә бр иш көрмәк үчүн биз өзүмүзә әзијјәт вермәдик вә өзкәләринин тәхәјјүлү илә јарананлардан биз јалныз алдадычы заһири көрүнүшү вә фајдасыз дәбдәбәни әхз етдик.

* * *

Халглар јалныз онларын јаддашларында горунмуш өтән дөврләрин күчлү тәәсүратлары илә башга халгларла үнсијјәтдә олурлар. Беләчә һәр бир шәхсијјәт өзүнүн бүтүн бәшәријјәтә бағлылығыны һисс едир.

Сисерон дејир ки, әкәр өтән дөврләрин јаддашы бизи бу күн кечмишлә бағламырса, онда инсан һәјатынын мә'насы нәдир? Биз исә вәрәсәликдән мәһрум олмуш, сәләфләри илә һеч бир бағлылығы олмајан бир доғулмуш ушаглар кими үрәјимиздә бизә гәләр сөјләнилмиш нәсиһәтләрин һеч бирини горујуб сахламырыг. Бизим һәр биримиз доғма аиләмиздә гырылмыш һәмин тәллә бағлылығы тәкликдә ахтармалы олуруг. Башга халгларда вәрдиш, инстинкт олан һәр шеји бизим бејнимизә чәкичлә дөјмәк лазым кәлир. Бизим хатирәләримиз дүнәнки күндән узаға кетмир, биз санки өзүмүз өзүмүзә јадыг. Биз јашадығымыз дөврдә елә гәрибә тәкәббүрлә аддымлајырыг ки, бизим һәрәкәтимиздән асылы олараг јашадыгларымыз бизим үчүн әбәди олараг итир. Бу, бүсбүтүн өзкә-

ләриндән көтүрүлмүш вә тәглид мәдәнијјәтинин нәтичәсидир. Биздә тәбии прогресин дахили инкишафы јохдур, әввәлки фикирләр јениләри илә силинир, она көрә ки, сонунчулар биринчиләрдән јаранмыр, һарданса кәнардан пејда олур. Биз идејалары һазыр шәкилдә гаврајырыг, она көрә дә о силинмәз изләр ки, тәфәккүрүн мәнтиги инкишафы илә шүурумузда чөкүб галыр вә зәка күчүнү јарадыр, бизим идракымызда јени шырымлар ачмыр. Биз о ушаглара бәнзәјирик ки, онларын өзләрини дүшүнмәјә мәчбур етмирләр вә онлар да бөјүјәндә башларында өзләринә мәхсус һеч нәләри олмур, биликләри сәтһи, зөвгләри кәнардан кәлмә олур.

Халглар ајры-ајры шәхсијјәтләр кими мә'нәви варлыглардыр. Инсанлары илләр јетишдирдији кими, халглары да әсрләр јетишдирир. Бизим һаггымызда демәк олар ки, биз халглар ичиндә истиснајыг. Биз о халглара мәнсубуг ки, онлар елә бил бәшәријјәтин тәркиб һиссәси дејил, јалныз бүтүн дүнјаја бөјүк ибрәт олмаг үчүн јашајырлар. Вә әлбәттә гисмәтимизә дүшән һәмин ибрәт дәрсләри һеч дә изсиз өтмәјәчәк. Лакин бизим бәшәријјәтдә јеримизи тапачағымыз күнү ким билир вә мүгәддәратымыз һәлл олунана гәдәр чәкдијимиз әзаблары ким сајыб гуртара биләр?

КЕРТСЕН АЛЕКСАНДР ИВАНОВИЧ

(1812—1870)

Рус публисисти, јазычысы вә философу. Мүлкәдар Јаковлевин гејри-гануни оғлу. Милллијјәтчә алмандыр. Москва университетиндә охујуб. Ингилаби фикирләринә көрә чар һөкумәти ону Сибирә сүркүн едиб.

1847-чи илдән харичә кедиб Лондонда јашамышдыр. Прудонла таныш олуб орада «Колокол» журналыны вә «Полјарнаја звезда» алманахыны чап етдириб.

Азадлыг идејаларынын сһтирасы тәблигатчысы олан Кертсен Русијада тәһкимчилијин ләғв олунмасында хүсуси рол ојнамышдыр. Идеализм вә метафизикаја гаршы чыхыб материализми тәбиәтшүнаслыгла вәһдәтдә көтүрмүшдүр. Ејни заманда вулгар материализми тәнгид етмишдир.

Буржуа гурулушунун јыхыламагыны, кәндли ингилабынын галиб кәләчәјини сөјләјән философ ејни заманда чаризмин мәзлум халглара етдији зүлмү дә ифша етмишдир.

«Тәбиәтдә диалектика», «О тајда», «Тәбиәти өјрәнмәк һаггында мәктублар», «Олмушлар вә дүшүнчәләр» адлы әсәрләри онун орижинал дүнјакөрүшлү мүтәфәккир олдугуну сүбут едир. О, тәфәк-

курлә практиканы, ҹәмијјәтлә шәхсијјәтин мәнафејинин вәһдәтдә көрән гурулуш арзулајырды. Әсәрләринин дили чанлы вә образлы олдуғуна көрә бу күн белә актуал вә марағлыдыр.

Кертсен индивидуализмин бөјүк вә еһтираслы ҹарчысы иди. Онунчун фәрд халгдан вә күтләдән гат-гат артыг марағлы вә өјрәниләси бир објект иди. Фәрд күтләнин варлығына мә'на кәтирир вә һагг газаныдырыр. Һәр ҹүр мүдафиәдән мәһрум олан, һәр ҹүр тәбии вә сосиал зәрбәләрә вахтын мә'руз галан ајры-ајры сечилмиш фәрдләрдир. Бу ҹүр фәрдләрдән мәһрум олан күтлә вә етнос сивилизасијадан кәнардадыр вә һеч бир руһи вә мә'нәви дәјәр јарадыја билмәз.

Кертсен әлбәттә биздә узун илләр тәблиг олундуғу кими бизим тәсәввүр етдијимиз сосиализм тәрәфдары дејил вә ола билмәзди дә. Әсәрләриндән кәтирдијимиз нүмунәләрдән онун ачыг-ашкар индивидуалист, ачыг-ашкар пантеист олдуғу көрүнүр.

Онун дәрин, образлы вә реалист фикирләри бир чох Авропа мүтәфәккирләринин дедикләринин габагламышдыр. Бу ҹәһәтдән Кертсени һәтта Нитшенин дә узаг сәләфләриндән бири һесаб етмәк олар.

Кертсен ҝүҹлү, еһтираслы публисистдир. О, ҹәмијјәти вә ичтимаи һадисәләри тәбиәтлә, онун аналокијалары илә ејниләшдирир вә онларын сых, ајрылмаз бағлылығыны ҝөстәрир.

Онун хүсусилә даһиләрә тәбиәтин һадисәси кими бахмасы әлбәттә материализмә дабан-дабана зиддир. Даһи онунчун чанлы аләмин чичәји вә тарихин ҹәвһәридир.

Бүтүн бунлар әлбәттә Кертсенин Авропа мәдәнијјәти вә ичтимаи-фәлсәфи фикри илә бағлылығынын вә онун алман мәншәлилијинин нәтиҹәсидир.

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

* * *

Һәр епоха нечә дејәрләр сонракы далғаларла өзүнә инкишаф васитәси тапырса, нүсхәләр мејдана атыр.

Көтүрүн Һөтени. О, күҹләнмиш, бир јерә топланмыш, тәмизләнмиш, сублиматсија едилмиш, әријиб ҹәвһәрә дөнмүш Алманијанын маһијјәтини тәмсил едир. О, Алманијанын ичиндән чыхыб халгынын бүтүн тарихиндән доғулду, лакин өз һәмвәтәнләриндән о гадәр ајрылды ки, учалдығы мүһитдәкиләр ону чох да ајдын баша дүшмүр вә о да һәмвәтәнләрини пис анлајырды.

* * *

Дедим ки, һәгигәт јалныз кичик бир азлыға мәнсубдур. Мән бу фактын пис вә ја јахшы олдуғуну билмирәм, јалныз онун мөвчудлуғуну гејд едирәм. Мән инди дә вә кечмишдә дә БИЛИЈИН, һә-

ГИГӘТИН, МӘ'НӘВИ ГҮДРӘТИН, КӨЗӘЛЛИЈӘ МЕЈЛИН бир-биринә дүшмән олан, мүһитдә итиб батан, мүһитин хошуна кәлмәјән кичик бир дәстәнин инһисарында олдуғуну көрүрәм.

Башга бир тәрәфдән исә мән чәмијјәтин башга тәбәгәләринин маһдуд инкишафыны, рәвајәтләрә әсасланан маһдуд анлајышыны, маһдуд тәләбатыны, хејрхаһлыға чох аз чан атманы вә аз да олса шәрә мејллилијини көрүрәм.

* * *

Инсан—гејри-ади дәрәчәдә јахшы тәшкил олунмуш бејнә малик олан ВӘҺШИДИР. Онун гүдрәти бундадыр. О өзүндә пәләнкин чәлдлијини, асланын күчүнү һисс етмир, һәмин һејванларын нә гејри-ади әзәләләри, нә дә белә јүксәк инкишаф етмиш һисс органлары онда јохдур. Лакин онда сонсуз һијләкәрлик вә сонсуз мүтилик маһијјәти вар ки, тәбии олараг сүрү һалында јашамаг мејли ојадыб ону сосиал тәбәгәнин ибтидаи нилләсиндә отуртмушдур. Унутмајын ки, инсан табе олмағы хошлајыр, о һәмишә нәјә исә архаланмаға чан атыр, нәјинсә архасында кизләнмәјә чан атмаг истәјир, онда вәһши һејванын мәғрур өзүнәмәхсуслуғу јохдур. О, аилә вә гәбилә шәраитиндә бөјүјүб. Ичтимаи һәјатын дүјүнләри нә гәдәр мүрәккәб вә бәрк дартылыбса, инсанлар бир о гәдәр көләлијә дүчар олурлар. Дин онлары әзиб, ағсаггаллар сыхышдырыб. Ев һејванларындан башга һеч бир чанлы инсанлар арасындакы мүнасибәтә дөзмәзди.

Чанавар гојуну јејир, чүнки ачдыр вә она көрә ки, гојун ондан зәифдир. Лакин о гојундан көләлик тәләб етмир, гојун да она баш әјмир, гышгырыгла, гачмагла е'тираз едир. Инсан исә һејванларын вәһши, мүстәгил, азад вә бәнзәрсиз дүнјасына мүтилик вә тәбәәлик елементләри кәтирир.

* * *

Бәли мән тамашачыјам. Амма бу һәр һансы бир рол вә ја мәним натурам дејил, мәним вәзијјәтимдир. Мән буну баша дүшдүм вә буна көрә хошбәхтәм. Дејир мән халгы лә'нәтләјәрдим, бәлкә дә, амма бу чох ахмаг бир иш оларды. ХАЛГЛАР, КҮТЛӘЛӘР, ОНЛАРЫН ЈОЛУ—ТӘБИӘТИН ЈОЛУДУР. ОНЛАР ТӘБИӘТИН ЈАХЫН ВАРИСЛӘРИДИР,—ГАРАНЛЫГ ИНСТИНКТЛӘР ВӘ ИХТИЈАРСЫЗ ЕҺТИРАСЛАР АРДЫНЧА КЕДӘН, НӘ ГӘДӘР ПИС ОЛСА ДА, НӘЈӘ НАИЛ ОЛМУШСА ОНУ ИНАДЛА КИЗЛӘДӘН, ҺӘР ЧҮР ҺӘРӘКАТА ЈӨНӘЛӘН, ЈОЛДА НӘ РАСТ КӘЛӘРСӘ РӘФОЛУНМАЗ ДӘРӘЧӘДӘ ӨЗҮЈЛӘ ЧӘКИБ АПАРАН ВӘ ЈА НӘ ГӘДӘР ЈАХШЫ ОЛАРСА БАСЫБ ӘЗӘН БИР СТИХИЈА ВӘ ОКЕАНИДДИР.

Онлар мәшһур һинд сеһркарлары кими едирләр, издиһам ичин-

дән гаршысына чыханлар өзләрини онун чәнк арабасы алтына атыр вә еләә илк ајаг алтында галыб мәhв оланлар да бу күмирин ән сәдагәтли пәрәстишкарларыдырлар. Халглары иттиам етмәк ағылсызлыгдыр. Онлар hаглыдырлар, чүнки әввәлки hәјатларынын hалларына ујғундурлар. Нә хејир, нә дә шәрә көрә онларын үстүндә hеч бир мәс'улијјәт јохдур. **ОНЛАР, ЈӘ'НИ ХАЛГЛАР, МӘhСУЛДАРЛЫГ ВӘ ГУРАГЛЫГ КИМИ, ПАЛЫД ВӘ СҮНБҮЛ КИМИ ФАКТЛАРДЫР.** Мәс'улијјәт әслиндә өз заманынын дүшүнчә тәфәккүрүнү тәмсил едән азлыг үзәриндәдир, hәрчәнд ки, онун да күнаhы јохдур. Үмумијјәтлә hүгуги-нөгтеји-нәзәр мәhкәмәләрдән башга hеч јердә јарамыр вә буна көрә дә бүтүн дүнјада мәhкәмәләр hеч нәјә дәјмәз.

* * *

Мәсәлә чох садәдир, белә натуралар инсанла ади мүнасибәтләрә башлајанда мүвазинәти позурлар. Онлары әhатә едән мүhит онлар үчүн чох дардыр, дөзүлмәздир, мүнасибәтләр онлары сыхыр.

* * *

Сиз «инсан азад доғулур» сөзләринин мә'насы hаггында hеч дүшүнмүсүнүзмү? Мән сизә изаh едим. Бу о демәкдир ки, инсан вәhши доғулур, вәссалам. Вәhши илхыны көтүрүн—мүтләг азадлыг вә там hүгуг бәрабәрлији! Амма инкишаф гејри мүмкүндүр. Чүнки инкишаф үчүн кәрәкдир ки, бири үчүн hәддиндән артыг јахшы, о бириләри үчүн, әксинә, hәддиндән артыг пис кечсин. О заман вәзијјәти јахшы оланлар о бириләринин hәјаты hесабына ирәли кедә биләрләр. Тәбиәт инкишаф үчүн hеч нә әсиркәмир.

* * *

Шүбhәсиз ки, hәр пардагланмыш истеʼдад чичәк кими өз көкү илә сајсыз телләрлә бағлыдыр вә саплагсыз hеч вахт мөвчуд ола билмәз. Бунунла белә о нә саплаг, нә дә јарпагдыр, о чичәкдир. Башга hиссәләрлә нә гәдәр бағлы олса да, јенә онун hәјаты башгадыр. Бир балача сојуг олса чичәк мәhв олачаг, саплаг исә галачаг. Әкәр билмәк истәјирсинизсә, чичәк биткинин мәгсәди вә онун hәјатынын мә'насыдыр.

* * *

Орда, ашағыларда гајнашан күтләјә лагејд вә биканә, hамынын башы үстүндән тәнтәнәјлә сүзүб кечән, өз фикир вә истәкләрини әсрләрдән-әсрләрә өтүрән **АЗЛЫҒЫН ИНКИШАФЫ** инсан тәбиәтинин hаралара јүксәлә билдијини, јахшы шәраитдә инсан фикринин нә дәрәчәдә зәнкин ола биләчәјини сүбут етмирми?

* * *

Нәзәријә кими [illegible] идеалар һеч вахт бизим дүшүндүјү-муз шәкилдә һәјата кечмир. Өзүнә бој-буғун үчүн, өзүнә чијинләр вә курәкләр үчүн нәзәрдә тутулмуш мүнасибәтләр дайыма сыхыр. Бу-нун бунлары [illegible] кечирән вә һагларында [illegible] итаәт едир, орда-бурда [illegible] вә һәр [illegible] ағры бунларын [illegible] шәхсијјәтин [illegible] дүшмәнчилијә вә әмәлә кетир [illegible] гәзәбли [illegible], ачыг дүшмәнчилијә вә ачыг [illegible] чәкирләр. Бурадан да мүасирләрлә лабүд [illegible] һәгарәт көрүр [illegible] чүнки [illegible] атыр, [illegible] вә [illegible] баша [illegible] дурдуғуна баша [illegible] кимдијинә көрә [illegible]

* * *

[illegible] ејни заманда [illegible] ге-нағыр вә [illegible] тарих [illegible] дан-данар вар. Мән елә дүшүнүрәм ки, орда да, бурда да о езиндәдир, ләкин нә орда, нә бурда ев јијәси дејил. Инсан тәбиәтин әјилмәзлијиндән она көрә тәһгир олунмур ки, онун бәнзәрсизлији өзүнәмәхсусдур. Биз тә-биәтин биздән һәгигилијинә вә мүстәгиллијинә инанырыг. Амма әс-линдә мүасир тарихә инанмырыг, тарихдә адама елә кәлир ки, ола-чаглар ондан асылы дејил.

ДОСТОЈЕВСКИ ФЈОДОР МИХАЈЛОВИЧ

(1821—1881)

Рус јазычысы вә мүтәфәккири. Һәрбчи һәким аиләсиндә анадан олмуш, әввәлчә пансионда, сонра исә мүһәндислик мәктәбиндә оху-мушдур. Һәрби низам-интизам әсәбләрини кәркинләшдирмиш вә ики ил һәмин мәктәбдә забит олдугдан сонра истефаја чыхыб әдә-би јарадычылыгла мәшғул олмушдур.

Гоголун вә Һофманын тә'сири алтында бир-биринин ардынча бир нечә повест чап етдирдикдән сонра 1849-чу илдә кечәләшмәдән петрашевскиләр һәрәкатынын иштиракчысы кими иттиһам олунуб әввәлчә өлүм чәзасы алмыш, сонра исә һөкм дәјишилиб, каторгаја сүркүнә кәндәрилмишдир. Бурада чинајәткар дүнјасынын адамлары вә онларын горхунч мә'нәви мүһити илә таныш вә бу мүһитин иш-тиракчысы олмасы дүнјакөрүшүнә дәрин из бурахмышдыр.

Ганлы Николај јалныз 10 илдән сонра она әввәлчә Тверә, сонра исә Петербурга гајытмаг ичазәси вермишдир. Совет тоталитариз-минин сәләфләри олан чар режими она һәлә узун мүддәт һәр чүр

[illegible] өмүн [illegible] тәбләдәки [illegible] олдуғу шөһрәт вә фиравандығы [illegible].

[illegible] һәјатыны [illegible] дәфн олунмаға [illegible] Достојевски өмрүнүн бу ирәлиләјән дөврүнүн [illegible], бүтүн [illegible].
Јалныз өмрүнүн сонунда, Пушкинин абидәсинин ачылышындакы нитги вә «Карамазов гардашлары» романынын нәшриндән сонра Русијанын ән бөјүк јазычыларындан бири шөһрәтини газанмыш вә [illegible] бир нечә [illegible] олунмушдур.

Бүтүн дүнјада шөһрәт газанмыш вә дөнә-дөнә нәшр олунмуш вә екранлашдырылмыш әсәрләриндән «Чинајәт вә ҹәза», «Идиот», «Гудузлар», «Карамазов гардашлары» романларынын адларыны чәкмәк олар. Бу әсәрләрдә бир тәрәфдән инсан психолокијасынын ән дәрин гатларында [illegible] анормалија вә зәрифлик [illegible], бир тәрәфдән исә ичтимаи әдаләтсизлијә етираз вә христиан мүтәвәззејјәтинә чағырыш, бир тәрәфдән дә славјанофил идејаларынын [illegible] бир-биринә гарышмышдыр.

[illegible] әдәби вә фәлсәфи фикриндә Достојевскинин даһа чох инсан психолокијасыны дәрин билиҹиси вә сәрт, амансыз бир реалист кими [illegible] ојатмышдыр.

Онун бүтүн гәһрәманлары икили характерә маликдирләр: бир јандан әсәрәт олуб әзаб вермәји, бир јанда да өзләри әзаб чәкмәји хошлајырлар. Онун әсәрләриндә һәм годдарлыг, һәм дә мәрһәмәт долудур.

Әввәлләр ингилаби идејалара вә сосиализмә мејл едән Достојевски сонралар ингилаб вә ингилабчыларын ән гаты дүшмәни олуб «Гудузлар» романында бөјүк бәдии гүдрәтлә онлары дамғаламышдыр. Тәсадүфи дејил ки, сосиализм дөврүндә онун әсәрләри демәк олар ки, нәшр олунмурду.

Бир мүтәфәккир кими Достојевски идеја адамыдыр вә онун гәһрәманлары һәр јердә бу вә ја дикәр идеја дашыјычыларыдыр. Лакин О, материалист вә ја Һекелчи дејилдир.

Публисистика вә күндәликләриндә о, гаты славјанофил вә һәтта милләтчи шовинист кими чыхыш едәр. О, да Данилевски кими Рус халгынын бүтүн славјан дүнјасынын, һәттә бүтүн мәдәни дүнјанын бајраглары кими бөјүк бир миссијанын дашыјычысы олдуғу фикрини мүдафиә вә тәблиғ едирди. Һалбуки, бәдбәхт рус халгынын белә бир миссија үчүн нә имканлары, нә дә һәвәси вардыр. Онун да ән бөјүк арзусу вә дәрди Истамбулу ҹәлләдә бөјүк Русијанын пајтахты көрмәк иди.

ДАНИЛЕВСКИ НИКОЛАЈ ЈАКОВЛЕВИЧ

(1822—1885)

Рус сосиологу вә тәбиәтшүнасы. Петербург университетинин тәбиәт факүлтәсини битирмиш, балыг ову мәсәләләри илә мәшғул олмуш, бу мәсәлә илә әлагәдар Русија вилајәтләринә елми експедисијалар тәшкил етмишдир.

1849-чу илдә Петрашевски иши илә әлагәдар олараг һәбс олунмуш, лакин күнаһсыз һесаб едилиб азад едилмишдир.

Дарвинизмә гаршы чыхыб Инкилис тәбиәтшүнасынын нәзәријјәсинә аид бүтүн тәнгиди мүлаһизәләри топлајыб нәшр етдирмишдир. Лакин јарадычылығынын зирвәси рус сосиал әдәбијјатында славјанофилизм катехизиси сајыла билән вә бир чох мараглы вә орижинал мүлаһизәләринә бахмајараг баштан-баша уйдурма, јанлыш нәтичәләрә әсасланан вә әслиндә рус милләтчилијинин славјанлыг пәрдәси илә көрүнмәмиш нүмајиши вә тәзаһүрү, һәм дә еһтираслы вә истеʼдадлы тәзаһүрү олан «Русија вә Авропа» әсәридир.

Бу истеʼдадлы вә еһтираслы мүтәфәккир халгынын реал характерини, онун дүнја сивилизасијасындакы реал вәзијјәтини вә имканларыны ашкарламаг вә гијмәтләндирмәк әвәзинә, ону азғын чарларын әлиндә көлә көләчәјиндән башга һеч нә көзләмәдијини көрмәк вә бунун гаршысыны алмаг үчүн сәʼј етмәк әвәзинә, рус халгына бүтүн славјан дүнјасына ағалыг етмәклә дүнја сивилизасијасынын бајрагдары олачаг бир кәләчәк вәʼд едир. О, мәдәнитарихи типләр һггында мараглы вә орижинал бир консепсија ирәли сүрәрәк бу консепсијадан ермәни вә күрчү алими кими нәтичәләр чыхарараг сланјанофил идејаларына гејри-реал, утопик гијмәт верир. Милләтин мәдәни фәалијјәтини, онун үмумбәшәри дәјәринин дөрд харкатерик саһәсиндәки ишләри илә дәјәрләндирән Данилевски гәдим јәһудиләри јалныз дин саһәсиндә, гәдим јунанлары да еjнилә јалныз—мәдәнијјәт саһәсиндә, ромалылары да еjни чүр, јалныз дөвләт гуручулуғу саһәсиндә јүксәк нанлијјәтләри илә фәргләндириб һеч биринин һәр үч саһәдә камил олмадығыны иддиа едир. Вә сонра да беләә бир нәтичәјә кәлир ки, сивилизасијанын бу үч ајрылмаз, јәʼни һәм дини-әхлаги, һәм мәдәни-мәʼнәви, һәм дә дөвләт гуручулуғу нә сијаси јекдиллији саһәсиндә јалныз рус халгы һәртәрәфли камиллијә чатыб зирвәләр фәтһ етмишдир. Әсәр бу чүр күлүнч вә мәʼнасыз мүддәаларла о гәдәр долудур ки, нәинки објектив вә милләтчи, һәтта Н. Н. Страхов истисна олмагла славјанофил даирәләриндә беләә еојуг вә ја тәнгиди гаршыланды.

Данилевски рус халгынын ачыг көләлијини көрә-көрә, бу вәзијјәтин әсрләрдән бәри давам етдијини билә-билә, үстәлик бу көлә халгын вә онун тиранларынын јыртычы мүстәмләкәчи тәбиәтинин ганлы сәһнәләрини сејр едә-едә јазыр ки, рус халгы куја характерчә зоракылыға дүшмән, јумшаг тәбиәтли, мәʼсум, һөрмәтчил вә хрис-

тиан ән'әнәләринә ән садиг милләтдир. Куја православлыг христианлығын бүтүн башга мәзһәбләриндән вә еләчә бүтүн динләрдән көзәл, чазибәдар, јүксәк вә сафдыр. Вә бүтүн бунлара көрә јәһудиләр вә башгалары дејил, мәһз руслар Аллаһын севимлиләридир. Вә нәтичәдә бүтүн славјан халглары онларын әтрафында бирләшиб рус һекемонлуғуну гәбул етмәли, русларын вердији азадлыг пајы илә кифајәтләнмәлидирләр. Сонра исә Истамбул—Константинопол мәркәз олмагла бүтүн дүнја рус империјасынын гандаллары алтында хошбәхт күнләр көрмәлидир. Чүнки дүнјада нә Пушкинә, нә Гогола, нә дә Толстоја бәрабәр даһи јохдур.

Беләчә «Русија вә Авропа» әсәри бу чүр чәфәнк фикирләрлә долу олса да, е'тираф етмәк лазымдыр ки, марагла охунса да, халгынын идрак вә мә'нәви аләмдә тамамилә күчсүзлүјүнү көрә-көрә онун дүнја халглары үчүн «бөјүк гардаш» олмасыны истәмәк арзусунун нәтичәсиндән башга һеч бир шеј дејил.

МИХАЈЛОВСКИ НИКОЛАЈ КОНСТАНТИНОВИЧ

(1842—1904)

Рус сосиологу вә публисисти. Калуга губернијасынын Мешшовск шәһәриндә чиновник аиләсиндә анадан олмушдур. Ингилаби фәалијјәтинә көрә охудуғу Петербург университетиндән говулмушдур. Бундан сонра легал гәзетләрдә чошғун фәалијјәтә башламыш, публисистик, тәнгиди вә сосиоложи әсәрләријлә әһалинин радикаллашмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. Кизли ингилаби һәрәката рәғбәт бәсләмиш, ајыг вә сағлам дүшүнчәли бир публисист кими нүфузлу сөзү илә әдәби вә ичтимаи һәјатда апарычы мөвге тутмушдур.

Үмумијјәтлә һәм сағ, һәм дә солчуларын әмәлләрини јалныз һәгигәт вә реаллыг нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмиш, хүсусилә сосиоложи бахышларында Авропанын Лјапуж, Аммон кими нечә дејәрләр мүртәче антрополог вә сосиологларынын фикирләрини тәблиғ едиб онларла һәмрә'ј олмушдур.

Чохлу сајда әсәрләриндән «Тәрәгги нәдир», «Дарвин нәзәријјәси вә ичтимаи елмләр», «Волтер бир инсан вә мүтәфәккир кими», «Охучунун күндәликләри», «Орган, бөлүнмә, чәмијјәт», «Амансыз исте'дад», «Һәгигәт вә гејри һәгигәт һаггында мәктублар» вә башгаларыны гејд етмәк олар.

Лакин Михајловскинин адыны јашадан вә бу күн дә мараг доғуран тарихи-сосиоложи «Гәһрәман вә күтлә» әсәридир. Т. Карлејлин тә'сири алтында јазылса да әсәр расионал фикир вә идејалары илә диггәти чәлб едир. Һәрчәнд ки, орада һарадаса сосиализмә анд фәрдин ојанышы үчүн јалныз шәраит олдуғу барәдә бир нечә сөз вар, лакин Михајловски Марксизмин вә фәһлә һәркатынын гәти

әлејһдары иди. Хүсусилә 80-чы илләрдә Марксизмә гаршы мүбаризә апармыш, капитализми Русијанын кәләчәји үчүн ән мүнасиб гурулуш һесаб етмишдир.

Михајловскијә көрә мүтләг һәгигәт јохдур, һәр сосиал дәстәнин вә фәрдин өз зөвгүнә вә тәләбләринә ујғун олан һәгигәтләр вар. Бир халгчы кими О, һеч вахт өз «бүт»үнү унутмур, бүтүн сосиал просес вә һадисәләрдә халгын-зәһмәткешләрин мәнафејинин нәзәрә алынмасыны тәләб едир.

Ејни заманда «Гәһрәман вә күтлә» әсәриндә ајры-ајры фәрдләри күтләјә гаршы гојур, үмумијјәтлә фәрдлә чәмијјәт, күтлә илә гәһрәман арасында әбәди антогонизм вә зиддијјәтләр олдуғуну, онларын мәнафеләринин һеч вахт бир-биринә ујғун олмадығыны сөјләјир. О, јазыр ки, бөјүк ингилаб Авропа халгларына арзу олунан гардашлыг, бәрабәрлик, азадлыг кәтирмәди. Лакин һакимијјәти әлә алан буржуазија да Русијада олдуғу кими чар порфиријасы өртүјү алтында халг әмлакыны гәсб едир, халгын әмәјинин нәтичәсини мәнимсәјир. Буна көрә сосиолог сијаси мүбаризәни чәмијјәтин гачылмаз принсипи һесаб едир.

Мә'лумдур ки, пахыллығын рус характериндә ән бариз хүсусијјәтләрдән бири олдуғуну һәлә даһи граф де Күстин гејд етмишди. Бу хүсусијјәти Михајловскинин характериндә дә сезмәк олар. Мәсәлән дүнјанын ән гүдрәтли сијаси лидерләриндән бири олан граф Бисмарк һаггында јаздығы очеркиндә, ирги инстинктләринә үстүн кәлә билмәјиб алман сијасәт вә дипломатија нәһәнкини һәр чүр кичилтмәјә вә алчалтмаға чалышыр. Бәлкә бу, Бисмаркын рус халгынын Алман мәдәнијјәти үчүн күбрә олмасы барәдә кәскин фикринә чаваб əвəзинә бир нөв тәсәллидир?

ФИКИРЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

Биз о адамы гәһрәман адландырачағыг ки, өз нүмунәси илә халгы јахшы, ја да пис, нәчиб, ја да рәзил, фајдалы, ја да мә'насыз бир ишин ардынча апара билсин. Гәһрәманын чағырышыјла јүксәк вә ја алчаг ишләр көрән гара чамааты күтлә адландырачағыг. «Гәһрәман» вә «күтлә» терминләри тә'риф вә ја сөјүш үчүн сечилмәјиб. Сөзсүз ки, бөјүк шәхсијјәтләр көјдән дүшмүрләр, әксинә, јердән көјә јүксәлирләр. Онлары да күтләни јарадан мүһит јетирир. Амма күтләнин дағыныг сәрсәри һисси, күчү, фикри, инстинктләри вә арзулары гәһрәманларда чәмләшир.

Мәсәлә бөјүклүк өлчүсүнү мүәјјән етмәк дејил, күтлә илә онун бөјүк шәхсијјәт кими таныдығы адамын мүнасибәтләринин механикасыны өјрәнмәкдир.

Бизим гәһрәман садәчә олараг «бузу» биринчи гырыр, күтләнин үрәк чырпынтысы илә, бүтүн гүввәсијлә kаh бу, kаh дикәр тәрәфә атылмаг үчүн көзләдији һәлледичи аддымы атыр.

Күтлә мә'насыны билмәдән севир вә һеч бир сәбәб олмадан нифрәт едир.

* * *

Чәмијјәтин вә шәхсијјәтин нормал инкишафы дүшмәнчәсинә тәггушур. Чәмијјәт инсанын биринчи, јахын вә гаты дүшмәнидир, она гаршы даим ајыг олмалы! О, шәхсијјәти индивиддән оргäна чевирмәјә чалышыр. Шәхсијјәт дә һәмин гануна көрә өз нөвбәсиндә өз фәрдијјәти, өз сәрбәстлији, өз мәнлијинин һәртәрәфлилији үчүн чалышыр вә ја чалышмалыдыр.

РОЗАНОВ ВАСИЛИ ВАСИЛЈЕВИЧ

(1856—1919)

Рус јазычысы вә философу. Москва университетинә дахил олуб Ключевски вә С. Соловјовун тәләбәси олмушдур. Дүнјакөрүшүндә дини мејлләр үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Кимназијада дәрс демиш, сонралар узун мүддәт «Новоје времја» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. «Анламаг һаггында» адлы илк бөјүк һәчмли әсәрини 1886-чы илдә јазмышдыр. О гәдәр дә угур газанмајан бу әсәрдән сонра Розанов өмрүнүн ахырына кими фәлсәфи руһлу публисистика јазмагла мәшғул олмуш, ејни заманда дини мөвзуда чохлу әсәрләр јаратмышдыр. Тәәччүблү дејилдир ки, өмрүнүн ахырларына јахын әсәрләринин әлли чилдлик күллијјатыны нәшр етдирмәјә һазырлашырды.

Розанов XIX әсрин сонлары, XX әсрин әввәлләриндә мејдана чыхан рус дини философлар дәстәсинә мәнсубдур. Лакин О, Вл. Соловјов вә онун ардычылларындан бунунла фәргләнирди ки, даһа чох исте'дадлы бәдии гәләм саһиби, даһа чох јазычы иди. Онун әсәрләринин адлары да буну сүбут едир: «Тәбиәт вә тарих», «Маарифин гүрубу», «Ај ишығынын адамлары», «Тәнһалыға чәкиләнләр», «Хәзан јарпаглары», «Шәрг мотивләри», «Әдәби сүркүнләр» вә с.

Розановун дүнјакөрүшүндәки дини хәттдән башга даһа ики хүсусијјәт диггәти чәлб едир. Бунлардан бири кәләчәк сосиалист ингилабына вә сосиализмә, дикәри исә јәһудилијә гаршы гаты мәнфи мүнасибәтдир. Гејд едәк ки, Розанов һәр ики мәсәләјә аид мүһакимәләриндә чох күчлү мәнтигә маликдир.

О, өз јарадычылыгы һаггында јазырды ки, «мән әдәбијјата инсан галбинин ән хырда, ани, көзәкөрүнмәз һиссләринин мәншәтин

һөрүмчәк торуну кәтирдим. Мәндә бир нөв хырдалыға бүтпәрәстлик вар, хырдалыглар мәним аллаһымдыр».

Розанову һардаса екзистенсиалистләрин сәләфләриндән бири һесаб етмәк олар. О, евләнмәни, аиләни индивидин јарадычы гүввәсинин әсасларындан бири сајмышдыр.

Русијада Октјабр чеврилишиндән сонра јашамаға һеч бир имканы олмајан Розанов мадди вә мә'нәви сәфаләт ичиндә вәфат етмиш, һәтта гәбри дә дағыдылмышдыр.

ӘСӘРЛӘРИНДӘН ФРАГМЕНТЛӘР

* * *

Ачлар еләчә ачдырлар вә ингилаб һәр һалда һаглыдыр. Лакин о идеолокија кими јох, басгын кими, ирадә кими, «чәһәннәмә ки» демәк кими һаглыдыр. Јә'ни, мән мүгәддәс дејиләм вә олсун ки, сәндән писәм, амма чанаварам, ач вә маһир бир чанавар. Үстәлик елә бу ачлыг да мәнә чәсарәт вериб. Сән исә мин илдир ки, кәлсән вә әкәр һачанса мәни өлдүрә биләчәк дырнаг вә бујнузун вардыса, индисә артыг гоча вә зәифсән вә буна көрә сәни јејәчәјәм.

Ингилаб «көһнә гурулушун—садәчә «мөһкәм күч»лә—«гочалыб әлдән дүшмә»нин үз-үзә дајанмасыдыр. Амма идеја дејил, һеч чүр идеја дејил.

Бүтүн сосиал демократик нәзәријјәләр бир тезисә кедиб чыхыр, «мән јемәк истәјирәм». Сөз јохдур, тезис һаглы олмағына һаглыдыр. Она гаршы һәтта Аллаһын өзү һеч нә дејә билмәз. «Ким мәнә мә'дә верибсә, гида вермәк дә борчудур». Амма ингилабда арзу үчүн һеч нә јохдур.

«Тәнһалыгда чәкиләкләр», СПб. 1912.

* * *

Мән кәрәксизәм: кәрәксиз олдугума әмин олдуғум кими һеч шејә бу гәдәр әмин дејиләм.

* * *

**Көнлүм дејир: «хошбәхтлик сәјдәдир».
Өлүм дејир: «хошбәхтлик динчликдәдир».**

* * *

Јәһуди даима нә исә едир, нә үчүнсә әлләшир.

* * *

«Гоча гурд» кими о рус ганыны о ки вар ичди вә дојуб гәбрә ашды. (Шедрин һаггында.)

* * *

Дарвин инсанын шимпанзедән төрәдијини сөјләјәндә инкилис руһундан даһа чох франсыз руһунда дүшүнмүшдүр. (Белә фикирләширләр. Данилевски дә.)

* * *

Тале шөһрәтсизләри горуіур.

* * *

Билирсәнми сән нәји севирсән, чудак? Өз арзуну.

* * *

Мән фикирләширдим ки, һәр шеј өлмәздир вә маһны охујурдум.
Инди исә билирәм ки, һәр шеј битәчәк.
Маһны да битди.

* * *

Мән дүнјаја көрмәк үчүн кәлдим, һәјата кечирмәкчин јох.
Јазычылыг таледир. Јазычылыг фатуумдур. Јазычылыг бәдбәхтликдир.

* * *

Толстој даһи иди, амма ағыллы дејилди. Лакин һәр чүр даһилијин мөвчудлуғунда һәр һалда ағыл «мане олмур».

* * *

Өлү өлкә, өлү өлкә, өлү өлкә. Һеч нә тәрпәнмир вә һеч бир фикир чалаг олмур.

* * *

Һәјат «гејри-сабит аһәнкдарлыгдан» ибарәтдир. Әкәр аһәнкдарлыг һәр јердә сабит олсајды, һәјат да олмазды.

Лакин «гејри-сабит аһәнкдарлыг» һәјәчан, «мәнимчин нараһатлыг» тәһрикәдир.

Дүнја даим һәјәчан ичиндәдир вә беләчә дә јашајыр.

* * *

Сосиализм дисгармонија кими кечиб кедәчәк. Һәр чүр дисгармонија кечиб кедәчәк. Сосиализм исә туфан, јағыш, күләкдир...

Күнәш доғачаг вә һәр јаны гурудачаг. Вә гурумуш шеһ һаггында дејәчәкләр: «доғрудан мы о (сосиализм) олуб?» Вә «гардашлыг, бәрабәрлик, азадлыг»—дејә долу пәнчәрәни дөјәчләјиб?

— Бәли, бәли. Вә һәм дә бу долу нә гәдәр дөјәчләди.

* * *

Ингилабын ики өлчүсү вар—ени вә узуну, амма үчүнчүсү—дәринлији јохдур. Вә бу кејфијјәтә көрә онун һеч вахт дәјмиш, дадлы мејвәси олмајачаг, о һеч вахт «баша чатмајачаг».

О, гычыгландырмагда даим инкишаф едәчәк. Амма һеч вахт онун инсанын «бәсдир, мән хошбәхтәм, бу күн о гәдәр јахшыдыр ки, сабаһ лазым дејил»,—дедији һадди олмајачаг. Ингилаб даим әзаблы олачаг вә јалныз «сабаһа» үмид бәсләјәчәк. Вә һәр дәфә дә «сабаһ» ону алдадачаг вә үмид «бириси күнә» кечәчәк. Әбәди чарх, чарәсиз дөвран.

Ингилабда севинч јохдур вә олмајачаг да. Севинч һәддиндән артыг шаһанә һиссдир вә һеч заман бу лакејин ағушунда ола билмәз.

«Хәзан јарпаглары», СПб, 1913.

* * *

Сивилизасија күчәләрдә дејил, үрәкләрдәдир.

* * *

Јәһудинин гүдрәти сачума батырылан мисмардыр, јәһуди дирибашлығы мәни алов кими јандырыр.

* * *

Халгымыз јорулмамышдыр вә кобуддур. Гәддардыр.

* * *

һамы јәһудиләрә догру гачачаг. Вә јүз илдән сонра «һамы јәһудиләрин әли алтында олачаг».

* * *

Јәһудиләр әдәбијјатда «угур газаныблар». Вә бунун васитәсијлә әдәбијјатын «шефләри» олдулар. Јазмағы бачарырлар. Амма «шеф» олмағы бачардыгларына көрә онлара јазмағы бачармаг лазым да дејил. Бүтүн руслар онларын јеринә јазачаг, онлара да ки, бу лазымдыр вә буну истәјирләр.

* * *

Һөрүмчәк бир дәнәдир, амма онун торунда он милчәк әсирдир. Ахы онларын ганадлары варды, учурдулар. Һөрүмчәксә јалныз сүрүнә билир.

Онларын көрмә даирәси дә кенишдир, уфүгләрәчән. Амма онлар артыг чансыздыр, һөрүмчәксә чанлы.

Руслар вә јәһудиләр будур. Јүз милјон рус вә једди милјон јәһуди.

* * *

Инсан пислијиндә сәмими, хејирхаһлығында гејри сәмимидир. Бахын, хәбислик азад маһны кими нечә сүзүлүб кедир. Хејирхаһ һәјат исә дәфн мәрасими кими узаныр.

* * *

Толстој һејрәтләндирир, Достојевски тә'сир едир.

* * *

Авропа сивилизасијасынын мәһв олма механизми онун һәр чүр шәрә, һәр чүр јарамазлыға, һәр чүр хәбислијә гаршы ифлич олмасындан ибарәт олачаг вә әввәл ахыр рәзилләр дүнјаны дағыдачаглар.

* * *

Рус [illegible] мәзмунсуз дејил, рус чәмијјәти мәзмунсуздур.

* * *

Ән вачиб шеј — садәчә керчәкликдир.

* * *

Дөвләт — габағында әјилмәјәнин вә ја ону кәлин адахлыны гаршыладығы кими гаршыламајанын сүмүкләрини сындырыр.

Дөвләт күч демәкдир вә ән әсасы будур.

* * *

Кобудлуг вә зоракылыг ики фаиз мүвәффәгијјәт кәтирир, фәндкирлик вә гуллуг көстәрмәк исә ијирми фаиз.

Јәһудиләр башгаларындан тез, һәлә Иса доғулмамышдан буну баша дүшдүләр. Вә о вахтдан ишләри кәтирир. Бах, бүтүн тарих бундан ибарәтдир.

Јәһудинин һәтта башгасына кобудлуг едән јәһудини белә сөјмәсинә һеч вахт раст кәлмәмишәм. Амма онларын тиканы чох дәринә батыр.

Тичарәт, вар-дөвләт, шәрәф иши—бах јәһуди бүтүн бунлары башгасындан зорла тутуб аланда тикан ишә дүшүр.

* * *

Јәһуди гуллуг көстәрмәк вә ишбазлыгла башлајыб һакимијјәт вә ағалыгла гуртарыр. Буна көрә биринчи фазада о әләкечмәз вә дәфедилмәздир. Ахы сизә садәчә «гуллуг көстәриләндә» нејләмәк олар? Икинчи фазада исә артыг һеч ким онун өһдәсиндән кәлә билмәз. «Сел һәр јаны басыр». Вә өлкәләр, халглар мәһв олур.

* * *

Јәһудилијин күчү—ганынын һәдсиз дәрәчәдә көһнәлијиндәдир. Гочалыб әлдән дүшмә јохдур. О даим мөһкәм дајаныб вә даим тәкмилләшиб (мүбаризә, сә'ј. фәндкирлик).

Сән јәһудидән һеч вахт «мән нечә јорулмушам» вә ја «бир динчәлсәјдим»— сөзләрини ешидә билмәзсән.

* * *

Дүнјада сәсләри ешитмәк вә чөһрәләри көрмәк габилијјәти вар. Онларын васитәсијлә инсанын гәлбини көрмәк олур.

Һәр адам инсана гулаг аса билмир. Чохлары сөзә гулаг асыр, сөзләрин әлагәсини анлајыр вә әлагәләрлә дә чаваб верир. Лакин о «сәсалты» сәсләри—сәсалты сәсин көлкәсини тута билмир,—онларда исә вә јалныз онларда үрәји ешитмәк олар.

* * *

Ола билсин ки, халгымыз писдир, лакин о бизим халгдыр вә бу һәр шеји һәлл едир.

* * *

Чинсдә күч вар—күч чинсдәдир. Вә јәһудиләр бу күчлә бирләшибләр, христианлар исә онунла ајрылыблар. Бах буна көрә јәһудиләр христианлара үстүн кәлирләр.

Бурада мүбаризә тохумдадыр, үздә дејил, елә дәринликдәдир ки, баш кичәлләнир.

* * *

Ч. Миллин портретини Погодинлә мүгајисә етдим. Икинчинин үзү нә гәдәр зәнкин, биринчинин исә јохсулдур.

* * *

Јәһудиләр алтында јатырлар, үстүндә јох. Буна көрә онлар тарихин алтындадырлар.

* * *

— Сизә нә шәкилдә абидә гојулмасыны истәрдиниз?

— Анчаг бир чүр, чамаата ики бармаг арасындан баш бармаг көстәрән һејкәл шәклиндә.

* * *

Чылпаг доғулуб чылпаг да торпаға кедирик. Бәс палтарымыз нәдир?

Рүтбәләр, шан-шөһрәт, вәзифә. Кәзинти үчүн.

* * *

Инсана јалныз бир абидә јарашыр: торпаг гәбир, үстүндә дә тахта хач.

Гызылдан һејкәли исә јалныз итләрә гојмаг олар.

«Уединенное», М., 1990.

МЕРЕЖКОВСКИ ДМИТРИ СЕРКЕЈЕВИЧ

(1865—1941)

Рус јазычысы, тәнгидчиси вә философу. Сарај мә'мuру аиләсиндә анадан олмуш, мүкәммәл тәһсил алмыш, тарих вә фәлсәфәни дәриндән өјрәнмишдир. Јарадычылығына шаир кими башламыш, символик руһлу ше'рләрнјлә өзүнәмәхсус дүнјакөрүш саһиби олдуғуну сүбут етмишдир. Бундан сонра өмрү боју сәмәрәли јарадычылыгла мәшғул олуб бөјүк, зәнкин вә әлван әбәди-бәдии, фәлсәфи ирс гојуб кетмишдир.

XX әсрин әвввәлләриндән сосиализм вә коммунизм идејаларынын гәти дүшмәни олан Мережковски һәр ан јахынлашан ингилабын нечә горхунч фәлакәт кәтирәчәјини пејғәмбәрчәсинә хәбәрдар етмишдир.

Мережковскинин әсас нәср әсәрләри дүнја вә рус тарихинин ән мараглы, чәтин, мүрәккәб дөврләринә вә шәхсијјәтләринә һәср олунмушдур.

Илк әсәри «Аллаһларын өлүмү» («Дөнүк Јулиан») Рома императору Јулиана һәср олунмушдур. Бу бизчә дүнја әдәбијјатында тарихи роман жанрында ән күчлү вә парлаг әсәрләрдән биридир.

Бундан сонра о, «Леонардо да Винчи», «Тутанхамон Критдә», «Атлантида», «I Павел», «II Александр» вә башга романларыны јазмышдыр. Чохлу тәнгиди вә сијаси фәлсәфи, тәдгигат вә есселәри хүсусилә дәјәрлидир. Јүксәк бәдии вә еһтираслы дилля Мережковски Русија империјасынын демәк олар ки, бүтүн проблемләрини ачыглајыр.

Мережковски дә Бердјајев кими һәр шеји рус килсәси призмамасындан кечирир, бизчә бу да онун үмумбәшәри маһијјәт алмасына мане олур. Гәрибәдир ки, Мережковскини Бердјајев һәзм едә билмирди. Лакин фәлсәфи-дини дүнјакөрүшләри бир-бирләринә чох бәнзәјән бу бөјүк шәхсијјәтләрин јарышы да көрүнүр һардаса һәр икисинә јарадычылыг наилијјәтләри газанмаг үчүн бир нөв стимул хидмәти көстәрирди.

Бердјајевдән фәргли оларак Мережковски даһа ајдын вә орижиналдыр, әлавә оларак гүдрәтли насир вә шаирдир.

Мережковски рус поезијасында символизмин бајрагдары иди вә сонра әдәбијјата кәлән бир чох бөјүк исте'дадлы рус әдиб вә шаирләри мәһз онун тә'сири вә бајрагы алтында рус әдәбијјатынын «күмүш сәһифәсини» јаздылар. Онлардан бири вә бизчә ән көркәмлиси Мережковскинин өмүр јолдашы, шаир, јазычы вә тәнгидчи Зинаида Киппиус иди. Мәнизчә алман олан бу бөјүк исте'дадлы гадын өзү јаздығы кими евләндикләри кәнчлик күнләриндән Мережковскинин вәфатына кими бирчә күн дә бир-бирләриндән ајрылмамышлар.

Вахтилә В. Розанов, Мережковскини севмәсә дә, онун бөјүк истe'дадына вә зәнкин ерудисијасына рәғбәтини кизләдә билмәјәрәк јазырды ки, бәли, «О, Авропалыдыр».

Мережковскидән коммунист идеологлары 70 ил әрзиндә оддан горхан кими горхмушлар. Бу да сәбәбсиз дејилди. Чүнки онун түкәнмәз јарадычылығынын елә бир сәһифәси јохдур ки, маһијјәтчә коммунист идеолокијасыны инкар етмәсин.

Мережковски һәтта рус-алман мүһарибәсиндә белә Һитлерин гәләбәсини арзулајырды.

Мережковскинин охучулара тәгдим етдијимиз бу кичик ессеси бизә публисистик мө'чүзә сајыла билләр.

ЕССЕ

Авропа кеч-тез рус ингилабы илә үз-үзә кәлмәли олачаг. Өзү дә Авропанын һәр һансы бир дијары дејил, бүтүн Авропа рус ингилабы вә ја анархијасы илә тоггушачагдыр.

Көрәсән, о шеј ки, инди Русијада баш верир—бир дөвләт формасындан башга бир дөвләт формасына кечмәкдирми, јохса һәр чүр дөвләт формасындан мәчһуллуға атылмагдыр? Ону бу күн тә'јин етмәк чәтиндир. Һәр һалда бир шеј мә'лумдур ки, бу ојун јалныз руслар үчүн дејил, сизин үчүн дә тәһлүкәлидир, еј авропалылар!

Диггәт вә һәјәчанла рус ингилабыны изләјирсиниз, амма јенә кифа'әт гәдәр диггәтлә, кифајәт гәдәр нараһатлыгла изләмирсиниз. О шеј ки, биздә баш верир, сизин тәсәввүр етдијиниздән чох-чох дәһшәтлидир. Биз јанырыг, буна шүбһә јохдур. Амма тәкчә өзүмүзү јандырачағыг, сизи исә јох, бах, буна шүбһәм вар.

Авропаја бизим ингилабымызын заһири чәһәтләри ән кичик тәфәррүатларына гәдәр мә'лумдур. Амма һәмин һадисәләрин дахили мә'насы, дахили ахары онларын көзүндән јајыныр. Онлар рус ингилабынын руһуну дејил, һәрәкәт едән бәдәнини көрүр. Ингилабын руһу, рус халгынын үрәјини Авропа үчүн дәрин мүәмма олараг галыр. Биз сизә сағ әлә охшајан сол әл кими охшајырыг. Сағ әл ејни вәзијјәтдә сол әлә ујғун кәлмир. Онларын ујғунлугу үчүн мүтләг бирини чевирмәк кәрәкмәдир.

Сиздә нә варса биздә одур, амма тәрсинә. Биз сизин астар тәрәфинизик. Кантын тәбирилә десәк, сизин саһәниз феноменал, бизимки трансендентдир; Ницшенин дилијлә исә сиздә Аполлон, биздә Дионисдир. Сизин рәмзиниз һәдд, бизимки һәддән ашмагдыр. Сиз вахтында дајана билирсиниз, дивара чатанда ја јан кечир, ја да кери гајыдырсыныз. Биз исә башымызы дивара вуруб сындырырыг. Бизи тәрпәтмәк чәтиндир, амма елә ки, тәрпәндик, дајана билмәјәчәјик, биз кетмирик, гачырыг; гачмырыг, учуруг; учмуруг

ашырыг, өзү дә Достојевски демишкән «кәлләмајаллаг». Сиз сәһнәдә дајанмағы севирсиз, биз исә ахырына чатмајынча әл чәкмирик. Сиз ајыгсыз, биз исә сәрхош. Сиз дәррәкәлисиз, биз исә тәбдән чыхмышыг. Сиз әдаләтлисиз, биз исә ганунсуз. Сиз өз руһунузу горујурсуз, биз исә даим ону итирмәјә сәбәб ахтарырыг. Сиз азадлығынызын сон һәддиндә олсаныз да ганунлара әмәл едирсиниз. Биз исә кәләлијимизин дибиндә ола-ола ја кизли, ја ашкар анархистләр-гијамчылар олараг галырыг.

Сизинчин сијасәт—биликдир, бизимчин исә—дин. Өзү дә агыл вә һисслә әхз олунмајан бир дин. Чүнки чох вахт ону тамам инкар едиб ниһилизмә гәдәр кедиб чыхырыг, амма дахили маһијјәт е'тибарилә мистикләрик.

Бизи ахыра кими дәрк етмәк үчүн бизи охумаг, бизим маһијјәтимизи јашамаг лазымдыр. Бу исә чох чәтин вә горхулудур. Тәкрар едирәм, бу сизин күман етдијиниздән чох-чох горхулудур. Биз сизин тәһлүкәниз, сизин бәдәниздәки хорајыг. Сиз бизим әлимиздән һәлә чох чәкәчәксиниз. Амма сон һагг-һесабда үмуминин хеј ринә олачаг. Чүнки сол әл сағ әлә лазым олдуғу кими биз дә бир-биримизә кәрәјик.

Рус ингилабы тәкчә сијасәт дејил, һәм дә диндир. Авропа үчүн дә мәһз буну дәрк еләмәк чәтиндир. Чүнки онлар үчүн динин өзү чохдан сијасәтдир.

Лакин о заман ки, бизим дөвләт вә килсә гурулушумузун бүтүн тарихи формалары алт-үст олду, о заман халгын сијаси вә дини дүнјакөрүшүндә елә бир бөшлуг әмәлә кәләчәк ки, ону нәинки конститусијалы монархија, һәтта буржуа-демократик республикасы вә үмумијјәтлә Авропа дөвләтчилијинин һеч бир формасы долдура билмәјәчәкдир. Мин иллик нәһәнкин бир дәфәлик јерлә-јексаны үчүн елә бир зәлзәлә лазымдыр ки, көһнә парламент дуканлары гардон евләр кими учулуб төкүлсүн.

Рус ингилабы бунларын һеч бириндә дајанмајачаг. Бәс сонрасы нечә олачаг? Сонрасы мәчһуллуға кәлләмајаллаг сычрајыш олачагдыр. Рус ингилабы өзүнүн инкар етдији мүтләгијјәт кими амансыздыр. Онун шүурлу емпирик һәдди сосиализмдир—төһтәлшүур, мистик, ганундан узаг дини чәмијјәт.

Сиз авропалылар буну баша дүшәндә јанғыны сөндүрмәјә атылачагсыныз. Амма өзүнүзү горујун, сиз бизи сөндүрмәјәчәксиниз, биз сизи јандырачағыг.

Биз Авропа буржуа чәмијјәтинә дејил, үмумдүнја мәдәнијјәтинин тәк-тәк шәхсијјәтләринә үз тутуруг. О тәк-тәкләрә ки, онлар үчүн елә индинин өзүндә дөвләт Нитшенин сөзләријлә десәк «горхунч кәләзләрин ән сојугганлысыдыр». Бакунин, Толстој, Штирнер, Нитше кими, о тәнһалар, о еркән анархистләр ки, сүбһ күнәшинин илк шәфәгләриндә парлајан гарлы зирвәләрә бәнзәјирләр. Орада, ашағыларда, алағаранлығларда исә бизим сајсыз-һесабсыз намә'-

лум гардашларымыз—үмумдүнја фәһлә халгы, кәләчәк үмумдүнја ингилабынын бөјүк ордулары гајнашыр. Биз инанырыг ки, рус ингилабынын көј курултусу кеч-тез онлара да чатачаг. Елә бир курулту ки, гијамәт күнү Исрафилин суру кими Авропа гәбиристанлығынын өлүләрини дә ајаға галдырачаг.

БЕРДЈАЈЕВ НИКОЛАЈ АЛЕКСАНДРОВИЧ

(1874—1948)

Рус философу. Кијевдә һәрбчи аиләсиндә анадан олмуш, әввәлчә һәрби кадет мәктәбини, сонра исә Кијев мүгәддәс Владимир университетини битирмишдир. Көнчлијиндә сосиализм идејаларына мејл етмиш, һәтта һәбс вә сүркүн едилмишдир. 1901-чи илдә Н. К. Михајловски һаггында «Субјективизм вә индивидуализм» адлы илк әсәри чапдан чыхмыш вә өмрүнүн ахырына кими мәһсулдар ишләјәрәк онларча мараглы вә мәзмунлу фәлсәфи әсәрләр јазмышдыр.

Д. С. Мережковски илә јахынлығы нәтичәсиндә христианлыға мејл едиб христиан вә екзистенсиалист мүтәфәккир кими формалашмышдыр.

1905-чи ил ингилабындан сонра сосиализм ингилабларына вә фәһлә һәрәкатларына мүнасибәти дәјишсә дә солчулуг руһу өмрү боју ону тәрк етмәмишдир.

Һәмин илләрдә рус ичтимаи һәрәкатында бөјүк һај-күјә вә коммунист һәрәкатына мүәјјән зәрбә вуран «Вехи» мәчмуәсинин тәшәббүскарларындан, нашир вә мүәллифләриндән бири олмушдур.

«Новыј пут» вә «Вопросы жизни» фәлсәфи журналларында редакторлуг вә мүәллифлик етмиш, сонра исә аиләси илә бирликдә Авропа өлкәләриндә сәјаһәтдә олмушдур.

1911-чи илдә мәшһур әсәрләриндән бири олан «Азадлығын фәлсәфәси»ни чап етдириб XX әсрин әввәлләриндә Русијада чичәкләнән фәлсәфи мәктәбин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими мәшһурлашмышдыр. Бурада О, гәрб философлары илә полемикалара кирәрәк әсассыз да олса онлары һәјатдан вә онун проблемләриндән узаг дүшмәклә тәнгид едир, ејни заманда инсан вә шәхсијјәт азадлығыны еһтираслa мүдафиә едирди. Лакин ону игтисади вә ја физики азадлыгдан даһа артыг мә'нәви руһи азадлыг дүшүндүрүрдү. О, јазырды ки, фәлсәфә азад олмалы вә јалныз һәгигәти ахтармалыдыр, лакин һәгигәт мүчәррәд дејил, конкретдир вә јашајыр.

Һардаса Мережковски кими Авропа типли мүтәфәккир олан Бердјајев Авропада ојанан һәр һансы јени дүшүнчә ишығына дәр-

һеч реакција [illegible] билмәмишди. Бунун да [illegible]
сәрһәдсизлијиндә [illegible].

1916-чы илдә [illegible]
Русијанын [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (В. В. Розанов) [illegible]
[illegible]. Бердјајев [illegible]
һә кәскин чаваб верир. Лакин [illegible] һәмин Розанов [illegible]
до иди. Әсәр марагла охунса да үмумијјәтлә Бердјајевин инсан ја-
радычылығынын фәлсәфи консепсијасыны јаратмаг тәшәббүсү әл-
бәттә уғурсуз иди. Рус православ дүнјагөрүшүнә үмумбәшәри
характери вермәк әлбәттә мә'насыз вә реаллыгдан узагды.

1917-чи илдә дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә һакимијјәтә кәлән большевикләрин илк ајлардакы «демократиклијини» көрүб һалисә-ләрә һеч бир реакција вермәјән Бердјајев аз сонра истәр-истәмәз мөвгејини билдирмәли олду. Лакин большевик либераллығынын мүвәггәти олдуғуну баша дүшән философ мөһачирләр ишләмәкдә бир нөв бәншлуғу доллдурурду.

Доғрудан да 1922-чи илдә бөјүк бир мүтәфәккирләр дәстәси илә Русијадан сүркүн едилән Бердјајев 1923-чү илдә Берлиндә «Гејри-бәрабәрлијин фәлсәфәси», «Тарихин мә'насы», «Јени Орта әсрләр», «Достојевскинин дүнјакөрүшү» әсәрләрини чап етдирди.

Бердјајев өмрүнүн ахырына кими Парисдә јашајыб 20-јә гәдәр әсәр чап етдирмиш вә онлардан хүсусилә икиси-үчү «Тарихин сону», «Јени Орта әсрләр» вә «Бәрабәрсизлик фәлсәфәси» вә идеја дәјәри, һәгигәтләринин күчү вә реаллығы илә [illegible] узун мүддәт тә'сирини вә чазибәсини сахлајачагдыр.

Бердјајев Маркс вә Енкелсин [illegible] идејаларынын консепсијасыны ахтарыб тапмыш вә бунун сырф [illegible] мифолоҝијасы сырф јеһуди тәфәккүрүнүн [illegible] олдуғуну [illegible].

Ленин «Рус [illegible]
[illegible] рәһбәри [illegible] Ленинә вердији характеристикада Бердјајев чох сәрраст вә дәгиг чизкиләр тапса да, сәләфәтә мүла'ниләр јүрүдүб онун һәтта «фачиәви фигур» адландырыр. Үмумијјәтлә О. большевикләрин [illegible] өмрүнүн ахырына кими тәм анлаја билмәмиш вә бу да көрүнүр онун кеншлик мејлләринин вә гәлбинин [illegible] «мәрһәмәтлијини» јетишмәсы илә бағлыдыр. Һалбуки, Рус јазычысы А. Куприн вә ја јазычы вә философ Розанов рус ингилабына вә онун башчыларына, хүсусилә Ленинә вә Тротскијә даһа реал вә дәгиг характеристика вермишләр.

[illegible]

[illegible] рахатлыг вə комфорт [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] олдуглары [illegible] сон [illegible] [illegible] олдугуну тəһлүкəли [illegible]лəрдə исə инсан мөчүзəлəр көстəрмəјə гадирдир. Онун [illegible] һəдд-һудуду олмур, гуввə-јинин кəркинлији агласыгмаз дəрəчəдə бөјүјүр. Ади вахтларда инсанын гуввəси мүркүлəјир. Лакин горхулу дəгигəлəрдə инсан тəбиəт ганунларыны белə үстəлəјə билир. Инсан һəјатынын бөјүк сирлəри бунладыр ки, онун гуввəсинин там ачылмасы үчүн тəкчə хејир кифајəт дејил, шəр дə вачибдир.

Биз белə бир үчүнчү суал гаршысында галмышыг ки, мүһарибə заманы ојанан вə пөһрəлəнəн мə'нəви гуввəлəр мүһарибəдəн сонра да, динч күнлəрдə дə өзүнү көстəрəчəкми? Мүһарибəнин нəтичəси кими мə'нəви интибаһ давам едəчəкми? Бə'зилəри артыг еһтијат едирлəр ки, кəркинлик азалдандан сонра мүһарибəнин јаратдыгы руһ јүксəклији тагəтсизлик вə гуввəлəрин түкəнмəсијлə əвəз олуначаг, јалныз бөјүк сынаг, тəһлүкə вə бəдбəхтлик инсан тəбиəтини учалдыр.

Дүнја мүһарибəсиндəн сонра инсан нə исə башга бир шеј, мүһарибəнин мə'нəви давамыны, инсан һəјатынын бүтүн əсас мəсəлəлəринин сон һəддинə гəдəр кəскинлəшмəсини көзлəјир. Ән дəрин гатларда баш верəн һадисəлəри дүнја мүһарибəси тарих сəһнəсинə чыхармышдыр. Ајры-ајры фəрдлəрин интим алəминдə өз јени гијмəтини алан һəјатын мə'насы тарихин ичинə чəкилмəмишдир.

АФОРИЗМЛƏРИНДƏН

* * *

Хаг кəмијјəт дејил, кејфијјəтдир.

* * *

Ингилабчылар кəлəчəјə сəчдə гылыб кечмишлə јашајырлар.

* * *

Әсатир дини реаллыгдыр.

* * *

Тарих әбәдилијин заманла мүбаризәсидир.

* * *

Һакимијјәт борчдур, һүгуг дејил.

* * *

Шәрә галиб кәлән хејир, шәрә раст кәлмәјән хејирдән бөјүкдүр.

* * *

Һәјат елә бил фаниликлә өлән сонсузлуг, заманла өлән әбәдијјәтдир.

* * *

Халг мүтләгијјәти ән горхунч мүтләгијјәтдир, чүнки бир нәфәрин иддиасы милјонларын иддиасы гәдәр узаға кедә билмәз.

* * *

Дөвләт, һәјаты чәннәтә чевирмәси үчүн јох, чәһәннәмә чевирмәмәси үчүн мөвчуддур.

* * *

Капитализм вә сосиализм инсан руһунун игтисадијјатда ики нөв кәләлијидир.

ЈАЛАНЧЫЛАР ӨЛКӘСИ

«Мүфәттиш» комедијасынын гејри-адилији нәдәдир? Ондадырмы ки, ағыллы вә тәчрүбәли бәләдијјә рәиси, һеч дә буна иддиа етмәјән, һәлә үстәлик, һәр дәгигәбашы өз мискин Петербург јашајышы һаггында ағзындан сөз гачыран «фитил әскисинин» биринчи әһәмијјәтли шәхслә сәһв сала биләр? Лакин буну ағылсызлығын тәнтәнәси кими изаһ етмәк дә олар, о ағылсызлығын ки, реаллығын сәрһәдләри дахилиндәдир, чүнки һагг-һесаб чәкилмә горхусундан төрәјир.

Хејр! Гоголун кәшфи, мәииәт сәвијјәсиндә дејил, мәһз Рус маһијјәтинин, даһа чох, инсан варлығынын дәринлијиндәдир. Вә Хлестаковун гејри-ихтијари, һәтта илк анда тәмәннасыз, нечә дејәрләр, шаиранә чошғунлугла јалан сөјләмәк еһтијачында вә ејни дәрәчәдә бәләдијјә рәисинин јенә гејри-ихтијары, һәтта дејирәм: һеч кәсдән сифариш көзләмәјән, јалныз өз гәлбинин сәсини ешидән вә бу чағырыша рам олан «аһ, мәни алдатмаг чәтин дејил, мән өзүм алданмаға шадам»—дејән илһамлы шаир кими өзүнү алдатмаг еһтијачындадыр.

Гәрибә аналокијадыр, дејилми? Амма һеч дә вәзијјәтин өзүндән гәрибә дејил.

Пушкинин ән чох чәрәнләдијимиз, тәхминән һәмишә дә бајағы тәһрифлә (мән јохламышам) сөјләдијимиз мисраларындан бири будур: «Рәзил һәгигәтин гаранлығындан, бизи јүксәлдән јалан даһа әзиздир бизә». Бизә! Јаланын лазым вә әзиз олан, сәвијјәмизи ашағы салан вә бизи бәрабәрләшдирән сөз!

«Гәһрәман» ше'р диалогунда, «Шаир» дејилән, јә'ни мүәллифин өзүнүн охшары олан мүсаһибләрдән бири јаланы үстүн тутур. Ше'рдә тәсвир олунан 1799-чу илдә Наполеон Јаффәдә таун госпиталына баш чәкмәси һадисәсиндә, гашгабагла, чарпајыларын арасы илә кечиб, сојугганлыгла хәстәләрин әлини сыхыр вә үмидсиз хәстәләрдә руһ јүксәклији ојадыр... Пушкинә көрә, Тулон вә јахуд Бородино јох, будур Наполеонун али шүчаәти, онун шөһрәт сааты... Бах елә бурада да бајагкы атмача дејилир. Мүбаһисәнин икинчи иштиракчысы олан Скептик Дост е'тираз едир ки, чидди тарихчи бу әфсанәни тәкзиб едәрди: шаһидләрин дедијинә көрә, Наполеон, доғрудан да госпитала дахил олду, лакин хәстәләрин әлини сыхмаға чүр'әт етмәди.

Лакин шаир лә'нәтлә рәдд едир—амма нәји? Һәгигәти!

«Лә'нәт олсун һәгигәтин ишығына!

Анчаг һәгигәтләрин зүлмәти даһа әзиздир мәнә!» Мәнә! Шаири, һамыны Сквозник—Дмухановски кими рәзил өзүнүалданышда иттиһам етмәк дә олмаз. Әкәр халг дејиминә инансаг (нечә дә инанмајасан?) биз бир нөв ЈАЛАНЧЫЛАР ӨЛКӘСИНДӘЈИК. Рус дили лүғәтиндә һәгигәт вә јалан кими чохмә'налы, рәнкарәнк вә һәтта бир-биринә әкс олан сөз вә ифадәләр чохдур. Сөзләр гәдәр чох сөз әлванлыглары вар. Јалан сөзүнә кәлдикдә исә әсил мә'насындан башга; һәм «бошбогазлыг етмәк», «артыг данышмаг» (ағзындан јалан гачырмаг), «садәчә сәһв етмәк» кими сөз вә ифадәләр дә вардыр. Јаланчы һәм дә В. Л. Дала мүрачиәт етсәк, «наггал», «нағылчы», «зарафатчыл», ја да «бошбоғаздыр». Һәгигәтдән узаглашмағын јоллары бах беләчә рәнкарәнкдир. Бах беләчә гадагалар јығымы кенишдир. Вә бу гадагалар ону көстәрир ки, онлар нечә дөнә-дөнә позулур. Вә тәкчә садәчә олараг лағлағынын вә ја уста нағылчынын јаланчылар чәркәсинә гатылмасы бу анлајышын бә-

ситлиji, кими кәлди рүсвајчы ләгәблә дамғаламаға һазыр олмасыдыр. Куја кими кәлди дамғаламаг рүсвајчылыг, бизим тәбиәтимиздәки «алдада билмәсән—сата билмәзсән», деjимләриндән һеч дә ашағы деjил. Әслиндә өjрәшдиjимиз оғурлуг, күзәштә кетдиjимиз jаландан аjрылмаздыр. Сонунчу бир нөв биринчинин идеолоjи тә'минатыдыр. Һәтта, бизим милли өзүнүтәнгид һәвәскарларынын тәсәввүр етдиjиндән дә мөһкәм чанымыза һопмушдур.

Лакин инди данышдыгларым нә фалчылыг сеансыдыр, нә дә славjансаjағы шахсеj-вахсеjдир: мәкрли jаландыр, гаjғысыз, зиjансыз. Һәлә бу нәдир, һәтта бизим һаггымызда jарадычы илһамла сөjләнилмиш jалан арасында—һеч олмаса һәр шеj геjд едилән лүгәтдә белә аjдын сәрһәдләрин олмамасыдыр. Бу jахшыдыр, jа писдир? Бахыр нечә, амма үмумиjjәтлә—нә писдир, нә jахшы. Биз беләjик. Нечә варыгса еләjик. Елә дә гәбул един. Пушкин дә белә, вә—бәли!—Антон Антонович Сквозник—Дмухановски дә белә.

Јә'ни—бүтүн халг, милләт беләдир. Она көрә ки, Андреj Платоновун гәһрәманынын «халг мәнсиз бүтөв деjил» сөзләрини jалныз даһи Пушкин деjил, рүшвәтхор Сквозник Дмухановскинин дә сөjләмәjә ихтиjары вар иди. Вә дылғыр Хлестаковун да һәмчинин. Лакин даһилиjин вә чылызлығын еjниләшдирилмәси, онларын гәрибә үмумилиjини һәjат реаллығындан аjырыб сәмалара jүксәлдир.

Гоголун чох тәчрүбәли бәләдиjjә рәисинин ағласығмаз, шаиранә инамыны кәшф етмәси,—ону—мәһз рүшвәтхор вә тачирләрин саггалындан тутуб сүрүjән Антон Антонович кими тәмизә чыхармаг чәһди кими деjил, бу, сатиранын һүдудларындан кәнара чыхыб ики өлчүлү мәишәт ифшасындан jүксәjә галхыб, Русиjа вә учуг һасарлы гәза шәһәринин дәринликләринә нүфуз етмәкдир... Һара, халгын вә өлкәнин дәркедилмә дәринликләринә—өзү дә заһири танынмазлыға гәдәр дәjишән, амма даһинин нәзәриндән сирләрини кизләтмәjән халгын дәринликләринә. Она көрә дә Гогол әвнәлләр душүндүjүмүз кими нә реалист, нә дә сатирикдир... О, реал инсанлары деjил, шәр руһлары, һәр шеjдән әввәл, Русиjаја саһиб олан ЈАЛАНЫН руһуну тәсвир едән фантастдыр.

СОРОКИН ПИТИРИМ

(1889—1968)

Рус мәншәли Американ сосиологу. 1922-чи илдә Америкаја көчүб вә 1930-чу илдән Һарвард университетинин професору олуб.

Сосиал мәдәнијјәт нәзәријјәсини әсасландыран Сорокин реаллығын үч әсас мәдәнијјәт типи илә тәзаһүр етдијини көстәрир.

Бу реаллыг вә ја һәгигәтин үч типи ашағыдакылардыр. Һисси һәгигәтләр, идеал вә ја расионл һәгигәтләр вә нәһајәт интуитив һәгигәтләр. Бу реаллыглар тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә әсас зәмин ролуну ојнајыб суперсистемләрин мүхтәлиф фазаларынын инкишафында иштирак едир. Тарихин мүхтәлиф фазаларында ашағы сәвијјәли беш әсас мәдәни систем дә даим мөвчуддур. Дил, әхлаг, дин, инчәсәнәт вә елм.

Сорокин инсан мәдәнијјәтинин үмумдүнја тарихи инкишаф консепсијасында јалныз интуисија илә һәр шеји дәрк етмәјин мүмкүнлүјүнү ирәли сүрүр. Сорокинә көрә мәдәни суперсистемләрин тотал типләри бир-бирләрини әвәз едир. Бу дәјишмәләрдә саат кәфкири кими бир һаким дүнјакөрүш диалектик ардычыллыгла дикәри илә әвәз олунур. Бу әвәзолунмалар чох вахт узун чәкиб мәдәни бөһранлар, мүһарибә вә башга фәлакәтләрлә нәтичәләнир. Философ белә нәһәнк чеврилишләрә I дүнја мүһарибәсини вә Октјабр Сосиалист ингилабыны мисал кәтирир. О, көстәрир ки, ичтимаи бөһранлар вә ејш-ишрәт һәрислији дөврүндә полјарлашдырма принсипинә ујғун олараг мә'нәви позғунлуг вә әталәт вәрдишләри күчләнир. Сосиал бөһранлар өтүб кечәндә давранышлар әввәлки гајдасына дүшүр. Сорокинин фикринчә Гәрб бөһрандан чыхыб белә бир нормал һәјата гајыда билмәјәчәк. Сәбәби дә одур ки, һакимијјәт мәс'улијјәтсиз вә анархист әхлаглы шәхсијјәтләрин әлиндә чәмләшир. Лакин II Дүнја мүһарибәсиндән сонра сосиолог мәһәббәт вә алтруизм мејлләринин чохалдығыны гејд едиб јахын кәләчәкдә дини идеалист мәдәнијјәтләрин гәләбәсинә үмид етдијини сөјләмишдир.

ГУМИЛЈЕВ ЛЕВ НИКОЛАЈЕВИЧ

(1912—1992)

Бөјүк тарихчи вә мүтәфәккир Л. Н. Гумилјев XX әсрин ики гүдрәтли шаири Николај Гумилјев вә Анна Ахматованын оғлудур. Н. Гумилјевин өзүнүн јаздығы кими, әчдадлары һундур. Анна Ахматованын да түрк-татар мәншәли олмасы мә'лумдур. Бунун нәтичәсиндә дә Лев Николајевич һәдсиз тә'гиб вә сүркүнләрә бахмајараг, өзүнү коммунист режиминин хошламадығы бир елмә—түрколокијаја һәср етмишдир. О, бу чәһәтдән дә валидејнләринин талејини тәкрар етмишдир. Мә'лумдур ки, атасы антикоммунист кими күлләләнмиш, анасы өмрү боју тә'гиб олунмушдур. Лев Николајевич дә гырх ил сүркүнләрдә чүрүмүшдүр.

Буна бахмајараг, мә'нәви гүввәсинин әзәмәти сајәсиндә 1960—90-чы илләрдә бир-биринин ардынча дәрин мәзмунлу әсәрләр чап етдириб, XX әсрин етнолокија үзрә ән орижинал нәзәријјәсини јаратмышдыр.

Лев Гумилјевин китаблары вахтилә онлары әлдә едәнләрин бәлкә дә ән бөјүк сәрвәтидир. Бу әсәрләр дүнја шәргшүнаслыг елминин вә түрколокијасынын ән парлаг наилијјәтләри сајылыр.

Ајдын, парлаг, образлы дили, фантастик ерудисијасы, гәдим вә јени дилләрә вә гајнаглара бәләдлији вә нәһајәт, көзәл, еһтираслы форма вә үслубу «Һунлар», «Һунлар Чиндә», «Итмиш чарлығын сорағында», «Гәдим түркләр» кими китаблара әбәдијјәт бәхш етмишдир.

Лакин Лев Гумилјевә дүнја шөһрәтини вә милјонларла охучу мәһәббәтини газандыран өмрүнүн сон илләриндә формалашдырдығы етнокенез һаггында јени нәзәријјәдир. О бу нәзәријјәни әввәлчә «Етнокенез вә етносфера» адлы мәгаләсиндә, сонра исә Ленинград университетинин елми хәбәрләриндәки онларла мәгаләсиндә вә нәһајәт, «Етнос вә биосфера» адлы фундаментал әсәриндә ачыгламыш вә шәрһ етмишдир.

Мә'лумдур ки, етносларын — милләт вә халгларын әмәлә кәлмәси, формалашмасы, инкишафы вә өлүмү фактдыр. Гәдим дүнјанын демәк олар ки, әксәр халглары—конкрет десәк, 5 мин ил бундан әввәл мөвчуд олмуш бүтүн халглар јер үзүндән силинмишдир. Бә'зиләринин һәтта адлары да галмајыб. Бәс бу мөһтәшәм просес — халгларын јаранышы вә өлүмү нечә баш верир? Бунун механизми нәдир? Бу јаранышда гида верән, өлүмә сәбәб олан нәдир? Бөјүк империјаларын тәркибиндә бирләшдирилән халгларын гајнајыб-гарышдырылмасы нә илә нәтичәләнир? Алимләри вә тарихчиләри әсрләр боју дүшүндүрән бүтүн бу суаллара Гумилјев әсасында **«Пассионарлыг»** һаггында јени елми мүлаһизәләр дајанан нәзәријјә илә парлаг шәкилдә чаваб верир.

Л. Н. Гумилјев нә дејир?

Гумилјев дејир ки, **етнослар ики чүрдүр: динамик** вә **реликт** етнослар. Биринчиләр нәсилдән-нәслә дәјиширләр, даим фәалијјәтдә олурлар, икинчиләр исә нәсил-нәсил бабаларынын јолуну тәкрар едирләр.

Биринчиләрә Авропа етносларынын, икинчиләрә исә Дағыстан халгларынын рус империјасындан әввәлки һәјатыны мисал кәтирмәк олар.

Гумилјев дејир ки, һәр етносун да өз дахили, бәнзәрсиз структуру, ритми, вәрдиши вә адәтләри вар.

Етносларарасы структурлар о демәкдир ки, орада индивидиумла коллектив вә индивидиумла индивидиум арасында чидди, мүәјјән олунмуш мүнасибәтләрин өлчүләри вә нормативләри вар. Бу өлчүләр бүтүн заманларда вә дөврләрдә јеканә мәгбул бирҝәјашајыш васитәси вә еталонудур. Һәмин норма вә өлчүләрин тә'сири истиснасыз олараг һамы үчүн һиссолунмаз вә әзијјәтсиздир. Бу өлчүләр—**ән'әнә** адланыр вә онларсыз һеч бир етнос мөвчуд ола билмәз. Әлсә, гоншулар ичиндә тезликлә әријиб кедәр.

Һәр бир етнос формалашдығы ландшафта—јә'ни әтраф мүһитә ујғунлашыр вә әкәр сонралар һараса, башга бир әразијә көчүб кетмәјә мәчбур оларса, һөкмән формалашдығы ландшафта ујғун јер ахтарачаг.

Етнос формалашдығы ландшафтын вачиб вә ајрылмаз һиссәсинә чеврилир. Лакин хүсусилә кечмишләрдә бүтүн тајфа вә гәбиләләр **ландшафты дәјишмәдән өзләри она ујғунлашырдылар: Әкәр ландшафт дәјиширдисә—етнос өз хүсусијјәтләрини итирирди.**

Јахуд јени ән'әнә вә мифләр јарадылырдыса, адамлар бирләшиб јени етнос әмәлә кәтирирдиләр.

Гумилјевә көрә, һәр етносун һәјатында **үч фаза** мөвчуддур: **формалашма, инкишаф** вә нәһајәт, **реликт** (јә'ни бир вәзијјәтдә донуб вә ја тәчрид олмаг) вә ја **сүгут фазалары**.

Индијә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн етнослар—шумерләр, мисирлиләр, һетләр, етрускләр, гәдим ромалылар, бизанслылар, һунлар вә көј түркләр бу үч фазаны кечмишләр.

Етносун сүгуту вә ја гүрубу ики чүр олур: ја етнос дәјишилиб парчаланыр вә ичиндән јени етнос әмәлә кәтирир, ја да гоншулар вә ја ишғалчылар ичиндә әријиб кедир (бә'зән дә мәһв едилир).

Јени етнос нечә әмәлә кәлир? Етносун ичиндә бир дәстә адам гаршысыалынмаз, чылғын вә мәгсәдјөнлү фәалијјәтә башлајыр вә бу фәалијјәт чох вахт онларын өзләринин һәјатлары һесабына баша кәлир. Бу, әлбәттә, өзүнүгоруума инстинктинә ујғун кәлмир, дала доғрусу, дахили импулс һәмин инстинктә үстүн кәлир. Бу импулсу Гумилјев **«пассионарлыг»** адландырыр. Бу **импулс** мүәјјән дозада һамыда вар вә һәр кәсдә өзүнү мүхтәлиф шәкилдә бүрузә верир. **Һакимијјәтә чан атмаг, мәгрурлуг, шөһрәтпәрәстлик,** тамаһ-

карлыг, пахыллыг вә с. һәмин импулсун тәзаһүрләридир. Белә адамлар һеч вахт лагејд олмур, ја гурур, ја дағыдырлар, ја гәһрәман, ја чинајәткар олур, ја хејир, ја шәр әмәлләр төрәдирләр.

Онларын бу јолда өлүмә белә кетмәләри көстәрир ки, пассионарлыг шүурла дејил, инстинктләрлә идарә олунур.

Пассионарлығын һәм азлығы, һәм дә чохлуғу етнос үчүн ејни дәрәчәдә тәһлүкәлидир.

Пассионарлығы аз олан адамлар һәр аддымыны, һәр һәрәкәтини дөнә-дөнә өлчүб-бичир, өзүнә, аиләсинә гајғыдан башга һеч нә билмирләр. Онлар һәр шејин, һәрәкәтин вахтыны билирләр. (Мәсәлән, һакимијјәтдә оланын лабүд јыхылачағыны һисс едән кими диссидент олур, дүнәнә кими салам вермәдикләри адамын һакимијјәтә кәләчәјини дујан кими онун вәкили олур вә ја һаггында тә'риф јазыб чап етдирирләр.—Ә. Н.).

Тарихә нәзәр саланда, мәсәлән, Русијада «смутноје времја» ичтиман мүнасибәтләр бахымындан—бөһран, мәдәнијјәт, тарихи бахымындан—тәнәззүл; етник тарихи бахымындан—пассионарлыг партлајышы һадисәсидир.

Лев Гумилјев мәшһур биокимјачы алим, академик В. И. Вернадскинин биосфернн тәбиәтинә аид нәзәријјәсинә әсасланыб пассионарлығын маһијјәтини ајдынлашдырыр.

Гумилјев јазыр ки, пассионарлыг организмин әтраф мүһитин енержисини гәбул едәрәк ону фәалијјәт шәклиндә үзә чыхармасыдыр. Демәли, пассионарлыг елә бир енержидир ки, өз дашыјычыларыны гејри-ади фәаллыға мәчбур едир. Јә'ни шүуралты емосијалары һәрәкәтә кәтирән биокимјәви енержидир.

Бәс бу биокимјәви енержи нәдир?

Лев Николајевич јазыр ки, биокимјәви енержи чанлы аләмләрин маһијјәтини, әсасыны тәшкил едән енержидир. Биосенозда* даим конверсија** адлы просес кедир. Конверсијанын тсикләри мүәјјән бир әразидәки битки вә һејванатын енержисини дөвр етдирән механизмдир. Һәмин дөвр едән енержи чанлы аләмләри јашатмаг үчүн даим тәзәләнмәли вә күчләнмәлидир. Бу да мүһарибә, тәбии фәлакәт вә епидемијалара гаршы тә'минатдыр. **Бир сөзлә, пассионарлыг һәмин биокимјәви енержинин ајры-ајры фәрдләрдә тәзаһүрүдүр.**

Бөјүк алим вә тарихчи бу парлаг, мисилсиз нәзәријјәни кәшф етдији аны белә тәсвир едир:

«1939-чу ил иди. Мән сүркүндән, Аг дәниз—Балтик каналындан башга бир сүркүн јеринә—ағач е'малы дүшәркәсинә јенчә кәлмишдим. Бурада динчликди вә мән бизим «крестләрдә» сакитчә ис-

---

* *Мүәјјән саһәдә һејван, битки вә микроорганизмләрин чәми.*

** *Кендә бир чүтүн ајры бир чүтүн тә'сири илә дәјишмәси.*

ираһәт едирдим. Орда ишләмәјә вә јашамаға һеч ким манe олмурду. Хүсусилә экәр камерада адам чохдурса, сәккиз-он нәфәрдирсә, өз чарпајына чыхыб узанырсан вә фикирләширсән. Вә мәни орада тарих марагландырмырды. Мән фикирләширдим: јахшы, македонијалы Искәндәр, ахы нәјин хатиринә она гәтијјән лазым олмајан Һиндистана јүрүш етди? Ону нә мәчбур еләди? Бу мүһарибә, умумијјәтлә, мә'насызды. Буна бахмајараг, о бу јүрүшә башлады вә аз сонра јаралардан вә үзкүнлүкдән өлдү. Амма о бизим Еллинизм анландырдығымыз бир һадисәни јаратды вә о, тәк дејил, македонијалы искәндәрләр чохду. Белә адамлар узун јоллары вар-дөвләт вә ја һагг алмаг наминә јоруб кетмирләр. Садәчә олараг, она көрә кедирләр ки, кетмәјә билмирләр. Санки онларын ичиндә нә исә һеј фырланыр вә онлары ирәли кетмәјә мәчбур едир.

Бу нә енержидир? Бу јердә чашыб бирдән-бирә гышгырдым: «Еврика!» Вә чарпајыдан јерә атылдым. Бу заман һамы тәәччүблә мәнә бахды. Мән баша дүшдүм ки, индичә һамы мәни кичбәсәр һесаб едәчәк. Вә сакитчә өз чарпајыма галхыб фикирләшмәјә башладым».

Елмин ән бөјүк проблемләриндән биринин кәшфи белә дүнјаја кәлди.

Лев Николајевич о көзәл китаблары јазмасајды белә, тәкчә бу нәзәријјәсинә көрә дүнјанын нәһәнк зәкалары сырасына чыхмаға һаггы олачагды.

Бөјүк тарихчинин **пассионарлығын тәбиәтини** ајдынландыран фикирләриндән ики нүмунә:

«...Нөвләрин (битки, һејван вә инсанлар) мәһв олмасы ареалын тәдричән азалмасы вә гоншу нөвләрин даими рәгабәти нәтичәсиндә баш верир. Буна көрә етнослар үчүн ән горхулу тәһлүкә, инкишаф просесиндә олан вә өз ареалыны (јә'ни әразисинин) даим кенишләндирән гоншулардыр».

«...Ән марагы бурасыдыр ки, пассионар кәркинлик тәкчә мүһарибә вахты азалмыр, белә олсајды, өз коллективинин тәнтәнәси наминә һәјатыны һәвәслә гурбан верән тәк-тәк шәхсләрин мәһв олмасыны асанлыгла изаһ етмәк оларды. **Лакин пассионарлыг дәрин сүлһ заманы да ејни сүр'әтлә азалыр,** һәм дә амансыз дөврләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә. Лакин етнос үчүн ән горхунч дөвр **динч һәјатда башга етносларын һүчумундан мүдафиәјә кечид дөврүдүр.** Бу заман мәһволма башламаса да, дүшкүнлүк, сарсынты лабүддүр.

Феодал мүһарибәләри дөврүндә гадынлар дөјүшә кедән гәһрәманлары севир вә беләликлә, икидләр мәһв олмамышдан әввәл гејри-ганүни дә олса, нәсил гојуб кедирдиләр, ушаглар бөјүјүб аталарыны танымасалар да, кенләринин тә'сири илә онларын әмәлләрини тәкрар едирдиләр.

Динч вахтларда исә әксинә, сәлигәли вә һәлим адамлар гадынлар үчүн идеала чеврилир, пассионарлара һәјатда јер олмур. Белә

вахтларда пассионарлар лүзумсуз, чох вахт исә чәмиjjәтә мане олдугларына көрә нәсил төрәтмәдән мәhв олуб кедирләр.

Онларын итмәси етнос кәнар зәрбәләрдән сарсылана гәдәр hисс олунмур, hисс олунанда исә кеч олур вә иткинин нә дәрәчәдә агыр олдугу меjдана чыхыр».

Демәли, Гумилјевә көрә, пассионарлар мәhв олуб түкәнәндә милләт, jә'ни етнос ингала, тәчавүзә вә jа әсарәтә мүгавимәт көстәрә билмәjиб jа мәhв едилир, jа да ареалыны (вәтәнини) итириб тәдричән сырадан чыхыр.

Л. Н. Гумилјев бу фикрини гәдим Рома етносунун өз варлығынын үч мүхтәлиф фазасында jашамыш үч ромалы портретини характеризә етмәклә әjани шәкилдә сүбут едир. Биринчи портрет етнокенезин биринчи фазасындакы ромалыдыр. О, борч hиссини jахшы баша дүшән ирадәли инсандыр. Икинчи портрет– тарихи варлығын сон фазасындакы ромалыдыр. hиссиjjатлы, амма дөjанәтсиз, е'тибарсыздыр. Үчүнчү портрет дүшкүнлүк дөврүнүн ромалысыдыр. Күт, гәддар вә тәрсдир.

ЕТНОКЕНЕЗИН ДАХИЛИ ГАНУНАУJҒУНЛУҒУ

Бу силсиләjә дахил олан вә «Природа» журналында дәрч олунан мәгаләләр вә шәрh едилән консепсиjалар оппонентләр тәрәфиндән ән чох чоғрафи-психоложи дәjәрләр кими гиjмәтләндирилир. Тәjиндәки кинаjәjә бахмаjараг мән онларла разылашырам.

Психолокиjа деjәндә инди инсанларын давранышында үзә чыхан али әсәб системинин физиолокиjасы баша дүшүлүр. Демәли етно-психолокиjа етнос адланан инсан чәмиjjәтинин фәрди давранышы илә мәшғул олмалыдыр. hәм дә бу заман етнос материjанын hәрәкәтләринин тәбии, өзү дә тәкчә биоложи деjил, hәм дә физики, механики вә кимjәви формаларына баглылығыны итирмир. Бу формалар аjры-аjры адамлара да, етносларa да тә'сир едир, лакин инсан чәмиjjәтиндә өз-өзүнә әмәлә кәлән прогрессив инкишафын тәшәккүлүндә hеч заман hәлледичи рол оjнамыр. Биз чоғрафиjада тәбиәти вә чәмиjjәти еjниләшдиририк, етнолокиjада да етнокенез феноменинин бүтүн рәнкарәнклиjи тәкчә сосиал деjил, биосфери аз әhәмиjjәтли олмаjан биокимjәви вә биофизики ганунаујғунлугларына да аиддир. hәрчәнд ки, инсанын давранышында биоложи импулсларын мөвчудлуғуна шүбhә jохдур. Бизим вәзифәмиз дә онун етнокенездәки ролуну мүәjjән етмәкдир. Бизим консепсиjамызда етнос әсасән тәбии hадисәдир, шүур вә тәhтәлшүурла деjил, аjры-аjры формаларда тәзаhүр едән бу вә jа дикәр индикатор адланан дујғуларымыз васитәсилә ашкар олунандыр. Бу индикатор адлананлар ашағыдакылардыр: Дил, ән'әнәләр, дин, мәдәниjjәт вә с. Етнокенез инерсиjалы просесдир. Елә бир просес-

дир ки, әзәли енержи еһтијаты сонрадан мүһитлә сүрүшмә нәтичәсиндә сәрф олунуб кедир вә нәтичәдә етнос әтраф ландшафт вә инсан мүһити илә мүвазинәтә дүшүр, јә'ни реликтә чеврилир, ја да етник бүтөвлүјү парчаланыр вә онун сечмә нүсхәләри башга етносларын тәркибинә дахил олур.

Белә бир фикир вар ки, етнос—сосиал һадисәдир. Лакин етнослар неоантроп јер үзүндә пејда оландан мөвчуддур вә бәшәријјәтин тарихи көстәрир ки, онун мөвчудијјәт гајдасы һәмишә ејни чүрдүр: Әмәлә кәлмә, кенишләнмә, фәаллыг дәрәчәсинин азалмасы вә ја парчаланма, ја да һемеостаза кечмә (јә'ни бир вәзијјәтдә дајанма).

Сөнмүш етнокенезләр јерләриндә реликт етнослар гојуб кедирләр вә бу етнослар ја кифајәт гәдәр тәчрид олуб узун заман гала билир, ја да пассионар олдугларына кәрә стабил вәзијјәт алырлар.

Буну да әлавә етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмәкдә олан етносларда да әһалинин чох һиссәси реликт етносларда олдуғу кими зәиф пассионарлыға маликдир. Фәрг бурасындадыр ки, динамик системләрдәки мөвчуд олан вә фәалијјәт көстәрән пассионарлар өз ашыб-дашан енержиләрини системләринин инкишафына сәрф едирләр. Әкәр статик вәзијјәти сыфыр сәвијјәсиндә кәтүрсәк, онда динамик вәзијјәт садәчә олараг локал гијам вә ја һиддәт вәзијјәти сајыла биләр. Һамысы бирликдә бу вәзијјәтләр дөрд һиссәли конструксија әмәлә кәтирир: 1. Етник динчлик (јә'ни етносун стабил вәзијјәти) вә ја һәр нәсил бир гајда олараг өзүндән әввәлки нәслин һәјат давранышыны тәкрар едир ки, бу да бир гајда олараг тәчрид шәраити илә бағлыдыр; 2. Һәр һансы бир тәканын инерсијасы; 3.Инерсијанын итирилмәси; 4. Етник динчлик вәзијјәтинин тәкрары. Бу һәрәкәт вә дөвран һаким психи әсәб гурулушунун ганунаујғун вә јекнәсәк дәјишмәләри илә ифадә олунур. Бу да етнокенезин көрүнән даими формасынын схемидир.

Әкәр биз тәсвир етдијимиз һадисәни ајдынлашдырмаға чалышсаг, онда јухарыда һаггында данышдығымыз пассионарлығын маһијјәтини ачмаг мәчбуријјәтиндә галарыг, јә'ни ону демәлијик ки, пассионарлыг енержинин инсан чәмијјәтинин давраныш тәрзинә тә'сир едән јеканә тәзаһүр формасыдыр. Доғурдан да динчлијин инерсијасыны позан илк тәкан, мүәјјән пассионар нүсхәләрин мејдана чыхмасыдыр. Онлар садәчә олараг өз мөвчудлуглары илә ади вәзијјәти позурлар, чүнки онлар мәгсәдсиз, күндәлик гајғылар чәрчивәсиндә јашаја билмирләр. Әтрафдакылара мүгавимәт көстәрмәк үчүн онлар әлбир һәрәкәт етмәли олурлар. Һәмин дөврүн ичтимаи инкишафынын сәвијјәси илә мүәјјән олунан вә сүр'әтлә бу вә ја башга сосиал форма алан илк консорсиум (бирлик) бу чүр әмәлә кәлир.

Пассионар кәркинлик нәтичәсиндә әмәлә кәлән фәаллыг јах-

шы шәраитин көмәји илә бу консорсиуму ән сәрфәли вәзијјәтдә гојур, бу да интенсив чохалма илә үзвләрин сајча артымына имкан јарадыр. Беләчә нүсхәләрининин нөвбәли табечилијинә әсасланан систем кими етнос әмәлә кәлир. Лакин ејни заманда елә һәмин пассионарлыг адамлары системдә рәһбәрлик наминә бир-бирләрини гырмаға сөвг едир вә о анда пассионар кәркинлик та сыфра чатынча азалыр.

Беләликлә бизим демәјә һаггымыз вар ки, етник просесләр сосиал һадисәләрин бир нөвү дејил, һәрчәндә ки, онунла даим гаршылыглы мүнасибәтдәдир.

Ән марағлы бурасыдыр ки, пассионар кәркинлик тәкчә мүһарибә вахты азалмыр, белә олсајды өз коллективинин тәнтәнәси наминә һәјатларыны һәвәслә гурбан верән тәк-тәк шәхсләрин мәһв олмасыны асанлыгла изаһ етмәк оларды. Лакин пассионарлыг дәрин сүлһ заманы да ејни сүр'әтлә азалыр, һәм дә амансыз дөврләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә. Лакин етнос үчүн ән горхунч дөвр динч һәјатдан башга етносларын һүчумундан мүдафиәјә кечид дөврүдүр. Бу заман мәһволма башламаса да, дүшкүнлүк, сарсынты лабүддүр.

Феодал мүһарибәләри дөврүндә гадынлар дөјүшә кедән гәһрәманлары севир вә беләликлә, икидләр мәһв олмамышдан әввәл гејри-гануни дә олса нәсил гојуб кедирдиләр. Ушаглар бөјүјүб аталарыны танымасалар да, кенләрин тә'сири илә онларын әмәлләрини тәкрар едирдиләр.

Динч вахтларда исә әксинә, сәлигәли вә һәлим адамлар гадынлар үчүн идеала чеврилир, пассионарлара һәјатда јер олмур. Гончаровун «Учурум» романында тәсвир олундуғу кими гыз ингилабчыја вә артистә кетмәјиб дәјәрсиз мүлкәдары севир.

Белә вахтларда пассионарлар лүзумсуз, чох вахт исә чәмијјәтә мане олдугларына көрә нәсил төрәтмәдән мәһв олуб кедирләр.

Онларын иткиси, етнос кәнар зәрбәләрдән сарсылана кими һисс олунмур. Һисс олунанда исә иткинин нә дәрәчәдә ағыр олдуғу мејдана чыхыр.

Беләликлә тәкрарән бизим демәјә һаггымыз вар ки, етник просесләр сосиал һадисәләрин бир нөвү дејил, һәрчәнд ки, онунла даим гаршылыглы мүнасибәтдәдир. Бу да тарихи чоғрафијанын рәнкарәнклији демәкдир вә фокусда олдуғу кими бир-бирләријлә тәмасда олурлар.

Инди биз етносун ландшафтла гаршылыглы мүнасибәтләри кими башлыча проблем үзәринә гајыдыб бир охучумузун белә бир суалына чаваб вермәлијик ки, нијә јени етносун әмәлә кәлмәси үчүн мүтләг ики вә даһа артыг ландшафтын, ики вә даһа артыг етносун вә ики вә даһа артыг сосиал организмләрин ујғунлуғу лазымдыр. Бу нәдир, тәсадүфләр вә ја ганунаујғунлуглар зәнчиримидир? Етносун әлаһиддә бир һадисә кими ландшафтла гаршы-

лыглы әлагәләринин анализи көстәрди ки, онларын һәр икисинин бир-бирләријлә тәрсинә бағлылыглары вар. Лакин нә етнос даими ландшафт әмәлә кәтирмә факторудур, нә дә ландшафт кәнар тә'сир олмадан етнокенезә сәбәб ола биләр. Етник вә сосиал ганунаујғунлугларын әлагәләри һәтта әкс бағлылығы белә истисна едир, чүнки Јерин етносфери сосиал инкишаф үчүн фактор дејил, јалныз фондур. Антропосферә дәфәләрлә садәчә биоложи ганунаујғунлугларын вариантларындан бири кими бахмаг тәшәббүсүндә олублар. Доғурдан да биолокија етиик һадисәләрдә чох шејләри ајдынлашдырыр. Лакин һәр шејими? Кәлин бахаг.

Сон вахтлар үмуми тарихдә биоложи ганунаујғунлуглар барәдә бир-бирләрини инкар едән ики консепсија мејдана чыхыб. Гәрб алимләринин чоху тәрәфиндән мүдафиә олунан бир консепсијаја көрә антропосфердә форма јаранышы тәбии сечмә ганунунун нәтичәсидир вә бунунла инсанла һәјат арасындакы фәрг инкар едилир. Бә'зи Совет етнографларынын мүдафиә етдији икинчи консепсијада исә инсан вә онун фәалијјәтиндәки биоложи тәрәф нәзәрә алынмыр. 1970—1971-чи илләрдә Совет елминдә бу мүәллифин инсан давранышынын икили характери олмасы барәдә үчүнчү нөгтеји-нәзәри мејдана кәлди.

Етносун пассионар партлајыш нәтичәсиндә әмәлә кәлән систем олмасы вә онун тәбиәти барәдә бизим тезисләрдән чыхыш едәрәк етносу енеркетик һадисә кими мүәјјән етмәјә һаггымыз вардыр, белә ки, мүшаһидә етдијимиз бүтүн етнослар етнокенезин јалныз фазаларыдыр. Бир һалда ки, енеркетик просес һәмишә өзүндән әввәлки просесләрин инерсијасыны позур, демәли тәбии ки, инерсија нә гәдәр аз оларса, ону ғәфил тәкан илә позмаг бир о гәдәр асандыр.

Ән'әнә илә бағланыб сијаси институтлар васитәси илә ифадә олунан јекнәсәк ландшафтлы, бир типли етник тутумлар елә массивләрдир ки, нисбәтән зәиф тәканлара чох аз реаксија верир. Амма ландшафтларын ујғунлуғу ејни заманда мүхтәлиф тәсәррүфат үсулларынын ујушмасына сәбәб олур. Адамларын бир һиссәси дәниздә балыг тутур, бир һиссәси дағларда мал-гара отарыр, үчүнчүләр шәһәрләрдә дулусчулуг едир, дөрдүнчүләр вадиләрдә үзүм е'мал едирләр. Онларын һәтта ејни бир әчдады олса белә, бир-бириндән фәргли мүһитә ујғунлашма бир нечә нәсилдән сонра онлары бир-бирләриндән тамамилә фәргләндирәчәк. Бу фәргләнмә о гәдәр артачаг ки, та мәһсулдар гүввәләрин инкишафы нәтичәсиндә чәмијјәтин ирәлијә доғру һәрәкәти илә бир вахтда ејни заманда јени истеһсал мүнасибәтләри бәргәрар олсун вә бу да өз нәвбәсиндә көһнәлмиш ичтимаи системин јенидән гурулмасы илә нәтичәләнсин. Әкәр тарихи талејин үзүдөнүклүјү нәтичәсиндә ики-үч дөвләт вә ја тајфа бирлији әмәлә кәләрсә, онда системин давамијјәти да-

һа зәиф олачаг. Беләликлә системли сосиал вә етник инкишаф хәтләри бир-бирини кәсиб кедир.

Белә системләр ихтисаслашма вә әмәјин бөлүнмәси нәтичәсиндә игтисади мә'нада чох мәһсулдардыр. Онларда кәнар гүввәләрә, јә'ни ишғалчылыг нијјәтиндә олан гоншу етнослара мүгавимәт дә лазымынча олур. Чүнки гаршылыглы мәһсул мүбадиләси вәрдиши бир-биринә јардыма чеврилир, лакин дахили пассионар тәкан бир гајда олараг онлары сарсыдычы гүввәјлә кери атыр.

Мәним әлејһдарым Б. И. Козлов мәним тезисимә е'тираз етмәкдә гисмән һаглы олуб јазыр ки, гәдим дөврләрдә пассионарлыг үмумијјәтлә һеч бир рол ојнамајыб. Емосионал чәһәтдән чох фәал олуб, ән'әнәјә вә гајдалара гаршы чыхыб сојдашларынын һәјатына тә'сир едәнләрә чәмијјәтдә јер јох иди, онлары ја ичмадан говур, ја да садәчә олараг өлдүрүрдүләр. Бәли, монолит етносларда пассионарларын јашамаға шансы чох аз иди, амма мозаик етносларда онлар дахили чәкишмәләрдән мәһарәтлә истифадә едир, «дүшмәнимин дүшмәни—мәним достумдур» принсипи сајәсиндә өзләринә мүттәфиг тапырдылар. Мәһз бу минвалла Мәһәммәд өз ичмасынын гәләбәсинә наил олду. О, Јәсриб (Мәдинә) әһалисинин гүрејшиләрә, әрәбләрин јәһудиләрә, шималлы бәдәвиләрин чәнублулара дүшмәнчилијиндән истифадә етди.

Кәләчәк Бизанс етносу Кичик Асијанын чохлу етник бирләшмәләринин Павелин христиан ичмасы ичиндән бој атды. Һалбуки, Иудејанын монолит етносу өз араларындакы јәһуди христианларыны мәһв етмишдиләр. Вә орта әср Чининдә јени етносун өзәји игтисади чәһәтдән инкишаф едән Чәнуб вә Шәргдә дејил, рәнкарәнк чоғрафи мүһит вә етник чәһәтдән гарышыг шимали-гәрбдә әмәлә кәлди. Белә мисаллары чох кәтирмәк олар, амма нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, ландшафтын вә етносун рәнкарәнклији етнокенезин јаранмасы үчүн јахшы шәраитдир, амма онун сәбәби дејил, она көрә ки, ландшафтын ујғунлуғу даими, јени етносларын әмәлә кәлмәси исә надир һадисәдир. Онун мејдана кәлмәси үчүн чохфаизли пассионар нәслин доғулмасы вачибдир. Бир һалда ки, пассионарлыг биоложи әламәтдир, демәли вахташыры мутасија баш верир*, амма о гәдәр зәиф олур ки, онлар инсанларын анатомијасына тохунмур. Анчаг онун давранышына, јә'ни әсәб вә чох күман ки, һормонизм фәалијјәтинә тә'сир едир.

Пассионарлығын әламәтләринин физиоложи вә кенетик тәбиәтини арашдырмаг бизим мәгсәдимиздән кәнара чыхыр вә бизим ихтисасымыз харичиндәдир вә буна тохунмајачағыг.

Нә гәдәр ки, етнографлар дил, ирги әламәтләр, тәсәррүфат үсулу, дин, техники сәвијјә вә характер кими мә'лум индикаторлар

* *Һәјат шәраитинин дәјишмәси нәтичәсиндә јени биоложи әламәтләрин әмәлә кәлмәси.*

әсасында классификасија едирдиләр, суперетносла етнос арасында учурум кечилмәз кими көрүнүрдү. Лакин еlә ки, биз диггәти систем әлагәләринә јөнәлдирик, учурум јох олур. Тәсвири етнографијанын јерини суперетник системләрин мүхтәлиф елементләринин сабит гаршылыглы, ејни заманда гоншу системләрлә мүнасибәтләрини гејд едән етник тарих әвәз едир. О заман мә'лум олур ки, мүчәррәд сајылан шеј чох әсаслы шәкилдә мөвчуддур. Демәли «Еллин мәдәнијјәти», «Мүсәлман дүнјасы», «Авропа сивилизасијасы» вә ја «Јевроасија көчәри мәдәнијјәти» кими терминләр адичә сөзләр дејил, етник бүтөвлүкдүр.

Орта бир фаза мүәјјән етмәк үчүн етнос вә суперетнос мәдәнијјәтләринин бир-бирләријлә мүгајисәли характерини мүәјјән етмәлијик, онлары һеч олмазса бүтүн ојкумендә һәр һансы заман һәддиндә синхрон мүгајисә етмәк тамамилә мә'насыздыр. Бу онунла баглыдыр ки, етносларˮ мүхтәлиф заманларда јаранырˮ вә демәли бир етносун доғулушу башга бирисинин чичәкләнмәси вә ја гүрубу илә бир вахта дүшә биләр. Әвәзиндә бизим гәбул етдијимиз аспектдә етносларын ганунаујғун инкишафынын зәнчирвари хронолокијасы үзрә мүгајисәси үчүн имкан вар, јә'ни әввәлин әввәллә, орта дөврүн орта дөврлә, сонлуғун сонлугла мүгајисәси мүмкүндүр. Елм тарихиндә бу чүр мүгајисәләр чох едилиб, амма онларын бәдбәхтлији орда олуб ки, индијә кими һеч бир изаһ верилмәдән һадисәләр тәсвир олунур, бизим һаггында данышдығымыз етнос анлајышы елементар ваһидлик, суперетнослар исә рекионал бирләшмәләр кими нәзәрә алынмырды. Бунунла әлагәдар олараг биз етник инкишафын јаранышындан реликт фазасына гәдәр бирмә'налы өлчүсүнүн схемини, јә'ни коллективин ајрыча фәрдләрә мүнасибәтинин императивини* вермәјә чалышачағыг.

Тәнәккүл фазасында һәјат фәалијјәтинин интенсив јүксәлиши вә ареалын кенишләндирилмәси баш верир вә бунун тәбии нәтиҹәси кими јенидән әмәлә кәлән коллективдән сон дәрәчә мүнтәзәмлик вә онун ајры-ајрылыгда һәр бир фәрдиндән бүтүн гүввәләринин сәфәрбәрлији тәләб едилир.

Бурадан да беле бир императив ортаја чыхыр: «Сән нә олмалысан, о ол!» Әслиндә бу әмр коллективин һәр бир үзвү үчүн, характерин давранышына верилир. Крал, јахуд хан өзүнү һөкмдар кими, дөјүшчү кими, гул да гул кими апармалыдыр. Һәмин фаза заманы бачарыгсыз креллары тахтдан салыр, гул әмрә гулаг асмајанда ону өлдүрүрдүләр, нәтиҹәсиз вә ја горхаг әскәрләри говурдулар вә с.

Принсипләр амансыздыр, лакин һәмишә јахшы нәтиҹәләр верир ки, бу да сонракы гоншулар үзәриндә һакимијјәт гурмаг вә милли сәрвәт топламагла кестәрмиш олур. Бу принсип һеч дә ганун кими

---

* *Гәти тәләбләр.*

бәјан олунмур, һәмин коллективин һәр үзвүнүн давраныш гајдасы кими сәссизчә гәбул едилир.

Гәдәриндән артыг топланмыш сәрвәт вә тә'хирәсалынмаз харичи сијасәт мәсәләләринин һәлл едилмәси бир сыра адамлары өз вәзифәләринин чох һиссәсиндән азад едир вә бу заман индивидуализм башлајыр.

Бу дөврүн коллектив тәрәфиндән јазылмамыш императиви «Нечә варсанса елә ол» кими мүәјјән олунур.

Јә'ни, нәинки јалныз өз вәзифәсини јеринә јетирән трибун, ејни заманда Гај Гракх ол, нәинки јалныз рытсар, ејни заманда Пјер Бајјар ол, нәинки бојар думасынын үзвү, ејни заманда Васили Шујски ол вә с. Јә'ни фәрди хүсусијјәтләр ичтимаи ишләрдә иштиракда даһа артыг өзүнү көстәрир. Әввәлләр бу адамлар бүтүн гүввәләрини мәдәнијјәт доминантынын мүәјјән етдији ишә һәср едирдиләр. Бу фәрг нәтичәсиндә ашағыдакылар чох характерик шәкилдә нәзәрә чарпыр: орта әсрләрдә әсәрин мүәллифи таблода өз имзасыны гојмурду вә ме'марлыг шедеврләрини јаратмыш усталарын ады намә'лумдур, интибаһ дөврүндә исә мүәллифләр танынмыш шәхсијјәтләрдир.

Лакин индивидуализмин инкишафы фәал фәрдләр арасында чох вахт ганлы тоггушмалара сәбәб олур. Етнос дахилиндә, һәмчинин суперетнос мәдәнијјәт биркәјашајышында индијә гәдәр харичи мәсәләләрин һәллинә сәрф олунан енержини удан амансыз рәгабәт башлајыр. Мәсәлән Авропада мачарларын вә норманларын дәф едилмәси, сәлиб јүрүшләри, реконкистләр вә с.

Нәтичәдә парлаг шәхсијјәтләр азалыр, етносарасы јени, «мән нечәјәмсә, сән дә елә ол», јә'ни ја реал, ја идеал нүмунәләрә ујғун ол!—императиви ирәли сүрүлүр.

Рома сезарлары бу принсипи һәјата кечирән реал персонлар идиләр. Мүсәлман вә Бизанс мәдәнијјәтләриндә идеал персонлар кими мүгәддәс мө'минләри нүмунә көстәрирдиләр. Монголларда һәтта өлүмүндән сонра да Чинкиз ханы, инкилисләрдә давраныш нүмунәси сајылан «чентлмен» идеал образы вә с. көстәрмәк олар. Коллективдә динч һәјаты тә'мин едән бу вә ја дикәр трафарет алтында көрүнмәк мүтләг шәрт сајылыр. Бундан бојун гачырма, е'тинасызлыг, мүстәгил јол ахтарышына јазылмамыш чинајәт кими бахылыр. Өтән дөврүн ганлы нифаглары һәлә јаддашлардадыр.

Дүшкүнлүк фазасында исә бу императив (тәләб) јанлыш сајылыр. Етник коллективин ән өлкүн, амма сајча ән чох олан үзвләри тәрәфиндән—«биз нечәјиксә, сән дә елә ол!»—императиви ирәли сүрүлүр.

Бу о демәкдир ки, күтләнин сәвијјәсиндән јүксәјә чан атма, үмумијјәтлә идеаллардан үз чевир, һеч олмазса заһирән һамы илә ејниләш*. Амма структурун бу чүр зәифләмәси там аморф һәд-

---

* *Коммунист режиминин мәнијјәтини ифадә едән нә гәдәр дәрин үмумиләшмәдир. Вә доғрудан да аз кечмәди ки, Совет суперетносу дағылды.*

динә кәтириб етносу сәбатсыз вә һәм һәрби, һәм дә башга бүтүн чәһәтләрлә өзүнүмүдафиәдән мәһрум едир.

Коллективдә дахили әлагәләр зәифләјир вә ағыр јүк олур, нәтичәдә ахырынчы реликт фаза башлајыр. «Өз вәзијјәтиндән разы ол», јә'ни «чалыш башгаларына мане олма» вә бундан сонра етнос дағылыб јох олур. Бу принсипдән доғараг сивилизасијанын илк пилләләриндә вә ән ашағы техники сәвијјәдә олан чохлу изолјаторлар* етнокенезин илк фазасында дејил, сон фазасындадыр. Мәсәлән, Африканын тропик мешәләринин пигмејләрини, Австралијанын аборикенләрини, Сибирин палеоасијалы тајфаларыны, одлуторпаглылары буна мисал көстәрмәк олар. Бурада тәбии шәраитә ујғунлашма о гәдәр бөјүкдүр ки, о һәмин етнослара әмәк вә силаһ аләтләрини инкишаф етдирмәдән биосеноз дахилиндә өз варлығыны јашатмаға имкан верир. Лакин тәбиәтлә етник мүһитин бу гаршылыглы мүнасибәтләр системи, әһалинин артымына мәһдудијјәт гојур. Бу, Јени Гвинејада чох ашкар мүшаһидә олунурду. Орада папуас чаванлары гоншу гәбилә адамларындан биринин адыны өјрәниб башыны кәтирмәјинчә ушаг атасы олмаға ихтијары јох иди. Она көрә ки, ад чидди сурәтдә лимитләшдирилмишди вә бунунла да папуаслар өзләри илә мәскән салдыглары рајонун тәбии ресурслары арасында мүвазинәти горујуб сахлајырдылар. Башга чәһәтләрдә онлар динамик халглардан керидә галмырлар.

Беләликлә пассионарлыг садәчә пис вәрдиш дејил, вачиб етник субстратларда јени, һәјати комбинасијалар доғуран биоложи әламәтләрдир ки, онлары јени етнослара вә суперетник системләрә чевирир. Биз артыг онун сәбәбини һарда ахтармаг лазым олдуғуну билирик. Бурада еколокија вә ајры-ајры адамларын шүурлу фәалијјәти һеч бир рол ојнамыр. Галыр инсан төһтәлшүурунун (подсознательность) кениш саһәси, амма фәрди јох, коллектив төһтәлшүур. Бу, нечә дејәрләр етнопсихолокијадан, амма статик** вәзијјәт дејил, инерсијалы мәгамла динамикада олан етнопсихолокијадыр, өзү дә инерсијанын тә'сир мүддәти јүзилликләрлә өлчүлүр.

Әлдә етдијимиз чоғрафи, биоложи вә тарихи мә'луматлары тутушдураг. Пассионар партлајыш һәмишә рәнкарәнк ландшафтлы вә мүхтәлиф етнослу әһали олан кениш рекионларла бағлыдыр. Пассионарлыг көрүнүр чох гыса заманарасы әмәлә кәлән вә ики үч нәсилдән сонра етносларын вәзијјәтини дәјишән вә чох заман јени суперетнос јарадан биоложи әламәтдир. Бу чүр һадисә мутасија адланыр, ону инсана тәтбиг етмәк оларлы? Антропокија илә јохлајаг.

Ј. Рогински вә М. Левин ирги әламәтләрин гејри-ирги әламәт-

---

* *Һеч кимлә әлагәси олмајан етнослар.*
** *Јә'ни донуг вәзијјәтдә.*

ләрә нисбәтән аз пластиклијини гејд етмәклә бәрабәр мүәјјән тарихи мәрһәләдә әмәлә кәлән метисасијадан әлавә, һәтта ирги соматик дәјишикликләрин белә мөвчудлуғуна диггәти чәлб едирләр. Әламәтләрин дәјишикликләри ја јени шәраитә адаптасијанын, ја да мутасијанын нәтичәсидир. Сон әһвалатда тәбии сечмә јолу илә фајдалы әламәт әхз едилир, зәрәрлиләр исә кәнар едилир. Пассионарлыг гејри-ирги әламәтдир вә онун дашыјычылары өзләри вә јахын адамлары үчүн зәрәрли, һәтта мәһведичидир. Демәли фајдалы вә нејтрал әламәтләрә нисбәтән онун јаранма еһтималы чох, сағ галма еһтималы исә аздыр. Амма пассионарлыгын бир әламәт кими хүсусијјәти беләдир ки, ону дашыјан мәһв олмагдан әввәл тәсадүфи әлагәләр сајәсиндә өз кенефондуну јајмага мүвәффәг олур.

Бундан башга Г. Дебес вә Н. вә И. Чебоксаровлар кәстәрирләр ки, мутасија бүтүн ојкумени* дејил, мүәјјән чоғрафи рекионлары әһатә едир. Онлар јазырлар: «Бизим әчдадларымызын** гәһвәји дәриси, гара сачлары, гонур козләри варды, мави көз вә сарыбәнизлијимиз исә мутасија јолу илә шимали Авропанын Балтик дәнизи вә Шимал дәнизләри саһилләриндә чәмләшмиш халгларындан кечмәдир».

Бу мутасија даһа тез-тез баш вермәкдән башга пассионар тәкандан нә илә фәргләнир?

Мә'лум олдуғу кими бүтүн тәбиәт ганунаујғунлуглары еһтимала әсасланыр вә демәли бөјүк рәгәмләр ганунуна табедир. Демәли низам нә гәдәр јүксәксә, ганунаујғунлуг објектә бир о гәдәр дөнмәз тә'сир едир, низам нә гәдәр ашағыса, тәсадүфләрин ролу бир о гәдәр артыр вә демәли азадлығын дәрәчәси дә ејнилә. Биринчи һалда лимит—бизим галактикадыр, икинчидә исә атом. Чүнки субгалактик вә субатомлу һадисәләр башга үсулла тәдгиг олунур вә бејнимиз тәрәфиндән башга чүр дәрк едилир. Онларын арасында исә һадисәләрин сыра низамы дурур. Вә һәр низам өзүнә диггәт вә јанашма тәләб едир.

Етнолокија һардаса ортада мөвге тутуб онун һәрәкәт нөвү (типи) тәрпәнмә, инкишафы инерсијалы вә дискретсијалы (истәдији кими һәрәкәт), сабитлији систем әлагәләри сајәсиндә, тәкрарсызлығы вә ардычыллығы исә психика вә ја пассионарлыгла дәјишилән чанлы маддәләрин биокимјәви енержисинин аффекти илә тә'мин олунур.

Бизим фикримизчә «етнос» анлајышынын мә'насы вә мәзмуну беләдир.

---

* *Гәдим инсанларын мәскән олдуғу һајат сферасы.*
** *Јә'ни русларын әчдадларынын.*

ӘСАС ФӘЛСӘФИ ТЕРМИНЛӘРИН ГЫСА ЛҮҒӘТИ

АГНОСТИСИЗМ — Анлашылмаз, дәрк олунмаз (Јум вә с.).

АЛОКИЗМ — Мәнтиги тәфәккүрүн инкары.

АЛТРУИЗМ — Башгасы һаггында тәмәннасыз гајғы.

АНИМИЗМ — Тәбиәт һадисәләриндә руһ көрмәк.

АНТИНОМИЈА — Ики ганун арасындакы зиддијјәт. Мәс., дүнја мәһдуддур вә сонсуздур.

АНТРОПОЛОКИЗМ — Инсан һаггында елм, инсан биоложи варлыгдыр.

АНТРОПОМОРФИЗМ — Тәбиәт әшјаларына вә мифик варлыгларына инсан көркәми вә хүсусијјәтләри вермәк.

АПОРИЈА — Чәтинлик, чашыб галма. Гәдим јунан фәлсәфәсиндә чәтин ачылан вә ја үмумијјәтлә һәлл олунмаз проблем.

АПРИОРИ — Әзәли, идраки тәчрүбәјә гәдәрки.

АПАТИЈА — Еһтирассызлыг, стоикләрин дүнјакөрүшүндә әсас тәләб.

АТРИБУТ — Әшјанын әсас, вачиб чәһәти.

БИХЕВИОРИЗМ — Давраныш, стимула чаваб вермә.

ВИТАЛИЗМ — Чанлы организмдә «һәјат гүввәси».

ВОЛЈУНТАРИЗМ — Ирадәни вә әзми варлығын али принсипи һесаб етмә. Шопенһауер, Нитше вә башгалары.

ГНОСТИЗМ — Инсанын варлығы дәрк етмәсинин мүмкүнлүјү.

ДЕТЕРМИНИЗМ — Тә'јин етмә. Һадисә вә вагиәләрин сәбәб вә әлагәләрини мүәјјән етмә.

ДУАЛИЗМ — Икили. Варлығын ики әсасы олмасы—руһ вә материја.

ЕКЗИСТЕНСИАЛИЗМ — Иррасионал чәрәјан, мә'нәви, субјектив аләмә, инсана вә онун варлығына үстүнлүк вермәк.

ИНДИВИДУАЛИЗМ — Бөлүнмәз, шәхсијјәтин чәмијјәтдә мүтләг һүгугу.

ИДЕАЛИЗМ — Дүшүнчә вә тәфәккүрүн (психи вә мә'нәви) илкин вә әсас олмасыны тәсдиг едән фәлсәфи тә'лим. Материја, тәбиәт вә физики аләм исә идеализмә көрә икинчи, јарадылан, шәртләндирән вә асылыдыр. Баниси Платондур.

ИРРАСИОНАЛИЗМ — Ағлын дәрк едә билмәмәси, идракла дәрк етмәнин гејри мүмкүнлүјү.

ИНТУИТИВИЗМ — Интуисијанын дәркетмәнин јеканә е'тибарлы васитәси һесаб олунмасы.

МЕТАФИЗИКА — Физикадан сонра, Варлығын әзәли принсипләри һаггында елм, диалектик анлајышын әкси, дүнјанын бирмә'налы, статистик вә мүчәррәд мәнзәрәси..

МЕТАМПСИХОЗ — Руһун бир чанлыдан башгасына кечмәси.

МЕТОДОЛОКИЈА — Тәдгигат үсулларынын мәчмусу, дүнјаны дәркетмә үсулу һаггында елм.

МОНИЗМ — Тәк, јеканә, дүнја һадисәләринин вә вагиәләринин бирмәншәлији, дуализмин әкси.

ОНТОЛОКИЈА — Варлыг һаггында елм.

ПАНТЕИЗМ — Аллаһын тәбиәтдә зүһуру.

ПЕРСОНАЛИЗМ — Шәхсиjјәтин әзәли реаллыг сајылмасы.

ПОЗИТИВИЗМ — Мүсбәт, бүтүн әсас шејләрин мүсбәт (позитив) биликлә әлдә едилмәјин мүмкүнлүјү принсипинә әсасланан фәлсәфи чәрәјан. (Конт, Спенсер вә с.).

ПРАГМАТИЗМ — Иш, һәрәкәт, билијин практика, тәчрүбә илә мүмкүнлүјү.

ПСИХОАНАЛИЗ — Төһтәлшүур просесләринин анализи.

РАСИОНАЛИЗМ — Ағыл, идрак. Инсанлары вә онларын рәфтарыны идрак вә ағылла дәрк етмәјин мүмкүнлүјүнү гәбул едән фәлсәфи чәрәјан.

РЕЛЈАТИВИЗМ — Нисби, анлајышларын мәзмунунун шәртилији вә нисбилији һаггында методоложи принсип.

СЕНСУАЛИЗМ — Һиссијјатын әсас вә е'тибарлы дәркетмә васитәси һесаб олунмасы.

СОСИАЛ-ДАРВИНИЗМ — Бәшәр чәмијјәтинијн биоложи ганунларла идарә олунмасы һаггында сосиоложи елми тә'лим.

СПЕКУЛЈАТИВИЗМ — Сејр едирәм, тәчрүбәјә әсасланмадан рефлексләр васитәсилә варлығын дәрк едилмәси.

СТОИСИЗМ — Мәтанәт, дөзүм, сәбр (Сенека, Аврели).

ТӘФӘККҮР — Објектив реаллығын экс олунмасынын ән јүксәк формасы.

ТӨҺТӘЛШҮУР — Шүуралты, инстинктив (Гартман).

ТРАНССЕНДЕНТАЛ — Идракын тәчрүбәдән асылы олмамасы.

СКЕПТИСИЗМ — Шәккаклыг, һәр шејә шүбһәјлә бахмаг (Монтен).

СУБСТАНСИЈА — Варлыг, објектив реаллыг.

ТЕИЗМ — Дүнјанын әгл вә идрака малик бир шәхсијјәт кими тәсәввүр едилән Аллаһ тәрәфиндән јарадылыб идарә едилмәси һаггында дини елм.

АДЛАРЫН КӨСТӘРИЧИСИ

А

Август О. (е.ә. 63 ј.е.) 14) Рома императору—сәһ. 321, 339
АВРЕЛИ М.—171
Автобул, Плутархын һәм атасынын һәм дә оғлунун адыдыр—149
Агамемнон «Илиада»нын баш гәһрәманларындан бири—127
Агриппина Јулиа кичик (15—59) Рома императричасы, Неронун анасы—163
Алиатт (е.ә. VI әср), Лидија чары, Крезин атасы—69, 77
Алкивиад (е. ә. 450—404) Јунан дөвләт хадими вә сәркәрдәси—96, 112, 198, 322
АММОН О.—263, 272, 334, 495
АНАКСАГОР—80, 91—92, 101,, 140
АНАКСИМЕН—80, 82, 91
АНАКСИМАНДР—80, 82
Ананда, Будданын шакирдләриндән бири—24
Антиох, Селевкидләр сүлаләсиндән һансы һөкмдардыр, мә'лум олмур—321
АНТИСФЕН—88, 100, 105
Антони М. (е.ә. 82—30) Рома сијаси хадими вә сәркәрдәси—320, 321
Аполлон, Јунан вә Рома мифолокијасында Күнәш аллаһы—274, 505
Ариосто Л. (1474—1533) Италјан шаири—464
Аристид (е.ә. 540—467) Афина сијаси вә һәрби хадими—320, 321, 455
АРИСТОТЕЛ—5, 44, 85, 91, 121, 122, 134—139, 140, 147, 148, 149, 150, 174, 175, 178, 198, 214, 221, 222, 224, 232, 405, 453
АРОН Р.—402—403
Арриан Ф. (95—175) Јунан тарихчиси—170
Астарта, гәдим финикијалыларын баш илаһәси—236
Аттила (400—453) Һун императору—438
Ахилл, Троја мүһарибәсинин әсас гәһрәманларындан бири—91, 93, 323, 449, 455
Ахматова А. (1889—1966) Рус шаирәси—514
Ахситан (? 1197) Ширваншаһ—46
АХУНДОВ М. Ф.—6163

Б

Бајјар, Орта әсрләрдә Франсыз чәнкавәри—524
Бајрон Ч. Г. (1788—1824)—Даһи Инкилис шаири—214
Бакунин М. А. (1814—1876) Рус анархисти вә ингилабчысы—506
Барбус А. (1873—1935) Франсыз јазычысы—440
Бауер Б. (1809—1882) Алман философу, кичик һекелчи—232
Бејл П. (1647—1706) Франсыз философу, публисист—330
БЕКОН Ф.—405—406
Беранже П. И. (1780—1857) Франсыз шаири—363
БЕРГСОН А.—387—388
БЕРДЈАЈЕВ Н. А.—504, 507—508
Бетһовен Л. (1770—1827) Даһи Алман бәстәкары—214, 247, 261
Бехер И. (1891—1958) Алман шаири—282
БӘҺМӘНЈАР Ә.—44
Бәһрам Чубин (VI әср) Сасани һөкмдары вә сәркәрдәси—46
Бизе Ж. (1838—1875) Франсыз бәстәкары—247
БИАНТ—69—70
БИРУНИ Ә.—176—177
Бисмарк С. (1815—1898) Мәшһур алман сијаси хадими—496
Блек Р. (1599—1667) Инкилис адмиралы—342
Боденштедт Ф. (1819—1892) Алман шаири вә сәјјаһы—59—59
Боккачо Ч. (1313—1371) Италјан јазычысы—453
Бомарше П. (1732—1799) Франсыз драматургу—338
Бөјүк Крал (742—814) Франк кралы—341, 418, 437
БРЕЈЗИГ К.—294
Брут (е.ә. 85—42) Рома республикасынын сијаси хадими—342
Буало Н. (1636—1711) Франсыз әдәбијјат нәзәријјәчиси—327
БУДДА—23—24, 378
БУРКҺАРД Ј. —244, 247, 248, 249, 436

В

Вагнер Р. (1813—1883) Алман бәстәкары—247, 265, 270, 274
Варрон М. (е. ә. 116—27) Рома јазычысы вә алими—321
ВЕБЕР А.—295—296
ВЕБЕР М,—273—274, 295, 306
ВЕБЛЕН Т.—478
ВЕЈНИНКЕР О,—214, 264
Вејсман А. (1834—1914) Алман зоологу—421
Веркили М. (е.ә. 70—19) Рома шаири—322, 453
Вернадски В. И. (1863—1945) Рус биокимјачысы—516
ВИВЕКАНАНДА—27
ВИКО Ч. —453—455, 464, 479
Виланд Х. (1738—1813) Алман шаири—213, 223
Виллари П. (1827—?) Италија јазычысы—448

Винкелман И. И. (1717—1768) Алман инҹәсәнәт тарихчиси—213
ВОЛТЕР Ф.—5, 265, 337—339, 363, 382
ВОЛТМАН Л.—272
ВОРМС Р. —386—387
Вундт В. (1832—1920) Алман философу вә психологу—243, 481

Г

Галилеј Г. (1564—1642) Италјан астроному—377
ГАРТМАН Е.—258—259, 459
Гассенди П. (1592—1655) Франсыз материалист философу—330
Гәзнәви Маһмуд (?—1030) Гәзнәвиләрин ән мәшһур шаһы
Гызыл Арслан (? —1191) Елдәкизләр сүлаләсиндән һөкмдар—46
ГОБИНО Ж. А.—263, 272, 350—352
Годвин У. (1756—1836) Инкилис јазычысы—409
Гогол Н. В. (1809—1852) Рус јазычысы—511, 512
Горнфелд А. Г. (XIX әср) Алман философу—233
ГРАСИАН Б. —466
Гракх Г. (е.ә. 153—121) Рома халг трибуну—524
ГУМИЛЈЕВ Л. Н. —514—518
Гумилјев Н. С. (1886—1921) Рус шаири—514
ГУМПЛОВИЧ Л. —212
Гурбан Сәид, доғулдуғу вә өлдүјү илләр мә'лум дејил, Азәрбајҹан јазычысы—352
Густав А. (1788—1837) Исвеч кралы—235

Д

Дал В. И. (1801—1872) Рус лексикографы—511
Данте А. (1269—1521) Италјан шаири—464, 472
III Дара (е.ә. IV әср) Иран шаһы—449
ДАРВИН Ч.—272, 419—421
ДАНИЛЕВСКИ Н. Ј.—449, 499
Дејок (е.ә.VII әср) Мидија һөкмдары—40
Дејсен П. (XIX әср) Алман философу—277
ДЕКАРТ Р. 327,406
ДЕМОКРИТ—82, 88, 101—103, 139, 140
Демиург. Платон вә Плотин фәлсәфәсиндә дүнјанын јарадыҹысы—152
Диакен Л. (е.ә.III әср) Гәдим Јунаныстан фәлсәфә тарихчиси—69, 78, 175, 184, 189
ДИЛАКЕН С.—98, 99, 153, 155, 159, 170
Дидро Д. (1713—1784) Франсыз мүтәфәккири вә јазычысы—338
Диккенс Ч. (1812—1870) Инкилис јазычысы—415
ДИЛТЕЈ В.—260—261
Дионис Гәдим јунанларын шәраб аллаһы—247, 505
Дионисиј (е.ә. 432—367) Сиракуза тираны—

Домисиан (51—96) Рома императору—170, 305
ДОСТОЈЕВСКИ Ф. М. —393, 397, 492—493, 501, 506
Доусон К. (1889—1955) Алман философу—128
Дума А. (1802—1870) Мәшһур Франсыз јазычысы—360
ДҮРККЕЈМ Е. —383—384, 484

Е

Едип—Јунан мифолокиіјасында Фива шәһәринин чары—393
Еврипид (485—406) Гәдим Јунан драматургу—91
Ејлер Л. (1707—1783) Алман ријазиjјатчысы—408
Екзүпери С. (1900—1944) Франсыз јазычысы—399
Елиот Т. (1888—1965) Инкилис—Американ шаири—300
Емерсон Р. У. (1803—1882) Американ философу—415
ЕМПЕДОКЛ—94
Енкелс Ф. (1820—1895) Марксизмин баниләриндән бири—232, 345, 518
ЕПИКТЕТ—170
ЕПИКУР—82, 121, 122, 139—140, 144, 162, 165
Епаминонд (е.ә. 418—362) Гәдим Јунан сәркәрдәси—325—326

Ә

Әл Гәзали (1050—1111) Әрәб философу—191
Әбубәкр (573—634) Илк хәлифә—187
Әбу Талиб, һәзрәт Әлинин атасы—180, 187
Әбдүл Мүтәллиб, Мәһәммәд пејғәмбәрин бабасы—180
ӘЛИ ИБН ӘБУ ТАЛИБ—180, 181, 182, 197—188
Әләддөвлә, Һәмәдан һакими—177—178
Әминә, Мәһәммәд Пејғәмбәрин анасы—180
Әһримән, «Авеста»да Шәр аллаһы—38, 39, 41, 43

З

Замјатин Р. И. (1884—1937) Рус јазычысы—
Зевс, Јунан мифолокијасында баш аллаһ—128, 122, 130, 131
ЗЕНОН—80, 91, 93
Зәкујев Ә. (1888—1968)—Азәрбајчан шәргшүнасы—45
ЗӘРДҮШ, Атәшпәрәстлијин баниси, «Авеста»нын мүәллифи—37, 43, 248, 250, 251—252
ЗИММЕЛ К. —271
ЗОМБАРТ В.—273, 295

И

ИБН РУШД—178, 198
ИБН СИНА—44, 176, 177, 178—179
Ибн Туфејл (1110—1185) Әрәб философу—198
ИБН ХӘЛДУН—178, 199
Иса (Иисус) Христианлығын баниси—27, 29,
Искәндәр Македонијалы (е.ә. 356—323) Дүнјанын ән бөјүк сәркәрдәси—38, 46, 106, 107, 134, 139, 148, 156, 157, 323, 324, 325, 339, 397, 449, 455, 517

J

Јан Гус (1371—1415) Чех милли азадлыг һәрәкаты гәһрәманы—232
ЈАН ЧЖУ—21—22
ЈАСПЕРС К. —305—306
II Јекатерина (1729—1796) Рус императричасы—338
Јелена, Јунан—Троја мүһарибәсинин сәбәбкары, көзәллик рәмзи—153, 393, 399
II Јелезавета (1533—1603) Инкилис краличасы—405
ЈУМ Д.—406—408
ЈУНГ К. —249—300
ЈУНКЕР Е. —313—314

К

Калигула (12—41) Рома императору—390
Каллисфен (е.ә. 370—327) Гәдим Јунан тарихчиси—134, 135,157
Камбиз (?—е.ә. 522) Иран шаһы—84
КАМЈУ А.—389—391
КАНТ И. —5, 203—205, 216, 220, 221, 222, 223, 235, 265, 271, 505
КАРЛЕЈЛ Т. —377, 415—416, 495
КАФКА Ф. —123, 149, 150, 274—278
Кимон (е. ә. 510—450) Афина дөвләт хадими вә стратеги—129
Кир (?—е.ә. 530) Иранын Әһәмәни империјасынын баниси—75, 211, 337
КЈЕРКЕГОР С.—240—241, 282, 470
КЛЕОБУЛ—76
VII Клеопатра (е.ә. 69—30) Мисир краличасы—335
Клодел П. (1868—1955) Франсыз јазычысы—9
Клүчевски В. О. (1841—1911) Рус тарихчиси—497
Корнел П. (1606—1684) Франсыз драматургу—330, 464
Кон И. М. мүасир Рус философу—416
I Константин (272—337) Рома императору
КОНФУТСИ—8, 16—18
КОНТ О.—346—347, 403, 421
Коперник Н. (1473—1543) Полјак астроному—120
Крез (е.ә, VI әср) Лидија һөкмдары—69, 74, 157
Кромвел О. (1699—1658) Инкилтәрә дөвләт хадими вә сәркәрдәси—342, 368, 377, 416

КРОЧЕ Б. —463—464
Ксенофан (е.ә. 570—480) Гәдим Јунан философу—91, 322
Ксенофонт е.ә. 430—355) Гәдим Јунан тарихчиси—96, 97, 112
Кузен В. (1792—1867) Франсыз философу—377
КУЛИН Ч. 478—479
Куприн А. (1870—1938) Рус јазычысы—508
Кустин Маркиз (XIX әср) Франсыз сәјјаһы вә публисисти—469

Ҝ

ҜЕЛЛЕН А. —309—310
Ҝеллерт Х. (1715—1769) Алман шаири 213
ҜЕРТСЕН А. И.—5, 210, 488—489
ҜИЗО Ф. —344—345
Ҝиппиус З. (1869—1945) Рус шаири вә јазычысы—504
Ҝөдәк Пипин (? 768) Франк кралы—418

Л

Лавуазје А. (1743—1794) Франсыз кимјачысы—376
ЛАО ТСЗЫ 8—11
ЛАРОШФУКО Ф. —327
Ларусс П. (1817—1875) Франсыз енсиклопедија вә лүғәт наширн—336
Лафонтен (1621—1695) Франсыз тәмсилчиси—361, 363
ЛЕБОН Г.—3, 5, 273, 274, 295, 351, 366—367, 479
ЛЕЈБНИТС Г. —202—203, 214, 220
Ленин В. И. (1870—1924) Сов.ИКП вә кечмиш ССРИ-нин баниси—301, 303, 508
Ленорман Ф. (1837—1883) Франсыз шәргшүнасы—437
ЛЕОНАРДИ Ч. —258, 559
Лессинг Г. (1729—1781) Алман әдәбијјатчысы—213, 256
Ликург (е.ә. IX әср) Спартанын әфсанәви ганунверичиси—150
ЛИХТЕНБЕРГ К.—216
ЛЈАПУЖ В. —381—385, 495
Локк Ч. (1632—1704) Инҝилис философу—338
ЛУКИАН—152
ЛУКРЕТСИ—162, 320, 338, 472
Лутер М. (1483—1546) Алман дини реформатору—377

М

Мабли Г. (1709—1785) Франсыз утопик сосиалисти—366
Мазәсл (е.ә. 377—303) Карија һекмдары—153—154
Макај Ч. (1861—?) Шотланд мәншәли Алман шаири—153—154
МАКИАВЕЛЛИ Н.—446—448
МАКЛУРН Һ.—408—409
Макроби, V әсрдә јашамыш латын грамматики—437
МАЛТУС Т.—408—409

Малерб Ф. (1555—1628) Франсыз шаири—361
Манн Т. (1875—1955) Алман јазычысы—300
Марат Ж. П. (1743—1793)—Франсыз буржуа ингилабы рәһбәрләриндән бири—334
Маркс К. (1818—1883) Елми коммунизмин баниси 345, 409, 508
Маркузје Һ. (1898—1979) Америка философу—403
Менипп (е.ә. III әср) Јунан философу, киник 153—134
Менелај, Гәдим јунан мифолокијасында Спарта чары, Јеленанын әри 349
Мәммәдов З. Мүасир Азәрбајчан әрәбшүнасы—45
МЕРЕЖКОВСКИ Д. С.—504—505, 507
Местр Ж. М. (1743—1821) Франсыз публиснсти вә философу—361
II Меһмет Фатеһ (1430—1481) Түрк султаны—322
Мәнсур (XII әср) Маракеш султаны —198
МӘҺӘММӘД ПЕЈГӘМБӘР—180—181, 187, 378, 416, 522
Мәгрур Тарквини е.ә. VIәср) Етруск мәншәли Рома һөкмдары—457
Мидас, Јунан мифолокијасында Фрикија чары—158
Милл Ч. С. (1806—1873) Инкилис позитивист философу—63, 67, 503
Милл Ч. (1773—1836) Инк. философу, тарихчи-игтисадчы—409
МИРЗӘ ШӘФИ—58—59, 60, 61
МИХАЈЛОВСКИ Н. К.—495—496, 507
Мишле Ж. (1798—1874) Франсыз тарихчиси—455
Моисеј (Муса) Тәврат әфсанәләринә көрә гәдим јәһудиләрин ән мәшһур пејгәмбәри—67, 211, 212, 378
Морган Т. (1866—1945) Американ биологу—421
Молјер Ж. Б. (1622—1673) Мәшһур франсыз драматургу—327, 363
МОНТЕН М.—3, 163, 316—317, 330 331—332, 305, 309, 317
МОНТЕСКЈЕ Ш. Л.—355—336, 408, 455
МОСКА Г. —461, 462—463
Муссолини Б. (1883—1945) Италијада фашизмин баниси—303,464
Мүллер М. (1826—1900) Алман дилчиси—31

Н

Навуходоносор (?—е.ә 562) Бабилистан һөкмдары—21
I Наполеон Бонапарт (1769—1821) Даһи франсыз сәркәрдәси—298, 368, 369, 377, 378, 334, 511
III Наполеон Луи (1808—1873) Франса императору—358
Нерон (37—68) Рома императору—162, 236, 385
НИЗАМИ КӘНЧӘВИ—45—46, 47
I Николај (1796—1855) рус императору—492
НИСБЕТ Р.—483—484
НИТШЕ Ф.—3, 5, 30, 101, 123, 214 219, 244, 246—250, 291, 297, 218, 285, 398 409, 421, 431, 436, 470, 484, 489, 505,
Нјутон И. (1643—1727) Инкилис физики—68, 377, 417
Нобел Л. (1833—1896) Исвеч ихтирачысы—30, 391, 402
НОВАЛИС Ф.—219

О

Одессеј (Улисс) —«Илиада»нын гәһрәманларындан бири, «Одиссеја»нын баш гәһрәманы—399
Опперт Р. (1825—1905) Франсыз шәргшүнасы—437
ОРУЕЛЛ Ч.—440—491
Осман (?—656) III хәлифә—187
Оуен Р. (1771—1858) Инкилис утопик сосиалисти—366

Ө

Өмәр—(591—644)—Әрәб хәлифәси—187

П

ПАРЕТО В.—274, 461—462, 463
ПАРК Р.—480—481
Парис, Јунан Трoја мүһарибәсинин гәһрәманларындан бири, Троја чары Приамын оғлу—343
ПАРМЕНИД—80, 90, 93
ПАРСОНС Т.—482
ПАСКАЛ Б.—265, 333, 338,
Патрокл, Јунан—Троја мүһарибәсинин гәһрәманларындан—399
ПЕРИАНДР—72, 77, 78, 127, 136, 137
Перикл (е.ә. 495—429) Гәдим Јунаныстанын бөјүк дөвләт хадими—91, 97, 120, 129, 173, 332
Петрашевски М. В. (1821—1886) Рус ингилабчысы—494
ПИТТАК—78—79
ПИФАГОР—80, 82, 83—87, 94, 126, 150, 151, 159
ПЛАТОН—3, 5, 44, 80, 91, 97, 101, 120, 123, 134, 139, 147, 148, 149, 174, 175, 178, 221, 222, 223, 225, 282, 318, 323, 350, 397, 438, 453
Платонов А. П. (1899—1951) Рус јазычысы—512
Плеханов Қ. В. (1856—1918) Рус марксист мүтәфәккири—345, 485
ПЛОТИН—158—159
ПЛУТАРХ—147—148, 325, 332, 416
Плутон—Јунан—Рома мифләриндә Јералты дүнја аллаһы—157
Погодин М. П. (1800—1875) Рус тарихчиси—503
ПОЛИБИ—145—146
Помпеј Г. (е.ә. 106—48) Рома сәркәрдәси—168
Порфири (223—300) Јунан философу—87
Поп А. (1688—1740) Инкилис шаири—405
Посидони (е.ә. 135—51) Јунан тарихчиси—112
Прајс Б. (1808—1888) Инкилис игтисадчысы—408
Протагор (е.ә. 480—410) Јунан софисти—140
Прудон П. Ж. (1809—1865) Франсыз философу вә игтисадчысы, анархист
Пруст М. (1871—1922) Бөјүк франсыз јазычысы—276
Птолемеј, Клеопатранын гардашы—320
Пушкин А. С. (1799—1837) Мәшһур рус шаири—62, 339, 493, 495, 511, 512

Р

Рамакришна (1836—1886) Һинд мүтәфәккири вә дини реформатору—27
Рабле Ф. (1494—1553) Франсыз јазычысы—352, 363
Расин Ж. (1639—1699) Франсыз драматургу—327
РАССЕЛ Б.—430—432,
РАТСЕЛ Ф.—267—269
Рафаел С. (1483—1420) Даһи Италјан рәссамы—121
РЕКЛЈУ Е. —363—364
Рзагулузадә М. (1905—1984) Азәрбајчан јазычысы вә тәрчүмәчиси—30
Рәфили М. (1905—1958) Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы вә тәрчүмәчиси—59
Рәшиддәддин Ф. (1247—1318) Иран тарихчиси—49
РИСМЕН Д. —483
Ричл Ф. (1806—1876) Алман филологу 247
Ришелје А. (1585—1642) Франса дөвләт хадими, кардинал—361, 377
Робеспјер М. (1758—1794) Франса буржуа ингилабынын рәһбәри—354
Роде Е. (1845—1848) Классик әдәбијјат үзрә алман филологу—248
РОЗАНОВ В. В.—497—498, 505, 508
Розен Г. В. (1781—1841) Барон, Гафгазын баш чанишини—62
Роллан Р. (1866—1944) Франсыз јазычысы—440
РОСС Е.—479—480
Росси П. И. (1787—1848) Италјан игтисадчысы вә дөвләт хадими—408
Руссо Ш. Ш. (1712—1778) Франсыз маарифчиси вә философу—338

С

Савонарола Ч. (1452—1498) Италјан реформатору—446
САМНЕР У.—475—476
САНТАЈАНА Ч. —472—473
САРТР Ж. П. —391, 401, 403
Сарданапал (е.ә. VII әср) Сонунчу Ассурија һөкмдары—158
Светони (70—140) Рома тарихчиси—320
Сезар Ј. (е.ә. 100—44) Даһи Рома сәркәрдәси вә сијаси хадими—298, 320, 324, 325, 339, 377, 455,
Сејидзадә Ә. Ә. XX әср Азәрбајчан әдәбијјат тарихчиси—59
Сејфулдөвлә, X әср/ Дәмәшг һакими—175, 176
СЕНЕКА—162—167
Сен Симон (1769—1825) Франсыз утопик социалисти—346, 403
Сент Бөв (1804—1869) Франсыз јазычысы—345
Сен Жүст (1767—1794) Бөјүк Франса ингилабы хадими—369
Сәди (1203—1292) Мәшһур Фарс шаири—339
II Сәлим (1524—1574) Түрк султаны—440
Сид (1040—1099) Испан халг гәһрәманы—362
Сизиф, Годим Јунан мифолокијасында Коринф һөкмдары—390, 391—394
СИСЕРОН—95, 160—161, 320, 338, 342, 453
Скотт В. (1771—1832) Инкилис јазычысы—426

СМОЛЛ Ж. —477
СОКРАТ—96, 101, 106, 120, 121, 150, 170, 240, 247, 318, 325, 331—332, 397
Соловјев В. С. (1853—1900) Рус философу—497
СОЛОН—72—75
Соломон (е.ә. ?—965) Гәдим јәһуди һөкмдары—213
СОРЕЛ Ж.—365—366, 460
СОРОКИН П. —513
Софокл (е.ә. 496—406) Гәдим Јунан драматургу—393
СПЕНСЕР Һ. —387, 421—422, 475, 476
СПИНОЗА Б. —200—301, 208, 222
Сципион (е.ә. 185—129) Рома сәркәрдәси—325
Сталин И. В. (1879—1953) ССРИ-нин диктатору—301, 302, 304, 312
Страхов Н. Н. (1828—1896) Рус философу—494
Султанов Р. (1912) Азәрбајҹан шәргшүнасы—57
Сүлејман I (1495—1566) Түрк султаны—321, 437, 439, 440

Т

ТАГОР Р. —29—30
ТАРД Г. —383—383, 479
Тацит К. (55—120) Рома тарихчиси—265, 308, 321, 342, 453,
Текерәј У. (1811—1863) Инҝилис јазычысы—415
ТЕН И.—358—359, 409
Тејлор Е. (1832—1917) Американ етнографы—262
Тибери К. (е.ә. 42—ј.е. 37) Рома императору—385,
Тиндар. Плутархын мүасири, јазычы—150, 151
Тит Ливи (е.ә. 59—17) Рома тарихчиси—447, 451, 453, 458
ТОКВИЛ А.—344—349, 350, 351
ТОЈНБИ А.—436—437, 455
Толстој Л. Н. (1828—1910), Бөјүк рус јазычысы—201, 506
ТӨННИС Ф.—289
ТУСИ Н.—49—50
Троцки Л. (1879—1940) Рус ингилабчысы—30

У

Уајтхед А. (1861—1947) Инҝилис философу—131
УНАМУНО М.—470—471
УОРД Л.—476—477, 479
Уоллес А. (1822—?) Инҝилис тәбиәтшүнасы—431
УОТСОН Ч.—481

Ф

ФАЛЕС В.—84
Фемистокл (е.ә. 524—459) Гәдим Јунан сәркәрдәси—120, 129
Фејербах Л. (1804—1872) Алман материалист философу—243
Фејхтвангер Л. (1884—1958) Алман јазычысы—440

Феофраст (е.ә. 372—288) Гәдим Јунан философу—166
ФЕХНЕР Г. —43
ФӘРАБИ—173—176
II Филипп (е.ә. 382—336) Македонија чары—105, 110, 134
II Филипп (1523—1598) Испан кралы—105, 110, 134
Филолај (е.ә. I әср) Јунан философу—89, 149, 150
Фирдовси (X әср) Фарс шаири—38
Фихте И. (1762—1814) Алман философу—219, 220, 222
Флор (II әср) Плутархын досту, јазычы, философ—149—150
Фокион (е.ә.402—318) Афина дөвләт хадими—322
Фолткелт И, (1848—1930) Алман психологу вә философу—223
ФОНТЕНЕЛ Б. —329—330
Франклин Б. (1706—1790) Американ иҹтисадчысы вә маарифчиси—410
Фридрих Барбаросса (1145—1190) Алман кралы—457
II Фридрих (1712—1786) Алман кралы—235, 339, 416
ФРЕЗЕР Ч. —423
ФРЕЈД З.—5, 290, 291, 300, 311, 404, 422
ФРОММ Е. —310—311
ФУКИДИД—3, 5, 91, 95, 96, 111, 232
Фукје Т. (1747—1795) Франса ингилабчысы—369
ФУКО М. —403—404
ФУЛЈЕ А. —364—365
Фурје Ш. (1772—1837) Франса утопик сосиалисти—266
Фүзули М. (1494—1556) Бөјүк Азәрбајҹан шаири—44

Х

Хадичә, Мәһәммәд пејғәмбәрин илк гадыны—180—181
ХИЛОН—70—71
II Хосров Пәрвиз (?—628) Сасани һөкмдары—45, 46, 180
Хирон, Јунан мифолоҝијасында мүдрик, әдаләтли, хејрхаһ кентавр—154—155, 449
Хүбнер А. Мүасир алман философу—5, 290, 296, 298, 464, 473
Хәндан Ҹ. (1910—1968) Азәрб. әдәбијјатшүнасы вә тәрҹүмәчиси—47

Һ

Һаннибал (е.ә. 247—183) Мәшһур Карфакен сәркәрдәси—324
ҺЕКЕЛ К.—122, 219—220, 241, 377, 463, 464, 484, 495
Һенрих Наварралы (1553—1610) Франсыз кралы—347
Һеракл, Јунан мифләриндә ән ҝүҹлү гәһрәман—136
ҺЕРАКЛИТ—80, 87—88, 91, 94, 140, 396, 397, 398
ҺЕРДЕР И. —207—208, 216, 265, 455,
Һермес, Јунан мифләриндә аллаһларын мүждәчиси—152
ҺЕРОДОТ—95
Һесиод (е.ә. VIII әср) Гәдим Јунан шаири—139
Һефест, Јунан мифләриндә дәмирчилик аллаһы—80
Һиппократ (е.ә. 460—377) Гәдим јунан һәкими—102

Һитлер (1889—1945) Алман фашист дөвләтинин башчысы—301
Һоббс Т, (1588—1679)—Инкилис материалист философу—313
Һоратси (е.ә. 65—8) Гәдим Рома шаири—453
Һомер (е.ә, VIII әср) Даһи Јунан шаири—80, 95, 120—123, 425,
ҺӨТЕ И.—207, 208, 213, 216, 223, 261, 265, 271, 298, 464, 472,
Һөрмуз, «Авеста»да хејир аллаһы—38, 39, 40
Һүго В. (1802—1885) Франсыз јазычысы—360
Һүго Капет (941—996) Франса кралы—456
Һүлаку (1217—1265) Елхани һөкмдары—49

Ч

Чапек К, (1890—1938) Чех јазычысы—
ЧААДАЈЕВ П. Ј. —485
Чебоксаров Н. Н. Совет етнологу—526
Челлини Б. (1500—1575) Италјан һејкәлтәрашы—368
ЧЕМБЕРЛЕН Һ,—270—271
Чернышевски Н. Г, (1828—1889)—Рус ингилабчысы вә мүтәфәккири
ЧЖУАН ТСЗЫ—18—21
Чинкиз хан (1155—1227) Асијанын фатеһи—273, 337, 524

Ҹ

ҸЕЈМС У. —474—475
ҸЕНТИЛЕ Ҹ. —464—465
ҸОЈС Ҹ. —276,300,425

Ш

Шедрин Салтыков (1626—1889) Рус сатирик јазычысы—499
Шекспир У. (1564—1616) Даһи инкилис драматургу—416, 464
ШЕЛЕР М.—296—297
Шиллер Ф. (1759—1805) Алман шаири вә драматургу—208, 415
Шлекел Ф. (1779—1829) Алман тәнгидчиси вә философу—223
ШОПЕНҺАУЕР А.—5, 214, 220, 247, 249, 258, 259, 265, 282, 297, 431, 459, 474, 484
Шоу Б. (1856—1950) Инкилис драматургу—440
ШПЕНГЛЕР О, —30, 214, 297—298, 306, 436, 455
ШТИРНЕР М. —101, 106, 232, 249, 297, 367, 506
Шујски В. (1552—1612) Рус чары—524
Шуман (1810—1856) Алман бәстәкары 277
Шүрје Е. (XIX әср) Франсыз мифшүнасы—85, 120

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 8

ЧИН ФИЛОСОФЛАРЫ

Лао-Тсзы 8
Конфуси 16
Чжуан-Тсзы . . 18
Јан Чжу 21

ҺИНД ФИЛОСОФЛАРЫ

Будда 23
Вивекананда 27
Тагор 29

АЗӘРБАЈЧАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Зәрдүш 37
Бәһмәнјар 41
Низами 45
Туси 49
Мирзә Шәфи 58
Ахундов 61

ГӘДИМ ЈУНАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Биант 69
Хилон 70
Солон 72
Клеобул 76
Периандр 77
Питтак 78
Фалес 80
Анаксимандр . . 82
Анаксимен 82
Пифагор 83
Һераклит 87
Парменид 90
Анаксагор 91
Зенон 93
Емпедокл 94
Һеродот 95
Сократ 96
Антисфен 98
Демокрит 101
Диакен 105
Фукидид 111
Платон 120
Аристотел 134
Епикур 139
Полиби 145
Плутарх 147
Лукиан 152
Плотин 158

РОМА ФИЛОСОФЛАРЫ

Сисерон 160
Лукретси . . . 162
Сенека 162
Епиктет 169
Марк Аврели . . . 171

ОРТА АСИЈА ФИЛОСОФЛАРЫ

Фәраби 173
Бируни 176
Ибн Сина . . . 177

ӘРӘБ ФИЛОСОФЛАРЫ

Мәһәммәд пејғәмбәр . . 180
Һәзрәт Әли . . . 187
Ибн Рушд 198
Ибн Хәлдун 199

АЛМАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Спиноза 200
Лејбнитс 202
Кант 203
Һердер 207
Һөте 213
Лихтенберг 216
Новалис 219
Һекел 219
Шопенһауер 222
Штирнер 232
Кјеркегор 240
Фехнер 243
Буркһард 244
Нитше 246
Гартман 258
Дилтеј 260
Гумилович 262
Аммон 263
Вејнинкер 264
Ратсел 267
Чемберлен 270
Зиммел 271
Волтман 272
Вебер М. 273
Кафка 274
Төннис 289
Фрејд 290
Брејзиг 294
Зомбарт 295
Вебер А. 295
Шелер 296

Шпенглер 297
Јунг 299
Јасперс 305
Кулен 309
Фромм 310
Јункер 313

ФРАНСЫЗ ФИЛОСОФЛАРЫ

Монтен 316
Декарт 326
Ларошфуко 327
Фонтенел 329
Паскал 333
Монтескје 335
Волтер 337
Кизо 344
Конт 346
Токвил 347
Гобино 350
Ренан 357
Тен 353
Реклју 363
Фулје 364
Сорел 365
Лебон 365
Тард 382
Дјуркгејм 383
Лјапуж 384
Вормс 386
Бергсон 387
Камју 389
Сартр 401
Арон 402
Фуко 403

ИНКИЛИС ФИЛОСОФЛАРЫ

Бекон 405
Јум 406
Малтус 408
Карлејл 415
Дарвин 419
Спенсер 421
Фрезер 423
Чојс 425
Рассел 430
Тојнби 436
Оруелл 440
Маклуен 444

ИТАЛЈАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Макиавелли 446
Вико 453
Леонарди 459
Парето 461
Моска 462
Кроче 463
Чентиле 464

ИСПАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Грасиан 466
Унамуно 470
Сантајана 472

АМЕРИКАН ФИЛОСОФЛАРЫ

Чејмс 474
Самнер 475
Уорд 476
Смолл 477
Веблен 478
Кули 478
Росс 479
Парк 480
Уотсон 481
Парсонс 482
Рисмен 483
Нисбет 483

РУС ФИЛОСОФЛАРЫ

Чаадајев 485
Ҝертсен 488
Достојевски 492
Данилевски 494
Михајловски 495
Розанов 497
Мережковски 501
Бердјајев 507
Сорокин 513
Гумилјев 514
Әсас фәлсәфи терминләрин лүғәти 527
Адларын көстәричиси . . 529

«Сабаh» нәшријјаты, «Истиглал» күчәси, 10.

Јығылмаға верилмиш 12.09.95. Чапа имзаланмыш 28.XI.95
Формат 84×108 1/32. Тиражы 1000. Сифариш 271
Гијмәти мүгавилә илә.

«Гызыл Шәрг» ичарә мәтбәәсиндә чап олунмушдур.
Һази Асланов күчәси, 80.

Аврели Марк.

Анаксагор.

Антисфен.

Аристотел.

Ахундов.

Бекон.

Бергсон.

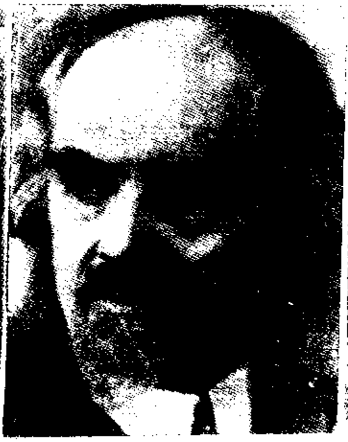

Бердјајев.

Бәһмәнјар.

Бируни.

Будда.

Буркћард.

Вејнинкер.

Вивекананда.

Вико.

Волтер.

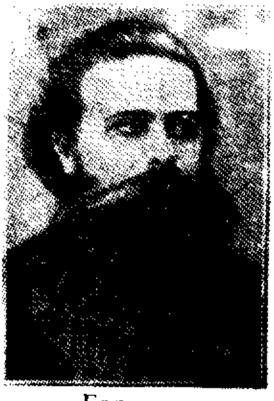

Гартман.

Гобино.

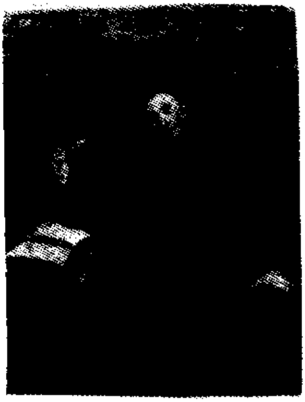

Грасиан.

Гумилјев.

Дарвин.

Декарт.

Демокрит.

Достојевски.

Емпедокл.

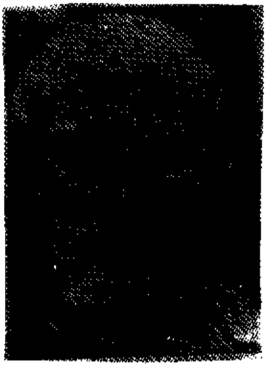

Епикур.

Һәзрәт Әли.

Зенон.

Ибн Рушд.

Ибн Сина.

Ибн Хәлдун.

Јасперс.

Јум.

Јункер.

Камју.

Кант.

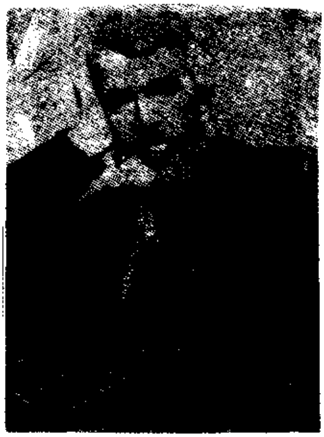

Карлејл.

Кафка.

Кјеркегор.

Конт.

Конфутси.

Кроче.

Кертсен.

Кизо.

Лао-Тезы.

Ларошфуко.

Лебон.

Лејбнитс.

Леопарди.

Лукретси.

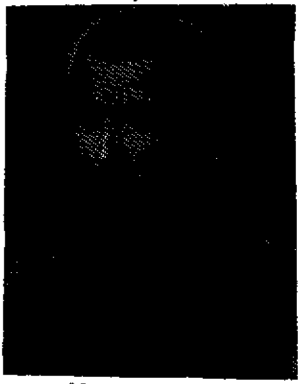
Макиавелли.

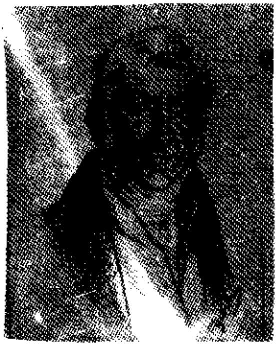
Малтус.

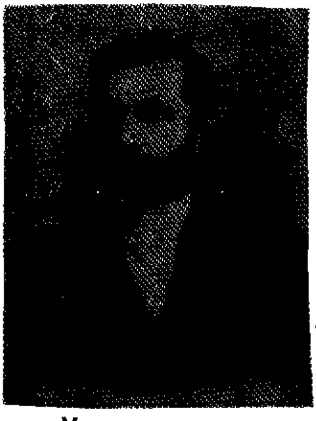
Мережковски.

Мәһәммәд пејғәмбәр.

Мирзә Шәфи.

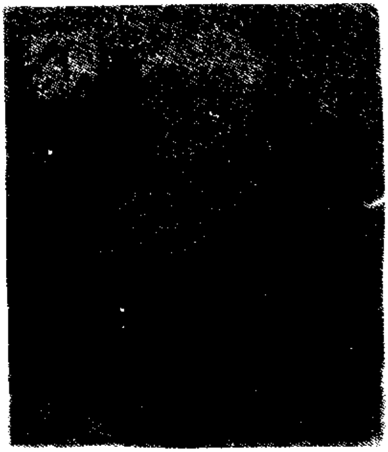

Монтен.

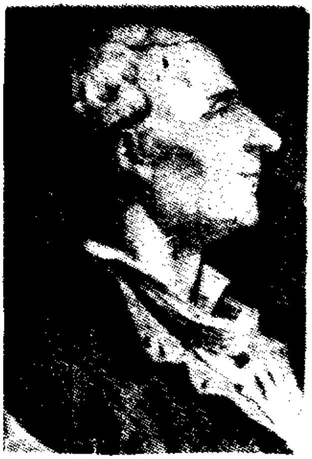

Монтескје.

Низами.

Нитше.

Новалис.

Оруелл.

Паскал.

Пифагор.

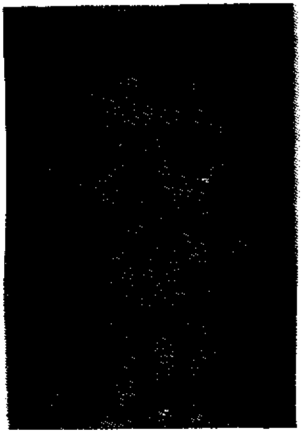

Платон.

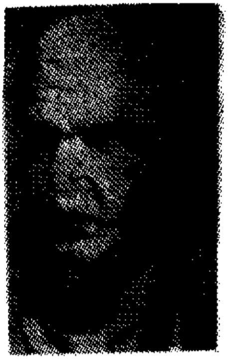

Плотин.

Плутарх.

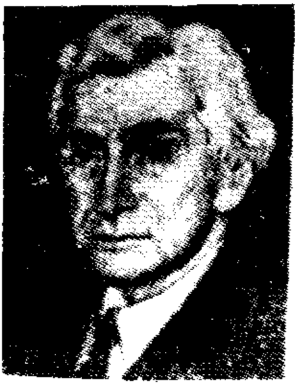

Рассел.

Реклју.

Ренан.

Розанов.

Сантајана.

Сартр.

Сенека.

Сисерон.

Сократ.

Солон.

Спенсер.

Спиноза.

Тагор.

Тен

Токвил.

Унамуно.

Фалес.

Фәраби.

Фонтенел.

Фрејд.

Фукидид.

Һекел.

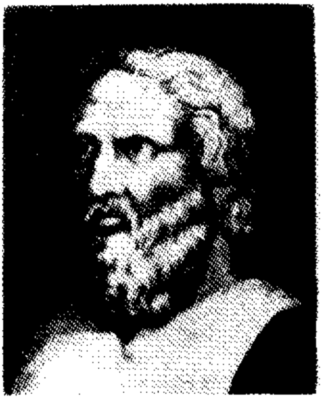

Һераклит.

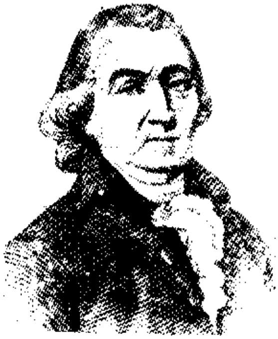

Һердер.

Һеродот.

Һете.

Чаадајев.

Чејмс.

Чојс.

Шелер.

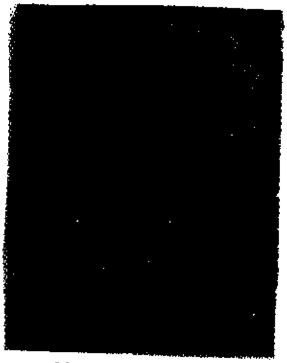

Шопенһауер.

Штирнер.